ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

І. ЧАСТЬ.

(І. і ІІ. ДОБА. УСТНА НАРОДНА СЛОВЕСНІСТЬ)

У ЛЬВОВІ, 1920.

НАКЛАДОМ КНИГАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

З ДРУКАРНЇ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

Передне слово.

Видане се викликане перед усім шкільною потребою, де побіч читаня виїмків з найкрасших творів рідної літератури має бути окремо подавана історія письменьства. Одначе й ширші верстви осьвіченого суспільства відчувають потребу зазнайомити ся з розвитком нашого письменьства, его старинної і середньої доби, котрої історію видану проф. Ом. Огоновським (ч. І.) давно вже в продажі вичерпано. Сій добі нашого письменьства, котрого великої ваги подекуди у нас не доцінюють, присьвячена ся І. часть історії українського письменьства, закінчена оглядом устної словесности народної, на котрій оперло ся наше письменьство в новочасній добі.

Друга часть, котрої печатане розпочато, містити-ме історію нашого письменьства аж до найновійших часів, показчик імен та літератури, якою користував ся автор. Крім того для унагляднення тексту задумане також окреме видане додатку з ілюстраціями, котрі вимагають красшого паперу і пригіднійшого часу для виконаня ритовин.

Випускаючи в сьвіт отсю І. часть, вважаю милим обовязком зложити на сім місці найщиршу подяку Вп. проф. Дрови К. Студинському, директорови І. Кокорудзови, проф. Дрови В. Щуратови і проф. М. Тершаківцеви, що зволили переглянути всю рукопись і подати вельми цінні замітки, а з окрема Вп. Дрови В. Щуратови, що й підчас печатаня зволив читати відбитки і при сій нагоді подавати влучні поміченя і доповненя.

Окрім того висловлюю подяку Науковому Товариству імени Шевченка у Львові, що коштом виложеним на се видане, допомогло сему трудови появити ся в печати.

У Львові в березні 1920.

Ол. Барвінський.

Вступні відомости.

. Що називаємо історією української літератури і яка єї задача?

Літературою називаємо збір всіх умових творів, :ими нарід від найдавнійших часів виявив письмом, ювом, мовою свої почуваня, стремлїня, свій сьвітогяд і стан просьвіти в ріжних добах свого розвитку. Особиво в поетичних творах (віршованих чи прозових), в т. зв. расній літературі або белєтристиці[1]) виявляє ся жниця духа українського народу від инших народів. Тому тїснїйшім розуміню поетичні твори (віршовані і прозові), расну літературу називаємо народною літературою.

Назва — література походить від лат. вислову tera (буква) і до єї обсягу належать усі писані твори, котрих виявило ся умовє житє народу, єго почуваня, вітогляд, настрої й ідеї; в тім розуміню називаємо літетуру також письменьством. Крім писаних творів або исань належать до обсягу літератури також сї словесні зори, що появили ся в народї й устним переказом перединли від поколїня до поколїня, поки їх в новійших чах не записано з народних уст. Се — устна словеність народна (устна лїтература) в супротивности до исаної літератури або письменьства.

Письменьство на Україні служило головно дераві, Церкві і школї, а лише постепенно проникало більше

---

[1]) Красною лїтературою також белєтристикою (з французького ·lles-lettres) називають іменно сю вітку поетичної і прозової лїтерари, котра обіймає лїрику, роман, новелю і драму, а крім того описи одорожий, фейлєтони і естетично-лїтературну критику. Авторів сих твов звуть белєтристами.

або менше в широкі народні верстви; словесність устна є власностю і скарбом широких народних верств. Характеристичною прикметою української літератури є рівнобіжність і близкість устної словесности і письменьства. В устній словесности відбила ся історична доля і всї культурні переміни народу, почавши з доісторичної і дохристіянської аж до нинїшньої доби. З другого боку в письменьстві навіть найдавнїйші твори виявляють прикмети живої народної мови і народного житя. Протягом часу обопільний вплив устної словесности і письменьства в духовій творчости народу стає щораз сильнїйший і тїснїйший, а в XIX ст. проявив ся з повною силою.

Історія української літератури зображає розвиток українського письменьства і устної словесности, почавши від найдавнїйших часів. Вона виясняє, який вплив на розвиток письменьства, письменників та їх творів мали історичні і культурні відносини; які зміни проявляли ся протягом часу в змістї і в формі літературних творів; що пособляло а що спиняло розвиток письменьства; який вплив мало письменьство на своє суспільство і на инші народи; яку звязь має рідне письменьство з иншими літературами. А що література є зеркалом, в котрім відбиває ся дух народу, єго сьвітогляд і степень єго просьвіти в ріжних добах, то історія літератури зображає хід культурного розвитку народу і доповняє історію народу.

2. Подїл історії української лїтератури.

Протягом тисячлїтної історії виявляли ся в українській лїтературі ріжні зміни і степені розвитку; тому дїлимо історію української лїтератури на три головні доби:

I. Доба старинна від введеня христіяньства на Руси до упадку Царгорода (988—1453. р.).

II. Доба середня від упадку Царгорода до виступу Івана Котляревського (1453—1798. р.).

III. Доба новочасна від виступу Котляревського (1798. р.) до нинїшних днів.

I. Перша, старинна доба лїтератури починає ся з введенєм христіяньства на Руси за кн. Володимира В. (988. р.)

з Византії (Царгорода), коли з християнською вірою принесено на Русь богослужебні книги з Болгарії, писані старословянським язиком (котрий названо також староболгарським або церковно-словянським). В сій добі проявляє ся в літературі вплив Византії й Болгарії, відки проникала просьвіта на Русь, а література в сій добі має византийсько-болгарсько-церковний характер. З поглядом на язик сю добу літератури можемо назвати також словянсько-руською.

Старинну добу ділимо на два відділи:

1. *Відділ процвиту письменьства* до 1240. р. є. до нападу Татар. Письменьство, котре вже заранє виявило творчість високої ідейної зрілости і літературної краси, занепадає наслідком татарського погрому. Київ, мати руських городів, зруйнований Татарами, втратив провід на Руси; наслідком татарських наїздів ослабила ся духова звязь між Києвом і Царгородом та південно-словянськими землями (Болгарією і Сербією), особливо, коли ще на Балкані вдерли ся Турки (Латинське цісарство, бій на Косовім полї) богато давних письменних памятників загинуло, а літературна діяльність занепала. Після занепаду Києва політичне житє найшло пристановище в Галицько-Володимирськім князївстві (особливо за володарства короля Данила).

2. *Відділ застою і занепаду літератури* (1240—1453. р.). Татарські наїзди надовго вдержали просьвіту на Руси, а татарське ярмо, що опісля налягло також на Галицько-Володимирське князївство, не позваляло думати про школи, просьвіту й літературу. Всеж таки і в самім Києві не затратила ся традиція: давні памятники зберегли свою стійність і повагу, а руська народність задержала своє значінє не тілько в старім осередку Руси, в Києві, але і в Галицько-Володимирськім князївстві, де продовжувала ся літературна діяльність, хоч наслідком татарського лихолїтя вельми змарнїла.

II. Друга, середня доба триває від упадку Царгорода (1453. р.) аж до появи „Енеїди“ Івана Котляревського (1798. р.) на Україні, а „Русалки Днїстрової“ Маркіяна Шашкевича (1837. р.) в Галичині і виступу Федьковича (1861.) на Буковині. Після злуки Галицької Руси з Польщею (1340. р.),

а ще більше із злукою вел. князівства Литовсько-руського (1386. р.) з Польщею підпадає Русь постепенно латинсько-польському і західно-европейському культурному впливови (гуманізм, реформація). Відорвана від свого головного осередка, Києва, звертає ся Русь, так сказатиб, лицем до Заходу, входить в політичні і державні взаємини з Польщею і західною Европою. Одначе мимо сих історичних подій руське письменьство ще протягом цілого столітя не змінило ся, лише зубожіло, бо не давало ніякого нового і цікавого змістом матеріялу. Під впливом гуманістичних теорій Заходу розвинув ся макаронічний язик (переціновано книжний язик, а не доціновано народної мови), а тіснійша звязь Руси і Литви з Польщею, установлена Люблинською унією (1569. р.), відбиває ся могучим латинсько-польським впливом на язиці цілого руського письменьства. Значінє церковно-словянського язика поза Церквою занепадає, а письменний язик підпадає впливови канцелярийного язика, виробленого на Литві під впливом білоруського говору з примішкою польських і латинських висловів. (Вильно стає одним з осередків тодішнього письменьства, а князі литовсько-руські, від Витовта почавши, переймають по галицько-волинських князях політичний провід усеї Руси).

Однак і ся тіснійша звязь Руси і Литви з Польщею після Люблинської унії побіч відємних сторін мала і користний вплив. Через Польщу приходила з західної Европи просьвіта і шкільна наука (церковно-схолястичного, але европейського характеру). Ся просьвіта і наука звернула літературну діяльність і письменьство на Руси на нові шлях як раз тоді, коли українській народности загрожувала поважна небезпека загибели. Крім того сприяє літературній діяльности отся обставина, що окраїни Руси беруть на себе з конечности продовженє історичної праці і заходів Владислава Варненського, Яна Ольбрахта, Жиґмонта І. (Кокошя війна) і повстає з вільного населення погранича — козаччина (Остап Дашкович, Дмитро Байда-Вишневецький, Запорожська Січ) — явище економічного й суспільного характеру, появляють ся козацькі реєстри (за Жиґмонта II. Авґуста і Баторія). Козаччина при діяльній участи Церкви (братств) несе засновки

культурного житя щораз дальше в степи (Конашевич-Сагайдачний). На жаль, пізнїйші кроваві усобицї, помилки і непорозуміня спинили отсю працю. Але найшла вона, супроти макаронїчного, широким народним верствам чужого язика, прегарний богатий вираз в чисто-народних історичних думах і піснях, де відбив ся також вплив старинної церковно-руської і староруської поезії. — Другу, середню добу лїтератури дїлимо на два віддїли:

1. ослабленє лїтературної творчости південної Руси. Письменьство Білої Руси. (1453—1569) і

2. зарanє культурного і релїґійно-національного відродженя південної Руси (1569—1798).

Нові полїтичні, суспільні і культурні обставини, дозріли до повного розвитку як раз в часї Люблинської унїї (козаччина, земляни [1]), реорґанїзація Церкви) і приневолювали руське суспільство способити ся до нових умов і вимог духового житя тай розбудили її з просоня і безвладности, в котру попала вона в попередних столїтях культурно-національного упослїдженя і безрадности. Завязки нового житя (церковні братства з братськими школами і печатнями) витворюють ся в нових огнищах, спершу в Вильнї і Полоцку, потім в Острозї заходами кн. Острожського (Біблїя, Академія), відтак заходами міщаньства у Львові (Ставропигійська школа), в Києві (Могилянська Академія) і т. и. і стають надовго опорою просьвіти, науки і письменьства цїлої Руси.

З полїтичним роздїлом і роздвоєнєм України в Переяславськім (1654. р.) і в Андрусівськім договорі (1667. р.) настає знов занепад культурного житя і письменьства, котре мало в собі стілько цїкавого і цїнного зароду. Українські письменники, учені і державники переходять на службу в Московщину і заносять туди просьвіту і науку з Києва, коли тимчасом старе жерело просьвіти чим раз більше висихає, а московська централїзація в лївобічній Українї придавлює українську народність, мову

[1]) Землянами називали, під впливом устрою витвореного Люблинською унією, заможних людий, що замісць данини мали поставити одного або більше кінних вояків. До сеї верстви земляя війшли не тілько земські бояри, але також богатші міщани й селяни.

й літературу. Правобічна Україна і Галицька Русь, позбавлені такої опори, якою з початком XVII. століття був Київ (прилучений по Андрусівськім договорі з лївобічною Україною стало до Московщини), підлягають щораз більше культурному і національно-політичному впливови Польщі.

Книжне письменьство в середній добі що до язика наближає ся що раз більше до живого народного слова, а крім того в половині XVI. ст. витворив ся також народний епос в думах.

III. Третя, новочасна доба, видала з виступленєм Котляревського (1798.) на Україні, Шашкевича в Галичині (1837. р.) і Федьковича на Буковині (1861. р.) письменьство в живій народній мові, щиронародне також змістом і духом. Тимто літературу сеї доби звемо народною українською, бо обнимає всї землї заселені українським народом. Лише Угорська Русь не бере доси повної, живої участи у відродженю українського народного житя.

3. Подїл язиків.

1. Арийські або індо-европейські язики.

Український язик (або руський, українсько-руський, називаний деякими дослїдниками також мало- або южноруським) належить, як і всї инші словянські язики, до широко розвітвленої семї індоевропейських або арийських язиків, котрі розвинули ся з одного спільного всім праязика. Де була правітчина Індоевропейцїв чи Арийцїв, котрі говорили сим праязиком, годї тепер означити.

Вже в доісторичній добі розвітвили ся Арийцї на дві громади: східноарийську — азийську і західноарийську — европейську, а за тим розвітвленєм народів послїдувало також розвітвлене арийського праязика на східно- і західно-арийські язики.

До східно-арийської громади язикової належать старинні і нові индийські язики (між тими санскрит, важний задля своєї старинности в язикових дослїдах), та іранські язики, між ними перський і старобактрий-

ський (Зенд, себто пояснене давних релігійних книг), арменський і новоперський.

До західно-арийської громади язиків належать: 1) грецький язик з говорами, між тими письменський говір йонсько-аттицький і говори ахайський і дорийський; 2) альбанський язик; 3) старо-італьські язики, між тими письменський язик латинський, і витворені з римського людового та примішки инших язиків у південній і західній Европі романські язики (італійський, еспанський, португальський, французький і румунський або волоський); 4) кельтийський (бретонський, ірийський), котрим ще тепер говорять в Ірляндії, Шкотії, Валії, Бретанії і півн. Америці; 5) ґерманські: ґотський, ісляндський, норвежський, шведський і данський, анґльосаський, фризийський, долішньо-німецький або долішньо-саський, долішньо-франконський або долішньо-низовий (plattdeutsch) і горішньо-німецький; 6) балтийсько-словянські, до до котрих належать: литовський, лотиський і вимерлий старопруський і словянські язики.

2. Словянські язики.

Словяни були в доісторичній добі східними сусідами Німців. Їх оселї сягали в тих часах на захід в область Висли, за Карпати і в панонський низ, а на полудне по долішній Дунай. Цілі столїтя тривала праслов'янська спільність, а Словяни говорили одним спільним язиком праслов'янським, поки перегодом з тої балтийсько-словянської спільности почали видїлювати ся ріжні діялектичні прикмети і повільним розвитком ріжниць в говорах витворили ся головні словянські язики. Розселене Словян із спільних осель доісторичних по оселях історичних, довело до того, що протягом часу поодинокі говори праслов'янського язика пішли дорогою природного розвитку, ріжниці росли, а з колишних говорів витворили ся окремішні, самостійні язики словянські.

Словянські язики творять три громади:

1) західно-словянські язики, до котрих зачисляємо вимерлий полабський, лужицько-сербський (го-

рішній і долїшній), чеський з словацьким нарічєм [1]) і поль-ський з говором кашубським;

2) південно-словянські язики, до котрих зачисляємо болгарський (званий давнїйше словенським) з мертвим староболгарським або старословянським, сербсько-хорватський і словінський;

3) східно-словянські: московський (званий великоруським), білоруський і український (званий українсько-руським або руським).

Область українського язика займає колишню південну Росію, східну Галичину (на Підгірю аж під Татри), північно-східну Буковину й півн. схід. Угорщину, а крім того оселї доволї численних переселенців у східній Азії (над Амуром), в північній і південній Америцї (Злучені Держави, Канада, Бразилїя). Якнебудь український язик одноцїлий, то всеж таки має він в ріжних краях свої окремішні питоменности, котрими відріжняє ся від письменського язика. Після тих то питоменностий розріжняємо в українськім язицї кілька нарічий, говорів або діялектів (гл. низше).

4. Христіяньство і грамота у Словян і на Руси. — Церковнословянський (староболгарський) язик.

Першою важною подією в історичнім розвитку Словян було введенє христіяньства. Ся подія в IX. столїтю мала незвичайно велике значінє, бо побіч двох чинників тодїшньої христіянської культури в східній і в західній Европі, побіч грецького і латинського язика війшов у Церкві ще третій язик, словянський, а з Церкви також до всїх царин прилюдного житя. Се дало почин першій словянській грамотї [2]), дало спромогу розвитку письменьства і першої просьвіти. Було се дїлом словянських апостолів, братів сьв. Кирила (Константина) (827—869) і Методія († 885)

---

[1]) Від половини XIX. ст. намагають ся Словаки витворити окремий від чеського свій письменський язик.

[2]) Слово грамота (з грецького) стало назвою урядового розпорядку, урядового письма, а в народній мові досї має значінє письма (пор. грамотний, грамотїй, грамотність).

з Солуня, де їх отець Лев, грецького походженя, займав визначне військове становище. Молодший брат Константин визначав ся незвичайними здібностями і пристрастно займав ся наукою. У Византії тоді двигнулась була просьвіта з кількавікового занепаду, а науки значно оживили ся. Константин здобув собі значну осьвіту, став сьвящеником, викладав фільософію (названий длятого фільософом), а відтак був монахом (в монашім чині приняв імя Кирила) і вибрав собі проповідницький завід. Старший брат Методий був спершу управником одної македонської области, вступив опісля до монастиря на Олїмпі і злучив ся з молодшим братом в сім монастирі для проповідницьких трудів. В Солуні, головнім місті переважно словянської Македонії, мали братя нагоду зустрічати ся з Словенами (званими опісля Болгарами) та научити ся словенського (староболгарського) язика. Одушевлені ревностю для розповсюдненя Христової віри, вибрали ся сьв. Кирил і Методий до Хазарів над Чорним морем, де також були поселені Словяни, що платили данину Хазарам. Дорога до Хазарів вела з Царгорода через Корсунь (Херсонез таврийський на побережу Чорноморя, недалеко нинїшнього Севастополя). В Корсунї віднайшов сьв. Кирил мощі сьвященомученика папи римського Климентія, з котрими вибрав ся до Хазар, де богато людий приняло християньство. Старинна т. зв. панонська житєпись сьв. Кирила наводить, що він найшов там євангеліє і псалтир, писані „руськими письменами“ і „чоловіка, промовлявшого тою бесїдою“ [1]). Можна думати, що як инші Словяни, так і Русь уживала в письмі „чертъ и рѣзъ“, себто знаків, про котрі згадує болгарський монах Храбр (імовірно прибране імя), ученик сьв. Климентія, в своїм творі „О письменехъ“ (з IX. або з початку X. ст.). Очивидно було се якесь початкове письмо, котре сьв. Кирил найшов також в Панонії, проповідуючи там Христову віру.

Перед наверненєм до християньства Словяни імовірно не мали звукового письма. З поганських часів не зберегло

---

[1]) Очивидно не треба думати, начеб се мало бути якесь окреме руське письмо, так само як і окремий руський язик, а розуміти се треба в тім значіню, як розумів се Начальний руський лїтописець, пишучи на кінці оповісти про Кирила і Методия: *„роуськъ языкъ а словѣньскъ єдинъ“*.

ся нічого писаного, хоч уже і в поганській добі Русь мала взаємини з осьвіченими сусідами, іменно з Царгородом і ин., і послугувала ся письмом (будьто грецьким, будьто одним з ґерманських — ґотським або скандинавським), про котре згадують арабські історики.

Русь, котра мала такі прастарі торгові осередки, як Київ, Новгород, Полоцк, Переяслав, Смоленьск, Перемишль і инші, та заключала договори з Греками, а з другого боку вела торговлю з Заходом (через Краків, Прагу, Реґенсбурґ) та із Сходом (аж до Баґдаду), мала імовірно якесь письмо вже до введеня христіяньства.

Словянські апостоли не обмежили ся лише апостольською діяльностю і проповіданєм Христової віри, але покористували ся набутим уже давнійше знанєм словянського (староболгарського) язика і дали почин до словянського письма і письменьства. Сьв. Кирил уложив (863 р.)[1] після взірця старинної грецької азбуки (званої minuskel) словянську азбуку т. зв. глаголицю (кирилиця була відтак після взірця пізнійшої грецької азбуки, званої *уніціяльною*, зміненим письмом). Опісля переложив він з Методієм деякі церковні книги македонсько-болгарським нарічєм, а іменно призначений для богослуженя вибір з євангелія й апостола і літурґічні книги, в котрих містили ся псалми, пісні і молитви, як і церковні обряди. Сьв. Методій переложив під конець житя головні части старого завіта, церковні правила (номоканон) і патерик.

В історії словянських язиків мала та подія незвичайні наслідки. Умисно в тій цїли уложеною азбукою і перекладом сьв. Письма на старословянський (староболгарський) язик зробили словянські апостоли около половини IX. ст. сей язик літературним. Задля тодїшної близкости словянських нарічий між собою сей язик був легко доступний иншим словянським племенам і став загальним церковним язиком усїх Словян, навернених в словяньскім обряді на Христову віру, а проповідь їх обгорнула тоді Моравію, Панонію, Чехію і Польщу та сягала до Висли.

---

[1] Jagić. Entstehungsgeschichte der kirchenslav. Sprache. Wien, 2 Auflage.

Таким способом сьв. Письмо і церковні книги були ершими проявами письменьства у Словян. Тому називамо се найдавнійше письменьство церковно-словянським, а язик єго також церковно-словянським тарословянським або староболгарським). Нині язик сей є ертвий. Не можна єго вважати, як деякі дослідники умали, матерню инших словянських язиків; він був сетрою инших словянських язиків, староруського, старопольського і т. п., але ужитий раз в письменьстві зберіг найавнійші і вироблені форми та є підвалиною і ключем язиових дослідів усіх инших словянських язиків (подібно як 'анскрит в Індії або Зенд в Персії).

Старословянський язик розширив ся яко богослужебний і літературний язик Церкви вельми скоро по словянських землях, де відправляло ся богослужене в тім язиці, отже передовсім у південних Словян, а відтак з 988. юком і на Руси. Болгарські сьвященики, ученики сьв. Кирила й Методія, принесли на Русь готовий язик і переложені в нім церковні книжки. Церковно-словянський язик, зведений в церковні книги апостолами Словян, був зараом також державним і урядовим язиком, як у західній Европі латинський язик, а крім того був він язиком шкільної науки і готовим взірцем для літературного (книжкового) язика.

Договори Олега й Ігоря з Греками, збережені в літописи, були для Руси списані по болгарськи, а се стає певним доказом, що вже тоді в Київській Руси появило ся староболгарське письменьство. Начальна літопись згадує про многочисленну вже тоді християнську Русь і про собор сьв. Ілії в Києві. Християнська громада в Києві послугувала ся в богослуженю й инших релігійних потребах староболгарським язиком. Особливо за Сьвятослава взаємини між Києвом і Болгарією були вельми живі, богатий наддунайський край приманював Русь своєю культурою і близкостю до Царгорода, а хоч Русь явила ся там в ролі завойовників, то на ній відбив ся той сам вплив, який все і всюди мав цивілізований край на некультурних своїх завойовників.

Одначе сей язик, хоч близкий, споріднений з українським, всеж таки був чужим і тому в перших уже поча-

ткax проявив ся в староруськім письменьстві вплив н
родної мови. Переписуючи південно-словянські книги, п
сець на Руси мимохіть (а деколи сьвідомо, щоби бути біль
зрозумілим), змінював церковно-словянську фонетику і гр
матичні форми на староруські і заступав церковно-сл
вянські вислови староруськими.

З розповсюдненєм церковно-словянського язика
инших словянських землях улягав він усяким місцеві
впливам що до звуків, що до відмін, а особливо що
висловів. Також на Руси принороведено сей язик до стар
руської вимови; тимто читаючи церковно-словянські книг
вимовляємо і до нині старословянські звуки по українськ
Церковно-словянський язик не являє ся отже в наших це
ковних книгах в первіснім виді, але є зрущеним, бо пер
писці з наміром і без наміру, урадовані єго богатство
приноровлювали єго до староруської вимови, а скрі
верхню єго верству пробивали ся із значною силою фон
тичні і морфольоґічні прикмети місцевої народної мови, к
трі є душею кождого язика і після своїх законів перер
бляють також чужий лєксикальний матеріял. Від XI. ст
літя можемо отже сей язик на Руси звати руськo-сл
вянським і тому тодішня Русь не бачила конечност
витворювати окреме письменьство в староруськім язиці, (
письменники бачили в церковно-словянськім язиці готові
літературний (книжний) язик, зовсім пригідний до вислов
мислий і піддержуваний високою повагою Церкви, а ви
мовляючи єго по свому і збогачуючи чистонародними фо
мами і висловами, не відчували єго звукової ріжниці. З
місць носових старословянських війшли в староруськ
язиці чисті самозвуки: *у, ю, я, а*: глухі звуки ъ, ь, пере
шли в прості знаки на кінці слів, а в середині сло
ъ в коротке *о*, ь в коротке *е*. Замісць короткозвучности ви
ступає повноголос: замісць *ра, ла, рѣ, лѣ* межи співзву
ками виступає: *оро, оло, ере, еле*: замісць *ръ, лъ, рь, л*
між всіми співзвуками виступає: *ор, ол, ер, ел*: замісц
йотованого на початку слів *е* являє ся *о* (єзеро — озеро
замісць змягченя *д* перед *j* в *жд*, являє ся *ж*, і *т*, в *шт* (*щ*
являє ся *ч*.

5. Староруський язик.

Церковно-словяньский язик був неперечно близко рідненим із староруським (бо словянські наріча не ріжли ся в тих давних часах так між собою, як нині); акже язик церковного богослуженя був би незрозумілий я народу і був би так скоро не приняв ся в письменьві на Руси. Письменні люди в тих часах громадили ся ловно по монастирях, де більшу частину часу проводили читаню книг духовного змісту, так що їх память мимоть привикала до язика тих книг. Під впливом і вражінем х взірців брав ся письменник писати релігійну повість о висловлювати своє побожне чувство. Очивидно висловвано се не инакше як церковно-словяньским язиком, до трого спершу треба було привикнути, читаючи богослуебні книги, хоч відтак і трудно було від впливу їх виволити ся. Длятого то і перший руський літописець, мачи готовий літературний язик, каже: „А словѣньскъ зыкъ и руськъ єдинъ". Хоч на основі язикових дослідів нині ніхто вже не згоджує ся з поглядом першого руького літописця про повну єдність старословяньского старорусього язика в тих часах, але перегодом послідувало органічне зіспільнене обидвох в оден літературний тароруський язик. Однак такий погляд на церковно-словяньский язик мав не тілько перший руський літописець, ле всї тодїшні книжники і письменники на Руси, котрих ітературним огнищем була Печерська Лавра. Язик першої ітописи є старословяньский лише в самій основі (головно цо до засобу слів), а скрізь ту старословяньску основу иступають прикмети староруського язика і в звуках в формах слів, у висловах і в складі річи. І в инших паятниках вже від кінця XI. до XIII. ст. язик духовного исьменьства значно відріжняє ся від язика деяких сьвіткьких памятників того часу, а іменно Руської Правди, Галицько-Вол. Лїтописи і Слова о Полку Ігоревім, хоч сей паятник ріжнить ся від духовних памятників ще більше стилем, ніж язиком. Особливо в Слові о Полку Ігоревім народні черти язика виступають з такою силою, до якої ні передтим ні потім не дорастала староруська творчість. Не бачимо тут уже правильно уложеного церковнословян-

ського язика з періодичною ходою гадок, із строгою симетрією в розкладі.

Певно, що староруський язик в тих давних часах переймив деякі прикмети церковно-словяньщини, нинї вже затрачені. І в нинїшних народних говорах подибуємо деякі староруські язикові останки, позабуті в лїтературній мові, що нагадують церковно-словянський язик. Тимто староруський письменник у многих церковно-словянських формах слів бачив свої рідні і вводив у своїм писаню разом форми церковно-словянські і руські [1]).

Так витворив ся староруський письменний язик, в котрім церковно-словянські прикмети мови виступають не все однаково виразно. Лїтописи, історичні перекази і правничі акти писані язиком близким до живої мови, а лише в доборі слів і синтактичних зворотів проявляє ся залежність від церковного письменьства. На жаль однак звукова сторона язика сих памятників закрита від нас пестрою сїтию пізнїйшої правописи, бо красші памятники київської доби дійшли до нас в північно-руській редакції і вельми часто в пізних списках з XIV. і XV. ст. Звукові прикмети народної староруської мови, котрі тілько проглядають в лїтературних памятниках скрізь церковно-словянську основу, набирають замітного розвитку в памятниках XIV., а особливо XV. і XVI. ст. і дають загальний образ виробленя в тім часї язика і єго окремих говорів. Де йде мова про високі предмети віри і богослуженя, там бере перевагу церковно-словяньщина і зливає ся з народною мовою, а слабне тодї, коли річ звертає ся до проявів щоденного житя. Тож богато місць в лїтописи, особливо в Галицько-Волинській, визначає ся красою лїтературного стилю, в котрім народні прикмети мови виступають дуже виразно; в „Піснї про похід Ігоря" під впливом одушевленя поета зложила ся з народних красок чудова поетична картина староруського житя, а церковно-словянська складня зовсїм уступила місця живій народній стилїстицї.

---

[1]) н. пр. Христос воскрес, благодать, благословеніє, престол, воздух і т. п.; однак в дійсности граматики церковно-словянського язика у нас ніхто тодї не знав (носові самозвуки, недостача повноголосу н. пр. глава, врата, градъ, вѣтрь, і т. п.; відмінне уживанє ъ і ь н. пр. вълкъ, пълкъ, вьрхъ і т. п.).

В староруськім язиці відбив ся вплив Варягів (Норманів) досить значним засобом слів, іменно з правничого і родинного житя (н. пр. вира — грошева кара, тіун — судія, гридниця — сьвітлиця і т. і.) — а крім того могучий вплив Царгороду, котрий на кілька віків заволодів релігійним, духовим і моральним житєм Руси і надав цілому сьвітоглядови народу окремішний характер, відмінний від західно-европейської культури. Вплив сей проявив ся і в язиці многими грецизмами що до форм, як і висловів (особливо богато хрестних імен грецьких), н. пр. антифон, архистратиг, архимандрит, епископ, митрополит, єрей, євангеліє, климат, скит, варвар, демон, деспот і ин.), а навіть в народній мові приняло ся чимало слів, як: ад, ангел, гаспид (з. аспид), гарап (арап), буйвіл, васильок, каліга (обув, а звідсіля і чоловік окалічілий), сандал, терен, баня, вишня, кадь, колач, корабель, мак, мята, огірок, троянда (τριαντόφυλλον) і ин. Часті наїзди Татар і їх пановане на Руси полишили також богато слідів в язиці напливом нових східних живел (татарських, перських і турецьких), ще й нині уживаних (н. пр. богатир або багатир, баламут, булава, бунчук, базар, бурда, чабан, чумак, фота (запаска), колпак, кафтан, опанча, капчук і т. д.). В Слові о П. І.: япончиця — турецьке слово, жемчуг, женчуг — перське, харалуг (крицця, сталь) — турецьке.

6. Вплив польського, чеського і латинського язика на книжний руський язик. Словянсько-руський язик.

Коли наслідком історичних обставин на звалищах Київської держави видвигнуло ся Литовсько-руське князівство із своєю культурою, язик Київської держави зазнав впливу тих народів, котрих культура відбивала ся на розвитку племен, що входили в склад Литовсько-руського князівства. Політичним осередком Литовсько-руської держави стало Вильно, положене на окраїні Литви, близко білоруської области, тимто до руського язика входять переважно білоруські говори (зміна **в** на **у** (ў) перед голосівками і при визвуці; **ри, ли** зам. староруськ. **ръ, лъ**; вимова **г** як лат. **h**: стверднене **ж, ч, ш**: **дж** з **ж** і **dj**; стверднене губних перед мягкими голосівками). В литовських грамотах виробляє ся „рѣчъ руская“, „мова-

рускаяˮ із звуками спільними білоруським і українським ґоворам (замітне, що замісць букви ѣ, вимавляної в деяких білоруських говорах в ненаголошених складах як і, з переважаючим е, стрічаємо и. Українські писці уживали ѣ для означеня і, маючи на тямці, що Білорусини будуть її вимавляти як е. Таким способом задержувано правописну і звукову правильність не тілько для Українців, але й для Білорусинів, а схожість білоруської мови з українською що до форм і складні пособляла такому обєднаню наріченвих окремішностий білоруської і української мови.

В сій добі розвитку український язик став державним язиком в Молдавщині, в области середнього Дністра і Прута, язиком дипльоматичним і актовим, а короткі написи, умови, грамоти, літописи — се літературні памятники тих часів.

І в Галичі і в Литовсько-руськім князївстві уживано в письменьстві і дальше унаслїдованого з Києва книжного язика. Одначе устно уживаний втеряв він ту живучість, яку мав в Київській Руси, а се наслїдком розділу витвореного між верхними верствами і народом. Боярство і міщаньство підпало в тих землях чужому впливови. Польща, з котрою злучили ся опісля ті землі, відчужила в них сї верхні верстви від народу з єго давним житєвим ладом. Сьвітська осьвіта підпала прямій зависимости від Польщі; по польськи стали говорити її міщани а польський язик випер давний книжний язик осьвічених верств суспільства, котрий підлягав впливови польського і латинського язика, особливо з часів церковної унії.

Роблено нераз проби, видвигнути одно або друге місцеве наріче до значіня літературної мови. Вдоволяючи щоденним потребам народу для духовної науки, перекладано живим язиком сьв. Письмо, списувано проповіди, перероблювано Житя Сьвятих. Однак сї зусиля були ще далекі від витвореня літературного язика. Конечна потреба виробляла в канцелярії литовсько-руських князїв урядовий язик, в котрім змішували ся староболгарські книжні і чужі вислови з живими висловами польськими. Але й сей язик не виробив ся на літературний і завмер разом з канцеляріями, в котрих витворив ся.

Чимало причиняв ся до витвореня і оживленя наро-
ого язика на Руси в тім часї вплив инших сусїдних
иків словяньских, особливо чеського. З гуситськими
ями і чеським перекладом біблії проникав у Польщу і на
сь чеський язик, що по запевненю Луки Гурніцького
ужив там серед польського суспільства признакою обра-
зованости. Чеська біблїя, широко розповсюднена в Польщі
на Руси, була взірцем для польських і руських переклад-
ків сьв. Письма на народну мову. Всї майже переклад-
ки на Руси старали ся зближити сьв. Письмо до розу-
ия простолюда і причинити ся тим способом до его про-
віти, а їх змаганем було, як висловив ся др. Скорина,
аученіє простих людий руского язика". Отже „для лїп-
ого вирозуміня люду християньского посполитого", для
х людий, „которі письма польського читати не уміють,
язика словенського читаючи, письмом руським викладу
слів его не розуміють", ріжні перекладчики приладжу-
ли переклали сьв. Письма в XVI. ст. біл … язи-
м, під впливом чеського і польського.

Живий народний язик був у тім часї вже доволї ро-
тий, чого доказом козацькі думи про боротьбу з Тата-
ми і Турками, котрі змістом і складом треба віднести до
VI. ст. Хочби навіть припустити, що сї думи дійшли не-
казом з уст народу з язиковими змінами до XIX. ст., то
часно записана дума про воеводу Стефана з поло-
ни XVI. ст. й інтерлюдії в ярмарочній „трагедії"
кова Гаватовича з початку XVII. ст. дають вірний
раз тогочасного народного язика. Мимо того однак книж-
ій руський язик не зближив ся до народної живої мови
перекладах сьв. Письма. Причинили ся до сего самі пе-
кладчики, переважно протестанти, котрі головно опирали
на авторитеті сьв. Письма, а також церковні братства на
уси. З наукою і рухом протестантських представників осу-
жувано також і їх переклади сьв. Письма на місцеві на-
ія, а церковні братства навпаки намагали ся двигнути
утвердити просьвіту на Руси на церковно-словяньских
новах. Отже в XVI.—XVII. ст. проявило ся знов змаганє
правильнити письменний язик з підмогою
таро-словяньского язикового взірця. Се змаганє
реводив кн. Курбський, що втік з Москви перед гнївом

Івана Грізного на Литву, а головним єго помічником став кн. К. К. Острожський виданєм біблії і заснованєм (1580) Академії. Основою виданя Острожської біблії (1580 і 1581) був церковно-словянський текст, а в Острожській Академії і в братських школах займав в шкільній проґрамі церковно-словянський язик а побіч него грецький первоядне місце. Аж пізнійше заводили в „школах грецького і словянського письма“ також потрохи польську і латинську мову. При всім тім однак тогочасні граматики, а між тими навіть найліпша і найбільше впливова словянська Граматика Мелетія Смотрицького (1619. р.), котра мала управильнити церковно-словянський язик і підняти єго до значіня літературного язика, збивали ся на місцеві говори і не відказували ся деяких місцевих прикмет живої народної мови і тому тодішній книжний язик можна назвати не так церковно-словянським, як радше словянсько-руським.

Однак ні Острожська Академія, ні братські греко-словянські школи не мали широкої проґрами наук, бо глядїли орудників наукового образованя в старословянськім письменьстві і у Греків, котрі самі вже тодї не мали самостійної науки, і переймали її з Заходу. Найзначнійші учителї згаданих шкіл осягнули своє образованє на основі тодішньої західно-европейської науки, котрої орудником був латинський язик. Ширший умовий світогляд мало тодї київське Богоявленське братство, основане міщанами а головно шляхтою київського воєводства (Гальшка Гулевичівна), при участи висшого духовеньства і запорожського козацтва і тому відчувано більшу потребу західно-европейської латинської науки. Деякі учителї київської школи осягнули образованє в латинсько-польських школах і викладали науки на основі латинсько-польських підручників. Але рішучий зворот в користь латинського язика і західно-европейської науки зробив київський митрополит Петро Могила злукою своєї Лаврської латинсько-польської школи з київсько-братською. Там професори „лучше насаджали в руські уми латинський язик, ніж бувші до них наставники“, а сей вплив відбив ся також на книжнім тогочаснім язиці руськім.

При обопільнім впливі книжної словянсько-руської

і народної мови розвивав ся дальше книжний руський язик, котрий письменники звали *„руською мовою“*, *„руським язиком“*. Наші учені (П. Могила, С. Косів, Л. Баранович) писали свої твори по польськи і відси входять в руську книжну мову польські вислови, а навіть народна мова має чимало польської домішки, бо спільне житє Українців і Поляків не могло остати без впливу на мову обох народів. Через школу і сусїдні впливи руська книжна мова приймала цїхи польської мови а з нею підпадала під вплив латиньскої складнї (н. пр. в проповідях 2-ої половини XVII. ст. Голятовського, Радивилівського), а ще виразнїйше у віршах К. Ставровецького, в апокрифах і лїтописях XVII. ст.

7. Книжний руський (словянсько-руський) язик.

Одначе язик тодїшних письменників не був уже тим старо-словянським язиком найдавнїйших памятників словянського письменьства (н. пр. Остромирового евангелія): се вже був язик перемішаний народними формами, висловами і зворотами, а крім того латиньскими і польськими висловами. Так отже церковно-словяньщина з тими примішками стала основою тогочасного *книжного руського язика*.

З початком XVII. ст. (1619. р.) виступає Мелетій Смотрицький із *Словянською Граматикою* з наміром витворити *чистий* словянський (т. є. старо-словянський) язик. Але хоч тодїшні письменники держали ся церковних книг, не могли зовсїм визволити ся з під впливу живої народної мови. Длятого язик тих письменників можна назвати *словянсько-руським*. Після виходу граматики Смотрицького почав ся взаїмний вплив між книжним словянсько-руським язиком і народним. Плодом того взаїмного впливу був *книжний руський язик*, котрий вдоволяв потребам більше книжних людий своєю *граматичною* правильностю, як і людий звичайних своєю зрозумілостю. В очах народних верств здобув собі мало-помалу побіч церковно-словянського язика повагу і значінє сей книжний язик, що був штучною мішаниною церковно-словяньщини з ріжного рода нарічевими примішками живої народної мови і відтїнками білоруського говору і польського язика.

Письменники тогочасні звали сей язик просто „руською мовою або руським язиком“. Для лекшого зрозуміня сего книжного язика зложив Памво Беринда „Лексикон славено-руский“, в котрім поясненя написані язиком книжним, але з виразно замітними прикметами народної мови.

Вплив польського язика і живої народної мови на літературний руський язик. Руські письменники XVII. століття намагали ся в міру своєї умілости і таланту причинити ся до витвореня літературного руського язика в тім напрямі, в якім він виступив ще в другій половині XVI. ст. яко літературний вираз народної сьвідомости. Вихідною точкою для них була граматична теорія Смотрицького, з котрою вони були більше або менше знайомі, хоч від неї далеко відступали під впливом живих вимог мисли. І в самій правописи фонетичний засновок мав переьагу над етимольоґічним.

Під впливом школи і суспільних та політичних відносин тогочасна літературна мова переняла деякі прикмети польської, не лише у висловах, але й у граматичнім обсягу, улягаючи разом з польською мовою впливови латинської складні. Але такі твори визначні гарною, сильною, поетичною мовою, як Кохановського, Шимоновича і т. і., не мали у нас впливу на вироблене гарної поетичної мови. Народне почуте затемнювали все наново релїґійні і політичні спори. Чимало наших письменників писало свої твори також польським язиком.

Вплив живої народної мови виступає з особливою рішучостю в урядових грамотах, в українських лїтописях, хроноґрафах і козацьких хроніках, а ще більше в творах поетичної основи — всякого рода віршах, драматичних творах і апокрифічних повістях.

8. Словянсько-руський язик. Вплив Московщини.

Разом з тим, як Київ знов став осередком просьвіти, виступають виразнїйше прикмети народної мови в 2-ій половині XVII. ст. також у творах писаних словянсько-руським язиком („Меч Духовний“ Л. Барановича, „Синопсис“ Ґізеля). Образи, приповідки, дотепи з житя вносили в проповідні твори ще більше живого народного живла

Вплив народного живла слїдно в перших творах Т. Прокоповича, ще більше в лїтописи Грабянки, а у XVIII. ст. домішка народних слів і форм збільшує ся так, що язик тогочасних творів можна назвати словяньско-руським (н. пр. „Владимиръ" Прокоповича, „Воскресеніе мертвыхъ" драма Конисского, „Милость Божія..." Трохимовського, „Трагикомедія" Лащевського і т. п.).

Занепад суспільного житя і Київської Академії та еї значіня, перехід українських учених київських на службу в Московщину, заходи уряду коло змосковщеня Академії київської відбили ся відємно на розвитку письменської мови. Разом з тим зростає перемоясний вплив лїтературний московський (правила поезії Ломоносова) в осередках української просьвіти і в широких кругах суспільства і закорінює ся в Академії із зразками поетичними Ломоносова, котрі треба було вивчити і наслїдувати.

Таким способом розвинена на Українї в народнім напрямі словяньско-руська мова зустрінула ся в половині XVIII. ст. з лїтературною московською мовою, що розвивала ся на півночи на основі московського говору, а що московська мова яко державна була сильнїйша, отже випирає словяньско-руську з Академії і з творів. Ще Сковорода пише словяньско-руським язиком, але его ученики (н. пр. Ковалинський) переймають московщину. До знехтованя руської мови причинились і розпорядки російського правительства проти ужиганя української мови в писанях.

Правобережна Україна була під владою Польщі, отже тут бере перевагу польський язик, котрим учили у василіянських школах з занедбанем церковно-словянського. Але що народови треба було зрозумілих для него книжок, отже Василіяни складають для сьвящеників підручники, щоби могли „простим язиком руським простїйший народ научати", виховуючи его „в единенію з Церквою Рима" (н. пр. „Собраніе припадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное" церковно-словянським язиком а рівнобіжно словяньско-руським і польським, „Богословіе правоучительное", „Науки парохіяльныи" і „Богогласникъ" (1790).

Проте одначе язик сих творів не дійшов до такого розвитку, як у XVIII. ст. на Українї, не розвинув ся і в межах Австрії мимо заснованя духовної семінарії і ру-

ських викладів на університеті у Львові, бо тут послугували ся церковно-славянським язиком.

Зберегла ся староукраїнсько-руська мова ще в літописях Величка, Самовидця з домішкою польських висловів, але від 30-их років XVIII. ст. в книжній руській мові слідно домішку московських слів, звуків і форм (н. пр. „Краткое описаніе Малороссіи“, „Діяриушъ“ Ханенка, „Черниг. лѣтопись“ і ин.). Українці примушені були зрікати ся свого язика, а цензура накидала їм літературний московський, а в 70-их рр. XVIII. ст. видають підручники для легкого вивчення московської мови і правописи („Правила о произношеніи россійскихъ буквъ“ 1772).

9. Літературний український язик.

Коли українські письменники стали щораз більше вживати московщини („Краткое описаніе о козац. малороссійскомъ народѣ“ Симоновського 1755. р. не проявляє вже зовсім сліду української мови), Академія П. Могили також віддалила ся від народнього язика і піддала ся впливови московщини, являють ся дрібні церковні школи на Україні, котрих учителі (бакаляри, „мандровані дяки“, мандрівні школярі) яко напів народний, напів учений осередок зближують ся до народу і популяризують науку шкільну, розповсюднюють її в народі і та мова, якою вони послугували ся, входила і в літературу. З занепадом виробленого на Україні культурними верствами суспільства книжного славянсько-руського язика почала у XVIII. ст. що раз частіше на його місце входити народна українська мова. Вже давнійше стрічаємо її в творах Гавативича, а тепер найближчі попередники Котляревського уживають майже чистої народньої мови (у вертепній драмі, в інтермедіях „Воскресенія мертвих“ Г. Кониського, у віршах Некрашевича, в сатирах, віршах на всякі случаї, в історичних і моралїзуючих творах, приладжених бакалярами до народного розуміння. Тим всім приготовлено основу для Енеїди Котляревського 1798 р., котра була органічним продовженням усього попереднього розвитку літератури XVIII ст., а зрілим твором, що поклав основу новій народній літературі українській (П. Житецький: Начерк укр. мови).

). Письменський (літературний) язик український і его наріча.

Письменський (літературний) український язик нової би при всїх ріжницях обставин, серед котрих розвинув на значно від себе віддалених і на ріжні держави зділених областях, представляє незвичайну однопілїсть.) однопілїсть треба приписати головно тій обставинї, що сьменський язик витворив ся з живої народної мови що взагалї в письменьстві до народної мови письменни- з привязувано велику вагу. До однопілости письмен- кого язика причинає ся также чимало ся обставина, що жпицї в руських говорах і наріча є вельми незначні, як тім можна впевнити ся з записаних творів устної слове- ости народної.

Письменський язик новочасний в лїтературі на- ваємо звичайно руським (головно в Галичинї і на Бу- винї, де він міг свобідно розвивати ся не тільки в пись- ньстві, але й у школах низших і висших і мав законне изнане на всїх царинах прилюдного житя). Одначе справ- шньою вітчиною его, в котрій він почав розвивати ся, є країна і тому звемо сей язик українським (давнїйше али мало- або южно-руським), а для відріжненя від мо- овського (велико-руського) звемо его українсько-ру- ським.

Основою письменського язика на придніпрянській країнї послужив український говір, котрий в порів- анню з иншими руськими говорами не виявляє значнїй- их ріжниць. Се зовсїм однопілий і строго вироблений го- р під впливом взірцевого язика українських народних м з вельми незначними звуковими відмінами і ріжнорі- ами. Він проявляє ся в цїлій колишнїй полуднїй Росиї. о впливови підлягають инші руські говори: „Ще до сеї ори — каже Я. Головацький — в декотрих сторонах (Га- ичини) вважають в народї українське наріче буцїм красше, лагороднїйше".

Першим представником українського язика в пись- еньстві і его справдешним основником був Іван Котля- евський, а его слїдом пішов Квітка-Основяненко найбільший український поет Тарас Шевченко. За

приводом Котляревського пішов у Галичині Маркія Шашкевич, а на Буковині Федькович. Перегодом т жище пересунуло ся до Галичини, де для розвитку пис менського язика розкрило ся широке поле в другій пол вині XIX. ст. в школах і в прилюднім житю, коли тимч сом на придніпрянській Україні всякі заборони і пер пони спинювали широкий розвиток письменьства.

11. Український язик і єго говори.

Український язик можна поділити на дві голов громади говорів (нарічий):

А. південно-східну і

Б. північно-західну.

В південно-східній громаді головним звуком, що н дає цілій вимові загальний віголос, є голосівка з усіма єї відтїнками і відмінами. Вона становить осеред точку голосівок, до котрої змагають і коло котрої громадя ся всї ті голосівки, що не вспіли ще перейти до ряду зв ків **і**.

В північно-західній громаді говорів зосередили ся г лосівки з більше обниженим відтїнком вимов в середній і задній части устної ями, а між тими на пер місце висунув ся звук **ы**, котрий у звуковій системі т говорів має визначну ролю, коли тимчасом в південн східних говорах сей звук злив ся із староруським **и**, т що ріжниця між ними затерла ся.

Подібно і шелестівки в південно-східній громаді гов рів зберегли мягкість (н. пр. сь, зь, ць; ть, жь, ч, а н віть пйє, бйє, вйє), то в говорах північно-західної грома визначають ся шелестівки низшим питомим віголосо а багато з них ствердло або змагає до ствердненя.

Тимто загальна вимова в південно-східній громаді г ворів звучить тонше, мягше і гладше в порівнаню з гру шою, твердшою і більше шорсткою вимовою північно-захі ної громади говорів.

Область північно-західної громади говорів обійм в бувшій Австро-Угорщині майже цїлу полос Карпат (значить майже всї укр.-руські говори по уго ськім боцї Карпат): в Галичині говори Лемків, Зам

шанців (котрий є відміною лемківського говору), Бойків, а вчасти Гуцулів (в порічю Прута, т. є. в косівськім і вижницькім повіті) і долівський (в долині Сяну); в бувшій Росії: більшу часть Холмщини, півден. часть Гродненьщини, Миньщини і Чернигівщини, півн. часть Волині, Київщини і Полтавщини та південно-захід. частину Курщини і півн.-зах. часть Харківщини.

Вся останя українська область язикова належить до південно-східної громади говорів.

Північно-західна громада говорів є вельми неодноцільна, роздроблена і в кількох місцях поперериваца з численними місцевими говірками. В ній однак замітні дві громади підговорів:

1. поліські і підляські або північно-українські,

2. карпатські,

котрі неначе звено лучить долівський говір (в долині Сяну).

Карпатські говори (разом з говором Замішанців) не мають поліських і підляських двозвуків, старі голосівки **о**, **е**, **ѣ** мають нахил до **і** та мякшу вимову шипячих і **р**. Карпатські говори поділені Ославою (лївобічною притокою Сяну) в Галичині і Лябордем (правобічною притокою Уга) в Угорщині на: 1) західні говори (лемківський і Замішанців) з нерухомим наголосом (на передостаннім складї) і 2) східні (бойківський і гуцульський) з рухомим наголосом. Сї останні зближені вельми до говорів південно-східної громади (мягке закінчене **-ець**: хлопець, мягке — **рь**: косарь і злив у один звук **ы** і **и**).

Південно-східна громада говорів розпадає ся на 2 відмінні піднаріччя:

1. східні або наддніпрянські,

2. західні або посередні.

Східні або наддніпрянські говори представляють найменші наріччеві відміни і займають широкі простори лївобережної а вчасти і правобережної України.

Східні (наддніпрянські) говори з вельми дрібними наріччевими ріжницями займають великий простір лївобережної а в части й правобережної України (Полтавщину, крім північної полоси, майже всю Харківщину, південну часть Курщини, Вороніжчини, західну часть области донських

козаків, область кубанських козаків, більшу часть Таврії Катеринославщину, Херсонщину і південно-східну часть Київщини.

Обидві громади сих піднарічий зливають ся з собою майже незамітно на области південно-західної Київщини і східних окраїн бувшого російського Поділя, а дальше посереднє звено між ними творять перехідні говори південно-східної Волинї і б. східного рос. Поділя (пор. І. Зїлинський: Проби упорядкованя укр. говорів. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, том 117—118).

12. Загальний культурно-історичний погляд.

Східна Европа, в котрій український нарід розселив ся і витворив свою державу і культуру, була помостом між Азією і західною Европою. З многолюдного азийського збірника пересували ся незлічені, ріжнородні народи на захід, не спинювані такою могутньою перегородою між обома частями сьвіта, як приміром велитенська височина Альп. Неначе бистра повінь, що в праісторичних часах змивала велитенські земельні верстви, розривала суходоли, творила острови й півострови і на давних верствах накладала нові наверствованя, так і під кінець IV. столїтя нова повінь народів розбурювала і переміновала на Сарматськім низу давні етнографічні наверствованя в самій їх основі. Одно племя посувало і випирало друге, держави виринали неначе плаваючі острови з повени і знов у ній поринали, поки з виливу повени не виступили тривкійші і нові державні витвори. Але й їх тривкість нїколи не була певна, а нові нетривкі наплывом азийських народів підривали неусталені ще молоді держави східні, нищили народне їх житє і зливали ся з ними в нові самовладні держави.

В двох подвійних струях відбуло ся велике пересеседене народів і творене держав у східній Европі. Перший могутній перелом зробили Гуни й Аляни під конець IV-го столїтя, вигнали Готів з областий над Доном і Дунаєм, утворили першу з тих нетривких переселенських держав, а з еї розпадом в половині V-го столїтя вернули знов до Азії. На їх місце переселили ся в VII. столїтю турецько-

атарські племена, посунули ся через Дон і виперли поселених над долїшним Дунаєм Аварів (Обрів) на захід. До их племен належали надволжанські Болгари, Печенїги, Половці і Хозари. На їх кочовища наринули з півночи ловянські племена, як запевняють деякі дослідники, з нижньої Білоруси і порічя Припети, і знищили їх в части в части проглинули. Лише східні (надволжанські) Болгари і Хозари (могамеданськоï віри) утворили свої держави. Хозарська держава сягала від долїшньої Волги до Дніпра і тривала до X-го столїтя, а західні Болгари, виперті до Европи, утворили державу над долїшним Дунаєм.

Після знищеня сих турецько-татарських племен (крім Болгарів) починає ся друга доба великого переселеня до східної Европи, що закінчило ся утворенєм тривких і могутних держав на розвалинах давних часових витворів державних.

Історичні сьвідоцтва згадують Словян у Европі по конець V-го і початок VI-го столїтя по Хр., але поселенє руських Словян на північнім сході Европи сягає дальше VI.—VII. столїтя по Хр., хоч поселенє тих Словян на верхівях Висли, Днїстра і Припети відбуло ся імовірно давнїйше. Відсїля пересувають ся вони до північно-східної Европи, заселеної Фінами, а на полудневім сході ріжними турецькими племенами. Топоґрафія руських Словян в Начальній Лїтописи подає вже остаточний вислїд їх переселеня під конець IX.—X. столїтя. Обмежені на заході литовським, на півночі і північнім сході фінськими, на полудневім сході турецькими племенами, заняли руські Словяни порічину Днїпра, Днїстра, західної Двини, Буга, озера Ільмена і горішньої Оки і розмістили ся на тім просторі окремими племенами. Межі їх „земель" творили вчасти вододілльні волоки. Мабуть обопільна боротьба племен, що рівночасно поселювали ся в Сарматськім низу, спонукували х до полїтичного зєдиненя під владою племінних князїв. Одначе лїтопись не подає близших вістий про се, як далеко поступило се зєдиненє племен перед витворенєм варяжських князївств і в яких формах проявило ся. Переробка давних племінних орґанїзаций відбувала ся постепенно в систему варяжських князївств. Первісно ва-

ряжські князївства виринали неначе відділні острівц в ріжних сторонах рівнини.

Тут (літопись згадує про Рурика) положено перши зарід до будучої держави Руси, котра з малих державни початків в IX. столїтю на словяньско-фінських областя посувала ся бистро на південь і росла неначе лявіна проглинула останки словянської держави (Аскольда і Дир в Києві) і болгарської та хозарської держави. Русь почина жити могутним житєм з того часу, коли ся молода дер жава в південнім порічю Днїпра дальшими змаганям князя Олега вибрала собі осередком Київ, „матїр руськи городів", і в нутрі скріпила ся і зорганїзувала з підмого варяжських дружин воєнних і вже в роцї 867. станула як войовнича сила перед воротами Царгорода.

Варяжські князївства простирали ся або добровільно прилукою до витворених уже княжих осередків або сам князї насильно здобували околичні землї (так н. пр. пів денне князївство Олега зложило ся з землї Полян, що пі чинили ся добровільно, Сіверян і Радимичів, що хозарськ ярмо проміняли на Олегову владу, і Деревлян, завойовани оружєм Олега).

13. Початки руської державности.

Розселені в порічинах Ільменського озера і Днїпр руські Словяни спинили ся на оживленім торговім шлях Начальна Лїтопись означує сей шлях, що йшов з Царго рода Чорним морем до устя Днїпра, відтак Днїпром до єг жерельного верхівя. Дальше йшов сей шлях волоко себто судна перевожено сухопутєм до ріки Ловати; рі Ловать сплавляла їх в Ільменське озеро, з котрого вип ває ріка Волхов, що вливає ся в Ладожське озеро, а ві сїль шлях йшов рікою Невою у фінський залив і Балтийськ море. З Балтийского моря тягнув ся він здовж берег західної Европи в Середземне море до Риму, а відсїль зно дальше Середземним морем у Царгород.

Сей торговий рух такою окружною дорогою викликал Греки, котрі ще до Різдва Хр. оснували чимало оселі п північних берегах Чорного моря і на східних берегах Азі ського моря. Важнїйші оселї були: Ольвія, недалеко ні

[illegible]їшнього Никополя, Херсон [Корсунь] (Таврийський на [п]івденно-західнім березї Криму коло нинїшнього Севасто[п]оля), Теодозія на південно-східнім березї Криму, Пан[т]икапея (нинї Керч), Фанаґорія на Таманськім пів[о]строві, Танаїс при устю Дону. Торгово-промисловий рух [с]их осель звернув ся був ще перед Рождвом Хр. в сторону Днїпрового поріча, бо сим шляхом Греки дїставали янтар з берегів Балтийського моря.

Розселені понад Днїпром руські Словяни неминучо війшли в торговий рух, що відбував ся на великім воднім шляху із Скандинавії в Грецію („изъ Варягъ въ Греки") тим більше, що сї околицї доставляли для торговлї значного засобу скір, меду, воску. До розвитку торговлї руських Словян з заграницею причинила ся ще й ся обставина, що в часї їх переселеня з Карпатського підгіря в Сарматський низ, явили ся з далекого сходу, ізза Волги і Дону азийські кочовники турського племени — Хозари. Від VII. столїтя [illegible]лились Хозари на північних побережах Каспія і Ч[illegible]оря в степах між Волгою і Доном, а небавом залишають вони кочовниче житє і основують у себе гóроди. В VIII. столїтю між ними поселились промислові Жиди й Араби ізза Кавказу і мали на них такий культурний вплив, що хозарський хан з вищою верствою населеня приняв жидівську віру. Хозарська столиця Ітіль, над долїшньою Волгою, стала оживленим осередком торгових зносин між Балтийською північю й Арабським Сходом підчас володарства Аббасидів над Арабами в їх столицї Баґдадї.

Покорили Хозари руських Словян, що межували з їх степами, а іменно: Полян, Сїверян і Вятичів. Влада Хозар не була, здає ся, важка для них: навпаки, мала вона важні для них наслїдки, бо степові річні дороги до торговиць Чорноморя і Каспія стали для них отвертими і наддніпрянська Русь під охороною Хозарів провадила оживлену торговлю. Русь привозить свої плоди не тілько в грецькі і хозарські гóроди, але і в арабську столицю Баґдад, о чім згадує арабський письменник Хордадбе (в половинї IX-го столїтя). Численні скарби викопувані з арабськими монетами (диргемами) в области Днїпра з часів, почавши

з кінця VII. століття, стають певним доказом живих торгових взаємин Руси з Арабським Сходом.

Наслїдком таких живих взаємин торгових із заграницею витворили ся між руськими Словянами городи як збірні осередки торгові в місцях пригідних на воднім шляху „з Варяг в Греки“ — як **Київ, Переяслав, Чернигів, Смоленьск, Любеч, Новгород, Ростів, Полоцк**, а між тими найважнїйше місце своїм положенєм займав **Київ** у землї Полян. Сюди звожено товари з далекої півночи.

Але в першій половині IX. століття в области Хозарської держави найшла нова кочовнича орда азийська — **Печенїги**. Наслїдком того степові дороги ріками стали тепер небезпечними, а торговля руських Словян стрічає всякі перепони.

В половині IX. століття Печенїги заняли майже весь степовий простір і посунули ся недалеко під Київ, а Хозарська держава не мала сили обезпечити спокою для руської торговлї з полуднем і сходом і се приневолило руські городи подбати про укріпленя, про військо і про торгові каравани з охоронцими віддїлами.

З уоруженєм городів між руськими Словянами вяже ся важна подїя. Наслїдком переолюдненя в першій половині IX. століття в Скандинавії (Швеції, Норвегії і Данії) заселеній Норманами, вибирають ся норманські дружини сотнями суден на західно-европейські побережа, захоплюють цїлі области і основують свої держави. Сї самі **Нормани** під назвою **Варягів** почали около половини IX століття фінським заливом і великим торговим шляхом наїздити новгородських Словен і Фінів і накладати на них данину. Після лїтописного переказу Новгородцї повстали проти них і прогнали за море, але для своєї безпеки в будучині наймали норманьско-варязькі дружини. Одна з таких дружин осїла в Новгородській области, устроїла в пригідних місцях кріпости і **під проводом князя Рурика** (після лїтописного переказу 862. р., але в дійсности мабуть раньше) з часових оборонців **новгородських Словян** стала вер-

ховладною верствою[1]). В тім часї друге таке місцеве князївство варяжське оснували **в землї Полян, в Києві, Аскольд і Дир**, а першим дїлом тих князїв було визволене Полян від данини Хозарам, боротьба з ворожими Києву Деревлянами, відтак з Печенїгами, а наостанку похід на Царгород (860. р.), щоби відомстити нарушене торгового договору, заключеного ще в першій половинї IX. ст. і кривди заподіяні руським купцям. Трете таке місцеве князївство було **Рогволода в Полоцку**, а четверте **Тура в Турові над Припетю.**

Найважнїйше становище і вплив зі было собі **Київське Князївство** торгово-господарським значїнєм. Зрозуміли се варяжські князї, а **Олег** (879–912), усунувши Аскольда і Дира, зробив **Київ („матїр руських городів") осередком Київського князївства**, котрому підлягала більшість руських Словян. Переходом варяжська дружина злила ся з туземцями, а князь на чолї сеї дружини мав важну задачу обезпеки торгових доріг на полуднї і сходї. Похід єго на Царгород довів до корисного торгового договору з Греками, а наслїдком сих успіхів також руські племена поселені подальше від торгового шляху були приневолені покорити ся Київській державі.

14. Христіяньство на Руси і єго вплив.

Живі торгові взаємини Київської держави з иншими народами не могли остати без впливу на неї. Окрім південних Словян, особливо найкультурнїйша тоді в Европі Византийська держава проявила свій вплив з тим, що серед руських Словян почало розповсюднювати ся христіяньство, передовсїм серед городського населеня, особливо серед купців і княжої дружини.

Значно розвиті торгові зносини давної Руси з Византією і південними Словянами ще сильнїше змінили і поглубляли сей вплив. Культурні звязи з південними Словянами улекшувало племінне спорідненє

[1]) Варяги — се була дружина воєнна, зложена з охотників, в части з Норманів, але таки в більшости з Словян і тим дасть ся пояснити обставина, що ся варяжська дружина так скоро злила ся з завойованим населенєм.

з Київською державою і значне зближене в тих часах всїх словянських язиків. Особливо розвили ся сї звязи в часах кн. Сьвятослава, що воював успішно з Византією а рівночасно підчиняв собі Болгар. Суміжні з Византією південні Словяни рано підчинили ся її культурному впливови, а відповідно питоменностям словянського сьвітогляду перероблена ними грецька культура розповсюднювала ся тим скорше і лекше в давній Руси.

Норманськo-варяжські дружинники, що служили також у византийських цїсарів і присвоювали собі також грецьку культуру, приймали в великій части християньство, мали в Цареградї свою окрему церкву і відси заносили християньство також на Русь. Лїтопись згадує про Варяг-християн у дружинах Ігоря й Олега. Ще перед охрещенем Руси мали вони в Києві свою церкву сьв. Ілїї [1]. Договор Ігоря з Греками (944. р.) згадує про дві частини дружини — християнську і поганську. Перша кляла ся для збереженя договору християнським Богом, — друга Перуном. Християнська частина наперед складала присягу, а відтак дружинники-погани. Повага християнської частини дружинників мала очевидно більше значінє для Греків-християн, а до того християни-дружинники були меньше-більше грамотні, отже могли і письменно стверджати свою присягу, та й сам кн. Ігор імовірно був прихильно настроєний до християньства. Лїтопись зазначує, що християни-дружинники складали сю присягу в „соборній" церкві сьв. Ілїї в Києві, з чого можна впевнити ся, що при такій „соборній" церкві були і сьвященики, а також і церковні богослужебні книги, а се вказує на початки грамотности і письменьства. Нема лише певности, яким язиком були писані сї книги, чи язиком питомим Варягам-дружинникам, готським, чи церковно-словянським, болгарським.

Наслїдниця Ігоря, кн. Ольга, приняла християньство (около 954. р.) імовірно за впливом християнської частини дружинників тодї, коли керму держави взяв у свої руки кн. Сьвятослав. В Києві перед Володимиром В. непоречно було вже значне число християн, передовсїм серед княжої

[1] Новійші дослїдники запевняють, що церква сьв. Ілїї була підвластна болгарській архиепископії, а не цареградському патріярхатови.

дружини, зложеної головно з Варягів, а також у боярсько-купецькій верстві. Се мабуть спонукало кн. Володимира В. охрестити ся [1]) (988. р.) і завести христіяньство сперши по містах, а відтак і в дальших околицях держави. Найважнійшу задачу держави, розвиток єї народно-господарської і політичної могучости, міг він осягнути лише розповсюдненєм культури серед народу. А тоді найкультурнійшим, найбогатшим і наймогутнійшим народом були Греки, в чім могли особисто впевнити ся руські купці і посли в Царгороді. Руські князї мали нераз нагоду зазнати воєнної сили Византийського цїсарства в невдачних походах Аскольда і Дира (860. р.), за двох походів Ігоря (941. і 944. рр.) і за другого болгарського походу кн. Сьвятослава (971. р.). Просьвітою визначали ся тодї Греки в усїй Европі. Отже для осягненя могучости Руси треба було присвоїти їй византийську культуру, а основою сеї культури була христіянська религія. З принятєм христіяньства кн. Володимиром В. (988. р.) і заведенєм нової віри на Руси виступає поруч політичної власти князя і єго дружини нова власть — христіяньска Церква і духовеньство, яко нова впливова верства суспільна з епископами і митрополитом на чолї, котрі сперши були Греками. Висше духовеньство своєю культурою здобуло собі великий вплив на державну власть, котра знов у сім духовеньстві мала осьвічених помічників і порадників в уладженю державної управи.

Однак христіяньство розповсюднювало ся на Руси помалу і не без перепон, а широкі верстви визнавали нову віру довгий час лише поверховно, придержуючи ся зверхних форм, в котрі вкладали чисто поганський зміст. Широкі верстви народні сьвяткували христіянські празники, хронольоґічно близькі до поганських, після свого поганського сьвітогляду і переносили черти поганських божищ на христіянських сьвятих (н. пр. черти Перуна на пророка Ілїю, Велеса на сьв. Власія і т. п.). В декотрих

[1]) Деякі дослїдники вважають похід кн. Володимира пізнїйшою леґендою і запевняють, що він охрестив ся в Києві або у Василеві та що приняв Хр. віру не від Греків, але від Болгар і що наслїдком того Церква на Руси була зависима від Болгарії, а не від царгородського патріярхату.

сторонах населенє навіть завзято опирало ся заведеню хри-стіяньства, так н. пр. в Новгороді дядько Володимира В. Добриня, і новгородський тисяцький Путята були приневолені ужити оружної сили (відсіль в літописи вислів: „Путята крестилъ мечемъ, а Добрыня огнемъ"). Епископи були приневолені вести трудну боротьбу з волхвами, ворожбитами будучини, котрі виступають в обороні поганьства, як засьвідчають деякі відорвані вісти в літописях.

Наслідком такого зверхнього принятя христіяньства в широких верствах народних удержував ся довгий час поганський сьвітогляд у народі, а поезія виплекана на основах поганського побиту, злегка украшена христіянською словнею і обрядами христіянської релїґії, мало що не до наших часів. Така сумішка христіянського сьвітогляду з поганським витворила т. зв. двоєвірє, назване опісля суєвірєм, котре знаменує руське житє. Проповідники і сьвященики протягом столїть дорікають „христіянам двоєвірно живучим", осуджують „плясаніє, гудѣніє (музики) и плесканіє", приноси жертв бісам (поганським божищам), остерегають перед пирами, на котрих відбуває ся „играніє", „плясаніє" і „гудѣніє", виступають проти пісень, ворожбитства і чародійства, а „Слово о казнехъ" остерегає перед вірою в стрічу[1]). При всїх тих духових змаганях поганський сьвітогляд витиснув свою печать на народнім житю і побиті, на обрядах і поезії народних верств, а се двоєвіріє відбило ся також і в творах староруського письменьства і в народній поетичній творчости.

15. Останки поганської старовини і поганського сьвітогляду.

Хоч уже під конець X-го столїтя христіянська віра стала на Руси державною релїґією, релїґією княжої династії, а духовеньство розповсюднювало її в широких верствах народних, всеж таки в народнім сьвітоглядї і в народній творчости літературній зберегло ся богато останків дав-

---

[1]) Стріча, стріт, —у, стріть, —и, — здибанє, але також в значіню лихім — зачарованє, пристріт, —у, є викликана сим недуга, після вірування народу головно з очий.

ої поганської віри, котрих відгомін сягає аж до наших часів.

Останки поганської старовини задержали ся в переказах, повірях, звичаях, обрядах і в поезії українського народу. Нечисленні сьвідоцтва старинних памятників зберегли також цінні натяки на божества руських Словян, на приношені їм жертви й молитви, на обряди (особливо весїльні і похоронні), однак не подають родоводу богів, не згадують про їх почитанє і про сьвітогляд поганських Русинів. Сучасні повіря, обряди і поезія не знають же поганських богів, не подають їх імен, але за те зберегли чимало повірий про домовиків, лїсовиків, русалки і т. п., відтак про уособленя, як доля, щастє, лихо, горе, уособленя сил і явищ природи. Крім того зберегло ся чимало таких вображень і обрядів, котрі мають корінь в старинним побитї і в давній історії. Таким способом українська мітольоґія є вельми складною появою, бо не дійшла до нас в означених давних чертах, а в пізнїйших, сучасних чертах відбили ся в нїй у ріжних часах усякі впливи. Найбільший вплив на се мало християньство. Щоби пояснити собі мітольоґію українського народу, треба отже не тілько виділити християнські черти, але й численні змішані явища н. пр. апокрифічні перекази і леґенди, витворені з біблїйних оповідань і церковних обрядів.

В деяких повірях і поетичних переказах християнського характеру проявляють ся доволї давні черти поганьства і старинного українського побиту. Так н. пр. з образу пророка Ілії в народній уяві проглядає давний образ поганського бога Перуна. Так само імовірно і в Юрію Хоробрім, яко опікунї скотини, відбили ся черти народного поганського бога Волоса або Велеса, про котрого доси згадують у деяких повірях. Тимто старинні наші письменники се змішанє поганьства з християньством називали „двоєвірєм“. Старинні наші письменники, часто також небезпідні від забобонних вображень, обминали описи поганських обрядів, бо вважали поганських богів і їх кумири (поганські сьвятинї) уособленими чортами.

В Іпатській Лїтописи, в Слові о Полку Ігоревім, в деяких старинних поуках (н. пр. Христолюбця) згадані: Перун, Волос або Велес — бог скотини, Сварог, Даж-

бог, Хорс, Стрибог, Мокош, Роді Рожаниції, Уп рі, Див, Огонь-Сварожич[1]). Руські Словяни пр ставляли собі уособлені живлові сили і явища приро в виді ідолів, котрим приносили жертви з мясива, хлібопе печива і напитків.

На основі давних сьвідоцтв і сучасних вісток памн Сварога були Дажбог (сонце) і Сварож (огонь); Перун[2] був не тілько богом грому, але і бог війни і задля того князї і дружинники ставили і украша ідоли (статуї) Перуна в Києві і в Новгородї, а слово „ рун" задержало ся і доси в українськім язицї в значі грому і лискавиці. Память про Волоса або Велеса з регла ся до нанї в зовсїм виразних чертах. Договори ганських князїв руських з Греками згадують побіч Пер лише „Волоса, бога скотья". Згадує про сї божища тілько Лїтопись, а про Волоса Слово о Полку Ігоре (але сей памятник не знає вже Перуна). Волос або Ве був загально-словянським божищем, опікуном стад, бо ством кочовиків і хліборобів. Був він справдї народн богом і тому память про него задержала ся доси та зілл ся з чертами христіянського сьвятого Власія (Вла і зберегла ся в жнивних обрядах (лишити колосє на боро Волосови, завязати бороду Волосови, на краю нив Боян у Слові о П. І. названий внуком Велеса імові яко наслїдник поганських сьпівців. Слово о П. І. і Л пись (побіч Перуна) згадують ще про Дажбога, Хор

[1]) В „Хожденіи Богородицы по мукамъ" згадано „Трояна, Х са, Велеса, Перуна".

[2]) Перун був уоружений палицею, а може бути і „каменем". ся Лїтописи стояв він і в Києві і в Новгородї „на холмі". В Києв Володимира В., поганина, „кумир Перуна" був „деревляний а го его срібна, вус золотий", в руках его була палиця. Яко головний був він окружений камінними і деревяними ідолами многих инших жищ — мужеських і женьских (Мокош); тут на холмі містили ся „к ща*), требища**)", на котрих заходжували і палили „треби-жерт тут на холмі їли і пили жертвоване, а імовірно і ворожили після ж волхви.

[3]) Сей звичай зберіг ся також і в Нїмеччинї, гл. W. Golth German. Mythologie ст. 152 і сл.

*) каплиці. **) престоли.

Стрибога. Дажбог, deus dator, подавець добра і богатства, був опікуном богатства, военної наживи князїв і дружинників („жизнь Даждьбожья внука“ в Словї о Полку Игоревім — се майно, скот, конї, золото, срібло і т. п.). Після Літописи Дажбог — се сонце, Хорс, споріднений з східною назвою іранського божища, представляв також бога сонця — Стрибог після Слова о П. І. був богом вітрів.

До другорядних явищ поганського сьвітогляду належить домовик, котрого собі уявляли косматим, сивим старцем (з ріжними назвами: дїд, похатник, клїтник), у Германів — Kobold, услужний, роботящий дух домашнїй, проживаючий звичайно під печию, і се вказує на почитане поганське предків [1]). Він є опікуном дому і скоту, а згадка про него збереглася в поуцї о „проклятомъ бѣсѣ хороможителѣ“, після списку з XIV. ст.

Сучасні перекази народні вказують на се, що в старовину засновини дому й оселї лучили ся з жертвами закопуваними на місцї, де ставлено хату, а важне значінє мав домашнїй огонь-піч, що лучив ся з виображенєм про душі предків. Деякі сучасні весїльні і похоронні обряди вказують ще на сьвячене очищаюче значінє печі, а домовик являє ся тим способом невидимим опікуном домашнього огнища, котрому приносять також жертви.

Домовик заняв імовірно місце старинного Рода, котрому приносили жертви і з котрим лучили ся родинні подружя й ідея про долю і судьбу. Душі предків, що проживали в домах, уособлені ще яко Род, Доля, Рожаницї, Судьба і супротивні їм єства — Горе, Нужда, Злиднї. Ще в XII. столїтю приношено в жертву „Роду и Рожаницѣ“ — хлїби, сири і мід [2]). В старовину Род лякав дїтий, як згадує Данило Заточник, подібно, як нинїшнїй домовик. Рожаницї мали взаємини з Долею і вже при народженю віщували дитинї „талан“, а се повірє є та-

---

[1]) З культу душ витворило ся почитанє предків, як н. пр. римських manes divi, котре в деяких релїгіях займає передове місце, яко охоронних духів. В поминальницї по вмерших (задушні днї) почитає ся також предків (пор. обряд „Dziady“), дїд на Різдво.

[2]) Вопросы Кирика, Саввы и Иліи.

кож улюбленою казочною темою. Уособлене Горе, Нужду, Лихо, Недолю. Злидні [1]) стрічаємо в піснях і казках і вони перемінюють ся в зьвірята або в людий. Сї єства невідступно пересліду́ють чоловіка, садовлять ся єму на плечі, николи знов носять єго і помагають єму в роботї. Злиднї се вліз́ливі малі єства наче карлики. Доля, щастє, горе і лиха доля суджені чоловікови з роду, а відтіль вноображеня про судженого, призначеного з роду, про Божий суд в подружю, в смерти [2]).

І старинні поганські Русини і сучасні люди уявляють собі, що в ріках, полях і в лїсах, подібно як і в домах і всяких будівлях жиють добрі і лихі єства.

Русалки або мавки відповідають старословянським берегиням, а уявляють їх собі яко душі топельниць (у Германів Nixen, у Греків і Римлян німфи), нехрещених дітий.

В лїсах проживає лїсовик, полїсун, росту високих дерев, а на полях польовик, росту низкої трави [3]), яко уособленє ростинности.

Лїсовик визначає ся ворожими прикметами, збиває людий у лїсї з дороги, відкликуючись відгомоном (блуд чепив ся чоловіка, як говорить ще нинї нарід), бурі в лїсї се боротьба лїсовиків, котру можна усмирити жертвами. Житє Константина Муромського згадує про поклони „дуплинамъ деревянымъ", слова і поуки про жертви в лїсах, пословиці про молитви в лїсї, а Кирил Турівський згадує, що „древеса" звали ся „богами". Тепер ще кіля і дерев уживають при чарах (упира в могилї пробивають осиковим колом), деревляними вітками, цьвітами украшують хати на Зелені Сьвята, сьв. Івана, на весїля, щоби охоро-

[1]) Слова о лѣнивыхъ з XV. ст.

[2]) Після народного віруваня чоловікови вже при народженю суджена доля — добра або лиха. Сї уособлені єства ведуть чоловіка до єго призначеня, добра доля до щастя, лиха (недоля, злиднї) до нещастя. Такі віруваня зберегли ся також у поганських Германів (гл. W. Golther, Germ. Mythologie 104 і сл.). Віра в призначенє буває така сильна, що нагадує мусулманський сьвітогляд або поганський фаталїзм.

[3]) Се основує ся на віруваню про дальше житє душ у ростинах, головно по лїсах. Се зберегло ся і у Германів (гл. W. Golther, Germ. Mythologie 152 і сл.).

іти від злих духів, а в народній поезії широко розвинене символїчне представленє дерев (пор. Слово о Полку оревім).

Водяник, водовик після народних повірий жиє ріках і озерах. Єго уявляють собі косматим, старим дім, а русалки є єго дочками. Він викликує бурі на воді топить плавців і судна, а для усмиреня єго приосять жертви. В болотах жиють чорти, як вказують на казки і пословиції. В правилах митрополита оана з XI. століття є згадка про жертви „бісам, болотам колодязям", а Начальна Літопись говорить про порванє енщин „у води". Про почитанє води згадує Лев Діяон [1]), як вояки поганського князя Сьвятослава погружали івнїв у Дунаю.

Побіч „берегинь" давні сьвідоцтва з поганських чав згадують про упирів (з прикметником „лихий"), мерїв або умиравших людий [2]). Яко мрець упир не гине, визначає ся червоною краскою лиця („червоний як упир"), яко перевертень пє кров з людий. Повіря про упирів злиають ся з повірями про вовкулаків (волкодлаки), люий, що перевертають ся на ніч у вовків, а досьвіта скиають із себе вовчу скіру і на день являють ся людьми [3]).

---

[1]) византийський письменник XI. століття описував походи Греків а Болгар.

[2]) Після народного вірування може душа чоловіка визволити ся вилево із звязи з тілом (н. пр. в снї, і буяти сьвітами, або в недузї, орячції — обумиранє, н. пр. леґенда про померші душі), з мерця виходить дула зовсім. З таких поглядів вптворило ся розумінє у народів ро душу яко духове єство (дух, часто в значіню страховища, страу). В сїм останнїм значіню являє ся душа, дух яко мара (також у півн. ерманських племен „mara"). — Коли при смерти душа розлучає ся тілом, відчиняють двері або вікна, щоби душа могла без перепони відетїти (пор. Про померші душі). — Душа ходить по смерти в людській остати яко дух (або страховище), яко вмерлець, особливо коли померий не відпокутував вини, з пімсти або любови і туги за живими юдьми (пор. казку про мертвяка, в староґерм. Lenorensage). Віруваня духів вели людий до віри в безсмертність душі, до вірувань про ванрівки душ і т. п. повірий.

[3]) повірє про вовкулаків стрічаємо і у давних Ґерманів (Werolf = Mannwolf) і у західно-арійських народів. W. Golthner, Germ. Myнologie.

Се повіре оспирує ся на вноображенях про ріжні постаті души. Після повіря душа приймає мниму постать, виходячи з тіла і надягаючи на себе н. пр. вовчу скіру. (Князь Всеслав Полоцький в Слові о Полку Ігоревім „самъ влъкомъ рыскаше"). Після староруських і сучасних народних повірій вовкулаки зїдають сонце і зьвізди в час затьми [1]). (Після германських повірій „Sonnenwolf" намагає ся ликнути сонце або місяць і спричиняв затьму — W. Golthner, Germ. Mythol. ст. 254).

Народні віруваня у вовкулаків звязані з повірями про переміни людий у зьвірів, птиці, риби (в казках, піснях заговорах а навіть в староруських памятниках як в Слові о Полку Ігоревім і в Галицько-Волинськім Літописи п. р. 1201: „Сръчанови же [половецькому ханови] оставшу у Дону, рыбою ожнвъшю".

В піснях стрічаємо замітну переміну в тура або золоторогого оленя. В колядах являє ся „чорний тур" або „тур-олень". У весільних піснях тур або золоторогий олень обіцяє прийти на весїлє ловця, котрий забирає ся убити тура або оленя. Тур [2]) проживав на Українї лише до XVI столїтя а потім вигинув, а визначав ся більшою величиною від домашних волів, великою силою і жестокостю (Відсїль прикметник Всеволода — яр-тур в Слові о Полку Ігоревім). В Галицько-Волинськім Лїтописи кн. Роман Галицький зображений яко „храборъ бо бѣ, яко и туръ" а кн. Володимир Мономах у поуцї дїтям оповідає про свої лови: „тура мя два метала на розѣхъ и съ конемъ". Збереглись не тілько назви осіб і місцевин, звязані з турами (Турин, Турів, Туре, Турильче в східній Галичинї і т. п.) але і в пословицях: „сидить як тур у горах", „виженем сїрого тура з луга", „грім такий, що хоч тури гони, так не почують". В давній Руси був звичай перебирати ся за тура (поука новгородського епископа Луки-Йоана з XII. столїтя „и о турѣхъ и о колядницѣхъ") при нагоді народних ігрищ, празників (н. пр. в Галичинї, на Поділю на вели

1) Іпат. Лїт. п. р. 1105: въ се лѣто бысть знаменіе: погибе солнце и бысть яко мѣсяць, егоже глаголють невѣгласи снѣдаемо солнце". Пор. „Нещасний" М. Шашкевича: змий зїдає сонце.

2) Пор. про турів і Турову кручу в Кулїшевій ідилії „Орися".

родні ігрища підчас гагілок перебирають ся парубки за медведя).

Обрядове і символїчне значінє птиць і инших зьвірят виявляють деякі повіря, н. пр. півень яко символ сонця і огню і жертовна птиця [1]) а тепер звязаний з ворожбою а вчасти і з огнем (підпустити червоного півня — підпалити), чорний ворон, сова, зазуля (яко зловіщі птиці) і т. п. Зьвіринний сьвіт має цїлий віддїл в українській народній поезії, зьвіринний епос, казки про зьвірят, а крім того зьвірята з виразними прикметами людськими являють ся в дїточих приколисковнх піснях (н. пр. кіт-воркот).

Так само усобляють ся в народній поезії ростини, трави, дерева, живла природи, небесні тїла, недуги і смерть (н. пр. цьвіт папороти, „горицьвіт" на Івана-Купала, **сон-трава** [2]), соняшник. В Печер. Патерику з XIII. столїтя є оповіданє про біса, котрий на утреню обходив монахів, кидав на них „цвѣтки, иже глаголется лѣпокъ", а до кого прилипне сей цьвіт, той засипляв. Народна поезія згадує про „дрімливі, сонливі" цьвіти, про „сон-траву". Сї усипляючі ростини, помічені і старинними людьми в природї, дали основу до розвитку оповідань про чудесні подробиції в народних казках, піснях (приколискових та історичних), котрі зливають ся з народними повірями. Заговори і загадки вказують на такі чудесні ростини, а деякі з них мали важну ролю в старинних переказах народної медицини.

Казки і пісні подають чимало прикладів переміни людий в ростини і на відворот: нещасна дївчина

---

[1]) пор. значінє півня в іраньскій мітольогії.

[2]) сон-трава — anemone patens, Windröschen. (Укр. нар.) приписує їй пророчі прикмети. Після мітольогії старинних народів виростали анемони із слїз Афродити і крови Адонїса. Є се староґелєнїстичний мотив, котрий опісля розвинув ся в переказї про Геро і Леандра (пор. баляду Шіллера)*). В укр. пісні плаче і ридає Грицева стара жінка, неначе перепілка на левадї. Єї молода сестра зірвала сон-траву і питає Грицнху, що значать сї білі і червоні цьвіти — житє чи смерть козака? „Цьвіти впросли, моя голубко, в лїсї, нещастє їх зірвало, нещастє їх тобі дало! Не плач, осуши свої сльози, вже не збудиш нашого Івана в могилї!"

---

*) гл. D. Dieterich Die osteurop. Literaturen, ст. 40.

переміняє ся в березу, тополю (пор. Шевченко — Тополя), невинно убита в калину, що виросла на могилї (н. пр. казка про убиту сестру і калинову дудку) і т. п.

В народнїй поезії уособляються не тілько земні явища природи (зьвіринні — зооморфічні і людські — антропоморфічні, при чім і сама земля уособляє ся — „мати сира земля“), але також небесні явища: сонце, місяць, зьвізди, тучі, облаки і т. п. В тих уособленях мітичних відбиває ся старинний побит — хлїборобський, воєнний, семейно-родинний. Іпат. Лїтопись п. р. 1167. зберегла такий приклад уособленя місяця і видних на нїм гір в картинї давного воєнного побиту [1]).

Зображенє війни в прирівнаню до хлїборобського побиту находимо і в сучасних народних піснях і переказах. Нарід добачає в пятнах видних на місяцї борбу двох братів (оповідають про Каїна і Авля), [вірш „Місяць“ Єремії Галки-Костомарова]), що оден проколов другого вилами і кинув на бік, як сніп. А в піснї „Чорна ріля заорана і кулями засїяна“, що нагадує відповідне місце в Слові о Полку Ігоревім, образ взятий з хлїборобського побиту, а так само битва зображена яко молоченє на тоцї (Слово о П. І.).

Родинний побит проявляє ся у ріжних відносинах сонця (гарна дївчина) з місяцем яко мужеським єством. Отже місяць і сонце являють ся подружєм. В казках і колядках представлені небесні сьвітила й инші сили природи в родинних але ворожих взаєминах, н. пр. сонце, місяць, вітер і дощ або мороз. Крім того стрічаємо ще й инші уособленя небесних сьвітил і сил природи в казках, піснях, заговорах і загадках. В Слові о Полку Ігоревім „вѣтры, Стрибожи внуци вѣють съ моря стрѣлами“, вони виступають також у видї коний, бурі і громи в видї би-

[1]) „бысть знаменіє въ лунѣ страшно и дивно: идяше бо луна черезъ все небо... бысть яко двѣ лицѣ имуща, одино зелено, а другое желто, и посредѣ ея яко два ратьная сѣкуще ся мечема, и одиному єю яко кровь идяще изъ главы, а другому бѣло, якы млеко течаще: сему же рекоша старыи люди: не благо єсть сяково знаменіє, се прообразуєть княжю смерть. Пор. народне повірє про Каїна, що держить Авля убитого на вилах.

тви, тучі в виді овець, коров, зорі в виді гарної дівчини і т. п. Також недуги і смерть у народних зображенях в похоронних обрядах являють ся в зооморфічних і антропоморфічних образах.

З усїх народних пісень зберегли найбільшу сталість обрядові пісні і звязані з ними обряди. Вони задержали богато з незапамятної старини, що виходить поза межі документальної історії. Деякі колядки згадують про приношене поганських жертв, веснянки про обожане хлїборобства, коли ще викликували плуг, сьвяточні пісні вяжуть ся з ворожбами і переодяганєм. Відгомін старинних вірований доволї живо відбиває ся в деяких обрядах запустних (мясниці), в зелену або русальну недїлю, на Івана-Купала, а в весїльних і похоронних обрядах і піснях видно також давні релїґійні і побитові вображеня. Подібні, але трохи затемнені вображеня стрічаємо в заговорах, загадках, пословицях і казках (гл. дальше в роздїлї Устна Словесність).

16. Розвиток державности на Руси, єї скріплене і занепад державної самостійности.

З заведенєм християньства ублагороднило ся родинне і суспільне житє на Руси, скріпили ся полїтичні звязи, проявили ся також звязи культурні. Спільний княжий рід, спільна дружинна верства звязали тїснїйше з собою династичною звязию ріжні землї і племена руських Словян і затирали між ними племінну ріжницю, а з тим усталювало ся також спільне імя „Русь“, спільне право і державний порядок. До скріпленя сеї звязи причиняла ся також спільна державна віра, Церква і спільне духовеньство, підчинене київському митрополитови, книжна осьвіта і мистецтво з церковною закраскою. Під впливом Византії бере верх на Руси і витворює ся русько-византийська культура.

Синови Володимира В., Ярославови, повело ся поділену кн. Володимиром перед смертию руську землю зібрати знов у одних руках і положені Володимиром під руську державність підвалини скріпити і розширити так,

що порядки введені Ярославом (будівля церков — Софійський собор — укріплене Києва — Золоті ворота), поширене християньства (Печерська Лавра) і книжної та шкільної осьвіти, впорядковане законодавства („Руська Правда“) стали на цілі століття взірцем і основою для нащадків.

Ярослав († 1054. р.), прозваний задля того Мудрим, бажав переводити право родового старшиньства, так що в Києві мав усе сидїти найстарший з роду Володимирового і заступати місце батька (з почесним іменем великого князя). Та вже небавом після єго смерти родове старшиньство втратило всяке значіне, бо невдоволені князї повставали часто проти великого князя і вели між собою криваві усобиці, закликаючи до помочі орди кочовиків.

Правнук Володимира В., Володимир Мономах († 1125), (спершу князь чернигівський, відтак переяславський, а на останку в. князь київський), взорець мудрого, великодушного і о добро широких верств народних дбалого володаря, намагав ся довести до згоди між руськими князями („добра хощю братьи и руськѣй земли“), охоронити спільними силами землю руську і хлїборобство перед наїздами Половців та боярською самоволею, однак ся згода не тривала довго.

Молодша вітка Монаховичів у Ростовсько-суздальській Землї намагала ся проти Києва вивзнести свою столицю, Володимир над Клязмою, і зробити її осередком Руської держави. Андрій Боголюбський, князь Володимира клязменського (що радо проживав у селї Боголюбово, відки і єго прізвище), користував ся усобицями князїв, заволодїв Києвом (1169. р.) і ограбив єго та зруйнував. Так знищив він становище матери руських городів, що не могла двигнути ся з свого упадку, а через те положив основу до переваги і верховної власти Ростовсько-суздальського князївства, котрого осередком був Володимир н. Кл., а відтак Москва (відсїля від XIII. століття в. кн. Московське), а наслїдком того і митрополит київський перенїс ся до Володимира над Клязмою.

Через те почала занепадати також русько-византий

ська культура, тісно звязана з Церквою. Київ тратить отже своє політично-державне значінє, а верховлада над руськими землями пересуває ся до Суздаля, Володимира н. Кл. і Москви, осередка будучого в. кн. Московського і пізнійшої московської династії.

Однак після знищеня становища Києва татарським наїздом в XIII. ст. і занепаду єго упала там культура і перенесла ся в західно-українські землї, богатші і сильнійше заселені і там продовжало ся більше як ціле століте та процвило самостійне державне житє, витворене спершу під владою Ростиславичів (Ростислав, внук Ярослава М.). Ємкий і спосібний кн. Володимирко зєдинив у своїх руках Галицькі волости і зробив Галич (1141. р.) столицею Галицького князївства, котре прославлений в „Слові о Полку Ігоревім“ єго син Ярослав Осьмомисл двигнув на вершину могучости. Посунене аж до долїшнього Дунаю і Чорноморя, куди йшов новий торговий шлях до Византії, було оно найсильнїйшим з усїх українських князївств. При всїй могучости Ярослав Осьмомисл був приневолений корити ся перед всевладними боярами, що вмішували ся навіть у єго домашні і родинні справи. Сї бояри покористували ся незгодою наслїдників Ярослава Осьмомисла і закликали на галицький княжий престіл володимирсько-волинського князя Романа Мстиславича. Присмирив він бутних бояр, положив основи сильної полїтичної орґанїзації, заняв Київщину з Києвом і зєднинив український нарід, котрий втратив свою опору з упадком Києва. Лїтописець називає Романа яко голову всїх руських земель „великим князем“ або „самодержцем всеї Руси“. Після лицарської смерти єго під Завихостом (1205. р.) у війні з Польщею, настав сумний час у Галицько-Володимирськім князївстві задля малолїтности єго синів Данила і Василька, час важкої і довгої боротьби з Уграми, Польщею, руськими князями і боярами, поки Данилови з братом Васильком повело ся зібрати Галицько-Волинську вітчину в своїх руках і зорґанїзувати з початком XIV. столїтя окрему митрополію по виїздї київського митрополита у Володимир Суздальський. За прикладом свого батька бажав Данило простерти свою власть і на Київщину, однак перепоною стали тут Татари. Прине-

волений покорити ся татарському ханови, Батієви, приєднав собі Данило угорського короля Белю IV. яко союзника до намірепої боротьби з Татарами, а крім того посилав свого архиепископа Петра на вселенський собор у Люґдуні і навязав зносини з папою Інпокентієм IV., котрий прислав єму королївську корону в цїли приєднаня до католицької Церкви. Сподївана поміч не наспіла, а через те перервали ся взаємини Данила з Римом і він сам власними силами рішив ся на боротьбу з Татарами. А що сили єго були за слабі, був приневолений вдоволити ся становищем татарського підручника. Однак Галич не міг осягнути загально-руського значіня, бо відорвав ся від Днїпра, около котрого розложила ся руська земля. Усуваючись від нелюбих єму галицьких бояр, перенїс Данило свою столицю до Холму (для старшого сина Льва заложив Львів) і бажав для молодшого сина Романа (ожененого з Ґертрудою, братаницею Фридриха II.) придбати австрийські землї по смерти останнього з Бабенберґів та воював з чеським королем Оттокаром, котрий заняв австрийські землї. Сї широкі змаганя в европейській полїтицї приспорили єму лицарської слави, одначе єго думки не здїйснили ся задля непастанних татарських наїздів, що прискорили єго смерть.

По смерти короля Данила (1264. р.) Русь не могла оперти ся напорови і силї татарських орд анї остоятись проти змагань Польщі і Литви.

Рід Романовичів вимер на Андрею і Льві Юрієвичах (1320. р.), а тодї бояри закликали на галицький престіл їх сестрінця, сина Марії Юріївни і кн. Тройдена Мазовецького, Болеслава, котрий приняв друге імя Юрія II. і засїв на галицькім престолї (1325. р.). Колиж невдоволені ним бояри єго отруїли, розпочали з собою боротьбу о галицько-волинську спадщину Литва і Польща і розібрали її між себе так, що Казимир В. заняв Галицьке князївство, а литовський кн. Любарт Волинь. Тим способом Галицька Русь перейшла в полїтичнім і культурнім житю під вплив західної Европи.

I. Початки письменьства. Византийсько-церковнословяньське письменьство на Руси.

Першу просьвіту принесено на Русь разом з христіяньством з Византії, подібно як і до сусідних словянських племен. Христіяньство, введене за князя Володимира В. 988. р., стало державною релїґією і приняло ся без опору, в части силою княжої поваги, а в части й тому, що вже перед охрещенєм Руси були в Києві христіяни і сьвященики, були й книжки переложені з грецького старословяньським язиком. Христіяньство несло з собою грамотність і письменьство, спершу перекладне і наслїдоване, а відтак щораз більше самостійне. Письменьство мало метою розповсюднене і укріплене нової віри, а відповідно тому церковну закраску, бо й духовеньство було тодї одинокою грамотною верствою. Апостолованє сьв. Кирила (827—869.) і Методія († 885.) в Болгарії, Моравії і Панонії, винайдене ними словянського письма, мали велике культурне значінє також і для Руси. З південно-словянських країв (Болгарії і Сербії) приходили на Русь в перших часах христіяньства сьвященики і церковні півцї, що були заразом першими учителями в приходських і монастирських школах та першими письменниками. Особливо монастир сьв. Панталейимона на Атонській горі був таким розсадником, що піддержував лїтературну взаїмність Руси з Болгарією і Сербією. Черцї, що приходили відтам на Русь і під впливом Византії бистро осягнули високий культурний розвиток, приносили з собою словянські книжки або перекладали їх з грецького й переписували. Особливо Болгарія найвірнїйше з усїх словяньских країв зберегла старословяньске письменьство, спадщину сьв. Кирила і Методія, тай сама витворила своє письменьство. Як Карло В. пособляв розвиткови латинського язика, так і болгарський цар Симеон (в X. столїтю), названий книголюбцем задля значної на свій час осьвіти, пособляв розвиткови болгарського письменьства, а єго двір у Преславі став неначе болгарським Аквісґраном і був осередком умового і лїтературного житя Болгарії, як се описує Йоан Ексарх, житеписець Симеона. Він старав ся перенести до Болгарії лїпші плоди византийської осьвіти, але хоч сам займав ся творами Аристо-

гена і Демостена, то письменьством заволоділа церковна думка і тому заохочував він до перекладів церковних творів, сам брав у них участь і уложив збірник із творів сьв. Іоана Золотоустого, званий Златоструй. Сьв. Климент, ученик сьв. Кирила і Методія, писав церковні науки, а чернець Храбр про словяньські письмена.

Як Болгарія за володарства Симеона і его наслїдників була посередницею византийськоі церковноі лїтератури, так з розвитком могутности Сербії під конець XII. столїтя витворило ся там нове огнище лїтературного византійства. Тяжище дїяльности лежало в Македонії, куди Сербія розпростерла ся під конець XIII. столїтя і дійшла до вершин своеі могутности за володарства Стефана Душана „царя Греків і Сербів". Живі взаемини Сербії з Атоньскими монастирями, де від часів Душана церковно-словяньська лїтература прибирала щораз більше сербську і де бистро струе було умове житє, скріпили церковно-монашу культуру і розвинули аскетично-містичну лїтературу. Однак у Сербії замітна перевага сьвітськоі византийськоі лїтератури в порівнаню з Болгарією.

З Болгарії і Сербії приходили на Русь учені черцї і сьвященики.

Взагалї південно-словяньські краї були посередниками релїгійноі та лїтературноі взаімности між Русию і Византією. Звязь Києва з Болгарією почала ся одночасно тоді, коли Київ заняв осередне становище на Руси, де він з'єднинив східно-словяньські племена і заложив підвалини держави; декотрі з тих племен прямо сусїдували з Болгарами; се були Тиверці й Угличі, коли сї останні пересунули ся з південноі Поднїпряньщини на Днїстер.

Та звязь із Болгарією й Сербією сягае ще й пізнїйших часів (до XIV. і XV. столїтя). Византія була тоді одною з найбільш осьвічених держав европейських. В часі бурливого переселеня народів уміла Византія зберегти майже ненарушену ідейну і мистецьку спадщину старинноі Греції, переробити її в дусї християньськоі науки, щоби відтак передати в більшім або меншім степенї Заходови і Півночі з підмогою грецьких міст у південній Італії і південних Словян.

Византийське богословське письменьство виробило ся
а грецькій фільософії, переняло від неї спосіб думаня, єї
либину і тонкість. Церковна проповідь і сьвітська поезія
виробили ся під впливом давної грецької вимови й літера-
ури. Византийські учені пильно збирали і пояснювали
тарпиних грецьких письменників і складали з їх творів
бірники для школи і самоосьвіти. Вплив старини був так
огутний, що подавляв своєрідну творчість і тому прила-
джувано давні образи й ідеї до нових потреб. Таким спо-
собом витворили ся нові форми пізної византийської аске-
тично-моральної літератури, збірники і хрестоматії, котрі
надавали широкої популярности давним письменникам
Отцям Церкви. Але побіч сих енцикльопедий, збірників
літописий передала Византія старинній Руси чимало тво-
рів не тільки духовного змісту, але й инших галузий пись-
менства (повісти, леґенди, апокрифи). Се византийське
письменьство витиснуло свою печать не тільки на пись-
меньстві південних Словян та посередно й на письменьстві
старинної Руси, але й на народній, устній словесности,
на духовних стихах, леґендах і инших народних творах.

Посередним злучником між грецькою (византийською)
старoруською літературою служило південно-словянське
письменьство, особливо болгарське і сербське. Сумежність
границь, споріднене і спільність церковного язика та сама
релїґія — скріпляли звязь Руси з Болгарією. Сї взаємини
були головно церковні, хоч павязували ся ще й перед вве-
денєм християньства (похід кн. Сьвятослава на Болгарію),
а при сїй нагоді деякі прихильники християньства вже
годї, по думцї учених дослїдників, перевезли деякі книжки
на Русь. Також взаємини із Сербією мали значний вплив
на просьвіту на Руси, а доказом того численні старинні
рукописи сербського письма, що зберегли ся по книгов-
нях Руси.

Твори південно-словянського письменьства, витворе-
ного під впливом Византії, заносили на Русь найчастійше
паломники (богомольцї). Се майже виключно **перекладне**
письменьство (з грецького) творить початковий відділ
староруської літератури; було воно заразом підвалиною
просьвіти й учености на Руси. Сї памятники діставали ся
на Русь двома дорогами: одна з них, так сказатиб, уря-

дова, ішла з Царгорода Чорним морем і Дніпром до Києва, і нею йшло на Русь також християньство яко державна релігія на Руси; друга — з придунайських словянських країв (Болгарії й Сербії) через нинїшню Волощину, Буковину і Галичину. Сею другою дорогою діставали ся на Русь окрім церковних книг також численні твори і єретичі науки.

18. Памятники византийсько-словянського письменьства на Руси.

Найбільшою потребою Церкви на Руси в перших часах було — утвердити Русь в християнській вірі. Тимто письменьство і що до змісту і що до форми було релігійне, мало церковний характер і було спершу перекладне. Переклади сьв. Письма і богослужебних книг, принесені з Болгарії, дали початок староруському письменьству і книжній літературі. Церковно-словянський язик тих книг послужив основою книжного язика на Руси.

1. Остромирове Євангеліє се найдавнійший памятник церковно-словянського письменьства, котрого час написаня можна докладно означити. Воно переписане з болгарської рукописи, писаної кирилицею (але із староруським виголосом **у, я** замісць **ж, ѧ** — ą, ę) для новгородського посадника Остромира (1056—57. р.), свояка в. кн. київського Ізяслава Ярославича. Видане Востоковим.

2. Супрасльська рукопись[1]) (або недільне євангеліє) є імовірно старшим від Остромирового євангелія памятником (по думці дослїдників з початку XI. столїтя, але без певного означеня часу). Повстала вона під впливом учеників сьв. Методія, писана староболгарським язиком, з прикметами чеського і староруського язика. Містить леґенди і гомілії, між иншими переклад корсунської леґенди про 7 корсунських епископів і апостолів яко доказ умових взаємин Руси з Корсунем. Видана проф. Міклошичем.

---

[1]) Супрасль, місто на Литві, в Городненщинї, із славним василіянським монастирем, заснованим Александром Ходкевичем, де містила ся богата книговня (нинї головно у Вильнї приміщена) і печатня, котра розвинула була живу діяльність, особливо за ігумена Льва Кишки.

Окрім сих евангелий походять з того часу або з пізнїйших віків переклади инших частин сьв. Письма, проповіди славних Отцїв Церкви з IV. і V. столїтя: сьв. Василїя В., Григорія Богослова, Йоана Дамаскинського (найзнаменитшого догматика східної Церкви), Атаназія и ин. і збірники з наголовками: Ізмарагд (збірник проповідий і наук Йоана Золотоустого, Василїя В. і ин.), Златая цѣпь (Золотий ланцюг, збірник моральних наук про молитву, милостиню, послух і инші чесноти), Шестоднев, що містить твори ріжних авторів н. пр. Василїя В. і ин., розложені на 6 днїв сотвореня сьвіта з богословськими, фільософічними і природничими поясненями з релїґійного становища, на скілько релїґія могла примирити ся з природописею. Крім того читано на Руси залюбки Житя Сьвятих звані Патериками і вони послужили взірцем Київсько-печерському Патерикови, що має не тільки історичне, але й лїтературне значінє.

Побіч Житий Сьвятих були на Руси вельми улюбленими і розповсюдненими книжками до читаня виїмки з сьв. Письма (компіляції) та Євангелія з поясненями (Толковое Евангеліе), Псалтир з поясненями (Толковая Псалтирь) і т. зв. Учительні евангелія т. є. науки написані на основі евангелия.

Церковні учителї були тої думки, що тодїшні читачі при слабій осьвітї не легко розуміти-муть сам текст сьв. Письма і легко можуть попасти в блуд. Тимто давали гони поучення на основі тексту евангелий, апостола і псалтиря. Псалтир був першим учебником, на котрім учили ся читати, і найпопулярнїйшою книжкою для домашнього читаня. Псалтир заступав молитовну книжку. З псалтиря навіть ворожили („гадательніи псалтыри"), а при кождім псалмі такого псалтиря були дописки, яке значінє може ся псалма мати в житю чоловіка.

Крім того уживано т. зв. Парамейників або Парамеїв, котрі подавали вибрані місця з сьв. Письма. Новий Завіт був у Византії і в південних Славян уживаний в двох видах: з повним і хронольоґічно уложеним текстом в порядку евангелистів (т. зв. тетро- або чотироевангеліе) та із скороченим текстом, приладженим для богослужебних цїлий, розложеним в порядку недїльного цер-

*

ковного читаня на цілий рік (т. зв. „апракос“, недільне евангеліє). Сей скорочений текст принесено на Русь і він був частійше уживаний ніж повний.

3. З евангелий звісних під назвою Тетроевангелія, найдавнійшою рукописю (з 1143. р.) є **Евангеліє Крилоське або Галицьке**, розложене після чотирох евангелистів чергою глав. Зберегало ся воно первісно в епископській церкві в Крилосї (коло Галича), куди дістало ся з Галицької катедральної церкви. Писане було більшим уставом, заголовки в два стовпці а текст в оден стовпець на пергамені в чвертку. Тепер воно в Синодальній книговні в Москві.

Остромирове евангеліє і Збірники Сьвятослава знакомлять нас із тим, які були староруські книги та уставні рукописи, що перші внесли на Русь сьвітло християнської просьвіти. Найдавнійші рукописи на Руси писано т. зв. уставом.

Уставні букви визначали ся великими розмірами і правильними, простими чертами. Кожду букву писець вирисовував окремо і не лучив її з слідуючою. В руських рукописях у перших столітях письменьства бачимо устав, але вже в половині XIV. ст. починає его випирати полуустав, котрого букви значно менші, складнійші і ріжнорідпійші що до почерку. Як в уставі, вони все писані розділью, а деякі з них у того самого писця мають кілька видів. В уставнім і полууставнім письмі слова не були відділені одно від другого і були писані без усяких прогалин. З писарських знаків уживано тільно точки. Стрічки (»рядки«) були звичайної величини а між стрічками рівна була віддаль. На рукописи були розміщені стрічки в оден або два стовпці, а в сїм останнім случаю була між ними по середині невеличка прогалина. На краях рукописи полишав писець ширші або вузші поля (берега), на котрих вписував число глави або инші замітки.

Уставне і полууставне письмо, в котрім писець вирисовував кожду букву окремо, вимагало богато часу і писанє йшло помалу. Тому то вже доволї рано (з половини XIV. ст.), майже одночасно з полууставом, почала витворювати ся нова форма письма — скоропись, тіснійша і звязкійша і тому пригіднійша для скоршого писаня, але зате почерк окремих букв ще більше змінний і ріжновидний, як у полууставі.

Скоропись постепенно випирала всї инші види письма і вже в XVI. ст. входить зовсїм скоропись в урядовім і сьвітськім письменьстві. Зовсїм окрему форму письма представляє т. зв. вязь, уживана особливо в наголовках. Відїльні букви так в ній переплітали ся, лучили ся тїсно і творили такий загадочний твір, що з великим трудом можна відчитати его.

Найважнїйші руські рукописи і книги писано на перґа-енї (від міста Перґаму в Малій Азії), вироблюванім звичайно телячої скіри (відси »грамота на телятинї«). Перґамен назиали в давній Руси харатья (харатейні списки). З XIV. ст. вхоять в уживанє бумага (папір), вироблювана в Німеччинї шмат і привожена на Русь через Новгород. Писали гусяими (деколи павиними) перами, желїзистого розчину чорнием. В наголовках уживали ярко-червоної краски киноварю (циобер), а також золота.

Давні писцї дбали вельми про украшуванє рукописий. На ершім листі книги поміщували звичайно т. зв. заставки, рисовані красками, зверха над наголовком. Найхарактеристичнійшим отивом заставки є т. зв. зьвіриний або чудовищний рнамент (якогось чудовища, фантастичного зьвіряти і птаха, невглядно сплетених із собою). Лучають ся також людські постаи, перевязані ременями або лентами. Сї взірцї мабуть походять з Сходу, бо в грецьких рукописях таких нема. З грецьких рукописий перенято ґеометричний орнамент, сплетений з круів, три- і чотирокутників. В XVI. ст. під виливом італїйським вляє ся ростинний орнамент, з листків і цьвітів, і сей орамент перейшов у первопечатні руські книги. Крім заставок крашувано рукописи заголовними буквами (ініціялами) виді вельми ріжнородних, фантастичних зьвірят і людий в ріжних оставах.

На останку в многих рукописях стрічаємо також рисунки — . зв. мініятури, на котрих видно сильний византийський вплив. Мініятурами такими украшена рукопись Остромирового євангелія 4-х євангелистів). В добі татарщини занепала техніка мініятур, відродила ся з відродженем іконописи в XVII. ст. Мають вони начінє для історії живописи, а в части для історії побуту (одяу і т. п.), і для характеристики народних повірій і зображень.

Списуванє богослужебних і релїґійно-моральних книг вваали на Руси богоугодним дїлом, а займали ся ним не тілько уховні, особливо черцї, але й сьвітські, а навіть князї (н. пр. Володимир Василькович в XIII. ст. переписував Кормчу [книгу церковних законів]). Побіч писцїв-любителїв були й заводові »книописцї«, »доброписцї« (грецьке »καλιγραφος«), переписували також женщини і княгинї (»писицї«). Копіювали вони рідкі рукописи в ріжних книгозбірнях, а особливо в Царгородї і на Атонї в тій цїли перебували »доброписцї« роками в грецьких і південно-словяньских монастирях та виконували се нераз з помічниами, а до украшень рукописий (мініятур і т. п.) уживали спеціялістів-живописцїв (»знаменщики«). Все те підносило цїну книг тому такі книги бережено старанно [1]), а на них часто стрічаємо

[1]) Галицький князь Володимир Ярославич заплатив за молитовник гривен кун (около 28 корон).

прокляття на тих, хтоби присвоїв собі таку книгу або її знищив. Крім того при кінці додавали писці замітку з вдоволенєм після довершеного труду. Списаний ряд »тетрадій« (грецьке *τετράδιον*) пергаменових або паперових перешивано шнурком або грубою ниткою й переплітано в доски покриті скірою або тканиною, сріблом, золотом і дорогими камінями (особливо на євангеліях).

Також »книжное почитаніє«, особливо »божественних«, »сьвятих книг« вельми цінили в давній Руси. В давнім письменьстві руськім похваляє ся часто »почитаніє« яко найтїнший провідник нової віри. На сю тему розписують ся нераз писці вельми просторо: »Когда читаешь книги, не переходи быстро къ другой главѣ, не выразумѣвши, что говорять тіи книги и слова: по три разы обращая ся къ одной главѣ... Говорю: коню узда — правитель и способъ здерживанія, праведнику же книги. Не создаеть ся корабль безъ гвоздей, ни праведникъ безъ почитанія книжного... Красота вонну оружіе и кораблю парусы, такъ и праведнику почитаніе книжное... Поученіе святыхъ книгъ — начатокъ добрыхъ дѣлъ« (Збірник кн. Сьвятослава з 1076. р.).

4. **Збірники Сьвятослава** (Ярославича) списані з болгарської рукописи, перелояженої з грецького і зладженої для болгарського князя Симеона. Сї збірники (перший з 1073., другий з 1076. р.), переважно духовного, в части історичного і фільософічного змісту, а виїмки сих збірників вибрані в значній части із сьв. Отців Церкви. Другий збірник представляє більше самостійну роботу, бо подає також власні уступи автора. Сї збірники, зладжені старословянським язиком, але скрізь старословянську основу прогля дають прикмети живої староруської мови, що мимохіть насували ся переписцеви. Тимто сї збірники є в певній мірі першими більшими памятниками староруської мови, а цікаві ще й тим, що містять образ чернигівського князя Сьвятослава Ярославича з жінкою і синами (перший український портрет).

5. **Пчоли** (Пчелы) були також вельми розповсюдненими збірниками (антольоґіями), зложеними після византийських взірців. Містили ся в них короткі вискази або афоризми вибрані з сьв. Письма, з творів Отців Церкви, а навіть із сьвітських поганських письменників грецько-римської старовини, що відносили ся до всяких питань морального і щоденного житя. Були се відомости з цілого обсягу середньовічного знаня, хоч в неповній і нескладній формі. З тих Пчіл дізнавали ся читачі про Сократа, Плятона

Аристотеля, Софокля й инші постати клясичного сьвіта та їх житє і науку. Відси черпала Русь свою науку. Такі збірники, що заступали нинїшнї енцикльопедії, були улюбленою формою книжною на Руси, як і тепер любують ся у нас в Збірниках і Альманахах. Найбільш популярна назва „Пчела" поясняє ся порівнанєм з пчолою, що збирає мід з ріжних цьвітів.

6. **Палеї**[1]) належать до відділу історичних творів, як і **хронїки й апокрифи**. Палєя подає виклад старозавітної історії на основі Біблії, а відтак переходить у Хронограф (літописний збірник оповідань з Біблії і всесьвітної історії з додатками і поясненями з апокрифічних жерел. Крім історичної Палеї була ще **„Палєя толковая на Іудеи"**, котра крім історичних відомостий містила полєміку проти юдейства і музулманьства. В Палєях находимо дещо і з науки природи та чимало апокрифічних оповідань і повістий.

Хроноґрафи були жерелом усяких історичних, біоґрафічних, ґеоґрафічних і инших відомостий. **Хронїки (літописи)** починають ся також старозавітними оповіданями, переходять відтак до історії Сходу і Византії. Болгарські переклади византийських літописців (Малали, Гамартоля, патріярха Никифора і Константина Манасії) були відомі на Руси і ними користував ся автор Початкової Літописи.

7. З природничо-научного письменьства були розповсюднені **„Шестодневъ"** і **„Физіологъ"**. Шестоднев дає поясненя про сотворенє сьвіта в шести днях і черпає відомости також із старинного письменьства, о скілько можна їх погодити з христіянською наукою. Фізіольоґ подає оповіданя про зьвірята, навіть фантастичні, котрі мали вплив на народну поезію (н. пр. про фенїкса, кентавра і т. п.).

8. **Апокрифи**[2]) (ложні, заборонені книги). Слїдами бого-

---

[1]) Палєя, грецький вислів, означає Старий Завіт, старинні історії.

[1]) Апокриф, дословно скрита книга з тайнами религії; треба відріжнити від „отреченыхъ" (заборонених) Церквою еретичних книг. Апокрифи вважали ся неканонїчними, але духовеньство відносило ся до них з терпимостю яко до книг невинних змістом.

словської церковної літератури ішла двоєвірна і сьвітська поезія, апокрифи і повісти, розповсюднені вельми у Византії і в південних Словян, відки їх приносили на Русь в рукописях або устних переказах подорожні з Руси або чужинці і впливали на книжну літературу і поезію. Апокрифи мали важну ролю в староруськім письменьстві і визначали ся вельми ріжнородним і богатим змістом, а творили перехід від духовних оповідань до сьвітських повістий і новель. Їх зміст відносить ся до тої старо- і новозавітної історії, що списана в книгах сьв. Письма, але апокрифи значно розширюють сю історію подробицями чужими, незнаними в канонїчних (одобрених Церквою) книгах. Сотворенє сьвіта, доля перших людий, патріярхів, жидівських царів, описані в Старім Завіті коротко і лишали богато невияснених питань, що розбуджували релїґійну цікавість. Апокрифи у формі і настрою біблїйних писань, полукнижних і полународних, оповідають про прародичів, їх упадок і прогнанє з раю, про прихід Месії, єго земне житє, дїла апостолів, подвиги Сьвятих і мучеників, про Пр. Богородицю, про конець сьвіта, про страшний суд, загробне житє, про Ілію (котрого змішувано з богом-громовиком) і т. п. Все те подають апокрифічні книги неначе давні перекази, основані подекуди на поганських вірованях.

Апокрифічна література есть богатим релїґійним епосом, переповненим східними казками і новозавітними леґендами і розповсюднювала ся з христіяньством на азийськім Сходї й европейськім Заходї. Памятники того епосу перекладано на язики народів, котрі приймали христіяньство, а що основою сих оповідань була народна віра в чуда, змаганє, пояснити собі те, що в сьв. Письмі темне, загадочне (н. пр. загробне житє), або доповнити те, чого в сьв. Письмі нема (н. пр. про житє Адама й Еви по вигнаню з раю) і т. п. поетичні зображеня і пророцтва, отже таким способом стали сї памятники загально звісними леґендами і переказами та відбили ся в письменьстві, в народній поезії, в церковних обрядах, проповідях, піснях і в церковній штуцї. Вони розповсюднювали ся письмом і переказом, а особливо богомольці (паломники) промо-

стили їм дорогу так, щоби вони пропикнули в народні верстви.

Жерелом апокрифічної літератури є релігійно-поетичний настрій, що витворює леґенду, але основою тих оповідань є народний переказ, звичайно вельми давний, орієнтального походженя, а часто перерібка релігійного поганського міту.

Як усї памятники церковної науки і читаня, так і апокрифічні книги прийшли до нашого письменьства з Византії в рукописях південно-словяньских, на що вказує їх давна назва: „болгарські басні". Однак місцем походженя апокрифів є Схід, Мала Азія, Єгипет і Греція, де вже в перших віках християньства появили ся письменні апокрифічні памятники.

Церковні учителї й Отцї Церкви звернули заздалегідь увагу на ті твори і уложили спис заборонених книг; однак заборони не богато помагали й апокрифічні книги в давнім письменьстві стояли поруч инших благочестивих книг до читаня. Сей живий інтерес, з яким читано сї книги, поясняє ся глубокою релігійностю тих часів, приступностю змісту і буйностю фантазії — але заразом і легковірностю, з якою вірні приймали також ложні книги. В добі занепаду просьвіти на Руси, після татарського нападу, навіть мало осьвічені духовні послугували ся в добрій вірі апокрифами до церковних наук. Мимо і проти волї Церкви і тямучого духовеньства війшли вони в нарід, склонний до дивоглядних забобонів. Християнська Церква і сьвященики намагали ся нищити все, що нагадувало поганьство, і вводили християнські понятя. Але недостача народних шкіл і висшої осьвіти духовеньства піддержували сї старинні поганські погляди. Апокрифічні оповіданя про старо- і нововавітні личности і події в леґендах, духовних стихах і творах мистецтва були в середних віках власностю цїлої Европи, а сим можна пояснити схожість народних переказів, повірий, обрядів і поезії ріжних европейських народів, що розвинули ся на основі християньства.

В інтересї правдивої віри духовні письменники очищували сї твори з еретичних живел, перерабляли і вводили в збірники призначені для читаня вірним.

Такими провідниками для вірних були церковні

книжні памятники, як **Патерики** (житє і чуда Сьвятих), Палеї, Синодики (помяники) і т. п. морально поучні збірники, але поруч тих також заборонені апокрифічні збірники і тим способом в старовину зливали ся часто сї дві струї. Крім книг читаних по монастирях і грамотними людьми, проповідниками згаданих явищ в старинній Руси були паломники, що подорожували до сьв. місць, убогі люди, що живили ся при монастирях і церквах, а зпоміж них виходили сьлїпці співаки духовних стихів і оповідачі набожних леґенд. Біблїйні теми служили поетам усяких народностий жерелом їх творів. На їх основі повставали середньо-вічні містерії (див. низше), поеми Данта, Мільтона [1]) і Кльопштока [2]).

З властивими апокрифами тісно звязані т. зв. „ложні молитви", забобонні заклинаня і замовлюваня, віщуваня (виклади снів) і поясньованя щоденних подїй житя, що дуже розповсюднювали ся між народом і полишили слїди в устній словесности.

Апокрифи ішли слїдом за важнїйшими подіями сьвященої історії.

Сотворенє сьвіта, зображене в книзї „Битія", було доповнене апокрифічними оповіданями з жидівських, християнських і еретичних жерел. Наша Палея оповідала про сотворенє ангелів і про Сатанаїла, що був воєводою десятого ангельського чина і відпав від инших девяти. Оповіданє св. Письма про ангелів було доповнене подробицями. Побут Адама в раю і єго прогнанє та сповідь Еви, убійство Авля Каїном, покаянє Адама і єго смерть, доповнені там знов подробицями, незнаними з Біблїї. В історію сотвореня Адама введена дуалїстична леґенда (доброго і злого засновку — Бога і Сатанаїла), незгідна з біблїйним оповіданєм. Ся дуалїстична леґенда зберегла ся в народних переказах.

Старозавітні апокрифи подавали чимало таких подробиць, котрих не знала Біблїя, і між иншим відкривали таємну звязь між Старим і Новим Завітом, оповідали про Авраама, Лота, Мойсея, Давида, як він писав псалтир,

[1]) Англійський поет († 1674. р.) написав поему „Утрачений рай".
[2]) Німецький поет († 1803. р.) написав поему „Месіяда".

особливо цїла низка оповідань, вельми популярних в цї-
ім христіянськім сьвітї зображала царя Соломона, его
удн, розповідала про будоване сьвятинї і т. п.

Найважнїйші старозавітні апокрифи є: „**Сказаніє Адамѣ и Евѣ**", в котрім оповіджено про жите в раю гріх перших родичів: „**Книга Еноха**", се є леґенда про ріхопаденє ангелів і пророцтво Еноха про страшний уд: „**Откровеніе Авраама**", оповіданє про его суд над ріпшиками і розмова его із смертию: „**Исходъ Мойсеевъ**", казочна історія про гнобленє жидів і їх вихід із емлї фараонів: „**Сказаніє о царѣ Соломонѣ**", оповіданє ро мудрі суди Соломонові, що перейшли в україньку устну словесність. Але найпопулярнїйшим було оповіданє про Соломона і Китовраса (про будованє сьвятинї).

Про премудрого царя Соломона, котрого визначна личість лишила богато слїдів у Біблїї, утворила народна уява ельми богато леґенд, популярних серед народів Сходу Европи. Імя премудрого Соломона проникло також в українську народну поезію. Стрічаємо его не тільно двоєвірних леґендах і піснях, але і в казках та переказах. арід радо приписував Соломонови всї єму відомі дїла вевкої премудрости. Вже в Біблїї оповідає ся про мудрість удів Соломонових. Апокрифи залюбки обрабляли сю тему, о вона викликувала велику цікавість серед народу.

У „**Видѣнію пророка Ісаї**" містило ся оповіданє про онець сьвіта і будучий суд. Сей образ кінця сьвіта страшного суду був вельми богато оброблений в письеньстві перших віків і в правдивих книгах та цїлій низцї ложних" оповідань, котрі входили в наше письменьство, очавши від перших его памятників, як н. пр. оповіданє Методія Патарського. Се „**Слово Меѳодія Патаркого** о царствіи языкъ послѣднихъ временъ. казаніе отъ перваго человѣка до скончанія ѣка", приписуване Методію, епископови Патарському † 310. р.), а иншими дослїдниками знов сьв. Методію, паріярхови царгородському († 846), одначе найновійші дослїди іднoсять его на конець VII. столїтя. Оповідає воно, як виворили ся всякі держави від початку сьвіта, а відтак поає віщованя про дальші події до кінця сьвіта, про появу нтихриста, про прихід у великій славі Ісуса Христа

і останній суд. Слово Методія було відоме на Руси в перших початках письменьства, бо вже Нестор наводить з него оповідане про нечисті народи, зачинені в горах Александром В. Воно було вельми розповсюднене з усякими апокрифічними вставками, вибраними з усяких книг.

Ще богатший був відділ новозавітних апокрифів. В них проявляє ся та сама загальна прикмета забороненого нашого письменьства. Твори сего письменьства діставали ся на Русь у великій скількости в готових перекладах південно-словянських з грецьких первотворів, але частійше не в цілости, а в скороченях і виїмках. Через те, що давні письменники подавали сї твори в скороченях і виїмках, звязувано близкі що до основи оповіданя в одну цілість, змішувано їх, хоч були в них деякі відміни. При такій нагоді робили письменники всякі поправки, а також псували тексти. З переходом в народні верстви основа і подробиці апокрифів змінями ся нераз до непізнаня.

З новозавітних апокрифів замітні **„Хожденіє Богородицы по мукамъ“**, **„Хожденіє апостола Павла по мукамъ“**, пророцтва про страшний суд і антихриста, на котрих італїйський поет з кінця XIII-го і початку XIV-го століття, Фльорентинець Дант, оснував свою „Божественну Комедію“. (Порівнай також переказ про Мадеєве ложе, Міцкевича „Ucieczka“ й инші). Вплив апокрифів відбив ся також у церковній живописи і в усїм мистецтві середньовічної Европи, на фресках, горорізьбах і прикрасах.

Окрім тих замітні також: „Сказаніє Афродитіана о чудѣ въ персидской землѣ; Преніе І. Христа съ діяволомъ; Слово Адама во адѣ къ Лазарю; Вопросы Іоанна Богослова о живыхъ і мертвыхъ; Бесѣда трехъ сьвятителей; Сказаніє о 12 пятницахъ; Єпистолія о недѣли і Сказаніє о свѣтлоой недѣли“.

Сказаніє Афродитіана оповідає про чудо в Перській Землї, як перські жерцї перші дізнали ся про Різдво Спасителя.

Раз якось прийшов цар у кумирницю, наповнену срібними і золотими ідолами, до жерців, щоби пояснили єму сон. Жерцї сповістили єго про Різдво Христа і просили, щоби підождав до

вечера, а коли наспіла ніч, то побачив, як ідоли почали сьпівати і грати. Цар злякав ся і хотів вийти, але жрець задержав єго, щоби побачив ще наконечне явище, котре Бог зволив показати. Тоді підняла ся крівля і явила ся зьвізда та роздав ся невідомий голос, котрий заповів, що явило ся »неописане дитя, початок до спасеня а конець до погуби«. Тоді повалили ся на землю всї ідоли, а остав оден, а на нїм царський вінець і зьвізда над ним. Покликані царем мудрці заявили, що в Юдеї настало нове царство, що старі боги упадуть, бо явив ся »вседержитель сьвіта на руках жінки«. Зьвізда стояла, поки волхви не пішли з Персії до Єрусалима. Там розповіли про народжене Месії, але жидівська старшина подала їм подарунки, щоби лише промовчали се чудо. Однак волхви пішли і віднайшли Христа та поклонили ся єму. За те підняв ся на них Ірод, але вони щасливо вернули домів.

Слово о Ісусї Христї (преніє Інсуса Христа съ діяволомъ) має основою оповідане євангелія сьв. Матея про спокусу І. Христа діяволом, але відтак воно доповнене видуманими подробицями.

Слово Адама во адѣ къ Лазарю оповідає, як старозавітні праведники почули про прихід Спасителя, утїшили ся і згадавши всї пророцтва про І. Христа, просять Лазаря, щоби переказав про їх положене в адї, щоби Христос визволив їх від сеї муки.

В иншім Слові докінчене се оповідане, як Лазар виконав просьбу Адама і воскресши вернув на землю.

Але оба сї оповіданя по думцї дослїдників походять з одного жерела про Лазаря, котре має ціху народного твору, а в способах вислову і народних зворотах має схожість з язиком Слова о Полку Ігоревім.

Гадки про загробне житє, муки грішників в адї і нагороди та щастє праведників у раю все живо і глибоко ворушили уяву христіян і настроювали їх до твореня всяких образів. Від самих початків христіяньства появляли ся на Сходї і Заходї сни, видїня і подорожи в загробний сьвіт (пор. Бабуся з того сьвіту в Кулїшевих Зап. о Южн. Руси), в котрих зображено положенє душ по смерти. Під впливом сих творів складано картини страшного суда і чимало оповідань і поем, котрі на Заходї значно попередили Дантову Божественну Комедію і послужили основою для многих єї образів. До того рода оповідань треба зачислити з апокрифів: Хожденіе Богородицы по мукамъ, Слово о видѣніи апостола

Павла. Вопросы Іоанна Богослова Господу и Аврааму о живыхъ и мертвыхъ".

Хожденіе Богородицы по мукамъ єсть перекладом з деякими змінами і вставками грецького апокрифа п. з. „Откровеніє Пр. Богородицы".

Молила ся Пр. Богородиця на Єлеонській горі, щоби сьв. архангел Михаїл зійшов і оповів про муки грішників. Зійшов сьв. Михаїл і з ним 400 ангелів, по 100 з кождої сторони сьвіта, і велїв їм з полудня відчинити пекло, де мучило ся богато чоловіків і жінок серед плачу і страшного крику. На питанє Пр. Богородиції сказав сьв. Михаїл, що се люди, котрі не вірили в сьв. Трійцю, поклоняли ся сонцю, місяцеви, земли і воді, Трояновя, Хорсови, Велесови й Перунови. В другім місци побачила Пр. Богородиця велику тьму, а коли на єї приказ тьма уступила, видно було там богато чоловіків і жінок, що не вірили в сьв. Трійцю і в І. Христа, рожденого від Пр. Діви. Відтак звернула ся Богородиця на полудень, де грішники карали ся одні в воді по поясь, другі по груди або шию, а иньші зовсім потапали. Се були ті, що проклинали батька й матїр, їли людське мясо або кляли ся чесним хрестом і ломили присягу. Дальше виділа Богородиця, як висів горі ногами лихвар, що брав високі відсотки, виділа обмовницю, що сплетнями викликувала вороговане між сусїдами. Тодї сказала Пр. Богородиця: »Лїпше булоб їм не родити ся на сьвіті« і пішла на північ та на схід і всюди бачила страшні муки. Оглянувши сї муки, заплакала і сказала до архангела, що хоче мучити ся разом з тими людьми, бо се діти єї Сина. Але архангел замітив, що сї місце в раю. Тодї Богородиця просила, щоби архангел і все єго воїньство молило ся за грішників, щоби Бог помилував їх. На се відповів архангел, що вони сїм раз на день молять ся за грішників. Тодї Богородицю піднесли хирувими і серафими до Божого престола молити ся за грішних. Але роздав ся голос Отця небесного, що не може помилувати їх, коли бачить гвіздь на руках Сина свого. На останку візвала Богородиця всї сили небесні до молитви за грішників, а тодї Син Божий сказав, що задля милосердя Бога-Отця, молитов Матери, архангела Михаїла і многих мучеників звільняє грішників від мук від великого четверга до пятьдесятниції, щоби славили Отця і Сина і сьв. Духа. А всї відповіли: »Слава милосердю Твому!«

„**Видѣніє Апостола Павла**" єсть більше зложене.

Бог приказує апостолови взивати людий до покаяня і зрозуміня сего, що всяке сотворінє слухає Бога, а лише чоловік грішить. Слїдують вельми поетичні жалоби перед Богом на беззаконьства людий.

Тілько разів велике і сьвітле сонце молило ся Богови, щоби не потребувало дивити ся на беззаконьства людий та щоби дав єму силу на них. Але Бог вижидав у своїм человіколюбію по-

рави їх. Нераз місяць і зорі молили Бога, щоби їм дав силу на
их. Але Бог довготерпеливий вижидав їх поправи, а коли не по-
равлять ся, тоді буде їх судити. І води жалували ся на людий
еред Богом, а особливо земля, що не могла териіти, як повставав
тець на сина, а син на вітця і брат на брата, і просила Бога,
щоби позволив їй не давати їм плодів своїх. Але доброта Бога
вижидала поправи людий. Кождого дня по заході сонця ангели
одані людям ідуть до Бога на поклін і приносять єму добрі і злі
іла, заподіяні людьми.

Післия того слідує само видінє апостола Павла. Ангел взиває
го, щоби йшов за ним і показує апостолови щасливість правед-
них і муки грішників. Опісля розкрилось небо і вийшов архангел
Михаїл з ангелами і стали з апостолом просити Господа, щоби
омилував грішних. Небо відчинило ся, зійшов Син Божий а грі-
шники просили помилуваня. Тоді Господь сказав, що задля ар-
хангела і апостола дає їм спокій в день і ніч сьв. Неділї. Ангел
спровадив апостола в рай, де побачив дерево смерти і дерево
житя, Пр. Богородицю окружену ангелами, Авраама, Ісаака, Якова,
Мойсея, Ісаю, Єремію, Ноя, Ілію й Єлисея.

Маємо також апокрифічні євангелія н. пр. „**Ни-
кодимове євангеліє**“, котре оповідає згідно з канонїчною
історією, але з деякими прикрасами, про суд над Христом,
його смерть і воскресенє.

„**Вопросы Іоанна Богослова Аврааму**“ обговорюють також
питаня що до загробного житя і положеня душі по смер-
ти. Авраам поясняє на питаня, що душі праведників у раю
кормлять ся небесним кормом, сьвятою службою, сьвічкою,
просфорою і правою милостинею. Дальше поясняє, для
чого поминають померших, чи вони пізнають оден другого,
які будуть кари і муки для грішників, чи померші явля-
ть ся на суд з тїлами. На се останне питанє відповідає
Авраам, що на перший голос труб архангела Михаїла
і Гавриїла гроби відчинять ся і оснують ся як павутинє,
на другий голос душі війдуть в тїла, котрі лежуть яко
сплячі, а на третій голос мертві схоплять ся і побіжать
собі на зустріч.

„Хожденіє Богородицы по мукамъ“, „Слово о видѣніи
апостола Павла“ і „Питаня Іоанна Авраамови“ крім звичай-
ного значіня, яке мають загально, цінні ще тим, що яко
поетичні памятники давних народних вірован і релігій-
них вображінь, мають для нас ще се значінє, що можуть
нам пояснити походженє і характер наших духовних сти-

хів про конець сьвіта, зложених під впливом тих апо
крифів.

Бесѣда трехъ святителэй Василія В., Григорія Богослов и Іоанна Златоуста складає ся з питань і відповідий пр всякі справи сьвяті, п. пр. де Бог жив перед сотворене сьвіта і з чого сотворені ангели і т. д.

Замітне також **Слово Методія Патарського**, про котр була вже згадка.

Сказаніє о 12-ти пятницахъ. В сім оповіданю зібрані ра зом усякі події старозавітної історії, що мали скласти с в пятницю і в ті дні, в котрі Церква згадує деякі под новозавітної історії. Многими подробицями свого зміст вони лучать ся з иншими апокрифічними оповіданями. Та н. пр. стрічаємо там переказ, що Адам згрішив у мар в пятницю і того дня його прогнано з раю, що в пятниц убив Каїн Авля; що в пятницю Содома і Гомора знищ ні і т. п.

Оповідане перечисляє 12 пятниць, в котрих склали с всякі важні події і подає поучене, що ті пятниці треба п читати постом, молитвою, милостинею, чистотою тілесно і душевною і що в ті пятниці нічого не можна робити, подорожувати, ні садити, ні купувати, ні продавати, бо вс зроблене вийде на шкоду.

Середу і пятницю, яко дні присьвячені спомина страстий і смерти Спасителя, почитала вже Церква і нар В народних духовних стихах непастанно приказу ся берегти пости в середу і пятницю і се вважає ся ви шою чеснотою. Особливо великим почитанєм у народі к ристувала ся пятниця й тому нарід уособив її в виді Сьв тої, до чого могло причинити ся житє сьв. мучениці П раскевії. В житєписи сьв. Параскевії сказано, що бать її все почитали пятницю, яко день страстий і смерти Сп сителя, і зате Бог дарував їм доньку, котру вони на сп мин того назвали *Παρασκευή*, себто пятниця. Таким спос бом імя Параскевії, перенято з грецької назви дня пятни стало рівнозначне із словом пятниця (н. пр. церква у Льв ві, присьвячена сьв. Параскевії, називає ся Пятнице Уособлена в виді Сьвятої, пятниця стала в народі предм том суєвірного почитаня. Після народного повіря в пятни

не можна прясти, анї орати, щоби не запорошити матери Пятницї і не засипати термітєм і пилом єї очий. В деяких сторонах повіря злучені з Пятницею відносять до Пр. Богородицї: баби не пряли в пятницю, щоби не запилити Богородицї. Імовірно всї ті повірки і обряди були остатком ще старих поганських вірувань і обрядів, змішаних з христіяньськими розумінями. Шестий день тижня, пятниця, був присьвячений Венері і Фреї, богинї плодовитости (dies Veneris, Venardi [в італ. пятниця], Freytag). Подібно, як прикмети Перуна перенесено на пророка Ілію, а почитане Волоса на сьв. Власія, давну богиню плодовитости заступлено сьв. Параскевією і Богородицею.

Сказаніє о свѣтлой недѣлѣ належить до того рода апокрифічних оповідань. Разом з середою і пятницею приказує почитати сьвяту недїлю, бо в сей день, як сказано в тім Слові, Бог сотворив першого чоловіка після свого образу, в той день являє ся Авраамови і Мойсеєви, в той день було Благовіщенє Пр. Богородицї, хрещенє сьв. Йоана, і в недїлю прийде Бог судити живих і мертвих.

Дальше вичислені всякі гріхи і кари в сїм житю і в будучім. В Сказанії о свѣтлой недѣлѣ оповідає ся, що коли Христос воскрес, то о тій годинї зійшло сонце і стояло на сходї 2 днї на однім місцї, 3 днї на півднї а 2 днї на заходї, а 8-го дня зайшло, тому то кажуть про сю недїлю: **велик-день.**

В народній колядї жалує ся сонце Богови, що не буде рано сходжати і сьвіт осьвічати, бо злі ґаздове в недїлю рано дрова рубали, а сонцю до личка тріски скакали; що злі ґаздинї в пятойку рано хусти зварялн, а сонцю на лице золу (луг) виливали; що злі дївойки в недїлю рано коси чесали, а сонцю до личка волося метали; Бог одначе велить сонцю сьвітити, як доси сьвітило, а винових сам карати-ме на тім сьвітї на страшнім судї.

Хоч апокрифічні твори наповнені всякими видумками, в котрих сьвяті правди перемішані з усякими блуднїми поглядами і забобонами, а їх читанє було Церквою заборонене, вони були вельми розповсюднені в давних часах і мали великий вплив на просьвіту Руси і на руське давне письменьство.

Мало в котрім памятнику староруського письменьства не зустрінемо якогось апокрифічного оповіданя або якоїсь апокрифічної подробиці. Такий вплив апокрифів поясняє ся тим, що давне житє і просьвіта на Руси мали релігійну основу, на котрій виринули і розвинули ся апокрифічні оповіданя. Тимто вони підходили до вподоби читачам. А що навіть осьвічені люди не мали основного знаня сьв. Письма й історії, отже не мали сьвідомости того зміщаня хибних поглядів з правдивими і не вміли критично їх оцінити. Зате приманювала їх принадна сторона, що вдоволяла їх цікавости і подавала такі подробиці, яких не могла дати не одна книжка. Читачам припадали до вподоби поуки і розважаня, глибоко потрясаючі, високо поетичні образи. Тимто і християнські митці в живописи і різьбі звертали ся до апокрифів. Вони вдоволяли релігійному і поетичному настроєви, а під впливом ненастанного читаня апокрифічних оповідань витворювали ся релігійні погляди і вображеня наших предків. Доказом сего можуть бути твори релігійної народної поезії: духовні стихи і леґенди.

Значінє і вплив апокрифів. Апокрифи творили в старинім руськім письменьстві обємистий відділ і мали важне значінє для народу. Передовсім проявив ся вплив апокрифів у найдавнійших памятниках письменьства, а вплив се можна помічувати впродовж цілої старої доби, а в широких верствах народних і в народній устній словесности і до найновійших часів. Хоч церковні власти виступали проти апокрифів на основі правил апостольських, соборних і Вітців Церкви та византийських індексів, не спиняло с[я] їх розповсюдненя. Навіть церковні учителї нераз не розріжняли їх і улягали їх впливови. Протягом часу отже війшли апокрифи в народні перекази, в релігійні і космоґонічні вображеня.

Ще в перших віках християньства деякі основні апокрифи користували ся довірєм навіть визначнійших учителів Церкви, а хоч вони не зовсім відповідали канонічним постановам, все таки їх вважали набожними й імовірними переказами. В апокрифі мала вагу переконуюча певність леґенди і часто безсумнївна і глибока християнська поезія, мало також вплив живло символу і прообразу, вельм

пльне в християнській науці. Таким довірєм користували я оповіданя про сотворене сьвіта, про небесні сили, сотворенє Адама, про хрестне дерево, про житє і смерть Пр. Богородиці і т. п.; опісля декотрі житєписи з оповіданями про загробне житє приймали ся з повною вірою і вражали яву побожних читачів. Апокрифічна леґенда про загробне житє вже в перших часах християньства, а особливо в середних віках, відбила ся в церковнім житю і в мистецтві а втискала ся в церковні зображеня, обряди, сьпіви, проповіди і в живопись. Поученє фільософа Володимирови В. про страшний суд переповнене апокрифами. Переклади книги, оповіданя паломників розповсюднювали апокрифічні леґенди, а зміст леґенди мало-помалу вникав у народні верстви і відбив ся в устній словесности народній. Таким способом — можна думати — апокрифи стали загальним добром і широко розповсюдненим віруванєм та були загальним степенем умового розвитку.

Головним жерелом сих заборонених канонїчно леґенд були византийські памятники. В середних віках творили они загально-християнський релїґійний епос, але лїтературна доля сего леґендарного засобу на Заходї і Сходї була неоднакова. На Руси із забороненої книги проникав сей засіб в народне повірє й устну словесність, але не досяг дальшого лїтературного розвитку. На Заходї навпаки став він основою знаменитих лїтературних творів (Данте) і розкривав дорогу до нових задач поезії і просьвіти. Опісля середньовічний зміст пережив ся, а проявив ся новий рух умовий — гуманїзм і реформація. Середньовічний зміст лишив ся у спомипах осьвічених верств суспільства, а наостанку став предметом научних дослїдів.

9. Старинна повість. В останних часах звернули дослїдники письменьства бачність не лиш на апокриф, але й на старинну повість.

Завдяки сему розкрила ся простора нива старинного письменьства, та в звязи з нею можна було пояснити цікаві черти леґендарних і казочних мотивів у творах устної словесности народної.

Найновійші дослїди виявили, що погляд про самостійність давного житя на Руси не має певної основи. Навпаки показало ся, що старинне письменьство зовсїм не

цурало ся чужих творів, доступних для него, але радо перeймало та присвоювало їх собі.

В старинній добі письменьство на Руси черпало головно з византийського і південно-словянського жерела, але в південно-словянських творах бачимо посередні степень у латинських і романських книгах. Якнебудь від Греків перенесла ся на Русь в ісповідних справах неприхильність до Заходу, то при всїм тім приймали ся тут поетичні й культурні впливи. В давній, дотатарській добі були на Руси будівничими церков не тільки Греки, але й Німцї та Італийцї. В поезиї, в такім н. пр. Слові о Полку Ігоревім, проявляє ся широкий поетичний сьвітогляд его автора; на основі заміток старинних письменників можна здогадувати ся, що до них доходив відгомін німецької героїчної загади, а в старинних поетичних переказах находимо таку схожість із західними переказами, що тут конечно треба признати прямую спільність. Однак задля розповсюдненя в стариннім письменьстві церковного характеру не могла свобідно проявити ся поетична творчість.

При всїм гноблению „бісовських пісень“ і „казок небилих“ годї було придавити поетичний настрій і почуванє фантастичних творів, а коли саморідна поезия не сьміла виявити ся в письменьстві, то з вельми давних часів проникала туди чужоземна повість. З давними памятниками руської повісти входимо на просторну ниву мандрівних оповідань, розповсюднених у середньовічних часах на заході й сходї Европи, а коріня їх треба глядїти в давнім письменьстві Азиї і класичної старовини. Сї мандрівні оповіданя приймали ся також у нашім письменьстві, а чужа повість прикладнувала ся переголом до своєрідних обставин і присвоювала ся до того степеня, що входила в обсяг народного переказу, а инколи зливала ся з народно-поетичною творчостю.

В старовину переважали героїчні і поучні оповіданя; пізнїйше выступає реальна і жартовлива новеля.

До поетичних оповідань відносили ся тодї з більшою вірою і приймали їх за дїйсну історичну правду. Повістям перенятим з Азиї або класичної старовини надавано инколи христіянське осьвітленє, перекяте нераз із грецьких жерел. Пізнїйше з розширенєм обсягу повісти прибирала во

вобідийшу ціху фантастичну, хоч у народних верствах е тільки старинних, але й нинїшних уважають казку правдешньою історією, але з вельми давних часів. На підгаві сеї віри зливала ся в народнім епосї чужа поетична снова з питомою, своєрідною.

Опісля повість теряла давне епічне жинвло, а повісти лицарськими пригодами, любовними і жартовливими подіми були улюбленим читанем і входили в народні анекоти.

В старинній письменьстві, а також в творах повісти обачаємо недостачу хронольогії. Не означено нігде анї асу появи сего або того памятника, анї імени письменника, що зладив переклад або обробив який твір. Письменьгво не було привязане до певної літературно-історичної оби: твори дотатарської доби розповсюднюють ся незміені і в середній добі, а також умовий рівень читачів поеред письменних людий був однаковий.

В початках дослїдів сеї поетичної старовини видавала я вельми приманчивою ся ціха еї всенародности, тїсної вязи між книгою і народною поезією і з того виводили дність сьвітогляду в ріжних верствах народних, їх умову моральну єдність. Але та всенародність старинного письенньства опирала ся на невисокій уровени его змісту і лиш ому була вона можлива. Рівень був невисокий, бо все то уло лише продовженем первісної поетичної доби і тому рівплив чужоземної повісти не причинив ся до поширеня ітературного овиду.

Дослїди старинної повісти мають велику історичну агу з ріжних причин. Передовсїм сї твори дають образ тану письменської дїяльности, розкривають нам погляд на озвиток народного сьвітогляду і на звязь книжного письеньства з народною поезією; на останку розслїди міжнародних взаємин руської повісти дали чимало цїкавих доутків для історії середньовічного, а особливо византийького письменьства.

Памятники збережені на Руси містять дещо такого, ого нема в грецьких текстах і дають доказ звязи з поеичними творами византийськими, південно-словянськими, імецькими, романськими і східно-азийськими жерелами.

Але слабий письменський розвиток не дав сему матері
лови зложити ся в самостійні твори і перенятий стари
ною поетичною діяльностю матеріял був переробле
майже лише в обсягу устної словесности народної.

Вельми популярні були не так історичні, як біль
казочні повісти й перекази про Александра Македо
ського, відомі під наголовком **Александрія.** Житє славног
завойовника неначе само просило ся до умілого оброблен
а побідні походи і смерть окружили єго поетичним сяєво
Перекази про Александра щораз більше прикрашувані л
ґендарними а навіть казочними подробицями, обраблял
ріжні письменники в ріжних видах та розповсюднювал
у Византиї, на Заході і в Словяньщині.

Повість про Александра можна поділити на 3 части. В пе
ршій оповідає ся про молодий вік єго і війни із Скитами. Дру
містить опис єго походів і заборів, особливо з перським Даріє
переплетений всякими можливими видумками. Третя, найшир
часть, оповідає про похід на Індію з казочними і фантастичним
подробицями, як про стрічу з песиголовцями, шестиногими і ш
стирукими велитнями, віщими птицями з людськими головам
кентаврами, дикими женщинами, про боротьбу з дивоглядною Го
ґоною, з котрої по відрубаню голови виростають змиї. Дальше оп
відає ся, як Александер підшмає ся на крилатім ґрифі до неба,
опісля побіджає нечисті народи Ґоґ і Маґоґ (»скверніи языки«
як на останку доходить до крайних областий землї, до »ріки
Океана« і бачить околицю, де мучать ся грішники, хоче дістат
ся в »земний рай«, однак при входї спиняє єго пламенним м
чем ангел.

З повістий замітне ще „**Сказаніє о войнѣ Трояньской**
Ся повість про Трояньську війну відома також під н
головком „**Притча о кралехъ**". Трояньські оповідан
були вельми розповсюднені в середньовічнім письменьст
особливо в західнім, між иншим наслїдком розповсюдне
леґенди про трояньске походженє західних держав і н
родів. Однак жерелом сих оповідань був не Гомер, але і
знїйші оповідання.

Словяньско-руська „Притча о кралехъ" є окремішнь
трояньською історією. Вона розпадає ся на дві части: перш
про молодість Париса, схожа з ріжними середньовічним
поемами; друга часть є оригінальним словяньским тексто
хоч з того видно, що єго автор користував ся Овідієм (Г
роїдою і Метаморфозами).

В збірнику, в котрім найдено „Слово о Полку Ігоревім“, находило ся цікаве оповіданє про царя Синаґрипа або „**Слово о премудромъ Акирѣ**“, перероблене із казки Тисяч одна ніч.

Короткий зміст єї такий: Цар Синаґрип володіє асурською ниневійською областю. Він має розумного, богатого і бездітного порадника Акира. Акир журить ся, що на случай смерти не буде кому єго оплакати. Він бере сина сестри, Анадана, за приймака, поучає єго і представляє цареви за свого наслідника. Але лихий Анадан хоче знищити Акира і обжаловує єго перед царем, що ніби то він хоче цареви відобрати престіл.

Акир мав бути страчений, але єго спас вірний слуга. Тим часом Фараон почув про мниму смерть Акира, просить Синаґрипа о такого будівничого, який би поставив єму дім межи небом і землею: як що Синаґрип пришле єму такого, то Фараон буде єму 4 роки платити данину, а як ні, то Синаґрип буде платити Фараонови. Синаґрип не умів собі порадити, але слуга відкриває, що Акир жиє і Синаґрип посилає єго до Єгипта, де він добре поладжує задачу Фараонови. Він привчив дві орлиці підлїтати в воздух з кліткою, в котрій був уміщений хлопчина. Орлиці підлетіли, а хлопець кричав з гори, що будівничі готові, нехай їм инше Єгиптяни подають каміне й вапно. Подібним способом розвязує Акир инші загадки Фараона, вертає домів, де цар обсипав єго почестями, а тяжко покарав Анадана.

Оповіданє зовсїм схоже з казкою Тисяч і одна ніч навіть що до назв осіб. Годї пояснити, якою дорогою воно дістало ся на Русь, але нема сумнїву, що оріґінал був грецький.

Доказом сего є недавно видане оповіданє про се, що з тим царем Синаґрипом довершив одно чудо сьв. Николай Чудотворець. Сей цар вибрав ся на війну морем. Тодї зірвала ся велика буря і корабель міг був розбити ся. Єго порадник Акир, котрий в оповіданю являє ся „зѣло крестьянъ“ (дуже добрим християнином), радив цареви візвати помочи сьв. Николая та обіцяти єму пир і сьвічку, за що спасе єго від моря. Цар послухав ради, буря втихла і вони приїхали до міста Халькедона, де попросили митрополита призвати сьв. Николая. Митрополит велїв покласти церкву, де відправлено богослуженє; відтак приготовлено в палатї пир, а тодї явив ся сьв. Николай, поблагословив їду і напитки; всї почали їсти, а сьв. Николай став невидимий. Цар і всї люди прославили сьв. Николая, а сьвятї Отцї ве-

ділп трпчі до року поминати сьв. Николая: в день уродженя, в день смерти і на перенесеве мощий.

Ся повість була вельми популярна, а в давних рукописях находимо в окремих вийімках поуки Акира Анадановп п. з. „Поученіе отъ св. книгъ о чадѣхъ". Коли явила ся на Руси та повість, годі означити.

В старім збірнику, в котрім зберегло ся Слово о Полку Ігоревім, найдено також Повість про Індийське царство, вельми популярну, а відгомін єї відбив ся в народній поезії.

В Азиї мав управляти цар і заразом сьвященик Йоан могучою християнською державою. Ся держава — се царство великих чудес, ріжних зьвірів, дивних рік, рахманів і амазонок і т. п. Такий казочний зміст зробив сю повість вельми популярною і вона зближає ся до повісти „Алексапдрія" та послужила для єї доповненя.

Вельми улюблена в середних віках на Сходї і Заходї була повість про Варлаама і Йоасафа.

Найновійші досліди історії Варлаама і Йоасафа дійшли до того погляду, що се переробка історії Будди. Дослідники сеї повісти признають сїй горячій апольоґії християнського житя високу естетичну стійність, де з великою силою зображена боротьба против сьвітової марности.

Йоасаф, син індийського царя Авенира (Абенера), поганина і гнобителя християньства. Народженому єго синови незвичайної краси пророкували зьвіздарі славу і богацтво, але оден з них сказав, що єго царство не буде на сїм сьвітї, бо він стане исповідником християнської віри. Щоби се вивернути, велїв цар держати сина в заперті, щоби не стрічав ся з християнською наукою. Оніси через недогляд слуг вийшов він і стрінув прокаженого і слїпого старця. З того часу почав задумувати ся над марностю житя. З вищого обявленя дізнав ся про се сьвятий пустинник Варлаам і удїтий за купця прийшов до Індиї та говорив приставникови Йоасафа, що хоче царевичеви продати дорогоцїнний камінь. Камінь мав чудотворну силу: просьвічувати правдою серця слїпих, уздоровляти недужих, виганяти злих духів, але єго міг бачити лише чоловік із здоровими очима і чистим тїлом. В еванґельских притчах поясняє єму Варлаам постепенно християнську науку, а в части із східних повістий. Цар дізнав ся про зносини царевича з Варлаамом і намагає ся безуспішно з поміччю мудрців і чарівників відвести сина з сеї дороги. Подїлив отже своє царство і дав половину синови, щоби управа краю відвернула єго від християньства.

Однак царевич, обнявши управу, навернув нарід до правдивої віри, а навіть сам Авенир приняв християньство. По смерти вітця новий цар по кількох роках управи назначив царем одного з вельмож, а сам пішов у пустиню в волосяниці, котру єму лишив Варлаам.

Два роки блукав у пустині, глядаючи Варлаама, серед всяких пригод і покус, придуманих дияволом, поки інший пустинник не вказав єму дорогу до Варлаама. В пустині проживав царевич трийцять пять літ, похоронив свого учителя й опісля сам умер. Похоронив его той пустинник, що вказав єму дорогу до Варлаама. Сей пустинник мав видїнє, що якийсь страшний чоловік велїв єму йти в Індию і звістити про смерть царевича. Цар прийшов з товпою народа, найшов тїла царевича і Варлаама нетлїнними і пахучими і торжественно переніс їх у столицю.

Окрім житя Будди, з котрого взяв основу з додатками християнсько-догматичного змісту, впровадив автор також инші буддийські перекази. Сюди належить також знаменита притча про чоловіка, що втїкає перед лютим носорогом. Ся притча послужила Р і к к е р т о в и до стихотвору „Parabel", в котрім замість носорога виступає вельблюд.

Чоловік кидає ся в пропасть і хватає ся корча, але бачить, що біла і чорна миш підгризають непастанно корінь сего корча, а тимчасом на дні пропасти страшний змій розхиляв на него пащеку.

В сім нещаснім положеню замітив чоловік мід, що капає з віток корча і забувши про всю небезпеку, звернув ся до солодкого меду. Носоріг у повісти — се смерть, що переслїдує чоловіка, а его житє підгризають непастанно день і ніч (біла і чорна миши). В нерозумнім заслїпленю звертає ся чоловік до марних сьвітових радощів (мід), хоч єму грозить пекло (змий).

Ся тема війшла також у середньовічні Gesta Romanorum, себто збірник з XIII. або XIV. столїтя, в котрім поміщені не тілько оповіданя з римского і грецького житя, але й східні казки, притчі і т. и., моральної і поучної основи. На Руси і в середньовічній західній лїтературі користувались притчі Варлаама великою популярностю.

З Византиї, через південно-словянські краї перейшов на Русь збірник всяких казок і морально-поучних притч. **Стефанит і Іхнилат** (вінчаний і слїдячий), назви двох лївих осіб, придворних шакалїв, що оповідають казки і притчі князеви Льву. Се перерібка перського збірника, зложеного з байок індийського фільософа Б і д п а я або П і л ь п а я.

В сїм збірнику поміщені всякі притчі, оповідані Стефанитом і Іхнилатом, н. пр. про мавпу і дроворуба, про ворону і змия, про журавля й їжака і т. п.

Повість про Соломона і Китовраса. З византийського жерела перейшло до руського письменьства богато инших повістий, споріднених з апокрифами, хронографами, житями Сьвятих і поуками. Однак уява східних і західних народів не займала ся ніякою старозавітною постатю так живо, як мудрим царем Соломоном, котрого особистість уже в Біблії зображена фантастично і з поетичним настроєм. Апокрифи, лєґенди і казки про Соломона творять справдешню епопею. На Заході став Соломон найважнійшим казочним осередком середних віків: з єго іменем лучило ся все, що мало звязок з мудростю, таємною силою або чародійством. На Русь перейшли повісти про Соломона з Византиї через Болгарію. Се оповіданя про Соломонові суди, про королеву Сабу, а передовсїм найпопулярнійше про Соломона і Китовраса в звязи з будовою сьвятинї (в Німеччинї про Соломона і Морольфа). Китоврас (з грецького *κένταυρος*) се володар демонів, що відповідає тальмудичному Асмоді або сатанї (бо сї казки черпали також із тальмуду і сьвятих книг еврейських).

Зміст сеї повісти такий:

Соломон дізнав ся, що Китоврас проживає в далекій пустинї. Посилає отже до него свого найлїпшого дворянина з молодим хлопцем і дає єму желїзні кайдани і ланцюг, на котрім вирізане імя Боже. Велить їм також взяти з собою вина і меду. Прийшовши на пустиню, побачили там три криницї. Вони вичерпали воду і наповнили дві криницї вином, а третю медом і скрили ся в засїдку. Тимчасом прийшов Китоврас і випив усї три криницї аж до дна та в похмілю заснув. Оба посли наложили єму тодї кайдани і ланцюг.

Скоро Китоврас пробудив ся, хотїв розірвати кайдани, але побачивши імя Боже, піддав ся. Китоврас привик був усе ходити навпростець і не звертати в право анї в лїво, коли що стояло на дорозї. Так прийшов він перед дім вдови. Вона просила єго, обминути дім, щоби єго не знищити. Однак Китоврас пішов прямо попри угол дому і зломив собі ребро.

Соломон питає Китовраса, як можна би камінє на будову сьвятинї обробити без стукоту. До того треба — каже Китоврас — малого пазура птицї, що живе в далекій пустинї, на високій скелї. Посли Соломона найшли після указки Китовраса сю птицю, а користуючись єї неприявою, накрили гнїздо з писклятами склом.

Коли птиця вернула і хотіла прорізати скло, скрикнули укриті Соломонові посли, а птиця з переляку випустила пазур. Сим пазуром велїв Соломон обрабляти камінє. Китоврас оставав у Соломона аж до покінчення будови сьвятинї. Раз якось чванив ся Соломон своєю могучостю і пригадував Китоврасови, що его полонив. »Хочеш пізнати мою силу«, відповів він, »то розвяжи мене і дай менї свій перстень«. Соломон велїв зняти кайдани і дав єму свій перстень, а Китоврас лигнув его і так ударив крилом Соломона, що сей полетів на конець сьвіта, де его аж по довшім часї найдено.

Є ще богато відмін сеї повісти, а жерелом їх звичайно південно-словяньске письменьство, що передавало византийські первотвори.

Перегодом повісти про Соломона що до складу приняли форму простонародних оповідань.

До старинних повістий зачислити треба також **повість про Вавилоньске царство**, котра повстала в Греції, а переложена південними Словянами, дістала ся на Русь.

Зміст сї ось який: По смерти строгого царя Аксеркса не стало наслїдника. На вість про его смерть, люди прогнані ним у лїси постановили вернути до Вавилона. По дорозї стрінули хлопця-знайду, Навуходоносора, котрий став опісля царем у Вавилонї. Визначав ся він великою мудростю і велїв построїти нове місто Вавилон, з семи стїнами, на сїм верстов, собі зробив меч-самосїк, а довкола міста велїв зробити великого змия, і на всїх начинях, перстенях і чарках велїв покласти се улюблене ним знамя. Підчас бою сей меч-самосїк сам випадав з піхви і так сїк ворогів, що розбігли ся.

Коли по довгім володарстві умирав цар, велїв замурувати меч в мурі міста і заборонив его відтам виймати.

По смерти Навуходоносора сусїдні володарі виправили ся знов проти Вавилона, в котрім володїв єго син Василь. Коли вороги стали брати перевагу, вельможі просили царя Василя, щоби добув меч-самосїк і припоясавши єго, виступив проти ворога. Василь вволив сему настійчивому домаганю вельмож, але меч-самосїк висунув ся сам з піхви і убив самого Василя. На одежі царській і збрує ожили змиї і знищили вавилоньске військо та пожерли всїх Вавилонян. Навіть великий змий, що опоясував місто, ожив і почав ревіти. Вавилон опустів.

Дальша частина оповідає, як грецький цїсар Лев висилає трех послів до Вавилона, щоби відтам привезли мощі трох сьвятих младенцїв: Ананїя, Азарія і Михаїла. По великих пригодах і чудах посли вертають з мощами Сьвятих і привозять з Вавилона два царські вінцї Навуходоносора для цїсаря Льва і его жінки. Цїсар приняв се радо і щедро винагородив послів, а па-

тріярх вінчав византийського цісаря знаменем Вавилона. Закінченє повісти додане значно пізнійше.

Там сказано, що київський князь Володимир післав своє військо до цісаря византийського, щоби видав єму царські вінці. Цісар з переляку відослав се Володимирови і доси „шапка Мономахова“ збережена в царській скарбниці в Москві.

До розповсюдненя сеї повісти на Руси, котра символічно зображає перехід власти над сьвітом від Вавилона на Царгород, причинило ся сьв. Письмо, імено Апокаліпсіс і пророцтво Даниїла, де згадано про Вавилон і Антихриста, порівнуваного із змием. В іраньско-семітських повістях (у Халдеїв, Вавилонян, Асирийців) змий був божеством висшого знаня і розуму або образом темної сили (у Іранців). Перенесенє царських вінців з Вавилона до Царгорода має бути символічним зображенем царської власти і достоїньства.

Дѣяніе и житіе Девгеніево Акрита, византийсько-лицарський роман з X. столїтя, найдений в тім-же збірнику, що й Слово о Полку Ігоревім.

В „Девгенії“ маємо відгомін византийського епоса X. століття.

Зміст єго ось який: Сараценський або арабський цар Амир залюбив ся в дочці одної набожної вдови царського роду в грецькій земли. Він зібрав військо і пішов пакости творити в грецькій земли задля краси сеї дївчини, порвав її й скрив ся. Вдова посилає трех синів у погоню. Браття кинули ся за Амиром, наче „золотокрилі яструби“. На арабській границї почали бити сторожу Амира, як „добрі косарі траву косити“. Відтак мали бити ся з Амиром, а жереб поєдинку з Амиром випав на найменшого брата, котрий побідив Амира. Але тому, що Амир згодив ся приняти христіянську віру, брати видали сестру за него і сам Амир зрік ся царства та виїхав до Греції. Мати Амира, дізнавши ся про єго відступництво, вислала за ним трех Сараценів, однак їх переловлено й охрещено. Згодом Амирови народив ся син, котрого назвали Акритом, а на хрещеню дано єму імя Дігенес (Διγενής) себто двородний, що вказує на єго походженє від Араба і Грекинї. Повість оповідає про єго подвиги: він визначав ся яко богатир у боротьбі з дикими зьвірями, відтак побідив сильного царя Филипапа (називаного в одній рукописи Филип-папа) з єго войовничою донькою Максимілїянкою і ще сильнїйшого Стратига та оженив ся з єго донькою.

Руська повість значно ріжнить ся від грецької поеми, але основні черти змісту є ті самі.

В грецькій поемі історія героя відносить ся до певної особи і місцевини з історичними подробицями, в руській ті черти затерли ся і головна увага звернена на героїчні

і казочні подробиці, котрих нема в грецькій повісти. Як історичні черти, так і любовні обставини затерли ся, а скріплене релїґійне явило, та замість народної боротьби між Греками і Сараценами сильнїйше виступає боротьба релїґійна між христіянами і поганами. Відгомін Діґенеса чути також в народній поезії.

10. Леґенди і духовні казки, в котрих із сьвященого переказу часто остає лиш назва особи або події, а все инше є чистою вигадкою фантазії, мають головно поучну основу. Жерелом тих творів є Схід, а особливо Індія. Вони показують нам, який є релїґійно-моральний сьвітогляд народу, в яких формах присвоїв собі нарід христіяньство і під якими впливами зложив ся в него погляд на віру і релїґію. Із старозавітних леґенд замітні н. пр. про Ноя, Соломона, з новозавітних про „Хожденіе І. Христа и апостоловъ", про сьв. Николая, котрий з початком XIII. столїтя стає неначе народним українським Сьвятим (єму що раз більше уступає давнїйше почитанє сьв. Климентія, папи римського), про сьв. Володимира і хрещенє Руси, про сьв. Бориса і Глїба.

Коли леґенда прибирає гумористичні прикмети, тодї переходить у сатиричну анекдоту. Сюди належать численні леґенди про духів тьми (діяволів, чортів), котрі втратили свою страшну силу, а стали немічними і слабими так, що нераз мужик, крепак глумить ся над ними і перехитрює їх.

11. Духовні стихи повстали на основі сьв. Письма і церковних переказів, принесених з Византії, і мали метою протидїлати поганському сьвітоглядови народу і утверджувати христіяньство та релїґійність. Початок і конець сьвіта, житє Спасителя і Сьвятих, нагороди на страшнім судї праведників а кари грішників — се найзвичайнїйші теми духовних стихів. Однак перегодом творцї духовних стихів черпали також з апокрифічних книг і поганських переказів. Духовні стихи сьпівали звичайно старцї, звані „перехожими калїками" (від обуви званої по латиньски caliga), що як богомольцї ходили по сьвятих місцях (особливо до сьв. Землї і до Єрусалима) за милостинею [1]).

---

[1]) З духовних стихів замітні: стих о Голубиній книзї (одні поясняють, що се символ сьв. Духа, инші вважають перекрученем з „Глу-

Загальний характер византийсько-церковно-словянського письменьства. Обставини, серед яких на Руси розповсюднювала ся просьвіта і витворило ся письменьство, надали сему старинному письменьству окремий характер і напрям. Просьвіта почала ся з христіяньством і в нім мала вона головне жерело. Головними огнищами просьвіти були монастирі (н. пр. Атонська гора і ин.) і школи при церквах, а розповсюднювали просьвіту сьвященики і черці на основі церковних і духовних книг. А що Русь приняла христіяньство від Греків, з Византиї, отже і письменьство має сперше византийський характер. Византийська література (так називає ся доба грецького письменьства від Юстиніяна до упадку Царгорода 526—1453.) не видала, правда, ніяких ориґінальних творів, що могли би дати новий напрям науці і посунути її вперед дорогою розвитку (се були перерібки, наслідованя і виїмки з давних клясичних творів або продовженя христіянського письменьства з перших віків Церкви), але вона зберегла твори старинної науки і клясичної літератури і в середньовічній темряві піддержувала просьвіту. Грецький або византийський вплив на староруське письменьство відбивав ся протягом цілої старинної доби.

Осередком византийсько-словянського письменьства стала Болгарія і Сербія, а особливо Болгарія, котра найвірнійше з усіх країв зберегла старословянське письменьство, почате сьв. Кирилом і Методієм. Византийський вплив продовжав ся протягом цілої старинної доби і був сильний аж до упадку Царгорода.

бная книга" — себто книга тайн, котрої місцем дійства Єрусалим, а дієвими особами цар Давид і київський князь Володимир). На питаня Володимира поясняє Давид із сеї книги початок сьвіта, природу людий і початки всяких станів, першеньство ріжних предметів у сьвіті і т. п.; дальше стих про „Юрія Хороброго", стихи про „конець сьвіта і страшний суд" — утворені під вражінєм евангельського опису, як і згаданої в Літописи грецької картини страшного суду (котрою грецький мудрець спонукав Володимира В. приняти христіяньство) й апокрифічних оповідань н. пр. „Хожденіє Богородицы по мукамъ". — З новозавітних стихів замітні „Рождество Христово" і „Страсти Христові", „Сон Пр. Богородиці", стих про „богача і Лазаря", про „Олексія, Божого чоловіка" — (оден з найбільше розповсюднених в середних віках, виставляє его ідеалом аскетизму) й инші.

В. Перша доба староруського письменьства.

Характер і форма тогочасного письменьства. Вже з XI. столїтєм [1]) маємо твори староруського письменьства (хоч почало ся раньше вже в X., а може і в IX. столїтю). Воно виробило ся під впливом византийської і болгарської лїтератури і длятого першими починами лїтературними в давній Руси були переклади й переписуваня творів тих лїтератур. Просьвіта розповсюднювала ся помалу не тільки з самого початку введеня христіяньства, але й протягом усеї старинної доби. Шкіл було небогато, і то лише по більших осередках, а наука в них не виходила далеко поза межі звичайної грамотности. Учили читати, писати, числити і сьпівати, а на висших степенях грецької мови [2]). Всї инші знаня здобувано читанєм всяких збірників („почитаніє книжноє"), похожих у дечім на нинїшні енциклопедії. Задля того переписуванє книг, котрим занимали ся книжні люди, мало велике і важне значінє і вважало ся тодї до певної міри лїтературною діяльностю. Хто умів читати і прочитане розуміти, того вважали тодї ученим, а лїтописи згадують з похвалами про таких людий і називають їх вельми ученими або книжними, великими фільософами і т. д. Так н. пр. про вітця Во-

---

[1]) З XI. ст. дійшло до нас около 30 книг, з XII-го 65. Було їх неперечно більше, але затратили ся наслїдком воєнних наїздів і ин. подібних подій. З X. ст. поміщені в Нач. Лїтописи договори руських князїв з Греками (Олега 907. і 911. р., Сьвятослава 971. р.). Се неперечні державні грамоти в сучасних перекладах з грецького язика. Сї договори (подібно як і ин. початкові твори письменьства) були писані глаголицею, а відтак переписані т. зв. кирилицею.

[2]) В західних землях давної Руси вчили ся також латинської і німецької мови. Особливо в канцелярії Галицько-Волинських князїв XIV. ст. вельми цінили латиньску мову.

лодимира Мономаха, великого князя Всеволода, каже лї
тописець, що він „дома сѣда, изумѣяше пять языкъ" (епі
чне число, як у західних лїтописцїв), кн. Володимира
Васильковича задля розуму й осьвіти зве „философомъ
великимъ", а митрополит Клим Смолятич (XII. столїтє
був „книжникъ и философъ такъ, якоже въ Рускои земли
не бяшеть", бо наводить у своїх творах „Отъ Омира, отъ
Аристотеля и отъ Платона". Внук Володимира Мономаха
„съ греки и латины говорилъ ихъ язикомъ, яко рускимъ"
(гл. низше).

В часах, коли не знали ще книгопечатаня, було пере
писуване книг конечним способом розповсюдненя просьвіти
і грамотности. Особливо на Руси писане книг уставом або
полууставом було трудним і повільним дїлом, що вимагало
богато часу і терпеливости. Тимто книжки були вельми
дорогі [1]). Навіть князї і княгинї занимали ся переписува
нем книг (сьв. княжна Ефросиния Полоцька, Володимир
Василькович Волинський), а деякі закладали бібліотеки, як
Ярослав Мудрий. Сей князь велїв також перекладати книги
з грецького на церковно-словянський язик. Волинський
князь Константин Всеволодович († 1218.) „великий був
охотник до читаня книг і учений був многим наукам".
Тому мав при собі людий учених, многі давні книги грець
кі цїною високою купив і велїв переводити на руський
язик, многі дїла давних князїв збирав і сам писав, також
і другі з ним трудили ся: він мав одних грецьких книг
більш 1000, котрі частю купив, частю патріярхи, знаючи его
в дарі єму присилали.

Перші переклади дістали ся на Русь з Болгарії з за
веденєм христіяньства. Перекладниками були спершу Бол
гари і Греки, що переходили на Русь з грецькими митро
политами й епископами. Також на Атонї, де по монастирях
проживали й Русини, займали ся переписуванєм і пере
кладанєм книг. Туди перенесено після запятя Царгорода Тур
ками богато книг, там проживало богато учених мона

[1]) Володимир Ярославич Галицький заплатив за молитвенник 8 гри
вен куи (більш 28 корон) тодї, коли цїна челядина (слуги) виносила
5 гривен.

хів. Монахи взагалї дбали про закладанє бібліотек по монастирях.

Сї твори перекладної лїтератури византийсько-болгарської були взірцями і дали основу для питомого староруського письменьства на Руси. А що тодї головно розходило ся о потреби Церкви, о христіяньску просьвіту народу, а письменниками були майже виключно духовні і монахи, тимто староруське письменьство служило головно сїй цїли і мало переважно церковний характер. Отже головними формами староруського письменьства були Слова, Проповіди, Посланія, Поученя, Збірники моральних речень, „Хожденія“ (описи подорожий до сьв. Землї) і т. и. Взірцями христіяньского житя були образи давних подвижників Христової віри, передані в т. зв. Патериках (житєписи сьв. Отців Церкви), а під впливом тих образів являють ся і в руській Церкві благочестиві мужі, котрих житє і подвиги дали почин до витворення окремого роду письменьства — Патериків або Житий Сьвятих.

Патерики або **„Отечники“** (єгипетський, синайський, скитський, азбучний) містили в собі переклади з житя благочестивих мужів і женщин аскетичного напряму з моральними повістями і бесїдами знаменитих давних подвижників. Переклади їх з грецького в руськім письменьстві появили ся вельми рано. Крім патериків маємо ще давні памятники житєвого письменьства в видї збірників церковного характеру: Минеї і Прольоґи. Минеї се були житя сьвятих, уложені після місяців, на всї місяцї року [1]).

Прольоґами називано збірники коротких житий сьвятих, уложених після грецьких збірників (званих синаксарами).

Крім того вплив византийських хронїк, а також природна потреба, зберегти в памяти нащадків замітні події руської Церкви і держави, дали початок лїтописям та історичним творам, котрі вже в початках руської лїтератури займають визначне місце.

---

[1]) „Четія Минея“, грецьке μηναῖον, означає книгу до читаня (корот). розложену на 12 місяців (грецьке μήν).

Благочестивий, спільний всім середньовічним народам, звичай руських богомольців відвідувати сьвяті місця зродив окрему форму творів у стариннім руськім письменьстві, т. зв. Хожденія або Паломники (описи подорожий).

Крім тих форм письменьства маємо ще памятники законодавства, важні для історії язика, звичаїв і духового розвитку українського народу і памятники дидактичної основи, як „Поученіє дѣтемъ“ кн. Володимира Мономаха, переняте византийсько-християнським сьвітоглядом.

Поетична творчість народу виявила ся майже виключно в устнії словесности, а з книжних творів поетичних, окрім деяких уривків вставлених у літописях, зберіг ся майже одинокий вельми цінний памятник: Слово о Полку Ігоревім (Пісня про похід Ігоря). Крім того є „Слово о Полку Ігоревім“ в староруськім письменьстві майже одиноким взірцем народного сьвітогляду і тим різко ріжнить ся від Мономахового „Поученія“.

Осередком просьвіти і літературної діяльности від самого початку письменьства аж до половини XII. століття був Київ, політичний і народно-господарський осередок княжої Руси. Але побіч Києва представники княжого роду і Церкви, котрі творили висшу культурну верству по містах, заводили в них культурні почини, на основі котрих розвивало ся місцеве письменьство. Так проявила ся літературна діяльність у Новгороді, Чернигові, Смоленьску й ин.

a) Перший відділ першої доби. Процьвіт староруського письменьства.

При теперішнім стані відомостий не можна ще докладно оцінити анї обсягу, анї розвитку старинного руського письменьства. Маємо, правда, около 30 памятників з XI-го століття, а около 65 з XII-го, але вельми мало з XIII. століття. Щорічно ще відкривають нові рукописні збірники, в котрих збергло ся богато староруських творів. Вправді українські землї були головними огнищами староруського письменьства, однак із староруських творів заціліло майже виключно те, що збергло ся на півночи в рукописях, котр

дійшли до нас тільки в пізнійших списках, а північні переписці значно попсували в тих творах староруську мову. А хоч не все ще відкрите й видане, то і з досй нам відомого бачимо, що твори в першім відділї сеї доби визначали ся житєм, полетом, сьвіжою силою і поетичним настроєм, хоч богато між ними було перекладів або наслїдовань византийських взірців.

I. Богословське (духовне) письменьство і проповідництво.

Блискучий розвиток красномовства в старинній Греції підготовив процьвіт византийської християнської проповіди. Вже в IV. столїтю по Христї появляють ся у Византії визначні талантом ораторським проповідники, як три сьвятителї церковні: Василїй В., Григорій Богослов, Йоан Золотоустий й инші. В своїх проповідях і поуках користували ся вони взірцями старогрецького красномовства і всею ріжнородностю єго видів. Мали вони полємічний, „обличительний“ (осудний) характер, звертали ся проти забобонів, останків поганьства, суспільних недостач тогочасних, пояснювали значінє обрядів і засади віри, визначали ся поучним характером, або славили Бога, Пр. Богородицю, Сьвятих, визначні християнські сьвята і мали торжественний, панеґіричний характер. Пізнійша византийська проповідь любувала ся в символїцї, алєґоріях, мистецьких порівнанях і протиставленях, котрі мали більш реторичний характер.

1. Похвали.

Лїтературні форми поук, проповідий і пославій, доволї тяжкі і строгі, перенесено на Русь з Византії. Але крім тих форм розвивали ся ще в XI. столїтю два види прозових творів: похвала і житєпись. „Похвали“ се короткі огляди заслуг і подвигів сего або иншого Сьвятого або трудовика, в роді „апокрифів“, злучені з ославою єго і молитвою зверненою до него.

Найдавнійшою з усїх є „Похвала в. кн. Володимирови“, додана митрополитом Іларіоном при кінцї „Слова

о законї й о благодати". Опісля сею похвалою вельми уміло користували ся пізнїйші лїтописцї яко головною вже формою для ослави инших князів, відомих своєю сьвятостю.

2. Проповіди.

Попри всю тяжкість і строгість форм сих лїтературних творів проявляють ся сьвіжі взірцї церковної вимови.

В тогочаснім проповідництві на Руси бачимо два напрями (неначе дві школи). Поуки новгородського архіепископа Луки Жидяти (1035—1059.) та ігумена Теодозія Печерського († 1074.) визначають ся приступностю змісту і простотою складу, поучують про правди й основи Христової віри та обовязки для Бога і людий.

Лука Жидята був першим що до часу руським проповідником. Єго „Поученіє къ братіи" визначає ся простотою, приступною розумінню читачів, вичисляє обовязки християнина супроти Бога, ближних і себе самого, поучує вірних жити по християнськи і зірвати з поганськими привичками та відносить ся до вірних щиро, з любовою. Єго ради перейняті духом милосердя і чоловіколюбія: „Майте любов для всякого чоловіка, особливо для братії, любіть подорожних, убогих, увязнених, сиріт, не беріть нагороди, не даваїте гроший на лихву!"

Проповіди **Теодозія Печерського** визначають ся так само простим, нереторичним складом. У своїх „Поученіяхъ братіи" намагає ся він привчити черців до строгого виповнюваня монашого устава, відречи ся від сьвіта, „имѣти любовь къ всѣмъ меншимъ, а къ старшимъ покореніє и послушаніє. — Любы (любов) Божія не въ словесѣхъ совершаєть ся, но въ дѣлѣхъ дѣтельныхъ".

Другий напрям — се проповіди київських митрополитів Іларіона і Клима Смолятича та епископа Кирила Турівського.

Сї проповіди визначають ся наслїдованєм византийського красномовства, символїчними порівнанями (н. пр. між старим а новим Завітом), бистроумними зворотами силою і богатством висловів, поетичною живописностю і силою.

Митрополит Іларіон (1051—1054.) був сьвящеником у селї Берестові, під Києвом, улюбленім лїтнім осїдку князя Ярослава Мудрого. Лїтопись характеризує його яко „мужа блага и книжна и постника“. Жив він у викопаній ним тут печері, в котрій опісля поселив ся преп. Антоній, що дав початок Київсько-печерському монастиреви. Ярослав поставив його митрополитом 1051. р., щоби визволити Церкву на Руси від Византії, а собор епископів висьвятив його в церкві сьв. Софії. Се був перший митрополит Русин, бо перед ним митрополитами все були Греки.

З його проповідий замітне слово „О законѣ Моисеомъ данѣмъ и о благодати и истинѣ Іисусъ Христомъ бывшей“, а з тим словом злучена „Похвала кагану (князеви) нашему Владимеру“. Се слово визначає ся всїма прикметами великого духовного проповідника, глибоким знанем сьв. Письма й історії Церкви, сильним християнським почуванем, національним настроєм, правильним розкладом гадок, остроумними порівнанями і зворотами, простотою викладу, богатством слова, живим і поетичним полетом, так що у византийськім проповідничім письменьстві не найдено нїчого красшого, як „Слово Іларіона“.

Іларіон був добре ознакомлений з творами византийської проповіди і черпав з них образи й ідеї, але зумів вберегти самостійність і витворити оден з найгарнїйших взірців саморідної церковної проповіди.

Слово зложене з трех частий: в першій протиставить він Старий і Новий Завіт, прославляє Бога за спасене людства жертвою Ісуса Христа; друга часть говорить про розповсюднене християньства; третя вихваляє кн. Володимира В. за утверджене християньства на Руси.

З любовю й одушевленем говорить Іларіон про Русь, радує ся її величностю, а її слава дорога єму не тільки длятого, що там запанувало християнство, але що се його рідний край. Навіть замітне закінчене »Слова«, молитва до Бога: »Не предай насъ въ руки чуждіихъ« сьвідчить про народолюбивий настрій проповідника, котрий бажає незалежного політичного житя в рідним краю. Всюди обстає він за правом Руси на національну самостійність Церкви і се надавало його »Слову« важного житєвого значіня для свого часу.

Прославляючи Володимира, котрого порівнує з Константином В., вказує Іларіон на Десятинну Церкву ним збудовану, в котрій

спочило єго тіло і де мабуть митрополит виголосив се »Слово«. »І славний город Київ величностю, начеб вінцем обвів і віддав свої люди і город Пр. Богородиці, котрій церкву на великих воротах построїв в імя Благовіщеня«. Одушевлений тим кличе: »Радуй ся, обрадованна, Господь з Тобою«, а до Києва: »Радуй ся, благовірний городе, Господь з тобою«. З такою історичною правдою, сердечностю і поетичною сьвіжостю міг »красне сонце Руси« зобразити тілько великий мистець, що довго придивляв ся діяльности кн. Володимира. Сею похвалою Володимирови повористував ся при кінці XIII. ст. Волинський літописець для прослави Володимирського князя, Володимира Васильковича.

Відгомін Слова Іларіона можна зустрінути в Початковій Літописи, в Слові про чудо сьв. Климента, в Похвалї Константина Муромського, а навіть у сербського письменника Доментіяна з XIII. столїтя, котрий ладом Іларіона прославляє сербського царя Неманю.

Клим Смолятич був другим руським митрополитом вибраним з волї в. кн. Ізяслава, без огляду на царгородського патріярха. Як Літопись засьвідчає, „був він великим книжником і фільософом, якому рівного не було в Руській Землї", а таким фільософом у Київській добі називали всякого, що виявляв начитаність у перекладній византийсько-болгарській літературі. Се єму промостило дорогу до митрополичого престола. Однак із єго творів зберегли ся лише „Посланиє Ѳомѣ пресвитеру смоленьскому, истолковано Аѳанасіємъ мнихомъ". Князь Ростислав смоленський не признавав єго законним митрополитом (без патріяршого поставленя). Для примиреня князя вислав митрополит (затрачене) посланіє, в котрім зачепив сего Тому, імовірно близкого князеви, а обиджений Тома вислав Климови Смолятичови докір (також затрачений), на котрий наведене в горі посланіє є відповідю Клима. На докори Томи, будьто би митрополит „философъ ся творя" і писав не на основі Отців Церкви, але „отъ Омира (Гомера), Аристотеля и Платона", заявляє Клим, що не глядить людської слави, не з чужих письменників черпає свої думки, а подає алєгорично-символїчне поясненє сьв. Письма і явищ природи. Крім праведного житя, повинен духовний пастир мати високу просьвіту, щоби кермувати Церквою і розуміти сьв. Письмо. І тут він покликує ся на „мужей, имже есть

самовидець“ у Києві, котрі визначали ся глибокою наукою. Отсе стає також доказом, що тоді вже на Руси було чимало учених людий, до котрих належав також Клим Смолятич.

В XII-тім столїтю виступає **Кирил, епископ Турівський**, що зєднав собі імя другого „Золотоустого“. Спершу був він монахом, але князь наклонив его, щоби вийшов з монастиря і став епископом. Він писав посланія, молитви, похвали Сьвятим і науки та став одним з найзнаменитших проповідників княжої Руси. Він також образував ся на византийськім письменьстві. В проповідях звертає ся головно проти забобонів, ворожбитства і т. п., однак его проповіди не доторкують ся сучасного житя на Руси і не мають національної цїхи. Формою зближає ся він до Іларіона. Вельми популярними були також молитви, уложені Кирилом Турівським.

Кирил Турівський сам каже про себе, що він поучає „не з себе“ а „з книг“, що він тільки „збирач колосків“. Найбільше відбив ся на нім вплив лїризму Йоана Золотоустого, але й его наслїдовників, котрі надали византийській проповіди схолястичного характеру, надуживали символїзму й алеґорій. Побіч прегарних, мистецьких картин, проникнутих глибоким і щирим чувством, стрічаємо часто складні алеґорії, противорічні образи (н. пр. бурі і вітри тихо повівають), неясність мисли наслїдком нагромадженя порівнань. Задлятого его проповіди були менше приступні для ширшого загалу.

Тож не диво, що в V. неділю по Пасці був він приневолений до народу так сказати: „Як би я що день роздавав вам золото або срібло, мід або пиво, чи не приходилиб ви сюди оден перед другим, хоч би вас і не кликано? А нинї роздаю слова Божі, лїпші від золота і каменя дорогого і солодші від меду, а ви таки не хочете приходити до церкви“.

Всеж таки досягав він значної висоти мисли.

В »Слові на нову неділю по Пасці« він образами і символами зображує весну — відроджене природи, воскресене Христа і радісний настрій людий в Сьвітлий празник. »Нинї сонце, красуючи ся на висотї, сходить і радісно огріває землю, а так Христос, праведне сонце, засияв з гробу і спасає

всїх віруючих у него. Нинї місяць, зійшовши з висшого степеня, віддає честь найбільшому сьвітилу: згідно з сьв. Письмом скінчив ся Старий Завіт із своїми суботами і Церков почитає закони Христа і недїлю. Нинї зима гріховна усунена покаянем, а лїд гріховний розтаяв від доброї мисли: зима служби кумирам усунена Апостольською наукою і Христовою вірою, а лїд Томиної невіри розтаяв на вид ребер Христових. Нинї красує ся весна, оживляючи земну природу, а бурі і вітри, тихо повіваючи, умножують плоди і Земля, виживляючи сїмена, родить зелену траву: весна красна — се віра Христова, котра хрещенем відроджує людську природу; бурні вітри — се гріховні помисли, котрі покаянем перемінять ся в добрі, умножають хосенні душевні плоди, а земля -- се людська душа, котра принявши слово Боже, як сїмя і все наповнена страхом божим, родить духа спасеня«.

І дальше бере Кирил образи з окружаючої природи, а кождому з тих образів надає алєґоричного значіня, прикладаючи до своєї основної теми — виясненє значіня Пасхи для віруючих.

Ніжне чувство для явищ природи, бистроумність многих порівнань і пояснень, умілість вводити слухачів у настрій сьвята, висота релїґійних чувств і мислий зробили проповіди Кирила Турівського замітною на свій час появою і длятого переписували їх і наслїдували та перераблялн за весь час старинної доби лїтератури.

Вся діяльність Кирила яко проповідника і духовного бесїдника в значній мірі наґадує своїм характером і ладом пізнійшу київську школу проповідників, виховану на схолястичній основі західно-католицьких і унїятських шкіл.

До сего другого напряму проповідництва належить також сучасник Теодозія Печерського **Яков Мних**, котрий написав „Посланіє къ Ярославову сыну Изяславу" з моральними поуками і висловив сьміло правду князеви, що „одно имя великоє не ведеть въ царство небесноє". Крім того приписують єму „Сказанія" про сьв. Володимира, Бориса і Глїба, про що буде згадка дальше.

До сего напряму можна зачислити „Повченіє къ духовному чаду Зарубского черноризьця Георгія" (загальні моральні науки) і безіменне „Слово нѣкоєго христолюбца" з різкими докорами проти релїґійного двоєвіря та всяких забобонів, з котрого дізнаємо ся про побутове житє в стародавній Руси.

Монастирі в старинній Руси мали велике зна-

чіне. В їх мурах находили люди захист перед нападами ворогів. Коло монастирів творили ся оселї, заводили ся торги, в них мали пристановище купцї, паломники, що приносили вісти з далеких земель; тут лїчили хорих, давали приют убогим. А передовсїм вони вславили ся яко осередки умового житя. Монахи займали ся переписуванем і розповсюднюванем книжок, закладали книгозбірнї і школи. Все суспільне житє оставало під сильним впливом монастирів. Найславнїйшим на всю Русь монастирем була Києвсько-Печерська Лавра, основана сьв. Антонієм з Любеча, в Черниґівщинї, котрий посьвятив ся монашому житю на Атонї, а вернувши на Русь, оснував на такий лад Лавру. В добі загальної безпросьвітности монастирі були не тільки одинокими розсадниками просьвіти, але й школою морального розвитку. З монастирів виходили справдешні духовні богатирі, котрі своїм житєм і живим прикладом виховували нарід в дусї Христової науки. В монастирях проживало богато письменників, там також починає розвивати ся духовне письменьство, проповіди, слова, послания, житєписи Сьвятих і лїтописи.

3. Житєписи й історичні повісти.

Разом з похвалою, у видї короткого огляду заслуг, явила ся і житєпись („житіє“), яко подрібний опис життєписних подій сеї або иншої личности, від єї уродженя аж до смерти. Житєписи Сьвятих близко підходять до проповідничого письменьства моралїзуючим тоном, списувані після византийських взірців, що доходили з Греції і Болгарії у великім числї на Русь в т. зв. патериках, то є в збірниках житєписий зложених у цїлість. Такі житєписи були оповіданями присьвяченими звеличаню благочестивих подвигів або споминам про дїла і муки сьвятих осіб.

Житєписи Сьвятих були улюбленим читанєм на Руси. В них глядали поуки, прикладів християнського житя й аскетичних ідеалів. Їх читали не тільки в церквах і підчас монастирських обідів (за трапезою) протягом великого посту, але й по домах сьвітських людий. Вже рано починають з житєписий складати збірники, як Печерський Пате-

рик. списуваний в Київсько-Печерській Лаврі (одна з най популярнійших книжок на Руси). Основою Печерськог Патерика служить оповідане Нестора про перших печер ських Сьвятих н. пр. про Теодозія враз з „посланіями Симеона і Полікарпа. Симеон був печерським черцем (опісл єпископом Володимира Сузд.) і написав посланіє з упімне нєм до гордовитого і непосидючого Полікарпа, що наріка на чернечу самоту. Полікарп у своїм письмі виявив Симе онови свою неохоту до чернечого житя. Симеон потіша єго своїм письмом і радив погодити ся із смирним мона стирським житєм. До того долучив житя деяких печер ських Сьвятих і оповідане про заснование Київсько - Печер ського монастиря. Полікарп послухав рад і наук Симеон і опісля на основі устного оповіданя Симеона описав жит кількох печерських Сьвятих. З кількох оповідань Нестор і письм Симеона і Полікарпа утворив ся Печерський Пат рик, котрий своїм почином відносить ся до XII. і XIII. ст а до него опісля додавано инші житєписи.

Преподобний Теодозій Печерський був ігуменом основ ного сьв. Антонієм Київсько - Печерського монастиря, к трому надав строгий устрій після уставу царгородської об телі сьв. Теодора Студита.

Строгі подвиги сьв. Антонія приманювали богато лю дий з усїх верств до Київсько-Печерського монастиря, к трий став небавом осередком не лише духовних подвигі але й християнської просьвіти, що ширила ся по всїй Рус Там виховувало ся чимало духовних трудовиків, що бул опісля начальниками инших монастирів і займали єписко ські престоли. Діяльність сьв. Теодозія одначе не обм жала ся стінами монастиря. Нестор, спорудник єго жит писи, згадує, що він часто навчав не лише братію, а й нарід і писав посланія до сучасних князїв Ізясла і Сьвятослава.

Добрі взаємини з князями не спиняли Пр. Теодоз дорікати їм несправедливими ділами. Коли Сьвятослав в гнав свого брата Ізяслава, Теодозій в посланію до не докоряв єму і порівнував єго з Каїном, що убив Авл Сьвятослав розсердив ся так, що грозив ігуменови з сланєм у темницю. Теодозій не злякав ся і заявив, що булоб для него наймилійшим в житю. Князь перест

альше переслідувати Теодозія, котрого всї поважали. Теодозій залишив дальші докори князеви, просив лиш ри всякій нагоді вернути Ізяславови княвівство, а в своїм онастирі велїв згадувати в ектеніях сперш Ізяслава яко еликого князя, а пісдя него вже Сьвятослава.

З усего того бачимо, що Преп. Теодозій являє ся ним з найбільших і найвизначнїйших типів у старинній бі письменьства. Се сильна, рішуча вдача, глибоко пеенята ідеєю христіяньства. Від ранної молодости витворює н собі ідеал чоловіка - христіянина і змагає все житє до го, щоби не тілько сю ціль осягнути самому собі, але других потягнути своїм прикладом на дорогу моральної сконалости. Ся остання черта — впливати прикладом - обмежувала ся самими поуками і виказує нам Теодозія вельми привабливім видї. „Любов до Бога, говорить він одній із своїх поук — може виявити ся тілько дїлами, не словами" і переводить сю гадку дїлом протягом усего ого житя. Він дбав з одного боку викоренити важнїйші достачі між своїми вірними, а з другого — утвердити в них авильне розумінє повинностий христіянина. Не вдоволяє він, як Лука Жидята, вичислюванєм правил морально- і догм віри, але викладає свої гадки і поуки такими льними, ярко начертаними образами, що вони повинні ли викликати вражінє у слухачів і мимохіть вбивали ся їх тямку.

До сего Патерика війшло опісля кілька окремих житиписий, первісно не влучених в єго склад.

Деякі з таких оповідань або житий Сьвятих увійшли о вставки до Початкової (найдавнїйшої) Літописи, есторової, н. пр. Оповіданє про муки сьв. Бориса і Глїба, Повість про початок Печерського онастиря (хибно приписувана Несторови), а також два ори монаха Печерської Лаври, преподобного Нестора, Житє і похорони Бориса і Глїба і Житє Теодозія, ігумена печерського. Твори Нестора, а особливо написана в XI. столїтю житепись сьв. Теодозія, писані в доволї виробленій формі, складно і зручно, жна вважати першим взірцем справдешньої житеписи, оженої після византийських первотворів на руській осно-

Житепись сьв. Теодозія Печерського, написана о много

раньше, ще в XI. столїтю преп. **Нестором лїтописцем**: вона гарно зображає житє знаменитого подвижника і богата цікавими і побитовими подробицями.

Житє сьв. Бориса і Глїба було імовірно найпершим твором Нестора, коли він не мав ще нагоди зібрати богатих історичних вістий, бо стрічаємо в нім деякі подробиці суперечні з лїтописю.

В першій части оповідає Нестор про житє й убийство сьв. Бориса і Глїба, в другій про їх чуда підчас відкритя мощий за Ярослава і перенесеня їх за Ізяслава.

З житєписий, що не війшли до Патерика, особливо популярна була **Житєпись сьв. Бориса і Глїба,** написана **Яковом Мнихом** в XI. столїтю і тим способом належить до найдавнїйших памятників письменьства. Визначає ся більшою лїтературною стійностю і подає богато цінних історичних подробиць, а оповіданє про убийство обох сьвятих братів повне драматизму. В оповіданю Якова Мниха богато епічних подробиць і слїдний вплив народної поезії, а в описах мук вплив византийської лїтератури.

Опис домашнього житя подає нам образ давного руського житя, особливо родинного, під впливом христіяньских засад.

В житєписях проявила ся головно діяльність Київсько-Печерської Лаври, в котрій проживало богато вельми начитаних черців. Побіч Патерика цінним памятником старорусього письменьства єсть **„Толковая Палєя"**, рід енциклопедії, зложеної на основі грецьких Палей, оригінальних і перекладених, імовірно в XII. столїтю. Збережена в монастирі в Крехові рукопись сеї „Толкової Палеї" веде дальше оповіданя із старого Завіта, як инші Палеї і кінчить ся похвалою рівноапостольних князїв Константина В. і Володимира В., а остання обставина є доказом, що ся рукопись зложена на полудневій Руси. (Памятник сеї Крехівської рукописи видав др. Франко в I. томі Памяток Наук. Тов. ім. Шевченка).

Головною метою житєписий була поука: житє Сьвятого мало бути взірцем наслїдованя для читачів. Але часто мають вони також історичне значінє.

До того або трохи пізнїйшого часу треба віднести **леґендарні оповіданя про чуда сьв. Николая,** одного з найпопу

нярнїйших на Руси Сьвятих, котрого з початком XII. ст. зважали мовби руським народним Сьвятим.

З особою сьв. Николая вяже ся: оповідане про перенесене мощий єго з Міра Лїкийського до Бару з Апулії, єго житє з описом чуд і похвала Сьвятому. Грецькі посїлости в Малий Азії часто нападали Турки і нищили дорогі для христіян памятки. Вісти про се доходили до Европи, до Греції й Італії через барських і венецьких купців. Під впливом одушевленого настрою вибрали ся в роцї 1087. сї купцї до Малої Азії, щоби з Міра Лїкийського забрати мощі сьв. Николая і по ріжних пригодах перевезли сї мощі, котрі в приявi папи Урбана II. перенесено до величної нової церкви в Барі, присьвяченої сьв. Николаєви. В честь Сьвятого установлено окреме сьвято на день 22. н. ст. мая, перенесеня мощий сьв. Николая. Вість про сї події викликала велике вражінє, а се сьвято стало не тілько в Італії всенародним і загально церковним, але небавом після перенесеня мощий установлено се сьвято також на Руси, котра удержувала тодї живі зносини з Заходом і з Римом. Ся подія описана в староруськім памятнику з кінця XI. ст. про перенесенє мощий сьв. Николая.

Окрім сего памятника маємо окрему староруську житепись сьв. Николая і оповіданя про чуда, розповсюднені на Руси, написані імовірно черцем київсько-печерського монастиря, Єфремом.

Найбільш розповсюднені оповіданя про чудо з отроком, чудо з дитиною в Києві і Половчином.

Богатий боярин Епіфаний, котрого цїсар Константин вельми поважав, хотів купити отрока і взяв з собою богато золота, однак отрока не купив, вернув домів і поклав золото в палаті, але під впливом злого духа, ворога христіян, забув про місце, на котрім положив.

Вранцї звернув ся до отрока, де поділи ся гроші? Не помогли ніякі заклинаня, отрока втручено до вязницї і заковано в желїзо. Отрок молив ся до сьв. Николая і в сїй хвилї спали окови з ніг, а рівночасно сьв. Николай являє ся бояринови і вказує місце, де він положив гроші. В переляку жалує боярин свого поступку і ставить церкву сьв. Николаєви, а золото ділить на три части: одну для сьвященика при церкві сьв. Николая, другу для убогих, а третю для отрока.

Инше чудо приключило ся в Києві. На сьвято мучеників

Бориса і Гліба їхало чимало прочан до Вишгорода. Вибрав с
також оден чоловік, що мав велику віру в сьв. Николая, лодко
з жінкою і малою дитиною на прощу Дніпром. Жінка, що дер
жала дитину на руках, здрімала ся, а дитина упала в воду і вто
пила ся. Розпука за дитиною навела родичів на молитву до сь
Николая, а коли приїхали до Києва, найшла ся дитина в змоче
ній одежі в Софійськім соборі, де її побачив ключник. Митроп
лит велів оголосити се на торзї і родичі завдячували чудови сь
Николая, що дістали у свої руки дитину.

Знов инше чудо склало ся з Половчином, що за невідом
провину сидів у неволї у богача в Києві, котрий дуже почитав сь
Николая. Богач заявив Половчинови, що визволить єго, ко
дасть єму викуп. Але що Половчин не мав гроший, обіцяв п
стити єго домів, коли дасть єму запоруку. Богач запровадив П
ловчина до церкви, показав єму образ сьв. Николая і сказав, п
дає Половчина на запоруку сьвятому. Половчин обіцяв все спо
нити, чого жадав богач, а тодї сей позволив Половчинови поїха
до дому, але остерегав єго, щоби не зломив запоруки, даної сь
Николаєви і приніс богачеви окуп. Колиж Половчин вернув д
мів, не думав про дану запоруку. По кількох тижнях явив ся є
сьв. Николай такий самий, як був на образї, і нагадав Половч
нови обіцянку окупу, а погрозивши, зробив ся невидимим. Здив
вала Половчина ся поява, але за якийсь час забув знов про оку
Тодї вдруге явив ся сьв. Николай і ще строгійше погрозив П
ловчинови, а відтак щез. Колиж Половчин знов не сповнив об
цянки, а Половцї раз якось зїхали ся на нараду, між ними і в
зволений з Києва, явив ся єму сьв. Николай, зіпхнув єго з ко
і почав ним термосити та приговорювати, щоби відвіз окуп б
гачеви. Половцї були сим зачудовані, бо не бачили сьв. Никола
а дізнавши ся про все від него, веліли єму відвезти дванайця
коний яко окуп для богача, а одного білого для сьв. Никола
Половчин поїхав до Києва і пішов спершу до церкви сьв. Ник
лая, коло котрої лишив білого коня, а решту запровадив яко ок
богачеви, котрий був зачудований чудами сьв. Николая, угост
Половчина і відпустив єго на волю.

З утвердженем христіяньства на Руси зливало ся це
ковне житє що раз більше з народним, народний сьвіт
гляд укладав ся під впливом церковного погляду. На т
кій основі витворив ся своєрідний леґендарний епос в уст
народу, котрий що раз більше проникав також у пис
меньство. В перших письменних памятниках біблійна і єва
ґельська історія була головним жерелом для леґендарн
оповідань, а тим способом той сам давний зміст про бо
угодні подвиги і чуда розширив ся в ново наверне
христіяньськім сьвітї на Сходї і Заходї. Тим способом г

сняє ся схожість леґенд, що витворювали ся на тій спіль-
ій основі. Длятого леґенда руських житеписий і чудесних
повідань має тільки подібности не лише з византийською,
ле й із середньовічною західно-европейською леґендою
епічних оповіданях.

4. Літописи.

Поруч чисто церковного письменьства, проповідий житеписий Сьвятих важне значінє мали на Руси також ітописи. Вони витворили ся посеред духовеньства, при ерквах і монастирях і на літописях відбив ся вплив перісного їх походженя, а доперва в дальшім їх розвитку абирають вони більше сьвітської ціхи. Тимто вони творять переходову форму між духовним і сьвітьким письменьством.

Літописи, як вказує само слово, були пригідними (в порядку „літ") записками важнійших історичних одій. Історичний матеріял був у них розміщений не після ричинової внутрішньої звязи подій, а після одночасности, отже зверхньої послїдовности. Головною їх метою уло — зберегти в памяти нащадків найважнїйші події инувшини без усякої оцінки їх і без вказаня між ними ричинової т. зв. праґматичної звязи.

Початки літописаня, окремішні записки цікавих замітних подій, появили ся на Руси неперечно рано, ражм з початками письменьства.

Але доперва в половині XI. столїтя сї відорвані заиски прибирають форму літописи, котра є наслїдованєм изантийських і південно-словянських „хронїк" і „хронорафів".

Літописанє почало ся передовсїм у Києві (осередку уси) і в Новгородї, яко головних осередках давного руского житя. Учені дослїдники припускають, що перші ітописні рукописи Київська і Новгородська потали (в 1039. і 1050. р.) при Софійськім соборі в Києві Софійськім митрополичім дворі в Новгородї. Вони мали вердити в памяти нащадків такі важні в тодїшнім житю дії, як збудованє згаданих соборів. Такого походженя є

також декотрі з раньших византийських і південно-словянських літописий.

Опісля робота літописаня переходить до Київсько-Печерського монастиря (рукопись з 1073. р. і 1095. р., перероблені в 1113—1116. рр. в „Повѣсть временныхъ лѣтъ“). Давна Новгородська рукопись (з 1050. р.) користувала ся матеріялами першої Київської рукописи (з 1039. р.) а пізнійші Київсько-Печерські рукописи брали матеріял з Новгородської.

Взаїмні відносини давних руських літописних рукописий можна представити таким взірцем:

Початкова Київська рукопись (1039. р.)

Новгородська рукопись (1050.) І. Київсько-Печерська рукоп. (1073.)

II. Київсько-Печерська рукопись (1095. р.)
(Перша загально-руська рукопись)

Повість временних літ (1116. р.)

Літописанє розширяло ся протягом часу. Літописці, переписуючи давнійші рукописи, доповнювали їх звістками про сучасні події, переказами, зачерпненими з ріжних письменних жерел, або й частинами инших рукописий. Таким способом повстали такі великі літописні збірники, як Лаврентіївський та Іпатський. Їх текст до 1110. р. доволї схожий, бо зачерпнений з одного і того самого жерела — „Повѣсти временныхъ лѣтъ“. Відтак текст обох розходить ся: в Лаврентіївській рукописи іде дальше Суздальська літопись, а в Іпатській — Київська (до 1200.) і Галицько-Волинська (до 1292.).

Літописні рукописи давнійші не дійшли до нас, а маємо лише пізнійші, доволї ріжні що до складу. Найважнійшими є дві згадані щойно рукописи — Лаврентіївська (доведена до 1305. року) і Іпатська (доведена до 1292. р.) перша з другої половини XIV. столїтя, а друга з початку XV. столїтя. Лаврентіївська рукопись, так названа від черця Лаврентія, котрий списав літопись в 1377. році. Відкрив її гр. Мусин-Пушкин, котрий опісля відкрив також

Слово о Полку Ігоревім". Находить ся тепер в імператорській публ. бібліотеці в Петербурзі.

Іпатська рукопись, названа так від Іпатського монастиря в Костромі (в північній Московщині), в котрім зберегала ся (тепер вона також в імператорській публичній бібліотеці в Петербурзі). Іпатська рукопись обіймає три окремі части: 1) Повѣсть временныхъ (минувших) лѣтъ, откуду єсть Руськая земля, кто въ Киевѣ нача первѣє княжити, и откуду Руськая земля стала єсть" до 1110. р., Київську літопись від 1111—1201. р. і 3) Волинсько-Галицьку літопись від 1201—1292. р. — Є ще пізнійші списки: Хлїбниківський і Погодинський, названі по імени власників, у котрих вони зберегли ся.

Вже сам заголовок „Повѣсти временныхъ лѣтъ" горі наведений стає певним доказом, як літописець поступав після обдуманого пляну і намагав ся зобразити цілу добу руської історії, котра вказує на зріст народної сьвідомости.

Автором Повісти врем. літ є преп. Нестор, чернець Київсько-печерського монастиря. Він вступив в монастир в 17-тім році житя, де єго ігумен Стефан постриг у черці, а потім поставив діяконом. Рік єго уродженя і смерти невідомий, але догадують ся, що уродив ся коло 1056. року в Київщині, а умер між 1113—1136. Читанєм книг здобув він собі се богословське й історичне знанє, яке проявляє ся в єго творах.

Нестор був без усякого сумніву літописцем (як се висловив чернець Полїкарп у своїм „Посланію" до архімандрита печерського монастиря, а єго імя стрічаємо також в деяких, хоч пізнійших, рукописях літописи). Однак опісля дослїдники стали доказувати, що Нестор був лише літописцем печерського монастиря, а редактором цїлої Київсько-Печерської рукописи треба вважати Сильвестра, ігумена Михайлївського монастиря під Києвом. Тимчасом О. Шахматов (Записки Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, том CXVII—VIII., стор. 31—53) в розвідці „Несторъ Лѣтописецъ" на основі своїх довголїтних дослїдів над літописями дійшов до такого вивиду:

В 1093—1096. зложено Київсько-печерську лїтописну рукопись на порученє ігумена Йоана.

В 1110. роцї Нестор, котрий тодї мав около 55 лїт, забрав ся до укладу нової лїтописної рукописи, названої ним „Повѣсти временныхъ лѣтъ“. Основою єї послужила попередня рукопись, але Нестор доповнив її численними устними і письменними жерелами. Оповіданє подій після лїт довів до 1110. р.

В 1116. роцї переписав Несторову „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ ігумен Михайлівського монастиря Сильвестер (друга редакція „Повѣсти временныхъ лѣтъ“).

Сильвестрівська рукопись спонукала духовника князя Василька Ростиславича зложити опис осліплення Василька Ростиславича Теребовельського і послїдуючих подій 1097—1099. рр., котрий визначає ся многими живими і драматичними подробицями.

В 1118. роцї Несторову лїтопись переробив на ново в Печерськім монастирі лїтописець близкий кн. Володимирови Мономахови і влучив до неї оповіданє сьвященика Василя про осліплєнє Василька Теребовельського і про події з 1097—1099. рр.; видвигнув при тім значінє кн. Володимира Мономаха і довів лїтописне оповіданє до 1118. р. (третя редакція Повѣсти врем. лѣтъ).

Основою лїтописних збірників, що дійшли до нас, послужила друга і третя редакція „Повѣсти врем. лѣтъ“ злучена в одну цїлість вперше мабуть при спорудженю першого загального лїтописного збірника з початку XIV столїтя, а кожда з тих редакцій з окрема мала вплив на нові лїтописні збірники, що вийшли з тої спільної лїтописи.

Початкова Несторова редакція „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ використана Полїкарпом в єго оповіданях про печерських угодників XI—XII. столїтя. Вона мала вплив і на сю давну лїтопись, котра послужила жерелом деяких поправок і доповнень в т. зв. Хлїбниківській рукописи з XVI. ст (т. зв. по єї власнику Хлїбникові).

Жерела лїтописи. Лїтописанє було улюбленим занятєм на Руси. В монастирях і при важнїйших церквах, при княжих дворах і в походах неперестанно ведено записки

і складано перекази про дії в Руській землї. З многих тих відокремлених записок, заміток, переказів і оповідань (повістий) складали лїтописцї під впливом византийських хронїк або хронографів: повісти временних лїт, лїтописи або лїтописні збірники (зводи).

Основою „Повѣсти временныхъ лѣтъ" послужив лїтописний збірник (1095.), одначе значно доповнений иншими матеріялами, зачерпненими з устних і письменних жерел. До устних зачисляємо перекази і легенди, збережені в памяти народа, а також оповіданя сучасників, очивидців, а навіть учасників подій, таких як н. пр. Ян, тисяцький київський, 90-лїтний старець († 1106.), син воєводи Вишати, а внук Остромира, посадника новгородського, для котрого новгородський діякон Григорій переписав євангеліє. Ян Вишатич був також воєводою і часто воював з Половцями та збирав данину по Руси для князїв, а єго імя часто стрічаємо в лїтописи. В тих обставинах він добре знав державні і воєнні відносини тогочасні, „отъ него же — як пише лїтописець — и азъ многа словеса слышахъ, єже и вписахъ въ лѣтописаньи семь".

Окрім устних жерел користував ся лїтописець також многими письменними жерелами руськими і чужосторонними. До сих останних належить н. пр. Палея, византийська хронїка Георгія Гамартоля, Житєпись сьв. Кирила і Методия і т. п. З руських жерел крім згаданих лїтописних збірників користував ся автор „Повѣсти временныхъ лѣтъ" також усякими історичними записками про окремі події, як н. пр. оповіданєм сьвященика Василя про осліпленє кн. Василька Ростиславича Теребовельського, а також памятниками поучного письменьства, між иншими вставляв значні виїмки з проповідий, приписуваних преп. Теодозію „О казняхъ Божіихъ" (з нагоди наїзду Половців під р. 1068.) і „О постѣ".

В деяких списках „Повѣсти временныхъ лѣтъ" під р. 1096. вставлене ціле „Поученіє Владиміра Мономаха" (імовірно котримсь із пізнїйших продовжників). Се стає певним доказом, що спорудник „Повѣсти временныхъ лѣтъ" користував ся творами усего суча-

ського письменьства, з котрими був добре познакомлений [1]).

Склад літописи. Повість временних літ або Начальна (також Початкова) Літопись се богатий збірник оповідань з минувшини старинної Руси. Вона складає ся з двох частий: вступної, котра є звязким оповіданєм без хронольоґічних дат, і властивої літописної часхи, уложеня хронольоґічного, порядком літ. Друга часть починає ся 852-гим р. (або 6360-тим, бо літопись ведена від сотвореня сьвіта), нападом Руси на Царгород: „Отселѣ почнемъ и числа положимъ". Однак хронольоґічні дати з перших часів історії Руси непевні і вставлені в літописне оповіданє автором „Повѣсти временныхъ лѣтъ" або котримсь із близких его попередників.

Зміст літописи. Літопись починає ся оповіданєм навязаним до біблійних переказів про поділ землї між синів Ноя після потопу та про розселенє народів з заміткою, що »словенський язик« (нарід) пішов від Яфетового племени. Дальше оповідає про поселенє Словян на Дунаю, а відтак про розселенє по иниих околицях і про назви ріжних словянських народів. Згадує опісля про поселенє Словян над озером Ільменом і заложенє над ним Новгорода, про дорогу з Варяг (Скандинавії) в Грецію через Чорне море (зване опісля Руським) і про проповідь сьв. Андрея на берегах сего моря і на київських горах. Дальше оповідає про звичаї словянських племен, а з р. 862. починає ся властива літопись про покликанє Варягів іззa моря і початок Руської держави.

Дальше говорить літопись про ворогів-насильників українського народу: Волохів, Угрів, Обрів, Печенігів і Половців, а епічні черти задержані навіть в тім сухім книжнім оповіданю літописця, звязанім з давними пословицями (н. пр. »Погибоша аки Обре«), вказують на се, що се є відгомін давних народних переказів. Навіть переселенє Словян знад Дунаю, звязуванє назв словяньских племен з ріками або трема-двома братами (Кий, Щек, Хорив: Радим і Вятко) відносить ся до народних переказів поетичних, до пісенної і казочної творчости. Ріки Дунай, Дніпро, Дон, представляли ся уособленими, а рікам сьпівали в давнину вели-

[1]) Староруські літописи на ціле століте старші від першої французької хроніки — Вілль Ардуїна († 1213.) і першої італійської хроніки — Маттео Спінолля (1247—1268). Одна з найдавнїйших німецьких хронік відносить ся до XIV. ст. (Йоган Рідезель † 1341.). Літописи сучасні Несторови писано тілько в двох язиках: по грецьки у Византії, а в останній Европі в латиньскім язиці.

чальні пісні, подібно як героям (н. пр. „Дніпро-Словутиця в Слові о Полку Іг.). Крім рік Начальна лїтопись вяже назви словянських племен східної Европи з лїсами („Деревляни) і полями (Поляни). Вельми цінні відомости історичні подає лїтописець про розселене племен Полян, Деревлян, Кривичів, Вятичів і ин., про їх родовий і родинний побут, про весільні і похоронні звичаї й обряди. З особливою прихильностю відносить ся лїтописець до Полян, в котрих околиці повстав Київ, духовний і політичний осередок Руси, зазначує високий їх розвиток і мирні обичаї та протиставить їх менше культурним „Деревлянам." Замітно се, що мимо витворених ріжниць між поодинокими словянськими народностями (як віра, язик, звичаї), лїтописець зберегає сьвідомість їх племінної єдности. Крім того виявляє лїтописець добре, хоч може несьвідоме розуміне головних водних доріг для розселеня племен і твореня держав, а іменно подрібно описує великий »путь изъ Варягъ въ Греки«, так важний для всеї староруської історії.

Мимо сеї збірної праці, доверішеної протягом около 160 лїт, і всіляких редакцій має Начальна лїтопись вид деякої суцїльности. Вся лїтопись носить пятно церковного і монастирського походженя та навіяна духом христіянської побожности і любовю рідної землї. Першими лїтописцями і продовжниками Начальної Лїтописи були духовні. Тимто лїтопись лучить історичне оповідане з релїгійно-моральною поукою і роздумуванями релїгійно-морального змісту та виїмками з сьв. Письма. Лїтопись визначає ся епічним способом оповіданя, живостю і образовостю, а навіть поетичним настроєм. По думці Шевірева лїтописний стиль наш міг витворити ся тільки під впливом ненастанного читаня Біблії. В многих місцях форма лїтописи є драматична і тут відбив ся вплив біблійного оповіданя і руських пісень. Любов рідної землї не переходить у загорілість і засліплене лїтописця, котрий, визначаючи ся любовю правди і предметовим зображенем історичних подій, не закриває слабих сторін і недостач, не промовчує розладу наслїдком усобиць, про котрі говорить з повною щиростю. Тимто ся лїтопись що до своєї стійности не має нїчого собі рівного в сучасних лїтературах. Лїтопись писана церковно-словянським або старо-болгарським язиком, з перевагою живої народної мови староруської, особливо там, де лїтописець наводить народні перекази або розмови дїєвих осіб. Лїтописець вводить в оповідане також народні пословиці, а часто любить уживати діяльогу.

Глубоке чувство піхує нашу давну літопись при всім єї звязкім оповіданю. Залюбки говорить літописець про християнські заслуги сьв. Володимира й Ярослава. Оповіданя про наїзди Половців навіяні сумом. З таким самим сумом і жалем оповідає літописець про усобиці князів (як Всеслав, Олег Сьвятославич, Олег Гореславич) і виступає нераз проти них з різкими докорами.

Характеристики історичних лиць подає літописець звичайно коротко і звязко, а при тім визначують ся вони строгою предметовостю і безпристрастностю та доволї виразно подають визначні черти і прикмети сеї або тої історичної літописи. До таких треба зачислити характеристики князя Сьвятослава, сьв. Володимира, Ярослава Мудрого, Всеволода, Олега Гореславича й ин. В характеристиці кн. Сьвятослава відбив ся вплив народних переказів про того войовничого князя, збережених імовірно в дружинній поезії.

В характеристиці сьв. Володимира зазначує літописець різку переміну спричинену в нїм під впливом християнства. Згадуючи про хрещене Руси, не забуває літописець оповісти і про веселі бенкети й щирі відносини князя до дружини.

До сеї „Повѣсти временныхъ лѣтъ" війшли також деякі народні переказа (н. пр. про Кирила Кожемяку, про боротьбу князя Мстислава з Редедею). Деякі перекази витворили ся посеред княжих дружинників і являли ся відгомоном давної дружинної поезії, як про походи Олега і Сьвятослава. Крім того зачерпнув літописець також з чужоземних переказів т. зв. бродячих, н. пр. про Білгородський кисїль і инші оповіданя про всякі воєнні хитрощі.

Крім того війшли до літописи Договори Руси з Греками, Руська Правда, Поучене кн. Володимира Мономаха дїтям і т. п.

В оповіданю про доісторичні часи українського народу (словянських племен, що війшли в него) опирає ся Начальна Літопись по части на біблїйно-византийських книжних звістках, по части на устних епічних переказах і відносить український нарід до словяньского роду, а Словяни з иншими аріо-европейськими народностями до Яфето-

вого племени. Однак про житє сих аріо-европейських народів нічого не згадує, а починає прямо від розселеня Словян „по мнозѣхъ же временехъ“ після потопу. Не дає також докладного погляду на поганський бит руських Словян, а обмежає ся деякими лише замітками про весільні і похоронні звичаї і згадує деяких богів. Сї недостачі доповняють богаті подробиці, збережені в язиці, в народній поезиї і в переказах українського народу.

Місцеві літописи. „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ має загально-руську цїху і подає події всїх областий руської землї до 1110. р. Від неї починають ся звичайно пізнїйші збірники з додатком до неї місцевих літописий і розходять ся що раз більше в своїм викладі, в поглядах і справах. Спорудники таких продовжень звичайно переписували „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ (до 1110. року), а відтак дальше оповідали події місцевої области. З тих місцевих літописий особливо замітні: Київська і Галицько-волинська літопись (в Іпатськім збірнику) і приналежні до північної ґрупи: Новгородська і Суздальська літопись.

Київська літопись находить ся в Іпатськім списку, є продовженєм Начальної літописи і доведена від 1110—1200. р. В склад сеї літописи війшли головно київські записки, а також усякі вставки, між иншими вельми живий і поетичний опис походу на Половців 1185. р., написаний або записаний дружинником, що з Ігорем попав у половецький полон. Літописець оповідає більше про події Київської землї, ніж про инші области Руси, про княжі усобиці, рідше про церковне житє, а характер Київської літописи зближений до Начальної. Особливу бачність звертає на недостачу братньої любови і почутя єдности між князями і в тім бачить причини зображуваних ним нещасть. Автор літописи належав імовірно до княжо-дружинної верстви і тим поясняє ся перевага сьвітського живла в єго літописи. Описи визначають ся богатством подробиць і живостю, часто наводить літописець пословиці з народного і дружинного побиту.

Новгородські літописи, поміщені в Лаврентіївськім збірнику, творять окрему ґрупу і визначають ся короткостю і силою річи. Передають вони події місцевого житя: по-

ставленє і смерть епископа, построєнє церкви, походи Новгородцїв, внутрішні заворушеня і т. п. Такою сухою немистецькою цїхою визначає ся також Суздальська лїтопись (в Лаврентіївськім списку), котра подає події Ростовсько-Суздальськоі землї.

Окрім Новгородських є ще богато инших місцевих лїтописий, які мають значінє не лише яко історичні памятники, але й яко памятники для дослідів нарічий поодиноких руських земель і задля того вони вельми важні для історії руського язика. Що до лїтературної стійности остають північні лїтописи далеко поза південно-руськими: не находимо в них того живого і образового оповіданя, того епічного, широкого зображеня подій і поетичної живописности, яка цїхує південно-руські лїтописи — прикмети, якими визначає ся українська природа та живійша вдача населеня. Північні лїтописи подають коротко і сухо події з минувшини, а в убожестві змісту відбила ся суха, одностайна та жорстока вдача московського племени. Крім того північні лїтописи мають уже урядову закраску і обминають обережно всяку немилу їм правду.

Характеристика північних і південних лїтописий.

Наші лїтописи відріжняють ся живостю і поетичностю оповіданя від новгородських і суздальських.

Ось що каже московський історик Соловєв: „Новгородська лїтопись не любить зайвих слів і відповідає торговельному характерови північного Новгорода. В Суздальській люди мовчки ходять, воюють, мирять ся, але анї вони самі не входять у пояснення своїх дїл, анї лїтописець за них того не каже. В городї, на княжому дворі нїчого не чути, тихо, каже Соловєв: усї сидять, затворивши ся і думають думу про себе; відчиняють ся двері, входять люди на видно і роблять що небудь, але роблять мовчки. Виявляє ся тут тиха доба, тиха всего населеня, котрого представниками є історичні дїячі: лїтописець не міг вигумувати річий, котрих не чув, але з другого боку годї не замітити, що він не говіркий".

Инакше, каже дальше Соловєв, представляє ся південна (українська) лїтопись, богата на подробиці, жива, живописна, можна сказати — мистецька. Особливо Волинська лїтопись визначає ся поетичним складом; годї не замітити тут впливу південної природи, прикмет південного населеня. Можна сказати, що Новгородська лїтопись має ся до південної, як Поученє Луки Жидяти до Слів Кирила Турівського. Сухе оповіданє суздальського лїтописця не має сили новгородського, говірливе, але без того мистецтва, яке

бачимо в південній літописи. Можна сказати що південна літопись має ся до північної, як »Слово о Полку Іг.« до »Сказанія о Мамаєвомъ побоищѣ«.

Проф. Александер Брікнер пише в своїй Історії московського письменьства ось що: »До XII. ст. належать найважнійші памятники київського письменьства, котрим пізнійше московське не може нічого покласти під пару, хоч їх наслідує або переймає. На початок того століття припадає остання редакція Київської літописи. Повстала вона в монастирі, розвинула ся в строго аскетичнім сьвітогляді, любує ся в широких релігійних поуках, вплітає залюбки молитви і моралізуючі проповіди, але природне, сьвіже, артистичне оповідане, епічність епізодів, демократизм, подібний як в билинах, любов правди, богатство і докладність переказів, заставляє кождий нарід завидувати Руси сї літописий. Південні Словяни не можуть виказати ся нічим подібним, а також літописи сусідних країв остають далеко поза ними, мимо ліпшого укладу, мистецького складу і більшої учености спорудників. — Особливо визначує ся епічною повнотою і богатством звісток Галицько-Волинська літопись з XIII. ст.«

Проф. М. Грушевський каже: »Своїй свободі від византийського шабльону наша історіографія завдячувала ті добрі прикмети, які її взагалі відзначують — свою простоту, сьвіжість, силу, сей аромат житя, епохи, що віє від неї і робить її чи не найцікавійшою частиною нашого старого письменьства«.

5. Памятники правничого і законодатного письменьства.

Найдавнійшими памятниками руського права є три **договори Руси з Греками**, котрі пояснюють взаємини поміж тими двома народами. Походять вони з X. століття (907, 911. за князя Олега, 945. за князя Ігоря). Переклад сих договорів був зладжений з грецької первописи імовірно якимсь Болгарином, а перший руський літописець вставив сей готовий текст до своєї літописи, змінивши в дечім вислови і реченя болгарсько-словянські. З тих договорів дізнаємо ся, що для скріплення правди вимагали присяги: поганська Русь отже присягала перед Перуном і клала ся ще й богом скоту Велесом на холмі, а Русини - християни присягали в церкві сьв. Ілії, де цілували хрест. Сї договори є доказом, що вже перед християньством на Руси були початки письменьства.

Правничим памятником треба вважати **Устав кн. Володимира**, котрим надає Церкві право розсуджувати розводи,

спори о придане, неправесні подружа, умикане дївчат, кровaві бійки в семях, чари, ворожби і т. п. На все назначує грошеві кари (нема однак вязниції і кари смерти).

Найдавнїйшим, більших розмірів памятником староруського правничого письменьства і законодавства (у Словян взагалї) є „Руська Правда" (значить Руське Право) з XI. столїтя, приписувана кн. Ярославови Мудрому. Се був збірник звичаєм выроблених правних постанов, навіть старших від Ярослава. Опісля доповнено по смерти Ярослава сей збірник новими правними постановами за Ярославових синів, особливо князя Володимира Мономаха. В Руській Правдї находимо богато староруських форм і висловів, задля того має вона важне значінє для дослїдів староруського язика. Передовсїм впадає в очи торговий характер законодавства. Між цивільним і карним правом законодавство майже не робить ріжниції.

Після постанов Руської Правди оплачувано грошевою карою не тілько заподїяні матеріальні шкоди, але й убийство, смертної кари не було. Найблизшим своякам убитого прислугувало право кровавої пімсти (переняте з германських звичаїв), але пізнїйше заступлено кроваву пімсту грошевою карою, плаченою князеви. З тїлесну шкоду комусь заподїяну можна було оплатити ся. Украдену річ мав злодїй звернути і заплатити грошеву кару за обиду. Коновода проганяно з краю. Кари засланя (»на потокь«) і заграблення майна уживано також з політичних понук. Злодїя, схопленого на крадежи, можна було убити. Дослїджувано правди з помогою сьвідків. Уживано також желїзної проби: позваний мав держати розжарене желїзо в руках або ступати по нїм босо. Як видержав се, вважав ся невинним. Руська Правда обмежила законом рівену вже тоді на Руси лихву (за великі довги продавано довжника), давала охорону купцям, дбала про домашне ґаздівство і рільництво. Морально-виховна сила законодавства була невелика. Воно не говорило чоловікови: не роби того або иншого, а казало: роби, що хочеш, але за те тобі кара.

Що до церковного права обовязував т. зв. Номоканон або Кормчая [1], доповнена церковними уставами Володимира В. і Ярослава Мудрого.

---

[1] Кормчая (розуміє ся „Книга") походить від староруського кормити, нинїшне кермувати, управляти. — Номоканон — грецьке слово зложене, значить: закон і правила.

6. Поучні (дидактичні) твори („Поученія").

Староруське письменьство при своїм майже виключно [д]уховнім характері виказує в XII. і XIII. столїтю двох [с]вітських письменників, а іменно в. князя Володимира [М]ономаха (княжив у Киеві 1113—1125.) і якогось кня[ж]ого дружинника Данила. Однак і твори сих двох остан[н]іх письменників, хоч сьвітських, не богато виріжняють ся [д]ухом, напрямом і цїлим сьвітоглядом від духовних творів, [б]о автори їх черпали своє знане з тогочасних збірників ду[х]овного змісту.

a) **„Поученіє Володимира Мономаха дѣтемъ".** Поука кн. [В]олодимира Мономаха визначає ся подібно як і лїтописи — [п]ереходовим характером: формою, а в значній ча[ст]и і змістом сягає вона в круг духовного письмень[с]тва, але в ній проявляє ся також богато чисто сьвіт[с]ьких черт.

При недостачі підручників про вихованє дїтий, в ко[т]рих би також були виложені всесторонні обовязки чоло[ві]ка, проявляла ся потреба поук родичів дїтям з порадами [щ]о до житя. Такі поуки мали опісля значінє житевих [е]тапов і звали ся звичайно „Домострой". Першим взір[ц]ем того рода є „Поученіє Владимира Мономаха", [о]дного з найбільш осьвічених і очитаних князїв руських, [а] при тім мудрого володаря. Він завів сам у своїй родинї [д]обрі засновки моральности і замилуванє до науки. Мати [ег]о була Грекиня, донька цїсаря Константина Мономаха, [к]отрого прозвище Мономаха перейшло і на еї сина, Воло[д]имира, а отець его, Всеволод, син Ярослава Мудрого, знав [п]ять язиків, котрих научив ся з власної охоти. Молодий [ві]к проводив він у Переяславщинї, унаслїдуванії его віт[ц]ем по смерти Ярослава Мудрого і там ненастанно відпи[р]ав Половців та привик до боевого житя. Тут у нїм вироб[и]ла ся хоробрість, самостійність і боевий досьвід. Для [з]аради княжим усобицям з его почину відбували ся зїзди [к]нязїв (в Любечі і Витичеві) і спільний побідний похід на [П]оловців. Так став він популярним князем і засїв на ве[л]икокняжім престолї та злучив три четвертини українських [з]емель у своїх руках. Крім того прославив ся він також [я]ко письменник.

Як богато инших творів староруського письменьства, так і „Поученіє Мономаха“, збережене в Лаврентіївськім списку літописи під р. 1096, уложене під впливом византийських взірців, а особливо на взір таких „Поучений“ у „Збірнику Сьвятослава“ (з 1096. р.). Однак воно було написане пізнійше, імовірно під конець житя († 1125. р.), бо весь зміст вказує на довголітний житєвий досьвід, котрий він хотів виявити в своїм писаню перед смертю.

Приводом до написаня „Поученія“ були в княжій руській родині нещасні усобиці, що саме тоді ворушили українською землею, нищили край і заглушували сьвідомість єдности української землї. Поука Мономаха визначає ся, при всїм впливі тогочасного аскетизму і патріярхальної самовлади, благородними, людяними думками і лагідною вдачею князя-автора.

Володимир Мономах виступає в своїй поуцї вельми живим діячем, дбалим про державу і семю князем і вітцем, для того остерегає перед лїнивством, початком всякого лиха. Він вимагає діяльного напруженя сил, волї й рішучости від своїх дїтий та щоби на нїкого не здавали ся, особливо у війнї. Він не забуває і про релїґійні справи і сповняє сумлїнно всї християнські обовязки. Поука, хоч як коротка, дїлить ся на три части: в першій части говорить автор про релїґійні обовязки справдешнього християнина, молитву, покуту, милостиню, поважанє для старших, честь померлим, а при тім дає педаґоґічні і практичні ради, пригідні в житю і велить з християнською любовю відносити ся і до хлїборобів. Забороняє карати смертю. В другій части поучає про обовязки князя, зображає високий ідеал князя та бажає також у своїх синах бачити дбалих і розумних володарів, яким був сам, вимагає саможертви для народу, справедливости і милосердя. Більше всего наказує не забувати убогих, вдів і сиріт. При тім радить не занедбувати науки і дбати про приспорене знаня, а взірцем осьвіченого князя ставить свого вітця Всеволода. В останній части прикладом діяльного житя наводить Мономах своє власне і вичисляє подрібно свої труди на війнї і на ловах. Лови, в котрих брали участь і женщини з соколами, вважали тодї хосенним трудом. Радить також своїм дїтям дбати про розумний подїл часу і роботи. Метою сеї части було показати, що все дїє ся по волї Божій і що Божа опіка невиїмна людської. Тимто взиває він, щоби віддати ся Божій волї, і кінчить візванєм до згоди, братньої любови і прощаня. „Поученіє“ цікаве також задля опису житя тодїшних князів і побуту

.. ст., бо тоді не було різких суспільних ріжниць і житє всїх ило тоді майже одинаковим ладом.

В „Поученію“ лучать ся разом духовні і сьвітські икмети. Вони є виелїдом довголїтнього житевого довіду і глибокого роздумування одного з найлїпших князїв ільно-вічевої доби і ясним висловом вироблених ним жиних ідеалів. Поезія краси природи, одушевлене воєнними ходами і ловами злучили ся тут із глибоким релїгійним тєм, широкою людяностю, саможертвою для родини і щим жалем над єї нещастями. Що до настрою душі близій є Мономахови автор „Слова о Полку Ігоревім“, трий висловлює жаль, що того „старого Володимира“ ономаха) годї було задержати на київських горах, бо его смертю почали ся знов усобицї, почала „стогнати ьская земля“.

7. „Моленіє Даніила Заточника“.

З памятників, котрі зберегли ся на півночи, а своїм ературним складом звязані з південно-руськими, замітне к иншими „Слово“ або „Моленіє Даніила Заточника“.

Про личність і житє Данила Заточника мало що омо. З его „Моленія“ дізнаємо ся, що він був родом Переяславля Залїського (в Ростовсько-Суздальській землї). був сином заможних родителїв, на свій час чоловіком итаним і осьвіченим, молодим, але попав у бідність наймав ся на службу у бояр. Данило звертає ся до пеславського і новгородського князя Ярослава Всеволодова (1291—1246.) з просьбою, приняти его на службу, бо ів у него на службі ходити в личаках, як на боярськім рі і в червоних чоботах. Свою просьбу виложив він вельталановито й уміло в „Моленію“. Він думає, що став князеви у пригодї своїм розумом, котрого набрав ся ниг і з житя.

Деякі его звороти довели до непорозуміня, начеб Дало був засланий (заточений, відсїль его названо Заточком) задля наущеня бояр або „злих жен“ за якусь вину, чи за труслививість у бою на озеро Лач (в Новгоській области) та що він свою просьбу запечатав у віск

і кинув у озеро, де се проковтнула риба, котру зловил[и] принесли князеви, а розпоровши її, найшли в середині [її] просьбу. Се мало спонукати князя, визволити Данила з [не]волї. Однак се неперечно вставка в пізнійшій редакції як[о]гось переписця „Слова“.

На самім початку »Слова« заявляє Данило, що своє »Мо[ле]ніє« виложить в »притчахъ«, себто порівнанями, а в давнину [на]зивано »притчами« всякі оповіданя, пословиці, поговірки або з[во]роти мови, котрі містили в собі алеґорію. Отже в такі притчі у[би]рає Данило свої мисли. Притчі черпає він з ріжних книг, подіб[но] як пчола збирає соки з цьвітів, а іменно або із старого Заві[ту], особливо з Псалтирі, з творів Отцїв і учителів Церкви й із зб[ір]ників византийського письменьства, або з руського житя, а імен[но] з історичних подій і сучасних и. пр. »лучша би менї смерть, [нїж] Курське княжене«, притча приписана неправильно Ростиславо[ви] замість Андреєви Володимировичеви Переяславському, а з су[ча]сних и. пр. »Дурнїв не сїють, нї ткуть, нї прядуть, а самі ро[дять] ся«, або »не птиця між птицями нетопир, не зьвір між зьвіря[ми] їж, не риба між рибами рак, не скот між скотами коза, не хл[оп] між хлопами, хто у хлопа працює, не муж між мужами, котр[ий] жінки слухає...«

Задля лїтературного способу — висловлювати свої м[ы]сли „притчами“ — „Моленіє“ Данила читали вельми ра[до], бо крім того визначає ся воно питомим українському народо[ви] гумором і сатиричним настроєм. Тимто зберіг ся сей т[вір] у численних списках. Переписцї вставляли між при[т]чами дібраними Данилом инші подібні, їм відомі, і так[им] способом первісний твір проникнутий личними почуваня[ми] автора, перемінив ся в збірник притч. Між притчами в п[ер]віснім творі була: „Кому ти єсь Переяслав ль, а менї Го[ро]славль“, а переписцї пізнїйші додали до того ще: „ко[му] Боголюбово, а менї горе люте, кому Білоозеро, а м[енї] чорнї смоли, кому Лач озеро, а менї на нїм сидячи плач г[ор]кий“... — і на основі тих додатків зроблено висновок, [що] Данило був засланий на озеро Лач і додано леґенду п[ро] заліпленє єго просьби у віск і т. п.

8. Старинна руська поезія.

Нема нїякого сумнїву, що в старинній добі руськ[ого] письменьства розвивала ся поезія з мітичним, героїчн[им] і обрядовим характером, а побіч того були ще приповід[ки]

агадки і т. и. На се вказують не тільки черти збережених пізнїйше творів народної словесности, але й порівнане такими памятниками инших народів. Про єствоване народної поезії сьвідчать навіть памятники книжного староруського письменьства. Духовні письменники, в дбалости про утверджене християньства, звертали ся проти останків поганьства і вказували на се, про що сьпівали пісні або повідали народні перекази. Тай у Початковій Лїтописи, оповіданю про дохристіяньский побут руських Словян, находимо згадки о „бѣсовскихъ игрищахъ“, а митрополит Йоан пише в церковних правилах до руського черця Якова в 2-гій половині XI. столїтя) про „играніє, бѣсовскоє пѣніє, плясаніє“ (танцї) і „гудѣніє“ (гудьбу). Князь Володимир Мономах у своїм „Поученію дѣтемъ“ згадує про весїльні пісні, також у пізнїйших духовних творах забороняють християнам „бѣсовскіи игры, пѣсни мірскіи“ і т. и. В переказах заведених до Початкової Лїтописи — н. пр. про заснованє Києва, про Олега, кн. Ольгу, Володимира Рогнїду, Кирила Кожемяку, боротьбу кн. Мстислава Редедею і т. и. — находимо відгомін давного епосу [1]. Галицько-Волинська Лїтопись містить натяки на пісні про кн. Романа; згадує про „словутного півця Митусу“, „древле за гордость не восхотѣвша служити кн. Данилу“, за що єго „разбраного акы связаного приведоша“. М. Максимович вважає вправдї Митусу не поетом - сьпівцем, а церковним півцем (дяком) Перемиського владики, але Костомарів влучно зобразив сего поета в творі „Сьпівець Митуса“, що „кріпший за всїх в Перемишлї“, „шаблї не носить грудий щитом не вкриває, піснями сипле на князя, гострими ніби стрілами, піснями люд стурбував і хїть до війни підливає“.

Ся лїтопись згадує і про „Пѣснь славы“, зложену честь Галицьких князїв Данила і Василька з нагоди побіди над Ятвягами. Маємо також уривок пісні з русько-

---

[1]) Дружина, що опісля перейшла в боярство, з князем на чолї, була найбільш дїяльною верствою на Руси в княжій добі. Пісні, в котрих сьпівувано події сеї дружини, творили дружинний епос. Останки сего дружинного епосу зберегли ся ще в деяких колядах і щедрівках.

половецької боротьби про хана Отрока і гудця Оря в Іпатській літописи.

На сліди староруської поезії вказують згадки про пісні Бояна (в Слові о Полку Ігоревім), відгомін давного дружинного епосу.

Відгомоном староруської поезії можна вважати також твір сьвітського письменника „Слово о Лазаревѣ Воскресенiи“ релігійної основи.

Релігійно-моральний напрям староруського книжного письменьства і неприхильне становище книжників супроти творів народної словесности очевидно не сприяли розвиткови сьвітської поезії, як се стало можливим у західній Европі (лицарська поезія, трубадури, міпезенґери) а то, що витворяло ся, не було допущене до письменьства: „бісовські пісні“ не найшли місця в книгах і в значній части запропастили ся. Се був великий ущерб для поетичного розвитку українського народу: народні перекази розбивали ся, забували ся і затрачували. Всеж таки дійшло дещо збережене в устах народу, хоч із значними перемінами, до наших часів (н. пр. у весільних обрядах і піснях).

„Слово о Полку Игоревѣ“ є неперечно найгарнійшим і найбільш умілим виразом староруської поезії і взагалі староруського письменьства. Автор єго, невідомий по імени дружинник XII. століття, умів піднятп ся до такої висоти артистичного зображеня, краси і сили, що єго признали не тільки у нас, але й у всій Европі, одним з найґеніяльнійших представників української мистецької поезії. Зберегло ся воно в одинокій рукописи [1]). Памятник сей виданий печатно у вельми попсованім тексті, а хоч богато дослідників

[1]) Слово о Полку Іг. знаходило ся в рукописнім збірнику імовірно з XVI. ст. Відкрив сю рукопись в однім псковськім монастирі гр. Олексій Мусин Пушкин 1795. р. і видав 1800. р. Ся одинока рукопись згоріла під час пожежі Москви в 1812 р. Тимто годі було справити деякі недостачі і похибки першого виданя. Порівнане з иншими староруськими памятниками помогло справити деякі попсовані місця тексту „Слова“ взятого і досп ще в нім богато загадочного, неясного і спірного. Сей твір переложено на ріжні европейські язики (німецький, французький, англійський і мадярський, крім того на всї словянські язики), а також многі поети українські перекладали сю пісню нинїшньою мовою

вертало на него бачність, хоч чимало видано коментарів критичних розвідок, однак не повело ся усунути деяких еясностий і незрозумілих місць. Всеж таки збережені чатини і поодинокі місця дають нам живий образ житя сеї авної доби, котрої память так жорстоко затерта пізнійшою рачною історією Руси, іменно татарським лихолітєм.

Історична основа пісні. »Слово о Полку Ігоревім« — се оетична повість-поема про невдачний похід Ігоря Сьвятославича, князя Новгорода Сїверського і князїв Ольговичів (нащадків лега Сьвятославича чернигівського — »Гореславича«) на Половів 1185. р. Є се не тілько історія походу, але й чудова картина одінного житя, навіяна глибоким, сумовитим лїризмом. В сїм оходї мали участь не всї руські князї, тілько згадані Ольговичі, отрі навіть не сповістили про се в. кн. Сьвятослава. На чолї пооду станув Ігор Сьвятославич, кн. Новгорода Сїверського, з ним виправили ся єго брат Всеволод Курський (званий уй-Туром), син Володимир Путивельський і братанич ьвятослав Ольгович, князь Рильський. Брат Ігоря, Всевоод, мав з ними злучити ся над рікою Осколом. Дня 1-го мая ишив ся Ігор над Донцем. Тут показали ся зловіщі знамена, тьма сонця. Злучивши ся над Осколом з братом Всеволодом, ткнув ся він на Половців. У першім бою побідили руські князї, е опісля відтяті від води і окружені хмарами кочевників над аялою (нинї Кагальник), притокою Дону, потерпіли страшне пораєнє і попали в полон. В. кн. Сьвятослав збирав саме тодї війко на Половців, коли дізнав ся про пораженє і полон Ігоря чернигівських князїв. Затривожив ся в. князь, бо знав, що тер Половцї нападуть на Русь, тому готовив ся до відпору. Але оки зібрали ся князї, Половцї напали, спалили богато сіл, забрали город Римов (Ромни) і вернули в степи. Половцї обходили приязно з Ігорем у неволї, бо дочка хана Кончака була жінкою Ігоревого сина, Володимира. Однак Ігор утїк з неволї з підмогою копоного Овлура на Русь, а син Володимир, оженений дочкою половецького хана Кончака, по двох роках вернув на усь із Всеволодом.

Поет [1]) неперечно користував ся історичною основою подїй, поданою докладно в Київській Лїтописи. Але

---

[1]) Автор невідомий нам по імени, але з єго твору можна догадути ся, що був чоловіком сьвітським, сьвідком і учасником описуваних подій, дружинником Ігоря. Пісню написав не пізнійше, як перед кінцем 187. р., себто перед роком смерти Ярослава Осьмомисла, до котрого відзиває ся ще якo до живого. Але й раньше, як в 1187. р., не міг написати го твору, бо з наведеної в „Слові“ розмови двох половецьких ханів — зака і Кончака — видно, що автор знав про поворот з половецького

нобіч того подає поетичні подробиці, основані на мітични повірях, всуває ліричні вставки, висловлює патріотичн почуваня з нагоди княжих усобиць і на остапку нав дить вельми поетичний Плач Ярославни в Путивл

На вступі вказує поет на спосіб і ціль свого опов даня, заявляє, що не буде поступати по „замислу „Бояна" але строго держати ся сучасних „билин" або дійсних п дій (хоч мимо того наслідував поетичний спосіб Бояна).

Поділ „Слова". „Слово" складає ся із вступу, опо відання про похід на Половців та єго наслідки і з з кінченя. Головна часть розпадає ся на 4 розділи 1. похід, бій з Половцями і полон князів. Спомин пр побіду Сьвятослава Всеволодовича над Половцями служит переходом до 2. розділу „Слова", що почннає с сном сего князя і містить спомини про давнійших і візв не до сучасних Ігореви князів, щоби вступили ся з „обиду сего времени, за землю руськую, за рани Ігореві" 3-тій розділ обнимає плач Ярославни, жени Ігоря, Е фросинії, дочки Ярослава Володимировича Галицьког 4-тий розділ: оповідане про втечу Ігоря з неволї і р дість усеї Руси, а закінчене містить: похвалу князя і дружині.

Зміст пісні. Невідомий по імени поет хоче оповіст про похід Ігоря по діям бувальщини, а не по замисла Бояна[1]), себто не ладом княжо-дружинного сьпівця.

»Коли Боян хотів пісню зложити, тоді буяв мислию по д реву, сірим вовком по землї, сизим вірлом попід облаками«. З бражаючи в своїх піснях часи перших княжих усобиць, »Боя неначе пускав десять соколів на стадо лебедів. Але се не деся соколів пускав Боян на стадо лебедів, а своїми віщими пальцям торкав живі струни, а струни самі рокотали князям славу«.

Автор починає оповідане описом, як Ігор вибирає ся з дру жиною і військом на Половців[2]), але нараз затьма сонця покр

полону Володимира Ігоревича, а сей вернув до рідного краю 1187. рок Отже „Слово" написане неперечно в 1187. р.

[1]) Бояна згадує лише автор „Слова" й єго наслїдовники. З іме осьпівуваних ним князів (Ярослава, Мстислава, Романа Сьвятославича можна здогадувати ся, що Боян жив у першій половині XI. ст.

[2]) Автор „Слова" заповідає на початку, що „почне свою пові від старого (сьв.) Володимира і доведе її до нинїшнього Ігоря", але х

зае все військо, хоч в дійсности затьма сонця появила ся вже підчас походу. Ще й инші зловіщі знамена тривожать Русичів. Ігор не зважає на сї зловіщі знамена. »Лїпше, нехай нас порубають, ік мають полонити«. Ігор хоче »конє проломити конець поля половецького«, хоче »голову свою положити« або »шоломом напити ся води з синього Дону«.

Одушевлений хоробростю Ігоря, звертає ся автор знов до Бояна, »соловія давних часів«, щоби »він сї походи осьпівав, скачучи як соловій по мисленому дереву, лїтаючи умом попід облаками, сплїтаючи оба сї походи (Сьвятослава й Ігоря), скачучи по шляху Трояновім. Боянови отже ж, внукови »Велеса« (богови скота, а тут богови поезії), по думцї автора »Слова«, слїдувалоб зложити пісню в честь Ігоря, Олегового внука. І він дальше в дусї Бояна веде пісню: »Не буря соколів (Русичів) занесла через поля широкі, — се галки (Половці) біжать стадами до Дону великого. Конї ржуть за Сулою, звенить слава в Києві«.

Але инакше полишивши сї звороти Боянові, веде він сам дальше пісню: »Труби трублять у Новгородї (Сіверськім), стоять стяги в Путивлї. Ігор жде милого брата Всеволода«. Дальше оповідає про нараду Ігоря з Всеволодом і похвалу Всеволода Курянам, про зловіщі знамена: »Ніч, стогнучи грозою, збудила птиці. Див (усоблене нещастя) кличе верх дерева, скриплять половецькі телїги, Половці йдуть до Дону, вовки виють чагарами, орли клекотом скликують зьвірів на жир, лисиці брешуть на червоні щити«. Зобразивши сю картину, кличе: »О руська земле, уже за холмом єси!« Хоробрі Русичі загородили поля широкі своїми щитами.

В пятницю рано Русичі побідили Половців і набрали богато всякої добичі, але вже другого дня природа посилає знов зловіщі знамена: »Кроваві зорі сьвіт заповідають, з моря чорні тучі ідуть (Половці), лискають синї лискавиці. Вітри віють стрілами на полки Ігореві, земля стугонить, ріки мутно текуть, пороохи поля покривають, воєнні стяги гомонять. З усіх сторін обступають Половці руське військо, але князь Всеволод, брат Ігоря, як тур боре ся з ними хоробро, полискуючи золотим шеломом«.

Відриваючись на хвилю від сего опису бою, переносить ся автор гадками в давнїйшу минувшину, віки Троянові, часи Ярославові, а відтак переходить до усобиць за Олега Гориславича, коли то гинула сила Дажбожого внука, а люди в княжих коромолах коротали вік. »Тодї по Руській землї рідко озивались ратаї, а часто кракали ворони, розділяючи трупи між себе, галки гамір починали, збираючись на жир. Але такого бою, як Ігоря з Полов-

---

з короткого оповіданя про перших князїв нема: очивидно се пропуск в рукописи, бо дальше оповідане починає ся описом затьми сонця, чим нарушив хронольогічну послїдовність подій, неначеб бажав наперед приготовити читача на неминуче нещастє.

цями, ще не було. Зрана до вечера, а з вечера до рана на незнакомім полї Половецької землї летять калені стріли, гремлять шаблї о шоломи, тріщать копії булатні (харалужні)«.

Тодї то чорна земля була копитами поорана і кістьми засїяна, а кровю полита... Били ся день, били ся другий, а третього дня коло полудня упали хоругви (стяги) Ігореві. І там на березї бистрої ріки Каяли, де той кровавий бій відбув ся, розлучили ся оба брати, Ігор та Всеволод, кождий з них попав ся в иншу неволю. І природї стало жаль руських лицарів. »Вяне трава від жалощів, а дерево з туги до землї похилилось«. Плачуть матери за своїми померлими хоробрими синами, ридають за своїми мужами а сестри за братами. Навіть стїни городів знемогли від смутку, а туга обгорнула Київ, бо князї починають знов »коромолувати« а Половцї знов приходять на руську землю і збирають з неї данину. Поражене і полон Ольговичів додали їм знов відваги і хоробрости. »Встала Обида в силах Даждьбожого внука, вступила дївою на землю Троянову, сплеснула лебединими крилами на синїм морі і сплеснувши у Дону, пробудила споминки про лїпші часи. Усобиця князїв — се погибель їм від поганих (Половцїв). У Києві в дворі кн. Сьвятослава Нїмцї, Венеци, Греки і Моравани осьпівують славу єго і докоряють Ігореви, що потопив руське богатство на днї Каяли, а сам пересїв з золотого сїдла в сїдло полоненика.

В третїй части переносить ся поет від Ігоря й єго війська до Києва, до палати в. кн. Сьвятослава. Князь оповідає дружинї свій мутний сон у Києві, на горах. »З вечера одївали мене, оповідає князь, чорним покривалом на тисовій постелї: черпали менї синє вино змішане з отрусєю: сипали на груди великий жемчуг порожними тулами (сагайдаками) поганих Половцїв. А дошки вже без сволока в моїй золото-верхій палатї. Всю ніч з вечера кракали ворони. Були під Плїсеньском на оболоню в дебрі Кисанї і не відлетїли до Синього моря«. Дружина поясняє се яко віщоване пораженя Ігоря й єго війська, о чім він дїйсно дізнав ся по дорозї в Київ, від якогось Біловода.

В тій сумній для Русинів хвилї взиває поет руських князїв, особливо Галицького князя Ярослава Осьмомисла, щоби пімстили на Половцях неславу Ігоря і Всеволода, що попали ся в поганську неволю. Але нїхто з князїв не поспішає їм з помогою. Поет знов згадує про незгоди князїв (Сон і Плач Сьвятослава). А тимчасом Половцї воюють руську землю. Вони обсадили місто Ігореве, Путивль, де на городських мурах дармо плаче-ридає Ярославна, жінка Ігоря, з туги і смутку за своїм князем.

Вставкою Плачу Ярославни в сїм місцї перенїс поет раньшу подію, що склала ся зараз після Ігоревого пораженя, на час перед самою утечею Ігоря. Се подібний

мистецький спосіб, як згадка про затьму сонця перед походом Ігоря. Висуваючи Плач Ярославни перед утечею князя, бажав автор викликати в души читача вижидане щасливої утечі Ігоря з неволї.

Княгиня Ярославна тужить на городській стінї в Путивлї, дорікає вітрови і сонцю, що занапастили еї мужа, просить Дніпра принести его до неї. Сї звороти до природи зближають „Плач Ярославни" до народних лїричних пісень.

Зовсїм в дусї народної поезиї є також порівнанє самітної Ярославни з зозулею, бо ся птиця в народній поезиї є вчоловіченем самітної женщини. Взагалї Плач Ярославни пропикнутий глибоким і нїжним чувством належать до найкрасших місць Слова.

Плач Ярославни неначеб виклпкав чародїйний вплив на сили природи. Хлинуло море на півночи, ідуть стовпи туманів. Ігореви казує Бог дорогу до рідної землї. Кінь для него приготовлений північчі. Овлур (Лавор у Лїтописи) свиснув ізза ріки. Ігор поскакав горностаем в очерети, поплив гоголем по водї, метнув ся на борзого коня, іскочив з него босим вовком, помчав ся в луги Донця полетїв соколом у туманї, стріляючи гуси і лебедї по дорозї. Коли Ігор летїв соколом, Овлур мчав ся вовком, струшуючи з трав студені роси. Ігор утїк щасливо з неволї. Цїла руська земля зрадувала ся сею веселою новиною: ріка Донець розмовляє з князем і стелить му траву на срібних своїх берегах та одягає его теплими мраками під тїнею зеленого дерева. Дармо женуть ся за князем два лини половецькі, Кончак і Гза. Сонце сьвітить ясно на небї, князь Ігор вже в руській землї. Дївчата радісно сьпівають, їх голоси вють ся, розходять ся до міста Києва. Ігор повернув щасливо на Русь, пішов до Києва, щоби там подякувати Матери Божій за вирятуванє з половецької, поганої неволї«.

»Слово о Полку Іг.« закінчене приспівом подібним як в народних думах: »Слава Ігорю, Буйтуру - Всеволоду, Володимирови Ігоревичеви! Слава князям і дружинї!«.

Провідною думкою пісні — єдність руської землї. Представником сеї провідної ідеї робить автор київського князя Сьвятослава, котрому вкладає в уста візванє до руських князїв, називаючи се візванє золотим словом, змішаним із слезами. Перенятий сею провідною ідеєю, прославляє автор тих князїв, котрі так, як н. пр. Володимир Мономах щиро дбали про добро рідного краю, а навпаки кілька разів звертає ся з докорами до самолюбних, сварли-

вих і завидливих князів. Красша минувшина тих часів, коли Русь не була ще роздроблена, навіває поетови чисто ліричні вставки. Незгода між князями в автора пісні, що був щирим народолюбцем, викликує жаль і сум над руською землею і розладом між князями.

Сей настрій поета був загальним почуванєм найщирших людий тої доби і находив вираз у літописи, в Поуці кн. Мономаха, в церковній науці і леґенді.

Автор подає гарні характеристики майже всїх видні́йших сучасних князів, оцінюючи їх нераз строго, бо єму добре відомі їх взаїмні відносини і значінє для загальної народної справи. „Грізний, великий князь Сьвятослав київський, наступив на землю Половецьку, притоптав холми й яруги, скаламутив ріки й озера, висушив потоки і болота". Всеволод Суздальський „прилетїв здалека, подбати про вітцївський золотий престіл", бо „він може Волгу веслами розкропити, а Дон шеломами вичерпати". Дружини Рурика і Давида ричать як „тури, ранені саблями каленими на чужому поли". Хоробрі Роман і Мстислав високо плавають „на діло буєсти, як соколи, ширяючи на вітрах, бажаючи птицю в буйстві одолїти". Мстиславичі „не побідними жеребами собі волости загорнули", а внуки Всеслава вже „вискочили з дїдної слави", своїми коромолами стали „наводити поганих на землю руську".

Візванє до єдности і до пімсти „спільному ворогови" се головна ціль „Слова" і воно було імовірно уложене після повороту Ігоря з полону, на день зїзду князів у Київ, з цїлию візваня тих князів до походу на Половців.

Поетична сторона пісні й єї історична стійність. Хоч пісня про похід Ігоря в подробицях відбігає від історичної точности, зображає вірно не тілько внутрішній лад дружинно-княжої доби Руси, єї житє, побут, культуру, відносини і змаганя, так що можна її вважати одним з найцїннїйших історичних памятників Київської Руси. Крім того також з лїтературно-мистецького погляду має ся пісня важне значінє, тому що в ній зберегла ся в головних чертах народна поезія XII. віку. Під впливом віщого Бояна, про котрого згадує автор пісні про похід Ігоря, надав він свому творови епічний характер. Сей епічний ха-

рактер виразив ся передовсім у мітольоґічнім живлї. Але хоч мітольоґічне живло поетови насуває поетичні, мистецькі образи, які в Ігоревій добі не втратили ще значіня, всеж таки „Слово“ має християнську ціху, сам поет християнин згадує церковний дзвін, утреню і храм Пр. Богородиції Пирогощої в Києві (образ Пр. Діви, намальований св. Лукою, названий так від імени купця Пирогоща, що привіз сей образ з Царгорода Юрію Довгорукому).

Сьвітогляд поета і форма пісні. При релїґійно-моральнім напрямі староруського письменьства трудно собі уявити, як міг книжний чоловік після двох століть християньства так розкішно живописувати картини з поганським сьвітоглядом, прикладаючи їх до Руської землї, княжого роду і самої пісні. Не легко також означити і лїтературну форму памятника, для котрого не зберіг ся нї оден первовзір. Деякі уважали „Слово о Полку“ героїчною піснею кляснчною, инші твором устної народної поезії, отже плодом збірної творчости, — народною думою, записаною опісля якимсь книжником. Однак се річ непевечна, що се твір одного, хоч невідомого по імени, поета, котрий у своїм творі послугував ся тодї иншими народно-поетичними мотивами й лїтературними формами. Подібність сих народно-поетичних мотивів находимо і в героїчнім староруськім епосї (званім билинами)[1], котрого основою служила вікова боротьба з азийськими кочовими племенами, і в українських народних піснях та думах. Деякі критики порівнували „Слово“ з найліпшими епічними західно-европейськими творами: Нібелюнґами, або

[1] Се епічні пісні про героїв, званих богатирами, з напів-мітичною, напів-історичною ціхою. Назва билина походить від быль т. є. подїя, щось бувшина. Вони визначають ся епічним спокоєм, бо подїї в них оспівані вельми далеко відстають від звичайних людий. Основою билин є подїї з Київської землї, а герої тих подїй громадять ся коло в. кн. Володимира. Билини зберегли ся на далекій півночі Московщини, де їх занесли переселенцї з Руси, коли тут знов наступали нові полїтичні подїї, що давали теми до нових поетичних творів, котрі затерли в тямцї народу давні билини. Тимчасом думи, се історична поезія козаччини, хоч деякі з них не без мітичної примішки, а до того в думах зображено все так близьким дїйсности, що се мимохіть викликує живу участь у сьпівцїв і відси проявляє ся в думах сей лїризм, котрий так різко відбиває від епічного спокою билин.

Піснею про Ролянда, однак „Слово“ визначає ся перед тими епопеями прикметами незвичайної сьвітлої побутової і поетичної та історичної вірности і реалїзму, злученого з глибоким ідеалїзмом основного настрою.

„Слово“ глубоко пропукнуте почуванями для справ сучасного житя — при загальнім невдоволеню сучасности й ідеалїзації минувшини.

„Слово о Полку“ є памятником дружинної поезії, невідомого по імени сьвітського чоловіка, дружинника, окруженого сяєвом „віщого“, спорідненого з божествами сьпівця.

На се вказує обставина, що він добре знав значне число князїв - войовників і їх походів, побід, всяких боєвих подробиць і глибоко та ніжно відчував жадобу „искусити Дону великого“, „позрѣти синього Дону“, „испити шеломомъ Дону“ і далеко посунути ся в половецький степ. Він дорікає Ігореви за нерозважну небезпечну для родини сьміливість і відвагу, але одушевляє ся рівночасно его незвичайною хоробростю.

Лише дружинник міг відчувати і висловити поступоване Ігоря з дружиною: „Братя і дружино! лїпше нам порубаним бути, нїж полоненим бути“, міг з таким молодечим легковаженєм висловити погляд „хороброго Ігоревого полку“ на добичу, котрою „Русичі мости мостили по болотах і грязивих місцях“. Буй-турови Всеволодови вкладає він в уста ярку характеристику его дружинників, „сьвідомих кметїв-Курян“, що глядять собі чести, а князеви слави. Тілько в походї міг він помічувати, як „телїги Половції скриплять о півночі, неначе сполохані лебедї“, як з руху війська „вовки грозу викликують по яругах, орли клекотом на жир зьвірів скликують, лисиції брешуть на червоні щити, пилїй поля покривають“.

З того однак, що поет доволї відступає від подробиць лїтописного оповіданя про похід Ігоря, можна висновувати, що він сам особисто не брав участи в походї. Він був імовірно дружинником в. кн. Сьвятослава з Київщини, на що вказують его відносини до сего князя, котрого значінє він так прибільшує, его ідеалїзує і так величає его побіди.

Автор, правда, не все вірно описує обставини походу

горевого, але дуже добре ознакомлений з тим, що діяло ся тоді на Руси й яке вражінє викликала там вість про Ігореве пораженє. До самого походу Ігоревого відносить ся він так само двояким способом, як Іпатіївська Літопись: хвалить хоробріcть Ігоря, дорікає єму необачностю і пихостю себе, але і спочуває єго горю і нещастю, жалує єго задля пораженя і полону, подібно як Іпатіївська Літопись: „Да како жаль ми бяшеть на Игоря, такъ нынѣ жалую больше по Игорѣ братѣ моемъ".

Оповіданє про похід Ігоря на Половців в Іпатіївській Літописи, написане сучасником і мабуть навіть участником сего походу, послужило непеpечно жерелом поеми (гл. Е. Голубинський, Исторія Русской Церкви, т. І., перша половина, Москва 1901, ст. 864 і 865) і сему оповіданю в-деяких місцях признає сей історик більшу вартість, ніж самій поемі. Всеж таки замічає він, що ся поема є зовсім народним і зовсім самостійним оригінальним і сьвіжим твором без найменшого впливу перекладного письменьства домонгольської доби.

Звязь „Слова" з устною народною творчестю. Якнебудь сей твір повстав під прямим вражінєм історичної події, то таки відбив ся на нім вплив сучасної єму народної поезії, а побіч сего також вплив дружинної поезії книжної, „замислів Бояна", а навіть книжних чужоземних творів (н. пр. византийських).

Вплив народної поезії проявляє ся в частім уживаню сталих епітетів: сірий вовк, сизий орел, борзі коні, синій Дон, чисте поле, гарні дівчата, лютий зьвір, чорний ворон, калені шаблі, стріли, тисова постеля (кровать), синє море, золоті шеломи, червлені щити і т. и. З инших епітетів, питомих автору „Слова", замітні: віщий Боян, Дніпро-Словутиця (словутний, славний), синій або великий Дон, Всеволод-ярий, Буй-тур, княже стремя, золотий престіл.

Замітні також і питомі народній поезії повтореня з дрібними змінами: »Ярославна рано плаче на заборолі, кажучи (причитуючи)«. Двічи повтаряє автор оклик: „о руська земле, вже за шеломяном (за холмом) єси!", а зворот: „а Ігоревого війська не воскресити" звучить наче рефрен, вельми характеристичний для народної речи. Приготовлене до бою висловлює автор у двох ріжних місцях однаковим ладом: „Русичі великі поля червоними щитами перегородили", „...діти бісові (Половці) кликом поле перегородили, хоробрі Русичі перегородили червоними щитами..."

Поет послугує ся часто формами паралєлїзму звичайного н. пр. »Сонце сьвітить ся на небі«, — »Ігор князь в руській землї«, або заперечного н. пр. »Боян же, братя, не десять соколів на стадо лебедів пускав, але свої віщі пальцї на живі струни вкладав«; »Немиги кроваві береги не бологом (благом, добром) були засїяні, засїяні кістьми руських синів«; »Не буря соколи занесла через поля широкі — то стадо галок біжить до Дону великого«. (Пор. народ. думу: »То не сива зозулька закувала, то не дрібна пташка щебетала, як сестра до брата на чужу чужину добрим здоровлєм покланяла ся«).

Радо послугує ся поет иншими способами народної поезії, як: тавтольоґією, паралєлїзмом, символїкою і порівнанями і т. п., а особливо часто уживає уподоблення прямого або перечного.

Тавтольоґія н. пр. »труби трублять в Новгороді«, »оден брат, оден сьвіт сьвітлий, ти Ігорю«, »уже нам своїх милих лад нї мислию змислити, нї думою здумати«.

Прямий паралєлїзм н. пр. »Сонце сьвітить ся на небі — Ігор князь в руській землї«. Перечний паралєлїзм: »Боян, бо, братя, не десять соколів на стадо лебедів пускав, а свої віщі пальцї на струни вкладав«; »на Немизї кроваві береги не бологом (благо́м, добро́м) були засїяні, посїяні кістьми руських синів«; »не буря соколи занесла через поля широкі — галки стадами біжать до Дону великого«.

Символїка в »Слові« або 1) в видї символїчного порівнаня, або 2) образу: 1) »Ярославна зозулею квилить; Ігор і Всеволод соколами злїтають з вітцївського золотого престола; чотири князї, окружені половецькими полчищами, зображені чотирма сонцями, що закриті чорними тучами, а в них блищать синї лискавицї«.

Для порівнань з боєвища черпає поет черти з хлїборобського житя, питомого українському народови, або порівнує бій, до котрого Русичі йшли так радо — з весїлєм: »Чорна ріля під копитами кістьми засїяна, а кровю піллята, тугою зїйшла по Руській землї« (пор. народну пісню: »Чорна ріля заорана і кулями засїяна« і т. д.), або: »На Немизї снопи стелять головами, молотить цїпами (четы) булатними (харалужними), на тоцї житє кладуть, віють душу від тїла«, або »Тут кровавого вина не вистало, тут пир докінчили хоробрі Русичі, сватів попоїли, а самі полягли за землю Рускую« (пор. народ. думку про смерть козака з закінченєм порівнуючим смерть з весїлєм: »Поняв собі паняночку, в темнім полї земляночку, без віконець і дверець, там спить козак молодець«).

В зображеню походу і бою находимо відгомін лицарської дружинної поезії, а в Плачі Ярославни глибокої і тужливої лїрики народної пісні.

В Шевченковій поезії стрічаємо подібні порівнаня, перенятї із »Слова о Полку Ігоревім«.

2) Образові порівнання н. пр. образ затьми сонця перед походом Ігоря, образ бурі-тучі перед пораженєм, сон Сьвятослава, плач Ярославни перед утечею Ігоря з полону.

Порівнуючий паралелізм находимо в зворотах н. пр. Боян бігав сірим вовком по землї, літав сизим орлом попід облаками«; »Куряни скачуть як сірі вовки в полї«; »телїги половецькі криплять, як сполохані лебеді«; »дружина реве як тури«; »Всеслав кинув ся лютим зьвірем від Київлян, помчав ся вовком на Тмигу, вовком перескакував дорогу Хорсови«; »Ігор скаче горностаєм по очеретах, пливе білим гоголем по водї, скаче з коня босим вовком; летить соколом у туманї«.

Замітне також відповідно народній поезії символїчне уживанє понятій »сонце«, »місяць«, »гнїздо« і »сокіл« в приміненю до руських князїв, н. пр. »Дрімає в полї Ольгове хоробре гнїздо, далеко залетїло«; »два сонця померкли (Ігор і Всеволод) — і з ними два молоді місяцї« (молоді князї Володимир і Сьвятослав).

Зовсїм в дусї народної поезії уживає автор часто яркої метафоричности н. пр. »чорні тучі (половецькі полки) з моря ідуть, хотять прикрити чотири сонця (руських князїв), а в них тремтять сині блискавицї; бути грому великому (битва), іти дощеви стрілами з Дону великого«. »Изяслав — один вронив жемчужну душу з хороброго тїла, через золоте ожереле«.

Особливо часто уживає автор в дусї народної поезії метафор у відношеню до природи, котру уявляє собі живим єством. Сонце для него є Дажбогом або Хорсом; вітри — внуками Стрибога, Боян — внуком Велеса. Так само в Плачі Ярославни вона звертає ся до вітру, Днїпра і сонця, котре там назване »господином«, як до живих єств; природа навіть розмовляє з чоловіком: Донець говорить з Ігорем (уособлене). В уяві поета природа бере живу участь у горю і в радости Русичів. Природа остерегає військо Ігореве перед пораженєм затьмою сонця, в ночи настає гроза, вовки виють по чагарах, орли скликують зьвірів на жир. Після пораженя »поникла трава з жалю, а дерево з туги до землї похилилось«. А навпаки, коли Ігореви повело ся втекти з неволї, а слїдом за ним біжать Кончак і Гза, природа радує ся і помагає утечі: »Тодї ворони не кракали, галки втихли, сороки не скреготали, лише повзуни повзали, дятлї стуком своїм указували дорогу до ріки, а соловії веселими піснями день звіщали. Донець леліяв Ігоря на филях, стелить єму зелену траву на своїх срібних берегах, одївав єго теплими туманами, стеріг єго гоголем на водї, чайками на струях, утками (чернадями) на вітрах і за се Ігор звертає ся з подякою до Донця; »мыслїю поля мѣрить« (як в народній пісни: »Ізорала Марусенька мислоньками поле«).

Взагалї образи взяті з природи визначають ся незвичайною влучностю і вірностю. Творча уява поета вдухотворює природу так, що вона жиє з чоловіком одним житєм.

Епічна повість переходить часто в лірічну думу, а сї лірич-чні вставки викликують спочуване до згаданих у творі подій та осіб. Такі відносини до природи питомі взагалї народній поезії яко відгомін давної віри.

Автор „Слова" яко дружинник чимало бував у походах, тимто й вельми ніжно зрозумів і відчув поезію степу.

В ріжних місцях его твору розсїяні відокремлені черти, котрі складають вельми мистецький й одноцїлий образ степу й его питомого житя: в степу лїтають і клекочуть вірли, виють по чагарах вовки, брешуть лисиці, на водах плавають лебеді, гоголї, черняди (рід диких уток) уносять ся чайки, стелить ся ковиль (степова трава); далеко розлягає ся скрип непідмащених телїг половецьких, ріки стелять зелену траву на срібних (піскових) берегах, пилї поля вкривають, ідуть „съморци"[1] (съмерчи) мраками".

В тих образах поетичних „Слова" відчуваємо значний відгомін давної старовини яко згадки поганського ще часів. Уяві поета розкриває ся широкий овид: сучасність сягає в історичну минувшину і в мітичну старовину.

Відповідно духови народної поезії зображає автор „Слова" абстрактні понятя живими уособленими естествами, н. пр. горе, біда, смерть, представлені в видї дївиці-Обиди, що встає з силами Даждбожого внука: Див (вчоловічене нещастя) остерегає Половців перед військом Ігоря; Жля (жаль, жалїти по вмерцях), Карина (плачка по померших, від дїєслова карити, заводити по вмерцях), се образи перепяті з голосїнь по вмерцях. Сюди відносять ся також згадки божиц Дажбога, Стрибога, Велеса і Хорса. До часів поганьства відносить ся також віра в переміну чоловіка в зьвірину (антропоморфізм), як н. пр. переміна приписувана поетом князеви Всеволодови полоцькому у вовка (вовкулака, в народних повірях) („великому Хорсови волкомъ путь прерыскаше").

Але сї поганські споминн, що стають доказом сьвіт

---

[1]) съморчи (корінь мрък-) сумерки — стовпи туманів сунуть ся з мраками.

ького стану автора, уживані в его творі з чисто християнським настроєм, із зворотами до Бога („Игореви князю богъ путь кажеть"), із споминами київських сьвятинь (сьв. Софиї і Пр. Богородиці Пирогощої), з виразним протиставленєм Русинів яко християн — „поганимъ" (Половцям). Се також відгомін того двоєвіря, котре виявляло ся серед народних верств у ріжних звичаях і обрядах, з котрим духовеньство бороло ся в проповідях і науках.

Звязь „Слова о Полку Ігоревім" з книжним переводним оригінальним письменьством. „Слово о Полку Ігоревім" остає в звязи не лише з народною поезією, але, мимо погляду Голубинського, в горі наведеного, також з книжним письменьством, перекладаним (византийським) і руським. Дослідники „Слова" находять в нїм ріжні місця схожі з образами і способами біблійних книг, з византийськими творами, з Повістю Йосифа Флявія про овладу Єрусалиму і з скандинавськими саґами. Книжний є сам заголовок „Слово" або „Повість" побіч народного вислову пісня. Книжностю віє від самого вступу що до самого способу, як би повести оповіданє про похід Ігоря, а так само від характеристики Бояна і висловів наведених про порівнанє співців з соколами і струн із лебедями та поясненя сеї алєґориї. Книжними є також звороти: „Почнем же, брати, повість сю", або оклик: „О Бояне, соловію давних часів".

Згадка про пардусів, котрих не було на Руси (н. пр. „по Русьской земли простропша ся Половцы, аки пардуже гнѣздо", пор. порівнанє Сьвятослава Ігоревича з пардусом в Начальній Літописи), навіяна очивидно византийським письменьством. Звороти „Подострѣте души ваши на мечи", „исполнивше ся ратнаго духа" й ин. нагадують подібні звороти у Флявія.

Деякі звороти „Слова" схожі з висловами староруського письменьства, н. пр. „Не лѣпо намъ, братіє", „лѣпо ли намъ, братіє, надежю имѣти" (в Несторовім Житю преп. Теодозія Печерського) і т. п.

А ще тїснїйшу звязь помічаємо між „Словом" а літописними оповіданями про сей похід. Іпатіївська літопись, так само як і „Слово", не описує затьми сонця, а наводить лише розмову про сю появу між Ігорем і дружиною. Схо-

жість у звороті про затьму вельми значна. В „Слові“ сказано: „Тогди Игорь возрѣ на свѣтлое солнце и видѣ отъ него...“, а в Іпатіївській Літописи: „Игорь же воззрѣвъ на небо и видѣ солнце“... Так само і деякі инші місця схожі в обидвох творах. Проявляє ся також схожість деяких зворотів „Слова“ з місцями Лаврентіївської Літописи.

При всім тім однак виявляє „Слово“ черти личної творчости поета. Єго уява відтворює описуваний ним бій в одній хвилї за другою, живописує її вельми живо, майже до повної ілюзії. Творчому слухови поета неначе причуває ся навіть шум і оклики бою: „Что ми шумить, что ми звенить далече рано предъ зорями?“ Коли упали Ігореві стяги, кличе поет: „Уже бо, братіє, невеселая година въстала, уже пустыня силу прикрила“. Пильно прислухує ся поет усему: єму причуває ся голос Ярославни, клич Дива, плескане лебединих крил Діви-Обиди „на синім морі у Дону“, голосїнє руських жінок за своїми мужами, він чує, як дївчата, витаючи Ігоря, сьпівають на Дунаю, а „голоси їх вють ся через море до Києва“. Все те признаки личної, індивідуальної творчости, що виросла з народного кореня.

Найновійші досліди вказують також на вплив византийської церковної пісні, а іменно византийських гимнів, на творчість автора „Слова о Полку Ігоревім“ саме що до уживаня реторичного ритму й риму, як у староруських проповідях і акафистах [1].

Артистична одноцїлість „Слова“. Хоч у „Слові“ автор послугував ся народними і книжними живлами, однак вони зливають ся так органїчно, що зміст і форма єго роблять враженє одноцїлого твору. Такої одноцїлої умілої злуки ріжних живел не досяг анї оден твір староруського письменьства і нї оден із староруських творів не виявив такого глибокого зрозуміня природи, такого богатства образів (особливо богаті і ріжнорідні образи суму в першій части Слова“), таких настроїв і красок, такого

---

[1]) Гл. В. Бирчак, Византийська церковна пісня і Слово о Полку Ігоревім (Записки Наук. Товариства ім. Шевченка XCV, ст. 1–29, XCVI, ст. 1–32).

широкого і независимого погляду на все тодішне житя Руси.

Ширина історичного сьвітогляду і глибина сумовитого патріотичного почуваня надають „Слову“ великого історичного значіня, бо воно містить у собі найкрасші плоди мистецької творчости, просьвіти і політичної мисли завмираючої київської Руси. „Слово“ зображає дружинно-княжу Русь київську з її політичними ідеалами, думками і почуванями та є неперечно оригінальним твором великої історичної і поетичної стійности.

Язик „Слова“ і форма твору. „Слово о Полку Ігоревім“ написане староруським язиком, питомим тодішній Київській Руси, вельми близким до язика „Поученія кн. Володимира Мономаха“. Находимо в нім форми повноголосні побіч короткоголосних: древо, шеломъ. Богатство форми двійного числа: вѣ, ваю, очима, соколома, путаєвѣ, разлучиста і т. д., також третього самостійного відмінка (тебѣ лелѣявшу), стають певним доказом, що автор „Слова“ був літературно образованим письменником. Однак первісний язик „Слова“ підляг зміні на церковно-словянський лад під впливом переписців на північній Руси, де сей памятник зберіг ся.

Поясненя деяких місць „Слова“.

Про **„Бояна“**, сьпівця »старого времени«, згадує автор »Слова« чотири рази, характеризує способи его творчости й его самого, як ґеніяльного поета княжої минувшини XI. ст., в котрій вже появляли ся перші усобиці з початком князьованя старого »Ярослава« (Мудрого). Отже сю добу перших усобиць і чародія Всеслава полоцького (що переміняв ся у вовкулаку), осьпівував у своїх творах »віщий» Боян.

Літописи не згадують про такого сьпівця-поета Бояна, однак намо того нема сумніву, що на Руси були княжі поети-сьпівці. Згадує про се Кирило Турівський в однім із своїх творів про таких »пѣснотворцевъ«, котрі своїми словами украшають »рати і ополченія« князів. Волинська Літопись згадує під 1251. р., що задля побідного походу Данила Галицького й его брата Василька на Ятвяг »пѣснь славну пояху има«. Длуґош оповідає під р. 1209. о війні між Лєшком Білим і кн. Мстиславом Удалим, що задля побіди Мстислава Русини висловлювали радість грімкими окликами: »О великое свѣтило, побѣдитель Мстиславъ Мстиславичъ! О храбрый соколъ!« Про такі звеличуваня князів згадує також

автор »Слова«, про пісні Бояна в честь Ярослава, Мстислава, Романа. Іпатіївська Літопись під р. 1240. згадує про такого заводового сьпівця княжого Митусу: »Словутьного пѣвца Митусу, древле за гордость не восхотѣвша служити князю Данилу, раздраного, акы связаного, приведоша«. Про такого заводового сьпівця-поета »Бояна« з XI. ст. згадує також автор »Слова о Полку«, а про його єствоване не можна сумнівати ся, бо передовсім автор »Слова«, згадуючи про Бояна, вказує виразно сю історичну добу, до котрої відносять ся твори сего сьпівця-поета, вичисляє поіменно князів ним осьпіваних, а навіть наводить виїмки з його пісень (н. пр. зображене Всеслава полоцького). До того точність автора в переказуваню історичних подій не оставляє ніяких сумнівів що до їх вірности, отже й що до Бояна.

Старого Володимира згадує автор »Слова« поруч із старим Ярославом (Мудрим): непеечно має на думці сьв. Володимира В. До него відносять ся слова поета: »Того стараго Владимира нельзя бѣ пригвоздити къ горамъ кіевскимъ, сего бо нынѣ сташа стязи Рюриковы, а друзіи Давидовы«. Першим реченем бажав автор імовірно висловити, що сьв. Володимир не вязав своєї діяльности з самим Києвом, але з усею руською землею, а другим реченем вказує на роздроблене княжого роду після Володимира Мономаха на окремі вітки.

Про **Трояна** находимо чотири згадки: »были вѣчи Трояни«, »рища въ тропу Трояню чрезъ поля на горы«, »въстала обида въ силахъ Дажбога внука, вступила дѣвою на землю Трояню« і т. д., »на седьмомъ вѣцѣ Трояни верже Всеславъ жребій о дѣвицу себѣ любу«. Сї згадки відношено до римського цісаря Трояна (98—117. по Христї), одначе новійші досліди вказують на тожсамість Трояна з Дажбогом (сонцем).

Про **Дунай** стрічаємо також згадки в »Слові о Полку«. Перед Плачем Ярославни находить ся зворот: »Копія (зам. копейники) поють на Дунаи«, а Ярославна плаче: »Полечу зегзицею по Дунаеви«, на останку по повороті Ігоря домів »дѣвици поють на Дунаи«. Присьпіви про Дунай находимо часто в народних піснях і то може не так задля згадки тих часів, коли Словяни жили над Дунаєм (о чім згадує Літопись: »по мнозѣхъ же времянѣхъ сѣли суть Словени по Дунаєви, кде єсть нинѣ Оугорьская земля и Болгарьская. Отъ тѣхъ Словенъ розидоша ся по земли и прозваша ся имены своими кдѣ сѣдше, на которомъ мѣстѣ) і задля тісної звязи подій староруської історії з сею рікою (як н. пр. згадка в літописях з XII. століття про бій з Половцями на Дунаї, по чім руські князї осаджують посадників над Дунаєм у наддунайських городах): Дунай означає в народній творчости взагалі велику, широку і страшну ріку, котра щасте, а частійше нещасте приносить або заподіває (н. пр. в польській пісні: »Kasia wleci w tę Wisłę, w ten Dunaj«).

Відгомін „Слова о Полку" й єго наслїдованя. Можна догадувати ся, що богато того рода памятників дотатарської доби безповоротно запропастило ся та що „Слово о полку Игоревѣ" мало великий вплив на поетичну творчість у тогочаснім письменьстві. Се засьвідчає передовсім недавно відкритий уривок написаної не пізнїйше як около 1238. року поеми п. з. „Слово о погибели рускыя земли", що є найдавнїйшим доси знаним наслїдованєм „Слова о Полку". З лїтературного боку не має воно великої стійности, бо є тільки реторичним і холодним наслїдованєм. Ся поема написана з нагоди татарського нападу за князя Ярослава Всеволодовича (що княжив у Переяславі Залїськім 1238—1247.). Приступаючи до опису погибели Руської Землї, невідомий по імени автор промавляє сперше про природні богатства і славу Київської Руси перед столїтєм і тим страшнїйшою видає ся патріотичному авторови та пропасть між минувшиною і сучасностю. Автор звертає ся до Руської Землї з таким викликом, як Ярославна до сонця: „О свѣтло свѣтлая и украсно (гарно) украшена Земля Руськая!" „Слово о погибели" мало імовірно форму пісні та ідеалїзує особливо добу Володимира Мономаха. Дальше каже: „Многими красотами украшена еси: озерами многими, ріками і колодязями, горами крутими, холмами високими, дубровами чистими, полями дивними, зьвірами ріжнородними, птицями безчисленними, го́родами великими, селами дивними, виноградами богатими, домами церковними, князями грізними, боярами чесними, вельможами многими. Всего еси повна земле руська, о правовірна віро христіяньська!"

При всїй короткости сего уривка находимо в нїм ті самі прикмети стилю, які проявляють ся в иншім наслїдованю „Слова о Полку Ігоревім". Є се поетичний памятник, зложений імовірно з кінцем XIV. або з початком XV. столїтя, а збережений у двох відмінних редакціях, що описує побіду князя Дмитра Донського над татарським ханом Мамаєм на Куликовім полї (над горішним Доном 1380. р.). Перша редакція, відома під наголовком „Задоньщина", визначає ся народним і поетичним складом і є справедшним невільничим наслїдованєм „Слова о Полку Ігоревім", хоч є деякі такі вставки, котрих не находимо в „Слові

о Полку“, отже неперечно взяті з инших тогочасних поем, опісля затрачених. Друга редакція „Сказаніє о Мамаєвомъ[1]) побоищѣ“ має характер більше книжний і є украшена іскусними, реторичними висловами. Взагалі обі редакції є наслїдованєм „Слова о Полку Ігоревім“, а особливо в Задоньщинї автор має все на тямці первовзір і подекуди дословно наводить цїлі місця, та перекручує їх нерозумно, н. пр. з віщого Бояна робить боярина, замість за шеломяном — за Соломяном і т. п. Всї ті памятники книжної поезії стають певним доказом, що була звязь між письменьством і народно-поетичною творчостю, котра при всїх духовних осудах і заборонах здобула собі місце і в книжнім письменьстві.

9. Подорожи („Хожденія“).

Ігумен Данило Паломник. До творів церковного письменьства XII. столїтя треба зачислити також **„Хожденіє Даніила Русьскыя Земли игумена“**. Скоро після заведеня христіяньства на Руси було звичаєм ходити на прощу до сьв. місць. Такі подорожи богомольців при всяких перепонах і небезпеках уважано богоугодним і для душі спасенним дїлом. Цїлию сих подорожий була між иншими Атонська горя, — де богомольцї довше задержували ся, знакомили ся там з леґендами та переказами і записували їх, списували там книги і приносили домів богато рукописий і релїґійних оповідань. — Крім того метою сих подорожий була сьв. Земля, Єрусалим і гріб Господнїй, звідки приносили пальмові вітки і тому звали їх паломниками, а також „странниками“ або „калїками перехожими“ від латинського caliga, що означало рід обуви, уживаної паломниками. Задля того такі подорожи мали також важне просьвітне значінє. Більше тямучі богомольцї списували споминн про свої подорожи під заголовком „хожденіе странникъ, паломникъ“. Найдавнїйшим памятником того рода є **„Хожденіє игумена Даніила“** з XII. столїтя, а користувало ся воно таким поважанєм, що дійшло до нас

[1]) Мамай, татарський хан, що проводив татарським військом на Куликовім полї (на південний схід від міста Тули).

у многих рукописях. В одній з них ігумен Данило, названий сьвятим, а єго „хожденіє“ — „житіємъ“. Оповіданє Данила про єго подорож починає ся і кінчить ся Царгородом, з чого можна догадувати ся, що Данило звідав сьв. Землю після довшого побуту в Царгороді і був у сьв. Землї два роки. Опис єго подорожи став типовим взірцем пізнїйших творів того рода. Не є се опис подорожи в нинїшнім розуміню, в котрім можна би найти відомости про природу і полїтичний стан земель, про побут і звичаї населеня. Там описані вірно з дійсностю і з усякими подробицями лише сьв. місця і сьвятинї, а опис доповнений леґендами й апокрифічними оповіданями.

Автор перенятий сильною сьвідомостю єдности руської землї, як і Володимир Мономах і автор „Слова о Полку Ігоревім“, що бачили всю небезпеку в усобицях і роздробленю сил на місцеві справи. Він згадує руських князїв і бояр в єктеніях і ставить на гробі Господнїм „кандило“ за всїх Русинів і всю руську землю та всїх христіян руської землї. Вельми займає єго оповіданє про гріб Господнїй і воно проникнуте глибокою релїґійностю.

З історично-лїтературного погляду є се перша проба опісля розвитого паломничого письменьства. цїкава зображенями поглядів, прикметами стилю й язика. Оповіданє визначає ся великою простотою, точностю і богатством історичних та леґендарних подробиць, щиростю, наївностю і любовю рідного краю. Все, що автор оповідає й описує, подає на основі власних помічень, а сей паломник, переложений також на француський і нїмецький язик, уважають західно-европейські знавцї самостійним і найосновнїйшим та найважнїйшим описом середньовічної Палестини [1]).

Длятого має він також важне історичне значінє яко визначний твір паломничого письменьства в середньовічній Европі, іменно задля згадки про похід короля Бальдуїна на

---

[1]) Замітно, що паломник Данила з епічною простотою викладу лучить таку ґеоґрафічну і топоґрафічну точність, що доси остає одним з поважних творів, на котрі покликують ся француські Домінїкани у своїх археольоґічних дослїдах.

*

Дамаск і до Тиверіядського озера, в котрім з дозволу короля брав участь.

Автор сего паломника Данило називає себе ігуменом Руської Землї, а хоч не подає місця походженя, то можна здогадувати ся, що жив у Чернигівщині, бо порівнує ріку Йордан з рікою Сновою (Сосновою), котра пливе в Чернигівщині.

Сю подорож до сьв. Землї відбув Данило після першого хрестоносного походу за єрусалимського короля Бальдуїна, а з подій, згадуваних в єго творі, можна зробити висновок, що сю подорож відбув між 1106—1107. рр.

Загальний погляд на письменьство і просьвіту в 1-ім відділї І. доби.

Зараз після заведеня християньства на Руси зрозумів Володимир Великий, що просьвіта може найбільше причинити ся до утвердженя і розширеня християнської віри. Тимто перші князї, Володимир Великий та Ярослав Мудрий кладуть підвалини до просьвіти заснованєм шкіл передовсім по княжих столицях і при соборних (епископських) церквах. З тих шкіл виходили сьвященики й инші церковні служителї, крім того писарі, що переписували книжки, і перекладчики, що перекладали лїтературні твори з грецької мови. До сих шкіл ходили не лише дїти сьвящеників та церковної служби, але й дїти знатних людий, дружинників та міщан. В сих школах відбувала ся збірна наука, учителї подавали науку зібраним в нїй громадно дїтям. Крім читаня, писаня і численя на висшім степени учили грецького язика, а в західних школах на Руси також латиньского і нїмецького язика. В канцеляриї галицько-волинських князїв був вельми уживаний латинський язик. Через те просьвіта ширила ся не лише між духовними, але й сьвітськими людьми. Вже в тих перших часах почали також дбати і про освіту жіноцтва. Тогочасні руські князї були не лише письменні і любителї наук і просьвіти (Ярослав оснував книговню при церкві сьв. Софиї в Києві); деякі навіть були учені і пособляли розширеню науки (отець Володимира Мономаха, князь Всеволод, умів пять язиків; волинський князь Володимир Василькович названий в Лїтописи „великим фільософом“ і т. д.).

Окрім шкіл розповсюднювала ся осьвіта також дорогою „почитанія книжного“ з усяких підручників і збірників. Передовсім метою сего читаня було осягнене відомостий з християнської релїґії, потрібних для спасения душі, але крім того здобували собі читачі знанє з історії, ґеоґрафії, дещо з сьвітських письменників, а найменше з природних наук.

Головними огнищами тогочасної просьвіти були монастирі, як се було і в цїлій середньовічній Европі. Особливож славив ся Київсько-Печерський монастир, з котрого вийшли перші руські письменники, а також живописці, музики й митцї. Взагалї в І. добі на чолї книжної просьвіти і письменьства передує духовеньство, спершу в значній части грецьке, опісля руське. Тимто тогочасне руське письменьство мало духовний характер.

Твори перших руських письменників — **митрополита Іларіона, Теодозія Печерського, Нестора, Кирила Турівського** й инших — показують, що руське духовеньство того часу осягнуло значну осьвіту, а **Поученє Володимира Мономаха, „Слово о Полку Ігоревім“ і „Слово Данила Заточника“** стають певним доказом, що осьвіта окрім духовного стану проникала також і в инші верстви суспільства. Однак годї заперечити, що ся осьвіта приймала ся лише у висших верствах суспільства, а в низші верстви народу не проникала. Ті самі твори, що згадують про осьвіту висших верств або поодиноких осіб в суспільстві, виказують, що в ширших верствах народу була значна темнота, забобонність і прихильність до давних поганських звичаїв, за що церковні проповідники дорікали їм двоєвірєм.

Сему не можна дивувати ся, бо число шкіл було незначне, діти ширших верств не користували ся звичайно шкільною наукою тай не було книжок зрозумілих народови. В перекладнім письменьстві було богато книжок писаних для чужого осьвіченого народу (Греків), відповідно поглядам і потребам грецького житя; отже для непросьвіченних людий руського суспільства були сї книжки неприступні і мало зрозумілі. А ті чужі твори літературні наслїдували й руські письменники. Найбільше зрозумілі і приступні були Житєписи або так звані „Житія“ Сьвятих і мали педаґоґічний вплив. Сьвітське письменьство при

виключно релїґійнім напрямі просьвіти не мало поля до розвитку і длятого „Слово о Полку“ є майже одинокою поетичною появою в своїм родї.

Твори княжо-дружинного письменьства можна подїлити на два розряди: до першого відносять ся **„Поученіє Володимира Мономаха“** і **„Моленіє Данила Заточника“**, а до другого **„Слово о Полку Ігоревѣ“** і **„Слово о погибели Руськои земли“**. Особливо характеристична ріжниця проявляє ся між „Поученіємъ Мономаха“ і „Словом о Полку Ігоревім“. Поученіє“ пронукнуте византийсько-християнським сьвітоглядом, коли тимчасом „Слово о Полку Ігоревім“ являє ся майже виключно одиноким твором в староруськім письменьстві з народно-руським сьвітоглядом. Ся різка ріжниця між двома творами спричинена ріжницею між двома верствами в староруськім княжо-дружиннім суспільстві.

Представником одної верстви був велико-княжий дім Всеволода Ярославича: вона горнула ся до византийсько-християнської культури, була ознакомлена з византийсько-християнським письменьством і культурою і намагала ся її напрями і настрої вводити також у руське житє. Найбільше впливовим представником сеї верстви був Володимир Мономах, котрий міг переймати засновки византийсько-християнської культури не лише з византийського перекладного письменьства, але її прямо від своєї матери — Грекинї.

Представником другої верстви був другий син Ярослава Мудрого, Сьвятослав Чернигівський й єго семя, що держали ся переказів народно-руського сьвітогляду, о скілько він зберіг ся серед дружини з часів Олега Віщого. Як із „Житія сьв. Теодозія“ дізнаємо ся, любив князь Сьвятослав музику і сьпів і любував ся княжо-дружинним епосом. Потомки Сьвятослава, почавши від єго сина, Олега Гореславича, були усунені від київського престола і боролись ся о се около сто лїт з иншими вітками Ярославового роду. Житє в містї, віддаленім від культурного осередка Руси, Києва, пособляло збереженю національно-руської традиції. Коли ж у другій половинї XII. столїтя дім Сьвятослава осягнув київський престіл, народно-руська традиція виявила ся гарним лїтературним твором „Слово о Полку“. Але

твір сей, одинокий у своїм роді, перестає бути одинокою появою в порівнаню з „Поученіємъ" і „Моленіємъ", коли мати-мемо на тямці, що княжо-дружинна верства витворила епос, переказуваний устно, а літературною обрібкою на такий лад одного епізоду було „Слово о Полку". Навпаки, коли уявимо собі, що византийсько-християнська культура була лише власностю одної части княжодружинної верстви, то дійдемо до погляду, що як раз „Поученіє Володимира М.", котре виявляє византийський вплив у передовій части староруського суспільства, покаже ся виключною появою.

Переходова доба в розвитку руського язика (в 2-ім відділї I. доби). Віки XIII—XIV. уважають руські язикознавці переходовою добою в історії звуків і форм — часом, в котрім деякі давні звуки і форми зовсїм щезли, коли тимчасом инші на їх місце вступили. В першій половині XIV. столїтя війшла Галицька Русь в склад Польщі, а в другій половині XIV. столїтя Київська Русь в склад Литовської держави. Литовцї підчинили ся впливам руської просьвіти, виробленої за лїпших часів київської доби. На Литві панував до часів Жиґмонта Авґуста руський язик, що був також язиком урядових грамот і законодатних книг (в музею Чарторийських у Кракові зберіг ся лист Жиґмонта Авґуста до Жиґмонта Старого, писаний тогочасною руською мовою книжною, а в Катедрі на Вавелю в Кракові находимо ще й нинї написи кирильські). В Литовськім Статутї урядово постановлено, що „писар земскій має рускими литерами и словы рускими всѣ листы и позвы писати, а не инышимъ языкомъ и словы" [1]). Однак се не є одноцїлий язик з основними прикметами одного якогось говору. Се нарічева мішанина південноруських і білоруських прикмет із значною примішкою канцелярських одностайних зворотів. У церковних книгах оставав і дальше старословінський язик, лише потроха затронутий місцевим говором місця, а в правничих актах бачимо більше народно-руської мови. Давні основи київської культури задержали ся в нових обставинах, не доставало лише сили, щоби

[1]) Той язик був також дипломатичним у зносинах з Татарами і Молдавією.

вона відродила ся, самостійно розвинула її ожпвила початки старої культури і виявила ся в літературній формі.

б) Другий відділ першої доби. Застій і занепад руського письменьства.

В першій половині XIII. століття попала Русь наслідком татарського наїзду і знищеня в страшне лихоліте, що довело остаточно до розділу між південною (Київською) і північною (Володимирсько-Суздальською) Русю і спричинило опісля історичний та етноґрафічний розрив тих частин старинної Руси (Київська — Україна-Русь і Велике князівство Володимирсько-Суздальське — Московщина). В 1240. році Татари здобули і зруйнували давну столицю Руси Київ і огнище тодїшньої культури Києвсько-Печерський монастир та опустошили і вилюднили край. Наслідком того переносить київський митрополит свою столицю у Володимир над Клязмою і тим способом витворює ся новий осередок політичного і церковного житя на півночи, а опісля тим осередком політичного, державного і церковного житя і книжної просьвіти стає Москва, яко столиця Суздальських князів, що почали звати ся великими князями Московськими (від 1328. року). Значінє Москви особливо скріпило ся, коли князь Димитрій Донський побідою на Куликовім полї (1380.) зломив ярмо татарське і тим становище в. кн. московського, доси мало замітного, а ще більше після упадку Царгорода, коли Москва на місци давної Византії стала столицею православія, а великий князь московський Іван III., одружений з византийською цїсарівною Софією Палеолежанкою, став немов наслїдником і спадкоємцем византийських цїсарів і називав себе самодержцем, а навіть царем. Знищивши самостійність В. Новгорода (вдова посадника Марта Борецька) і Пскова огнища удїльно-вічевої традиції, і скинувши відтак татарське ярмо, виступає Іван III. яко защитник Церкви всего православного Сходу: столиця его і столиця митрополії Москва вважала себе немов третим Римом. Тяжище пересуває ся отже з Києва на північ, у Москву. Київ занепав і перестав бути осередком політичного і церковного

жития та не міг вже ніколи вернути до давного значіня і богатства. Сї події здержали розвиток державного і суспільного житя, що ще не вспіло улежити ся і змінити. Торговля і взагалї господарське житє краю було підорване, насильства, недостача личної і суспільної безпеки, громадні убийства викликали велике пригноблене. На довгий час спинив ся розвиток умової і релігійної просьвіти на Руси, залягла темнота і вкоренили ся в народї хибні вірування. Годї було в тих часах думати про засновуванє шкіл і розповсюднюванє науки і просьвіти. Із зруйнованими монастирями і містами загинуло богато памятників старорускького письменьства. Зложили ся лише нові перекази, що збергли ся в устах народу, н. пр. про **Батія і Золоті Київські ворота або Михайля Семилїтка,** тип народної надії на грядучі поколїня, вічно молодої, ідеал народної сили, що ніколи не слабне, а все відновлює ся.

Книжна просьвіта після занепаду Київа має пристановище в західно-руських князївствах, Галичі і Володимирі Волинськім.

Одначе Київ не втратив зовсїм свого просьвітного характеру і в тяжкій хвилї татарського погрому. В самім Киеві не переривала ся традиція і давні памятники — як Лїтопись і Печерський Патерик — зберегли своє значінє і повагу. Руська народність довго зберегала своє верховладне значінє в стариннім осередку, в Киеві. В тих тяжких обставинах, коли татарське лихолїтє потрясло всїх до глубини души, а нарід попав у розпуку, приняло ся духовеньство за его подвигненє і просьвіту.

1. Богословське духовне письменьство.

Пронижнуті вірою в Божий промисл, підносять епископи і сьвященики свій одушевлений голос і старають ся ослабити важкі наслїдки татарського лихолїтя. Поміж першими визначив ся **київський митрополит Кирил**. Замітивши богато неправильностий у богослуженях і в житю духовеньства та народу, спроваджує він з Болгарії болгарсько-словянську рукопись **Кормчої книги або Номоканону**, котра здобула собі на Руси велике значінє яко книга законів і правил не лише в церковних і духовних справах, але

й у справах приватного і родинного житя, в яких духовеньство видавало суд. Кормча виступає також против останків поганьства, збережених у народних віруванях і звичаях, котрі підлягали духовному судови. Сю книгу переписувано дуже часто (найдавнійший список походить з кінця XIII. століття). Митрополит Кирил перевів також реформу півдупавшого духовеньства й установив так звані **„Правила Кирила"**, після котрих духовні мали сповняти свої обовязки.

Другим таким мужем, що в тих трудних обставинах був опорою народу і готов був душу свою за него положити, був **Серапіон**, ігумен Київсько-Печерського монастиря, „вельми учений і сильний у сьв. Письмі", „учителенъ зѣло въ божественномъ писаніи", як о нім висловлює ся Літопись. Митрополит Кирил поставив єго Володимирсько-Суздальським епископом (1274. р., а в 1275. роцї він умер). З подібною рішучостю, як Кирил, звертав ся і С е р а п і о н у с в о ї х п о у ч е н я х д о н а р о д у (а написав їх пять), вказуючи на народну недолю ізза нападів татарських і на нехристіянське житє, яко причину того лихолїтя, голоду, мору і війни. „За гріхи наші — говорив він — Бог навів на нас нарід немилостивий, лютий, що не щадив молодої краси, анї немочи старцїв, анї молодости дїтий". Тілько щира покута і поправа може спасти нарід від більшого гнїву і кари Божої. Друге „Слово" пронукнуте глибоким смутком задля беззаконних дїл своїх духовних дїтий. Тому взиває до каяня, а милість Божа зійде на них, поживемо радости в нашій землї і наслїдимо царство Боже. Така сама основна ідея в третім поученю. Четверте і пяте звернене проти розповсюднених тодї забобонів, викликаних посухою і голодом.

Єго поученя мають прикмети живої народної мови і визначають ся особливою простотою, щиростю і глибокою любовю вірних. Вводять вони нас у житє і настрій народу після татарського погрому і мають історичне значінє. Згадує він про Перуна, Хорса, про приношенє їм жертв, про коровай, про бога огню Сварожича, про ставленє кутї Родови і Рожаницям, про бісовські ігри і піснї, „плясаніє и гудѣніє" (музику).

На останку подібне значінє має також **„Слово нѣкоего

Христолюбца", котрий виступає проти поганьства і подробицями, подаваними в своїм „Слові", доповняє ті скупі відомости літописні, які маємо про вірування і звичаї, що збереглись ся між народом у два віки по заведеню християньства.

Поученя Кирила і Серапіона не відріжняють ся напрямом і змістом від того, чого бажали Теодозій Печерський, Іларіон і Кирил Турівський, а хоч не визначають ся такою викінченою літературною формою, як поученя двох останних, зате вони більше ріпучі і приступнійші для ширших верств народу.

Окрім сих двох сьвятителів Церкви, що дбали про подвигнепє народу її єго просьвіти в тяжких часах татарського лихоліття, визначив ся ще в другій половині XIV. столїтя **митрополит Кипріян**, родом Сербин, котрого літописи називають „вельми книжним і учительним". Поставлений митрополитом Руси, проживав він довгий час у Києві, хоч столицею митрополитів була вже тоді Москва. З південної Словяньщини, іменно із Сербії, він привіз з собою богато церковних книг, дбав також про розбуджене письменьства і сам був трудящим книжником. У своїх церковних писанях згадує в перший раз про т. зв. **апокрифічні повісти і твори**.

2. Апокрифи.

Однак усі ті змаганя не могли довести просьвіту і письменьство на Руси до того давного процьвіту, який проявив ся до татарського лихоліття. В тих трудних хвилях не явив ся на Руси анї оден письменник, що вспів би своїми творами розбудити нове літературне житє. Тодїшні грамотії займали ся лише переписуванєм давних книг, списуванєм так званих слів і поучень, призначених більше для читаня, ніж для виголошуваня з проповідниці, посланий, що містили в собі церковні правила для духовних та ріжних инших повістий (сказаний) або зладженєм збірників після перероблених з византийських в горі згаданих, як н. пр. Пчела, Златая Цїп і ин.

Однак письменні люди не могли вдоволити ся лише духовно-поучними, а до того в значній части полємічними

творами. Вони бажали таких творів, що вдоволили би також природним потребам і змаганям розуму, чувства і фантазиї. А що релїґійне вихованє суспільства звернуло і цїкавість розуму на релїґійні ідеї, отже фантазія убрала сї релїґійні ідеї у відповідні образи. Окрім того фантазія проявляла ся і дїлала самостійно, творила образи для себе, що були зеркалом проявів житя. Сим потребам вдоволяли так звані апокрифи і повісти чисто сьвітського характеру. Всї ті твори є перекладені, але що були вони розповсюднені між народом у значнім числї списків, і нарід читав їх радо, то вони дають нам спроможність судити про умовий настрій народу. Окрім того в апокрифах і повістях попадають ся черти характеру руського народу і самостійної творчости, тимто сї твори мають своє місце в письменьстві.

Упадок полїтичної самостійности південно-словянських держав (з кінцем XIV. столїтя) перервав і там лїтературну дїяльність і з того часу перестали на Русь приходити твори південно-словянського письменьства, бодай не в такім числї, як давнїйше. Читали там і списували лише то, що остало з давнїйшої доби.

Але перегодом проявила свій вплив на Русь друга південно-словянська струя культурна. Коли державне житє на Руси після татарського погрому трохи очуняло, почали з Руси серед великих нераз небезпек люди відбувати подорожи на полудне, головно до Царгорода і на Атон. Там вони мали нагоду ознакомити ся з добутками, які осягнуло південно-словянське письменьство з XIII—XVI. столїтя, коли татарський погром перервав культурні і лїтературні взаємини споріднених народів. Руські книжники переймають у південних Словян їх нові прикраси рукописий, правопись, саме письмо (полуустав) і нові їх переклади. Після оволоди Сербії й Болгарії Турками південно-словяньскі виходцї щораз частїйше переселюють ся на Русь, де вже ослабло було татарське ярмо (н. пр. митрополит Купріян).

Руське письменьство, що після татарського лихолїтя визначає ся упадком і застоєм, не могло також винагородити сеї недостачі, спричиненої перервою звязи з півден-

ними словянськими державами. Тимто і ся література апокрифічна і повістева виявляє мало замітного, а навіть небогато остало рукописий присьвячених сій галузи письменьства.

3. Літописи.

Галицько-Волинська Літопись — се третя частина, додана до Начальної і Київської Літописи, є найцінніїшим памятником історичного письменьства в давній Руси, а також головним жерелом пізнаня руської минувшини і вивченя староруської мови. Крім того має вона більше одноцілий характер і є одним з найважнійших жерел до історії Литви, Польщі й Угорщини.

Оповідає вона про події від 1205—1290. р. (від смерти князя Романа) з історії Галицько-Володимирського князівства. Вона починає ся словами: „Начало княженія вел. князя Романа, самодержца бывша всей Русской Земли, князя Галицкого", однак крім короткої для него похвали, в котрій порівнує его з Володимиром Мономахом, нема нічого про сего князя. З сего можна догадувати ся, що ся Літопись є лише другою частиною затраченої зовсім Гал.-Вол. літописи, а в рукописї, котрою користував ся переписець, був пропуск, бо з 1202. р. починає ся оповіданє про події в Галицько-Волинській землї по смерти Романа.

Перша частина еї, **Галицька Літопись**, написана в Галичі, оповідає про „великий мятеж" (бунт) по смерти Галицько Володимирського князя, Романа Мстиславича: вона написана у формі одноцілого оповіданя, без років, якоюсь близкою князеви Даниловии особою (імовірно Галичанином) не скорше як в 40-их роках XIII. столїтя. Написана в Гал.-Волинськім князївстві, котре жило незавнсимим від Київської Руси з другої половини XI. столїтя житєм, ся літопись подає головно образ княжо-дружинного житя. Автор, чоловік сьвітський з княжо-дружинної верстви, котрої родоначальником був князь Роман, прославляє сего князя, а складом нагадує „Слово о Полку Ігоревім" і болгарський епос, а се стає доказом народного сьвітогляду у висших верствах суспільних Галицько-Волинської Руси. Крім того подає богато вістий про Західну Европу, з котрою Галицько-Волинська Русь сусїдувала. В дечім змінена при

пізнійших перерібках, ся частина зберегла менше більше свою початкову форму.

Друга частина, **Волинська Літопись**, починає ся 70-ми роками XIII. століття, писана якимсь волинським літописцем, близким дворови князя Володимира Васильковича і кінчить ся 1289. роком. За прикладом галицького літописця писав також волинський сю літопись без років. Хронольоґію (роки) вставив пізнійший редактор літописи, вже по злуці Начальної і Київської Літописи з Галицько-Волинською, досить довільно і хибно.

Галицько-Волинська літопись визначає ся мистецьким складом, як „Слово о Полку Ігоревім", злукою умілих, книжних і народно-поетичних зворотів в одну цілість гармонійну. Про князя Романа говорить: „Кинув бо ся був на поганих як лев, сердитий був як рись і нищив як крокодиль, а переходив усю землю їх (поганських народів) як орел, хоробрий був як тур". Володимир Мономах „пив золотим шеломом Дон".

Взагалі в Гал.-Вол. літописи бачимо сильний відгомін народних пословиць і переказів, чисто народних зворотів, а деякі місця взяті прямо з пісень.

Порівнане літописий від XI. до XIII. століття що до змісту виявляє, що духовне живло перегодом слабне, а скріпляють ся сьвітські, мистецькі і народно-поетичні живла. Се стає доказом пероджена, котре проявляє ся в усім тодішнім староруськім письменьстві. Спершу були письменниками лише духовні, в XII. ст. появляють ся уже князі і дружинники.

Автори Гал.-Вол. літописи були мабуть сьвітські люди, прихильні династії Романовичів. Крім власних помічень, користували ся вони оповіданями самовидців історичних подій й урядовими актами. До таких повістий самовидців належить н. пр. оповідане про напад Батія на Русь, Битва під стінами Ярослава (мабуть переповіджений епос), про останні хвилї Володимира Васильковича, котрого характер зображено вельми живо. Автор Галицької Літописи був вельми начитаний, осьвічений, знав грецьких хронографів (літописців), згадує і про Гомера, послугує ся взірцями народної поезії, пословицями і поговірками. Літописець оповідає вельми драматично, н. пр. про побут

кн. Данила в татарській Орді, дише горячою любовю рідної землї, дорожить славою вітчини і відчуває болючо всяку невдачу.

Гал.-Вол. Літопись не дійшла до нас у первописи, але в пізнїйшім списку Іпатіївськім[1]), в котрім північні переписчики в дечім позміновали єї мову що до звукової сторони, бо годї вже ріжниці між язиком північних а полудневих земель Руси були значні; зате має вона велику цїну що до висловів і староруської складнї. Язик літописи носить слїди західно-европейського впливу, бо стрічаємо в нїй слова перенятї з латинського язика: „пискупья“, „пробоштъ“, „риксъ, рекомый король“.

[1]) Лише в сїм списку має Гал.-Вол. лїтопись хронольоґію. Гал.-Вол. лїтопись в инших списках (Хлїбниківськім і Поґодинськім), молодших що до віку, але старших що до редакії, не має хронольоґії.

Друга доба (середня) староруського письменьства (1453—1798).

I. Політичні і релігійні події.

З кінцем XIV. і з початком XV. століття важні історичні події спричинили на Руси новий зворот і політичного й умового житя народу. Галицька Русь вже за Казимира Великого (1340.), а Велике Литовсько-руське князівство за Ягайла (1386.) входить у державну звязь з Польщею. З того часу починає ся державний вплив Польщі на руські землі, хоч у письменьстві він майже не проявив ся, бо і в самій Польщі вплив письменьства був ще доволі слабий. Галицька Русь ще довгий час після злуки з Польщею була окремим руським воєводством і тут списувані урядові грамоти в XIV. і в першій половині XV. століття переважно руським язиком, а доперва наслідком постанови сойму в Єдльні (1432. р.) майже виключно латинським язиком. Городельська унїя (1413.) скріпляє суспільно-політичний вплив Польщі в руських землях (наділяючи політичними правами лише панів-католиків), хоч литовсько-руські землї мало що не до половини XVI. століття мали окремих князїв. До боротьби за самоуправу литовсько-руських земель виступив безуспішно Свитригайло, а відтак за права Руси вступають ся князї Олельковичі, котрим Казимир Ягайлович надав відновлене київське князївство. Семен Олелькович двигнув доведений Татарами до руїни Київ і відновив Печерську Лавру. Але невдовзі по смерти Семена Олельковича Казимир Ягайлович почув ся так могучим володарем, що рішив ся зробити конець єствованю окремого київського князївства, поставивши в Києві свого воєводу, Мартина Гаштовда

Однак в дійсности не покористував ся він злукою Польщі з великим князівством Литовсько-руським, щоби довести до визволеня південної Руси зпід татарської кормиги і сповнити се посланництво. Союз, здавало ся, корисний для Польщі, заключений з Іваном III., віддає (1471.) Московщині В. Новгород (сторонництво Борецьких, котре звернуло ся о опіку до Казимира, не дістало від него помочи), а скріплена тим способом Московщина мішає ся що раз більше в справи литовсько-руських земель. Щоби відвернути сю перевагу Московщини, оженив ся син Казимира, Олександер, з Еленою, донькою Івана III. Василевича, але се не відвернуло грози Московщини, котра в суперництві з Польщею змагає до володарства над Русию.

Останним змаганем руських живел проти нового ладу в Литовсько-руськім князівстві було повстане під проводом київського воєводи, князя Михайла Глиньского, коли єму король Жиґмонт відобрав київське воєводство (1507. р.). Однак повстане згноблено, а Глиньский схоронив ся до Москви, де его вручено до вязниці і замучено.

2. На полі церковного і релїгійного житя

проявляє ся на Руси в суперечности до Московщини певне змагане до Заходу. Хоч Русь приняла християнську віру з Царгорода, а Церква на Руси одержала відтам початки устрою, то се сягає тих часів, коли була ще єдність з Римом. Але й тодї навіть, коли вже настав розділ Церков, київські великі князї не хотїли мати нїчого спільного з византийськими короволами, оставали в добрих взаєминах з Заходом Европи й Апостольською Столицею, а змаганя до унії Руської Церкви з Римом не устають, як се вказують взаєминн Данила Галицького з Інокентієм IV. Наслїдком перенесеня митрополичої столиції із знищеного Татарами Києва до Володимира Суздальського, а відтам до Москви, владики удїльних руських князївств глядїли зближеня до Римської Церкви. Тим змаганям пособляла злука деяких руських князївств з Литвою, а Галича і части Волинї з Польщею. До визволу руських владик зпід зверхности московського митрополита причинило ся основане руської митрополії в Галичі за Казимира Великого, котрій підлягали епископства в Перемишлї, Володимирі Волинськім і в Холмі. Але

також підвладні Литві руські владики намагали ся визволити зпід зверхности московського митрополита, котрий звав себе київським і гнобив їх великими данинами.

Заходами великого князя Витовта засновано руську митрополію в Київі (на котру по єго волї південноруські епископи вибрали митрополитом Григорія Цамвлака [1]) 1414. р.). Тим способом руська Церква відділила ся від московської митрополії й орґанїзувала ся на самостійних основах, а руські землї визволили ся зпід церковного впливу Московщини.

Київ став тим способом знов осередком релїґійного і культурного житя на Руси і наслїдком того виробив ся там перегодом инший характер умового житя і просьвіти. Руська Церква мала самоуправу, київського митрополита вибирав вільними голосами церковний собор епископату, коли тимчасом витворений в тогочасній Московщинї крайно виключний національний і церковний тип із самовладними змаганями не відповідав поглядам українського народу.

Вже на соборі в Констанції (1415. р.) являє ся згаданий в горі учений, київський митрополит Цамвлак, з леґатом царгородського патріярха Ізидором, також прихильником унії з Римом. Колиж опорожнила ся київська митрополія, вибрано порученого папою Ізидора митрополитом, котрий явив ся на соборі у Ферарі і Фльоренції (1439. р.), де проголошено зєдинене (унію) східної Церкви з Римом. Іменований відтак київський митрополит Ізидор кардиналом (перший кардинал Руської Церкви) подав в архиєрейськім посланю фльорентийську унію до відома епископатови на Руси, але коли явив ся в Москві для проголошеня унії, велів єго великий князь московський увязнити і засудив на смерть на кострі. Видобувши ся з полону, утік кардинал Ізидор до Києва, а відтам до Риму, де й небавом помер.

Зближеню Руської Церкви до Риму пособляли історичні події на Балканськім півострові.

---

[1]) Кн. Витовт посилав митрополита Цамвлака на церковний собор до Констанци, де він був провідником 19-ти грецьких епископів, котрі однак не хотіли злучити ся з Римською Церквою.

Вже овлада Царгорода хрестоносцями і засноване там ними Латинське цісарство (1204—1261.) захитало повагу Византийського цісарства, витворило глибоку пропасть між Сходом і Заходом та промостило Туркам дорогу до овлади Балкану. (Сербія по бою на Косовім полі 1389. р., Болгарія [1]) 1393. р. стали турецькими провінціями, а Царгород попав 1453. р. у руки Турків).

Фльорентийська унія (1439. р.) скріпила також церковну звязь руських земель з католицькою Польщею і західною Европою, а руські митрополити входять у зносини з Заходом (Цамвлак був на соборі у Констанції 1414—1418. р., а Ізидор на соборі 1438. р. у Феррарі і Фльоренції). Коли наслідком тих подій виступають на Руси що раз більші сліди західно-европейського впливу, культурна звязь Руси з південно-словяпськими землями і з Царгородом перериває ся наслідком згаданих у горі подій на Балкані.

Якнебудь фльорентийська унія не була тривка[2]), всеж таки скріпила церковну звязь руських земель з Польщею і західною Европою.

Московщина покористувала ся фльорентийською унією і упадком Царгорода (1453. р.), щоби московську митрополію визволити зпід зависимости царгородського патріярхату. **Московський митрополит приняв отже титул патріярха.** А московський патріярх став зверхником всего епископату

---

[1]) Представником впливу Сербії на старинне руське письменьство митрополит Кипріян († 1406.), родом Серблн (проф. Ом. Огоновський називає єго Болгарином): літописи величають єго „вельми книжнымъ и учительнымъ“, чого доказом єго Житія Сьвятих (до 1380. був митрополит Кипріян у Києві, опісля переселив ся в Москву). Представником впливу Болгарії є Григорій Цамвлак (Самвлак), котрого ізвав з Болгарії на Русь митрополит Кипріян. Він визначав ся глибокою ученостю, а на домагане в. кн. лит. Витовта руські епископи висьвятили єго на київського митрополита (1414. р.). З творів єго замітні проповіди, в котрих він виявив свій красномовний талант. Обидва они були представниками відродженої в XIV. ст. церковно-словянської книжности, котрої твори ширили ся на Руси.

[2]) На Руси всеж таки були люди прихильні унії, як н. пр. митрополит Мисаїл, котрий написав „Соборное посланіе русского духовеньства и міщанъ къ римскому папѣ Сиксту IV. з Вильни 1476.“ (видане . Петрушевичем 1870. у Львові).

в Московщині і змагав також до підчиненя собі київської митрополії. Однак самовладні змаганя Московщини відвернули від себе і духовеньство і міщаньство Руси, а православні руські епископи на соборі 1590. р. признали торжественно царгородського патріярха головою православної Руси. Царгородські патріярхи опікували ся з того часу справами південно-руської Церкви, церковними братствами і школами.

3. Люблинська унїя (1569. р.)

Вона звязала наконечно Литву й руські землї тїсно з Польщею, а всї руські землї, крім Берестейщини й Пинщини, що остали при Литві, і крім Чернигівщини, що піддала ся Московщинї, дістались Польщі. Лит.-руське князївство перестало отже бути окремою державою, а ся злука Литви з Польщею відкрила весь простір на Руси впливам польської і західно-европейської культури. Оснований у Люблинї трибунал яко висша судова настоя, запоручав Руси самоуправу, бо Литовський Статут постановив, що „писарь земскій маєть по руску литерами и словы вси листы и позвы писати, а не иншимъ языкомъ и словы“. Однак громадський самосуд знесено, обмежено права хлїборобів до землї і тим способом роздїлено населенє на шляхту і посполитих людий. Шляхта взяла державну управу в свої руки і відсунула від неї також міщан. Через те і в міськім житю настав цїлковитий переворот. Королї надавали містам маґдебурське право, котрим вони правили ся самостійно і творили немов відокремлену в собі державу. Сим правом одначе користували ся тілько католики-міщани, що сидїли серед городських мурів, а що руське міщаньство було поселене поза укрiпленями, то переважно не хісновало ся маґдебурським правом. Тілько в Церкві зберегли ся покищо останки колишнього вічевого, громадського устрою.

Руські князї і бояри входять у взаємини з польською шляхтою і з західно-европейською культурою. Але хоч Русь втратила свою народно-політичну самостійність і постепенно підлягала суспільному і політичному впливови Польщі, вона готовила ся серед того впливу до культурного поступу і розбудженя своєрідного умового житя і письменьства. Особливо коли царгородські патріярхи що раз

більше вмішували ся у внутрішні справи Руської Церкви та поставили руських владик під догляд церковних братств, руські владики довели до унії з Римом, званої Берестейською.

Берестейська унія (1596.), до котрої головний почин дав Іпатій Потій, епископ володимирський, опісля київський митрополит, викликала, правда, роздвоєнє в широких верствах руського суспільства, бо зносила громадський, виборний устрій Церкви на Руси і спричинила релїґійні спори; однак се споводувало значний рух лїтературний і просьвітний, а з тим і змаганя до витвореня власної науки. Серед руського суспільства найшли ся люди, що стали горячими обороноцями народности і ся боротьба доставляє головного змісту руському письменьству протягом XVI—XVII. ст. До тої боротьби виступає галицьке, а передовсїм львівське міщаньство в обороні „благочестивої" віри, а се стає покликом до розбудженя широких верств народних, головно селяньства.

4. Початки козаччини. Визвольні змаганя українського народу.

Після зруйнованя Византийської держави повстав на Кримі хижацький **ханат Гиреїв,** а з того часу вельми змінили ся відносини на окраїнах Литовсько-руської держави. За Витовта єї межі сягали до берегів Чорноморя. Він укріпив Канів, оснував Черкаси і Кременчуг, построїв твердиню на місцї давнійшого Очакова, пристань на місцї нинїшньої Одеси і замок при устю Днїстра (проти Акерману). Але за Казимира Ягайловича, занятого більше спорами з Польщею, як обороною границь, Литовсько-руська держава втратила ті південні окраїни. Менґлї Гирей знищив пограничні твердинї, а між заселеною Київщиною і татарськими кочовищами утворив ся широкий простір пустої землї, так звані Дикі поля, де вела ся безнастанна боротьба між українськими поселенцями з одного, а татарськими хижаками з другого боку. Проти татарських наїздників, що безнастанно нищили Україну, витворює ся в другій половині XV. і протягом XVI. столїтя козаччина, котра виступає також проти заведеного наслідком люблин-

ської унії економічного і суспільного ладу на Україні. (Замість громадського самосуду заведено шляхотський, хліборобів закріпощено, отже нарід кидає ся туди, де уряд і шляхта не мали над ним власти, в незаселені степи і там пристає до вільного **Запорожа**).

Крім економічних і суспільних відносин берестейська унія зробила великий вплив на нарід наслідком знесеня в Церкві виборного ладу. Козаччина почала боротьбу з Польщею і звертала ся за помогою до широких народних верств з одного боку, а з другого під релігійним прапором лучила ся в справах „руської віри“ з представниками висших українських верств, з їх останками — з міщаньством, духовеньством. а навіть із шляхтою. Релігійним прапором заступає ся прапор національний, під окликом справ релігії веде ся боротьба задля національних, політичних, суспільних і економічних питань. З тою релігійною поволокою доходить до розгару польсько-козацьких війн. Довголітні війни польсько-козацькі, що заповнили другу половину XVII. століття і страшно зруйнували правобережну Україну (в народних устах витворила ся назва сеї доби — Руїна), довели до розриву України на право- і лівобережну (в Андрусівськім мирі 1667. р.) і спричинили також значні суспільні і національні зміни. Але хоч наслідком польсько-козацьких війн занепали на Україні засновані там попереду огнища умового і літературного житя та спинили его розвиток, то серед военного козацького суспільства проявляє ся поетична творчість, котра видає козацький епос — думу.

5. Початки гуманізму.

Змаганя до зединеня Східної Церкви з Західною, упадок Царгорода. в слід за тим переселене учених Греків (між иншими ученого Кирила Лукариса) до західної Европи, мали для культурного розвитку і поступу благодатні наслідки. Середньовічні погляди і форми пережили ся в супротивности до закостенілої схолястичної учености проявили ся змаганя до свобідного образованя і свобідних дослідів на полі науки до визволеня людського духа з закостенілої шкільної системи. Провідником в тих змаганях

мала стати клясична старинність, письменні і мистецькі твори старинних Греків і Римлян. З відродженем наук і умілостий клясичної старинности укладають ся наукові досліди і мислене на нових основах висшого наукового і мистецького образованя. Взірцем тих умових змагань служать літературні й мистецькі твори клясичного сьвіта. В половині XV. століття дістали ся на Русь ті нові струї наукові і житєві з Заходу, а сї струї названо **гуманїзмом**. Гуманїзм проявив ся головно пильним вивчуванем старинних клясичних язиків (латинського і грецького) і літератур. Знанє старинних клясичних літератур розбуджувало справдешню **вселюдську просьвіту** (звану в латинській мові **humanitas**, відси і назва гуманїзму) і справдешнїй смак письменський у христіяньских народів. Сей новий культурний напрям вийшов з Італїї, де грецькі учені після овлади Царгорода Турками найшли приют і розбудили замилуванє до клясичних літератур і наук (плеканих уже італїйськими поетами Дантом і особливо Петраркою).

Правда, і в середних віках читано у висших школах дещо із староклясичних творів, як се опісля робили гуманїсти, але в середних віках плекано більше латинський язик. Та середньовічна наука звала ся **схолястикою** (від латинського вислову schola — школа). Головною задачею **схолястики було узасаднювати й утверджувати правди науки Церкви з підмогою розумованя**, а мислити, розумувати (діялєктика) і доказувати правду учено на основі писань грецького фільософа Аристотеля (котрого виїмки знано з лихих перекладів латинських). Але схолястика, котра була спершу хосенною умовою ґімнастикою, перегодом тратила що раз більше наукові прикмети і губила ся в пустих формулах і сухім, високопарнім розумованю.

Тимто з відродженем клясичних літератур і наук почав ся спершу в Італїї, а відтак і в західній Европі новий зворот в умовім житю, званий гуманїзмом, а **головною его прикметою було змаганє до свобідних самостійних дослїдів і свободи думки**. Сей напрям звернув і красну літературу, науку і мистецтво на новий шлях.

Сей новий напрям дістав ся також до **університетів у Празі** (заснованого 1348. р.) і в **Кракові** (1440. р.), в котрих висшу просьвіту побирало також богато Русинів. Королева Ядвига[1]) оснувала своїм накладом в пражськім університеті окремий інтернат (бурсу) для студентів Литовцїв і Русинів, а такий сам інтернат відкрито опісля при Краківській Академії). Побирали там науки між иншими Адам (опісля Іпатий) Потїй і Касіян Сакович. Через Польщу війшов гуманїзм і на Русь, відки богато- заможнїйших і талановитих Русинів їздило в Італїю, щоби набрати ся висшої осьвіти у тамошних учителїв-гуманїстів. Першим Русином, що поїхав учити ся в Італїю, був **Франц Скорина** з Полоцка. Спершу учив ся в університетї в Кракові й осягнув там степень бакаларя, а відтак на університетї в Падуї осягнув він степень доктора лїкарських наук і фільософії.

Імовірно православної віри, своє хрестне імя „Георгий“ скрив він під католицьким іменем „Франціска“, щоби міг учити ся в Академії, до котрої православні не мали приступу.

Визначний вплив у напрямі гуманїзму на Руси мав **Максим Грек** (родом з Альбанії ок. 1480. р., † ок. 1556. р.) котрий здобув собі широке образованє в часї процвиту доби відродженя і гуманїзму у Фльоренциї і Венециї, а клясичних письменників називав першими своїми учителями. Там мав він нагоду ознакомити ся з клясичними язиками і лїтературами і близко придивити ся духови нової італїйської просьвіти. Ширина умового сьвітогляду лучила ся в него з силою і глибиною релїгійного чувства. Він слухав знаменитого ученого Грека Константина Ласкариса та ознакомив ся із славним проповідником і настоятелем Домінїканів у Фльоренциї, Савонаролею, котрий був єму близший духом яко строгий проповідник аскетизму, як італїйські гуманїсти, а відтак у монастирі на Атонї вчитував ся пильно в тамошних рукописах. Одушевленє, викли-

---

[1]) Як засьвідчає київський архимандрит Захар Копистенський в присьвятї кн. Четвертинському свого виданя бесїд сьв. І. Золотоустого (1623.), „королева Ядвига читала Біблїю словеньску, а для вирозуміня її мала виклади Отців сьвятих словеньским язиком, котрі з Біблїєю читала“.

кане в Італії клясичними науками (до чого немало причинила ся основана Медицеями у Фльоренції Академія), порвало християнських учених до того степеня, що мріли про воскресенє грецької мітольоґії, обожали Плятона і викликали рівнодушність до християнських засад та довели тим до занепаду моральности і попадали в поганьство. Як Савонароля виступав проти такого вибуялого одностороннього одушевленя клясичним сьвітом і був противником осьвічених, але мало релігійних італійських гуманїстів, так Максим Грек на Руси остерегав вірних християн перед подібними змаганями і написав „Обличительное слово на єллинску прелесть", в котрім старинній мітольоґії протиставить ідеали і засади Христової науки. Хоч чужий походженєм, він не тілько своїми творами (видав Толковую Псалтир, справляв богослужебні книги), але і впливом своїх моральних поук на погляди тогочасних людий належить до Руси, дарма що порікаєм многих московських обичаїв і поглядів наразив собі московських черцїв і ухвалою синоду за те, що нібито псував текст сьвящених книг, зачинено єго в монастирі, де й помер. Він перший на Руси явив ся з богатим засобом знаня не тілько в богословських, але й у сьвітських науках, а своїми трудами і змаганями приготовив виданє Острожської біблії і діяльність Греко-словенської Острожської Академії.

Під впливом гуманїзму повставали на Руси висші школи, вправдї ще з церковно-схолястичним напрямом, але з европейським устроєм, а се розбудило живий літературний і науковий рух і рішучі прояви умового і народного житя.

6. Реформація,

викликана Лютром у Німеччині (1517. р.), відбила ся також значним впливом на Руси. Лютер списував свої науки німецькою мовою, переложив нею сьв. Письмо, складав нею релїґійні пісні і виробив її на літературну мову. Латинський язик, яким доси майже виключно послугували ся в письменьстві в тогочасній Европі, уступає місця живим народним мовам. Реформація обгорнула не тілько західну і середню Европу, але стала ширити ся також у Польщі, на Литві і Руси (а іменно кальвінїзм, социніяньство, або

так зване антитринітарство [науку о сьв. Трійці супротивну католицькій науці], або так званий аріянізм). Сю науку проповідував Лелій Социн, а відтак єго братанич Фавст Социн, в Польщі, а осередком социніян був Пинчів і Раків. Ся наука розширила ся також у литовсько-руських землях. Найзнатнійші вельможі, між тими Радивили, а також міщани переняли ся сею наукою і видали численних письменників. Прихильником социніян був також князь Константин Острожський, хоч держав ся православної віри, і тому атонський чернець Іван Вишенський, вважаючи се шкодою для православної віри, картав у своїх посланиях прихильників социніяньства, що „поєритичѣли вси обительницы Малой Росіи и отъ Бога далече устранишася“. Відозвав ся давний рух чеський з часів Гуса, а ся наука проникала заходом чеських братів і инших некатолицьких сект у Польщу, а відтам на Литву і на Русь.

Сей релїґійний рух спонукував з одного боку до дослідів релїґійних питань, а з другого побуджував ревних прихильників Церкви готовити оружє до оборони. До сеї оборони треба було таких самих засобів образованя, якими орудували противники. Осьвічені люди сьвідомо відчували потребу образованя і тим виріжняло ся осьвічене суспільство на Руси від Московщини, закостенілої в застарілих поглядах і в темноті. Але сей просьвітний рух не остав опісля без впливу і на сусїдну Московщину, де білоруська і київська осьвіта положила також культурні підвалини.

Наслідки сего релїґійного руху проявили ся небавом наглядно на просьвітнім і лїтературнім полї. Хоч український нарід втратив державну самостійність, однак розвинув мимо того своєрідне житє, яке многими прикметами нагадує старинну добу. В церковнім письменьстві зберегла Русь книжні традиції старинної доби, однак жива народна мова, що проявила ся доволї чистою в грамотах другої половини XIV. столїтя (з прикметами білоруського говору) щораз більше виступає в творах, котрі відносили ся до житєвих потреб, і мішає ся з церковно словянським і польським язиком. В правних грамотах і законодатних книгах значну перевагу бере жива народна мова і з старо-

словянським та польським відтїнком стає урядовим язиком на Литві.

Наслїдком полїтичних і суспільних відносин черпав сей урядовий язик не тілько з церковно словянського і живої народної мови, але й з латинського і німецького язика під впливом школи, торговних взаємин із Заходом і випаходу печаті. Літературна діяльність у тогочасній Руси проявила ся головно на релїґійнім полї, на котрім ведено горячі спори (полєміку) між католиками та уніятами з одного боку, а православними і протестантськими сектами з другого. Сї спори творять протягом XVI. і XVII. столїтя головний зміст тодїшньої руської лїтератури так званої полємічної (так називано твори, в котрих прихильники одногоісповіданя поборювали представників иншого ісповіданя), а хоч та полєміка була доволї одностороння і виходила головно на заговорене противника, всеж таки ожививила значно тогочасну лїтературну діяльність і причинила ся до розбудженя самосьвідомости спорячих сторін.

7. Книгопечатанє.

Випайдене в Німеччині в половині XV. ст., а відтак розповсюднене також у Польщі, на Литві і Руси, воно пособляло вельми тогочасному лїтературному руховп. В Кракові появляють ся з кінцем XV. столїтя (1491. р.) церковно-словянські книги кирилицею в печатні **Швайпольда Фіоля**, Німця з роду, за що запідозрено єго в прихильности православію і візвано на суд перед краківського епископа. Він був приневолений покинути Краків і переніс ся на Угорщину, а через те на якийсь час перервало ся печатанє книжок. Але відтак (після видань Скорини в Празї 1517—1517. р. і у Вильнї 1525. р.) заходами московських виходцїв **Івана Федорова** (або Федоровича, як єго називали на Руси) і **Юрія Мстиславця** починає ся на Руси правильне книгопечатанє з початком другої четвертини XVI. столїтя. В маєтности вельможі Григорія Ходкевича (виленського каштеляна і гетьмана великого князївства) в Заблудові, на українсько-білоруськім пограничу (в Городненщинї), повстає перша печатня, заложена Федоровичем і Мстиславцем, котрі були приневолені утїкати з Москви

наслідком заворушеня, викликаного там першими їх печатними виданями. Однак недужий і підхожий віком Ходкевич не довго пособляв тим печатникам, задлятого Мстиславець переніс ся до Вильна і там з підмогою богатих міщан Заріцьких і Мамоничів (в домі сих останних) заложив нову печатню [1]. Федорович тимчасом переніс ся до Львова і тут з підмогою спроваджених з давної заблудівської печатні помічників заложив першу руську печатню (р. 1573.) недалеко Сьвято-Онуфрейського василиянського монастиря (на Підзамчу).

Задля недостачі потрібних засобів попав Федорович у довги і був приневолений приняти службу у князя Острожського (1575. р.). В Острозї в 1570-тих роках зібрала ся заходами князя Острожського громада образованих людий, рід грецько-словенської академії, і тут підготовлено та протягом двох років випечатано славну **Острожську Біблїю** (в р. 1580. і 1581.) на основі копий сьв. Письма зібраних з сербських, болгарських, грецьких та італїйських монастирів. Се перше повне старословянське виданє Біблїї було виконанєм найбільшої тодї видавничої роботи. Князь Острожський написав передне слово до сего виданя, а друге Герасим Смотрицький, підскарбник князя, що належав до редакції Біблїї. Силябічними віршами описав він герб князя, а такимиж віршами зложив друге своє „предисловіє“ для ослави князя.

По випечатаню Біблїї вернув Федорович до Львова і тут умер. По єго смерти викупило заставлену у жида печатню Ставропигійське Братство і в початках XVII. століття приняло на єї управника литовського Русина **Михайла Сльозку**, котрий опісля відкрив власну печатню, а ставропигійська, найдавнїйша у Львові українська печатня [2], є тут і до нинї. Окрім сих печатень розповсюднили ся печатнї на Литві і на Руси так, що находили ся

---

[1] Лука Мамонич був скарбником великого князївства, а Кузьма Мамонич виленським бурмістром. В сїй печатнї вийшло 1574 5. Евангеліє, а 1576. Псалтир. Іван Заріцький (Зарецький) був скарбником і старостою унитським, а брат єго Зиновій бурмістром виленським.

[2] Король Володислав IV. надав Ставр. братству виключне право печатати словянсько-руські книги, а сей привілей потвердив також король Михайло Вишневецький.

[н]е лише по важнійших містах і монастирях, але і по се[л]ах [1]), що єсть вимовним доказом розбудженого умового [ж]итя серед тогочасного українського суспільства [2]).

Але коли в Московщині печатане обмежає ся лише [ц]ерковними книгами, на Руси пробудило ся живе чувство [н]ародности й умова потреба в змаганю до перекладів сьв. [П]исьма живою народною мовою, проява, — якої не бачимо [в] Московщині. Згаданий в горі **Франц Скорина**, полоцький [м]іщанин, що учив ся в Кракові і Падуї, видав у Празі [„]Біблію Руську" [3]) (1517—1519. р.), „Богу ко чти и людемъ [п]осполитымъ къ доброму наученію", а в перекладі, що ви[з]начає ся примішкою білоруських і руських висловів, ко[р]истував ся чеською і церковно-словянською Біблією. Ціль [с]его видана поясняє Скорина просьвітною і народною по[т]ребою, бажаючи послужити свому народови „къ наученію [(]правд віри) людемъ посполитымъ руського язика" (тим, [щ]о говорять по руськи), „своему прироженому руському [я]зыку къ науце всего доброго". Але в передньім слові до [Б]іблиї і в замітках Скорини не находимо ніякого натяку [п]ро якунебудь звязь єго праці з протестантським або яким[н]ебудь иншим релігійним рухом, так що єго змаганя явля[ю]ть ся зовсім незавсимими і самостійними (Лютер висту[п]ає із своїми тезами на передодні Всїх Сьвятих 1517. р. [4]). [П]рихильником і помічником у Скорининих змаганях був

---

[1]) Крім Вильна, Києва, Львова й Острога засновано пе[ч]атнї в Несвижі (в Миньщинї) заходом маршалка і канцлера в. кн. [Л]итовського кн. Миколая Радивила Чорного, опікуна кальвінїстів, де [1]562. р. напечатано кальвінський Катехизис С. Будного; крім того [в] Почаєві, в селї Стратинї (в Рогатинщинї), в Євю (у Виленщинї), [в] Кутеїнї (в Могилївщинї), в Крилосї (коло Галича) й в ин.

[2]) Числа виданих у Московщинї і на Руси книг дають наглядний [о]браз розвитку книжної дїяльности і культури там і тут. До 1600. року [з] московських печатень вийшло 16 книг, з українських 67; до 1625. р. [з] московських 65, з українських — 147; до 1650 р. (до злуки України [з] Московщиною) з московських 275, з українських 300.

[3]) Виданя повної „Руської Біблії", судячи з того, що до нас дійшло, [не] довершив, хоч в передньім слові з 1519., говорить про цїлу „Біблію.

[4]) Коли вичерпав ся наклад видань Скорини, переписувано їх про[т]ягом XVI. і XVII. ст. в Білій Руси і на Українї. (Відпис Василя Жуга[н]ича з Ярослава (1568.), Луки з Тернополя (1569.), Дмитра з Зїнкова [(1]573.) й ин.

імовірно старший виленський бурмістр **Яків Бабич**, в котрого домі, по переселеню з Праги до Вильна, Скорина заложив печатню [1]), а се кидає гарне сьвітло на ті культурні круги, серед яких розвивали ся просьвітні й умові змаганя, котрим пособляло заможне і розмірно на ті часи осьвічене міщаньство більших білоруських міст (Мамоничі, Зарецькі й ин.). Наклад на Біблію і Псалтир дав Богдан Оньків (Онькович, син міського радника виленського, мабуть унїверситетський товариш Скорини).

З тогочасних перекладів сьв. Письма найбільш замітне **Пересопницьке Євангеліє**[2]), зладжене накладом кн. Настасї Гольшанської в пол. XVI. ст. За радою пересопницького ігумена було воно переложене імовірно Михайлом Василевичем, сином сяніцького протопопа (декана) з помогою архимандрита Пересопницького Григорія з „болгарського язика на руську мову“, „для лепшого вирозумленя люду християнського посполитого“, при чім перекладник, як і Скорина, користували ся у своїй роботї чеським перекладом, але мимо того зустрічаємо прояви руської звучнї, складнї і форм. З початку XVI. столїтя маємо також рукописний переклад **Пісні Пісень** з поясненями і моральними поуками, зроблений невідомим по імени перекладником, а мова перекладу виявляє також слїди чеського первовзору. На жаль та „посполита мова“ була дуже мало подібна до дїйсної, живої, чистої народної мови, бо тодї сеї чистоти мови не цінили і майже і відчути не вміли. Тодї йшло головно о „правди віри“. Крім того є ще деякі инші переклади частин Біблїї, як рукопись писаря Д м и т р а з З ї н к о в а (місто на Поділю за Збручем) і Л у к и з Т е р н о п о л я, імовірно переписані з біблїйного перекладу Скорини.

З XVI. столїтя маємо крім того в так званих У ч и т е л ь н и х Є в а н г е л і я х р і ж н і в з і р ц ї перекладів біль-

---

[1]) В тій печатнї видав „Апостолъ“ (1525.) і молитовник „Малая подорожная книжица“.

[2]) П е р е с о п н и ц я на Волинї, між Ровном а Луцком, де нинї ще є останки старинного монастиря, построєного Хведором Чорторийським, де було написане Пересопницьке Євангеліє. Опісля дісталось се євангеліє гетьманови Мазепі, а він передав у біблїотеку семінарії Переяславської. Часть рукописи Пересопницької (Єванг. Луки і кілька взірцїв з других євангелистів) видав проф. П. Житецький у Києві 1876.

ше або менше зближені до народної мови, а деякі дуже арні і старанні „Учительні Євангелія“ (т. є. „з викладом“, з поясненями) зберегли ся саме в Галичині. Учительні Євангелія“ подають крім євангельських екстів на всї недїлї року і важнїйші сьвята, до кождого вангелія духовну науку (в Польщі називали такі видання postyle“).

Сї переклади є лише дальшою низкою тих „переклаів“ сьв. Письма на „посполиту мову“, що появляють ся а Білоруси ще перед реформаційною струєю, а хоч не ожна заперечити, що й реформаційні впливи опісля приинили ся до спопуляризованя сьв. Письма і богословького письменьства, то всеж таки стягали вони правдиві очутя релїґійні на рівень пустого говореня і тим більше завзятих спорів, а навіть кровавих усобиць.

Змаганя до розповсюдненя протестантських ідей підяв **Симеон Будний**[1]) (імовірно Мазовшанин) в 40 лїт після кориниих видань з товаришами, що також не були Рунами, і видав сучасною руською мовою в Несвижі „Катехисісъ то єсть наука стародавная христіянская“ (1562. р.). Але після того взяв ся до перекладу сьв. Письма на польський язик і польською Біблїєю здобув собі я в письменьстві. З пізнїйших єго товаришів унїтарської кти намагав ся ще руською мовою розповсюднювати протестантизм **Василь Тяпинський**, Білорусин з роду, і видав катихизис для „науки дїтий“ і текст євангелії. В тім самім сї появляє ся переклад Нового Завіта на білоруську ову (імовірно з польського перекладу) невідомого нам ближе социнїянина **Валєнтина Негалевського** в селї Хоровові на Волинї (в 1581. роцї) з виразною унїтарською хою.

Книгопечатанє вельми причинило ся отже до видань перекладів сьв. Письма, Отців Церкви, богословських полєічних творів, церковно-словянських богослужебних книг, передмовами, доповненями і поясненями білоруською мою, а хоч властивої лїтературної діяльности в тих часах Руси не замічаємо, всеж таки наведені виданя стають

[1]) Будний був спершу кальвіністом, відтак унїтаристом, а на останку зійшов до крайного аріяньства (юдаїстичного напряму).

певним доказом висшої ровени осьвіти і підготовляють т[а]
промощують дорогу народній мові в инших вітках пись[-]
меньства. Білоруська і київська ученість причинили ся д[о]
замітного піднесеня культури.

8. Організація Церкви. Братства. Розвиток справ Церкви.

Після фльорентийської унії помічаємо кілька дуже за[-]
мітних явищ. А іменно зпоміж вельмож, котрі пособлял[и]
розвиткови просьвіти і культури на Руси, визначив ся п[о]
боці князя Константина Острожського також князь **Андрі[й]
Курбський.** Родом Москаль, утік Курбський перед жорсток[о-]
стю Івана Грізного на Литву й оснував у селї Милян[о-]
вичах (в Ковельщині) культурне огнище, котре побі[ч]
Острога чимало причинило ся до розбудженя умового жит[я]
на Руси. Ученик грецького ученого богослова Максим[а]
Грека, Курбський громадив коло себе всяких учених, а вва[-]
жаючи помноженє книг головним способом до оборони вір[и]
і народности, перекладав церковно словянською мовою твор[и]
грецьких церковних письменників, писав письма до укр[а-]
їнських вельмож і до міщан та ремісників, щоби їх утве[р-]
дити в православній вірі. Книги і листи Курбського писа[ні]
церковним під впливом московщини зміненим язиком, а д[е-]
які знов писаня уживаним тоді на Руси книжним язико[м]
перемішаним польськими і латинськими висловами. Ві[н]
у старости вивчив ся латинського язика і заохочував м[о-]
лодїж здобувати собі висшу осьвіту на европейських ун[и-]
верситетах і вчити ся грецького і латинського язика.

Як Острог і Миляновичі, був також двір князя **Юр[ія]
Слуцького** на білорусько-українськім пограничу третим п[о-]
дібним огнищем культурним.

Але перегодом, коли українські вельможі почали п[е-]
реходити на латиньство (чому і дім Острожських служи[в]
знаменним прикладом), українське населенє не могло ч[и-]
слити на їх поміч у будучині. Тимто почала середня ве[р-]
ства українського населеня, сьвідомійше міщаньство [в]
більших містах, організувати свої сили до нового культу[р-]
ного і народного руху. В сїм культурнім і народнім ру[сї]
ведуть тоді перед у Галицькій Руси міста Перемишл[ь]

Львів, а на Білоруси Вильно, перегодом Київ і ин. Протягом XVI. столїтя помічаємо зріст матеріяльних засобів українського міщаньства, а рівнобіжно з тим іде зріст горожанськоï і народноï сьвідомости. Не маючи в Галицькій Руси виглядів на поміч вельмож і шляхти, взяло ся львівське міщаньство до орґанїзації власних сил і в тім покористувало ся давним устроєм церковних братств, а також взором міських а особливо цехових орґанїзацій. Небавом почали такі братства повставати одно по другім. Церква братська була релїґійним осередком, що лучив вірних громади у релїґійний союз. Братства, котрі сперщу займали ся дїлами милосердя та християнськоï любови і побіч церкви удержували доми для убогих і шпиталї для хорих та устроювали братські служби церковні, похорони й инші дїла побожности, розширили опісля обсяг своєї дїяльности. Поперед усего старались о церкву і сьвященика (похорони, вінчаня членів братства, богослуженя в неділї і сьвята і т. ин.). У тїсній звязи з церквою стояла школа, бо мала служити народним цїлям і піддержувати просьвіту на церковно-релїґійній основі. Учителї в тих школах сповняли обовязки дяків (дидаскали) і були тїсним злучником школи і церкви. По більших містах заможнїйші братства вели висшу культурну роботу, громадили около свого огнища кружки учених людий, богословів, письменників, котрі розвивали і ширили книжне письменьство і науку з підмогою висших шкіл (ставропігійська школа у Львові була немачеби лїцеєм, у Київі з братськоï школи повстала академія) і печатень. Церковно-братських шкіл повстало тодї богато більше, як їх було опісля коли небудь на Україні прилученій до Московщини. Козаччина дбала також про школи (в Гадяцькім договорі вихований за границею Немирич домагав ся заложеня двох унїверситетів і инших шкіл).

Така орґанїзація братств давала їм супроти правительства законну основу для зединеня не тілько міщан, але і замісцевих людий ріжного стану в союз, виробляла в них почутє суспільноï і народноï карности та заводила в братстві свій народний суд над спорами і проступками членів братства.

Головним і старшим братством, на основі цеховоï ор-

ґанїзації опертим, було міське братство при церкв Успенія Пр. Б. у Львові, котрого початок сягає дру гої половини XV. ст.[1]). Вже в останній четвертині XVI. ст лїтя, під впливом католицького відродженя, спору католи ків з протестантами, підготовленя церковної унїї і зан паду православної Церкви, заняло Успенське бра ство у Львові впливове становище, до чого причинил ся значінє Львова яко столиці та культурного осередка Га лицької Руси і повага львівського міщаньства. До сег братства належалй не тільки міщани й люди „посполиті але й деякі вельможі.

На таких основах зорґанїзувало ся також братство пр монастирі сьв. Тройцї у Вильнї (засноване 1588. р. котре відограло важну ролю в тодїшних культурних і р лїґійних змаганях на Руси. Орґанїзація сего братства бул потверджена патріяршими грамотами, а також королем Жи монтом. Окрім тих братств на взір львівського і вилен ського повстали ще братства в Києві, в Рогатинї, в Г родку, в Перемишлї, в Берестю й ин. містах.

6. Школи.

Вельми важну дїяльність виявили братства засн ванем шкіл, котрі були взагалї першими правильно ул дженими українськими школами. Давнїйші школи н Руси не відповідали вже тогочасним вимогам, отже тре було дати їм новий устрій, зовсїм нову наукову проґрам Осьвічені люди тодїшні зрозуміли, що (як висловив автор „Пересторог“) „коли бы (Русини) были науку мѣл тогда бы за невѣдомостію своєю не пришли до таковыє п гибели“ (занепаду).

[1]) В 1586. роцї Антіохийський патріярх Йоаким потвердив нов змінений устав братства, а патріярх Єремія надав єму 1593. р. пра Ставропігії. Знаменем Ставропігії був трираменний патріярш хрест, заткнений в братській церкві (відси і назва σταυρός, stauros хрест, πήγνυμι, pegnimi — застромити, заткнути). Ставропігія була н наче ареопаґом у справах релїґії і моральности, а єї доглядови підл гало на основі сего патріяршого привілея — все духовеньство й еп скопат, коли тимчасом Ставропігія підлягала прямо царгородському п тріярхови. Із сего впринули опісля спори між Ставропігійським братств і єпископами.

Боротьба за віру і народність з більше образованим народом приневолювала Русь для самозбереженя напружити всї свої сили, по змозї як найширше розвивати народну культуру, двигнути народну просьвіту.

Цїлию основуваних братствами шкіл було — подавати релїгійне образоване і підготовляти борців богословської полеміки. Задля того братські школи приняли в свої програми науку старинних (клясичних) язиків, церковно-словянського, руського і польського язика, граматики, реторики і поетики (після Цїцерона і Квінтиліяна), діялектики і богословія (після системи тогочасних католицьких академій, головно сьв. Томи з Аквіну, найзнаменитшого ученого італійського і схолястика з XIII. столїтя і західно-европейських підручників). Се була середньовічна наукова, т. зв. схолястична (шкільна) система. Схолястика визначала ся формально-льоґічним характером, утверджувала і розвивала готові вже основи віри, добирала до виводів докази і зводила всю роботу мисли до штучних поділів, розділень і арґументів. Вона розвивала лише зверхні діялектичні здібности, дбаючи не так про се, що доказувано, але більше про се, як доказувано.

З творів найбільшого старинного фільософа Аристотеля учили ся мислити, розумувати і доказувати розумово се, чого вчила христіянська наука. Ся наукова система подавала до релїгійної боротьби засоби, яких перед тим не ставало українському суспільству. Схолястична наука виробляла учених людий, що укладали правди христіянської віри в наукові системи. З богословськими системами стали появляти ся книги і підручники з ріжних предметів знаня — іменно фільософії, історії, мітольоґії і природних наук.

Першим огнищем нової просьвіти, нового умового житя, була заснована кн. Василем Константином Острожським у містї **Острозї** (між 1570. а 1581. р.) перша висша школа, **Грецько - словянська Академія**, котрої ректором був Герасим Смотрицький. Науку церковно-словянського язика, котра в давнїйших школах не сягала понад науку читаня і писаня, поставлено на глибшій, науковій основі, а доказом сего стають граматичні працї вихованця сеї

школи. **Мелетія Смотрицького**[1]), сина Герасима, котрі ста-новлять нову добу в граматичній обрібці церковно-сло-вянського язика. Ті стилїстичні методи і правила старал-ся Острожська Академія приложити і до вироблення то-гочасної книжної руської мови (з прикметами білоруського говору).

Крім словянсько-руської мови вчили там латинського і грецького язика, письменства, фільософічних і богослов-ських наук. Около Острожської Академії згромадив ся ці-лий кружок учених Греків (між тими був ректор Академії слав-ний **Кирило Лукарис**, що став опісля цароградським патріяр-хом), котрі поставили там науку на тій висоті, яка підготовил-поправу церковних відносин і просьвіти у православни-і послужила взірцем для устрою инших братських шкі-При Острожській Академії утворила ся біблїйна комісія котрої заходами появила ся Острожська Біблїя й инші вида-ня, а кружок сей видав першого українського лїтерат-у повнім того слова значінню Герасима Смотрицького. До сего кружка належав і печатник Іван Федорович н-тільки яко орґанїзатор печатні, але й учасник до певно-міри лїтературно-наукової роботи. Окрім того видала Острож-ська Академія таких учених письменників і полемістів, я-Леонтій Карпович, Мелетій Смотрицький і ин-Із сеї школи вийшов також гетьман Петро Конашевич Сагайдачний, що пособляв чимало просьвіті на Украї-З сею школою лучить ся отже поважна частина всего того що появило ся у сучаснім богословськім і полємічнім пис-меньстві на Українї і на Білоруси і в сїй лїтературні-творчости головна заслуга припадає Острожській Академ-а пособляла їй вельми печатня, котрої найживійша діял-ність припадає на 1580—1590. рр.

Львів став побіч Острога **другим просьвітним огнище**-з котрого наука ринула широкою струєю до Києва і н-цїлу східну Европу. Члени львівського братства побіч б-дови нової церкви подбали про будову братського дом-в котрім мала найти приміщене крім печатнї також школ-перестроєна на нових основах. А що у Львові була вже у-

[1]) В сьвітї звав ся Максим, опісля яко чернець приняв імя Ме-тія, був відтак полоцьким архиепископом.

рька латинська школа, отже львівське братство, щоби не виминкувати трудностий і спорів, основало грецько-словянську школу і відкрило її в осени (1586.). Для науки грецького язика придбало братство дуже доброго учителя Арсенія, архиєпископа елассонського, котрий був заразом управителем школи[1]) і видав спільно із своїми учениками першу і найліпшу на той час „Граматику Еллино-грецько-словянського язика" (1591), під заголовком *Αδελφότης* (то значить братство), що причинила ся до граматичної обрібки словянського язика. При его участи уложено Порядок шкільний або Устав Ставропигійської школи. До науки „словянського язика" покликано добру учительську силу „даскала[2]) Стефана" Зизанія Тустановського, котрий вже перед тим зазначив ся яко проповідник і полемічний письменник, а Лаврентій Зизаній видав церковно-словянську граматику з коротким словарем і буквар.

Ціллю школи був (як і у сучасних педагогів европейських) — релігійний і моральний підем суспільства, а виховане і наука мали релігійний характер. Наука мала бути приступна для всіх дітий, всякого стану і тому до сеї школи ходили діти львівських міщан, передміщан і духовних, а крім того і заміщеві. У школі мали діти занимати місце відповідно успіхам, а не по богацтву або становищу родителів. В суботу подавав учитель науку моральности про обовязки перед Богом і людьми і не маючи при тім „памятного по чаші шкільній", міг у потребі карати не по тиранськи, а по учительськи[3]). Наука мала починати ся від складаня букв; відтак слідувала наука граматики, при тім наука церковного читаня і співу. „Діти мають читати один другого по грецьки, щоби відповідали по словянськи, і знов читають по словянськи, а їм мають відповідати „на простій мові", однак „ті не мають із собою мовити простою мовою, але словянською і грецькою". Опісля приступають до даль-

[1]) Після Арсенія учителем грецького язика і управителем братської школи став Кирил Транквілійон-Ставровецький, знаменитий богослов, і піддержав у повни славу братської школи.

[2]) грецьки вислів дідаскальос — учитель.

[3]) Чаша шкільна або березова каша — різки, котрими вбивали в памяти всякі науки і накази.

ших наук: діялектики, реторики, а сї науки, переведені по словяньски, у львівській школї списано „руським язиком“. Окрім сьвятого письма (євангелія й апостольських книг) подавано ученикам дещо з чужосторонних фільософів, поетів, істориків і т. п.

Ставропігійська школа своєю проґрамою й орґанізацією зближала ся до взірця західно-европейської схолястичної школи (як і всїх тодїшних єзуїтських і протестантських шкіл) і мала подати ученикам основне теоретичне і практичне знане грецького і словянського язика і так званих „вільних штук“ (trivium і quadrivium) з засобом лїтературного знаня з письменників, котрих тодї читано в школах. Була се найлїпша і найбільша з тодїшних українських шкіл і длятого також із України богато талановитих „спудеїв“ (учеників) приїздило до неї для висших наук, котрих тодї не могли набути у Києві, а опісля се школа дала учителїв київській Академії. Але важною прогалиною у львівській школї була з початку недостача латинської мови, так неминучо потрібної в тодїшнім житю. А обминено її в „шкільнім порядку“, щоби не викликати спору з міською латинською школою у Львові. Та небавом (1592. р.) повело ся кн. К. Острожському і новгородському воєводї Тишкевичеви випросити на варшавськім соймі грамоту короля Жиґмонта, котрою він не тілько потвердив права і привілеї Ставропігійського братства, але й печатню і „школу свобідних наук“ і на тій основі була латинська мова введена у проґраму братської школи.

Мимо запопадливости львівського братства і дбалости про школу та мимо деяких навіть значнїйших жертв на ту цїль [1], матеріяльні засоби братства наслїдком будови й украшеня церкви вичерпували ся, а школа почала підупадати.

Вильно стало **третим огнищем** української просьвіти і письменьства. Там рівночасно, а може навіть раньше, як у Львові, оснувало братство школу „греческого, латинського, польського і руського язика“ й осягнуло для школи

---

[1] Константин Корнякт, член братства, жертвував 4.000 золотих, гетьман Конашевич-Сагайдачний 1.500, купець Афендик 2.091 зл., а митрополит Йов Борецький 1.500 зл.

печатні потверджене патріярха Єремії і короля Жиґмонта III. Між иншими учителями визначив ся в сїй школї Мелетій Смотрицький (опісля полоцький архиепископ), автор Церковно-словянської Граматики [1]), котра протягом двох столїтий була знаменитим учебником не лише на Руси, але й у Московщинї, Сербії і Болгарії. Виленська школа під проводом добрих учителїв розвивала ся гарно, так що і в нїй „почали плисти струї свобідних наук", як висловлював ся єї управник і до сеї школи приходили учити ся навіть з віддалених міст.

Київ виступає около 1620. р. **яко четверте огнище** умового і лїтературного руху, здобуває собі перворядне в тім напрямі становище і держить ся на нїм майже до половини XVIII. столїтя. Архимандрит Печерської Лаври, Єлисей Плетенецький, котрий на тім становищі оставав повних 25 лїт, закупив Стратинську печатню [2]), перевіз до Киева і розширив (около 1615.), згромадив тут чимало лїтературних сил і розпочав видавництво книжок, так що Печерська печатня дала протягом пятнайцяти років більше, як усї инші печатні українські за весь час свого еставаня. Печерська Лавра тим способом здобула собі становище майже одинокого і найбільшого огнища церковного видавництва, малярства, ритовництва й ілюстрованя не тілько в українських землях, але на цїлій південно-східній Словянщинї. Під проводом Плетенецького (й єго наслїдника Копистенського) зібрав ся в Печерській Лаврі цїлий кружок лїтературних і наукових сил, котрі утворили тут рід богословської академії [3]). Рівночасно з заснованєм печатні в Печерській Лаврі утворила Гальшка Гулевичівна (жінка мозирського маршалка Стефана Лозки) всенародну фондацію з дібр своїх дїдичних на ставропігийський монастир із школою. Братство основане там на взір львівського і виленського одержало благословенє цар-

[1]) видана 1619. р. в Євю.

[2]) заложена була епископом львівським Гедеоном Балабаном, але в розгарі спору із Ставропігійським братством занедбана.

[3]) між тими визначали ся Копистенський, братанич перемиського владики, Памво Беринда (автор Словаря), Лаврентій Зизаній Тустановський, а в звязи з ними стояв Йов Борецький (опісля митрополит київський).

городського патріярха, а до него крім печерського літературного кружка, що дав до сего почин, вписало ся богато инших духовних і сьвітських людий, міщаньства, між тими гетьман Конашевич-Сагайдачний з усім козацьким військом. Се братство злучило ся з фондацією Гулевичівни та заснованим на її грунті (в Києві, на Подолї) Богоявленським монастирем, котрий став патроном братства. При монастирі побіч церкви засновано братську школу (крім того бурсу і шпиталь), а першим ректором школи став *Іов Борецький*, ученик львівської школи; по нїм був *Мелетій Смотрицький* до посьвяченя на архиєпископа полоцького.

Київська братська школа була уладжена на взір львівської ставропігійської, а цареградський патріярх Теофан котрий в роцї 1620. прибув до Києва і висьвятив на православного митрополита Йова Борецького, надав братству права Ставропігії, а в грамоті своїй називає її „*школою наук еллино-словянського й латино-польського письма*". **Київ став отже по довгім занепадї церковного житя столицею митрополита і православного епископату на всю Україну і першим та найважнійшим культурним огнищем.** Але з того часу, коли молодий і рішучий воєводич молдавських земель, *Петро Могила*, став наслїдником Копистенського (1627. р.), архимандритом Печерського монастиря, Печерська Лавра пішла навзаводи з новим культурним огнищем, київським братством. Могила заснував *колегію* при *Печерськім монастирі*, підготовивши відповідних до сеї школи монахів, котрих висилав на науку до заграничних шкіл, головно до Франції. Наукові сили спроваджував він головно зі *Львова* (прибувши там в 1631. роцї) і надав своїй колегії в супротивности до київської братської школи напрям західно-европейських колегій з перевагою латинського язика, котрий був тодї орудєм західно-европейської науки, і польського яко державного над грецьким і словянським з огляду на практичні потреби сучасного житя; але при тім не занедбувано також тогочасного *книжного руського язика*, потрібного до викладу катехізму і складаня шкільних драм. Хоч напрям у Київській Академії від часу переміни київської братської школи в латинську колегію і до початку XVIII

столїтя був схолястичний, а що йно з початком XVIII. столїтя почали до нас проникати ідеї відродженя клясицизму та гуманїзму і надали живійший напрям київській науцї і лїтературі, то все-ж таки і та схолястична наука не була зовсїм мертва і непригідна для житя. Се була наука формальна, що давала київським ученим формальне оружє для оборони віри і народности та хоронила українське житє від чужих шкідливих впливів.

Першим ректором Могилянської колегії став львівський професор і перший руський доктор богословія Ісаія Трофимович-Козловський, а около сеї колегії громадить ся цїлий кружок талановитих письменників (що вийшли головно з львівської школи), учених та учителів (Ісая Копинський, Сильвестер Коссів, Касіян Сакович, Захарія Копистенський й инші). Ісая Трофимович-Козловський учив ся в академіях за границею, а вернувши до краю, вступив до монастиря і почав свою педагогічну дїяльність спершу у львівській братській школї, а відтак Петро Могила покликав його на становище ректора київської могилянської школи, де викладав фільософію. Був він однак передовсім богословом і написав з порученя Петра Могили катехизм під заголовком „Православное исповѣданіе католической и апостольской Церкви восточной“, приписуваний П. Могилї.

Але небавом дійшло до порозуміня в шкільних справах між Петром Могилою і Богоявленським братством. Київська шляхта, братчики і гетьман Кононович з козаками просили Петра Могилу перенести основану ним колегію до братства на Подолї і злучити фундацію Петра Могили з братською фундацією Гулевичівни, що послїдувало в другій половинї 1632 року. В рік опісля став Петро Могила київським митрополитом і тим способом під його сильною кермою зєдинили ся **три головні огнища просьвітні і релїгійні: Печерська Лавра, Богоявленське братство на Подолї і митрополія** в один культурно-релїгійний осередок, а по занепадї Острожської Академії (із смертю Януша Острожського † 1620. р.), з ослабленем культурного житя у Львові й у Вильнї, стає **Київ першим і найбільшим огнищем культурного житя всеї України**. Київська Колєгія (від 1701. р.

Академія) промощує дорогу культурним впливам західної Европи, а сьвітло цивілїзації, „свѣтлость умѣетности правды“, як висловлює ся Копистенський у „Палїнодії“, осіняє не лише Україну, але проникає відси і в Московщину та в південні краї, у Волощину і Сербію [1]).

З кінцем XVII. століття введено у Київській Академії також виклади богословські, а Стефан Яворський видав перший підручник богословія „Камень вѣры“, приладжений до потреб сучасних православної Церкви (1728.). Побіч того київська наука знижкувала ся із шкільних стін у низші верстви українського населеня і намагала ся приноровити до розуміня простолюдя і промовляти до них їх мовою. Так в 1670. р. появила ся сьвященика Симеона Тимофієвича „Наука Христіяньская зъ евангеля... барзо простою мовою и діялектомъ, нижъ и найпростѣйшему человѣкови снадно понятная“. Київським школярам приписують навіть участь у творчости українських історичних народних дум, — про що буде згадка дальше.

Новим духом повіяло у Київській Академії з початком XVIII. століття, а на чолї того нового напряму стоїть професор поетики, реторики, філософії і богословія Теофан Прокопович, ознакомлений добре з відродженими клясичними науками в часї свого заграничного образованя в Італії. В своїх учебниках і викладах вказує він на взірці старої клясичної особливо латинської лїтератури або на визначнійших представників доби відродженя і гуманїзму в західній Европі, н. пр. Еразма Роттердамського й ин. Сей засновок відродженя клясицизму приложив Прокопович і до богословія і поручав між иншими в богословію користувати ся сьв. Письмом і творами Отців і учителїв Церкви, Григорія Назіянзена, Августина, Василія В. і ин., що жили перед роздїлом Церков, а очищене фільософії від схолястичного „смѣтья“, почате Прокоповичем, провадив

[1]) Молдавські господарі користували ся українськими печатнями і давали їм грошеві підмоги, братства даром посилали книги в Сербію, в київській Колегії учило ся богато Сербів, а українські учені ішли навіть до Сербії і там засновували школи.

дальше український фільософ Сковорода, хоч его твори
такі що до форми дивоглядні.

Послїдовником у тім напрямі Прокоповича був Георгій Кониський і ин.

Язиком Київської Академії й тодї не перестав бути
латинський, але очищений від середньовічних варваризмів.
а Прокопович приложив се змаганє і до тогочасного лїтературного
язика та дав почин до нинїшнього лїтературного
московського язика. Але при тім своїм змаганю звертав
він бачність на се, що сказане ним про латинський
язик і его чистість треба розуміти і про всякий инший
язик. І се очищуванє тогочасного лїтературного руського
язика довело до его роздїлу „на высокій и низкій стиль
или слогъ". До сего останнього зачислювано український
язик, котрому Г. Кониський витичив окреме призначенє.
По его думцї комедія повинна бути написана „слогомъ
простымъ, плебейскимъ и мужицкимъ, каковыя и лица
имѣетъ", а траґедія повинна „бути повна потрясень,
тяжких мислий, звучних слів і маїже царського перифразу".
Крім комедій народна мова проявляла ся у вертепних
виставах, що вийшли з київської шкільної драми, в поздоровних
віршах на Різдво і Великдень, в наслїдованях
народних пісень. В шкільних збірниках, котрі собі складали
ученики київської Академії з висловів знаменитих
мужів старинности, попадали ся також народні пословицї,
н. пр. баба з воза — колесам лекше: здав ся циган на свої
дїти і т. и. Тим способом до Академії входило народне
живло.

Хоч ріжні доби в розвитку київської науки і лїтератури
в XVII. і XVIII. столїтю мали деякі окремі прикмети,
то всеж таки проявляли народне житє місцеве в ріжних
формах. Історичне житє України було сильнїйше від науки
і ріжні фази розвитку сего житя відбивали ся відгомоном
навіть у схолястичній науцї.

Окрім тих головних значнїйших огнищ, било духове
житє в українських землях живійшим живчиком також
в поменших місцевинах, як Луцк, Корець, а навіть одалік
сих огнищ трудили ся монахи Атонської гори —
Іван Княгиницький, званий Йовом, основник Скита
Манявського (коло Богородчан), та Іван Вишен-

ський, родом Галичанин, що слав із „Сьвятої Гори" славні „посланія" на Русь і остерегав український нарід перед всякими ересями та наклнкував до морального житя. Щойно під конець XVIII. і з початком XIX. століття повстають новітні школи російські, як **університет у Харкові** (1805. р.) **у Києві** (1833. р.), в **Одесі**, або **ліцей у Ніжині кн. Безбородка**.

а) Перший відділ II. доби (1453 – 1569.).

На основі дотепер відкритих і виданих творів письменства можемо висвиити ся, що перший відділ II. доби був часом *застої й ослаблення літературної творчости*, хоч можна помічати певний приплив нових книжних засобів і творів. Основою тогочасної книжности остає все ще староруська книжна традиція, доповнена новими придбанями перекладних писань і перво-творів. Сей приплив нових книжних творів був викликаний відродженем болгарської книжности, починаючи від Кипріяна і Цамблака, а на основі тих південно-словянських, а головно болгарських перекладів, появляли ся нові переклади давніших творів. З упадком Царгорода була **Атонська гора** таким головним **огнищем**, відки наші письменники черпали засоби книжности і культури. Там проживали і наші черці, списували книжки, обмінювали ся своїми творами з паломниками і черцями сербськими та болгарськими і приносили сї книги на українські землї, де їх розповсюднювали.

1. Церковні твори.

Були се твори головно змісту моралїстичного, збірники перекладні і первотвори, в роді *Ізмарагдів, Золотих цїпий* і т. п. Вельми розповсюдненими були так звані *Учительні євангелія* (збірники наук на недїлї і сьвята на основі євангелій), приладжені до зрозуміня вірних, оживлені вставлюваними оповіданями. Крім того вельми популярними були доповненя давнїйших *Житий Сьвятих*, перерібки і доповненя *Печерського Патерика*, що вказує на непереривну і живу звязь із староруською традицією. Появляють ся також *Посланія* і *полемічні твори*, а все те стає певним доказом, що і в пер-

ній половині другої доби не брало людий з богословським образованєм і письменським хистом. Не було лише понуки до літературної творчости, не було духового руху, щоби побуджував людий до сьмілійших поривів і се вказує на певну застою в умовій і письменській діяльности.

Замітно, що у зближеню українських учених XVII. ст. до народа послужили їм основою польські взірці літератури. Петро Скарга, котрий у борбі з протестантами послугував ся їх оружєм і в проповідях та творах своїх відзивав ся до народу рідним єму язиком, написав Żywoty Świętych, котрі мали і на Україні для православних важне значінє, бо стрічаємо наслїдованя або навіть прямі переклади єго проповідий і житий на руський книжний язик у першій половині XVII. столїтя. Єго Житя Сьвятих, написані взірцевим язиком, місцями житя Сьвятих східної Церкви із східних жерел зачерпнені і звертали на себе увагу українських духовних, котрі ще не мали повних Четий-Миней. Йоаникій Голятовський переложив, а в дійсности мало що лише змінявши, переписав руськими буквами Житя Сьвятих Скарги, признаних східною і західною Церквою, а також до православних збірників Житий XVIII. столїтя війшли такі, як чудо сьв. Николая з Половцями, о сьв. Володимирі, о сьв. Борисї і Глїбі і т. п. В инших тогочасних збірниках Житий і Учительних євангеліях проявляє ся жива народна мова для потреби і розуміня простих людий.

Маємо з тих часів також рукописи оповідань звязаних з Троянською війною, Александром В., Индийським царством, вельми популярних повістий (про Варлаама й Йоасафа), апокрифічних повістий і поем.

Завіщаня деяких тогочасних панів (як н. пр. Петра Загоровського [† 1566. р.], луцького городничого і ключника й єго сина Василя, волинського каштеляна, князя Богуша Корецького, волинського воєводи) кидають цікаве сьвітло на релїґійно-моральний сьвітогляд і культурні відносини в половині XVI. столїтя. Особливо завіщанє Василя Загоровського про вихованє єго дїтий і науки давані дїтям що до лїтературної стійности навіть можна поставити висше поученя Мономаха. Коли

діти будуть мати по сім літ, радить Загоровський придбати для них дяка добре вченого і чесного, щоби учив їх в єго домі „руської науки в сьв. Письмі". Не пестити, а пильно приводити треба до науки, щоби опісля були здібні на помножене хвали Божої, на службу речипосполитії, родичам і приятелям і до сповнюваня обовязків". А коли дійдуть до доброї науки „в своїм руськім язиці, в сьвятім Письмі і в молитвах", тоді треба згодити статочного бакалара, щоби міг добре вчити латинського язика, а коли будуть в тім мати вже добрі початки, віддати їх до Вильна, до Єзуїтів. Тої науки мають учити ся 7 літ або й більше без перерви, не приїзжаючи до дому, а коли осягнуть добре знане латинської науки, милость-панове приятелї єго мають дати їх у службу на такі місця, де могли би вони вправляти ся в боязни Божій. Також щоби не помітували руським письмом і мовою та чесними і покірними руськими обичаями і найбільше вірою своєю і ніколи не опускали служб Божих у церквах грецького закону, держали пости, молили ся і стерегли ся єреси. А коли на таких місцях привчать ся добрих обичаїв, дати їх у службу королеві і речипосполитій.

2. Історичні твори.

З XV. і з початків XVI. ст. маємо літописні перерібки (компіляції), оперті на староруській літописній традиції і продовженя київських і новгородських літописних збірників місцевими самостійними записками.

I. **Литовсько-руські літописи** се найважнійший витвір тогочасного письменьства з прикметами білоруського говору. **Найдавнійша редакція** литовсько-руських літописей займає ся подіями останньої четвертини XIV. і першою половиною XV. столітя. Єї основу творить прагматичне (без років писане) оповіданє талановито написане про взаємини Витовта й Ягайла, доведене до 1382. року. Літописець боронить становища Витовта супроти Ягайла й обжаловує єго. До того оповіданя долучені відорвані вістки, як н. пр. Похвала Витовту. **Середня редакція** (в двох ґрупах) подає казочну історію великого князївства Литовського давнійших часів, починаючи оповіданєм про прихід з Італії над Німан Палемона, предка литовського народу.

з патріярхами видніїших литовських родів, і веде історію великого князівства Литовського аж до Гедимінових часів, сплітаючи подібні книжні історично-генеальоґічні фантазії з відгомоном руських літописий і з ріжними переказами. Та редакція має дві ґрупи: в першій ґрупі єї основа — історія великого князівства Литовського сягає до часів Свитригайла і Жиґмонта Кейстутовича (із згаданим казочним вступом) і доведена дуже короткими записками до XVI. столїтя. В другій ґрупі єї продовженя далеко ширші і мають уже певну закраску. Місцями виступають тут політичні і партийні погляди вельмож великого князівства Литовського й їх аристократично-олїґархічна політика та вороговане проти Жиґмонта Кейстутовича за єго політику проти аристократії.

Третя (ширша) редакція, список із бібліотеки **Биховця** (президента суду), представляє дальший розвиток литовсько-руського писаня і літератури й обрібки предмету. В тій редакції літопись розширена вістками з письменних і устних жерел і вступна леґендарна єї частина й часи Ягайла, а відтак самостійно описані часи від смерти Жиґмонта. Оповіданє єї живійше, має повістевий виклад, ожи́влене часто леґендами, але там, де зачерпнене з устного переказу. Вельми цїнне воно яко відгомін живого житя XV. столїтя і поглядів на тодішних людий і події скрізь призму вельмож (н. пр. про становище князя Глиньского супроти вельмож). Рукопись урива́є ся на 1507. роцї. Деякі образи живо написані (н. пр. про зїзд монархів у Луцку або про убийство великого князя Жиґмонта князем Чарторийським).

Литовсько-руські літописи визначають ся зовсїм новим стилем, відмінним від руських літописий княжої доби. Стиль сей зближений більше до канцелярийного стилю великого князівства Литовського, ніж до староруського книжного, має прикмети сьвітського стилю, свобідного від церковного впливу і византийського красномовства, а уляга́є впливови польських висловів і складнї, н. пр. гуф, реша (rzesza), моц. Сей стиль переходить опісля і до богословського письменьства другої доби.

До старого лїтописаня є зближена коротка **Лїтопись Супрасльського монастиря** (на білорусько-українськім погра-

пису в Гродненщині). Вийшла вона очивидно з церковних кругів, а короткий витяг із давнійших літописий продовжений у ній новими сучасними волинськими і поліськими записками з кінця XV. столітя. До сего витягу з давних руських літописий додана цікава повість сучасника про литовсько-руську війну з 1515. р., а на закінченє подане похвальне слово героєви сеї війни кн. Константинови Івановичеви Острожському. Ся похвала кінчить ся такою „славою“, яка нагадує ритмічну будову деяких місць „Слова о Полку Ігоревім“ або закінчень українських народних дум XVII. столітя.

„Великославному государю королю Жикгимонту [1]) Казимировичу буди честь и слава на вѣкы.

побѣдившему недруга своего великого князя Василі [московского,
а гетману его вдатному князю Константину Ивановичу [Острозскому
дай, Боже, здоровье и щастье вперед лѣпшее:
какъ нынѣ побил силу великую московскую,
абы так побивал силную рать татарскую,
проливаючи кровъ ихъ бесурменьскую“.

Автор сеї повісти і похвали, імовірно чернець Супрасльського монастиря, залюбки згадує про се, що король Жигмонт „съ многими вельможами своими“ слухав церковного співу й оглядав церкву з монастирем.

II. **Львівська Літопись** є літописию братською, що творить перехід до пізнійших літописий XVII. і XVIII. столітя (починає ся 1498. р., мабуть недокінчена перериває ся на 1649. році), складає ся з двох частин. Перша написана імовірно Львовянином (мабуть Рогатинцем) на основі которих записок з XVI. столітя з додатками власних помічень літописця про події сучасні на Україні (перші козацькі заворушеня Підкови і Наливайка), а хоч згадує з одушевленем про Хмельнищину, не промовчує і відємних сторін козацьких змагань. Єго оповіданє щи-

[1]) в тогочасних творах руських подибуємо кг = ґ.

простодушне, виявляє гумор і ясний сьвітогляд. Язик огочасний книжний руський з примішками польських виселовів [1]).

3. Урядоване і законодавство.

В урядованю руське письмо й язик в тих краях були уживані ще в початках XV. столітя, побіч латинського, але пізнійше уступають зовсїм місця латинському урядованю. Литовсько-руські землї менше улягали польському впливови. Основане Люблинського трибуналу мало запоручити автономію. Отже там урядова руська мова, вироблена у великокняжій канцелярії з білоруською закраскою [2]), держить ся ще в повній силї до Люблинської унії 1569. р.) а обезпечена правительством і на пізнійше. Окрім урядових актів і грамот, маємо замітні памятники правничого і законодатного письменьства: Судебник великого князя Казимира Ягайловича (1468. р.) Литовський Статут [3]), наданий королем Жиґмонтом 1530. р.).

Судебник Казимира Ягайловича є збірником прав (28 артикулів), виданих для обезпеки приватної власности. За крадїж були назначені вельми строгі кари, навіть кара смерти. Також строго карано за напад на сусїда, відбиране єму батьківщини, або захоплюване чужої сковщини. Взагалї Судебник мав метою оборону слабших людий проти сильних задирак. Язик Судебника похожий на язик

[1]) Львівську Лїтопись видав А. Петрушевич в „Наукowомъ Сборнику“ Гал. Рус. Матиці й окремо 1867. р.

[2]) старословянському ѣ відповідає е, є н. пр. въ повеге зам. повѣтѣ: вечный зам. вѣчный: е зам. я, н. пр. светый, паметь, месець (мѣсяць) і т. п. Сею мовою ведено також дипльоматичні межинародні переправи з Московщиною, з Татарами і з Молдавією, в котрій руський язик в також урядовим.

[3]) Лит. Статут уложений 1522—29., а принятий соймом 1530 р., був писаний тодїшним книжним руським язиком і містив звичаєві постанови лит.-руських земель, хоч дещо там війшло і з польського права. Друга редакція (1566. р.) була зроблена з деякими змінами в польськім і руськім язицї, а третя редакція руською мовою (1588. р.) за Жиґмонта III.

Руської Правди, але проявляє ся вже вплив канцелярийного язика, який опісля уложив ся в Литовськім Статуті

Литовський Статут є збірником публичного і приватного права, постанов давного державного права на Руси й останків звичаєвого народного права. На сім руськім збірнику законодавства відбив ся вплив римського права але основою єго послужило таки давне громадське право на Руси. Народне сільське зборище (віче або копа відбуває суд і розправу по давному звичаю н случай шкоди в чужім селї, на случай присвоєня чужо борти (дерево, в котрім сиділи дикі пчоли), або на случа крадежи, коли злодія не можна було знайти, а підзор па дав на ціле село. Сї постанови про копні суди (перш редакції) потвердив другий статут, а також третій, однач сї постанови громадського ладу про копні суди не могл остояти ся побіч шляхотської управи. — Язик Статута кан целярийний книжний руський з білоруськими прикмета ми. — Деякі українські міста в Польщі користували ся н мецьким маґдебурським правом на основі королїв ських привілеїв і мали самоуправу, що визволяла їх старостинської і воєводської власти. В українських суда уживано сего права в польській редакції, поки єго під к нець XVI. столїтя не переложено на руський язик. С право було в уживаню на Україні ще в XVIII. столїт а на Литовське і Маґдебурське право покликує ся ще В зний в Наталці-Полтавці.

б) **Другий відділ II. доби (1569—1798).**

З Люблинською унією проявляє ся могучий вплив з хідно-европейської і польської культури в житю і в пис меньстві Руси. Передовсім сему впливови піддала ся л товсько-руська шляхта. Вже з початком XV. столїтя гум нїстичні і реформацийні струї поривають за собою молод людий, котрі в західно-европейських університетах (у Пра в Кракові, Падуї й ин.) глядїли ширшого й основнїйшо образованя. Литовсько-руська шляхта не могла оперти вплив польських звичаїв і двірського житя, а все втягало її до католицької Церкви. Розповсюднений помі литовсько-руською шляхтою протестантизм із усякими

стами приневолив польське правительство покликати орден Єзуїтів, щоби викорінив іновірців у Польщі, а в основаних ними академіях у Вильні і в Полоцку почала образувати ся молодїж литовсько-руської шляхти. Крім того проповідями, прилюдними розправами і богословськими писанями поборювали вони іновірців, а се було тим лекше, що протестантизм не закорінив ся в широких народних верствах. З наверненем литовсько-руських вельмож і шляхти до католицької віри упадала могуча підпора українського народу, котрий найшов захист для „благочестивої" віри і української народности в церковних міщанських братствах, основаних на підставі свобід, самоуправи і самосуду, запоручених містам маґдебурським правом.

Вобразовані заходом братств у заграничних і в братських школах українські учені богослови і письменники, вправлені там в льоґічнім і фільософічнім мисленю, стали уоружені середньовічною схолястичною наукою, але з европейським напрямом, до боротьби з католицькими богословами.

Наслїдком тогочасних условин і положеня української народности проявляє ся отже в українських землях у другім відділї II. доби головно дїяльність на поли церковного письменьства. А що тоді вела ся боротьба за найважнїйші питаня української народности, найбільше улюбленою лїтературною формою була богословська полеміка (учений спір). Особливо доверщене Берестейської унії було головною понукою до живого богословсько-лїтературного руху з обидвох сторін. Уніяти встоювали за свою справу, а православні поборювали унію і католицизм. Першу ведено полеміку на історичній основі, поясьнюючи ідею церковної унії, а спори про доґми, що відріжняють православіє від католицизму, займали друге місце. Але згодом, коли церковна унія стала доверщеною подїєю, перейшла полеміка від історії до доґматики: питанє про походженє унії стало другорядним, а головну увагу звернено на спір про доґми. Однак обидва сї напрями полеміки звязані тїсно з собою.

1. Полемічні твори.

Берестейський собор (1596. р.) і поява короткої історії діяльности сего собору викликали з обидвох таборів горячу полеміку, в яку вмішав ся також знаменитий польський проповідник Єзуїт **Петро Скарґа**, а виступивши в обороні собора („Synod brzeski“ і в книжнім руськім перекладі, а ще 1577. року напечатав „O jedności Kościoła Bożego“), відказав сьвітським права вмішувати ся в церковні справи. Против сеї оборони видав шляхтич - протестант **Христоф Броневський** під прибраним іменем **Христофора Филалета** (т. є правдолюба) твір „Апокрисисъ албо отповѣдь на книжкы о соборѣ Берестейскомъ“ (в польськім і книжнім руськім язиці), написаний дуже різко, що викликав сильне враже́нє між прихильниками і противниками. В сїм творі Броневський доказує права сьвітських людий до участи в справах Церкви і віри й обстоює ідею демократичного устрою Церкви. Проти Броневського, котрий у своїм творі голосив протестантські ідеї, виступив **Іпатій Потій**[1]) зі своїм знаменитим „Антиррисісом“ (1599. р., „Ἀντίῤῥησις“), богатим на історичні матеріяли, що в неоднім вияснюють приготованя до унії. Він був також автором твору: „Унія албо выклады преднейшихъ артикуловъ“ (1595. р.), і полемічного твору „Гармонія восточной Церкви съ Костеломъ римскимъ“ (1608. року), приписуваного давнїйше Йосифови Велямино́ви Рутському.

Між оборонцями унії Потій, епископ володимирський, опісля митрополит київський, оден з найліпших знавців тогочасного язика (виобразований на творах Скарґи), напи-

---

[1]) Адам Потій походив з визначної сенаторської родини, науки відбував у німецьких академіях, а відтак заняв на королївськім дворі вилпвове становище і сенаторське достоїньство. Князь Острожський, бажаючи в нім мати підпору в боротьбі проти унії, наклонив його зректи ся сенаторства і приняти епископство Володимирське і Берестейське. Потій, повдовівши, висьвятив ся, приняв імя Іпатія і став епископом Володимирським і Берестейським. Опісля став Потій вельми ревним і здібним пособником віднови унії Руської Церкви з Апост. Столицею, а крім того чималі заслуги положив яко церковний письменник і проповідник. По смерти київського митрополита Михайла Рагози засів Іпатій Потій на митрополичім престолї.

сав також богато проповідий, що остали непечатаними, а опісля появили ся в польськім перекладї (а крім того богато цїнних обємистих листів). З православного табору вийшов про унїю важний твір під заголовком „Пересторога“ [1]) (около 1605. р.), котрого автор, член львівського братства **Юрій Рогатинець**, заможний і богатий купець львівський і вельми осьвічений та талановитий, виказав ся яко популярний письменник.

В „Перестрозї“ оповідає Рогатинець про змаганя до заведеня унїї і про Берестейський Собор 1596. року, а відтак виступає против верховодства Папи, послугуючись православними і протестантськими доказами. Крім того Рогатинець написав народною мовою Статут Ставропігійської школи (першу половину, другу церковною мовою написав богатий міщанин Іван Красовський), в котрім подав розумний план устрою школи і бурси. — Побіч Потїя можна поставити **Йосифа Велямина Рутського**, опісля київського митрополита, автора знаменитого пропамятного письма в латинській мові, посланого до Риму в обороні унїятів і української народности, реформатора чина св. Василия В., котрий писав польською і латинською мовою і дав почин до богатого василіянського письменства на польській мові в XVII. і XVIII. ст.

Одним із завзятїйших учасників у сїй боротьбі був **Мелетій Смотрицький**, що визначив ся найбільш своєю Церковно-Славянською Граматикою. Учений монах і православний архиєпископ полоцький побирав науку сперш в єзуїтській колегії у Вильнї, а відтак на німецких унїверситетах [2]). Сперш був ревним обронцем православної Церкви і видав (1610. р.) по польськи книгу під заголовком „Θρῆνος to jest Lament jedynej świętej powszechnej apostolskiej wschodniej Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary: pierwej z greckiego na słowieński, a teraz

---

[1]) Одна копія лат. буквами „Перестороги“ находить ся в біблїотецї Оссолиньских, друга в бібліотецї київського унїверситету. Основну розвідку про сей твір написав проф. др. Студиньский.

[2]) Про образованє Смотрицького дбав кн. Конст. К. Острожський. Отець Мелетія, Герасим, що служив сперш у війську, а був вельми осьвічений, поставив князь Острожський начальником Острожської школи і там брав він участь у виданю Острожської Біблії 1581. р.

z słowieńskiego na polski przełożony przez Teofila Ortologa", т. є. Плач Східної Церкви, в котрій яркими красками зобразив сумне положенє православної Церкви на Литві і відступство від неї знатних шляхотських родів, а се спонукало самого Скарґу виступити против него в творі: „Na Treny i Lament T. Ortologa do Rusi greckiego nabożeństwa przestroga". Але опісля Смотрицький виїхав на Схід, подорожував три роки, а вертаючи, поступив до Риму і там приняв унію. Після повороту на Русь взяв він знов участь у полеміці, але вже против православія, і видав по польськи „Apologia" (оборона), в котрій висловив баженє, щоби Східна Церква злучила ся із Західною. Апольоґія Смотрицького викликала з обидвох таборів ще кілька творів (митрополита Йова Борецького „Аполлія" т. є. погибель), а на соборі у Києві відрікав ся Смотрицький своїх поглядів, але відтак знов вернув до них і умер уніятом (1633. р.).

В полемічній літературі визначив ся також **Захарія Копистенський** (умер 1627. р.), київський єромонах, особливо знаменитою книгою [написаною против книги Виленського ігумена Кревзи „Оборона унії"] „Палїнодія" (т. є. поворот), в котрій розібрав всї питаня про унію, але сеї книги тодї печатно не видано[1]). В „Палїнодії" зібрані всї спірні точки між Східною і Західною Церквою. Знаменитими полемістами, а заразом визначними проповідниками на Українї XVII. столїтя були **Йоаникій Голятовський** (Молочко), ректор київської Академії, і чернигівський архиєпископ **Лазар Баранович**. Голятовський писав полємічні твори книжною руською і польською мовою против католиків, жидів, магометан і поган, а з его творів особливо замітний „Мессія Правдивий", в котрім доказує, що Христос був правдивим Месією, а крім того подає перекази з тальмуда, народні повіря і перекази Жидів, що найшли місце в творах середньовічної поезії. Написав він сей твір з нагоди появи лжемесії в Палестині. Всї его твори визначають ся богатством ріжнородних подробиць, що дають ясний по

[1]) „Палїнодію" з пізнїйшого списку напечатано в Петербурзї в „Историч. Библіотекѣ" VIII. т., а первопис єї є в Бібліотецї Замойських у Варшаві.

гляд на характер тодішньої учености і виказують его широке очитане. Баранович писав богато польською і книжною руською мовою і вступав ся за автономію України і православної Церкви на Україні. Замітно, що перші православні полємісти опирали свої твори головно на протестантських жерелах, а уніятські письменники писали під впливом богатої католицької літератури XVI—XVII. ст.

2. Проповідні твори.

З розвитком богословської полєміки на Україні лучив ся також розвиток проповіди. Педаґоґічне значінє проповіди зрозуміли передові люди на Україні, а впевнив їх у тім особливо приклад Єзуїтів, у котрих проповідь була могутним способом утвердженя і розповсюдненя католицької віри. Не лише Єзуїти, але й Смотрицький вказували на висшість католицького духовеньства перед православним, бо у православних не було проповіди, не було бесідників. Задля того братські школи, а передовсїм Київська Академія, обняли своєю проґрамою також науку проповідий, а шкільні підручники подавали правила для їх укладу і готові взірцї. Наука реторики, котра мала також схолястичний характер, підготовляла головно проповідників, щоби могли йти навзаводи з католицькими церковними бесїдниками. Писанє проповідий було услівєм зрілости, а учителї мали в неділї і сьвята давати катехитичні науки і виголошувати проповіди. Як у католицьких схолястиків, так і на Україні служили взірцями старинні ретори і софісти, а відтак польські проповіди. Почавши від кляси, званої реторикою, подавано ученикам засади укладу проповідий, а протягом усіх курсів уважано проповіди найважнійшими вправами.

Сї проповіди визначали ся умілостю і вимовою, богатством метафор, порівнань і уподоблень, дуже часто натягнених і дивоглядних.

Першою книгою, яку можна вважати початком окремої науки проповіди, був Голятовського „Ключъ разумѣнія“, де находить ся „Наука албо способъ зложеня казаня“, з додатком „казань“. Тут виложені майже всї, але доволї недоладні правила і способи пропо-

відий, що витворили ся з одного боку під впливом схоластичної науки в школах, а з другого — під впливом взірців латиньских і польских проповідників.

Для розвитку проповіди установлено при монастирях і церквах окремих „проповідників“ і постановлювано на сї місця духовні особи, що кінчили академічний курс. Також майже кожде братство мало при своїй церкві проповідника. Урядом проповідника розпочинали службу в руській Церкві майже всї опісля визначні і славні достойники церковні на українських землях.

Оден з перших українських проповідників був **Кирило Транквіліон Ставровецький**, бувший учитель львівської Ставропигійської школи, а відтак чернигівський архимандрит, основник руської схоластики, що видав „Євангеліє Учительноє“ т. є. „Поученія на дни воскресныє и праздники всего года“. Але до процьвіту і найширшого розвитку довели тогочасне красномовство своїми проповідями **Голятовський, Радивилівський і Баранович**.

Йоаникій Голятовський († 1688. р.) назвав свій збірник проповідий „Ключь разумѣнія священникомъ законнымъ и свѣцкимъ належачій“, бо сї проповіди, по его думці, відчиняють двері до неба. Уложений ним підручник під заголовком „Наука албо способъ зложеня казаня“, додавши до одної і до другої части проповідий — (перша часть містить проповіди на господскі і богородичні праздники, друга на празники Сьвятих) — відчиняв, по его думці, проповідникам двері до складаня нових проповідий.

Сей підручник є збірником поук і теоретичних правил для проповідників. Одні і другі є характеристичні для української схоластичної проповіди. Кожда проповідь має дїлити ся на 4 части: ексордіюм (вступ), пропозицию (предмету), наррацію (виклад) і конклюзію (закінчене). Всї її части мають бути строго підчинені темі: „Як з малого русла випливає велика ріка і вода в сїй ріцї злучає ся з тою водою, що находить ся в руслї, так з малої теми витворює ся велике слово, котрого части повинні згоджувати ся з темою так, щоби се, що є в темі, було також у вступі й у викладї і в закінченю. Предмет для наук треба брати не тілько з духовної, але й із сьвітської літе-

ратури. Основою проповіди повинно бути вияснене імени Сьвятого або покійника (Володимир — володів миром. Христофор — носив Христа. Василий — цар. Николай — побідник. Стефан — вінець). Для зацікавленя слухачів треба подати якийсь займавий вступ і хитре закінчене або обіцяти оповісти якусь нечувану або невидану повість або якесь чудо. Чисто механїчний умілий характер проповідий виливає з сего ради, що проповіди можна переробити з давнійших, змінивши імя Сьвятого, а тема, вступ, виклад, закінчене буде таке саме. Можна проповідь скоротити або розширити додатками нових прикладів і т. п. в „більше слово". У Голятовського важнійша є форма і збережене установленої методи та чисто зверхне приложене до сеї або иншої теми. Про внутрішне, духовне значінє проповідий він майже не згадує, радить лише проповідникам не доводити слухачів до розпуки, пострашити їх, а відтак потішити і подати надію на спасенє.

Викладаючи науку складаня проповідий, звернув ся Голятовський весь на свої проповіди. Єго проповіди зложені після тих правил і визначають ся прикметами тих схоластичних систем, котрі викладано тоді в школах. Деякі єго проповіди можна назвати догматичними або моральними розправами, перенесеними у проповідь. Крім того видав він збірку „Небо новое" присьвячену чудам Пр. Богородиці, „Месія Праведний" (головно критика талмуду) і ин.

Антоний Радивилівський († 1688. р.), другий знаменитий проповідник сего часу, був ігуменом Київсько-Николаївського монастиря. Видав два обємисті збірники проповідий: „Огородокъ Марїи Богородицы" і „Вѣнецъ Христовъ изъ проповѣдій недельныхъ яко зъ цвѣтовъ рожаныхъ сплетеный". В его проповідях проявляють ся ті самі прикмети, що й у Голятовського, але він не перевисшає его сьмілостю порівнань. Він черпає картини свої не лише з біблії і природи, але й з мітольогії і з клясиків (подає проповіди про Володимира В., Антонія і Теодозія Печерського, Бориса і Глїба і т. п.). Він намагає ся ще піддержати свої докази всякими приказками й анекдотами. Між иншими оповідає відому історію про турецького султана Солимана, що послужила основою

для Шекспірового Венецького купця, зачерпнену із славного збірника оповідань „Gesta Romanorum“ (дії романських народів). Се доказ, як на Україні були розширені ті збірники оповідань, що туди через Польщу зайшли із західної Европи.

Лазар Баранович († 1693. р.), архиепископ чернигівський, був більше строгий, церковний і доґматичний у своїх проповідях, як обидва попередні. Єго проповіди натхнені рішучим, воєвничим тоном, бо він жив у часі польсько-козацьких війн, а на се вказують навіть заголовки двох єго збірників: „Мечь духовный“ і „Трубы словесъ проповѣдныхъ“. Находимо, правда, й у него символїчні й алеґоричні образи, але зачерпнені з біблії й Отців Церкви; длятого єго проповіди близші до византийської проповідничої школи. Він також одягає найзвичайнійші гадки у високопарні форми, любить промовляти „цьвітами“, однак відзначає ся від тамтих певною мірою і смаком.

Така проповідь, вироблена на Україні вимогами схолястичної науки, була доказом висшої осьвіти проповідників, подобала ся осьвіченим людям, вихованим у школах, де вони чули про мітольоґію, історію, реторику й инші науки, але не могла бути приступна і зрозуміла для ширших верств народу, майже зовсїм неграмотного. Мимо того сей напрям не тілько довго удержав ся в проповіди на Руси, але єго занесли опісля українські учені — **Епіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Димитрій Ростовський** [1]) і инші — у Московщину.

Наплив українських учених до Московщини в другій половині XVIII. столїтя викликав там горячу боротьбу прихильників старовини проти „новостий“. Характер образованя українських учених видавав ся тим сторонникам старовини небезпечний і своїм духом вельми зближений до католицизму, а їх богословські погляди вважали в Московщині майже єретичними. Оборонці давного благочестія намагають ся українським ученим протиставити Греків,

---

[1]) Димитрій Туптало († 1709.) був митрополитом ростовським і відси єго названо Ростовський. Він вславив ся також спорудженем великого збірника Житій Сьвятих, розложеного на 12 місяців, що длятого зве ся Четії-Минеї с. є книга до читаня (мин, грец. вислів = місяць, отже Минеї = місячні книги).

котрі являють ся тепер знов у Москві із добутками нової богословської і літературної діяльности, хоч і деякі українські учені, як Епіфаній Славинецький, були більше прихильні грецькому, ніж латинсько-польському образованю.

Зпоміж українських учених здобули собі в Московщині в XVII. столїтю найбільше значінє вже названі три письменники.

Епіфаній Славинецький († 1675. р.) був вельми образованим на той час чоловіком, знав добре словянський, грецький, латинський і польський язик, і як висловлює ся оден сучасник про него, був „не токмо грамматики и рѣторики, но и философіи и самыя Ѳеологіи испытатель и искуснѣйшій розсудытель и опасный (обережний) претолковникъ (перекладник) еллинского, славянскаго и польского діалектовъ“. Він трудив ся над поправками текстів церковних книг богослужебних, провірював їх з грецькими оригіналами і спорудив два словарі (грецько-словянський і богословсько-фільольогічний) для поясненя малозрозумілих місць і висловів сьв. Письма. Впровадив він також у Московщині живу устну проповідь замість читаня вибору з творів сьв. Отців Церкви, що було вийшло в звичай в часї запепаду просьвіти.

Симеон Полоцький († 1680. р.) образував ся у Київсько-Могилянській Колегії і переселив ся в Москву 1664. року, де своїм образованем, літературним талантом і зверхньою огладою звернув на себе увагу царя Олексія Михайловича і став учителем єго дїтий. Яко письменник визначив ся він незвичайною плодовитостю. Написав богато творів богословських („Вѣнецъ вѣры“, систематичний виклад христіянської віри, схолястичним ладом), полемічних („Жезлъ правленія“, з великою різкостю звернений проти розкольників), ораторських (схолястичного напряму н. пр. „Обѣдъ душевный“, „Вечеря душевная“), драматичних і віршованих. Для письменьства важні особливо сї два останні роди єго творів, що внесли шкільну драму і на довший час впровадили в новій книжній поезії силябічне віршоване і театральні вистави.

З західно-европейським театром (містеріями) познакомили Україну товариші подорожи митрополита Ізидора (на фльорентинський собор). Скоморохи занесли на Русь деякі комічні вистави і маріонетний театр. В народній поезії було богато драматичного живла; було воно в зароді і в церковних обрядах (н. пр. похід патріярха на осляти, умиванє ніг у вел. Четвер і т. н.).

Полоцький написав дві комедії [1]: „О блудномъ сынѣ" (після євангельської притчі) і „О царѣ Навуходоносорѣ" (переробка „пещного дѣйства") — події про трех отроків несгалених в печи „халдеями": Ананію, Азарію і Мисаїла).

Комедія о блуднім сині виказує сумні наслідки непослуху старшим, а ся ідея висловлена у прольогу ось як:

„Юнымъ се образъ старѣйшихъ слушати,
На младый разумъ свой не уповати,
Старымъ — да юныхъ добрѣ наставляютъ,
Ничто да вельми младымъ не спущаютъ".

Друга комедія зображає пиху і гордість Навуходоносора, а молодці неспалені в печи представлені ідеалом справдешньої віри і релігійного вихованя.

Симеон Полоцький переложив віршами „Псалтирь" і „Мѣсяцесловъ" і уложив дві віршовані збірники вельми різнородного змісту — „Вертоградъ многоцвѣтный" і „Рифмологіонъ". Як він висловлює ся, бажав він дати в них поясненє правдивої віри, моральну науку, розповсюднити „въ нашемъ словенскомъ книжномъ языцѣ" „рифмотворное писаніе", котре „въ иныхъ языкахъ велію честь имать и уваженіе и творцемъ (авторам) его достойного не лишаетъ отъ Бога и отъ человѣка возмездія и славы". Віршами подає він цілі оповіданя і легенди (н. пр. про побожність французького короля Франца о просьбу, про черця, що 300 літ слухає сьпіву райської птиці

[1] В старинім театрі звали комедіями всякі театральні вистави, незалежно від змісту, котрий міг бути поважний, н. пр. з біблійних тем. Комедії ділили ся на „жалостні" (поважні), „прохладні" (шутливі) і т. н.

пор. легенду українського поета Александрова] і т. п.), середньовічні відомости з наук природописних, молитви і т. п.

У вірші „Богоподобіє" говорить Полоцький:

„Демосѳень вопрошенный, что уподобляеть
Богови человѣка, сице отвѣщаеть:
Подобить Богу, еже всѣмъ благотворити
И, лжу ненавидяще, истину любити",

а у вірші „Розга" вказує на основне правило старинного вихованя:

„Плевели отъ пшеницы жезлъ твердъ отбиваетъ. —
Розга буйство изъ сердецъ дѣтскихъ прогоняетъ".

Вплив української науки і просьвіти на Московщину.

Українська література і наука мали значний вплив на Московщину ще з кінця XVI. і початку XVII. столїтя, а іменно творами Лаврентія Зизанія, Смотрицького, Захарія Копистенського і Петра Могили. Але з половини XVII. столїтя, особливо від прилуки лївобережної України до Московщини, київська наука вдомашнила ся в Москві і стала там дальше розвивати ся. В другій половинї XVII. ст. трудять ся ще в Київі Голятовський, Радивилївський, Баранович і инші духовні письменники. Однак з кінцем XVII. столїтя переселяють ся київські учені Епіфаній Славинецький, великий знавець клясичних язиків, котрий яко учитель і учений вельми заслужив ся перекладами і поправками церковних і сьвітських книг, Симеон Полоцький, Димитрій Ростовський (Туптало) і ин. в Московщину, щоби там засновувати школи, перекладати і справляти церковні книги.

До піонїрів західно-европейської науки зачислити треба також Українців: Григорія Скибинського і Паладія Роговського, що вчили ся в Римі, а відтак були учителями в Москві. Дмитро Ростовський згадує у своїм дневнику „брата Теофана з Батуринського монастиря", що учив ся в Парижі і Римі фільософії і богословія. Теофан Прокопович виїхав з Київської Академії для довершеня

свого образованя до академії в Римі, де ознакомив ся з найвизначнійшими представниками доби відродженя клясицизму і став найвизначнійшим єго представником опісля в Московщині. Знав він не тілько латинських і грецьких клясиків, але також твори французького псевдоклясицизму.

З того часу київські учені творять у Москві сталий кружок, около котрого скупляє ся тогочасна наука і письменська діяльність. Спершу в московскій словянсько-грецько-латинській Академії передове місце займає грецький язик; однак коли нею став управляти київський учений (рязанський митрополит) Стефан Яворський, родом з Галичини, перестроєно її після київського взірця. Особливо великий вплив здобули київські учені на Петра В., котрий не любив духовних давного московського типу задля їх неприхильности до реформ, а хоч патріярх Доситей просив царя, щоби не настанавляв „чужинців“ митрополитами, а особливо Українців (їх називацо в Москві „Черкасами“), лише родовитих Москвичів, „аще и немудріи суть“, всеж таки цар волів учених Українців. Цар віддавав їм важні єрархічні й инші урядові місця, а київські учені довгий час займали передові становища, що викликувало проти них вороговане московського духовеньства. Теофан Прокопович, проповідник і великий помічник реформ Петра В., служив безуслівно єго змаганям, а Яворський, противник лютераньства, обвиняв о прихильність до того навіть Прокоповича. Як великий вплив мали українські переселенції на царськім дворі, сьвідчить се, що за цариції Елисавети на дворі війшли українські звичаї, а з двох братів Розумовських старший став мужем цариції, а молодший став гетьманом. Однак через те пропало богато талановитих сил для України саме тоді, коли вона їх найбільш потребувала для свого подвигненя.

3. Посланія.

Поруч учених богословів-полемістів і проповідників стоїть зовсім своєрідний письменник, трохи иншого, більш народного характеру, **Іван Вишенський,** родом з місточка Вишні в Галичині, що писав з кінцем XVI. і початком

XVII. століття. Він постриг ся в черці і поселив ся на Атоньскій горі та здобув собі таке поважане на Україні, що Київський собор рішив покликати єго з Атона яко одного з благочестивих людий „процьвітаючих жизнію і благословієм“. Він покинув на якійсь час Атоньку гору і пішов на Червону Русь, де проживав з Йовом Княгиницьким, основником Скита Манявського, щоби і лично своїм впливом піддержати духа своїх однодумців. Але ще більший вплив мали єго Посланія.

Єму приписують около 20 посланий, писаних до князя Василя Острожського і всїх православних христіян, до „народу руского, литовского і лядского“ всїх вір і сект, до митрополита й епископів, що приняли унію і т. д. У своїх посланіях не пописує ся він ученостю анї реторикою, але зате у него богато справдїшнього красномовства, що проявило ся горячим чутєм, щиростю і талантом. Осуджує тих, що „поєретичѣли и отъ Бога далече устраниша ся“, дорікає він иншим недостачею віри, панам за розкішне житє, кривди і насилу, а при своїм аскетизмі перенятий також демократичним духом, вступає ся за тими, що „съ одной мисочки борщъ хлебчутъ и сами себѣ панове и слуги суть“ тай соли нераз не мають за що купити; докоряє владикам і монахам задля невідповідного, соблазняючого житя — одним словом, він переносить полєміку з богословського обсягу на поле щоденного житя. Єго посланія перенятї щирими народними почуванями, горячою любовю вітчини і щирим бажанєм, щоби Русини служили ревно Богови, бо в тім бачить він поруку туземного і вічного щастя. Вишенський радить духовеньству проповідувати слово Боже живою мовою і признає їй широке місце в науці, однак не радить перекладати Євангелія й Апостола „простим язиком“, бо церковно-словянський з усїх язиків Богу наймилїйший і без „поганскихъ хитростей и руководствъ — се же є грамматикъ, риторикъ, діялєктикъ — простымъ прилѣжнымъ (пильним) читаніемъ къ Богу приводитъ“. „Лѣпше изучити часословецъ, псалтырь, октоихъ, апостолъ и Євангеліє — и жизнь вѣчную получити, нежели постигнути Аристотеля і Платона и философомъ мудрымъ ся въ жизни сей звати и в геену (пекло) отъити“. Коли Рагатинець виходив з того становища, що українська

народність не зможе остояти ся без висшої сьвітської осьвіти і промовляв за сьвітським прилюдним вихованем, Іван Вишенський обстоював більше пустинне, аскетичне виховане.

Длятого він також накликує земляків, щоби понехали коляди, щедрівки, народні звичаї і забави. При всім тім однак признає він таки потребу висших богословських наук. Его посланія були отже виразом народного настрою в тій боротьбі і визначають ся нераз справедешним гумором, тимто й не могли остати без враженя на тодішне українське суспільство, а хоч крім одного безіменно виданого не були свого часу напечатані, розходили ся по Україні в численних рукописях.

4. Научні твори.

а) Богословські.

Около 1620. року, коли львівська школа братська почала підупадати, став осередком духового і літературного житя Київ, а головна заслуга належить ся київському **митрополитови Петрови Могилї**. Син бувшого молдавського воєводи, **Петро Могила** (1598—1647. р.), вчив ся мабуть у львівській школї братській, а опісля у Франції, в колегії Єзуїтів. Служив у польськім війську (брав участь у бою під Хотином 1621. року), а відтак постриг ся в черці у Київській Лаврі, де став небавом архимандритом, а по смерти Йова Борецького київським митрополитом. Він відбудовував старинні історичні церкви, з підмогою кружка учених справляв і видавав церковні книги, писав і видавав книги в обороні православної Церкви перед уніятами — „Litos abo Kamień“ (по польски проти Касіяна Саковича, що походив з Потилича в Галичині і був першим архимандритом Дубенським, написав вірші на похорон Конашевича Сагайдачного, приняв унію, а відтак латинський обряд і в творі „Perspektywa“ обвиняв православних в протестантстві) — видав для шкільної потреби „Православное исповѣданіе вѣры“, Катехизм великий і малий, що попадав навіть до сільських дяківських шкіл у Галичині і діждав ся перекладу на німецьку мову, а та

кож замітну „Антологію, сирѣчь молитвы и поученія душеполезная“ (перше руське богато ілюстроване видане 1636. р. у Києві з переднім словом Петра Могили). Се був збірник моральних і житєвих поучень. Могила був новий, сьвіжий чоловік, що додав нових сил київській просьвіті: около него починає ся новий рух, печатане книг і просьвіта на Україні. Однак найважнійшим ділом Петра Могили було розширене і вифіноване київської школи, що стала відтак (1631.) звати ся Київсько-Могилянська Колеґія (опісля 1701. р. Академія). Вона була розсадником науки і просьвіти майже на всю Словянщину та надавала напрям тогочасному письменьству до кінця XVIII. століття, в котрім письменники, о скілько не писали по польськи, послугували ся „славяно-руським язиком“, віддаленим від живої народної мови. Ще бувши архимандритом, вислав Могила кількох талановитих молодців (Ісаю Трофимовича-Козловського, Сильвестра Коссова, Ґізеля й ин.) на науку за границю, щоби відтак були учителями Колеґії, уладженої в новім дусї. Науку викладано латиньським язиком, котрий тоді в цілій Европі уважано признакою висшої осьвіти, язиком західно-европейської науки і релїґійної полєміки. Могилянська Колеґія була уладжена на взорець тодїшних висших шкіл в Европі, а головно єзуїтських колеґій. Єї задачею було з підмогою релїґійного образованя і духа відродити і піддержати українську народність і просьвітно зрівнати її з польською народностю вихованєм і наукою. При колеґії була також бурса для бідних учеників. Ся перша найвисша школа на Руси розвивала ся гарно під управою і доглядом учених мужів і стала розсадником науки і просьвіти, а хоч схолястична наука була противна вдачі українського народу, всеж таки видала вона богато талановитих провідників і письменників.

Першу пробу, написати науково-схолястичне богословіє в церковно-словяньскім язицї, зробив **Кирило Транквіліон Ставровецький**, що був київсько-печерським чернцем, опісля учителем львівської братської школи, а на останку чернигівським архимандритом і видав „Зерцало богословія“ (1618. р.), перший підручник богословський для сьвящеників на основі творів Василія В., Йоана Да-

маскина і сьвітських фільософів. В переднім слові говорить автор, що воно вибране з многих книг богословських, але звичаєм всїх українських учених, що осягнули наукове образованє, він крім богословських жерел, сьв. Письма й Отців Церкви, користував ся для поясненя і доказів своєї науки також сьвітськими науками — фільософічними, природними й астрономічними. Він розправляє про предмети природи після тодїшнього стану природних наук. Крім того видав „Учительноє Євангеліє" під заголовком „Перло многоцѣнноє", котре появило ся вже по єго смерти й є цікавим збірником прозових і віршованих творів (Похвала Богу, Пр. Богородиці, Апостолам і Сьвятим, на Різдво і Великдень, страсти Христа і т. п.), а сї останні замітні складом вельми близким до народних дум. (Перед смертю приняв він унїю). Замітно, що цар Михайло Федорович велїв у Москві спалити єго твори.

б) Граматики і словарі.

Із заснованєм братських шкіл, де між иншими вчили церковно-словянського язика, показала ся потреба церковно-словянської граматики до науки сего язика задля занепаду єго знаня, на що з докором вказав Скарґа в творі „O jedności Kościoła Bożego". Крім того і відродженє клясичних наук було понукою до писаня граматичних і словарних творів. Руські письменники бажали доказати, що церковно-словянський язик може бути так само предметом науки, як грецький і що не так трудно̂ єго зрозуміти. Після схолястичного погляду тодїшних грамотіїв наукою граматики можна було дійти до знаня инших свобідних штук: діялєктики, реторики і т. п. і тому ставили вони граматику на першім місцї.

В 1586. роцї вийшла перша така граматика з печатні Мамоничів. Ученики львівської школи під проводом свого учителя Арсенїя видали також „Граматику еллино-словеньскаго языка" (**Адельфотес** 1591. р.), відтак появила ся Граматика словеньска Лаврентія Зизанїя-Тустановського [1]) (1596. р.), а найлїпшою на той час була згадана вже Граматика М. Смотрицького (1619. р.). Всї

[1]) походив з Вильна, був учителем у львівській школї.

вони не основують ся на історичнім і фільольоґічнім розсліджуваню звуків і форм церковно-словянського язика, лише на грецьких граматиках і так стало ся, що церковно-словянському язикови накинено язикові правила грецької мови. — Із зростом письменьства і впроваджуванєм народної мови в письменних творах показала ся також потреба словарів. Короткий словенський словарець з поясненєм слів народною мовою додав до другої книжки: „Наука въ читаню и розумѣню письма словеньского" (1596. р.) Зизаній (значить: Кукіль), яким користував ся опісля київсько-печерський монах Памво Беринда, печатник молдавського роду, видаючи „Лексіконъ славено-росскій и именъ толкованіє" (1627. р.), де слова церковно-словянські пояснював тодішньою руською мовою.

в) **Систематичні виклади історії.**

З XVII. столїтєм з розвитком науки в Києві проявляють ся змаганя систематичного викладу історії. В половині XVII. ст. виступають два історичні письменники, котрих твори все ще що до ладу писаня і характеру визначають ся прикметами першого відділу другої доби. Ігумен Київського Михайлівського монастиря **Теодозій Сафонович** написав „Хронику" на основі Початкової Київської і Галицько-Волинської Літописи про історичні події на Україні аж до 1290. р. (видана 1672. р.); ректор Київської Колеґії а відтак архимандрит Печерської Лаври **Інокентій Ґізель** (походив з лютерської родини з Прус, вьобразований за границею заходом Петра Могили) скоротив і доповнив сю хроніку сучасними подіями, користуючи ся польськими хроніками Кромера, Бєльського і Стрийковського, та видав під заголовком „Синопсісъ (т. є. огляд) или краткое собраніе отъ различныхъ лѣтописцовъ" (1674.). Хоч у сїм творі стрічаємо такі довільні поясненя, як імя Славяни — від слави, Руси — від розсїяні і т. и., всеж таки Сінопсіс Ґізеля була одиноким на той час печатаним підручником історичним і учебником в цїлій Росії, хоч головно подає події з української історії та діждала ся кількох видань. В оповіданю автора проявляє ся любов України, котру бажав він бачити могучою в союзї

з Московщиною. Як Сафонович так і Ґізель списали свої історичні твори церковно-словянським язиком.

Такою пробою систематичного писаня історії є також Патерик **Сильвестра Коссова** (що був першим префектом Київської Колеґії, а відтак митрополитом, ум. 1657. р.), написаний по польськи, опісля переложений церковно-словянською мовою. Автор користував ся не лише давним руським патериком, але й грецькими хроноґрафами і польськими літописцями.

5. Книжна українська поезія.

Вірші. В братських школах, а особливо в Київській Академії, звертали особливу бачність на науку реторики і поетики. На основі поетики і реторики вправляли ся ученики в складаню промов, принагідних „віршів" (versus), привітів, а особливо духовних пісень — псалмів і кантів, котрих рукописні збірники появляют ся з кінцем XVII. і з початком XVIII. столїтя. Першим печатним виданєм таких кантів був „Богогласник", виданий 1790. р. (гл. низше). Ученики виголошували або сьпівали такі вірші у сьвята перед учителями. Найбільше таких віршів складали на Різдво Христове і Воскресенє, в честь Пр. Богородицї і Сьвятих. Складали їх не лише бурсаки, але й учителї латинських шкіл, часто навіть сільські учителї, що стояли близше до народу, і тому ліпше знали народного духа і сьвітогляд, знали народне житє не із слуху, а відчували єго власним серцем. Біблїйні події виведені тут у прямій звязи з обставинами народного житя на Українї, в дусї і напрямі наївних оповідань, проникнутих часто гумористичним настроєм. Вони розвивають головно тему про „спасенє від вічного полону пекельного", себ то визволенє Спасителем праведних душ із ада.

Такі вірші часто ставали основою для драми і навпаки часто з драм видїлювали ся менші чи довші частини яко заокруглені вірші. Тим способом була тїсна звязь між віршею і драмою. Коли осередком письменського руху став Київ, тодї Київська Академія стала непаче розсадником віршописців. Учени

ки Академії складають такі вірші яко доказ висшої осьвіти і доброго вихованя. Бурсаки ходили також по домах заможних і знатних людий і сьпівали під вікнами, за що дiставали подарки. Мало яка книга появляла ся без віршованої присьвяти, написи до гербу, як н. пр. вірші на герб кн. Острожського, кн. Сапіги, Петра Могили і т. п.

Сї вірші складано після латинських і польських взірцїв, силябічним розміром, де розходило ся лише о певне число силяб (13 складів) і о рим, а не о ритму (наголос). Такий розмір зовсім не схожий з духом української мови, а тяжкий навіть у польській. Найдавнійші вірші не сягають дальше як кінця XVI. столїтя, а в XVII. столїтю находимо вже окремі збірники, як Памви Беринди „Вѣршѣ на Різдво Хр." (Львів 1616. р.), „Вѣршѣ" Касіяна Саковича на похорон Сагайдачного (Київ 1622. р.) присьвячені „Войску Запорожскому" і т. д. Половина духовно-морального збірника Кирила Транквілїона Ставровецького „Перло многоцѣнное" (видане 1690. р.) складає ся з віршів у похвалу сьв. Трийцї, Пр. Богородицї, Ангелів, Апостолів, Сьвятих і т. д., котрі він виразно призначив для школярів, щоби могли з тої книги вибирати собі вірші на свої потреби і на їх лад творити „орациї" або духовні комедиї [1]).

Вже в першій половинї XVII. столїтя появляють ся також вірші на сьвітські побитові теми, а складачі і деклияматори вносять у свої твори також полїтично-суспільні теми. Навіть у біблїйних темах проявляє ся також вільне, гумористичне пародіоване предмету. Деякі вірші приймають у закінчену форму привітливої промови в жартовливім тонї, инші знов мають від початку до кінця жартовливий

[1]) На збірники таких віршів з XVII. або XVIII. ст. вказав П. Житецький в розвідцї „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ" (Кіев. Стар.); один такий збірник описав Найман (Кіев. Стар. 1884., V.), а Сьпіваник з початку XVIII. ст. перепечатав проф. М. Грушевський в Записках наукового Товариства імени Шевченка том 15. 1917. Инші описав Іван Франко в розв. „Карпаторуська лїтература". (Зап. т. 37. і 38.); гл. Перетц „Истор. литер. изслѣдованія и матеріялы" Т. I., де подані описи збірок пісенних з 1729. і 1710—40. і „Начало съ Богомъ пѣсней" въ Сводной Лѣтописи А. Петрушевича 1700—1772.

настрій. Появили ся також книжні вірші і думи шкільної творчости з нагоди козацьких війн (н. пр. в діярію **Єрліча** лїтописи **Грабянки** й окремих виданях — гл. низше). Але найбільше розросло ся чисто реторичне і ремісниче писане віршів. Так н. пр. **Іван Максимович** (архиепископ чернигівський, потім тобольський), написав віршований твір „Богородице Діво, радуй ся“, що складав ся з 25.000 силябічних віршів. Всї такі віршованя не були в дійсности поезією, а все кінчило ся звичайно на доволї нескладних римах. Віршоване ще довгий час водило ся по бурсах, дещо з того переймали народні сьпівцї, а дещо війшло в збірники псалмів і кантів. З підмогою старців або в рукописях переходили сї вірші поміж грамотне міщаньство і ставали власностю народу, а імена авторів звичайно пропадали без слїду.

6. Вплив живої народної мови в українськім письменьстві другої доби.

В лїтературних творах II. доби народна мова виступає вже з такими виразними прикметами, які ледви проглядають у письменних памятниках староруського язика I. доби. Правда, задержало ся там ще богато форм і зворотів церковно-словянського язика, мабуть тому, що вони видавали ся читачеви зрозумілими. В тих церковно-словянських формах зберегли ся многі черти староруського язика, питомі також старословянщинї, але вже перемінені і перероблені в дусї народної української звучнї. Бачимо тут мов би стару будівлю, в котрій жиють нові люди, з новими потребами і поглядами. Не кажуть вони вже, як у давнину висловив ся лїтописець, що: „язик словенський і руський один“. Навпаки вони трудять ся „людемъ посполитымъ руского языка къ пожитку“ задля того, що ті люди „языка словеньского не розумѣють“. Українські письменники вже в XVI. столїтю були сьвідомі окремішности української мови від церковно-словянського язика і признають потребу — витворити письменну українську мову яко окремішну цілість, відмінну від церковно-словянського і польського язика. Проявляє ся се змаганє передовсїм у сьвітських творах. У грамотах і судових рішенях проявляє ся стар-

руська актова й урядова мова Руської Правди і грамот до XIV. століття, але підлягає значному впливови живої народної мови що до звуків, форм і висловів. В литовсько-руських землях відбиває ся вплив язика виробленого в канцелярії литовсько-руських князів з білоруською закраскою. Особливо се замітно з кінцем XV. і в XVI. столітю (Судебник, Литовський Статут і т. ин.), а сим впливам підпадає не тілько канцелярийна, але й літературна книжна мова і то не тілько в литовсько-руських землях, але і в коронних (галицько-волинських), переймаючи білоруську закраску і польські вислови. Народна мова стала входити також перегодом у духовні книги. В так званих „Учительних євангеліях" часто находимо переклади на народну мову виїмок із книг старого і нового завіта [1]) а відтак ще більше в збірниках проповідий у другій половині XVII. століття (н. пр. Голятовського і Радивилівського).

Однак хоч письменники бажали до народу промовляти зрозумілою для него мовою, бояли ся помилок, бояли ся попасти в єресь, а до того в релїґійних спорах не находили в народній мові потрібних і певних висловів. Длятого заходили ся вони виробити літературний язик на готовій книжній основі, а такою основою видавала ся їм церковно-словянщина.

Релїґійна боротьба і релїґійні спори, особливо після берестейського собору (1596. р.) понукували православних до пильнійшого виучуваня церковно-словянського язика, в котрім бачили сильне оруже для оборони своєї віри. Нарід привик був у церковно-словянськім слові бачити не просте, грішне слово, пригідне для щоденного ужитку, але осьвячене слово віри, і готов був піддержувати церковно-словянський язик не тому, що він був для него зрозумілий, але задля того, що вивисшав ся понад уровень єго звичайного розуміня. Більшість суспільства змішувала ідею церковно-словянського язика з ідеєю віри, а одно і друге з ідеєю народної самостійности. Длятого славний

---

[1]) До XVI. ст. відносить ся переклад „Піснї пісень", а до тогож або троха пізнійшого часу переклад Псалтира на народну українську мову (досп в рукописи).

борець православія Іван Вишенський при кінци XVI. століття кличе: „Книги церковные всѣ и уставы словеньскимъ языкомъ не друкуйте; по литургіи же, для вырозумѣнья людского, по просту толкуйте и выкладайте“. Тим способом „простий“ себто народний язик відсунено знов на друге місце, а вибрано до релїґійної боротьби готове оружє, яким видавав ся язик церковних книг.

7. Характер українського письменьства в українських землях прилучених до Польщі.

Серед трудних обставин витворило українське суспільство в II. добі письменьства просьвіту власними матеріяльними жертвами українських вельмож, єрархії і церковних братств. Понукою до того була та моральна сила, яка проявила ся в поглядах і характері передових осіб, і ревність до просьвіти, яка видала протягом недовгого часу цілу громаду учених, високо поважаних навіть пізнїйшими строгими критиками. Тогочасне письменьство приняло новий напрям, котрого не знали і не любили в Московщинї: українська культура користувала ся самостійно новими жерелами просьвіти, а то як тодїшньою грецькою наукою, так і латинською схолястикою, щоби собі здобути оружє, потрібне до боротьби.

Грецький язик займає передове місце перед латинським, церковно-словянський і книжний руський перед польським, а на се вказують вже грецькі наголовки більшости тогочасних творів, написаних церковно-словянським язиком із значною примішкою української мови. Появляють ся твори майже зовсїм народні і що до змісту і що до мови. Характеристична прикмета тогочасної науки і літератури проявляє ся в тїснїй звязи їх з народним житєм у тім, що вони виходять з народного житя, черпають з него головну поживу і силу, виражають у більшій части справи народу, єго релїґійних змагань, єго ріжних верств. Під впливом грецько-словянських шкіл на Україні розвинули ся не лише богословські науки, але й історіографія і фільольоґія (граматики, словарі).

Научний розвиток тодішних українських письменників був вельми ріжнородний: — деякі з них визначали ся глибокою наукою, инші знов були звичайними літературними робітниками, але майже у всїх проявляє ся виразна й ясна полїтична сьвідомість. Як глибоко учені діячі, так і дрібні письменники визначають ся широтою полїтичних поглядів на відносини України до Польщі і на взаїмні відносини ріжних верств українського народу. Силою народної сьвідомости стояли тогочасні осьвічені Українцї високо, висше як у другій половині XVII. столїтя, не згадуючи вже про XVIII. ст. Найважнїйшим одначе придбанєм тогочасного письменьства було вироблене книжного руського язика, язика лїтературного і наукового без міри близшого до живої народної мови, як давна церковщина, при тім вельми відмінного від язика Московщини, а однако зрозумілого на цїлім просторі України, а навіть Білоруси. Язик сей виробив ся на основі білоруської мови книжної, уживаної у княжій канцелярії литовській, Литовського Статута і перекладу Біблїї Скорини. Враз із Литовським Статутом, що обовязував і на Україні, розповсюднив ся сей язик по містах, дворах і монастирях, приймаючи в себе нераз більше українських народних висловів, а церковних висловів для означеня абстрактних розумінь і польських з прилюдного і державного житя. Язик сей був би неперечно скорше, як се стало ся, довів до повної побіди живої народної мови, колиб не полїтичні обставини, про котрі низше згадаємо.

В середині другої доби письменьства проявляє ся перевага богословського живла над історичним у полєміці, в розвитку штучної схолястичної проповіди („казаня"), в рішучій переваві польського язика над церковно-словянським і українським. Значна більшість творів появляє ся в польськім язиці, книжний руський язик проявляє ся в немногих творах, а склад тяжкий, переповнений макаронізмами. Сильно розвиває ся склонність до віршованя і переходить опісля в манїю. Схолястика щораз більше придавлює сьвітлі і чисті впливи давної української школи і лїтератури; однак у суспільній, науковій і лїтературній дїяльности Барановича, Ґізеля, Голятовського є ще богато цінного; посеред всякого схолястичного натовпу пробиває

ся ще сьвіжа думка, людське чутє, розуміне суспільних потреб і бажанє для них потрудити ся.

8. Вплив української просьвіти на Московщину від прилуки до неї лївобічної України з Києвом.

Історичні і суспільні відносини після прилуки лївобічної України до Московщини. В 1648. роцї починає ся довголїтна і далекосягла та страшна в наслїдках Хмельниччина, а відтак часи після Хмельниччини (звані у народу руїною), що довели (1654 р.) до прилуки лївобережної України з Києвом до Московщини. Андрусївським договором (1667. р.) затверджено розірванє України на дві половини і стало прилучено лївобережну Україну та Київ до Московщини, а сим ослаблено звязь поодиноких земель України. Кровава Хмельниччина і слїдуючі за нею історичні події були справдешньою руїною для України. Правобережна Україна вилюднила ся довголїтною війною, ясиром і переселенєм частини населеня в заднїпрянські пусті степи. За сим господарським занепадом і полїтичним роздїлом України пішов також умовий і лїтературний занепад і роздвоєнє умового житя і письменьства. З руїною многих міст, місточок та монастирів щезло богато осередків культури, пропали численні школи і братства, а рівночасно запропастили ся книжки, рукописи, грамоти, твори мистецтва, щезли довголїтні культурні придбаня. Правобережна Україна з Галицькою Україною втратила ту головну опору, якою з початку XVII. столїтя був для неї Київ, але навіть серед тих трудних обставин, в яких находила ся прилучена до Польщі половина України, було там всеж таки ще місце для самодіяльности українського суспільства й українського народу. Тимчасом на лївобережній Українї що раз більше обмежувано ту самодіяльність, а протягом XVIII. ст. ще більше її придавлено, що відбило ся і на українській народности й лїтературі [1]).

[1]) Школи щезають особливо після виданої 1782. р. заборони дяко-учителям вандрувати, „чтобы не послѣдовало ни въ учителяхъ, ни въ книгахъ какого разврата ко вреду общей пользы“ і тим усунено учителїв удержуваних самим народом. До половини XVIII. ст. було на лїво-

В році 1685. підчинено київську митрополію московському патріярхатови і се був смертний удар останньому огнищу самостійного українського письменьства. Ціла громада учених і письменників, підготовлених Київською Академією, переселює ся з половини XVII. ст. у Московщину, де всї трудять ся для просьвіти, кладуть підвалини наукових інституцій і наукової літератури, справляють попсовані невіжами церковні книги, стають єрархами, придворними ученими, поетами, секретарями, навіть учителями царських дітий, відтак ревними помічниками Петра В. в перестрою держави. Перенесенє просьвіти і науки на північ було тим лекше для київських учених, бо вони писали, як і в Москві в тім часї, язиком витвореним на Руси на церковно-словянській основі, з котрого аж від половини XVIII. столїтя заходом і талантом московських письменників, почавши від Ломоносова, став виробл𝑗ювати ся нинїшнїй лїтературний язик московський. Тим способом втратила Україна з просьвітно-наукової ниви богато робучих сил, котрі заманені блеском царського двора і визначними становищами, пособляли „обєдиненю" України, злученої доси лише адміністративно з Московщиною. Задачу такого культурного обєдиненя улекшувала їм тодїшня схолястична наука, вироблена на церковно-словянській основі. Так київські учені мимоволї в добрій вірі трудили ся для обєдиненя України з Московщиною і посередно причинили ся до запапащеня єї самоуправи.

Сему обєдиненю мала пособляти що раз міцнїйша централїзація, котра мала затерти прикмети самостійного побуту України. Особливо з часів Петра Великого після нещасливого для Мазепи полтавського бою (1709. року), починає ся систематичне змаганє до знищеня самоуправи

бічній Українї 866 шкіл, а на початку XIX. ст. чернигівський архиєрей проїздом по губернії не найшов ніяких шкіл: так само щезли вони в Полтавщинї так, що запанувала на Українї безграмотність і темнота. Змаганє московського правительства до „единообразія" довело до того, що з початком XIX. ст. заборонено ставити на Українї трибанястї церкви в українськім стилї.

України й українського народу [1]). З упадком політичного биту йшли Українці в московську урядову, духовну і воєнну службу і помагали там заводити бюрократично-централістичну систему, усуваючи останки давного ладу і самоуправи.

9. Шкідний вплив прилуки України до Московщини на розвиток української літератури.

Сї історичні й суспільні обставини, особливо від розриву України на дві части (1667. р.), відбили ся вельми некористно в українськім письменьстві. Твори, особливо богословські, піддавано строгій цензурі: почали конфіскувати, а навіть палити українські книжки [2]), добачаючи в них західні єреси. Витворений і збогачуваний опісля московськими ученими і письменниками літературний язик, приймаючи в себе що раз більше московського народного живла, як і словарного засобу з чужоземних новочасних і старинних язиків, віддаляв ся що раз більше від книжного язика на Україні XVIII. столїтя, а ще більше від живої мови української. Сей літературний московський язик наслїдком свого державного становища з кінцем XVII. століття входить в урядове житє, в адміністрацію і висші верстви суспільні, між українське дворяньство, що бажало тим виріжнити ся від мужицтва, а на останку і в літературу. Московська цензура і синодальний указ [3])

---

[1]) В Глухові, столиці лївобічної України, заведено полїцийно-адмініестративну управу, т. зв. „Малороссійскую колегію“, що зносила ся з царським сенатом і давала прикази гетьманови (1722.); цариця Катерина II. знесла гетьманьство (1764.), зруйнувала Запорожську Січ (1775 г.) Україна стала провінцією Московщини, а крепацтво затверджене царицею (1782.) віддало українських селян давній старшині козацькій, нобілїтованій на „дворян“ московським урядом.

[2]) З приказу патріяршого і царського велїли в Москві „на пожарѣхъ сжечь“ книги Ставровецького, а та сама доля постигла I. ч. „Четій-Миней“ Дм. Ростовського; указом з 1690. р. патріярха Йоакима заборонено майже всї українські церковні книги т. зв. „польскіе и литовскіе печати книгъ“, а дальші виданя перепpавлено „по великороссійской грамматикѣ“.

[3]) Київську печатню підчинено сим указом Синодови в Москві і приписано: „а другихъ никакихъ книгъ, ни прежнихъ, ни новыхъ, не

(з 1721. року) виступають рішучо проти уживаня „особаго нарѣчія“ (себ то українського язика) в письменьстві і в книгах.

Українське письменьство тодїшне починає отже уникати печатиї, а найважнїйші твори другої половини XVII-го столїтя і першої половини XVIII-го столїтя (н. пр. Лїтопись Самовидця, Величка, і т. п.) остають в рукописях, приступних лише для тїсного кружка близких знакомих автора і так ходять з рук до рук, або припадають порохом по монастирських бібліотеках. Так зберегли ся козацькі лїтописи, що могли були зробити великий вплив на політичні і суспільні погляди суспільства патріотичним зображенем минувшини, наколиб були тодї побачили дневне сьвітло. Так само пішли в непамять драматичні твори, хоч після тогочасних поетик (з половини XVIII. столїтя) українська мова, прозвана „сільським, мужицьким слогом“, могла найти місце хиба в низших родах лїтератури, н. пр. в комедії.

10. Шкідний вплив урядового язика Московщини.

Злука України з Московщиною пересунула полїтичний осередок у Москву, а відтак у Петербург, а з тим урядовий язик Московщини став також верховладним не лише в московській державі, але й по части на Українї. Тимто вплив сеї злуки міг у письменьстві на Українї відбити ся аж з початком XVIII. столїтя. З 30-тих років XVIII. столїтя появляє ся в книжнїм руськім язицї більше або менше замітна примішка московських слів, звуків і форм, а в творах написаних тим язиком не стрічаємо вже церковно-словянських і польських висловів і форм. В роцї

объявя объ оныхъ въ духовной колегіи — въ тѣхъ монастиряхъ не печатать, и кромѣ того справлять книги съ великорусскими печатьми, дабы никакой розни и особаго нарѣчія не было“. Крім того приказано всї книги з українських печатень прислати в „синодальную контору исправленія ради и согласія съ великороссійскими“ і від синоду настановлено окремого „протектора типографій“ (себ то цензора), котрий мав наглядати, щоби появляли ся лише виданя, що нїчим не ріжнять ся від „великороссійскихъ“ із заміткою: „сія книга въ конторѣ типографской изслѣдованна и по изслѣдованіи обрѣтеся въ всемъ съ великороссійскою сходна“.

1726. відкрито Академію наук в Петербурзї, а московський учений Ломоносов положив своєю граматикою (1755. р.) підвалини до управильненя лїтературного московського язика. Сї обставини причинили ся до того, що вплив московського язика став іменно в другій половинї XVIII. ст. проникати у Київську Академію, котра тодї з Харківською Колеґією і переяславською та чернигівською семінаріями служила розсадником просьвіти для цїлої України.

Сему пособляли богато київські митрополити, що або виховували ся на півночи, або були настановлювані зпоміж московського духовеньства[1]. Коли ще в другій половинї XVII. столїтя в Москві не зачіпали питаня о „малороссійскомъ діалектѣ", себ то української мови і відносили ся до неї прихильно[2], виступає в першій половинї XVIII. столїтя заведена московським правительством цензура і синодальний указ[3]) навіть виразно проти уживаня „особаго нарѣчія" (себ то української мови) в письменьстві і книгах. Київські митрополити другої половини XVIII. столїтя намагали ся зрівняти і що до мови Київську Академію з московськими науковими інституціями. Вони звертали особливу бачність на науку московського язика, вимагали від питомцїв Академії, щоби на память учили ся Ломоносові оди, висилали питомцїв у московський унїверситет із строгим приказом, щоби там учили ся московської мови і вимови, а по укінченю наук займали учительські місця у Києві. Установлені вже учителї по школах і бурсах мали строгий наказ учити молодїж московщини і дбати про

[1]) Вже за Петра В. московське духовеньство домагало ся, щоби „на Москвѣ не было игумена и архимандрита отъ козацкаго рода", а цариця Єлисавета наказала 1754. р., щоби сьв. Синод представляв на митрополитів і архимандритів не лише Українцїв, але й родовитих Москвичів. Катерина II. не любила українських архиереїв і велїла пильно наглядати, щоби вони „між простим народом не розсївали шкідних засад".

[2]) Голятовський присьвятив свій твір „Мессія Праведный" цареви Олексїєви Михайловичу, а московський патріярх Адріян позволив київському митрополитови завести нововиданий повний переклад православногоісповіданя на „малороссійское нарѣчіє".

[3]) 1721. р.

„правильну“ (т. є. московську) вимову. Все те мусіло відбити ся в письменьстві на Україні. В міру розвитку літературний московський язик віддаляв ся що раз більше від української народної мови. Українці, щоби війти в загальну струю культурного житя, були приневолені відречи ся своїх питомих літературних традиций і присвоїти собі мову так званого образованого суспільства, що зложило ся після московського типу. Ті з них, що учили ся на півночи, легко присвоювали собі ту мову, а для тих, що вчили ся в школах на Україні, появляли ся з 70-тих років XVIII. столїтя підручні книжки для улекшеня науки московської вимови і правописи [1]). Протягом XVIII. столїтя чимало київських вихованців переселило ся на північ, богато з них заняло місця в державній службі, чимало з них вступило на літературну ниву в Петербурзї і Москві, а їх діяльність не оставала без впливу і на письменьство на Україні.

Тим способом у другій половинї XVIII. столїтя, особливо в лївобічній Україні, не находимо ні одного історичного твору написаного книжним руським язиком, на місце котрого входить московський навіть і в книгах духовного змісту.

1. Історичне письменьство в XVII. і XVIII. столїтю.

Криваві козацькі війни, що заповнили другу половину XVII. столїтя, довели до повної руїни на правобережній Україні, знищили осередки духового і літературного житя і спинили єго розвиток, але мимо того видали нову галузь історичного письменьства, що видобула ся вже самостійно, на основі нових обставин житя, зовсїм независимо від київського лїтописаня. В першій половині XVII-го столїтя, котра видала тільки полємічних і релїгійних творів, маємо лише короткі лїтописи з принагідними записками подій (як у горі згадана **Львівська Лїтопись,** крім того **Підгорецька, Чернигівська** і ин.). Окрім лїто-

---

[1]) Видано в тій цїли також урядовий підручник для Українців „О произношеніи россійскихъ буквъ и о исправномъ тѣхъ же употребленіи“.

писий маємо спомини (мемуари) н. пр. Записки київського міщанина Боська Балики, діярій шляхтича **Євлашевського**, Русина-судовика з Новгороду, списані в XVI. столітю і т. п., з польських шляхтича **Йоакима Єрлича**, **Самуїла Твардовського**, **Коховського**, **Осьвєціма** і ин. Викликане козацькими війнами розбуджене народу витворило українське історичне письменьство й окремий історичний стиль у козацьких літописях з виразною ціхою народного духа („простий стиль і наріче козацьке", як висловив ся Величко). „Козаки писали, як каже Максимович, на боєвищи збруєю і кровю, а відтак переписували на папір і зберегали для памяти потомства". Літописи ведено на Руси без перерви, а деколи літописці доторкували ся також минувшини сусідних земель. Зроблено також пробу зложити з українських і польських літописий перший учебник історії (Ґізель). Козацькі літописці займають ся подіями від половини XVI. до кінця XVIII. століття. Спершу були се короткі літописні записки з наголовком „Козацкіи кроннчки", „Козацкіи лѣтописцы", про котрі находимо згадку в пізнійших українських історнків, н. пр. Самійла Зорки (гл. низше).

Коли в половині XVII. століття появляють ся проби систематичного викладу української історії, а письменники в своїх творах послугують ся церковно-словянським язиком, творить мов би перехід до козацьких літописців чернигівський монах **Леонтій Боболинський**. Він написав (1699.): „Лѣтописецъ сій єсть Кроника зъ розныхъ авторовъ и гисторыковъ многихъ і т. д." Є се в стилю старої літописної компіляції уложена простора літопись, почавши від сотвореня сьвіта до початку XVII століття, зібрана з біблії, латинських, грецьких і польських історнків, литовських літописий, Початкової Літописи Четь-Мінеї й ин., однак писана язиком дуже близьким до живої народної мови і визначає ся живим оповіданем. З історії України находимо там дуже небогато, але зате важні подрібні вісти і документи.

Оповіданя козацьких літописців обертають ся около Хмельниччини і слідуючих за нею історичних подій. Се твори писані сучасниками або навіть учасниками самих подій і носять на собі сліди народного одушевленя тих ча

сів, натхнені горячою любовю рідного краю і народною сьвідомостю. Язик тих літописий є вельми зближений до живої народної мови з доволі значною примішкою польських а почасти і церковно-словянських висловів.

Літопись Самовидця о війнах Хмельницького є незвичайно важна для історії тих часів і займає між історичними творами тогочасними і козацькими літописями передове місце. Невідомий по імени автор, самовидець описуваних у літописи подій (відси і назва), був чоловіком сьвітським з лівобережної України, а хоч не мав значної науки, котру годі було собі придбати у воєнних часах, визначав ся природним талантом. Він служив у військовій канцеляриї при боці гетьмана, брав участь у воєнних походах, у посольствах і козацьких радах, мав під рукою всякі урядові документи історичні і міг знати не лише про всякі важнійші події свого краю, але її про політичні справи европейські. Тимто єго літопись, писана праґматичним ладом і простим викладом, з епічним спокоєм, має всї прикмети історії. Літопись Самовидця подає богато вірних подробиць до історії України і єї взаємин з иншими державами і з того огляду має первостепенне значінє. Характеристика дієвих осіб вірна і плястична, а ціле оповіданє визначає ся предметовостю, однак літописець прихильний більше висшим, як демократичним верствам. Твір Самовидця обнимає події 53-ех років, від повстаня Хмельницького 1648. р. аж до 1702. року, а початок доданий опісля компілятором на основі історичного збірника „Краткоє описаніє Малороссіи". Самовидець пише зближеним до народної мови язиком, уживає чимало народних висловів і пословиць.

Самійло Величко є неперечно найзнаменитшим істориком Хмельниччини, але єго чотиротомове „Сказаніє о войнѣ козацкой зъ Поляками, чрезъ Зѣновія Богдана Хмелницкого, гетмана войскъ Запорожскихъ, въ осми лѣтехъ точившой ся" і т. д., доведене до 1700. р., а написане 1720. р., появило ся печатно аж в половині XIX. століття. Автор вийшов з Київської Академії, служив у Запорожськім війську за гетьмана Мазепи, був відтак писарем ґенеральної канцеляриї військової, а відтак на хуторі в Полтавщині займав ся лі-

тературними працями. Єго „Сказаніє“ є не тілько оповіданем особистих споминів про історичні події, але науковою історією. Він користував ся не тілько всїми урядовими документами військової канцеляриї й особистою знайомостю історичних подій, але й иншими жерелами, як німецька історія Пуфендорфа про Карла Х., „Діяріушъ“ Самійла Зорки з Волини[1], поетичний твір Самійла Твардовського „Wojna domowa z kozaki i Tatary etc.“ і сучасними полїтичними та сатиричними віршами польськими й українськими. Величко намагав ся часто поетичними картинами прикрасити історичне оповіданє і задля того єго твір що до предметовости уступає місця Самовидцеви, хоч є безпристрастним. З кождої сторони єго твору дише горяча любов України, котру називає „матка наша, милая отчизна, отчизна наша Украинськая“ і заявляє ся горячим прихильником „народа нашого козако-руского“, себ то козацтва, в котрім бачить борцїв „за древнїи вольности свои“. Рукопись украшена портретами десяти гетьманів, однак до нас не дійшла в цїлости, бо недостає деяких карток з початку, в середині і з кінця.

Григорій Грабянка (а властиво Гребінка, ум. 1730. р.) є третій замітний лїтописець Хмельниччини, чоловік учений, безпристрастний і сьвідущий як і Величко. Був він судією а опісля Гадяцьким полковником, брав участь у депутациї з жалобою на нарушенє козацьких прав, висланій Павлом Полуботком у Петербург, де якийсь час просидів за те у вязниці. На основі „діяріуша, въ обозѣ писаного“, „духовныхъ и мирскихъ лѣтописцовъ“, „повѣствованія самобытнихъ свѣдѣтелей“ написав Грабянка „Дѣйствія презѣльной и отъ начала Поляковъ крвавшей небывалой брани (війни) Богдана Хмельницкого і т. д. року 1710.“ і оповідає дії України від найдавнійших часів аж до вибору гетьмана Скоропадського (1709.), однак головним предметом є Хмельниччина. Автор намагає ся писати церковно-словянським язиком, але не знаючи

---

[1] Єго „діяріушъ“ загинув. Був він писарем запорожского коша за Хмельницкого і протягом цїлої війни з Поляками „о всѣхъ рѣчахъ и поведеняхъ совершенно вѣдалъ и досконально и пространно въ Діяріушѣ своемъ оніе описалъ“.

его добре, часто вводить слова і форми з живої української мови. Окрім історичного оповіданя вдає ся автор у наукові розвідки про давну історію козаків і виводить їх від Козар.

Окрім сих літописців і згадуваного вже в горі **Димитрія Ростовського**, що писав свої дневні записки „Діаріушъ" також язиком вельми зближеним до живої народної мови, не переховало ся много історичних писань, присьвячених минувшині України, хоч деякі з них писані вже московським літературним язиком або із значною его примішкою. Такою язиковою мішаниною писали **Стефан Лукомський** (Собраніе историческое 1770. р.), **Петро Симоновський** (Краткое описаніе о козацкомъ малороссійскомъ народѣ, 1765. р.), **Василь Рубан** (Краткая лѣтопись Малыя Россіи 1776. р.), **Олександер Рігельман** (Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи 1778.).

Окрім сих історичних творів, що появили ся з виразним означенєм імена автора, заслугують на увагу ще **літописні збірники**, а іменно Густинська літопись, так звана по головній рукописи, збереженій у Густинськім Прилуцькім монастирі на Україні, з першої половини XVII. столітя (і кілька инших а також Спомини Ханенка, Марковича й ин.).

Перехід від літописаня до критичних історичних творів представляє **„Исторія Руссовъ"**.

„Исторія Руссовъ", приписувана білоруському архиєпископови Юрієви Конисскому, видана під его іменем заходом Ос. Бодянського (в Москві 1846. року), стоїть на межі між літописями і критичним писанєм історії України. Ся історія, написана під конець XVIII. столітя (імовірно около 1770. року[1]) зараз після занепаду самостійности України і зруйнованя Січи[2]), була відома на Україні в сотнях від-

---

[1]) На останку „Исторіи Руссовъ" пише автор: „въ началѣ 1769. года послѣдовалъ войскамъ ихъ общій походъ и открылась дѣйствительная съ Турками война, которая чѣмъ кончится Богъ вѣдаетъ". З того можна впевнити ся, що автор написав сю історію після 1769. р., бо инакше знав би, як скінчила ся турецька війна.

[2]) віднайдено її вперше около 1828. в бібліотеці кн. Лобанова-Ростовського.

писів, що кружляли посеред тодїшнього суспільства), викликала серед неї велике вражінє і мала великий вплив на многих письменників українських і московських (н. пр. на Метлинського, Гребінку, Шевченка, Ст. Руданського, на істориків Бантиш-Каменського, Миколу Маркевича, на Миколу Гоголя [Тарас Бульба], Пушкина [поема Полтава], Рилєєва [поема Войнаровський], на етноґрафа Ізмаїла Срезневського, видавця „Запорожской Старины").

Новійші дослїди впевняють, що сю Історію написав після всякої імовірности Григорій Полетика, поміщик у Полтавщині, депутат покликаний 1767. р. царицею Катериною II. до комісії для уложеня законів († 1784. в Петербурзї). Яко депутат мав Полетика боронити в комісії прав української шляхти і задля того потребував історичних доказів та певно в тій цїли написав сю Історію і деякі инші історичні твори (як Записки про Україну під польським володарством, Збірник прав і привілеїв української шляхти).

В переднім слові до „Исторіи Руссовъ" названий вправдї виразно Юрій Кониський спорудником, від котрого сю Історію нїбито дістав Полетика. Личність Кониського остає з дїйсним спорудником Григорієм Полетикою в певній звязи. бо Кониський був учителем поетики, а опісля префектом і ректором Київської Академії в тім часї, коли Гр. Полетика був там перекладчиком і займав ся також історією та збиранєм історичних жерел, а з Полетикою переписував ся і був у дружних взаєминах. Григорій Полетика сам мав вельми цїнну бібліотеку історичну і богато історичних рукописий (лїтописи Грабянки і Самовидця), котрими користував ся навіть видавець Несторової Лїтописи Шлєцер. Ся бібліотека опісля впала у великій части жертвою пожежі, однак її старав ся доповнити син Григорія, Василь, котрий також займав ся історією України, був як і єго отець, перенятий справами української шляхти і любовю України. Василь Полетика згадує про вітця, що він бажав зобразити історію України, але нїякий такий твір не зберіг ся, тілько „Исторія Руссовъ", котрої автором був імовірно Григорій Полетика. Передмову до сеї Історії написав імовірно Василь Полетика та приписав авторство Юр

єви Копиському, щоби сему творови іменем визначного владики надати тим більшої ваги.

„Історія Руссовъ“ навіяна вільнодумством під впливом сучасного вольтеріяньства (автор двічи покликує ся на Вольтера яко автора історії Карла XII.) і виявляє нераз погляди суперечні з релїґійним духом, чого не міг писати архиепископ і ся обставина промовляє за авторством Полетики, чоловіка сьвітського і вільнодумного, перенятого горячою любовю України й єї самоуправи. Твір сей починає ся від часів заселеня України словянськими племенами, вважає „руський“ нарід (так називає Українців) самостійним і окремішним від польського і московського, а з тим останним він злучив ся (в переяславській угоді 1654. р.) „яко рівний з рівним і вільний з вільним“. З того становища самоуправи і независимости українського народу зображає автор історію України і широко розводить ся про часи Хмельниччини. Вельми живо й одушевлено говорить про занапащенє самостійности України і невдачі після полтавського бою. В уста Полуботка вкладає горячу промову, котру він ніколи не виголошував до царя Петра, що знищив волю України, з великим роздратованєм говорить про кривди заподіяні народови так званою „Тайною канцелярією“ і вступає ся горячо за „давні права“ України. Докоряє різко висшим верствам на Україні їх жадобою наживи майна та зрадою й їм приписує також причини занепаду України і згадує про страшну нагінку на Українців задля самої „їх мови, що не вміли наломити ся до московщини“. На останку вказує на щораз більший занепад краю без виглядів на красшу будучину.

Так вільнодумна і з таким одушевленем для самоуправи України написана історія не могла остати без великого впливу і розворушеня умів тодішньої осьвіченої верстви на Україні. „Історія Руссовъ“, якнебудь некритична і перенизана ріжними видумками і подіями не згідними з дійсностю, подає нам образ рівночасного настрою посеред осьвічених Українців і стає певним доказом розвитку та поступу національної думки, любови рідного краю і єго самостійности. Вона неперечно вельми причинила ся до розбудженя народної сьвідомости та змагань до осягненя волї і дала почин до відродженя України і письменьства,

котрим се відродженє проявило ся і до тих політичних струй, котрі проявили ся висилкою Гр. Капьїста до Берліна, щоби там найти піддержку в боротьбі за самостійність України. Якебудь отже „Исторія Руссовъ“ не можна признати стійности історичного твору, то за те величезне значінє мала вона яко твір політичний, а хоч написана змосковщеною мовою, має в історії українського письменьства визначне становище. Є правдї згадки, що на Україні кружляли також примірники сеї історії написані мовою зближеною до народної, однак автор головно в найбільш розповсюднених списках послугував ся змосковщеною мовою, щоби вона найшла доступ також до міродатних кругів державн.

12. Драматичне письменьство.

Вже в поганській старовині були обходи й обряди, при котрих із сьпівами і танцями приношено жертви богам або обношено також деякі усьвячені предмети. Також представлювано мітичні події, н. пр. боротьбу літа із зимою (у нас визначають ся драматичностю весняні ігрища, веснянки і гаївки — хороводи, купальні ігрища, паленє куклы [жіночої — Марени або мужеської — Кострубонька], а також весільні та похоронні обряди). Однак властивий почин до драматичних вистав дало христіяньске богослуженє у романських і ґерманських народів. В евангельськім оповіданю великоднім про три Марії, котрі на Великдень вранці відвідують гріб Спасителя і від ангела довідують ся про воскресенє та з порученя ангела сю вість подають апостолам, лежить зарід найдавнїйших духовних ігрищ. Такі духовні ігрища великодні сягають X. століття а біблійні теми давали їм основу. Відтак страсти Христові стали предметом вистав. Такі драматичні твори спершу написані латинською мовою, а виставлювані в церкві духовеньством, були поважним способом для поуки і побожного настрою народу. Але перегодом, вже в XIII. столітю сьміхованції і скоморохи вмішували до духовної дії також жартовливі і комічні вставки й яви, щоби розважити слухачів, бо сї духовні ігрища і діяльоги були вельми довгі і нераз скучні (так н. пр. домініканський діяльоґ, ви-

ставлюваний у краківськім монастирі, мав більш сотнї дїй і тревав з черги три днї). Наслідком того духовні усунули ся від тих вистав і заборонили такі вистави по церквах і церковних подвірях та огорожених цвинтарах, що звичайно були коло церков [1]), а тодї такі вистави переносили ся на торговицю, на майдан перед широкі верстви народу і прибирали вже сьвітські прикмети, сьвітський сьвітогляд і були складані народною мовою.

З занепадом рицарства з кінцем XIII. століття почало такими духовними виставами займати ся міщаньство, котре від рицарства перейняло плекане лїричної поезії, а з підмогою духовеньства надало тим виставам поважнїйшого вигляду. Особливо в страстний тиждень такі вистави відбували ся протягом кількох днів. Дїйство обнимало небо і землю, рай і пекло, а крім біблійних осіб виступала сьв. Трійця, патріярхи старого завіта, перві люди, хори ангелів, чорти і т. д. При тім вставлювано і комічні особи і дїйства (інтермедії й інтерлюдії, вставки між явами) народною мовою.

Подібним способом з церковних молитов, похвал („величанія") і різдвяних обрядів і подій розвинули ся різдвяні драматичні вистави вертепні (jasełka, Krippenspiel).

Побіч духовних вистав годить ся згадати ще мясничні (запустні) ігрища, котрі відбували ся серед загальної веселости по домах або навіть по улицях і площах (венецький карнавал).

З XV. століттєм, з відродженєм класичних наук і їх впливом на житє, ученики устроювали по висших школах вистави, написані спершу латинською мовою. Так повстали шкільні драми, плекані особливо по єзуїтських школах під назвою єзуїтських комедій.

13. Початки української драми.

Початки української драми сягають другої половини XVI. століття. Згаданий в горі моралїст Іван Вишенський

[1]) У нас і по нинї весняні ігрища, гаївки, відбувають ся коло церкви (на цвинтарі), або на сїльськім майданї.

докоряв Русинам, що, навчивши ся в єзуїтських школах „комедії і машкар“, „трудити ся в церкві не хочуть, тілько комедії строють і грають“ та помагають також на Руси „розширеню машкарського і комедійського набоженьства“, полишивши давну руську простоту. Се вказує, що театр і драматичні твори появили ся сперщу в Західній Европі, відтам перейшли в Польщу, а відси на Україну в звичайній тоді духовній формі містерії. Назва містерія (тайна, таїньство) пішла з того, що змістом тих драматичних вистав була тайна викупленя людського роду, котра найшла вираз у двох подіях: у Різдві і смерти та Воскресеню Ісуса Христа. Почитанє Сьвятих викликало окрему форму духовної драми, котрої основою були житя Сьвятих а її змістом були особливо чуда тих Сьвятих і длятого сї драми звались міраклї (чудеса) і були схожі з духовними віршами. В духовних драмах не було іподї ніякої історичної основи, лише якась поучна, моральна гадка а на виднї виступали уособлені алєґоричні розуміня (віри, надії, любови, милосердя або гордости, зависти, скупства) і задля того сї алєґоричні, моралїзуючі духовні драми звали ся моралї (moralités). Опісля проникла в драму також і полїтична сатира.

Коли в духовній драмі зображувано не одну подію, а цілий ряд головних подій сьвященої історії, то така драма прибирала ціху сьвященно-історичної хроніки. З нею мають ґенетичну звязь історичні драматичні твори, котрі обрабляли події із всесьвітньої або рідної історії на духовній основі. Сї головні типи містеріяльної драми розвивали ся головно поза церквою, одначе не забували історичної з нею звязи й удержували сю звязь у трех відділах містеріяльного видна: в землї, раю й адї, при чім рай призначений для зображеня сьвятих місць і подій містив ся у самій церкві, а инші дії відбували ся в церковній загороді.

З містерією й її видами проявило ся в історії західно-европейського театру відроджене клясицизму, що почало ся в Італії в XIV. і XV. столїтю наслїдованем італійськими коміками комедій Терентія і Плявта, а відтак утвердило ся в Німеччинї в школах. В Німеччинї відтак поза школою почали сї комедії латинські перекладати німецькою мовою і наслїдувати, а з появою реформації шкільна драма стала

видном борби між реформацією і католицькою Церквою. В сій борбі видну ролю відограв єзуїтський орден і зробив шкільну драму одним із середників ширеня і скріпленя католицької віри. Виставляли вони головно містерії, міраклї і моралї, але вводили також символи її алеґорії, а для приєднаня володарів, вельмож і владик устроювали панеґіричні драми (ludi caesarei) з великою виставностю.

В Польщі драма переходила такі степенї розвитку, як і західно-европейська драма і почала ся із драматизованих церковних обрядів та перейшла до лїтурґійної драми і містерії, а ся знов перейшла всї переміни західно-европейської драми. Одною з найбільш повних змін що до форми містерії, являє ся діяльоґ, що має ціху чисто збірної містерії, виставленої в краківськім домінїканськім монастирі (1533. р.), що обіймає всї останні днї житя Спасителя від візду в Єрусалим. Перегодом входить у драму також комічне народне живло, що розвинулось особливо в XVI. столітю у вставлених в містерії народних інтерлюдіях і в окремих комічних творах, н. пр. Mięsopust (1530. р.). Новий напрям у розвитку драми в Польщі проявляє ся з відродженєм клясицизму, а представником єго являє ся Ян Кохановський у траґедії Odprawa posłów greckich. Представником протестантських ідей в польській драмі являє ся Миколай Рей з Наґловіц в Castus Ioseph. З кінцем XVI. століття почали в Польщі шкільну драму брати у свої руки Єзуїти, усунули з неї національну ціху, допустивши лише в своїх шкільних і прилюдних виставах комічні інтерлюдії в народнім дусї. Сї інтерлюдії давано не тілько по польськи, але навіть українською і білоруською мовою (гл. низше траґедію Якова Ґаватовича).

Український нарід, як вже в горі згадувано, держав ся довго поганських ігрищ в часї Різдва, Великодня, Зелених сьвят і ин. Почавши від Нестора, всї духовні письменники згадують про „игрища между селы“ і до новійших часів жалують ся на „скомороховъ“ (штукарів), „личины“ (машкари), „игры и пѣсни бѣсовскіи“, а драматичні вистави ніколи не мали місця у східній Церкві. В Несторовім Житю сьв. Теодозія згадує ся, як сей сьвятитель, відвідуючи князя, застав єго окруженого сьпів-

цями скоморохами[1], що виправляли там веселі ігрища. Одначе в XVI. столїтю зрозуміли осьвічені Українці, що такі вистави можуть мати велику вагу для розбудженя і розповсюдненя релігійного житя і певних ідей. З початку XVII. столїтя зберіг ся „Діалогъ христіанскій, въ которомъ ся показуетъ, кто есть христіянинъ правдивий“, написаний у полемічнім тонї против унії, а у Львові 1630. р. появив ся „Хрістосъ Пасхонъ“ „Страдаючий Христос“, написаний на основі грецької траґедії (приписуваної безосновно Григорію Богослову).

З тих часів походить також шкільна драма черця й учителя Ставропігійської львівської школи брацької Йоаникія Волковича: „Розмышлянє о муцѣ Христа Спасителя нашего, през тоє веселая радость зъ триумфалного его Воскресенія“ (у Львові 1631.) виставлена на Великдень школярами брацької школи.

Такою страстною драмою була: „Містерія страстей Христовыхъ“.

Сї драматичні вистави дійшли до нас із Заходу через Польщу і почали ся близкими до містерій, так званими вертепними виставами, розповсюдненими в глибокій старовинї в Азії, Африцї й Европі, що відносять ся до Різдва Христового. Перегодом входять у вертепну драму інтермедії й інтерлюдії з народного житя з народними типами і живою народною мовою. Вертепом називала ся маленька деревляна хатка (в польськім „szopka“), переділена на дві части, мов би поверхи: в горішнїй відбувало ся дійство з сьв. історії, котре склало ся у Вифлеємі (Різдво І. Христа, привіт ангелів, прихід пастухів, трох королїв, Іродова різня дїтий), картоновими або деревляними фіґурками, котрими порушав укритий за задною стїною вертепа діяч. В долїшній части видна відбували ся дії з народного житя, з народними сьпівами, танцями, побитовими явами і т. п. (циган обманює мужика, Поляк лякає жида, Запорожець лякає Поляка, чорти підмовають Запорожця і хотять єго затягнути в пекло, однак він зриває ся і розганяє їх і т. ин.). Сталою приналежностю „вертепної дії“ був спір Ірода із Смер-

[1] маємо до нинї села названі Скоморохами, з чого можна догадувати ся, що були там численні заводові сьміхованці і комедіянти.

тю, котрий кінчив ся тим, що Смерть відтяла єму голову косою, а Чорт тягнув его тіло в пекло із словами:

„О проклятый Ироде, за твои превеликіи злости
Поберу тя въ преисподнюю бездну и съ кости".

З вертепами ходили звичайно на Різдво дяки, школярі дяківських шкіл і бурсаки та устроювали з підмогою фіґур такі вистави, а при тім виголошували віршовані орації, співали пісні, за що діставали якусь нагороду. Вертепні вистави зложили ся в західній Европі не раньше XVI. століття, а через Польщу в XVII. столітю перейшли і на Україну. Спершу виставляли у вертепі лише дії з Різдва Хр., опісля також страсти Христові, притчу про богача і Лазаря, про блудного сина, а відтак дії із сьвіцького житя і комічні яви. Все те припадало до вподоби широким верствам народу, міщанам і селянам, тим більше, що інтермедії та інтерлюдії були взяті з народного житя і списані живою мовою. Так н. пр. у релігійну драму про смерть сьв. Івана Хрестителя, написану Поляком, Львовянином Яковом Ґаватом (в 1618. році під заголовком „Tragedia albo Wizerunek Śmierci Przeświętego Jana Chrzciciela"), вставлені дві інтермедії, зложені язиком близким до нинїшнього галицько-руського наріча, хоч не без впливу церковно-словяньского і польського.

В першій інтермедії штукар Клим продає господареви Стецькови кота в мішку замість лисиції і доводить до того, що одурений Стецько розбиває свої горшки. В другій Денис зїдає сам пиріг, на котрий були ласі три голодні, що умовились дати пиріг тому, котрому приснить ся найкрасший сон.

Зберегли ся й инші драматичні твори польські, в котрих або деякі ролї або й цілі інтермедії писані живою українською мовою і тим способом народна українська мова входила щораз більше в письменьство.

Вертепні драми складали або перерабляли із шкільних драм приходські дяки з академічних недоуків з підмогою вандрівних учеників Київської Академії і подібних їй шкіл. Тим способом можна собі пояснити сю обставину, що у вертепних виставах находимо часто теми взяті з попере-

дних шкільних драм. А ся ґенетична звязь вертепних вистав із шкільними драмами має особливе значінє, бо, завдяки сїй звязи, вертепні драми являють ся менше більше далеким відгомоном шкільної драми і творять необхідне звено в історичнім єї розвитку.

Відповідно часови і місцю свого походженя і розвитку українська вертепна драма має загальні основні черти, котрі є доказом в части походженя з одного спільного жерела, в части впливу редакції на инші драми.

Найдавнїйша редакція вертепної драми походить із кінця XVIII. столїтя з рукописного збірника писаного по польськи. Деякі частини єї писані вже українською мовою найдено в рукописнім збірнику дяка Івана Даниловича з Гойска або Гощі, на Волинї, де була православна колеґія, відтак перемінена в уніятську, що єствувала і в XVIII. столїтю.

Гощанські учителї й ученики, проживаючи в межах Польщі, писали часто польським язиком, як н. пр. Лазар Баранович, Йоаникій Голятовський і ин. А що хлопці ходили з вертепом також по панських дворах, отже часто складали і вертепні драми в польськім язиці, хоч первісний текст згаданої в горі драми імовірно був написаний українською мовою.

Найбільше зближений до шкільних драм Київської Академії XVIII. столїтя з інтерлюдіями список вертепа, виданий М. Маркевичем, представляє ся непаче популяризація шкільної драми. Складачі вертепного тексту пропускали із шкільних драм такі яви, котрі не відповідали реальній дійсности українського народного житя в певній місцевині а вводили за те нові місцеві або сучасні обставини. У поміщика Галагана зберіг ся також текст вертепної драми в дечім відмінний (занесений там після знищеня Сїчи 1775. р.), але всеж таки видно, що походить з того самого жерела.

Для прикладу наведемо тут частину монольоґу Запорожця, зложеного силябічними віршами:

„Хоть дивись на мене; та ба, не вгадаєш:
Відкіль родом, і як зовуть, нї чичирк не знаєш!

Кому траплялось коли у степах бувати,
То той — може призвище моє угадати...
А в мене імя не одно, а єсть їх до ката, —
Так зовуть, як набіжиш на якого свата:
А ти — як хоч назови, — на все позволяю,
Аби лиш не назвав крамарем, за те пополаю.
Тепер, бачу, на сьвіті біда,
Що мене одцурав ся рід.
Не бійсь, як був багат,
То казали — Іван брат;
А тепер, як нічого не маю,
То ніхто й не знає". і т. д.

Яви у вертепній драмі (всіх 17) можна звести до тих точок: 1) поклін пастирів Спасителеви, 2) стріча волхвів з Іродом, поклін Христу і поворот домів, 3) приказ Ірода що до убийства всіх Вифлеємських хлопців, особливо хлопця Рахилї й 4) борба Ірода із смертю і поява чорта за єго душею.

Коли шкільну драму виперто із школи, почав ся єї занепад, хоч вона дальше єствувала поза шкільними порогами. Однак єї вид зміняє ся на мельодраматичний діяльоґ і поздоровну драматизовану віршу, або вона приладжувала ся до маріонетного театру у вертепних виставах. Маємо з одного боку короткі діяльоґи і драматизовані привітні сьвяточні вірші шкільного характеру, а з другого вертепні вистави, перероблені з давнїйших шкільних драм. Оба ті роди драматичних творів були призначені для середних і низших верств українського населеня і були приладжені до народного побиту і говору та вельми розповсюднені в широких верствах народних вдоволяли їх невибагливим літературним потребам.

Сей напрям комічний тих драматичних шкільних і вертепних творів, розповсюднених по Україні з часів М. Довгалевського, котрі мали звязь із Київською Академією, вибрав Котляревський для обрібки своєї Енеїди, але підчинив її умілим взірцям і технічним формам виробленої нової літератури московської. То само можна сказати про початок нової української драми, котрої першими представниками в обсягу комедії були Котляревський з „Москалем-

Чарівником" і Василь Гоголь, батько знаменитого письменника Миколи, із своїм „Простаком", котрих схожість можна пояснити походженєм з одного жерела, бродячої новелі західно-европейського походженя в московській обрібці. Обидва поети були в певних взаєминах з Київською Академією. Котляревський був учеником Переяславської семінарії, котра була філією Київської Академії, а перший видавець Енеїди Парпура й отець Василя Гоголя (а дїд Миколи), Опанас, учили ся у Київській Академії. Так можна зрозуміти вплив сеї Академії на наших письменників нової доби.

Схолястична наука завела й у Київській Академії звичай, що учитель поетики обовязаний був щорічно приготовити на масници і для трох маєвих рекреацій [1]) — комедію або трагедію (шкільні рекреаційні драми) і з хвилею, коли Київ став знов осередком просьвіти із своєю Академією, котру називали там навіть „Атенами", там зосередила ся також драматична творчість. Були се сперше наслідованя шкільної драми польсько-єзуїтської; однак з часів Теофана Прокоповича, образованого в Римі на класичних взірцях відродженя гуманїзму, з початком XVIII. століта проявив ся рішучий зворот до сьвіжійшого і жизненнїйшого напряму київської шкільної драми та зближив її до суспільного й народного житя і до висших умових справ людства, хоч і в початкових, перших драмах Київської Академії їх творцї вносили також місцеві історичні й етноґрафічні живла.

Поміж духовними шкільними драмами Київської Академії перше що до часу [2]) місце займає „Алексѣй человѣкъ Божій". Сей твір оснований на леґендї про сьв. Олексія, знаній на Українї із Житий Сьвятих Скарґи в перекладї Голятовського. Другий із збережених з XVII. столїтя драматичний твір „Дѣйствіє на страсти Христовы списанное" може служити доказом, як церковні канти розширювано опісля на драматичні вистави, хоч бу-

---

[1]) В маю виходили всї учителї з учениками і сторонними любителями наук на гору Щекавицю, в Києві, для забави (рекреації).

[2]) Лазар Баранович згадує про драму про „прекрасного Йосифа", похожу змістом на драму Рея, однак ся драма не зберегла ся.

вало і відворотно, що драматичні твори скорочувано і перероблювано на вірші. Именно зберегла ся з XVII. століття драма, котрої темою є нововавітне апокрифічне оповідане так званого Нїкодемового євангелія про похід І. Христа по смерти до пекла і про его збурене. ?ь се зовсім самостійний твір, независимий від чужих взірцїв, у великім степени оригінальний, а списаний майже зовсїм чистою народною мовою, розміром українських дум. Сей твір визначає ся живим драматичним дїйством. Особливе оживляє ся дїйство, коли Христос приходить визволяти з пекла грішні душі, розбиває хоругвою ворота пекла і місця пекольні окропляє водою і Духом сьвятим. Драма кінчить ся комічною явою вигнаненя з пекла Соломона, котрий лякає чертів другим приходом Христа, а черти самі виганяють его з пекла, щоби не дїждати ся нової напасти. Твір сей мусів бути вельми популярний на цїлім просторі України, коли рукопись найдено в Калуший (в Галичинї), перероблена з неї пасхальна вірша збереглася в Харківщинї; частини сеї драми в формі народних оповідань появляють ся від Угорської Руси аж по Кавказ.

Питомцї Київської Академії походили з ріжних сторін, бували там і Галичане, що вертаючи по скінченю наук домів, приносили із собою сї драматичні твори або їх частини. Се вказує на широкі взаємини Київської Академії з ріжними околицями України не тілько в XVII., але навіть у XVIII. століттю, коли і з Галичиною взаємини не перервались.

Хоч небудь у другій половинї XVII. століття Україну поділено на право- і лївобережну, українське населене обох частин жило все ще спільним житєм, мало участь у козацьких війнах XVII. століття і переселювало ся із одної частини України в другу, особливо з правобережної на лївобережну. Разом з тим, не виключаючи від посередництва Київської Академії, переходили з правобережної України у лївобережну також письменні памятники, або діставали ся в час козацьких війн з доби Богдана Хмельницького як воєнна добича, або з часів заселеня лївобережної а особливо Слобідської України від половини XVII. століття вихідцями з правобережної України а в части і з Галичини. Таким способом непереречно дістала ся з Галичини

у Слобідську Україну пасхальна вірша „Про збурене пекла“.

До половини XVII. століття віднести треба оден з найдавнійших творів драматичних, найдених у Галичині з інтерлюдією. Се містерія на Благовіщене п. н. **„Архангелови вѣщанія Маріи“**, однак зберегла ся лише 5, 6 і 7 ява. Замітна вона не тілько тим, що дає образець містерії, але що взагалі мало маємо українських творів драматичних з XVII. століття. Церковно-словянське живло́ в ній досить слабе, польщини не тілько що до словні, але й звучні богато, а доволі замітне також українське народне живло́, як що до звучні (часта переміна **у** і **в**, повноголос: стережи, боронити), але й що до словні і форм. Після 7-мої яви поміщена інтермедія, котра відносить ся імовірно до посередних „поважних“ яв. Інтермедія основана на анекдоті оброблюваній також у західно-европейській літературі. Являє ся Жид, покупник тхірячих скірок і воску (воскобойник) Тараско, а до него впрошує ся Русин-сьміхованець яко товариш подорожи і починає з ним спір про віру, а вважають сю віру красшою, в котрій більше сьвят. Тараско вичисляє небогато сьвят, а Русин перечисляє неділї, сьвята, вириваючи Тарaскови постепенно волосє з бороди, а на останку за сьвято Всїх Сьвятих вириває єму всю бороду. Тараско розводить великий лемент за бородою і відходить.

Автором сего твору обчисленого не на велике число акторів для вистави навіть у нелюдних місцевинах, був імовірно якийсь вихованець українських шкіл Могилянського типу.

До половини XVII. століття відносять ся також прольоґ і епільоґ до драми на Рождество Христове, найдені в тім самім рукописнім збірнику, що уривки попередного твору. Прольоґ і епільоґ творять неначе би оповістку або проґраму драми на Рождество Христово котрої змістом є гріхопадене прародичів, Різдво І. Христа славословія ангелів і пастирів новонародженому Спасителю і поклін волхвів. Місцем вистави була неперечно церква як се можна здогадувати ся з прольоґа й епільоґа, бо в західній Україні за прикладом сусїдної Польщі з різдвя-

ним богослуженем лучено додаткові вистави також у церкві, котрі мали ціху містерій.

До містеріяльних творів в части зачислити треба „Діалогъ о страданіи Спасителя“ (Dialogus de passione Christi) з XVII. століття, найдений у рукописнім збірнику в селї Смерекові коло Львова. Діяльоґ сей, як автор зазначує, писаний „рускимъ діалектомъ“, а головний єго зміст зачерпнений з евангельських оповідань і церковних пісень у страстний тиждень, однак автор мимо того умів добачити і влучно вставити деякі драматичні подробиці з психічнім настрою не тілько Спасителя, але Богоматери ї ангела, що приносив Спасителеви чашу страстий.

До кінця XVII. століття відносить ся „Розмова во кратцѣ о душѣ грѣшной, судъ принявшей отъ судіи справедливого Христа Спасителя“, найдена в Харківщині, а вельми схожа з недавно найденою „Успеньскою драмою“ Димитрія Ростовського й єго драмою п. н. „Грѣшникъ кающійся“, в котрих так само грішник виступає на видно і подібним способом піддає ся судови Божому. Ріжниця лише та, що Димитрій Ростовський вибрав вихідною точкою для своїх драм передсмертний суд, а в „Розмовѣ“ зображений суд посмертний. Автором „Розмови“ був непеременно приходський сьвященик, добре ознакомлений із усіма змінами стану грішної душі, що умів промовити за нею і проти неї. Нагодою до еї написаня міг послужити щорічний спомин про другий прихід Спасителя і страшний суд, котрий Церква учить з мясопустною недїлею. Язик „Розмови“ похожий на „барзо простую мову и діалектъ“, котрим написав сьвященик **С. Тимофієвич** своє учительне евангеліє в 1670. році може бути доказом правобережного походженя автора.

Більше займавим твором у напрямі вникненя науки в народне житє єсть „Бенкетъ духовный“, шкільний діяльоґ з кінця XVII. або початку XVIII. століття, найдений в неповнім списку в Підгорецькім василянськім монастирі в Галичині. Твір сей виставляли, як можна здогадувати ся з єго епільоґа, перед якоюсь сільською „громадою“, котрій були неграмотні люди і ледво сотий давав дїтий своїх до школи, а представляли єго школярі якоїсь дяківської або монастирської школи під проводом „пана-бака-

ляра“. себто дяко-учителя, яко представника сільської мудрости, до котрого селяни звертали ся за поясненями незрозумілих для них справ. Головна ціль сего твору була високопатріотична: спонукати селян, щоби віддавали своїх дітий до школи і тим способом підняти в гору народну просьвіту.

Крім того деякі драматичні твори в формі діяльоґів виявляли житєві потреби і погляди (н. пр. Розмова Малоросії з Великоросією) або обрабляли новелїстичні й апокрифічні теми (н. пр. побит Марка в пеклї).

Побіч духовної, релїґійної драми починає витворювати ся на сцені також національна драма, в котрій автор зближає ся до українських історичних дум. Такою являє ся „Милость Божія Украину через Богдана Хмельницкого свободившая“, написана в демократичнім вільнодумнім напрямі учителем поетики в Київській Академії **Теофаном Трофимовичем** (приписувана давнійше Теофанови Прокоповичеви).

Автор звертає ся в своїм творі доволї різко проти козацької старшини, котра при всїх своїх самоуправних змаганях кинулась „привлащати“ хутори біднійших і заводити крепацтво між поспільством. Сей голос автора тим цїннійший, що був майже одиноким у тих часах. Основою сего твору є побіда Богдана Хмельницького над Поляками. На Україні настали тоді деякі пільги (за короткого володарства Петра II.), а хоч не приверчено всїх прав „для удовольствія и прилсканія“ України з огляду на можливу війну з Туреччиною, то все ж таки знесено „Малороссійскую Коллегію“ і позволено вибрати гетьмана, котрим став Данило Апостол. Ся зміна відбила ся користно на шкільних драматичних творах Київської Академії. До сеї доби отже відносить ся одна з замітнійших драм „Милость Божія“ Теофана Трофимовича, котрий окрім потрібного знаня яко учитель поетики мав також відповідні до того часу жерела, іменно лїтописи Грабянки і Величка. Сї лїтописи подавали богатий матеріял для зображеня доби Б. Хмельницького і загрівали українське народолюбство автора („Жив Бог і не умерла козацькая матка!“ як каже автор). Автор користував ся не тілько сими лїтописями, але

деколи зближає ся в зображеню подій навіть до історичних народних дум.

Траґікомедію „Милость Божія“ треба вважати поступом у розвитку київської шкільної драми.

Талановитим і плідним на тім полї письменником був **Митрофан Довгалевський** в 30-тих роках XVIII. столїтя, учитель поетики у Київській Академії. Він радить у своїй поетиці виводити на видно особи з народу: Литовця, цигана, жида, Поляка, Запорожця і т. ин. Всї ті особи повинні висловлювати ся простою, народною мовою і в такім характері народнім виступають вони в єго інтермедіях, в котрі він вводить побитове живло навіть з суспільно-полїтичним відтїнком.

Теофан Прокопович, учитель поетики у Київській Академії, посунув вперед шкільну драму в єї розвитку о дальший степень у своїй поетиці і в так званій траґікомедії дав взорець єї в творі п. н. „Владиміръ“, котрий є драмою в новійшім розуміню того слова, хоч ще придержує ся клясичного триєдиньства дїй. Прокопович поручав у своїй поетиці придержувати ся Сенеки, яко взірцевого траґіка, а Плявта і Теренція яко взірцевих комиків і сам ішов слїдом тих письменників, а сей вплив клясичних взірців проявляє ся і в змістї єго твору „Владиміръ“. Дієві лиця являють ся там живими людьми, він виводить також на видно тїнь Ярополка, наслїдуючи Сенеку (що пригадує тїнь Тантала в траґедії „Тієст“). Траґікомедія „Владиміръ“ Прокоповича й єго теорія драми в поетиці виложена мали сильний і довгий вплив на дальше київське драматичне письменьство.

Цїль сеї драми, котрої повний наголовок „Владиміръ, славенороссійскихъ странъ князь и повелитель“, є така, щоби словянському поганьству противставити християньство, а се останнє оправдати розумним способом та виставити яко основу справдешньої просьвіти культурних успіхів Руси. Траґікомедія закінчена хором постола Андрея Первозванного з ангелами (привітом гетьманови Мазепі і ин.), котрий предсказав навернене Руси о християньства, що виповнив опісля князь Володимир.

Драматичні твори „Владиміръ“ Теофана Прокоповича і „Милость Божія“ Теофана Трофимовича посу-

*

нули драматичну творчість вперед у напрямі ународовленя драми що до змісту і характеру. Одначе неприхильні обставини за часів дальших володарів Росії (як цариці Анни), котрі знов повернули до політики Петра І. супроти України, стали перепоною дальшому розвиткови драматичної творчости у згаданім напрямі та драматичному оброблюваню української історії. Київська шкільна драма приймає знов на себе давний духовний характер, хоч деколи і тепер находить собі дорогу до заглубленя в змісті історичного і сучасного житя України, користуючись з одного боку успіхами західно-европейської осьвіти і науки, а з другого оживленем українського житя запорожською козаччиною.

До того часу відносять ся твори **Мануїла** (в чернечім чині Михаїла) **Козачинського**, котрого разом з иншими вихованцями Київської Академії покликано в Сербію для устрою шкіл, де він був ректором і учителем реторики в Карловицях. З сербської історії написав він драму „Трагедія сирѣчь печальная повѣсть о смерти послѣдняго царя Уроша V. и о паденіи Сербского царства“ (1733. р.), неперечно під впливом драми „Владиміръ“ і „Милость Божія“, а вернувши до Київської Академії на становище професора, написав „Образъ страстей міра сего образомъ Христа исправи ся“ з легкими натяками на історичні події України.

В драматичних творах **М. Довгалевського** (в різдвяній драмі „Комическое дѣйствіе въ честь... Христу Господу“ (1736. р.) і пасхальній під заголовком „Властотворний образъ человѣколюбія Божія“ і т. д. (1737. р.) представляє ся вельми коротка що до змісту і проста що до складу драма лише верхньою покришкою шкільних дій: нею закривав ся живий і займавий зміст інтерлюдій з народного житя, що являють ся вже не пародіями на простий нарід і безцільними над ним насьмішками, але реальними картинами побутовими доволі драматичними, а до того вони зложені „слогомъ простымъ, деревенскимъ, мужицкимъ“, як він сего вимагає у своїй поетиці. Тим способом, справді він творив шкільну „комедію“. Творцем інтермедій комічних був імовірно не сам Довгалевський, але ученики Академії під его проводом,

між котрими особливо визначав ся гумором **Сава Лебединський,** козацький син, котрому Довгалевський виставив сьвідоцтво: „Magister comoediae, salis sermonisque urbanitate abundat". Замітно, що в тих інтермедіях Литвини промовляють білоруським говором.

В тих інтерлюдіях старали ся ученики Академії приноровити їх зміст до змісту драми. Подібно волхвам-зьвіздочотам у драмі виводять також в інтерлюдіях астронома або астрольоґа-Поляка, а мужикови снить ся, що велика зьвізда бє ся з місяцем. Як волхви приносять дари новонародженому Христу, так селяни-Литвини приносять дарунок свому панови-Polякови.

Цікава є в сїй інтерлюдії що до зображеня пісня, з якою козак виходить на видно́:

„Мати моя старенькая, чи ти мнї раденькая
моєй молодости? (2)
Був у Турка під руками, а в Татарів з кайданами
у самоїй жалости (2)
Да вже правда тепера нема добра всюди
Дармо працюєм, виставляєм груди.
Бог виручив мя оттуда, а тепер місця не найду.
В дома не сидїти:
Лїси, поля спустошені, луги, сїна покошені,
Порозпускав дїти. (2)
Тількож правда, що треба взирати на Бога;
Тоїй всїм єсть в добичи простая дорога.
Пойду знову на Сїч, мати! пойду долї в низ шукати,
Козацкая доле! (2) і т. д.

В комічних інтерлюдіях до пасхальної драми М. Довгалевського так само приноровлює ся їх зміст до пасхальних подій, як і в різдвяних інтерлюдіях. Н. пр. в першій інтерлюдії Литвин воскресає з мертвих і оповідає о тім, що видїв на тім сьвітї. В пятій відповідно до визволеня праведників з ада козак визволяє мужиків з неволї. Деякі пасхальні інтерлюдії вельми схожі з українськими народними переказами й оповіданями.

В пятій інтермедії намагає ся автор станути на історичній основі й описує бунт хлопів і козаків проти Польщі; імовірно відносить ся се до доби Б. Хмельницького,

однак згадує ся там також про роботи на каналах (над Ладоґою) з часів Петра І.

Загальний а бодай переважний характер всїх інтерлюдій до драм М. Довгалевського є побутовий, сучасний. Вони обіймають не тільки лївобережну Україну під владою Московщини, але й правобережну в межах Польщі. Нераз виводить ся на видно Білорусинів (з назвою Литвин), а також циганів і Волохів з їх питомим язиком і Греків, що вказує коли вже не на Молдавщину, то на російсько-подільську ґубернію з мішаним населенем. Сей широкий сьвітогляд інтерлюдій, що захоплювали широкий простір тодішньої України і Білоруси, можна вважати певним доказом, що сї інтерлюдії були збірною роботою учеників Київської Академії, котрі там опинили ся не тільки з ріжних околиць України, але й із заграниці. А що сї ученики походили з ріжних верств народних, отже і вдатно зображали побутові картини житя дїйсного і тому можна їх назвати першими українськими етноґрафами. Деякі картини схоплені так удатно й уміло, що й доси можуть мати стійність побутових картин. Характеристики Білорусинів, Поляків, Москалїв, козаків, Жидів і т. п. згідні з народним сьвітоглядом, хоч деколи пересадні. Деколи автори інтерлюдій підіймають ся і до полїтичної точки погляду і натякають на полїтичні взаємини козаків, Москалїв і Поляків, тимто інтерлюдії в драмах Довгалевського стоять висше, як інтерлюдії в драмах відродженя кляспцизму — Прокоповича і Трофимовича.

Під їх впливом і після їх взірця складано й пізнїйші шкільні інтерлюдії, як н. пр. в драмі учителя поетики у Київській Академії єромонаха **Георгія (Юрія) Кониського**, „О воскресенiи мертвыхъ" і т. п. Інтерлюдії Довгалевського мають навіть дещо схожого з українським народним вертепом. Але й самі драми Довгалевського немаловажні у загальнім розвитку київської шкільної драми. Були вони зложені навмисне коротко, щоби дати більше місця комічним інтерлюдіям, чим вони стали вельми популярні поза академічними стїнами, а крім того оперті були на реальній основі сьв. Письма і передання.

Виравдї після 30-тих років XVIII. столїтя, за впливом учителя поетики **Теофана Прокоповича**, убогі бурсаки Київ-

ської Академії занехують вертепні вистави (студентські „мірковання"), що були певним жерелом їх доходу, а ними з того часу стали займати ся дячки. Однак тим не перервав ся дальший розвиток комічних яв з народного житя, але ще більше розширив ся, входячи в виді інтермедій до пасхальних і рекреаційних драм. Хоч сї інтермедії не мали такої великої стійности, одначе вони в широких верствах народних популяризували справу драматичних вистав і клали підвалини під розвиток народного театру.

Окрім пасхальних драм Довгалевського, що займають одно з перших місць у сучаснім драматичнім письменьстві, згадати ще треба драму й інтермедії **Варлаама Лащевського** († 1774. р.), котрий у драмі „Трагикомедія о тщетѣ міра сего" обмежує ся моралізованем і картанєм личних хиб і гріхів та безвіря. В тій цїли Лащевський намагає ся з одного боку доказати безсмертність душі чоловіка й одвічальність єго в загробнім житю, з другого картати розпусту сучасних обичаїв і здержати її погрозами кар у загробнім житю, а заразом піддержати праведників у їх недолї. Наслїдком того вся „Трагикомедія о тщетѣ міра сего" має строгий і суворий характер.

Київські учені занесли із схолястичною наукою в Москву також і шкільні драми, котрі там появляють ся вже з кінцем XVII., а входять у звичай з початком XVIII. столїтя. Два письменники, що були ученими посередниками між Україною і Московщиною, були також авторами драм, іменно **Симеон Полоцький** написав „Комедія притчи о блудномъ сынѣ" і „О Навуходоносорѣ и о тріехъ отроцѣхъ, въ пещи не сожженныхъ", **Димитрій Ростовський** (Туптало), що в своїй дїяльности проявив стілько українського живла, написав „Успенькую драму" і „Грѣшникъ кающій ся".

Про зверхню звязь комедій **Симеона Полоцького** із шкільними драмами Київської Академії XVIII. столїтя свідчить уже сама форма і зверхня їх обрібка. Обидві комедії написані після правил київської шкільної поетики силябічними віршами. Одначе що до внутрішнього характеру єго комедії доволї різко відріжняють ся від українських шкільних драм. В них нема ніякої алеґоричної подати, а самі історичні личности, основані на реальній

підставі. Приписати се треба обставині, що Симеон Полоцький користував ся не єзуїтськими жерелами, але польськими народними, а крім того на реалїзм єго творів впливало і знакомство з сучасною німецькою драматичною лїтературою. Треба однак признати, що й київська шкільна драма не була зовсїм лишена реалїзму в зображеню дїєвих лиць, як се видно із занесених у Галичину і Слобідську Україну шкільних драматичних творів. Тимто реалїзм С. Полоцького можна вважати природним розвитком реалїзму київських шкільних драм.

Ростовський у своїх драмах шкільних відносить ся близше до житя, виводить на видно живих людий і виявляє спочуванє для тих людий, а твори єго основані на історичних документах, взятих із сьв. Письма і житєвої лїтератури і мають переважно вид міраклїв. Инші драми, як „Комедія на Рождество Христово“, приписувані Дм. Ростовському, написав не він сам, а імовірно учителї єго ростовської школи, хоч не без єго почину й указок. Тимто всї драми, звязані з іменем Дм. Ростовського, мають спільний їм усїм індивідуальний характер.

За цариці Єлисавети, прихильної Українї, привернено права, загарбані Петром I. і дозволено вибирати гетьмана котрим став ґр. Кирило Розумовський, а се викликало оживленє в тогочаснім українськім письменьстві, котре стало потрохи переймати ся московськими змаганями і взірцями московського письменьства. Тимто в тогочасних українських творах, отже й драматичних (траґедії, комедії і траґікомедії) відбивають ся відносини не тільки українські, але й московські.

В сих творах письменники тогочасні картають хиб[и] релїґійно-моральні і суспільні висших верств українських котрі користують ся дарованими їм монаршими милостям[и] для збогаченя, для обиди козаків і простого народу і дл[я] обезпеки своїх личних привілеїв, а до того переймали с[я] заношеними із західної Европи ложними науками і розпу[стою]. Тимто в творах тодїшних письменників щораз більш[е] проявляє ся сатиричний напрям, до чого доставля[ли] предмету з одного боку темнота широких народних верст[в] а з другого зіпсутє висшої верстви суспільства.

Се оживлене письменьства виявило ся також чисельнє (всіх драм з тих часів доси найдено 11), отже на короткий час 20-літнього володарства доволі значне число.

Від половини XVIII. столїтя проявляє ся в українськім драматичнім письменьстві вплив Московщини, що почавши з Ломоносовом щораз більше віддаляє ся від тогочасного руського язика книжного. Оден з ревнїйших письменників, що намагали ся писати свої твори після Ломоносових взірцїв, був **Юрій Кониський**, автор розповсюдненої траґікомедії „Воскресеніє мертвыхъ“. Хоч не так різко, як Трофимович у „Милость Божія“, дорікає також Кониський козацькій старшинї, що кривдить бідних людей, але велить покривдженим сподїватн ся правди після страшного суду і стає по стороні покривджених. Цїнною прикметою єго драми є інтерлюдії, в котрих сьвітогляд автора обхоплює не тільки внутрішні, домашні відносини Українцїв, але й історичні їх відносини до Поляків. Сї інтерлюдії писані чистою народною мовою (Литвин говорить білоруським говором) і мають звязь з інтерлюдіями Довгалевського.

Але Кониський намагав ся свій твір списати після Ломоносових взірцїв „въ важномъ и высокомъ слогѣ“, як висловлює ся в своїй поетицї, лише пять інтерлюдій в єго драмі, котрих автором мав бути „славний **Танський**“ [1]). „природний стихотворець“, названий в однім письмі до тогож Кониського „нашим Плявтом, нашим Молієром“, (хоч і сам Кониський визначав ся гумористичним талантом), написані чистою народною мовою. Вплив Ломоносова відбив ся ще й тим у поетичних творах, що силябічний розмір віршованя уступає тонїчному (основаному на наголосї — ритма). Юрій Кониський наводить у своїй поетицї тонїчні вірші з оди Ломоносова яко взорець (10-стопний ямб,

[1]) Танський був посвояченпй з родиною славного опісля письменника Миколи Гоголя (був мабуть дядьком Василя Гоголя, директора домашнього театру бувшого міністра Трощинського й автора комедії „Простак“). А що вірші сих інтерлюдій випучувано на память й виголошувано, то вони стали традицією родини Танських посвояченої з Гоголями і так становлять звязь з новочасним письменьством.

а у віршах XVIII. ст. і в Енеїді Котляревського находимо 4-стопний ямб).

Основою української драматичної поезії послужили отже, як і в цілій Европі, два живла́: церковно-обрядове і народно-побутове. З церковно-обрядового виробили ся духовні містерії, а народно-побутове живло́ витворило комічні яви, звані інтермедіями та інтерлюдіями, що мало-помалу війшли в духовну драму і значно змінили її первісний строго поучний уклад. Взаїмний вплив сих двох основних живел відбив ся і в штучній шкільній драмі, котра в головній части свого змісту виводить мотиви містерій і мираклів, а в інтерлюдіях зберегає тон середньовічних фарс.

Шкільна драма се наче другостепенна формація драматичного письменьства.

Шкільна драма є вельми характеристичною чертою в житю української школи, а дістала ся до неї з польських єзуїтських шкіл, де їх виставляли в латинськім язиці переважно з поучним напрямом. Формою вони були близк до старинних траґедій, але зміст черпали звичайно з біблійних оповідань, з житя Сьвятих і з благочестивих леґенд; з того згляду вони зближали ся до середньовічних містерій. Велику ролю грало в них алеґоричне живло́, котре проявляло ся тим, що на видно́ (сцену) випроваджувано всякі вчоловіченя чеснот, хиб, пристрастий і ріжних абстрактних понятий. Після взірців тих єзуїтських шкільних драм виставляли в Київській Академії твори духовного і поучного змісту в українськім язиці.

Народне житє одначе, виражене ярко з усіма характеристичними прикметами в інтерлюдіях, перервало поважну ходу́ схолястичного дійства. Визначні прояви політичного і суспільного житя находять відгомін у річах дієвих осіб шкільної драми, котрої автори часто не мали сил скрити свої почуваня під холодною, ученою алеґорією. Завдяки сему живому змістови, шкільні драми, а особливо інтерлюдії виходять далеко поза шкільні пороги і здобувають собі популярність у широких верствах народних і кладуть підвалину під дальший розвиток народного театр… Разом із шкільною драмою і в тісній з нею звязи появляють ся і народно-духовні дії, останки середновічних міст…

ій, що приняли у нас форму **вертепа**. В тій формі перетворюють ся інтермедії в самостійну часть вистави, котра поступенно розширяє ся коштом духовної дії і виступає на перше місце. Тим способом інтермедії являють ся животворним живлом, з якого опісля розвинула ся чисто **народна комедія**.

Шкільні твори Київської Академії стали перегодом проникати поза шкільні пороги в ширші верстви, особливо в нарід, до чого чимало причиняв ся їх зміст, а в тій цїли їх упрощувано і надавано їм більше народну закраску. Таке приладжуванє й упрощуванє шкільних драм для розуміня ширших верств почали робити ще у Київській Академії самі єї ученики, складали невеличкі драматичні твори в роді декламацій [1]) і діяльоґів, а також драматизовані привітні вірші на Різдво, Великдень й инші сьвята. Такі декламації представляли доволї реальний і живий образ побутовий сільського тогочасного житя, а особливо образ взаємин між прихожанами і школярами дяківських шкіл. Н. пр. зложена на **Волинї декламація на Великдень** (1719. р.) з інтерлюдією відгривала ся на цвинтарі (або то на церковнім подвірю), де збирали ся люди в трех днях Великодня, щоби поговорити і придивляти ся великодним ігрищам молодежи. Ся декламація зложена з порівновних віршів, в котрих також натякає ся на нужду школярів, щоби випросити тим способом якусь поміч для них. У деяких віршах навіть картають тих, що остали дома, не прийшли в церкву, дорікають ситим скупарям, ситим панам і селянам, що оглядають ся „на бакаларів, як вовки полові" або „як сови лїсові". В сих творах виводять автори не тілько живих людий на видно́, але й мерців того сьвіта, котрі після вірувань українського народа раз в рік являють ся на землю на оден день, щоби сьвяткувати свій „мертвецький великдень" (пор. Гр. Квітки „Мертвецький Великдень"). Однак се народне віруванє втратило в інтермедії (на 3 особи: дїд, баба і чорт) своє поважне значінє й автор надав єму прикмети простаковатого жарту.

---

[1]) Декламаціями називали тодї шкільні вправи учеників у складанню драматичних творів, виконуваних ними не прилюдно, але в клясї.

До того рода творів зачислити треба „Интермеді о богачѣ и Лазарѣ“, котра визначає ся реалїзмом сере иньших творів на таку тему.

Визначним представником тих привітних вірш є па схальна вірша написана силябічними леонинськими вір шами згаданого вже Тапського, а хоч вона має вид л ричної поезії, однак визначає ся драматизмом дії і том можна її назвати драматизованою поздоровно віршею. Автор зображає в нїй сьвятковане Великодн смерть Юди, утечу Чорта і Смерти та несьміливий вих старозавітних праведників з ада. Зложена около 1746. мала вона зобразити обставини Великодня відповідно к зацькому народному сьвітоглядови і тим довести Тай Воскресеня до зрозуміня козацтва. Але опісля її пере блювано, вставлювано суспільні мотиви, а в більшій час списків пропущено частину про смерть Юди, котра ста самостійною віршею. В однім списку додано при кінці каву частину звернену до Адама, що виходить із ада:

»Веди в саду всю громаду, веди, щоб селилась
Тут в покою і з тобою вічно веселилась.
Зара тая серед рая свобода засїла:
Тут тишина, вся старшина не має к їм дїла:
Тут сїнуга, війт-пянюга вже не докучає
І в подводу тут із роду нїхто не хапає.
Всї подубли, що їх скубли сїльськії нахали.
Подеречи, колотнечи всї уже пропали.
Зникли збори, вже позори не правлять кварталу.
Сказав Адам, що не подам людий на поталу.
Утїк кураж, здирства немаж, пропали всї драчи,
Щезло лихо, живуть тихо, не дають подачи,
Погибла власть і вся на рясть вилїзла голота,
Війт не ворчить, і не стучить десятник в ворота.
...Нї вже не журп ся!
Маннаж з неба, все що треба — їж, пий, весели ся!
Райські птицї, ластовицї весело сьпівають,
Жайворонки, соловейки як в орґан іграють.
Всяких музик пичний язик не може сказати,
Мудрий писак і пером так не може списати.
Дай, Боже, нам, щоб сїї там музики іграли,
Щоб більше нас, хоть у той час, сїпаки не брали.
Ти, Боже, бач кровавий плач і горке ридане
За теє нам покажи там вічне панування«.

Сей додаток зложений якимсь учеником Київської кадемії з „посполитого званія“, яких було тоді там чимало, зображає лад, збережений у правобережній Україні, е ще задержали ся побори чвертьрічні („квартал“) в містах старостинських. Старости обовязані були до скарбу звати часть доходів з наданих їм королївщин, але вони щрали се з населеня. Війт був урядовою личностю, а сїуги, сїпаки і десятники були орґанами старостинської власти. Вимагане підвод і всякі „поберечи і колотнеи“ були звичайними проявами селянського житя XVIII. олїтя.

Так само живо в народнім дусї зложений діяльоґ астухів Свирида й Овдія на Різдво Хр.

Всї ті й їм подібні драматичні твори подавали лише одинокі образи суспільного і народного українського итя і не осьвічували єго повним сьвітлом, а тілько слабо инороввляли ся до него. Але під конець XVIII. столїтя имо також такі драматичні твори в українськім народнім сї, що являють ся вислїдом довшого, систематичного вивуваня народного побуту і зображають єго доволї повно ірно, хоч і з суспільного становища. Сюди зачислити оба твори сьвященика з Вишеньок у Чернигівщинї, **Івана рашевича,** й єго послїдовників.

Некрашевич писав короткі розмови й яви та поздоні драматизовані вірші українською мовою в реальних тавинах житя в приноровленю до важких єго потреб. ито єго твори є кроком вперед у порівнаню з попередни творами того рода. Він був учеником Київської Акаде котру скінчив 1763. року, був чоловіком всестороннім амостійним, спосібним і з повним академічним образоем. Пильно придивляв ся він сїльському житю і намася зобразити єго в своїх творах, щоби в пастирськім і впливати на се житє.

З єго діяльоґів і окремих яв відомі доси три: 1. оръ души и тѣла“; 2. „Ярмарокъ“ і 3. „Испоіь“, а до них можна віднести також ще 4. „Супплиабо замыслъ на попа“. З поздоровних драматизоіх єго віршів маємо 5. „Письмо къ Гнѣдиньскосвященику Іоану Филиповичу и къ сыну

єго Петру и къ дячку Стефану Кринѣцкому“ н
Різдво Хр. Всі твори з кінця XVIII. ст.

„Спір душі з тілом“ се віршований діяльоґ, зл
жений живо, доволї чистим язиком з незначною примішко
церковно-словянщини, ужитої особливо в закінченю в па
раффразї Отченашу, є чисто шкільним твором, звичайни
у тодїшнїм українськім письменьстві. Тема давна, оброблю
вана в усїх европейських письменьствах і розвита між ин
шим у галицькій містерії на Благовіщене з XVI
столїтя. Душа докоряє тїлу, що веде її до погуби, а тїл
оправдує ся і вважає душу одвічальною за грішне жит
Спір кінчить ся появою чортів, що виганяють душу до п
кла. Однак Некрашевич перевів сю тему самостійно та
що на останку душа заявлає згоду з тїлом творити доб
дїла, щоби наслїдити царство небесне її обоє звертають
до Бога з параффразованою молитвою Господньою.

Розмова п. н. „Ярмарок“ не має практичної цїл
а є лише побутовим образцем з житя українського сел
нина; однак вона має важне значінє для розвитку само
Некрашевича в народнїм напрямі і стає доказом єго зм
ганя до вивченя народного житя її язика. Ярмарок н
писаний чистою українською мовою.

Автор виводить на видно селян: Хвилона і Хвесь

»Хвил. Отже да й здоров! Хвесько! Що ти ярмаркуєш,
Що добре тут продаєш, або що купуєш?
Хвесь. Та мовчи, бра Хвилоне, продав свою клячу.
Хвил. А ну, бра, за що ти збув ту шкуру собачу?
Хвесь. Да оце за повнєга і зойкнув на силу
Аделе купив собі за повшеста кобилу.
Хвил. Яж тобі давно казав не держати.
Сїна зовсїм не вкусить і стала хромати«.

Діяльоґ „Исповѣдь“ представляє яву з дійсн
житя тодїшнього приходського сьвященика. Попередни
Некрашевича на приходї сповідали своїх прихожан у
разом, задаючи їм загальні питаня (щось у родї протеста
ського покаяня), а не кождого з окрема. Некрашевич за
одиночну сповідь, що не сподобало ся прихожанам, ко
намагали ся єго усунути з приходу. Однак науками до
він їх до втихомиреня і привчив до одиночної спові
Твір Некрашевича стає доказом, як занепало було на Ук

їві духовеньство, вибиране на приходи самими прихожанами, звичайно зпоміж тих самих і тому від прихожан зовсім зависиме. Сю сторінку церковно-приходського житя розкрив Некрашевич у діяльоґу: „Супплика або замыслъ на попа“ або „Прозба на попа слободи *Перушь мене* отъ парафіянъ“.

Суплїка схожа вельми зІсповідию Некрашевича і веде дальше річ про се, на чім закінчила сяІсповідь.

В суплїці або просьбі виступає 8 селян слободи »Нерушмене« і радять ся:

»Як би там того попа гарно у шори убрати.
Тот він силоміцьки влїз в нашу парафію;
Підиж ти, яку над нами крутить веремію,
Чого наші дїди і батьки не чували.
То щоб ми йому на ісповіди те слєбезовали«.

Просять отже дяка написати їм просьбу до Владики, щоби віддалив сього сьвященика.

Дяк написав се, але старші і досьвідні люди не радили посилати сеї просьби до Владики і справа закінчила ся могоричем, на котрий запрошено дяка.

В суплїці вникнув отже Некрашевич глибше у відносини й обвиняє у релїґійній невірі не тілько сам нарід, але й сьвящеників давної доби, що не мали систематичного шкільного образованя. Суплїка стає отже по стороні приходських сьвящеників нової доби, котрі намагають ся визволити від зависимости темних прихожан і утворити окремий духовний стан. Численні збережені списки суплїки стають доказом, що сей твір Некрашевича мав найбільший успіх і тому був так розповсюднений на Українї задля цікавого опису релїґійно-морального стану українського народу й етноґрафічних подробиць, а також задля практичних указок для сїльського приходського сьвященика і сатиричного зображеня сїльських сьвящеників давної доби.

„Письмо до Гнїдинського сьвященика“ належить до поздоровних сьвяточних вірш і є виразним наслїдованєм пасхальної вірші Танського, так, що повтаряє навіть деякі єго вислови і звороти (тут підчеркнені) н. пр.

»Отець Іван, Петро й Степан з своїми жінками,
Просили до нас хотя на час приїхать сьвятками,

Будем гулять і зухваляти рожденого Бога.
Уже от вас просто до нас зроблена дорога« і т. п.

Вірші Некрашевича і деякі инші з тої доби сатиричні твори, що відносили ся не тілько до самих сьвященників старої доби, але й до діяльности самих архиєреїв та їх відносин до духовеньства, мають сильну духовно-суспільну закраску, а коли доторкують ся також українського селянина, то зображають єго яко чисто страдальну личність. Без міри самостійним являє ся сей селянин у своїх поглядах на єго окружене у вертепних виставах.

14. Літературні твори з суспільно-моральною і народною основою яко підготовлене нової доби письменьства.

Літературна драматична творчість, виперта із шкільних стін, переходила в суспільні і народні верстви і постепенно приймала місцеву українську народну закраску. Традиційна українська штучна література, лишена сама собі, клонила ся бистро до занепаду, але в самім миимім своїм занепаді мала вже зарід будучого відродженя. Вироблені в Московщині умілим письменьством форми приноровляють ся до змісту й язика українського письменьства і тим способом витворює ся нова доба в українськім письменьстві, се, що називаємо українським народним письменьством, котрого батьком вважаємо І. Котляревського.

З занапащенем самоуправи України й її політичного самобиту змагала московська управа також з підмогою просьвіти й письменьства а також Церкви до обєдиненя української народности з верховладною народностю московською. На київську митрополію назначувано від половини XVIII. століття, правда, Українців з роду, однак виразних прихильників московських порядків і московського язика в письменьстві, а противників давних традицій Київської Академії. Крім того богато молодих Українців почало переходити тепер з Київської Академії в московські університети й академії і вони причиняли ся до розвитку московського письменьства. Українці **Рубан, Богданович, Капніст, Наріжний, Гнїдич** і инші виступають яко письменники на московській ниві в псевдокляснчнім напрямі і вносять

московського письменьства замітне українське етноґрафічне живло, але виявляють також иноді сильне почуванє в дусї української народности.

Українське дворяньство бажало тепер виріжнити ся від мужицтва і присвоювало собі спершу в писанях, а відтак і в розмові сей язик, яким послугувало ся московське правительство, управа, осьвічена верства суспільства і новочасне московське письменьство. Під впливом тих обставин розділило ся все суспільство на Українї на два табори, що відріжняли ся від себе перегодом не лише мовою, але й звичаями, побутом та одежею. Колиж і низша верства козаків майже зрівняла ся з крепаками, тодї в моднім суспільстві слово мужик стало докірливим і насьмішливим висловом і так впробив ся погляд, що в „простого мужика простий есть обичай, а у письменного особий політичний звичай“. Для письменних людий учебником того особого політичного звичаю т. є. доброго тону в товариськім житю була книжка з н. „Ненка ієрополітика“ дуже популярна до кінця XVIII. ст., а в перве видана в печатнї Печерської Лаври у Києві 1712. р.

Сї внутрішні відносини на Українї відбили ся наглядно в тогочасних літературних творах. **Климентій Зіновіїв**, сучасник Мазепи, недоучений вандрівний чернець, великий бувалець і видалець, що мав нагоду приглянути ся житю всїх верств українського суспільства, написав спорий збірник сухих схолястичних описів і моралїзуючих сентенцій ладом силябічного віршованя XVIII. столїтя, мовою зближеною до народної, з примішкою польських і церковно-словянських висловів. У сих віршах, віднайдених з початком 60-тих років XIX. столїтя, починає він фільософічним розумованєм про смерть, переходить відтак до зображеня і критики дійсного житя, розправляє про всякі верстви суспільства і подає тим способом цікавий матеріял про сучасне житє на Українї, хоч обвид єго, з яким усе те цінює, не широкий, а він навіть іде під лад верховладнїй верстві суспільства, як се вказує в горі наведене єго реченє про „простого мужика“ і „письменного“. В єго творах відбиває ся виразно сей розділ українського суспільства на крепаків, понижених і погорджених, що зберегли ще всї визначні прикмети народного характеру, але не

мали голосу в суспільнім і урядовім житю, і дворяньство, що осьвітою не високо вибило ся понад крепаків та не розуміло свого народно-суспільного становища, а дбало лише про свої власні користи. Такі вірші, як Климентія або Івана Некрашевича підготовляли літературні форми, котрі опісля більше уміло розвивали ся в новочаснім письменьстві. В Галичині стрічаємо також подібні типи віршотворців, головно дяків, котрі окрім релїґійних і моралізуючих віршів, перелицьовували коляди, а навіть Службу Божу. Тип такого дяка зобразив нам Д. Млака (Гриць родом з Коломиї).

Але поруч сего академічного віршованя і таких віршотворців, як Климентій і т. п. добувало ся жерело справдешньої народної поезії, що виявляла віру в житє і будучину народа та погляди на сучасні невідрадні відносини або сатиричними творами, або ліричними піснями про людські почуваня. Виринали сї твори з кругів не запаморочених академічною схоластикою і не звязаних еї правилами, а се було тим лекше, що вірша своєю формою підходила до справдешних народних творів, котрих вплив очивидно відбив ся на вірші. Творцями сих зближених до народної поезії віршів були люди близкі до народу, звичайно без шкільної осьвіти, з козацької або міщанської верстви, навіть з козацької старшини. Імена їх по більшій части запропастили ся, однак зберіг ся переказ, що пісню „Ой не ходи, Грицю“ зложила **Маруся Чураївна**, а **Гетьман Мазепа** пісню „Бідна моя голівонько“ і „Всї покою щиро прягнуть“, козак **Семен Климовський** пісню „Їхав козак за Дунай“ і т. п. Богато з таких творів перейшло в нарід і стали народними піснями.

Прилука лївобічної України до могучої держави з суплемінною народностю й однаковою вірою загладжувала вправдї помалу племінні ріжниці, а верховладна управа, звичаї, нова просьвіта й література налягали важко на окремішність українського народу. Одначе всї ті обставини не були в силї обєдинити і засимілювати українського народу з московським. Вдача і прикмети українського народу так виріжняли ся від московського, що самому наро-

дови кидала ся в очи та ріжниця [1]). Ярка ріжниця виступала в усім народно-побутовім характері, в язиці, в переказах, у народній поезії, звичаях і близких це історичних споминах. Проти нового ладу починає ся посеред самого українського суспільства витворювати реакція, а на давній культурно-історичній основі Гетьманщини виступають дивні прояви. По українських хуторах ще не перевели ся були люди, що, хоч переіменовані з давної козацької старшини в дворянські чини, доношували предківські жупани і мовою та домашним побутом не соромили ся бути похожими на крепаків та козаків, майже зрівнаних у суспільнім житю з крепаками [2]). Поміж осьвіченою верствою українського суспільства замість і побіч давної академічної схолястичної осьвіти починає ширити ся помалу західно-европейська осьвіта і нові европейські ідеі про волю і права чоловіка. Численні сини колишньої старшини козацької здобували собі висшу осьвіту на університетах у західній Европі і приносили відтак на Україну не тільки европейську науку, але й вільнодумні погляди та ідеали. Тим способом витворює ся на Україні тип панів-вільнодумців, що не могли погодити ся з тодішним політичним і суспільним ладом на Україні і свої думки та ідеї висловлюють або в сатиричних і гумористичних творах з політичною або суспільною нераз закраскою, або в політичних памфлєтах, як віршована „Розмова Малоросії з Великоросією“, віршований переклад одної новелі з Декамерона Боккачія [3]), або сатира ґр. В. Капніста [4]) з нагоди заведеня крепацтва Катериною II.

---

[1]) І нині Москаль називає Українця „хахлом“, а навпаки Українець Москаля — „кацапом“. У нас називає нарід „кацапами“ буковинських Пилипонів, що заїздять до Галичини копати стави і рови.

[2]) Н. пр. рід Квітки (Основяненка).

[3]) Славний італійський поет і гуморист з XIV. ст.

[4]) Родина Капністів грецького роду, зукраїнщена, опісля змоскована. Автор сатири на заведенє крепацтва на Україні з н. „Ода на рабство“ (1783.), В. ґр. Капніст, їздив яко відпоручник України до Берлина 1791. р., щоби з пруським правительством (канцлєром Герцберґом) переговорювати про війну з Росією і тим способом довести до привернення самоуправи України.

Збірники „фацецій“ переходять на Україну головно через Польщу, збірники шутливих оповідань і анекдот, „апофеегматъ“, висловів знаменитих фільософів, „словесъ царей, королей, князей, воеводъ, сиклитикъ (властий) и иныхъ старѣйшинъ“ і „гадательствъ честныхъ женъ и благородныхъ дѣвъ непростыхъ“. Серед „фацецій“ богато є оповідань про хитрі женщини (пор. тему до „Москаля-чарівника“ Котляревського або „Простака“ В. Гоголя).

Суспільство на Україні, що змагало ненастанно до привернення самоуправи, відчувало вельми важку зависимість від Московщини і тому у висших верствах українського населеня політиковане не сходило з ума. Там уже процвитало також письменьство з політичним пятном і настроєм, котре відносило ся до взаємин України з Польщею і Московщиною. Особливо віджили надії на самоуправу серед суспільства на Україні за володарства молодої і перенятої спершу вільнодумними західно-европейськими стру ями цариці Катерини. Вправді сі надії розвіяли ся, всея таки зроблено дещо для поправи внутрішнього устрою України. В 1767. році утворено комісію, до котрої покликано також українських депутатів з правом заяви пр місцеві потреби українського населеня. Одна наділенє упривілейованих верств українських правами „рс сийського дворяньства“, забір духовних дібр у корист державного скарбу і навертанє уніятів після останньог розділу Польщі на православіє змагало до повного обєдна ня України з Московщиною.

Се викликало в тих часах цілий ряд політичних пам флєтів і сатир. „Розмова Великороссіи съ Мал россіею“ висловлює надії і домагання українського суспіл ства про потреби України, „Розмова священика с єромонахомъ“ вказує на потребу поправи положен і просьвіти білого духовеньства, „Плачъ лаврскихъ м наховъ“ висловлює жалі по поводу відобраня монасти ських дібр у користь державного скарбу, а „Комед уніятовъ съ православными“, сьвященика Са Стрілецького, котрий сам був спершу уніятом, намаг ся сю зміну унії ня православіє оправдати неуміло і гр бими зворотами, однак виявляє партийну тенденційніс і односторонність.

Всї ті твори, зложені в більшій части бувшими вихованцями Київської Академії, мають метою висші справи полїтичного і церковно-суспільного житя України, писані в части московщиною, в части по польськи і зложені силябічними віршами.

З усїх згаданих творів заслугує особлившої уваги „Розговоръ Великороссіи съ Малороссією“, викликаний обставинами під конець XVIII. столітя. В 1763. роцї українська козацька старшина виробила начерк петиції до цариці Катерини II. про привернене Українї давних єї прав і привілеїв та про потверджене наслїдного гетьманьства в родинї тодїшнього гетьмана Кирила Розумовського. Обурена сим начерком цариця, знесла 1764. р. гетьманський уряд і постановиля завести на Українї загально принятий у Московщинї устрій державний. Мимо того й опісля не заглухли на Українї змаганя до самостійности. В 1767. роцї візвано українське суспільство, подібно як і инші провінції Московщини, вибрати своїх депутатів і так звану „комиссію уложенія“ (себто укладу статутів для державної управи) та дати їм інструкції або так званий „наказ“ в справі місцевих потреб і домагань і тодї українські народолюбцї знов висловили домаганє привернення давних своїх прав, вибору гетьмана і т. п. До того отже часу треба віднести сей „Розговоръ Великороссіи съ Малороссією“, в котрім Великорося випитує Україну про єї походженє, історичну долю і заслуги для Московщини, а Україна оповідає свою історію і вичисляє заслуги свої для московського народа і держави, що дають й право на самоуправу.

Більшу часть сих історичних подій наведених у „Розговорі“ взяв автор з „Краткого описанія Малороссіи“ невідомого спорудника (1734. р.) з деякими доповненями з инших жерел. Але головне змаганє автора „Розговору“ не лежить у подаваню нових подій а в укладї відомих уже і в їх осьвітленю. Вже само „Краткое описаніе Малороссіи“, котре є основою „Розговору“, не є вже хронїкою, але систематичною короткою історією краю, а єї метою злучити козацьку добу історії України в пряму звязь з великокняжою добою. І з того висновує автор, що Україна заслугує повного признаня і справедливости від Мо-

єковщини та привертеня самоуправи і рівности з Московщиною:

„Такъ мы съ тобою равны и одно составляємъ,
Одному, не двумъ государямъ присягаємъ“.

Таким способом „Розговоръ“ є не тілько рішучою засторогою проти гнобленя України і нищеня єї самоуправи, але й виявою високого політичного розуміня і національної сьвідомости осьвіченого українського суспільства. Однак Катерина II. не вдоволила домаганям українських депутатів, з комісії нею покликаної не вийшло нічого, а українська старшина, зустрінувшись з таким рішучим змаганєм правительства до знищеня самостійности України, вдоволила ся суспільними привілеями і вигодами та помирила ся з утратою самоуправи. Одиноким проблеском дальшого змаганя до самостійности України була висилка маршалка українського дворяньства ґр. В. Капніста в цьвітни 1791. р. до пруського канцлера Герцберґа в Берліні, „щоби виєднати поміч Прус для визволу України з московського гнобительства“. Не відомо, які предлоги подав Капніст пруському правительсєву, однак се певне, що Україна, подібно як за Мазепи глядала помочи у Швеції, так і тепер звернула ся до зростаючої в силу нової европейської держави, коли в тім часї Франція й Австрія мали діло з внутрішними ворохобнями і війною. Однак між Прусами і Росією взаємини не були так заострені, щоби могло дійти до воєнної розправи і тому посланництво ґр. Капніста розвіяло ся на нічім.

Серед того суспільства появив ся і був цікавим виразом єго тогочасних поглядів і думок — **Григорій Сковорода**. Син простого козака (ур. 1722. р. в Чернухах, у Полтавщині, † 1794. р.), визначав ся вже змалку хистом до сьпіву та науки; тимто отець віддав єго в Київську Академію а звідтам дістав ся він до надворної капелї. Опісля знов вертає він у Київську Академію, а щоби набрати ся ще більшої осьвіти, виправив ся по Европі і звідав пішки Польщу, Угорщину, Німеччину та Італію, де познайомив ся з многими ученими. Зазнайомивши ся з ідеями західно европейської науки і фільософії, вернув Скоровода на Україну широко осьвіченим чоловіком. Єму була по мисли пе

даґоґічна діяльність і він обняв у Переяславській духовній семінарії місце учителя поетики й написав „Руководство о поезіи“ на основі нових поглядів. З того вийшло непорозуміне з архиєреєм і Сковорода покинув се місце та був приватним учителем у богатого українського пана Тамари, але й тут не побув довго і виправив ся до Москви, де був учителем у Лаврі. Однак затуживши за Україною, вернув знов до Тамари, де міг свобідно передумувати свої думки і почуваня та виливати їх у віршах та байках на тему: живучи на землї, звертай свої думки на небо. Пізнїйше бачимо єго учителем поезії в Харківській Колеґії, де здобув собі широку славу і повагу. Епископ бажав, щоби Сковорода став черцем і на все лишив ся в Колеґії; однак він того не вчинив і виїхав до свого приятеля, де став себе пізнавати і на сю тему написав кілька творів.

„Пізнай себе“ — було основою єго сьвітогляду і з того виводив Сковорода правила праведного житя, а се єго самопізнанє проявляло ся любовю правди й осоружностю зла. Найважнїйшою, найкориснїйшою і найвеличнїйшою справою по думці Сковороди є: пізнати себе самого і відчути в нашім тїлї погребану іскру щасливости. Зарід усїх наук криє ся у внутрі чоловіка. Царство Боже є внутрі нас, найпотребнїйше для себе найдеш сам у собі. До тих основ звертає ся Сковорода в усїх своїх фільософічно-містичних і в поетичних творах.

Колиж Катерина II. дозволила в Харківській Колеґії завести додаткові кляси і викладати там дворянським молодцям „правила благонравія“, обняв Сковорода сю катедру і написав учебник етики з наголовком: „Начальная дверь къ христіанскому добронравію для молодого шляхетства Харьковской губерніи“. Сей учебник пішов у рукописях по руках і придбав Сковородї богато прихильників; але найшли ся й такі, що в єго учебнику побачили шкідні вільнодумні погляди, і Сковорода був приневолений залишити свої виклади і виїхати з Харкова. Се була остання урядова посада, яку він займав.

З того часу пустив ся він на вандрівку по Українї і став для неї справдешньою „вандрівною академією“. В тім часї написав він фільософічні розвідки: „Нарцыз —

спізнай себе" та „Книга Асхань — про самопізнане". Се були перші єго поважні праці, бо досп писав лише дрібниці та вірші. Він ходив у великій нужді по Україні, з одної хати до другої, не відрізняючи ся від народу простого ні одежею ні щоденними потребами з сопілкою у руці і торбою на плечах, та учив людий своїм власним житєм і порадою, де тілько можна було: в школі, в хатах, на цвинтарі, на базарі, на празниках, на роздорожу. Почував він себе в своїм кружку лише між простим народом, любив горячо єго мову, пісні і звичаї. „Осьвіта, каже він, повинна переходити на весь нарід, війти в него і засїсти в серці і душі тих, що мають дізнати ся правди". Знане й осьвіта повинні переходити на весь нарід, війти в нарід і поселитись у серці чоловіка та душі всїх тих, що мають право сказати: „і я чоловік і мені се, що людське, не є чуже". Личну моральність лучив Сковорода з громадським ладом, личні обовязки з громадськими. „Панська думка, нїби простий нарід є чорний, здаєть ся мені сьмішною". Мудрують: „простий нарід спить і нехай собі спить міцним сном". Але всякий сон є пробудним і хто спить, той не мертвеччина і не труповище. Коли виспить ся, то пробурхає ся, а як пробурхає ся, то й покаже ся добрим". Таке сьміливе в ті часи слово, як і ціле житє Сковороди, є першим протестом проти наживи висших верств, що мали нарід за робучу худобу, проти крепацтва, що почало тоді розвивати ся на Україні, проти принижена селян урядовим пазвиском „чорного народа".

Він перший вказав виразно на ідею національности, яко необхідну підвалину вихованя. Виховане повинно бути народне, треба єго виробити з нашого житя, щоби знов єго повернути до нашого житя. Тимто єго значінє в історії розвитку українсько[ї] народної сьвідомости і народної думки є важке, бо він любив свій край і нарід. „Мати моя Малороссія і тітка моя Україна", висловлює ся він про свої відносини до народу і сего вчив він не тілько словом, але й своїм житєм.

Сковорода був незвичайний чоловік по своїй твердій, прямій незалежній волї, та по цілком правдивому розумін[ю] народу, котре він скрізь виявляв.

Діяльність Сковороди на Україні і спосіб єго житя дали привід до того, що єго звали звичайно українським Сократом. Як сей, так і той присьвятив усе своє житє, щоби розбудити в широких верствах народу висші моральні почуваня і змаганє до ідеалу. Пів житя свого присьвятив Сковорода на просьвітну діяльність та на боротьбу з темнотою, а головним добутком сеї єго діяльности й єго впливу на суспільство було, що тодїшня українська шляхта зібрала опісля більш 600 тисяч рублїв і тим дала почин до заснованя Харківського університету.

Філософія Сковороди й єго сьвітогляд ще мало виясненї, бо єго твори ще критично не зовсїм розібрані. Абстрактні ідеї зачіпає він о стілько, о скілько відносять ся вони до головної мети єго фільософії, до етичних єго поглядів. Він був одним з тих фільософів-моралїстів, що свої теоретичні засади виявляли дїлом та власним житєм. Замітно також, що Сковорода виступав з проповідю **ідеї національности** в ті часи, коли в західній Европі панувала ще ідея космополїтизму, а ідея національности ледви-ледви виникала. Се можна тим пояснити, що в самій вдачі народу, з котрого Сковорода вийшов, ідея національности була живою, хоч може несьвідомою ідеєю, а Сковорода висловив її і підняв до теорії.

Єго твори списані книжною руською мовою, але що українське дїйсне житє було для него так близке, тимто жива мова найшла в них почасти місце, особливо в поетичних і сатиричних єго віршах, в яких він також виступає проти тогочасного ладу на Україні. Богато єго псалмів і творів сьпівають лїрники-слїпці, не знаючи їх творця.

Всї ті гумористично-сатиричні вірші другої половини XVIII. столїтя, збережені в рукописях або в памяти українського народу, поясняють нам сю незвичайну на перший погляд прояву, длячого народне українське письменьство починає ся перелицьованою Енеїдою Котляревського, що має темою вандрівку „моторного козака“ Енея [1]).

---

[1]) В Київській Академії, особливо за впливом учителя поетики Теофана Прокоповича, звертали бачність учеників на клясичні взірцї з того часу часто перекладано або перероблювано і наслїдовано твори клясичних письменників н. пр. Вергілїя. Такі наслїдованя, перероблення

Духове і літературне житє в Правобережній і в Галицькій Україні. В Правобережній і Галицькій Україні, відірваній від Києва, занепало духове і літературне житє після розриву України у Переяславській умові, а відтак в Андрусівськім договорі. Хоч унія зближила український нарід до західно-европейської культури, однак літературній ниві не приспорила вона визначнійших творів. Та культура за далеко вже була відстала від давної спільної основи (з XI. до XVI. столітя). Гуманізм виродив ся в псевдоклясицизм, реформація не поправила церковних відносин а довела до руїни після 30-літної війни і до різкої та пустої полєміки, а Руссо в розвідці відзначеній академічною нагородою з наголовком „Чи відродженє наук і умілостий причинило ся до відродженя або поправи обичаїв", вказав на шкоди заподіяні людству цивілізацією.

Дбалість українських владик про образованє і подвигненє духовеньства. Низше українське духовеньство (православне й уніятське) було убоге, темне і погорджене, бо не було відповідних інститутів для образованя і вихованя клиру. Тимто під конець XVII. і у XVIII. столітю уніятські владики глядали ради й охорони в Апостольській Столиці і старали ся своїми письменними творами і відповідним вихованєм та образованєм клиру двигнути Церкву із занепаду. Між тими заслугує на згадку уніятський холмський епископ **Яків Суша** (в другій половині XVII. столітя), котрий образував ся в Оломуци і Римі і живо займав ся василиянськими монастирями, видав цінні для історії уніятської Церкви твори латинським язиком, а крім того такой у книжнім руськім язиці з наголовком „Наука Собо-

---

пародії і травестії появляли ся і в московськім письменьстві. На 20—30 літ перед Котляревським **Атанас Лобисевич** перелицював „Вірґілієви пастухів в малоросійский кобеняк" (імовірно Bucolica), так що єго можна назвати попередовцем Котляревського. Досп однак сего твору Лобисевича не найдено.

Лобисевич учив ся в Академії в Петербурзі, служив відтак при гетьмані Розумовськім і став полковником, а відтак виступив із служби і поселив ся на Україні, де займав ся письменьством. Можливо, що своїм перелицьованєм Вірґілієвих пастухів, хотів він приподобати ся гетьманови Розумовському, котрий за молоду пас вівці, а відтак обставинами був видвигнений на становище гетьмана.

ровая", в котрій дає духовеньству цінні поуки що до бережена обичаїв, научуваня парохіян і закладаня парохіяльних шкіл.

Побіч Суші еп. **Іннокентій Винницький**, котрий підготовив Перемиську епархію для унії і відтак (1691. р.) злучив її з католицькою Церквою, видав між иншим „Нравоученіє" (Етика) для читаня сьвященикам. У сім творі вказує він на обовязки духовеньства та високе достоїньство духовного стану і дає поуки сьвященикам ладом схолястичних проповідників XVII. столітя.

Замітне становище в уніятській Церкві займав **Лев Кишка,** котрий скінчив науки богословські в Римі, став опісля архимандритом Василян у Вильні, відтак володимирським епископом, а на останку київським митрополитом. Він довів до скликаня церковного синоду в Замостю (1620.), від котрого починає ся нова доба в розвитку уніятської Церкви. Єго обємисте рукописне „Manuale" є спробою зібраня всего матеріялу для написаня повної історії України.

Незвичайно великі заслуги коло утвердженя унії на Руси раній положив **Йосафат Кунцевич.** Походив із зубожілої шляхотської родини литовської, а переслідуванє уніятів православними у Вильні розбудило в нім велике одушевленє для унії з Римом. Він визначав ся аскетичним житєм вступив до василянського монастиря сьв. Трійці у Вильнї в хвилї, коли сей чин находив ся у великім занепаді. В монастирі здобув собі Кунцевич пильним читанєм основне богословське образованє і в тім часї написав розвідку „Про хрещенє сьв. Володимира", в котрій доказує, що первісно Руська Церква була католицькою, відтак дві розвідки про духа й обовязки чернечого житя і про безженність духовних. Крім того написав катехизм, виданий новійших часах у болгарськім язиці, а також богато инших розвідок про спори між православними і католиками. тих єго писань чимало затратило ся, однак свого часу мали вони благодатний вплив на справи Церкви. У **Йосифі Веляминї Рутськім** мав він ревного помічника і почав з ним трудити ся над поправою чина сьв. Василія. Смерть Іпатія Потія (1613. р.) відкрила Кунцевичеви шлях до ширшої діяльности. Рутський, котрий перед тим став архимандритом сьв. Троїцького монастиря у Вильнї, вступив по Потію

на митрополичий престіл київський, а Кунцевич обняв по нім архимандрію у Вильні. Митрополит Рутський перевів обнову чина Василян і Кунцевич став архиепископом у Полоцку. Він завів лад і карність у своїй дієцезії, обновляв церкви, дбав про образованє богословське духовеньства і утвердив унію. Однак ревність єго викликала проти него ворогованє православних, котрі єго убили (1623). Яко сьвященомученика католицької Церкви зачислено єго між Сьвятих (1867. р. за папи Пія IX.).

Більш як 100 літ минуло від часу віднови унії Руської Церкви з Римом на Берестейськім соборі, поки також львівська дієцезія вернула на лоно католицької Церкви після розділу протягом цілого XVII. століття. Аж коли епископом львівським став вихований на дворі пізнійшого короля Собіського **Йосиф Шумлянський** і приняв (наконечно 1700. року) унію з Римом, та коли (1708. року) також Ставропігійське Братство у Львові піддало ся зверхности Апостольської Столиці, зєдинила ся з Римом вся Галицька Русь. (Остав лише Скит Манявський при православію, поки цісар Йосиф II. не зніс сего монастиря 1785. р.). Епископ Шумлянський полишив твори, котрі на тогочасні обставини мають доволі важне значінє, а іменно Метрика з поукою духовеньству в переднім слові й історична Дума про відсіч Відня.

Окрім перших подвижників унії, **Потія і Рутського**, їх наслідники, а також Василяни, що кермували тоді також шкільною осьвітою, писали латинським або польським язиком, а тим самим не могли мати впливу на широкі верстви українського народу. Міщаньство не мало в рідній мові духовної поживи і польщило ся, а селяньство попадало в темноту.

Окрім церковних книг на Правобережній Україні мало появляло ся таких письменських творів, котрі продовжали-б народні почини зроблені в XVI. і XVII. століттю. Василянський чин, з котрого покликувано людий на висші духовні становища, видав тоді доволі учених і письменників, однак їх твори були печатані польським або латинським язиком. **Ігнатій Кульчинський** видав цінну історію Руської Церкви (Specimen ecclesiae Ruthenicae в Римі 1733.), **Ігнатій Стебельський** Dwa wielkie Swiatła з двома то-

мами Chronologii [в Вильнї 1781—1783. р.]. важне жерело до історії унії.

По скасованю ордену Єзуїтів пiдняли ся Василяни добровільно удержувати прилюдні школи по більших своїх монастирях на основі нової реформи едукацийної комісії в Польщі. Такі школи були в Барі на Поділю, в Добромилї і в Бучачі в Галичинї, в Овручі, у Володимирі і в Любарі на Волинї, в Каневі й Уманї на Українї, в Берестю, Вильнї і т. д. У василянських школах, уладжених менше-більше на такий лад, як єзуїтські, учено по польськи і трохи по церковно-словянськи та виховувано в подібнім дусї шляхотську молодїж. Між Василянами в тих часах виступає чимало знатнїйших учених і письменників, але вони майже зовсім відчужили ся від рідної мови.

В Галичинї розвиває ся заходами Василян (печатня Почаївської Лаври) уніятське письменьство духовне в книжнім руськім язицї із значним впливом живої народної мови, відповідно тодїшним лїтературним поглядам. Хоч наука у василянських низших і висших школах відбувала ся в польскій мові (відси і значний вплив єї на тогочасне українське письменьство), однак нарід, — що держав ся своєї мови, привик до обрядів своєї Церкви і до богослужебного церковно-словянського язика, — отже треба було „простим язиком руським поучати". Коло виданя таких книжок трудили ся Василяни [особливо з того часу, як обняли Почаївський монастир і відновили тамошню печатню [1]). Тут стали виходити богословські книги для духовеньства, бесїди і науки парохіяльні (**Добриловського**, котрий між иншими зложив також у нас в 60-тих роках XIX. ст. всюди сьпівану пісню „Дай-же, Боже, добрий час"), а особливо розповсюдненими книжками були: „Народовѣщаніє" [2]) в 2-х

---

[1]) 1720—1725. р. Василяни мали також печатнї у Вильнї і в Супраслї. В супрасльськім монастирі була цїнна бібліотека (між иншим: список проповідий і житий-Сьвятих з XI. або навіть з X. столїтя, виданий Мікльошичем. Супрасльська Лїтопись і т. п.) гл. низше.

[2]) В „Народовѣщанію" (виданім 1778. р.) вказують Василяни виразно цїль виданя сего:

„Кто хощетъ душу вѣчне спасти свою,
Нехъ той примаєть вѣрою живою

виданях (наука про віру і обряди з катехитичними прикладами, поясненями і поуками, оповіданями і леґендами) і „Богогласникъ“ (збірник набожних пісень на всї сьвята, покаянних пісень, і т. д.). Побіч коляд, воскресних і инших пісень, зложених книжним руським язиком, находимо там деякі пісні польські а инші знов зложені „простими словеси“, себ то живою народною мовою, котрі перейшли в нарід і до нинї в народї збережені. Крім того після взірцїв польських духовних віршів силябічних складали Василяни духовні вірші, котрі мали великий вплив на нарід, бо сї вірші сьпівано не тільки по церквах, але й по домах, при всяких обрядах, процесіях по полях, на відпустах і т. п. Такі вірші називано при кінцї XVI в. кантами а збірники кантичками. Складали сї вірші також ученики або й дяки і розповсюджували сї твори шкільні між народом.

Низше українське духовеньство (православне й унїятське) не мало відповідної осьвіти і вихованя. Поука епископа Шумлянського,[1]) уміщена в передмові до єго Метрики[2]), єго архиєрейські посланія, котрих метою було

Съ церквою Рима соединеніє,
Бо на томъ виситъ всѣхъ насъ спасеніє“.

[1]) Іван Шумлянський (в монашім чинї приняв імя Йосиф) служив у молодім віцї у війську, брав участь у походах, був під проводом короля Собіського під Віднем (1683. р.), у молодих роках приняв унїю, вступив до монастиря в Крехові і став епископом львівським, однак аж по довгих спорах і пригодах потвердив єго в усїх правах епископських король Собіський, котрий вважав єго своїм приятелем. Він подбав про украшенє церкви сьв. Юра, про монастирі і сьвітське духовеньство.

[2]) Метрика вийшла із заснованої еп. Шумлянським при сьв. Юрі печатнї 1686. р., подає поуку про веденє метрик і про сьвята. В сїй Метрицї подав еп. Шумлянський „Нравоученіє мірскимъ єреомъ“ і зобразив незавидне положенє сьвітського духовеньства в другій половинї XVII. ст. та вказав способи заради сему лиху. Сей твір, написаний народним язиком, бо більшість духовеньства тодїшнього не уміла церковно-словянського язика. До духовного стану допускав Шумлянський кандидатів на основі іспиту і поручав сьвященикам тверезість яко перший обовязок. Причини невідрадного положеня духовеньства бачить у невіжі і тому взиває сьвящеників, щоби образували своїх дїтий. Остерегає перед забобонами і вороженєм і поручає вважати на харність і приличну одежу. Твір сей нацїхований зрозумінєм житя, теплотою і має навіть лїтературну стійність поміж сучасними виданями того роду. (Гл. І. Франко: Іосифъ Шумляньскій [Кіев. Стар. 1891, т. 33. і 34.]).

пояснене значіня Замойського собору, а також приписувана єму Дума про Віденьщину 1683 р. не лишені деякої літературної вартости, але кидають заразом сумне сьвітло на степень осьвіти тодішнього українського духовеньства. „Не дивно отже, пише сучасний автор словенсько-руського словаря, що ледве сотий єрей (сьвященик) зрозуміє словенський (церковно-словянський) язик, не відаючи, що читає на божественній службі, з погибелю своєї і порученних пастві єго душ“. Длятого молитви і відправи церковні печатали Василяни латинськими буквами побіч дословного перекладу польського. Одиноким майже родом письменства були ті апокрифи і повісти, що здавна були улюбленим кормом українського простолюдя і тому тим живійше їх переписувано і розповсюджувано. Сьвященики складають отже збірники з таких апокрифічних творів і на їх основі голосять проповіди для народу, бо не уміли навіть відріжнити апокрифічних творів від канонічних і длятого навіть у церковних піснях (нпр. колядах), зложених в тім часї, находимо мішанину тих живел.

Однак Василяни зрозуміли, що до народу треба промовляти зрозумілою для него рідною мовою, і сій обставині треба приписати видане названих уже двох книг їх заходом, а іменно „Народовѣщаніє“ і „Богогласникъ“. Перша книга се великий катехизм, в котрім кожде правило віри пояснюване набожними притчами або оповіданями. Катехитична часть написана майже чистою народною мовою, а притчі й оповіданя церковним язиком. Задля того ся книга стала ся популярною навіть між сільським народом і діждала ся многих видань.

Ще популярнїйшою книгою став Богогласник, що появив ся також у пяти виданях у XVIII. і XIX. ст. (перше 1790. в Почаєві). Се є збірник руських, а в части і польських пісень, зложених ріжними авторами, між иншими сьв. Димитрія Туптала Ростовського і Сковороди. Імена деяких подані. Ся книга здобула собі значінє на всїм просторі української землї. Пісні там уміщені повстали протягом XVII. і XVIII. ст., а творцями їх були уніяти і православні. Василяни зібрали се в оден збірник, доповнили, поправили або переробили деякі давнїйші „канти“ і тим способом повстав сей великий і популярний збірник релїґійної

поезії руської, котрий можна стрінути не тілько по наших церквах, але й по міщанських і селянських хатах.

Пісні поміщені в „Богогласнику“ сьпівають у неділї і сьвята підчас перестанків у Богослуженю н. пр. між Утренію а Службою Божою, перед Вечірнею або після неї, в часї богомільних обходів або по полях, на відпустах і т. п. Сї пісні мали також метою виперти колядки сьвітського змісту й инші обрядові пісні народні з останками споминів дохристіянських.

Богогласник містить пісні на Господські сьвята, на деякі неділї, пісні про чудотворні образи Христа, на Богородичні сьвята, пісні про Сьвятих, на останку покаянні пісні, про марність сьвіта, страшний суд і на ріжні потреби.

В переважній части пісень проявляють ся слїди впливу католицької науки і західно-богословської думки, а попри то впливу христіянських апокрифічних оповідань і леґендарної західної лїтератури н. пр. в піснях про сьв. Онуфрія й Йосафата Кунцевича.

Окрім пісень війшла жива українська мова також у проповідях (**Добриловський**) і тим способом у правобережній і в Галицькій Україні злобуває собі українське народне слово значінє в церкві, а відтам переходить і до письменьства та прилюдного житя.

Устна словесність (народна).

Твори устної (народної) словесности появили ся раньше письменних. Звичайно вже многими столїтями перед початком письменьства нарід мав свої піснї, казки, перекази, пословицї і т. п. Можна сказати, що устна словесність не знає початку, бо не можемо собі уявити народу, хоч би на як низкім степенї розвитку, щоби не мав віри, мови, поезії і поетичних переказів.

Історичне житє українського народу відбило ся і в ріжнородности єго поезії так само, як відбило ся також і в язицї. Український нарід витворив далеко перед введенєм християньства найбогатшу побіч Сербів у Словяньщинї устну словесність, поруч котрої опісля із введенєм християньства почало рівнобіжно розвивати ся письменьство. А хоч наші книжники не прикладали до творів устної словесности нїякої ваги і навіть осуджували їх яко богопротивні, то вони в устах народу збереглись аж до найновійших часів. В стариннім руськім письменьстві, окрім немногих уривків з народних переказів і поетичних творів (як н. пр. в лїтописях відгомін старинних билин, в старинних полємічних творах, спомини про поганські божества й обряди), не було прямої і близкої звязи з народною поезією наслїдком тодїшнього аскетично-релїґійного напряму. Майже одиноке „Слово о Полку“ мало свій корінь в образах народної поезії, але осьпівувало дружинне і княже житє. Таким способом давна народна поезія, давні народні перекази дійшли до нас, проживши довгі часи і принявши великі зміни в устній передачі народу, більше самі в собі виявляли впливу письменьства, як находили в нїм вираз. Аж письменники найновійшої доби, почавши з XVIII. столїтя, звернули бачність на твори устної словесности і стали їх запи-

сувати та виучувати, особливо в 30-тих роках XIX. століття, а користуючись їх мовою, їх справді народним духом і сьвітоглядом, стали черпати з тої богатої животворної криниці словесної взірці і теми для своїх літературних творів. Українська література найновійшої доби оперла ся на устній (народній) словесности і тому огляд українського письменьства найновійшої (народної) доби попереджаємо оглядом устної (народної) словесности.

Що є устна словесність? Український нарід виявляв здавна, навіть у часах доісторичних, свою умову діяльність творами ума і фантазії. Сим способом повстали такі твори словесні, поетичні і прозові, як: пісні і думи казки, лєґенди, перекази, новелї, сьміховинки (анекдоти), пословиці, прислівя, загадки і т. и. Се література „устна“ і справді „народна“, у властивім розуміню сего слова бо витворив її сам нарід, без пера і паперу, майже независимо від письменьства й осьвіти, а переказуючи від поколїня до поколїня, зберіг до наших часів. Устна словесність складала ся і розвивала ся разом з народом від непамятних часів і творить ся ще й сегодня на наших очах. Мала вона богаго авторів, справдішних поетів, що познúкали без слїду й самі не знали, що слово їх буде таке живуще. Творцем пісні була звичайно якась здібнійша одиниця зпоміж народу: та одиниця була неначе орґаном відгомоном не своїх личних почувань і поглядів, але збірних, загальних поглядів і почувань народу, а єї пісні могли стати всенародними, коли нарід загально їх собі присвоїв і тим неначе осьвятив їх яко всенародні твори всенародне придбанє. В тім розуміню можна сказати, що творцем устної словесности є сам нарід і задля того устна словесність є плодом одного сьвітогляду, одного духа — духа народу. В устній словесности відбило ся народне житє давної доби, давний народний сьвітогляд, народно-поетична вдача і черти народного побуту з більшими тисячлїтним досьвідом народу. А хоч мало котрий з тих давних творів словесних не поисував ся, переходячи переказом від поколїня до поколїня, всеж таки й доси збережені твори дають нам доволї вірний і ясний образ української старовини.

Сьвідоцтва про старинну народну українську поезію.

Староруська література зберегла лише відірвані на-
кп про українську народну поезію, проти котрої, яко бо-
противної, ненастанно виступало духовеньство. Крім того
дбила ся народна поезія в „Слові о Полку Ігоре-
м“ і в деяких місцях літописий, а мимо того народні
рища, обряди і пісні сягають глибокої старовини. Сї сьві-
цтва — се по більшій части обжалованя, полєміки проти
родних обрядів і поезії, але вони вказують на живучість
родної поезії й обрядів, а бодай на останки давного по-
нського побуту. Одно з найдавнійших сьвідоцтв про
раїнські пісні й обряди, се згадка арабського подорож-
го Ібн-Фоцлана (з 921. р.) про похорони „одного із знат-
х Русинів“ (імовірно князя або дружинника). На кілька
ів перед спаленєм мерця, одна з невільниць, що рішила
після звичаю на спалене з мерцем. „сьпівала довгі пі-
ї, в котрих прощала ся із свояками і рідними, поки
ерла від ножа старухи“ (котру Ібн-Фоцлян зве „ангелом
ерти“). Після того палили корабель з трупами (О погре-
льныхъ обычаяхъ, А. Котляревскій). — Се оповідане
бського подорожного пригадує сьвідоцтва Початкової
тописи про поганські звичаї Словян, іменно про весільні
охоронні.

В Посланію Володимира Мономаха до князя Олега
96. р. Лавр. Літопись) находить ся згадка о „весільних
нях“ і о „жаляхъ“ (плачах) по мерци („а сноху мою
лати ко мнѣ, да быхъ обуимъ оплакалъ мужа єя и оны
атбы єю въ пѣсний мѣсто... пусти ю ко мнѣ... да съ
кончавъ слезы... и сядетъ аки горлица на сусѣ древѣ
лѣючи, и азъ утѣшу ся о Бозѣ“). В поученю новго-
ського архиепископа Ілії Йоана з XII. столїтя є згадка
колесницѣхъ“. В численних староруських памятниках є
дки про „бісовські пісні, поганські ігрища, чародійства,
ряди колядні, русальні, купальні, весільні і т. п.

Вже в XVI.—XVII. столїтю починають записувати де-
пісні, казки й инші твори устної словесности [1]), але
вдї поважна робота в научних записях і виданях від-

---

[1]) Руська народна пісня XVI. столїтя видана Потебнею (Филолог.
ки 1877.).

буває ся в XIX. столітю і тепер [1]). Очивидно, що в тім б[о]гатім засобі народної поезії й обрядів збереглись лиш останки колись цілої й обширної поганської старовини. Б[о]гато пісень і обрядів позабуто або наслідком заборон Це[р]кви або наслідком присвоєня народови християнських осн[ов] і книжних переказів, наслідком зміни житєвих обстави[н]. В давних часах поганські сьвята злили ся з деякими хр[и]стіянськими; в пісні, обряди і повіря війшли християнсь[кі] Сьвяті, часто з леґендарних книжних оповідань. Найсил[ь]нійше сей вплив відбив ся в духовних стихах, в народн[их] леґендах, в заговорах, — ложних молитвах, пословиц[ях,] і деяких обрядових піснях, н. пр. в колядках. Давні каз[ки] й епічні пісні також уляглі змінам: в них відбили ся ва[...] дрівні мотиви, що переходили від народу до народу до[ро]гою книжних перекладів або устним переказом. Ся остан[...]

---

[1]) В літописях находять ся пісенні вислови, натяки на [...] пісні весільного, історичного і духовного змісту, н. пр. характерист[ика] в. кн. Сьвятослава I. (964. р.: ни шатра имяше, ино подкладъ по[с]лаше, а сѣдло въ головахъ" — пор. склад Слова о П.), характерист[ика] кн. Романа в Гал. Літописи (1201. р.): „прехожаше землю ихъ [яко] и орелъ. — хоробръ бо бѣ яко и туръ... молви же єму моя словеса, [пои] же єму пѣсни половецкія... да луче єсть на своей землѣ костю [ле]жели на чужю славу быти... пѣшь ходя, котелъ нося на плечеву".

Найбогатше жерело до дослідів нар. поезії в старій добі є „Сл[ово] о Полку". Найблизші до сучасної народної поезії місця: „Не буря сок[олы] занесе (занесла) чрезъ поля широкая, галицы стады бѣжать къ Д[ону] великому! Комони ржуть за Сулою, звенить слава въ Кыевѣ, тр[убы] трубять въ Новъградѣ, стоять стязы въ Путувлѣ; Игорь ждетъ м[ила] брата Всеволода" і дальша мова Всеволода (не треба майже нічо г[...] кладати на сучасний язик народної поезії): „быти грому великому, [...] дождю стрѣлами"; „а чи диво, братіє, стару помолодити? Коли со[колъ] въ мытехъ бываєтъ, высоко птицъ взбиваєтъ, не дасть гнѣзда св[оего] въ обиду..." „Немизѣ кровави брезѣ не бологомъ бяхуть посѣяни, п[осѣ]яни костьми рускихъ сыновъ"; „полечу зегзицею по Дунаєви, о[мочю] бебрянъ рукавъ въ Каялѣ рѣцѣ, утру князю кровавыя єго ра[ны]" „Игорь спить, Игорь бдить, Игорь мыслію поля мѣрить... Овлуръ [сви]сну за рѣкою, велить князю разумѣти, князю Игорю не быти" і т. [д.] Крім того відбила ся українська народна поезія в літописях, в За[дон]щині і оповіданях „о Мамаевомъ побоєщѣ", в котрих відбив ся не ті[лько] вплив Слова о Полку, але й народної поезії. В „Словахъ о злыд[нях] и хмѣлѣ" в XIV. і XV. ст. відбились єретичні побутові пісні, а т[акож] у таких памятниках, як Горе-Злощастіє в XVII. ст. і ин. Все те до[казує] давнину української народної поезії і збережене традиції.

дорога наводить нас на представлене про давних сьпівців, серед котрих бували і захожі — із західної Европи, а також із Сходу.

Староруська пісня і староруський обряд лучили ся все з музикою і танцями. В XII. столїтю є згадка про „скомороховъ, гудцовъ, свирильцевъ“, котрих лучать з „гуслями, пѣснями и смыцами, съзываніемъ, весельемъ и глумомъ“. О таких „веселыхъ обычаяхъ“ на княжих дворах в давній Руси згадує Нестор в **Житєписи преп. Теодозія**, а ще виразнійше зображають се фрески на сходах Київського Софійського собора. В давнім **„Слові про богача і бідного“** XIII. столїтя є згадка про староруського бoгача, котрому як богатому панови за крепацтва перед спанєм слуги ноги глядять, инии по лядвіямъ тѣшать єго, инии гудуть, инии бають (імовірно казки) и кощунять“. В **„Зборнику“** з XIII. столїтя є о много давнїйша замітка з осторогою, щоби не виходити на улицю, коли „играють русальи или скомороси или пьяницы кличуть“. **„Стоглавъ“** називає „скомороховъ и глумотворцевъ“ головними участниками „мирскихъ свадебъ“ і згадує о цїлих спілках, „ватагахъ скомороховъ“ по 60—100 людий. Лїтопись з початку XIII ст., згадує про половецьких сьпівців і половецькі пісні. Захожі сьпівці в давній Руси з заходу переносили на відворот черти української народної поезії, котрі відбились н. пр. в саґах (як Владимир і Ілія руський). В давній Руси знали також про Дитриха Бернського (Новгородська лїтопись). Насуває ся питанє, для кого складано в давнину пісні, казки й инші твори української народної поезії, на що скупі вісти про староруських сьпівців не дають достаточної відповіди.

Звичайно народну поезію, в супротивности до писаної, приписують збірній творчости всего народу, себто простонароддя, але сей погляд вимагає поправки. Сучасна народна поезія представляє богато традицийних форм, образів і виразів. Простий нарід, розказуючи казки, сьпіваючи пісні, повторяючи заговори, загадки, пословиці, сам глядить на сї твори яко на старинні останки: так сьпівали й оповідали предки. Приглядаючись близше побутовим прикметам української народної поезії (н. пр. у величальних піснях, в деяких казках), находимо часто виразні черти староруського побуту висших станів (княжого, боярського, дружинного).

Отже творчість сих величальних колядок, весільних пісень і т. и. треба приписати тим заводовим сьпівцям, скоморохам і княжому та боярському окруженю. „Слово о Полку“ насуває гадку про дружинних сьпівців. Давна літопись наводить деякі „Слова“, пословиці або уривки поетичних творів, яко власність деяких визначних личностий (н. пр. прегордого Филї в Іпат. літописи так, як і „Слово о Полку“ приписує Боянови деякі пісні і присьпіви.

Однак і в давнїйших часах аж до новійших брали участь у творчости української народної поезії визначні личности з люду і відси та ріжнородність станова, мішаний склад української народної поезії і вплив традиційних образів та висловів на такий виключно дружинний твір як „Слово о Полку“. В творчости української народної поезії брав участь весь нарід, всї стани, в ній відбивали ся загальні справи, історичне житє народа. З розвитком осьвіти і розділом простолюдя від горішних верств спинив ся зріст української народної поезії, а вона розвивала ся лише що до скількости, але не що до якости.

Із скупих, але точних звісток про давні українські пісні, ігри, обряди, звязані з поганьством, можна висновувати, що українська народна поезія єствувала і в доісторичній, дохристіянській добі житя українського народа. Се потверджують спільні черти української народної поезії з поезією словянських і инших споріднених арийсько-европейських народів, а також спільність назв у словянських народів пісень, обрядів і т. п. А се споріднене дає спромогу висувати походжене української народної поезії в добі походженя мітів, поганської релїґії і найдавнїйших переказів. З тої доби збeрегло ся з української народної поезії не богато. Поруч тих народно-мітольоґічних поглядів на небесні і живлові явища в добі розвитку християнства і книжних оповідань явили ся нові виображеня, що зливали ся з мітольоґічними або заступали їх. Відси то в обрядові пісні, у заговори, котрі спершу виявляли тільки мітольоґічні погляди, війшли християнські черти. Міти про божества та їх поміч людям щезли майже зовсїм з української народної поезії, як щезли з неї н. пр. черти давного военного дружинного побуту.

Поруч мітів уже в найдавнійших часах в українській народній поезії відбивали ся побутові черти. В глибокій старовині між явищами побуту і мітольоґічними зображенями була тісна звязь і взаємини, а се виявило ся в образовім поетичнім язиці, а іменно в народній поезії. Навіть пізнійшу розмірно хліборобську добу житя українського народу, в котрій застає єго історія, ідеалїзовано в поетичних і мітольоґічних зображенях. Чудові пахарі, чудові золоті приналежности хліборобських робіт збереглн ся в величальних обрядових піснях.

Казки про зьвірят сягають у глибоку старовину — в добу кочовничого, пастушого і зьвіроловного житя українського народа. У весїльних обрядах і піснях проявляють ся ріжні форми давного подружя. Але поруч тих зображень мітів і давних форм побуту, українська народна поезія має також звязь з історією, котра, почнинаючи з давної доби і до значно пізнійших часів, проявляє ся в народній поезії питомими чертами.

З усїх творів української народної поезії з історією найбільш звязані билини про богатирів, котрі уступили місця пізнійшим історичним пісням і думам. В розвитку української народної поезії бачимо отже в її наслїдовних формах три головні чинники: міт, побут та історію, мітольоґічне, побутове й історичне походженє.

2. Заборона народної поезії.

З заведенєм християньства і знищенєм поганських ідолів і з забороною поганських звичаїв та обрядів звернула ся заборона і проти давної народної поезії, званої „бѣсовними пѣснями“.

Але християньство помалу проникало в широкі верстви народу; ще в сто лїт після Володимира В. в самім Києві і Новгороді виступали волхви проти християньства і потягали товпу за собою. Поганьство удержувало ся ще більше тайним способом і таким побутом витворило ся так зване „двоєвірє“, т. є. змішанє поганських вірувань з християнською наукою, що послужило новою основою для народно-поетичної творчости. Духовеньство на Руси намагало ся

отже усунути з народного житя все те, що не відповідало церковному порядкови, не розуміючи часто краси і дійсного змісту народних творів. Воно виступало проти всяких сьміхотворців, скоморохів, гусельників і тих, що сьпівають „бѣсовскія пѣсни", віддають ся „бѣсовскимъ играмъ", проти чародійства і всяких апокрифічних забобонів, против оплакуваня мерців голосінями, проти народних празників у часї церковних сьвят, коли відбувало ся, „плясаніє, скаканіє и многія богомерзкія дѣла и бѣсовскія пѣсни", бо все те було заборонене церковними правилами. Так само були заборонені многі народні обичаї, при котрих сьпівано обрядові пісні. Такі заборони видавано і пізнійше, навіть у другій половині XVII. столїтя. Нічого дивного, що такий незмінний погляд на народну поезію протягом цілої давної доби нашої історії довів до розриву з широкими верствами народу. Благочестиві ревнителї могли обурювати ся тим, що в народних звичаях і піснях попадало ся инколи дещо неприличного, одначе вони не відчували сего, що з виїмкою дечого такого цілий засіб народної словесности був навіяний справдешньою поезією, глибоким і ніжним чувством, як се бачимо ще і в сучасних далеких відгомонах сеї старовини і що український нарід міг справедливо дорожити сею спадщиною предків, у котрій він находив собі моральну поживу і поетичну відраду навіть там, де не доходила єго ніяка инша наука.

Тож часті заборони і переслїдованя не осягнули вповні задуманої цїли, пісні й инші твори устної словесности не перестали жити в народі. А всеж таки серед народу, що тілько що починав духове і лїтературне житє, не могло се остати без впливу, що народну поезію на кілька столїтій виклято яко богопротивну. Наслїдком сего була проява, що давна доба українського письменьства мало зберегла нам поетичних памятників старовини, так що ми не маємо вельми цїкавого сьвідоцтва про історичне житє народу в єго поезії. Саме письменьство давної доби лишене оживляючого впливу сеї поетичної старовини й окрім „Слово о Полку", частин лїтописних оповідань, моленія Заточника, апокрифів і т. п., воно не виказує ні одного поетичного твору. Згадані отже заборони осягнули одну цїль: відняли лїтературі живість, богате жерело справдешньої краси, ли-

шили нащадків гарних сьвідоцтв пережитої минувшини, хоч все таки не могли знищити народної поезії. Народна поезія жила дальше в устах народу мимо всяких заборон, бо вона стала необхідною конечностю народного побуту і морального житя, єго естетичною потребою.

3. Вплив християньства на зміни в народній поезії.

На змішанє поганьства з християньством вказували вже старинні руські письменники і називали се двоєвірєм, а пізнійші називали се суєвірєм і виказували вплив церковної науки і староруського письменьства на народний сьвітогляд і єго словесність, а іменно в народних християнських понятях і поетичних образах виказували наївність, деколи простаковатість, але частійше богато щирої віри і в части якоїсь майже в повні поганської ідеалізації.

З усяких явищ староруського поганьства (богів, жертв, сьвяткований, ігрищ, танців, пісень, звичаїв, обрядів і т. п.), почали з заведенєм християньства щезати передовсім ідоли богів, їх імена, відтак празники в їх честь, а входили нові понятя про Бога, Сьвятих, про загробне житє, про гріхи і взаємини між ближними і родинами та відбили ся в переказах, обрядах і поезії. Відсіль пішло примінюванє поганських божниц, празників і обрядів дохристиянських, переміна поганських божищ у злосливі єства, демонічного характеру, проти котрих оборонцями виступають християнські Сьвяті, дальше оповіданя про загробні муки і про рай, про родительське благословенє, про милосердє для бідних і старців.

Найпопулярнійшими Сьвятими стали в українськім народі сьв. Юрій, Николай та Ілія, котрих особливе почитанє почало ся з XI. столітєм, а з тим злучили ся весняні і літні празники поганського походженя. Сі Сьвяті являють ся опікунами сільських робіт і занятий. Найбільш улюбленою темою народних оповідань про Сьвятих є оповіданє про їх ходженє по землї, по Руси, про поміч бідним. Так само розповсюднені оповіданя про загробне житє, про муки, про рай, а у звязи з тим про чортів, відьом, мерців і т. п., котрі відносять ся всї до области християнської леґенди. Так входять християнські і леґендарно-апокрифічні зображеня в твори устної словесности.

4. Історично-літературне значінє народної поезії.

Давне руське письменьство, що почало ся після заведеня християньства, розвивали спершу грамотії і для того воно стануло в суперечности з народними переказами, котрі видавали ся зовсїм поганськими. Тимто народнопоетичні живла аж перегодом, украшені вже християнськими поглядами, мимохіть проникали урівками в лїтературу і не вспіли до самого кінця давної доби здобути в письменьстві, так сказатиб, права горожаньства. Аж в новійшій добі письменьства народно-поетичні твори звернули на себе увагу і викликали пильне збиранє і вивучуванє.

Задля того народно-поетичні твори мають двояке историчне значінє. Передовсїм є вони сьвідоцтвом давної доби народного житя, давного народного сьвітогляду і народно-поетичної творчости, па скілько се можна прослїдити на основі теперішнього стану пісень, казок та инших творів устної словесности. Відтак історично-лїтературні досліди виказують вплив устної словесности на сю лїтературу новочасну, котра спершу інстинктово, опісля сьвідомо звертала ся до сих народно-поетичних творів, яко творів народу, в котрих зберіг ся поетичний вираз народного духа.

5. Місце народної устної словесности в історії лїтератури і черга єї творів поміж памятниками в історично-лїтературнім розвитку.

Твори устної словесности не були вихідною точкою лїтературного розвитку. Сї твори в тім виді, в якім були в IX.—X. столїтю, майже зовсїм щезли або наверствували ся многими новими живлами з письменної лїтератури церковної й иншої та з чужих устних переказів. Форма, в якій сї твори до нас дійшли, як і їх зміст, являють ся в тім виді, в якім вони зложили ся під конець XVII. столїтя. Хоч наукові досліди признають глибоку старинність многих мотивів народної словесности, за те инші є доволї пізні. Тексти тих творів знані нам з пізнїйших записів у зміненій формі народної мови і з затраченєм многих старинних подробиць, бо на зміну тексту неперечно вплинув перегодом змінений народний сьвітогляд і народний побут.

З кінцем XVII. столїтя починають ся перші записи народної поезії, хоч дуже часто в підправленім виді, але вже таки тим зазначує ся зворот у поглядах письменників на народні твори і починає ся вплив їх на літературу. Одпак пильне записуванє і розслїджуванє народно-поетичних творів починає ся аж у другій половині XVIII. столїтя. Учені й етнографи звернули з того часу пильну увагу на сї твори українського народу, устна словесність стала підвалиною, на котрій оперло ся українське письменьство найновійшої доби — вона єсть богатою криницею живущою, з котрої письменники черпали і довго черпати-муть взірці для своїх літературних творів. Так славний прозою Квітка-Основяненко, а по нїм і Олекса Стороженко зачерпнули деякі свої оповіданя з народних уст і приладили до потреби письменних людий, зробили їх літературними творами. Деякі з красших оповідань Марка Вовчка і Ганни Барвінок переложеві на папір тим же ладом з невеличкими додатками. Народним анекдотам (сьміховинкам) надав Степан Руданський вельми принадну форму в своїх гумористичних сьпівомовках. Шевченкові думи і поеми мають собі взір у народних піснях. Ритму і кольорит взяв він з народної пісні, а часто давала вона єму і готову тему. По переказу від Кулїша знаємо, що Шевченко на вколїшках читав народні думи і величав їх українським Гомером. Сими словами засьвідчив він, що українська література оперлась на народну так само, як і поезія грецька на Гомерові поеми, що вона має підставу дуже широку і корінь саморідний. Також Кониський, П. Мирний, Нечуй-Левицький, Федькович і ин. черпали із сеї богатої криниці.

Таким способом устна словесність народна може заняти місце в історії літератури на границї давної і новочасної доби українського письменьства, на границї означеній кінцем XVIII. ст.

6. Основи і наверствованя творів устної словесности.

Виключенє творів устної словесности народної з книжного письменьства, недостача записів і перехід їх переказом з поколїня на поколїнє довели до того, що тепер маємо

ої твори в розмірно пізній формі. На них відбили ся ріжнородні впливи, яким більше менше улягав весь нарід, політичні події, зміна господарського побуту, вплив Церкви, школи і грамотности, стріча з иншими народами і т. д. Хоч як велика сила народної памяти, всеж таки мала вона певні границї і твори народної словесности не оставали ненарушеними. Над народно-поетичними творами перейшла многовікова історія народу з важними подіями, що доторкували ся народного житя в самій сути, а ті події не оставали без впливу на одиницї і на весь нарід. Великі події ріжним способом зміняли і переривали народні переказн або надавали народній мисли, чувству і фантазії новий напрям. Таке було введенє христіяньства, татарський наїзд, козаччина і т. ин. Кожда нова доба історичного побуту глибоко відбивала ся і на моральнім станї народу і на єго поезії. Такий великий переворот викликало введенє христіяньства, а відтак витворенє двоєвіря, котре підірвало старинну мітольоґію і витворило нову. Політичні події пізнійших часів затерли память про давних князїв і т. д.

Наукові дослїди найновійших часів на полї устної словесности народної виказали, що в єї основах можна добачити ріжні верстви, в яких вона серед всяких впливів зложила ся в нинїшній формі. Так неперечно слїдно там верству давних арийських переказів, дальше переказів европейських, відтак верству загально-словянську, а на останку — українську. В обсягу української племінної окремішности бачимо наверствованє поганських останків і христіянських поглядів; є верства, що протягом часу повстала під впливом инших народів, дорогою перенятих устних переказів або книжно-літературних творів. Тим способом можна собі пояснити схожість дуже многих творів української словесности з подібними творами инших народів, хоч би зовсїм иншого племінного походженя. Схожість появ народної поезії мимохіть насуває гадку про їх спорідненє, а спорідненє вказує на давнину походженя, в чім ще більше піддержують схожі появи народної поезії з установленими вже давними чертами народної поезії давних споріднених народів словянських і взагалї аріо-европейських. Таким способом у нашій народній поезії бачимо замітну живучість старовини — в обрядах, у поетичних пе-

реказах, мимо многих пережитих змін, котрі являють ся в народній поезії наверствованєм і додатками.

7. Змінчивість народно-поетичних творів.

Вправді український нарід не передав нам такої гармонійної мітольоґії, як у Греків або Римлян, але писані твори (договори з Греками, Слово о Полку, апокрифи і т. п.), а також єго твори устної словесности і герої в многих творах зберегли богато мітольоґічних прикмет, якими нарід пояснював собі дійсні події, надаючи дійсним личностям надприродні свійства. Навіть в уривочнім виді, в якім до нас дійшла народна поезія, мимо подробиць у значній части забутих, мимо всїх змін, яких вона дізнала, мимо наверствованя нового змісту і вислову, треба чудувати ся тій народній памяти, котра на так великім просторі українських земель, в областях значно від себе віддалених, зберегла не лише окремі черти старини, але й загальний тон, що вказує на вельми давне жерело. Богато в народній піснї, в переказї, в повірю і в обрядї можна сегодня пояснити лише на основі давного сьвітогляду мітичного. Що сї черти народного переказу й обряду не були припадковим твором значно пізнїйшої доби, показує ся не лише з того, що давнину їх потверджують історичні сьвідоцтва, але й порівнане з народними переказами инших народів вказує в них останок далекої старини.

Новійші дослїди виказали, що в народних віруванях і переказах не лише розвивав ся первісний зміст, винесений народами з давної спільної вітчини, але творили ся нові формації або переймало ся чужий матеріял при міжнародних стрічах і зносинах, навіть книжний апокрифічний матеріял, або приладжувало ся до народного сьвітогляду ті бродячі казки і перекази загадочного походженя, вельми численно розповсюднені в середних віках між народами Сходу і Заходу.

На прикладї епосу можна бачити, що годі вважати народну поезію незмінним переказом, вірно передаваним з поколїня на поколїнє, бо лише з певними обмеженями можна її назвати загально народною. Загально народною бодай у певного племени і на певній области, можна ува-

жати обрядову пісню, хоч і в обрядових піснях відбили ся посторонні впливи і наверствованя. Початкова Літопись не дармо яскраво зобразила ріжнородні характери племен в области старинної Руси. Отже хоч обрядова поезія менше всего улягала случайним чужим впливам, всеж таки чимало змінила ся що до форми і змісту, і на се впливали чимало рухи і взаїмні зносини народних верств, а великий переворот у початках історичної доби викликало заведенє христіяньства.

Таким способом загальний характер народної поезії проявляє ся в безнастаннім хитаню, змінчивости, споводованій первісною ріжницею племен, з яких зложив ся український нарід. Відтак сю змінчивість викликали також історичні події, що протягом віків впливали на народне житє і з одного боку приносили новий зміст, а з другого зміняли або випирали давне. На останку зміняв ся і текст пісні з історичними змінами язика, а сій змінчивости пособляла і та обставина, що народно-поетичні твори не були записані і так затратила ся їх давна оригінальна форма.

8. Питоменности і форми народної поезії.

Українська народна поезія визначає ся деякими загальними питоменностями, котрі зєдинюють усі єї форми і мотиви і без сумніву сягають глибокої старовини. Многі з них можемо віднести до XII. ст., до „Слова о Полку“, а деякі і до давнійшої доби.

Е п і т е т и є одною із найзагальнійших і найвизначнійших питоменностий народного поетичного язика. Епітети находимо не тілько в піснях, казках, але й у заговорах, загадках, пословицях. Епітети в народній поезії — се стале опреділенє, майже невіддільне від того іменника, до котрого вони приложені. Так н. пр. в „Слові о Полку“: чорний ворон, сірі вовки, борзий комонь, зелена трава, чисте поле, синє море, бистра Каяла, красні діви, золотоверхі тереми, хоробрі і молоді князї і т. п. В українській народній поезії те саме, що й у „Слові о Полку“, а крім того: степи широкі, чорна хмара і т. п. В піснях: чорний ворон, сира земля, широкий степ і т. п. Подібно і в південно-словянській поезії.

Тавтольоґія (повторюване слів одного і тогож кореня). — так само схожа і розповсюднена в українській і словянській поезії — надає поетичній річи більшої сили її одушевленя. „Слово о Полку": сьвіт сьвітлий, мости мостити, ні мислию змислити, ні думою здумати, труби трублять, розстрілювані стрілами, сьвітле і пресьвітле сонце. В українській поезії: мости мостити, думу думати, мисли мислити, дзвони дзвонили, на поміч помагає, іти.

Окрім тих зверхних черт української народної поезії визначає ся вона і внутрішними чертами, як: паралелїзм, народна символїка, старинні поетичні зображеня, образи і мотиви. Вже в паралелїзмі проявляють ся давні внутрішні черти, котрі опісля переходять у звичайні порівнаня, висловлювані діяльною формою, 6-тим відмінком або з підмогою злучників і заперечною формою. Особливо замітний тут 6-тий відмінок уподоблення, що представляв у старовині переміну (перехід) одного предмету в другий. Буслаєв давно зазначив, що вислови „Слова о Полку" о Всеславі — „великому хръсови влъкомъ путь прерыскаше", або „а самъ въ ночь влъкомъ рыскаше" — відносять ся до ряду забобонних повірий про переміни або перекидуванє людий у зьвірята. З Начальної Лїтописи знаємо, що сучасники в особі Всеслава бачили волхва (чародія), тому можна припускати, що 6-тим відмінком висловлено не тілько уподобленє (як в „Слові о Полку": „Боянъ растекаше ся сѣрымъ влъкомъ по земли", або „Гзакъ бѣжить сѣрымъ влъкомъ", „Игорь князь поскочи горностаемъ" і т. п.), але й переміну, як у старих відречених книгах про чародіїв, котрі „летають орломъ и ястребомъ и ворономъ и дятлемъ, рыщуть лютымъ звѣремъ, волкомъ, летають зміємъ" (сї перекидуваня часто стрічаємо в народних казках і в старих книжних повістях).

Паралелїзм виражений злучником (аки, будьто, що, як) представляє ріжницю від минувшини, бо в нїй нема зображеня про тотожність порівнуваних явищ. В „Слові о Полку": „сами скачуть аки сѣрыи влъци; храбрая дружина рыскають аки тури ранени саблями; высоко плаваеши, аки соколъ на вѣтрехъ ширяя ся". В українській народній поезії: „Сестра моя рідненька, як голубонька си-

зенька“. „Як мати плаче, наче ріка тече“, „Гарна дівчина іде, як пава пливе“.

Заперечний паралелізм, вираженний запереченем, є улюбленим способом української народної поезії. „Слово о Полку“: „а не сорокы въстроскоташа, — на слѣду Игоревѣ ѣздить Гзакъ съ Кончакомъ“.

В українській пісні (Збірник Максимовича, 1834.):

— Не ясен сокіл на долині по табору гуляє,
— Не білая лебедь сьшіває:
Полковник Хвилоненко похожає,
Словами промовляє:
— »Ой не вербиж то шуміли, і нї галки закричали,
Тож то козаки із Ляхами пиво варить зачинали!...

— То не чорнії хмари ясне сонце заступали,
Не буйнії вітри в темнім лузї бушували:
Козаки Хмельницького ховали,
Батька свого оплакали.

В „Слові о Полку“ форма паралелїзму: „Солнце свѣтить ся на небесѣ, Игорь князь въ Руской Землѣ“. Ще Максимович замітив, що такі уподобленя в українській народній поезії розтягають ся на цїлу народну пісню так, що друга половина пісні творить уподоблене першій, н. пр.: „Хилила ся вишня від верху до кореня, поклонила ся Маруся через стіл до батенька“.

Символічні зображеня, народно-поетичні переносні образи, найбільше розповсюднені не тілько в українській народній поезії, але й у словянській і литовській і тому належать до найдавнійших, а старовину їх потверджує „Слово о Полку“, хоч деякі образи і зображеня давнійші, як „Слово о Полку“. Потебня (Объясненія малорос. пѣс. II. стр. 436) каже, що розповсюднене в українській народній поезії зображене про Дунай, яко ріку і море (в думах: „синим морем — дунаєм, Максимович 1849., 28.) відносить ся до доісторичної старини. Пор. Яґіч, Дунай в народній поезії (в горі стор. 128.).

Стрічаємо також зображеня печали в образах дерев, цьвітів, трав, що склонились, зігнули ся до землї, або в образ зозулї і т. п. В „Слові о Полку“ находимо отсї приклади „уныша цвѣты жалобою и древо съ тугою къ земли преклонилось; ничить трава жалощами“ і т. п.

В „Плачі Ярославни“ відомий образ „зазулї-зегзиці“.

В протиставленю зазулї соловій — сьпівець веселости, утїшитель: без соловія печаль, а соловій вістун раннього сьвіту (в „Слові о Полку“: „соловіи веселыми пѣсньми свѣтъ повѣдають“), від соловія зависимий розсьвіт, без соловія нема сьпіву птиць.

Подібно також до старовини відносять ся зображеня горя і сліз розливом води або сипанєм жемчуга і т. п. Се стрічаємо в „Слові о Полку“: „великыи жемчюгъ сыпахуть ми на лоно“ і т. п. В піснях весільних стрічаємо щось подібного: „Ой розлий ся водице, по лугу, по долинї“, „Ой розплач ся, Ганулька, на роду, на племянї“ (Потебня, Объяс. малорус. пѣс. I. 1718.).

Взагалї народна лїрика черпає свої символи з природи, з житя зьвіринного і ростинного. Сонце закрите тучами, туман, вода каламутна, похилюванє дерев або ростин, розлив води, сипанє жемчуга — все те образи, символи смутку, жалю. Особливо вода грає велику ролю в народнїй лїрицї. Вода, питє води — се символи любви, перехід через ріку — символ подружа. Н. пр. „Тече річка невеличка, схочу — перескочу, віддай мене, моя мати, за кого я хочу“. — „Ой не ходи коло води, жовтоногий хлопче, є у мене красший тебе, дороженьку топче. Ой не ходи коло води білими ногами, є у мене красший тебе, з чорними бровами“. — „Через річеньку, через биструю, подай рученьку, подай другую“, — просить козак дівчину.

З житя зьвірят особливо часто образи сокола і вірла приложені до молодого козака, а образ білої лебідки означає молоду женщину, частїйше дівчину, а голуб і голубка є символом подружа, зозуля або чайка символом сумуючої женщини або вдовицї, н. пр. „Любили ся, кохали ся, як голубів пара“. — „Ой біда, біда, чайцї небозї, що вивела дїтий при битій дорозї“.

З житя ростин є калина символом молодости, дівчини, дівочої, веселости, калина з похиленими вітями — зарученої дївчини; ломити калину значить брати замуж дівчину, збирати калину, ходити по калину — глядїти любови, ходити по калиновім мостї — веселити ся. Підстаріла дівчина, що не віддала ся, бажає, щоби вернули ся єї молоді лїта, доганяє їх на калиновім мостї і говорить до них:

„Ой здігнала літа мої на калиновім мості. ой верніте ся, верніте ся хоч на часочок в гості“. Явір навпаки є символом смутку, н. пр. „Напилась би я водиці, криниця не чиста; ой нападало в криницю яворового листу“.

Або в иншій пісні:

„Ой збудуйте мені, хлопці, мосточок калиновий,
Ой вичистіть із криниці тоїй лист яворовий“.

Битва представляє ся в образах грози, хліборобських робіт, пира, весіля, суду Божого. Всї ті зображеня й образи находимо в „Слові о Полку“, деякі із них повторяють ся в давнїйших лїтописях і південно-словянській поезії.

Битва-гроза в „Слові о Полку“: „кровавыя зори, чръныя тучи, синіи млъніи; быти грому великому, итти дождю стрѣлами съ Дону; ту ся копіемъ преламати, ту ся саблямъ потручати“. В Лїтописи часто порівнаня: „идяху стрѣлы, аки дождь“ (Ипат. 47. 181., Лавр. 262.). „Ізза гори хмара виступає, вихожає, до Чигрина громом вигремляє; на Українську землю блискавкою блискає“ (Буслаевъ, Очерки I. 214.).

Битва — хліборобські роботи (орка, сїйба, молотьба, віянє) в „Слові о Полку“: „чръна земля подъ копыты костьми была посѣяна, а кровію поліяна. На Немизѣ снопы стелють головами, молотять чепы харалужными, на тоцѣ живот кладуть, вѣють душу отъ тѣла; Немизѣ кровавы брезѣ не бологомъ (добром) бяхуть посѣяны, посѣяны костьми руськихъ сыновъ“. В українській народній поезії уподобленє битви хліборобським роботам звичайно в історичних піснях і думах:

„Чорна ріля заорана,
І кулями засїяна,
Білим тїлом зволочена
І кровію сполочена“. (Максимовича Збірник).

Битва — пир, весїлє, суд Божий в „Слові о Полку“: „ту кроваваго вина недоста: ту пиръ докончаша храбріи русичи; сваты попоиша, а сами полегоша за землю Руськую“.

В українських піснях звичайно уподобленє війни — бенкетови, на котрий зварили пиво; деколи доходить се до

гіперболїчних розмірів: „иду я туди, де роблять на диво червонеє пиво з крови супостат, хибаж ти задумав тим пивом упить ся, як пир той минеть ся — вернусь я назад“ (Буслаевъ, Очерки I., 213—214.).

В українській піснї говорить умираючий козак до коня:

Скажи, що я оженив ся,
Поняв собі паняночку,
В сирій землї земляночку,
Без віконець і без дверець,
Там спить козак-молодець.

Описове зображенє смерти в порівнаню з весїлєм, з земляночкою, з могилочкою, зеленою муравкою, при чім особливо підчеркуе ся зелена трава, — визначає ся глибокою стариною і народностю, бо се вийшло з того сьвітогляду, з котрого вийшли образи в „Слові о Полку“ при нагодї пораженя Русинів Половцями або з нагоди смерти молодого князя Ростислава.

В українських, словяньских і литовських піснях повтаряють ся мотиви, висловлюючі ідею неможливости 1) посїв і ріст піску на каменї: „Піди ти, сестро, до тихого Дунаю, возьми ти, сестро, піску у білу ручку, посїй ти, сестро, на каменю: коли тоїї буде пісок на білому каменї зіхожати... тодї буду до тебе в гостї прибувати“; „тодї я буду, сестро, до вас в гостї прибувати, як буде на білім каменї жовтий пісок зіхожати, буде синим цьвітом процвитати“. — 2) В Лїтописї 985. р. „толи не будеть межю нами мира, оли камень начнеть плавати, а хмель почнеть тонути“ (війна в. кн. Володимира з Болгарами).

Сї приклади виказують питомі прикмети народно-поетичного язика, котрий передавав традиційний хід мислий і спосіб вираженя. Відси відомі поетичні зображеня горя і сліз — розливом води (Потебня Объясн. м. д. I. 17.), подружа — переходом через міст (I., 43.), весїля — рубанєм дерева (II., 482.), любови — грою на гуслях, битви — наведеними образами грози, пира і т. п. Із зложеня тих традиційних народно-поетичних образів, готових поетичних мотивів виходять нераз цїлї мистецькі твори української народної поезії. Часто сї образи і мотиви додають ся до піснї без видимої звязи, яко присьпівки. Взагалї сучасні

явища української народної поезії представляють зложені твори. Як казки, так і пісні складають ся нераз із злуки кількох мотивів.

9. Богатство і літературна стійність збереженої народно-поетичної творчости.

Збережені доси останки народно-поетичної творчости стають неперечним доказом великого поетичного дарованя українського народу. Не тілько наші етнографи, учені і дослідники одушевляли ся незвичайною красою і поетичною стійностю творів устної словесности народної, але й чужоземці (як Ральстон[1]), Рамбо[2]), Фридрих Боденштед[3]), Вестфаль[4]) і ин.), що розсліджували українську народну поезію яко посторонні судії, вельми високо цінили мистецьке і моральне достоїньство сих творів.

Знаменитий перекладник творів народної поезії східних народів, а також українського, Ф. Боденштед, признає велику стійність українській народній поезії. „Пісні українського народу, пише він, живуть з роду в рід і оповідають дітям про дії батьків. Ні в однім краю дерево народної поезії не видало таких гарних овочів, нігде не виявив ся дух народу так живо і правдиво у своїх піснях, як в Українців. Який трогаючий дух суму, які глибокі справдешньо-людські почуваня висловлені в піснях, висьпівуваних козаком на чужині. Яка ніжність злучена з мужеською силою віє з тих пісень любовних. А до того треба ще зазначити особливо статочність і чемність почуваня, яке в усіх проявляє ся. Між усіми українськими піснями, а є їх тисячі, нема ані одної, перед котрою потребувало б спаленіти дівоче личко. Треба справді признати, що нарід, котрий сьпіває такі пісні і в них любує ся, не міг стояти на низкім степені осьвіти“.

---

[1]) Анґлійський учений писав про українську народну поезію.

[1]) Rambaud, француський історик.

[3]) Die poetische Ukraine, eine Sammlung kleinrussischer Volkslieder ins Deutche übertragen von Friedrich Bodenstedt. Stuttgart und Tübingen, 1845.

[4]) Westphal Rudolf, всесторонний німецький фільольоґ, б. професором у катківськім лїцею в Москві 1892. р.

Великий знавець старинної грецької поезії, учений Вестфаль (у розвідці про українську народну пісню), був справді очарований українською народною поезією. „Незвичайно громадна більшість українських народних пісень, як весільних, так і похоронних і всяких инших, говорить Вестфаль, представляє таку богату невичерпану скарбону справдішньої, ніжної поезії, чисто-поетичного сьвітогляду, прибраного у високо-поетичну форму, що літературна естетика, принявши раз українську народну пісню в круг своїх порівнуючих дослідів, неперечно назначить її безуслівно перше місце між народними піснями всіх народів сьвіта. Німецька народна пісня виявляє нам також богато прегарного, сердешно і глибоко відчуваного, алеж яка вузка течія сеї пісні в порівнаню з широким потоком української народної лірики, котра не менше німецької вражає наші почуваня, але за те далеко перевисшає її своїм незрівнаним викінченєм форми. Чиж українська народна ліpика не витворила собі власного, означеного канону поетичної реторики, що в результаті доводить нас до тих тропів і фіґур, котрі виробила собі іскусна поетика і реторика Греків? Ледви чи можна найти в канонї, уложенім грецькими реторами на основі їх поетичної і реторичної літератури, хоч одну фіґуру, для котрої не моглиб ми подати численних прикладів з українських народних пісень. В сім бачимо явний доказ високого поетичного дарованя українського народу. Сей нарід, очивидно, із самого початку свого єствованя в усїх своїх верствах виростав посеред маґічного очарованя народними піснями. Вони носять на собі неперечне пятно первісної старовини, хоч протягом часу вельми ріжнородно змінив ся їх текст. Навіть тепер ще сьпіваки і сьпівачки додають до старинних пісень свої імпровізації, але імовірно значний цикль пісень належить без сумніву вельми глибокій старовині, а подрібнійше вивчуванє, так сказати фільольоґія української народної пісні, певно найде критерію для розпізнаня і виділеня давнійшого тексту від пізнійшого. Найліпша часть українських весільних і похоронних пісень визначає ся такою давниною, що вони стоять на однім степені з найранЬшими творами старинно-арийської народної поезії, про які дійшли до нас вісти лише завдяки Гомерови“.

10. Народні пісні і думи.

Найбогатший віддїл устної словесности творять пісні. Що до характеру їх змісту можна пісні подїлити на:

1. обрядові, з мітичною основою, котрі вяжуть ся з порами року і припадаючими в них сьвятами або роботами, н. пр. колядки, щедрівки, веснянки (гаївки), купальні, мандрівні і обжинкові пісні;

2. пісні і думи з родинного і домашнього житя, що відносять ся до родинних подій і обставин, н. пр. приколискові, любовні, весїльні, вдовичі, сирітські, похоронні (голосїня), паньщинові і т. ин.;

3. побутові й суспільні пісні, що вяжуть ся з усякими занятями суспільними, н. пр. вояцькі, рекрутські, чумацькі (сї належать властиво змістом під 2.), бурлацькі і т. ин.;

4. релїґійно-моральні пісні;

5. історичні пісні і думи про історичні події й особи.

I. Обрядові пісні. Релїґійні обряди були в усїх народів і нема сумніву, що і в давних часах пісня супровожала обряд, входила в обряд яко єго складова часть, поясняла єго, надавала єму сили. Між обрядом і піснею була внутрішня, нероздїльна звязь, так що ніякий обряд не відбував ся без відповідної пісні, якої небудь молитви, котра звертала ся до божества. Так само іґра в мімічних діях поясняла і пісню й обряд. З іграми тїсно лучили ся танцї, хороводи, котрі пагадують „игрища между селы“ в Начальній Лїтописи: „схожаху ся на игрища, на плясанье и на вся бѣсовская игрища“. Поруч із тими народними іграми в старовину могли відбувати ся воєнні ігрища на княжих дворах підчас бенкетів і на могилах підчас тризн (поминок). На се вказують фрески в Київсько-Софійськім Соборі, згадує про них і Галицько-Волинська Лїтопись (1249. р.). Ігри були злучені з переодяганєм (туром-биком, козою, конем і т. п.). Хороводи відбували ся і відбувають ся весною і лїтом: зимою замість них відбували ся ігри в домах з загадуванєм, вороженєм, з загадками.

Такі пісні, молитви й ігри, тїсно звязані з обрядом, так само уважали непарушимими як і порядок обряду. І

заведенєм християньства давний поганський обряд маломалу тратив своє значінє, а ставав лише обичаєм, забавою, ігрищем, розвеселенєм, починала ся повільна, тиха боротьба християньства з поганським сьвітоглядом, давне забувало ся або уступало місця новому або змішувало ся з новим і переробляювало ся на новий лад. Як обряд тратив первісне своє значінє, ставав обичаєм, так і пісня перетворювала ся і зміняла ся. А всеж при всіх змінах в обрядах і піснях несьвідомо зберегло ся доси богато споминів про давний поганський сьвітогляд українського народу а також у писаних памятниках; всеж таки первісні поганські погляди піддержували ся так званими забобонними поглядами. Сим поясняє ся живучість весільних обрядів, а також обрядів звязаних з хліборобством і скотарством. Збереженє обрядів, ігриц і пісень серед хліборобського народу витиснуло на них сильне пятно хліборобське. Народні празники крім християнської прикраси одержали ще хліборобську прикрасу і через те стали ся простонародними, хоч у старовині були вони конечною приналежностю житя також висших верств староруського суспільства, почавши від князів.

Княжі і дружинні круги думали тоді про воєнні справи, про богатства, славу, могучість, коли тимчасом простолюдє переняте було хліборобською роботою її єї ідеалізацією. Деякі сучасні обряди (як „саджанє на коня“ у козаків, пор. давний княжий звичай) й обрядові пісні (про князя і княгиню, бояр, коляди і т. п.) представляють черти давного княжого і дружинного побиту. Сему збереженю, а в старовину також переходови в простий нарід справ висших верств, пособляло як загально-людське змаганє до висшого і більшого вдоволеня, хоч би лише в уяві, так і участи вандрівних сьпівців — особливо скоморохів[1]). Скоморохи являли ся цілими ватагами на народних

[1]) З розповсюдненєм грамотности в давній Руси посеред висших верств населеня дружинний сьпівець постепенно став поетом-письменником (як н. пр. автор „Слова о Полку“ й инші, про яких згадують літописи). Звязи дружинних сьпівців з народною поезією щораз більше ослабляють ся, а поруч них виступають яко заводові сьпівці-весельчаки звані скоморохами. Назву сю одні виводять з арабського маскара (через переставку скамара — шутка), инші з грецького простонарод-

празниках і весілях. Сі вандрівні заводові сьпіваки лучили мотиви обрядових пісень всяких верств, при чім в окремішнім житю українського простолюдя перевагу мали хлїборобські справи. Крім тих ще й инші були причини, наслїдком котрих народні обряди, ігрища і пісні зберегли давні черти, спільні всему людству, а ще більше аріо-европейським народам, особливож Словянам і українському народови, а відтак розріжнили ся, зберегли ся в одних місцевинах і околицях, а щезли в инших, як каже пословиця — „що край, то обичай“.

ного слова „σκώμμαρχος“, що значить начальник (мистець) сьміхотворства.

Скоморохи були у Византиї наслїдниками грецько-римських мімів і гістріонів. Се були бродячі актори, музиканти, сьпівці-весельчаки і т. п., що ходили громадно по містах і селах, розвеселювали населене сьпівом танцями, ігрою на гуслях, дудах, сопілках, лїрах і т. п. і так заробляли собі на прожиток. З римської держави явились вони на заходї, де їх у ґерманських сторонах звали шпільманами. На Руси явились вони доволї рано, вже в X.–XI. столїтю із заходу (і відси перейшла їх назва шпільманів) і з Византиї або полуднєвої Словянщини. Без скоморохів не відбував ся ніякий бенкет, весїлє, похорони і празники. Зображен[ня] їх зберегли ся на фресках у Київсько-Софійськім соборі або в мініятурах новгородських рукописий. У Лїтописи під 1015. р. говорить ся про кн. Сьвятополка Володимировича, що він „любив пити вино з гуслями“ а під 1135., що кн. Всеволод Мстиславич Новгородський „возлюби играти и утѣшати ся“. Нестор у житєписи Преп. Теодозія Печерського згадує, що він раз, прийшовши у двір кн. Сьвятослава Ярославича, застав там „многихъ играющихъ передъ нимъ: овыхъ гуслыя гласы испускающихъ, иныхъ органныя писки гласящихъ, иныхъ же музикійскія, и так всѣхъ веселящихъ ся, якоже обычай есть передъ князем“. Преп. Теодозій заставши у князя таку веселість, понурив голову і спитав: „Чи так буде і на тім сьвітї?“ Се так вплинуло на князя, що він розпоряд[ив] застановляти гру, як буде Теодозій у дворі. — Кирило Турівський осу[]джує також „плясанїє, еже на пиру и въ навечерницахъ“.

Скоморохи, котрі були гусельщиками-музикантами, сьпіваками, і [по]етами-сьпівцями давних дїй, але також весельчаками, були улюблен[им] явищем на Руси, а на дворах князїв мали окреме приміщене „скоморошє“. Численні села до нинї єствуючі в Галичинї з назвою Скоморохи (відси назвище Скоморовський) стають доказом значного р[оз]повсюднення сих вандрівних сьпівцїв, а так само між селянами мож[на] доволї часто подибати навіть назвища Шпільман. В XVII. ст. почи[нає] ся занепад скоморохів, бо з того часу почали їх переслїдувати москов[]ські царі (н. пр. Олексій Михайлович).

Колиж розглянемо обопільні взаємини між сучасними обрядами, іграми і піснями, то побачимо, що лише не многі обряди тісно звязані з відповідними піснями й іграми, а більшість уже значно розріжнила ся. Досить вказати, що навіть весільні пісні, найбільше ще злучені з весільними обрядами, змішали ся з весняними і хороводними піснями. Поміж дитячі пісні й ігри війшло богато обрядових (н. пр. коляди, купальні пісні і т. п.). Н. пр. пісні й обрядові ігри про Кострубонька (просо сіяти, водити козу, звиванє вінців, „володарь—володар“) стали дитячими іграми й піснями. І тому дитячі пісні й ігри мають велике значінє для вивченя української старовини, на що вказав вже А. С. Хомяков. Досить пригадати дитячі ігри („Муравлї, муравлї, беріть подушки, Татари йдуть“ — коли дїти розкопають муравлиско).

Крім дитячих пісень та ігр богато обрядових пісень перейшло в хороводні і так звані родинні, побутові.

За змішанєм обрядів, обрядових пісень та ігр слїдувало їх забутє, а із забутєм пісень і обрядів також їх псованє, перекручуванє.

На Руси не вспіли религійні поганські віруваня наших предків зложити ся в мітольоґічну систему так означену, як у старинних Греків і Римлян. А всеж таки маємо доволї значні останки поганської старовини в переказах, повірях, звичаях, обрядах і в поезії українського народу, а все те належить до царини так званої мітольоґії. Крім того і старинні памятники українського письменьства дають деякі сьвідоцтва про поганські божества руських Словян, про приношені їм жертви, молитви, вказують на деякі обряди, н. пр. весільні і похоронні яко останки поганської старовини, але не подають родоводу богів, їх культу і сьвітогляду руських поган. Сучасні повіря, обряди і поетичні твори народні не знають уже поганських богів, але зате подають богато повірій про такі єства, як домовики, лісовики, русалки, також такі уособленя, як доля, щастє, лихо, горе, злидні й уособленя сил природи. Єсть також богато таких обрядів, котрі мають корінь у давнім побуті і давній історії. Тим способом українська мітольоґія представляє ся яко вельми многоскладне явище тим більше, що не дійшла до нас у первіснім виді, в означених

давних, але в пізнійших, сучасних чертах, підчинила ся многим впливам, а найбільш впливови християньства, а крім того змішаним явищам в роді апокрифічних переказів, леґенд, витворених з біблійних оповідань і церковних обрядів.

Релїґія наших предків основувала ся головно на почитаню природи й єї сил, котрі звертали на себе увагу народу. Передовсім звертала на себе увагу народу переміна дня і ночи, сьвітла і темноти, тепла і студени, зміна пір року, весняного оживаня і зимового завмираня природи. В сїй безнастанній переміні неперечно добачав нарід своїм дитячо-наївним умом безнастанну боротьбу сьвітла, житя і добра із тьмою, мертвотою і злом, а протягом довшого часу набрав віри в побіду сьвітла над тьмою, добра над злом. На сїй основі виробив ся неперечно в народї в поганських часах дуалїстичний сьвітогляд про боротьбу сьвітла з темнотою (хоч не в такій мірі, як се проявило ся в науцї Зороастра), розбудженої до житя природи із смертоносною зимою. Сю боротьбу бачила уява народу в зміні дня і ночи, як і протягом річного обігу сонця. Так могли у народу витворити ся вображеня про сьвітлі сили природи, прихильні людям, до котрих вони звертали ся з просьбами о поміч і про темні сили, грізні і ворожі чоловікови, які він намагав ся ублагати, щоби єму не шкодили й єго не губили.

Так витворив ся в аріо-европейських народів культ божеств сонця, місяця і т. п. Наївні погляди проявили ся в зоо- і антропоморфічних уособленях тих божественних єств, проявили ся культи домашнього огнища — огню, а з початком хлїборобського житя — культи хлїба. Поруч з натуралїстичними мітами розвивали ся побутові міти, звязані з воєнними і мирними занятями суспільного і родинного житя. Відси розвинули ся способи давних похоронів (паленя або закопуваня мерців у землю), способи війни, давні подружні відносини, хлїборобські обряди, обряди охорони від недуг і нещасть людий і худоби і т. п.

Два рівноденьства сонця (зимове і лїтне) і два навороти сонця (на зиму і лїто) стали основою сьвітових мітів про умиранє й оживанє сонця. Відси витворили

ся два головні поганські празники: „коляди“ і „купала“. В колядських і весняних обрядах відбили ся погляди про оживанє сонця і природи; відси виклпкуванє весни, дощу, розцьвіту дерев і трав, вижиданє урожаю збіжа і прибутку худоби та всякого достатку — подружий в семї, прибутку дітий, успіху у війнї і т. п. В купальних і осїнних обрядах відбили ся погляди про умиранє сонця і природи, відси обряди похоронні, топленя або паленя уособлень сонця і природи, оклики мерців, вижиданє нещасть і смерти.

Сей первісний поганський календар не дійшов до нас, бо уляг значним змінам, особливо з боку христіяньства. Пости (великодний, різдвяний, петрівка і пилипівка) і великі сьвята Пасхи, Різдва Хр., Петра і Павла й ин. у всїх народів викликали приміненє народних празників до мясниць, до сьвята Пасхи, Зелених Сьвят і ин. Відсїля загально-европейські назви або схожість у празниках: коляди, мясниць, Івана-Купала. Ті назви у більшій части втратили пряму звязь з поганськими божищами і разом з христіянськими назвами зберегли тільки епітети старих божищ, старих празників: Ярило — ярий, Кострубонько — кострубатий, косматий, Купало (Купайло) — той, що купає ся. Старинні поганські погляди скрили ся під уособленями епітетів божищ у виді переодїтих (перебраних) людий або кукол, дерев. Такі зображеня коляди, купала, коровая, вінців, збіжевого колося і т. п.

В українського народу, від непамятних часів хлїборобського, непеӱечно особливе значінє мали ті сили природи, від яких зависимий був весь успіх єго хлїборобської працї.

В українського народу, яко хлїборобського і пастушого, сонце мало важну ролю і тому обожували єго в старовину яко Дажбога (або Хорса), а також важні були божества — Сварог (небо) і Сварожич (огонь), Перун (грім), Стрибог (бог вітрів). Тимто в житю українського народу мали важне значінє пори року, що вязали ся з бігом сонця, а з ними всї рокові празники, що були мов би певними точками, які управильняли річну діяльність житя. „Зворот сонця на зиму“ в хвилї, коли воно стануло на найвисшій точцї свого оживляючого впливу на землю і по-

вільне єго наближуванє до зими, що заморожувала цвитучу і живу природу; „зворот сонця на літо“ в хвилї, коли переломила ся сила зими, а природа з настанєм весни скинула зимові пута, і розцьвіт природи в цілїй красї і силї під впливом соняшного проміня — се ті головні дїї природної драми, які нарід щорічно виводив на видно серед сьпівів, ігр і хороводів. Длятого в українського народу, як і в инших словянських племен, сьвітлі сили природи мали особливше значінє, н. пр. небо, сонце і т. д.

З заведенєм христіяньства уступало поганьство, одначе первісний сьвітогляд, первісне почитанє природи оставало все ще в своїй силї. Старі погляди і розуміня трудно змінювали ся новими і в більшій части зміняли лише форму, принимали христіянську закраску, а оставали в основі поганськими (яко народні звичаї, переміщані в части з церковними, як посьвяченє поля, обжинки і т. п.). Таким способом давні поганські празники прикладжували ся до христіянських, так що нераз поруч себе стояло рядом поганське і христіянське в народних поглядах і обичаях. привичка до старого, а мало ще зрозуміле, нове, мирило ся з собою і так витворювало ся се „двоєвірє“, против котрого духовеньство виступало від початку христіянської проповіди на Руси.

Обряди мали у народу велике значінє в житю, а се значінє опирало ся на маґічній силї певних дїйств і слів, з підмогою котрих сподївали ся осягнути своє бажанє. Дїйство се мало певну хоч віддалену схожість із предметом бажаня, н. пр. пусканє вінків, виливанє воску. Протягом поступу культури значінє обрядів слабне, вони стають звичайною забавою. В обрядах відбили ся погляди і побутові черти ріжних дїй, доволї давних і пізних. Одні нагадують зоо- і антропоморфічні виображеня (з початкового анімізму), инші знов, змішані з христіянськими, дають питомі мітольоґічні поясненя христіянських обрядів і вірувань. Такі поясненя витворювали ся самі або під впливом Византії і полуднних Словян, котрі заносили до нас христіяньство висших верств, але й двоєвірє народних верств, котре приймало ся лекше яко більш зрозуміле для недавного ще поганина. Знаменно, що такі популярн

в двоєвірнім обряді назви, як коляда, русалії, є греко-римського походженя.

Відповідно головним проявам народних обрядів, можна українські обрядові пісні поділити на: 1) Колядки і звязаний з ними щедрий вечер (під новий рік); 2) Мясниці; 3) Зустріч весни: веснянки, гаївки, Великдепь, Томина (провідна) неділя, сьв. Юра; 4) Русальна або зелена неділя (сьв. Трійці); 5) Купало (сьв. Івана Хрестителя), Ярило, Кострубонько, сьв. Петра; 6) обряди і пісні жнивні, обжинки; 7) Весільні обряди і пісні; 8) похоронні обряди і пісні — голосіня.

При тім поділї однак не можна привернути часу сьяткованя поганського народного календаря, бо вже в давнину послїдувало їх пересуненє відповідно з християнським календарем. (Давний новий рік починав ся з весною, в марті, відтак настав новий рік після християнського церковного порядку від 1. вересня, а доперва з XVII. ст. новий рік обходжено дня 1. січня).

Народні обрядові пісні відносили ся іменно до тих поганських празників у честь сьвітлих сил природи; вони були величальними піснями в честь тих сьвітлих сил. Коли по найдовших ночах починає прибувати дня, а „сонце звертало ся на лїто“, сьпівано пісні для звеличаня сонця (Дажбога), звані колядками. А що після заведеня християньства на той час припадало сьвято Різдва Хр., злучила ся коляда, сьвято різдва сонця, з християнським празником Різдва Хр.

2. Колядки і щедрівки мають в собі сліди глибокої поганської давнини і старинного побуту українського народу, чого не находимо в инших обрядових піснях. В старовину в европейських народів сьвята коляди відбували ся з веселими іграми і сценічними виставами, з переодяганєм особливо в зьвіринні образи (маски і луди — відси „москолудіє, москолудство“ в „Слові“ XI. ст. Луки Жидяти; нинї також ще впроваджують коня, вола, тура, козу і т. п. з вороженєм долї, чарами урожаю (н. пр. киданєм кутї на стелю [1]) ворожать про успіх пасіки), подружа і т. п. за-

---

[1]) Киданє в гору кутї єсть одною з численних прояв обрядового способу приношеня жертви. В добі пастушого побуту приношено зако-

гадками, обрядами, зверненими до сил природи в їх усобленях і очивидно з приношенєм жертв. В одній колядції описує ся саме приношенє жертви, як серед молодців і дївчат сидить старець і острить свій булатний ніж, щоби зарізати козла. Козу або козла водили скоморохи, а фрески в Київсько-Софійськім Соборі вказують на сьвяткованє ігреців, перебраних у зьвірячі скіри з рогами на голові.

Між колядками єсть богато чисто христіянських і чисто історичних (величальні пісні в честь господаря, в честь історичних осіб з дружинної [княжої] доби і т. ин.), котрі не мають ваги для мітольоґії. Деякі колядки переняли в себе черти давного весняного обряду, сьвяточні віщованя і любовні мотиви, приналежні давнійше до весняного обряду, бо в старовину подружа називали ся весною. Деякі колядки згадують про осаду ґорода і про дївчину яко побідний трофей, а се є символїка весільної поезії. Але є також колядки, котрих основа, мимо імен Христа, Богородиці, сьв. Петра і т. п., є вельми давна. До тих належать непеpечно найдавнїйші колядки, збережені особливо в гірських сторонах Галичини, в котрих виявляє ся давній ще поганський сьвітогляд, закрашений уже двоєвірєм, як н. пр. про сотворенє сьвіта, як то було „з нащада сьвіта, коли не було неба і землї“, або про Громовика, що „сидить у шовковім шатрі на золотім стільци“, про боротьбу темних сил природи з добрими, сьвітлими і т. п. Тепер нарід український називає **колядками** величальні пісні в честь Різдва Хр.

лені зьвірята, особливо **корови**, а з розвитком хлїборобського побуту переважало приношенє в жертву **хлїба**, або зображеня зьвірят з тїста. Звідтіля таке велике значінє в обрядах весільних, котрі остають у тїсній звязи із сьвятом коляди, має **коровай**, що заступив головне жертовне зьвіря Арійців — **корову**. (В піснях називають коровай — рогатим). Час вінчаня був у звязи з соняшними явищами. (У лужицьких Сербів сьвято Різдва Хр. зве ся **gody**, а у Поляків **gody** означає — весілє). В колядах небесні сьвітила: сонце, місяць, зьвізди в антропоморфічнім видї являють ся справниками людського подружа: красне сонце приладжує придане і наряжає молодих до вінця, сьвітлий місяць із своєю подругою, вечірною зорею, віддає дївчину замуж і наділяє її — долею. Прославленє сонця і місяця в колядках переходить у прославленє господаря і господинї, а так само культ сонця проникає всї весільні обряди словянських народів.

24. грудня, від вечера того дня до самого Богоявленя 19. (6.) січня, саме славленє, сам обхід з такими піснями — колядувати, колядою — дарунки [1]), що дають колядникам по хатах, а в актах XVI. столітя означала коляда ще данину властям або духовеньству. Такуж назву надають самому часови сего сьвята — „прийшли коляди". В такім збираню дарунків давнійші дослідники добачали останки поганського збираня приносів на спільну празничну жертву (ходженє з ралом, іти на ралець).

Однак у самій назві народних празників, примінених уже в старовину до Різдвяних сьвят нема натяку анї про первісний час поганських празників, анї про їх первісну назву. Назву коляда стрічаємо в усїх християнських народів Европи, а походить вона з грецького *καλάνδαι* а латинського calendae, старословянського колѫда.

В колядках збереглись ся давні форми пастушого і патріярхально-хлїборобського побуту. Найлюбійший предмет у колядках, де описує ся хозяйство господаря, єго воли, корови, вівцї, пчоли, єго поле вкрите густими копами. Хлїборобські обряди на Різдво і вороженє що до хлїборобського господарства і скотарства відзначають ся давниною і розповсюдненєм. Колядки прославляють плуг, соху, оранє, сїйбу і ворожать урожай. До таких обрядів належить посипуванє зерном при ходженю по домах з колядою (особливо на новий рік), з ношенєм плуга або єго частий і ставленєм на покутї снопа-дїда. (Потебня, Объясн. II., 165.). Замітно, що час дїйства колядок є не зима, але початок весни, і не ніч а досьвіток.

В деяких колядках, очивидно пізнїйших, аж сьвітить ся наскрізь побут княжої доби. Деякі колядки (а також щедрівки) збереглись слїди удїльної доби дружинної і княжої з натяками про походи долї Дунаєм, на Царгород, про добуванє городів, і творять перехід до історичного епосу татарської доби і нагадують історичні події, записані

---

[1]) У Римлян перед сьвятом calendae ходила по домах товпа молодежи з танцями, сьпівом і привітом господарю і дїставала за се дарунки. — У нас колядники (часто також хлопцї) колядують під вікнами господареви і дїстають за се дарунки, звані в тім случаю „колядою".

в нашій літописи. А хоч сї пісні і не вказують певної історичної особи, однако черти побуту й удільної доби виступають зовсім виразно в многих таких піснях. Яркі сліди історії Руси удільної доби, збережені в народній поезії, не мають вправдї форми історичних пісень, а всеж таки їх форма неперечно давна і народна. Такі отже колядки і щедрівки треба вважати величальними піснями в честь давних героїв і князів. Сего рода пісні зберегли ся найбільше в Галичині, на Волині, а в части на Полїсю, бо тут у Галицько-волинськім землї, після погрому київського князївства Татарами, дальше розвивало ся те житє, що виробило ся в цїлій удільній Руси в XII. ст.

3. Щедрівки (мабуть словянська назва колядок, примінена до Йорданського обходу), як і колядки, се релїґійно-обрядові пісні в честь сьвітлих сил природи. Вечер перед новим роком, 31. грудня, на „Маланки“, називають богатим, добрим або щедрим. Дїти, именно біднїйших, ходять попід вікна сусїдів „щедрувати“, т. є. сьпівають величальні пісні господареви, господині і т. д., за що їм богато (= щедро) дають гроший, пирогів і т. ин. Щедрівки мають з малими виїмками такий склад як колядки.

4. Мясниці. З мясничних обрядів належить до глибокої старини український обряд „Колодія або Колодки“, поминальних балабухів, вороженя о живих. Задержав ся також обряд прогонюваня зими або смерти. Проф. Сумців (Культурныя переживанія Нр. 56.) виводить Колодку від карного наряду, робленого в давнину з брусів з отворами для рук і ніг. Декуди являє ся Колодка в видї кукли новородженої дитини. Се Колодій, що родить ся в понедїлок у мясниці, а в суботу умирає, а жінки хоронять єг з плачем. На Україні колодку привязують у видї дерев або ленти нежонатим до руки і домагають ся викупу. В „Правилахъ митрополита Кирила“ з XIII. столїтя є згадка про мясничні кулачні бійки: „Позоры бі совскыя съ свистаніемъ и съ кличемъ и въ племѣ съзы вающе нѣкы скаредныя пьяницы, и бьюще ся дреколѣем до самыя смерти, и взымающе отъ убиваемыхъ портъ (Русск. Истор. Библ. т. VI. 95.).

5. Веснянки (також гаївки або гагілки [1]), належать до найпоетичнійших творів української народної поезії. Сьпівають їх весною, починаючи з Благовіщенєм (25. ст. ст. марця) і з Великоднем, дївчата. Збираючи ся на улиці, звичайно на горбочку, закликають весну, а при тім забавляють ся у весняні іграшки. Сї обряди весняні й ігри тривають від марця до червня. Се пісні виключно дївочі, що висьпівують головно розцьвіт житя, любов і подруже, а парубки лише прислухують ся і вмішують ся хиба своїми жартами, на котрі дївчата знов відповідають сьпівом (пор. хороводну пісню: сіяне проса). Се величальні пісні із замітними іграми, котрі сягають глибокої старовини, в честь сьвітлих сил природи, котрі визволили ся від сили зими й обновили природу до нового житя. У веснянках є згадки про птиці (ластівки, про жайворонка, що також сьпіває пісні весні, н. пр. „Чом ти, жайворонку, рано з вирья [2]) вилїтав? Іще по гороньках снїги лежали“ (Чубиньскій, Труды, III., 110.). Крім птиць згадують у веснянках кучеряву вербу, білу березоньку, червону калину, шовкову зелену траву і любов з вінцями, з цьвітами, на котру відзиває ся соловій і кличе дївчата на улицю на весняні хороводи: „Гей, дївки, весна красна, зїлє зелененьке (Чубиньскій, Труды, III., 143.), місяць над водою, дївки на улиці“ (ibid. 140.).

У деяких сторонах є ще звичай серед тих весняних игрищ проганяти зиму і палити соломяну куклу, котру называють зимою, а на Україні і в Галичині в деяких околицях у великодну неділю обходять обряд похоронів Кострубонька, в котрім давнійші дослїдники мітольоґії добачали зображанє завмираня соняшної теплоти зимою, а пробудженє й оживленє весною [3]). Також у круглій формі хороводів і їх круговидних рухах добачали дослїдники мі-

---

[1]) О. Галька (Народни звычаѣ и обряды знадъ Збруча) виводить назву гаївки від гаїв, де мабуть відбували ся весняні ігрища піснями.

[2]) Поученє Владимира Моном. (Лавр. Лѣт. 1872., 236): „И сему ся одивуемы, како птица небесныя изъ ирья идуть“. Вирей, вирай, вірай рій, казочна сторона, де нема зими, грецьке ἔαρ(ἦρ) — весна, українське яр?

[3]) Одна з дївчат в хороводї падає наче мертва, всї починають її плакувати, а відтак вона встає, мов би ожила і всї радують ся.

тольоґії символ кругового обороту сонця. Одначе в дійсности в хороводних піснях вельми мало зберегло ся мітичних прикмет. Найбільше згадують у веснянках дрібний дощик, котрий впливає на урожайність землї й єго справді найбільше треба з весною. Тимто дїти особливо присьпівують піснї дощикови, а сюди відносять ся також і замовлюваня. Деякі веснянки й іграшки весняні відносять ся до історичних осіб і подій (н. пр. про Воротаря і князя Романа).

Весняні обряди і празники не зберегли імени анї одного поганського божища, в честь котрого відбувають ся сї празники. Однак Юрій Хоробрий замінив імовірно таке божище поганське і став опікуном скотарства і хлїборобства, що відчиняв землю, випускав з неї траву і ростини.

В провідну (Томину) неділю поминають померших, ідуть на кладовища, гроби (проводи), що нагадує поганську тризну.

Найважнїйшим майже змістом веснянок і хороводних ігровних пісень є радість і дбалість про перехід від весни житя до подружа. Відси весняний антаґонїзм дївчат і молодців, що виявляє ся в широко розповсюднених і давних іграх: „просо сїяти“, „вибір невіст боярами серед княгинь“, „воротар“, „мости“, „вербова дощечка“ і т. п. Сїяне проса се одна із найдавнїйших українських ігр. Вибір невіст, проявлений в „сїяню проса“, визначає ся чертами старовини. Юріївські піснї, „мости“ і „вербова дощечка“ зображають весїлє і подруже, до котрого переходом є символ моста або вербової дощечки і тому весняні піснї схожі з весїльними.

6. Русальні піснї, названі від русалок[1]), сьпівають в часї Зелених сьвят, а зелену неділю називають також клечальною (від віток „клечанє“, котрими для почитаня дерев і цьвітів затикають стріхи хат і ворота, щоби відга

[1]) Русалками по народному віруваню ставали дїти, що померли нехрещені або були прокляті родичами і жили в ріках і т. д. (пор. р... село) та ночами забавляли ся (пор. Причинна Шевченка). Після віруваня деяких народів (н. пр. Греків) души померших вертали на землю в часї між Великоднем а Зеленими сьвятами, тому русалії лучили з поминками про померших.

пяти тим відьми) або русальною. В задушну суботу перед Зеленими сьвятами, перед 7-мою неділею (зеленою) по Великодні, поминає християнська Церква померших, а тоді припадав первісно поганський празник весняний Русалок, схожий з римськими rosalia, грецькими русалїя, від грецько-латинського rosaria, dies rosae, rosationis.

Згадки про русалії в староруських памятниках сягають від XI. ст. і часто лучать ся із згадками про ігри і скоморохів. Назву русальної неділї стрічаємо в літописях.

В часах поганьства хоронили мерців на розпутях (пор. оповіданє Начальної Літописи о тризнї у Вятичів, котрі ще в XII. столїтю палили мерців і ставили в малих посудинах попіл на стовпі „на путехъ“), в лїсах, на горах, спускали в воду. Відтіля повірє, що русалки вибігають на розпутях і переслїдують подорожних („заласкотують на смерть необачних“), вішають ся на вітках дерев, живуть по горах або у воді. На Україні русалки представляють ся в образах дерев, корчів, тополї.

7. Купало. Кострубонько. Як осуджувані в християнській проповіди і згадувані в первісній лїтописи коляда і русалії неперечно підходять до поганської основи, так належить до визначних лїтних сьвят празник Івана Купала[1]). Обходжено єго в часї найбільшої сили сонця, „лїтного звороту сонця“, у вечері з 23. на 24. червня, хоч він носить популярне імя християнського Сьвятого, а ся злука християнського сьвята з поганським празником вразила ся в давній назві Івана Купала. В обряді Купала переховали ся до нашого часу останки давного богослуженя, о чім згадує Густинська лїтопись, а також грамоти литовських князїв[2]). Перед куклою, котра зображає Купала, Мару (Марину) являє ся і мужеська кукла Костру-

[1]) Купало мабуть означає місце до купаня. — П. В. Владимиров (Введеніе въ истор. русск. словесности, ст. 264.), догадує ся, чи Купало не походить від того кореня, що південно-слов. „куп, купштина, скупщина — зборище, товпа, собор, польське kiep (kępa — острів).

[2]) В грамотах литовських князїв (1350., 1396. р.) находимо замітні слова: „писана (грамота) во вторникъ передъ купалы св. Ивана“, „до Ивана дне до купалъ“.

*

бонько (Іван і Купало, Іван та Марія[1]). Обряд відбуває ся так, що беруть ся за руки, гуляють і сьпівають купальні пісні та скачуть через огонь, купають ся, кидають вінці на воду, затикають зелені вітки в землю і стріхи. Веселий празник Купала закінчує чергу сонічних сьвят і є схожий з західно-европейськими субітками (Johannisfeuer). Є також звичай глядати чародійних трав, а особливо мітичного цьвіту папороти, котрому приписують чудотворну силу вказувати укриті під землею скарби. Хорвати звуть сей цьвіт перуновим цьвітом, отже вважають начеб емблємою сонця або блискавки. Над Збручем (і на Покутї) був звичай на сьв. Івана вранці купати ся в воді, а відтак пускати з водою соломяного боввана, Кострубонька[2]), перевязаного чорнобилєм і украшеного цьвітами, або єго палити. І люди купають ся в празник Купала у воді, віруючи в чудову силу води, а се лучить ся з назвою Купала[3]). Можна би отже думати, що вже в перших часах християньства в купальних обрядах перемішало ся живло християнське з поганським. Нема ніякого сумніву, що перегодом вельми розповсюднив ся християнсько-лєґендарний міт і народно-християнський обичай, а се очивидно витиснуло своє пятно на народнім сьвітоглядї.

Купальні обряди зберегли більше черт глибокої старини, як купальні пісні, котрі в тім зглядї уступають місця колядкам. Замітною чертою купальної обрядовости купальні костри, їх запалюванє і перескакуванє через огонь, як і перегін скота, що охороняє від недуг. (те саме у Ґерманців. Johannisfeuer, Notfeuer, гл. W. Golthe[r], Germ. Mythologie, ст. 570. і сл.). Купальні огнї відносять ся також до урожаю: хто висше скочить через огонь, у то[го] уродить ся висше збіже. (Потебня, О куп. огнях). Замітн[ою] чертою є також двійність празничних уособлень (Купа[ла]

[1]) Се дало почин назві цьвіток — Іван та Марія (viola tricolor).

[2]) Кострубонько. корінь костр — українське костер.

[3]) У Греків і Римлян сьвятковано також лїтний поворот со[нця]. У Греків на празник Церери і Бакха відбувало ся очищенє во[дою] й огнем. У Римлян на празник Палїлії перескакували через огонь [і пе]реводили через него стада, а з тим відбувало ся очищенє з підмо[гою] води. На сьвято Весни (23. червня) у Римлян покроплювали доми [во]дою, а в ночи того дня палили огнища і перескакували через них.

і Марена-Марина, Іван і Марія), і двійність обрядів веселих, гулящих і сумних — оплакуваня топлених або палених уособлень колишних поганських божищ (з котрих лишили ся тілько епітети: Ярило, Кострубонько). Тепер майже всї піснї про Ярила і Кострубонька перейшли в ігрові і хороводні або в дитячі піснї. В українських землях відбуває ся ігра „Кострубонько“ так, що дївчина в серединї кружка тужить за Кострубоньком, як би ожидала єго і питає про него подруг, котрі відповідають, що Кострубонько лежить недужний, а вона хвативши ся за голову, сьпіває:

Прийди, прийди, Кострубоньку!
Стану з тобою до слюбоньку...
Щож я бідна учинила,
Кострубонька не любила!

Наконець кажуть, що Кострубонько умер і єго поховали, а тодї дївчата починають тїшити ся, плещуть в долонї і тупають ногами. (Чубиньскій, III., 77. і д.). Обряд топленя у водї проявив ся у розширенім присьпіві купальних пісень:

Купала на Івана!
Купав ся Іван
Тай в воду упав!

До купальних обрядів належить також ходженє з деревами, котрі також топлять як кукли. Костомарів (Объ истор. значеніи русск. нар. поезіи 1843., 52.) описує обряд „тополї“, обходженій на Українї в зелену недїлю. Дївчата вибирають одну із своїх подруг, привязують єї піднесені руки до палицї і так водять по селї і полю з присьпівами: „Стояла тополя край чистого поля: стій тополенько! не розвивайсь, буйному вітроньку не піддавайсь!“ Се називає ся — вести тополю, а вибрану дївчину звуть „тополя“.

В купальній обрядности і піснях визначне місце, як висше зазначено, займають обряди з травами і цьвітами. Глядане цьвіту папороти, що цвите в Іванову ніч, а також цїлющих трав, котрі зривають в сю таїньственну обрядову ніч, належить до прикмет сего празника. Але найпоетичнїйшим мотивом купальних пісень є піснї о пере-

міні з несьвідомости звінчаних, брата і сестри в цьвітки Іван-Марія, згаданих висше:

„Сестру з братом звінчали... ходім, сестро, в темний ліс — нехай же нас зьвір поїсть,

а ліс каже, не прийму, а зьвір каже — вижену...

Ходім, сестро, горою, розсієчось по полю шовковою травою.

Будуть люди зїлє брати, сестру з братом споминати:

Я зацвиту жовтий цьвіт, ти зацвитеш синій цьвіт — буде слава на весь сьвіт“.

Вороженє вінцями, хороводи і пісні вказують на подружний, любовний характер сьвята Івана-Купала.

Се були ті головні обрядові пісні з мітичною (календарно-астрономічною) основою, на котрих перегодом християнська Церква витиснула своє пятно. В тих піснях і обрядах, що відбували ся підчас тих і инших соняшних празників, зображувано зміну весни, літа і зими, пробудженє і розцьвіт природи, а відтак з ослабленєм і зменшенєм сьвітла і теплоти завмиранє ростинної сили природи, що видавала ся мов би похороненою підчас зими.

8. Обряди і пісні жнивні, зажинки, обжинки. Початок і конець жнивних робіт у глибокій старовині були злучені з деякими обрядами і празниками при супроводі відповідних пісень. У народу українського називають сї празники: зажинками, обжинками, дожинками або толокою (поміч у сїльських полевих роботах).

Жнивні обряди проявляли ся плетенєм вінків з колосків жита і пшениці, або в дожиночнім „снопі-дїдї“, котрий приносили з піснями домів з поля і ставили в хатї на покутї. (Сей обряд нагадує також різдвяний звичай). І дожиночні вінки і сніп вважали ся цїлющими; ними кормлять недужий скот і примішують до зерна, призначеного на сївбу. До тих обрядів належить давний і важний обряд „завиваня бороди“ Волосови, Іллї або Козлови. Доказом давнини сих обрядів, а в части пісень в їх супроводї, є виразна схожість жнивних обрядів і пісень не тільки в усїх Словян, але й у Литовців і инших аріо-европейських народів. Дожиночний сніп називають на українських зем

лях (також у Німеччині завиване бороди Вотану) козою або козлом або жмит збіжа полишеного на полі незжатим. Потебня сей обряд лучить з вірованєм розповсюдненим у всїх европейських народів, що „душа ниви єсть похожа на козу або козла, єство (як Фавн або Сильван), переслїдуване женцями, котре скриває ся в останнїй незжатий жмит колося, або останнїй сніп“.

Відносини жнивних обрядів до сьв. Іллї зазначують ся тим, що 20. ст. ст. липня, в день сьв. пророка Іллї, (на котрого перенесено черти Перуна, що їздить по небі возом і викликує грім і лискавицї), звичайно зачинають жати жито, вяжуть перший сніп, обмолочують, а з зерна приготовляють хлїб і сьвятять єго. Про сьв. Іллю яко опікуна хлїборобства сьпівають у піснї: „Ходить Ілля, носить пугу житяную, куди махне, жито пахне“.

В жнивних обрядах і піснях стрічаємо також уособленє вінка, колоска, толоки і т. п. В українській піснї: „Ой котив ся наш віночок по полю, ой просив ся челядоньки до двору: возьми мене, челядонько, з собою“ (Чубиньскій, Труды III., 232.).

Жнивні піснї виявляють похвалу збіжу, полю й єго господареви, а такі давні образи поетичні, як порівнанє жатви з битвою („Слово о Полку“), зворот до сонця, місяця, порівнанє збіжа з „золотом на току молоченим“, або порівнанє богатства збіжа, снопів і кіп з тьмою, із зьвіздами на небі, настроюють до вислову, зробленого проф. Сумцовим (Этногр. обозр. III. вип.): „Від обжинкових пісень віє теплом лїтного вечера і запахом тілько що скошеної ниви“.

9. Побутові обряди і піснї. Окрім календарних обрядів злучених з житєм природи і хлїборобським побутом, зберегли ся посеред народу також обряди иншого рода — родинно-побутові, що обіймають усї головнїйші хвилї людського житя: родини, хрестини, весїлє (вінчанє) і похорони. Зпоміж тих особливим богатством і ріжнородностю змісту визначають ся весїльні обряди. Повна драматизму „весїльна ігра“, як нинї ще звуть весїлє (між иншими у Гуцулів „весїлє грати“), сягає глибокої старини і держить ся до нинї в народї сильнїйше, як усї инші обряди. Піснї, котрі осьпівують найважнїйші хвилї

родинного житя (родинні), визначають ся високою поетичностю, а особливо пісні, що відносять ся до найважнійших хвиль родинного житя: весільні і похоронні. В тих піснях виявило ся не тілько богато незвичайно зворушаючої сердешности і чутливости та справдешня висока поезія, але й велике богатство культурно-історичного матеріялу і спомпнів з доісторичних часів і первісного устрою семї.

а) **Весільні пісні** займають між обрядовими видне місце задля самого значіня весіля в культурнім житю. Весільні звичаї і пісні зберегли в собі засновини вірувань і поглядів на устрій родини, так важний у народнім житю, як початок родини.

Початкова Літопись вказує на ту ріжнородність побуту в українських племен; у кождого був свій обичай і ріжні степені суспільного і родинного побуту. Опісля політичні відносини, зближенє племен, злучених в руську державу, заведенє християньства змінили значно ті старинні форми народного побуту, але в народних повірях, переказах і піснях несьвідомо зберегли ся останки старинних обичаїв, яко незаперечний відгомін доісторичного побуту і домашнього культу. Дослідники весільних обрядів і пісень находять в обрядах злучених і нині з церковним вінчанєм останки старовини. Те, що давно колись було дійсностю, прибрало перегодом значінє обряду, осьвяченого законом звичаю. Так н. пр. Початкова Літопись згадує про Полян, що мали весільні обичаї, а протиставить їм Деревлян, про котрих говорить, що „брака у нихъ не бываше, но умыкиваху у воды дѣвиця“.

Окрім згадки в Начальній Літописи про „умыканє женъ“, розпоряджає Ярославова „Правда Руська“, що за уведену женщину має виновник заплатити грошеву кару, а крім того й епископови. В грамоті до смоленського епископа з 1156. року між справами підчиненими судівництву епископа названа також кара за уведенє женщин. Звичай сей умиканя був і у Чехів і у Поляків (Volumina legum назначують строгі кари за се), а Бопляп (Beauplan в Description de l' Ukraine) згадує ще в першій половині XVII. столїтя про звичай уведеня дївчат на Україні (пор. Volkov, Rites et usages nuptiaux en Ukraine, Paris, 1893.).

Однак звичай сей не був загальний, бо і в тих старинних часах є вже побіч „умыканя“ згадки про подружа з підмогою покупки. (Гл. Dr. I. Piprek, Slav. Brautwerbungs- u. Hochzeitsgebräuche, Stuttgart 1914. mit Vorwort v. V. Jagić. — Krek, Analecta Graeciensia, Hochzeitsgebräuche der Slaven).

Про се були спомини також у старинних Греків і Римлян. Тим можна пояснити, що в народних піснях весільних називають часом жениха „ворогом“, а сватанє зображає ся ловами (н. пр. „Маруся“ Квітки[1]), „Назар Стодоля“ Шевченка) або наїздом, війною (н. пр. в Гуцульщині). Начальна Літопись згадує також Радимичів, Вятичів і Сіверян, що „єдынъ обычай имяху, живяху въ лѣсѣхъ“, „и брацы не бываху въ нихъ, но игрища между селы и схождаху ся на игрища и на плясаніє и на вся бѣсовскія игрища и ту умыкаху жены себѣ, съ нею же кто совѣщеваше ся“. Було се отже подруже з підмогою пориваня дівчат проти їх волї або деколи за їх згодою. Колиж опісля настали мирні і лагіднїйші відносини, первісний акт грабежи, нападу, став лише символом, а пісня поетичною окрасою.

Дальший степень у розвитку сих відносин представляє покупка жінки, а грабежник-жених платить віно семї, рід викупу, як се бувало й у старинних Греків і т. д. Віно ставало ся опісля майном (обезпекою жінки на случай смерти чоловіка); від родичів діставала жінка посаг. Таким способом у весільних піснях і обрядах зберегли ся спомини про старинні форми народного родинного побуту.

Народне українське весілє доси злучене з многими обрядами і піснями, котрі творять весільну „ігру“ протягом кількох днів. Нарід доси уживає вислову „грати весілє“. У галицьких Лемків, як запевняє Я. Головацький, задержались із народних ігрищ лише весільні (Пѣсни III. від. 366.). Весільні пісні і присьпіви товаришать ріжним обрядам весільним, чи то печуть коровай, чи крають єго,

---

[1]) Згаданий у Квітчиній „Марусї“ обряд „колупаня печи“ сватаною дівчиною, остає в звязи із старинним почитанєм домашнього огнища (в хорватських обрядах весільних дівчина ходить около печи і цїлує її).

чи заплітають або розплітають молодій косу, стрічають жениха, обрядові особи, гостиї, або провожають їх, їдуть до вінця, або вертають і т. п. Весільні обряди у народу українського є вельми ріжнородні в ріжних околицях, а навіть в сторонах кождого українського говору. Однак мають вони спільні черти, на підставі котрих можна виділити основний тип українського весіля, що зберіг давні черти. А сї давні черти проявляють ся в загальнім значіню основних обрядових дійств, осіб і в пісенних обрядах.

Народні сільські весіля відбувають ся в осени і зимі, після покінченя хліборобських робіт, а весною їх нема. У весняних хороводах та іграх навязують ся перші взаємини женихів з дївчатами. Так бувало і в давнину, як сьвідчать літописи про „игрыща между селы" і тут відбували ся наради про весіле або порпване (викрадане) дівчат. Нарада про весіле була або добровільна, або злучена з викупном (віно́) за дївчину у родині (семї). В хороводних піснях стрічаємо вибиране дївчат, а у весільній ігрі жених зве ся звичайно **князем**, а дївчина — **княгинею**, що нагадує черти давного побуту **висших верств**. Се останки давних побутових обставин, що набрали в селянській верстві иншого значіня, а нині збереглп ся в церковнім обряді вкладаня на голову вінців — **вінчаня**.

З весільними піснями лучать ся ігрові пісні (н. пр. сіяне проса), при чім дві супротивні сторони парубків і дївчат годять ся на се, що парубки купують дївчину (овлада Царгорода, Києва, де жиє дївчина й її семя), о переході через воду по вербовій дощечці або по мості (мотиви часто весільних пісень). Потебня вказує на схожість весільних пісень і що до розміру і що до змісту мотивами веснянок, купальних і дожинкових пісень. Так само деякі обряди весняних і лїтних ігр нагадують весільні обряди. В обжинкових піснях повторяють ся ті самі вислови про коровай, вінок, як і в піснях весільних. Кидане вінців на воду і вороження на тій основі відносить ся прямо до подружа. В хороводних піснях находимо ті самі символічні образи жениха і дївчини, як і у весільних: сокіл — жених, лебедь — дївчина.

Властива весільна ігра, весільна обрядовість представляє ся в таких головних уступах: **сватане**, **заручини**

дївич вечер, відтак весільний день, з котрим лучить ся богато обрядів і пісень, а на останку деякі повесільні обряди. У весільнім обряді виступають обрядові особи: старости, дружки, бояри, дївчата і т. п.

Старости виправляють ся на сватанє з дому жениха в дім дївчини вечером з хлїбом-сілю, де їх приймають яко чужих заїзжих „добрих людий". Отець дївчини бере від них хлїб-сіль і питає, відки прийшли, з якої землї, з якого царства. Старости оповідають широко, виставляючи себе „ловцями-молодцями князя", котрий попав на слїд куницї або прямо гарної дївицї. Ловцї сим слїдом, по снїжній пороші прийшли в дім дївицї.

В другій дїї весільній — заручинах — отець дївчини або старший з родини (як вона сиротою) ударяє в руку старости, завинувши свою руку в полу кожуха і тим стверджує умову, як се дїє ся при купнї.

Відтак повязують старостів ручниками, відси вислів заручини. Заручини є рішучою хвилею в долї дївчини зарученої, як би проданої у чужий рід. Коли дївчина сирота, тодї дївчата сьпівають сумні піснї по померших її родителях.

Перевязуванє старостів ручниками має символїчне значінє і знаменує злуку обох родин і молодої пари. Звичай сей вельми давний, бо знали єго також старинні Індове. Злуку сю зазначує також складанє рук молодої пари, як се дїє ся тепер і в церковнім обрядї підчас повязаня епитрахилем при вінчаню, — звичай очивидно перенятий з поганських часів з христіянською закраскою. Заручини були в поганських часах справдешним заключенєм подружа з жертвами і обрядами, котрими кермував поганський жрець, котрого нинї заступає сьвященик. Знаменем злуки був уже в тих давних часах перстень яко знак неволї жінки, яко злучник жінки з чоловіком, а вручуванє молодою платка (хустини мережаної) молодому було також символом віддачі власти над собою, відреченя від дївочого стану. Те саме значінє має підчас самого весїля обряд обтинаня волося молодій і її зачіпчуванє (пор. Dr. Piprek, Slav. Brautwerbungsgebräuche).

До зачіпчуваня вживають крім чіпця звичайно червоної хустки, котра є символом огню, а сам обряд вказує на

жертву, приношену тим домашним божествам молодого, доси їй чужого, щоби їх для себе ублагати.

На два дні перед вінчанєм пекуть хліб круглий з білої муки, **коровай**, з обрядовими звичаями і сьпівають при тім пісні: „Сьвіти, місяцю, з раю нашому короваю, аби був коровай красний, як сонїшко ясний“... „з семи криниць водиця, з семи стогів пшениця“ (Голов. Пѣсни III., II. 249, 284). Весільний коровай прикрашують всякими видами птиць і зьвірят, а також шишками (в виді соснових шишок), а Сумців зближає коровай з обрядовими хлїбами в виді „козуль“, „коров з рогами, оленів, овець“. Імовірно в старовину короваї весільні відносили ся до тих треб, про котрі згадує „Слово нѣкоего Христолюбца“ з XIII. столїтя: „корован имъ (богамъ и богинямъ) ломятъ и куры имъ рѣжутъ“. На весільнім столї конечно має бути печений когут і курка, котрими годують молодих, а инї ще несуть при вінчаню до церкви когута або курку. В українських піснях весільних порівнують часто коровай з місяцем і єго пекуть або в виді місяця або прикрашують місяцем: „короваїчки - жіночки, хороші короваї бгали, в середину місяць клали, около зіроньками“ (Сумцовъ, Изслѣдованіе о свад. обрядахъ 143.).

Коровай бгати, се був оден з найважнійших обрядів весільних. Сумців бачить в тім обрядї символ культу сонця і місяця (супруже сонця з місяцем згадує ся в індийських Ведах і литовських обрядях), на що є натяки в піснях при печеню короваю, символ подружа молодої з молодим і їх щасливого та благословенного житя, а також останок арийської жертви корови, котру в Індії приношено богам в жертву, а на скірі оберненій горі волосом саджано молодих. Перегодом із убожеством народу дїйсну жертву замінює символ, наслїдоване з тїста (роги на короваю), налїплюване на короваю (в піснях названий він „красний і ясний, як сонїнко, але також рогатий“), а сама назва „коровай“ нагадує сю індийську жертву. Печенєм короваю заняті женщини (свахи, їх 7 або 9 або 13), а Хв. Вовк бачить у тім звязь із семи жрекинями, котрі в Індії приготовляли напиток „сома“. В часї жертви й опісля також печеня короваю

сьпівали сї женщини любовні пісні в честь божества сонця і танцювали около короваю.

З передвесільних обрядів найбільшою сьвяточностю визначає ся дївич-вечер; звичайно буває на передодні весїля в домі молодої, а в піснях величають князя і княгиню і весїльних гостий. Весїльні пісні визначають ся замітним богатством поетичних образів символїчних, в котрих зображені князь і княгиня. Ось паралельні образи для дївчини і для жениха: сонце, зірки і місяць; яблінка, віточка й явір; зазуля і соловій; лебедь білий, уточка, чорна галочка, перепелочка і сокіл або селезень“ н. пр.

Ой мовила ясна зоренька до місяченька,
Ой мовила молода до молодого. (Голов. 300.).

Уособлене, символїзм простягає ся у весїльних піснях не тілько на жениха і молоду, але й на еї прикраси, косу, бинди в косї, дївочу красу, вінок.

На дївич-вечорі (перед весїлем) ставлять з вітки черешнї, вишнї або смеречини деревце: „ільце, вільце“ (гільце) на столї перед молодою парою, украшене барвінком і позліткою, а молодого й молоду садять на виверненний на верх шерстию кожух (в Індії на скіру з жертвованої корови), і се називають „посад“ або „посаг“, що є знаменем богатства в будучині. Гільце затикають у коровай.

В день Івана Купала (23. червня) парубки ставлять на Україні на горбі таке гільце, звичайно з вітки овочевого дерева або смеречки, називають его „купайло“ і прикрашують вінцями з барвінку або рути, втикають у него також сьвічечки, палять коло него огонь, скачуть з дївчатами увінчаними довкола него, а відтак кидають его у воду. Весоловський вважає „гільце“ символом райського дерева, а Сумців відносить сей звичай до часів, коли нарід жив у лїсах, а дерева були предметами молитви і жертв. Однак в дійсности гільце, звичайно з вітки овочевого дерева споруджене, є символом молодого житя і плідности й остає в звязи з почитанем сонця, его плодотворної сили. Сей звичай є вельми старинний, а також звичай „вінкоплетин“, коли дївчата-товаришки молодої плетуть з барвінку вінець (символ

дівочого стану) і сьпівають сумовиті пісні, котрі вказують на зміну і втрату сего стану.

На дівич-вечорі саджають молоду „на посад“, на діжу, в котрій мішено коровай, прикриту скірою або вивернениv шерстю в гору кожухом, а наповнену зерном, яко знаменем благословеня. Перед тим староста або дружка опроваджує молодих тричи около посаду і просить для них у родителів благословеня. Але звичайно садять молодих „на посад“ на лавку в куті за столом (на покуті), в розі хати за столом під образами. Там на сьвятий вечер ставлять сніп збіжа (дід, дідуха), там також ставлять на ніч у мисці кутю, бо се місце вважало ся прибутком домашних богів, домашнього огнища. Нині там завішені образи Сьвятих (божник).

Звичай саджаня молодих на кожі був відомий у Індів і у Римлян, отже відносить ся до глибокої старовини.

Найбільше обрядів і пісень відносить ся до дня весіля. Обряди відбувають ся не тільки в домі молодої, але і в домі молодого. В рішучий день долї молодої відбуває ся обряд оплакуваня дівочого житя, коси з натяками про чужих людий, до котрих переходить молода. Молодий — се „чужинець“, що приїде з дружиною, котру називають Татарами або Литвою. В деяких піснях і обрядах є ще натяки на давне порване дівчат і купно їх. В галицько-руській пісні сьпівають: „Далеко чути, далеко видно, як молоденький їде, калину ломає: як полем їде, коником виграє; як на подвірє заїде, шабелькою вививає, до хати увійде, шапочки не здіймає“ (Головацький 308.), або: „під ним коник грає, як синий сокіл літає“ (ibid. 438.).

Приїзд молодого порівнує ся в піснях з тучами темними, з грізним наїздом, а се виражає ся також у обрядах. Аж після торгу о косу, символ дівчини, відчиняють ворота і впускають весільну дружину, а відтак слідує продаж коси. Звичайно викуп за косу молодої бере єї брат, до котрого відносить ся розповсюднена старинна пісня про „брата-Татарина“, що продав косу і сестру (Головацький 328, 336.).

До обрядів збережних з давного побуту, що допускає порване молодої і приневолене єї силою, відносить ся збережений у деяких околицях обряд роззуваня молодого молодою. В Лаврентіївській Літописи під 980. р.

Рогніда каже про князя Володимира: „Не хочу розути робичича, но Ярополка хочу“, а сей звичай питомий не тільки Словянам, але й Німцям (Сумців 29—30. О свадеб. обрядахъ).

Подруже вважали в глибокій старовині „судом Божим“, як смерть, волею висшої сили, котрій треба піддати ся, (бо так „на роду написано“); відсіля назви: „суджений і суджена“.

Тільки пізнійші пісні весільні виявляють сьвітлі черти радісних відносин до весіля, бажаного обом сторонам, а взагалі народна весільна поезія визначає ся переважно сумовитим настроєм, відповідним сумній многовіковій історії української женщини. Тимто пісні молодої й єї подруг — се „заводженє“, „голосінє“, а плач єї обовязковий. Длятого весільні пісні часто змішують ся з побутовими піснями про сумну долю женщини і легко переходять у круг сих пісень.

Замітно, що у весільних піснях часто згадує ся епічна ріка Дунай: молода тоне в Дунаї; отець, мати, брат, сестра не можуть її ратувати; ратує її милий, або вона кидає свою косу — дівичу красу в Дунай і посилає її до вітця“.

Після повороту з церкви по вінчаню обсипують молодих зерном або хмелем, годують за столом куркою з когутом:

Ой сип, матінко, овесець,
Щоб наш овесець рясен був,
Щоб наш Семенко красен був.
Ой сип, матінко, пшеничку,
Щоб наша пшеничка рясна була,
Щоб наша Мариська красна була (Етн. Зб. I., 361.).

Весільні пісні мають звязь з иншими творами української народної словесности, з обрядовими, іґровими. Можна також найти в них казочні мотиви і на відворот у казках мотиви весільних пісень, н. пр. казочний мотив о чудних дівицях-лебідках, що переміняють ся в людий. У весільних піснях стрічаємо заговори і загадки, н. пр. що росте без коріня і т. д.

б) **Похоронні обряди, пісні, плачі, заводженя або голосіня.** Наконечна хвиля людського житя, **смерть**, була злучена з усякими обрядами як у старовині, так і тепер. З ними вяжуть ся всякі віруваня і погляди на смерть, на загробне житє мерців і на взаємини їх з живими. Обовязковими були проводи мерців з **обрядовим оплакуванєм**, котре умоляє мерців, що вони не будуть небезпечними, але прихильними для живих.

Смуток по близькім, дорогім покійнику зовсім природний і тому при силї чувства виявляв ся він ритмічними видами, похоронною піснею, „**причитаніємъ**“, про що згадує також лїтопись, навіть у князїв. Протягом часу витворив ся погляд, що покійник потребує обрядового, в певнім традицийнім видї зложеного плачу і тим способом явились заводові **плакальниці**, **плачки**.

в) **Похоронні пісні, плачі**, заводженя або **голосіня** мають отже темою смерть (т. є. конець житя) когось із семї або похорони, а в них проявляє ся не лише жаль і смуток по вмерлім, але там находимо також натяки на похоронні обряди і на се, як нарід уявляв собі житє по смерти. Сї плачі, заводженя і голосіня (грецьк. трени, пор. Кохановського Treny, плачі жінок і плач Ярославни в „Слові о Полку“), витворили ся на основі на пів мітичній, на пів християнській, яко велика частина української народної поезії. Старинний поетичний образ зозулї плакучої стрічаємо часто в тих плачах-голосїнях, так що мимохіть насувають ся староруські вислови **желѣти**, **желя**, **карити** — печалити ся. Володимир Мономах в 1096. р. пише про свою вдову-невістку, що вона „сядеть акы горлица на сусѣ древѣ желѣючи“ (Ипат. Лѣтоп. 1289.). „Желю“, „плач“ навів Бог на ріцї Каялї після пораженя Ігоря Сьвятославича Половцями, як пише лїтопись 1185. р. Все те сьвідчить про давнину похоронних пісень і звичаю оплакувати померших. Відгомін сего звичаю відбив ся і в лїтописях і в Житях Сьвятих. Доси в декотрих сторонах зберіг ся звичай, що особливо даровиті з природи жінки складають нові плачі і голосять їх на похоронах (н. пр. на Гуцульщинї). Давні образи, епітети і мотиви в тих нових плачах повтаряють ся із старовини. А по виділеню християнських черт у голосїнях остане все таки ще богато поглядів пр

смерть, загробне житє, про душу і відносини природи до чоловіка в старовину. Епітети й образи в плачах нагадують „Слово о Полку Ігоревім“.

Природа бере участь в жалю по вмерлім, мерця порівнують з сонцем або місяцем, а смерть із заходом за горами і лїсами. Смерть являє ся злощасним горем, безталанницею, обидою (пор. „Слово о Полку Ігоревім“), чорним вороном або кощавою жінкою, відьмою, гадюкою — вона невмолима (гл. М. Шашкевича „Нещасний“). Душа представляє ся птичкою, що вилїтає з хати крізь вікно (пор. „Бабуся з того сьвіту“). Вмерлий, що пішов „у далеку, незнаєму дорогу“ або країну“, „за темні, дрімучі лїси, за високі гори“, не пропав на віки, єго „дожидають в гості“. Єго поминають в „третини“, „девятини“, „сорочини“ (пор. „Марусю“ Квітки), а також „на проводи“ або „русальний день“ (в суботу перед Зеленими сьвятами), а особливо почесть померших предків роду („дїд“, „Dziady“ Міцкевича, білоруський вислів) лучено з празником коляди. Для померშого заставляють їду і воду на могилї або дожидають дома, лишаючи місце за столом (на Різдво заставляють кутю в ночі на „покутї“, а на поминки „коливо“, приправлене як різдвяна кутя), і лишають відчинене віконце, котрим душа влїтає. Похорони, се обовязок семї, а залишенє похоронів уважає ся великою провиною, як се було й у старинних Греків, бо тодї душа блукає ся привидом по ночах. Покійник ставав у такім видї на другім сьвітї так, як єго похоронили і тому в Шевченковій поемі „Гамалїя“ козаки благають Бога зовсім в дусї народного віруваня, щоб їм не довелось „на суд праведний прийти, в залїзах руки принести і перед всїми у кайданах стать“. Деякі місця плачів прибирають прикмети епічних оповідань і визначають ся гарними та поетичними порівнанями і поетичною красою.

Плачі мають богато спільного не тілько з обрядовими піснями, але й із заговорами. В похоронних обрядах зберегло ся богато подробиць, що сягають до поганської старовини. В деяких околицях є звичай класти в домовину чи завязувати в хустку (женщині) або зашивати в шапку (мужчині) гріш, що нагадує грецький *ὀβολος* для Харона. По смерти дївчини-молодої або паробка-жениха печуть ко-

ровай (як на весілє) і кладуть на домовину, а по похороні роздають семї (Кіев. Стар. 1890., І., 131.). Зберіг ся також звичай зимою і літом відвозити покійника на санях на кладовище. Се нагадує вислів у Поученю Володимира Мономаха: „сидя на санехъ“.

В Галицько-Волинській Літописи є під р. 1288. згадка про похорон кн. Володимира Васильковича: „Преставленіє же єго бысть въ Любомли городѣ въ лѣто 1288., мѣсяця декабря во 10 день, на св. отца Мины. Княгиня же єго слугами дворными омывше єго, и увиша и оксамитомъ со кружпвомъ, яко же достоить царемъ и повезоша и на сани и повезоша до Володимеря“.

10. Релїґійно-моральні пісні або духовні стихи. Релїґійні пісні або так зв. духовні стихи народні творять богатий і вельми займавий віддїл народної поезії, в котрім відбили ся віруваня і погляди народу, витворені під впливом християньства. Християньство осяяло душу народу новим сьвітлом, внесло в сьвітогляд єго високі ідеали Божої любови, віри, саможертви і вплинуло на всї єго почуваня і розуміня. Але попри се задержали ся між народом останки давних поганських поглядів, а крім того нарід не розумів з нової християнської науки всего так, як треба і толкував собі дещо по своєму, самовільно і неправильно. Тимто духовні стихи носять на собі пятно двоєвіря, виявляють мішанину християнських і поганських поглядів.

Релїґійно-моральні пісні або духовні стихи черпають теми з ріжних жерел, устних і книжних, з сьв. Письма, з церковної історії, з житя Сьвятих, з церковних пісень і длятого їх основний характер — християнський, церковний. На сю релїґійно-моральну поезію мало вплив суспільне житє, народні перекази і твори народної поезії, а крім того також леґенди й апокрифічні твори: длятого зовсім природно, що попри церковно-християнський зміст і характер в тих піснях чимало також давної поганської примішки, бо те, чого вони не находили в сьвящених книгах, доповняли уявою і тому можна сю поезію назвати двоєвірною. Богато черт у духовних стихах взято з билин або з казок. Мимо того всї вони навіяні глибокою вірою і викликують

своєю наївною простотою трогаюче враженє, а многі з них визначають ся великою поетичною красою.

Не легко означити час, коли сї піснї зложені. Деякі сягають неперечно перших віків християньства на Руси, инші значно пізнїйших часів. Творцями їх були півосьвічені духовні, а найчастійше лїрники і старцї, так звані перехожі калїки, котрі сьпівали піснї з супроводом лїри. „Калїками“ або „перехожими“ калїками звали паломників, що вживали окремої для далеких вандрівок пригідної обуви, званої в грецькім і латинськім язицї калїґа. Таке паломництво вимагало певних засобів, а крім того і тілесних сил. Однак після овлади Царгорода Турками й опустошень України степовими ордами паломництво до сьв. Землї перервало ся, а обмежало ся на вандрівки до місцевих українських сьвятинь, а так само змінив ся сам склад серед „калїк“, між котрими переважали люди немічні, убогі, слїпі і т. п. „Калїка“ стає отже висловом для означеня людий хромих, слїпих, убогих, а само занятє стає родом промислу окремої верстви суспільної. Отсї калїки складали отже головно духовні стихи, а що сьпівали їх з супроводом лїри, звуть їх лїрниками.

В язицї і складї тих духовних стихів, званих „псалмами“ і „кантами“, є чимало книжного: церковно-словянські форми, іскусні розміри, а часто буває також і ритма. Але побіч того находимо в них чимало народно-поетичних прикмет.

Духовні стихи можна подїлити на епічні і лїричні. Епічні стихи описують події старо- і новозавітні, леґендарні, а лїричні висловлюють почуваня і настрій сьпівцїв. Що до змісту описують епічні стихи житя Сьвятих, початок сьвіта (космоґонїчні), конець сьвіта (есхатольоґічні) і т. п. Нарід бажав почути поясненя про долю душі, про загробне житє, про походженє всяких річий і тим способом витворила ся своєрідна народна фільософія, оснувана головно на двоєвірних леґендах, зачерпнених у великій части з книжних жерел з Византії і південної Словяньщини.

Улюбленими темами посеред народу є притча про Правду і Кривду (єства уособлені), оброблювані також в народних казках, про страшний суд (многі з тих пісень

*

що до складу близькі книжному письменьству), притча про Богача і Лазаря, а ся притча причинила ся чимало до популярности стиха про „Олексія Божого чоловіка“, основаного на житєписи сего Сьвятого, що добровільно в розкішнім домі богатого вітця терпів усяке пониженє, відказав ся усяких почестий і став ідеалом для убогих калік, так що звичайно лірники починають сею притчею свій репертуар на базарах, при церковних кладовищах, на відпустах і т. п.

Лїричні духовні стихи присьвячені переважно питаням про смерть і загробнє житє, навіяні страхом перед загробними муками. Наближенє смерти викликує у чоловіка сьвідомість єго грішности, бажаня покаяня і прощеня. Він уявляє собі все своє житє і лякає ся в гадках того, що мало подбав, щоби заслужити собі Царство небеснє.

Вельми знаменний у лїричних духовних стихах покаянний настрій, котрим вони навіяні. В сих стиха[х] „грішна душа“ кає ся після смерти і перечисляє свої гріхи а в сім перечислюваню находимо чимало побутових черт котрі зображують сїльське житє і відносини, н. пр. душ[а] кає ся, що несправедливо розділювала землю, що переору[-] вала чужу межу, займала чужу ниву. Стрічаємо тако[ж] у тих покаянних стихах слїди забобонів: віру в замовля[-] ваня, чародійство і т. п. Так н. пр. душа грішна призна[є] ся, що відбирала молоко чужим коровам і т. п.

Крім покаянних черт проявляє ся в лїричних ду[-] ховних стихах часто вплив проповіди про євангельські ч[е]сноти: покірливість, терпінє, милосердє, взагалї „прав[е]днe житє“. Тільки праведним житєм можна заслужи[ти] собі спасенє і щасливе житє вічне в „пресьвітлім раю“. Але що сьвіт „лежить в грісї“ і чоловік окружений вс[я]кими лихими впливами на єго тїлесну природу, що дов[о]дять єго до упадку, тимто найлїпшим орудником душе[в]ного спасеня — відречи ся від сьвіта й єго прима[н] а присьвятити ся монашому житю, яко найвисшо[му] ідеалови праведного житя. Сї ідеї християнського аскет[и]зму війшли глибоко в народну сьвідомість і виявили [ся] вельми живо в духовних стихах. В них залюбки осьпів[ує] ся добровільне відреченє від сьвіта сьв. Олексія Б[ожого]

жого чоловіка для високого ідеалу духовного совершеньства.

Зверхня форма духовних стихів визначає ся великою ріжнородностю. Деякі з них зближені до билин, на инших видно вплив церковних пісень і книг, особливо Псалтирі, улюбленої книжки до читаня в тих часах. Вплив сей виявив ся частим уживанєм церковно-словянських висловів, а навіть цілих речень з церковних текстів. Навіть у напівах духовних стихів замітно вплив церковних мельодій, хоч значно змінених відповідно природі і прикметам народної музики. Головною прикметою сих напівів є одноголосний сьпів (unisono), занесений на Україну з Византії..

II. Історичні думи і пісні.

Найзамітнійшою появою української народної поезії є історичні думи і пісні. В українських історичних піснях і переказах збереглo ся мало спогминів з давної київської (княжої) доби. Винищенє України наїздами Половців, княжими усобицями, татарським лихолїтєм, громадним переселюванєм населеня, підчиненєм Литві а відтак Польщі, процьвіт козаччини і довголітні війни з Татарами, Турками і Польщею випирали старі історичні перекази і спомини, висували нові справи і нових героїв. Старинну українську історичну поезію виперли українські думи. Се пісні про боротьбу України з Татарами, Турками і Польщею, почавши з XV. століття, що дійшли до повного розьвіту в XVII. столітю. Історичні обставини XV—XVIII. століття, а іменно татарські і турецькі набіги на Україну та початки козаччини, котрої осередком стала Наддніпряньщина, війни з Польщею і Туреччиною, доставили богато матеріялу для творів народної поезії. Се була для українського народу нова героїчна доба (особливо XV—XVII. століття), що витворила новий рід народної поезії, козацький епос — думу.

Найдавнійші українські думи оповідають нам про татарські наїзди, татарську неволю і боротьбу козаків з Татарами. Ся тема вяже думи з переказами литовської доби, коли на переміну Печенігів і Половців явили ся Татари. Після змісту „Слова о Полку Ігоревім“ можна сказати

напевно, що українські думи продовжують пісенну творчість київської доби, тілько в думах князї-герої зробили місце козакам-лицарям, Половці — Татарам.

Дружинна поезія давних часів переродила ся у всенародну поезію, котрої осередком також дружина, але уже своя, народно-козацька, а не княжа. Як тілько український нарід у козаччині побачив народний ідеал свого житя, тодї перекази про героїв давної доби стали злишні. Згадка про них булаб зберегла ся, колиб ніщо не ворушило було і не тріважило народного житя. А тимчасом народні сили в боротьбі о єствоване були так напружені, що живчик народного житя бив бистро і тому над Дніпром забуто про події раньші козацької доби. Народна память тілько небогато зберегла про литовську добу, а нарід висьпівав у думах про козацьку добу хвилї, коли на першім місці стояв уже єго представник в ідеальній обстанові козака-лицаря, борця проти всякого гноблення. Тимто думи, яко епос справдї козацький, витворили ся тодї, коли витворило ся і саме козацтво. Се поезія нової доби, хоч корінь єї лежить у віддалених переказах київської старини.

Зміст козацького епосу — се дійсна реальна історія, як у „Слові о Полку Ігоревім“; єго герої — се дійсні герої народної боротьби, котрих подвиги, характери, траґічна доля, ворушили уяву і чутє народу. Козацький епос обіймає отже всї доби історичного житя України від XV. до XVIII. столїтя, оповідає про боротьбу з Татарами і Турками в степах і на Чорнім морі, про недолю невільників в ясирі, про козацько-польські війни, а на останку і про новійші події, н. пр. про зруйноване Січи і т. ин. В козацьких думах, особливо давнійших, стрічаємо мітичні, апокрифічні, мандрівні і книжні мотиви (н. пр. про бурю на Чорному морі, сповідь Олексія Поповича пригадує літописну сповідь Ігоря в неволї), старосьвітські епічні форми. При всїй поетичній закрасцї козацьких дум, в них нераз можна все вказати певну історичну подію, що послужила їм основою, — особу, вибрану героєм, а на останку дуже вірно зображені суспільні і побутові обставини. Думи визначають ся богатством і точностю історичних подробиць, зазначують, коли і де склала ся яка подія і тим відріжняють ся від московських історичних пісень, в котрих нема

тої точности. Така точність надає думам певности і ваги та викликує віру у слухачів. Се в повнім значіню слова історичний епос, поетична літопись народного житя, без казочного, фантастичного прибільшуваня, проста і реальна у всіх подробицях.

Думи зображають найбільш драматичні події з минувшини козацької України.

Поетична картина думи овіяна теплим чутєм лїричної пісні і виявляє часто замітну красу; задля того думи належать до найпринаднїйших проявів усеї словянської поезії. Живе відчутє природи дає думі богато поетичних образів, котрі виразно обмежують епічний предмет.

Кобзарські думи се поетичні твори більше зложені й обємисті, як історичні пісні, котрі служили кобзарям звичайно готовим матеріялом для зложеня думи. Творці дум користували ся готовими, раньше зложеними історичними піснями, подібно як автор „Слова о полку“ „старими словеси“, лучили книжні й народно-поетичні живла: ритму, свобідний вірш, то короткий, то довгий, книжні форми язика поруч із народно-поетичними образами, епітетами, символами, повтореннями і т. п. **Історичні пісні і думи,** се твори навіяні хвилевими вражінями житя, висьпівані на те, щоби виразити приплив або відплив народних і особистих почувань у даній хвилї, призначені були для широкого круга слухачів, що глядїли в них поважної відповіди на питаня родинного і суспільного житя.

Історичні думи складали кобзарі-бандуристи, що сьпівали, пригриваючи на многострунній бандурі [1]), — складали

---

[1]) Приступаючи до відсьпіваня думи, сьпівець наперед пригриває на бандурі основну музикальну фразу (пригривку), виконувану бистро, а відтак весь речитатив до кінця думи супровожає акомпаніяментом бандури. Як се робили також грецькі аеди в догомерівських, а навіть у гомерівських часах, котрих опісля заступили рапсоди, що виконували епічні твори, а також Гомерові поеми простим речитативом з лавровою віткою в руках (Гл. Труды, III. археол. съѣзда, том IV., Кіевъ 1878., Міщенко. О способѣ исполненія эпическихъ произведеній древнегреческими пѣвцами сравнительно съ малорусскими бандуристами, ст. 131. і сл.).

Бандура се інструмент подібний зверхньою формою до еспанської ґітари. Бандура складає ся з не дуже довгої, але широкої ручки (ґрифа), закінченої головкою, в котрій застромлені кілочки задля підтяганя або спусканя струн. Ручка примоцьована до спідняка

їх звичайно зараз після історичних подій, котрі давали зміст і настрій їх гадкам. На се вказують не тілько схожі обставини инших літератур, але й самі наші думи.

Час, коли повстали думи, годі докладно означити. Польський історик Сарніцький згадує під роком 1506. про смерть двох братів Струсів у поході на Волощину, в честь котрих зложено і сьпівано сумні пісні „elegiae, quae dumas Russi vocant". Українські літописці згадують про думи, відріжняючи їх від віршів. Самійло Величко згадує, що львівський владика, Йосиф Шумлянський, зложив невдалу думу на перекір гетьманови Самійловичеви. Складали думи також Мазепа, Ханенко й ин., на народний лад. Думи однак підходять не тілько до початків козаччини, але сягають до походів проти Половців, а „Слово о Полку Ігоревім" можна назвати старо-руською думою.

Творцями історичних дум були звичайно самі дієві люди, учасники крівавих трагедій старовини, козаки-вояки, а на се вказують широкі описи боїв, переправ і всїх подвигів воєнних, котрі вийшли з душі сильно зворушеної вражінєм тих подій. Бандура була конечною приналежностю не тілько лицарів, званих козаками-бандуристами, але й взагалї знатних письменних людий в козацькім товаристві, котрих доволї богато було в тих часах при широко розповсюдненій просьвітї; отже певно, що такі козаки-бандуристи, вийшовши з бою, складали і думи про історичні події, а не безоружні слїпцї-старцї. Тай козаки, котрим задля старости літ не ставало сил воювати, чвалали за козаками та висьпівували про старі і нові

зробленого в овальній формі з липового дерева, подібного до видовбаної дині або тикви, з облим дном. Сей овальний, видовбаний спідняк зверха накритий верхняком (декою). Всередині верхняка проріханий круглий отвір — голосник, що видає голос. Повисше голосника прикріплений приструнник, себ то поріг, до котрого причеплюють ся струни, а між приструнником і голосником є ще кобилка, на котрій лежать всї струни, так як на скрипці. Бандура має звичайно 12 струн, хоч бували бандури 25—30-струнні. З тих 12-ти тілько 6 довгих, що тягнуть ся від приструнника здовж цїлої ручки до головки і там намотані на кілочки, а другі 6 тягнуть ся від приструнника до кілочків, уміщених на краю верхняка, лївобіч ручки.

події, користуючись допомогою товариства. З козацькими загонами йшли часто і бандуристи і вони були мабуть знавцями гри на сурмах, як і на бандурі. Особливо після смерти козака вигривали сумно на сурмах (в Гуцульщині й тепер на похороні вигривають на трембітах [довгих трубах з березової кори або з бляхи]).

Сліпці-старці (хоч бували і молоді сліпці), звідуючи козацькі табори для милостині та прислухуючись козацьким пісням, тілько повтаряли думи козаків-бандуристів та складали поучні і релігійно-моральні пісні і висьпівували їх відтак на приспах під сільськими хатами. Ще й тепер сьпівають думи тілько українські кобзарі і бандуристи, що жиють подекуди на Україні. Як колись аеди, а відтак рапсоди старинної Греції сьпівали про своїх героїв, брязкаючи по струнах свого інструменту (званого *φόρμιγξ* або *κίθαρις*), так українські сліпці-старці сьпівали і тепер ще декуди сьпівають свої думи речитативом, то скоро, то знов поважно, що викликує сильне вражіне. Пригриваючи при тім нáпів на бандурі, сьпівець помагає свому сьпівови; для віддиху і начеб для роздуманя над просьпіваним і для більше характеристичного розділу одної музикальної частини від другої, він у перестанках вставляє невеличку музикальну фразу, після котрої знов починає сьпівати. Відси то і пішла назва думи. Думи се отже поетичні спомини минувшини.

Невольницькі думи, так звані плачі або псалми, складали невільники, що коротали свій вік по турецьких каторгах. (Пор. Викуп з неволі, Божий Чоловік в „Чорній Раді“). Сї думи заступали їм місце молитов, як се бачимо з закінченя думи про Марусю Богуславку.

Однак крім кобзарів-бандуристів, звичайно учасників боєвих подій, а після походу творців дум, не могла і київська шкільна муза не відозвати ся на важнійші сучасні події сеї доби тим більше, що під студентською одежею било ся нераз горяче козацьке серце, котре понукувало бурсаків. Академії брати живу участь у воєнних боях народних за вітчину і служити їй не тілько мечем, але й пером. Під обопільним впливом школи і народного духа творили ся українські народні думи й історичні пісні, в котрих книжний руський язик ще більше зближає ся до-

живої української мови, як ми се бачили в церковних творах, приладжених „барзо простою мовою и діялектомъ ижъ и найпростѣйшему человѣкови снадно понятая“.

Доба війн Богдана Хмельницького й єго найблизших помічників і наслїдників стала предметом як шкільного письменьства, так і народної творчости. Коли бо попередні козацькі повстаня мали суспільну ціху реєстрового козацтва, то війни Хмельницького, викликані суспільними понуками, обгорнули все українське суспільство і набрали прикмет загально-народного українського руху, котрий найшов відгомін і в шкільній і в народній творчости.

Що українські народні думи творили ся не без участи школярів, про се сьвідчать найдавнїйші записи їх, із самої доби Богдана Хмельницького й єго наслїдників, що відзначають ся більшим або меншим шкільним складом і характером і властиво належать до ряду історичних вірш. Н. пр. „Дума козацка о Берестечскомъ звыченствѣ“, одна з найдавнїйше записаних (1661. р.), починає ся ось як:

»О ріко Стирю, що Хміль за віру,
Скажи ти всему міру,
Гди в Дніпр впадаєш, оповідаєш
Радость з вуйни, чи з миру?

Хан наступує і помагає
Козаком ляхов бити
Под Берестечком, малим містечком
Міл оних кров пролити.
На перевозї, чилї дорозї
Короля погромити« і т. д.

Дальший опис бою стає доказом, що автором думи був один з учасників, а числом складів і ритмою вказує дума на книжне походженє єї, так що неперечно автором міг бути якийсь ученик Київсько-Могилянської Колєґії, що мав участь у бою.

Такими прикметами націхована і друга дума про Жовтоводську битву 1648. р. і з часів Виговського „Плачъ Малой России“ (збережений у записях 1718—1719.) яко предмет перекладів шкільних з руського на латинський язик. М. Максимович відносить сей „Плачъ Малой Россіи“ до часів Виговського (1658. р.).

В однім польськім збірнику (з 1713. р.) записано ще кілька козацьких вірш-пісень шкільного походженя, що відносять ся до часів руїни (другої половини XVII. ст.), н. пр. про напади Татар на Україну:

»Ах Україненько, бідна годиненька тепер твоя:
Згинули козаки, добрії юнаки, ах кров моя!
Гдіж ви, Дорошенки, гдї ви, Хмільниченки, ви Івáни?
Сьмілії сотники, битиї десятники і ви гетьмáни?«

Або друга з того часу:

»Ой на горі женцї жнуть
Да долом, долом, да долиною козаки ідуть.
Межи ними три гетмани
Пешо ведуть войско запорозке долинами.
Один гетман Дорошенко,
Што ведеть войско запорозке хорошенько;
Другий гетман Сагайдачник,
Што згубив триста козаків, злий необачник;
Третїй гетман Дрогозденко,
Што ведеть войско московске борозденко« [1]) і т. д.

Колиж сї й їм подібні плоди шкільної творчости попали між нарід, втратили з памяти прикмети сучасности в язицї і змінили первісний свій склад і лад. Головними причинами такої зміни, крім похибок і забутя подробиць, було: змаганє сьпівців до заокругленя кождої окремої гадки висловом в однім окремім стиху і тонїзація шкільних силябічних віршів, котрі не мали тонїчного розміру. В шкільних силябічних віршах часто не кінчила ся гадка в однім стиху, а переносила ся до слїдуючого, н. пр.:

„Тії мене загубити
Мислять: не ви, мої дїти!“

Переходячи до уст народу, шкільні вірші приймали тонїчний розмір народних пісень і улягали відповідним змінам самого тексту. При всїм тім і в пізнїйших записях мали думи на собі слїди впливу на них шкільних віршів силябічних. Длятого по думцї П. Житецького „українські думи представляють ориґінальний плід народно-культурної

---

[1]) Пор. Историко-литер. изслѣдованія В. Перетца. — Очерки изъ исторіи украинской литературы XVII. І XVIII. в. Н. Петрова. — Объ истор. думахъ П. Житецкого.

творчости — народний що до сьвітогляду її язика, а книжний що до особливого складу гадок і способу їх розвитку і вислову. Під впливом „язика дум витворив ся український говір, не дуже відмінний від инших руських говорів навіть в середній стадії українського наріча. Се вповні цільний і строго видержаний говір з вельми незначними звуковими змінами і ріжноріччями“.

Під конець XVII. століття завмирає творчість українських народних дум, у XVIII. столітю ще Палій з Мазепою після Полтавського бою та Коліївщина відозвались слабо в українських думах, а найпізнійшим відгомоном їх є пісня останнього кошового Кальниша (Кальнишевського) про Чайку:

„Ой біда, біда чайці небозї,
Що вивела дїтий при битій дорозї“ і т. д.

але й вона є лише перерібкою чумацької пісні.

Думи є творами історичної доби, хоч у декотрих бачимо черти і слїди давної богатирської (героїчної) доби (н. пр. про Самійла Кішку, про бурю на Чорному морі, про Байду-Вишневецького). Таких слїдів стрічаємо більше в думах, описуючих боротьбу козаків з Татарами, себ то в думах давнійшої (що до основ) формації, що ще мало вспіла відстати від способів богатирської творчости. Думи пізнійшої доби описують боротьбу з Польщею красками вже близкими до дійсного житя, а історичне живло виявило ся вже з більшою чистотою, як у героїчнім епосї, се вповні історична поезія. (Ор. Миллеръ, Великорусск. былины и малорусск. думы, Труды, III. арх. съѣзда, Кіевъ 1870., т. II., ст. 285. і сл.).

Предметом думи не тільки історичні особи і лицарські події, але нераз події з житя суспільного, в котрих тільки відбили ся загальні черти побуту козацьких часів (пор. Думу про сестру і брата). Тому можна думи назвати історичною поезією козаччини в найширшім значіню слова: всі обставини житя, пережиті народом в ту добу, все горе, перерване деколи радощами, все те відбило ся в українських думах. Усе те зображено на стілько близким дійсности, що мимохіть викликує пряму участь чутя й у самих сьпівців і у слухачів. Відси то походить сей

лїризм дум, котрі задля того не мають вповні епічного спокою („Слово о Полку Ігоревім“ — епічно-лїричне, думи лїрично-епічні), а часто переходять також у драматичний тон, як взагалї народна поезія не знає тих чистих, відрубних поетичних родів (н. пр. епіки, лїрики), знаних давним естетикам (пор. баляди, романси).

Що до форми належать думи до складного роду поезії, бо на них відбив ся вплив шкільно-книжної творчости. Думи зложені в тих часах, коли всї верстви українського суспільства йшли разом і коли школа на Українї стояла близко народного житя, стежила за ним. Осьвічені люди писали вірші ладом народних пісень, а прості люди на взорець сих віршів складали свої піснї і думи про славних тогочасних лицарів і діячів та їх подій. Тимто в думах зустрічаємо деколи щось книжного у зворотах і висловах, що нагадує давні шкільні вірші схолястичні.

Кобзарі-бандуристи не грали ніколи для забави. Висьпівуючи про історичні події, в найширшім значіню слова, подавали у своїх поважних думах глибоко-моральні погляди (н. пр. про бурю на Чорнім морі), а доторкуючись родинних обставин, голосили науку житя свому народови (н. пр. Дума про сестру і брата, про Правду і Кривду й ин.).

Важне місце в думах займає пошана для батька і матері, яко відгомін загальних родинних почувань, спасеннє від біди через вітцівську і материнську молитву, а погибель від материнського проклону. Сей родинний культ займає важне місце в поетичних творах українського народа.

В думі про Івася Коновченка мати плекала і любила свого сина, щоб її доглядав на старости літ, а син против єї волї іде до війська, щоби з него не сьміялись козаки. А ся черта вельми схожа з оповіданєм лїтописи про стареньку княгиню Ольгу, що охрестившись, наклонювала свого войовничого сина Сьвятослава до христіяньства, а він не послухав сего, бо „дружина моя сему смѣяти ся начнуть“. Подібно, як Коновчиха казала синови, що вона годуючи єго, сподівалась прожити з ним на старости літ, так і кн. Ольга говорила Сьвятославови: „видиши ли мя болну

сущу, камо хощеши (идти) отъ мене — погребъ мя. иди, амо же хощеши“.

Ся висока етична ідея погляду на велике значінє матери виявила ся не тілько в українських думах, але ще більше в українських родинних, а особливо весільних і инших лірičних піснях.

»Тілько в сьвіті правди, що рідная мати«, каже народна пословиця: »у кого ненька, у того головка гладенька«, а як вже не стане матери, тоді, як гарно висловлено в пісні:

»Намалюю матїр
На божничку в хатї:
На божничок гляну —
Матїр іспомяну,
Назад оберну ся,
Сльозами залю ся«.

І нема тяжшого гріха, як непошана або убийство батька та матери (переказ про Мадея в леґендї про померші душі, в думі про Олексія Поповича і в колядї, як Мати Божа просить Христа о райські ключі, щоби відчинити рай і пекло, випустити грішні душі, лише однїй опрощеня нема, »що отця з матїрю та налаяла, не налаяла, а подумала«).

В народнїй щедрівцї Господь сам тримає ключі від раю, відмикає рай і впускає душі, але одної не пускає, що „вітця-матїр незащо має“.

Та крім сеї етичної ідеї родинних почувань про значінє родини, батька і матери, стрічаємо в думах ще другу ідею — сусцільну — єднаня людий задля суспільних справ. Коли в думах з виявою родинних почувань і головною опорою є родина, батько і мати, то н. пр. в думі про Хведора Безрідного висунений на передове місце засновок суспільного єднаня, місце батька-матери заступає козацьке товариство. З опису похорону Хведора Безрідного проявляє ся ідея, що се не бувало, щоби козацька голова без товариства умирала, а ся ідея є відгомоном єднаня в самім житю, що находило вираз не тілько в козацькім товаристві, але й в инших формах побратимства, в церковних братствах, в парубоцьких братствах, цехах і т. п. Тимто невимовна туга і жаль віє з дум про самітну смерть козака в степу (н. пр. про смерть

козака-бандуриста, смерть наймолодшого з братів, що втекли з Азівської неволї і т. п.).

Замітна також у думах черта про лицарство козаків, що є синонїмом слави.

В думі про Байду султан каже до него:

»Ой ти, Байдо, ти славнесенький,
Будь менї лицар та вірнесенький«,

а до Олексія Поповича про бурю на Чорнім морі кажуть козаки:

»Ей, Олексію Поповичу,
Славний лицарю і писарю«,

а в думі про Богдана Хмельницского, котрий там названий лицарем, висловлено бажанє, щоби »козацьке військо слави, лицарства доставало«.

Вельми гарно і влучно пояснив М. Гоголь значінє дум для українського народа, ролю в них матери і вільнодумний лицарський дух козаччини. „Пісні для України, каже він, є всьо: і поезія й історія і вітцівська могила. Всюди проникає їх, всюди дише в них широка воля козацького житя. Всюди видна та сила, радість, могутність, з якою козак кидає тишину і супокій домашнього житя, щоби вдати ся в сю поезію бою, небезпек і гулящого бенкетованя з товаришами“. Козака не може вдержати навіть „старенька мати, що проливає струї слїз, котрої цїлим єствованєм заволодїло одно материнське чувство“.

Думи відріжняють ся від инших пісень народних ріжнородною, вільною мірою стихів. Бувають стихи 20—30-складні, є також пятискладні, відповідно до настрою співця і приміненя до музичної гри, а навіть 3-складні. Довші стихи відповідають просторому, спокійному оповіданю, а коротші зображають подію, котра живо розвиває ся. Нерівномірність стрічок, се характеристична ціха дум.

Українська дума є тільки дальшим звеном у розвитку народної пісні. Форма дружинної поезії, котрої знаменитим памятником є „Слово о полку Ігоревім“, основує ся звичайно на рівномірній, ріжнорідній будові строф, на відповіднім числї складів кождого вірша. Дружинна пісня „Слово о полку Ігоревім“, котрого форма виробила ся

безперечно під впливом византийської церковної пісні, творить перехід у розвитку пісенної форми в українській думі.

Ритми в думах майже зовсім нема, бо тим булаб звязана розкішна ориґінальна форма деклямації. Ритма їх складова (синтактична), як у „Слові о Полку Ігоревім“, в псалмах або в церковній поезії, відповідна спокійному, свобідному оповіданю; за те замічаємо звичайно рим, найчастійше женський, в кількох по собі слідуючих стихах.

Думи любують ся вельми в дієслововім римі:

»Котрий козак отця-матір поважає,
То він ніде марно не пропадає.
Єго матчина молитва зо дна моря виймає,
Од смертельного гріха душу одкупляє« і т. д.

Або:

»На небі усї зьвізди потьмарило.
Половину місяця в хмари вступило,
А із низу буйний вітер повіває,
По Чорному морю супротивна хвиля вставає,
Судна козацькі на три части розбиває«.

Деколи рим висловлює додаток до змісту, н. пр. при гетьмані Кішці:

»Марко Рудий,
Судя військовий,
Мусій Грач
Військовий Трубач«.

Часто стрічаємо в думах стилїстичні звороти повторюваня:

»Ти, земле турецькая,
Віро бісурменськая,
Ти, розлуко християнськая...«

Епічним зворотом у думі являє ся також проклін. Козак кленуть землю бісурменську, мати неслухняного сина і т. д.

В значіню епічного образу зустрічаємо в думі про Коновченка загадковий сон, що нагадує старий поетичний спосі[б] в „Слові о полку“ (сон кн. Сьвятослава).

Стилїстичною питоменностю дум являє ся також н[а]хил до однозвучних і однозначних слів, найчастійше ді[є]слововиx синонімів, н. пр. знає — видає, прохала — благал[а]

плаче — ридає, кляне — проклинає, квилить — проквиляє, або: срібло — злато, кайдани — залізо, отцева — матчина молитва, рано — пораненьку, мало — трохи — небогато, тяжко — важко.

Язик дум витворив ся з давних живел, одначе вони не могли зберегти свого первісного виду в тім краю, на котрім історія витиснула глибокі сліди потрясеня. Не тілько татарський наїзд причинив ся до відокремленя української мови. Ще перед тим вона відділила ся від загальноруської первооснови, а відтак татарське й литовське завойоване не перейшло безслідно для дальшого перестрою староруських живел мови. Колиж сам нарід виступив на перше місце дійства і появила ся козаччина, в котрій змішали ся всї верстви українського населеня в добі Хмельниччини, проявило ся також поетичне натхнене, а єго плодом були думи. Поетична творчість довела до творчости язика і тому язик дум мимо давної основи — се новий язик. В нїм досягла українська мова того степеня, що творить характеристику питоменну українського говору, без архаїзмів, питомих иншим українським говорам. Під впливом взірцевого язика дум виробив ся український говір, одноцїльний і строго видержаний з вельми незначними звуковими відмінами. Єго впливови улягають инші українські говори, як се влучно замітив Я. Головацький (Розпр. о южнорус. язицї, гл. стор. 23. про розвиток українського язика) [1].

Коли народне житє стало підупадати, упадала також творчість козацького епосу. Вісїмнайцяте столїтє зберегло ще черти української старовини; Запороже ще доживало останні днї, а кобзарі-бандуристи заховали доси в своїй памяти богаті засоби дум і переказів, котрі етноґрафи і учені спасли від неминучої загибели.

12. Лїрична поезія народна.

Вже обрядова й історична поезія українська визначає ся великим богатством і виявляє богато лїричного живла. Але й лїрична поезія українського народу виявляє ве-

[1] П. Житецкій. Очеркъ звуковой исторіи малорусск. нарѣчія. Кіевъ 76., ст. 288 і сл.

лике богатство і ріжнородність, дише незвичайно великою сьвіжостю і глибоким чутєм. Ліричпа поезія — се в значній части твір українського жіноцтва. В піснях жіночих при незвичайній плавности стиха визначаєся язик повним совершеньством. Нема там одного слова лишнього або недобірного. Як зерна в гарнім колосї, так слова в ліпших, непопсованих наших піснях вибрані всї здорові, звучні і важкі. В укладї видно тонкий смак, а в образовости язик доведений до найбільшої гнучкости, але при тім збережена мужеська сила і звучність.

Головною формою української лірики є **пісня**, котрої словний текст вяже ся з **напівом**, з музичною мельодією, нероздільно й орґанічно злученою в цілість. Ся тїсна злука словного і музичного живла виріжняє рішучо народну ліpику від книжної. Вже византийські лїтописцї вказували на особливу прикмету Словян, їх сьпіволюбивість. Ся прикмета зберегла ся і розвинула у високім степенї в українськім народї, у котрого пісня є невідступною товаришкою від колиски до могили, як висловив ся М. Гоголь — є єго поезія, історія і вітцївська могила. В пісні відбила ся вся ріжнородність доступних народови чувств і настроїв, в котрих звучить то гуляща радість, то глибока туга. В піснях відбиває ся все **внутрішне житє** народу з усею єго радостю, тугою, мріями і клопотами. Але крім того в піснях відбили ся і всякі черти **народного побуту**, що зображають условини народного житя, н. пр. родинне і суспільне положенє української женщини. Чимало таких побутових черт розсипано в піснях **рекрутських**, **вояцьких**, **козацьких**, **чумацьких**, **бурлацьких**, **опришківських**, котрі виявляють особливости побуту сеї верстви суспільної, їх звичаїв і поглядів. Також панщина і крепацтво лишили певні слїди в народній ліриці, котрі вказують, як панщина і крепацтво відбили ся в житю українського селяньства.

Лїричне живло проявляє ся в більшій або меншій мірі в усїх видах народної поезії. Стрічаємо лїричне живло н. пр. в **обрядових піснях**. Деякі дослїдники запевняють, що вся народна ліpика витворила ся з тих пісень, сьпіваних при всяких обрядах, що мали релїґійне значінє. Так н. пр. проявляє ся у весняних обрядових піснях лї-

ричний склад, те саме і в купальних, коли дївчата ворожать про сватанє, пускаючи вінки на воду. В піснях весїльних стрічаємо лїричні місця в „плачах" молодої при розлуці з рідним домом, у зворотах до єї родичів і подруг. Особливож глибокою лїрикою навіяні похоронні голосїня (причитанія), переняті глибоким чувством і доходять иноколи до справдешнього натхненя.

Пісні ігрові і хороводні вже відповідно свому призначеню, яко супроводні прояви лїтного розвеселеня молодежи, визначають ся живим і веселим складом. В них найбільш сьпівають про любов, сватанє і т. п. Хороводні ігри часто зображають цїлі яви: любовні залицяня, вибір жениха або молодої, суперечку між ними і т. п. До тих хороводних пісень зближені танкові: коломийка, шумка, козак і т. п.

З лїричних пісень вельми розповсюднені пісні до танцю, н. пр. коломийки. **Коломийка** зродила ся в Коломийщинї, відки єї назва, і розповсюднила ся найбільше з усїх пісень на Українї. (Ритм єї 14-складний, звісний на всїй Українї, пор. Шевченко, Руданський). Се вірна товаришка Русина від колиски — до могили; нею він все починає і все кінчить. Передовсїм у коломийках виявляє ся привязанє селянина до родини, до гір, до своєї околиці, села і т. д. і длятого видне місце в коломийці занимає прославлюванє Коломиї і Коломийців. У коломийках і їх напіві пробиває ся мелянхолійність, тужливість і сумота душі, як майже в усїх українських піснях народних. В многих коломийках проявляє ся не веселий настрій духа, який заохочує до танцю, але відбиває ся також жаль і смуток на гірку долю.

Коломийки мають свій окремий старинний лад, котрий вяже ся з поетичними ритмами старинного сьвіта, полуденного (Византия) і північного (Скандинавія). Визначає ся він такими признаками: початок або перша частина пісні містить звичайно образ з природи, а друга частина відповідне тому образови уподобленє, що випливає з настрою душі сьпівця. Образ і уподобленє творять цїлість органїчну, так що уподобленє наче випливає з образу. Колиж пісня довша і складає ся з кількох відділів, то образ у коло-

миіці раз піднятий розвиває ся дальше, а відповідно єму продовжає ся й уподоблене.

Коломийка складає ся звичайно з 4 стрічок, а образ і уподоблене займають в ній по дві стрічки і то так, що в першій находить ся образ, в третій дальший єго розвій, а в другій і четвертій відповідне тому образови уподоблене. Отже правильна 4-стрічна коломийка складає ся з двох половин, а в обох половинах є і образ і уподоблене.

Пізною осеню і зимою переносить ся житє молодежи з улиці і майдану на вечерниці, сходини по хатах, де дївчата прядуть або займають ся иншим рукодїлєм, а при тім ведуть розмови з парубками, сьпівають пісні, оповідають казки, загадують загадки, а деколи заводять всякі ігри і танці.

В тих **вечерничних піснях** що до настрою і змісту находимо більше ріжнородности, як в ігрових і хороводних, бо побіч веселих і радісних напівів проявляє ся в них часто сумний, елеґійний настрій. Тимто сї пісні мають у собі більше чисто лїричного живла, визначають ся глибокою задумою, силою вислову і красою напіву, як усї инші види народних лїричних пісень та викликують велике вражінє на слухачах.

Що до змісту можна народні лїричні пісні подїлити на кілька розрядів, до котрих можна влучити ріжнородні пісні що до основи і настрою.

Пісні любовні творять найчисленнїйший розряд, бо в них відбили ся всї відтїнки і пережиданя сердешного чувства. Одні осьпівують щасливу, взаїмну любов, инші знов навіяні глибокою ніжностю зображають безкорисну прихильність молодої дївчини; в инших знов осьпівана нещасна любов, повна терпіня, перепон роблених звичайно родиною залюблених, або недостачею взаїмности в серцю другім. Вельми богато пісень осьпівує розлуку, жаль, зраду, а сумне чувство, яким навіяні сї пісні, доходить від тихої покірливости долї до глибокої розпуки, доведеної нераз до пристрастної пімсти за зраду й обман.

При всїм тім одначе незвичайна чистота почувань у любовних піснях надає їм великої поетичної стійности і високої поетичної цїни, коли навіть розходить ся о соромливі прояви житя н. пр.

»Над моєю хатиною чорна хмара стала,
А на мене молодую поговір та слава.
А я тую чорну хмару рукавом розмаю,
Перебула поговори, перебуду й славу.
Ой не піде дрібен дощик без чорної хмари,
Ой не вийде дівка заміж без людської слави.
Настучить ся, наґрючить ся, дрібен дощик піде,
Набрешуть ся вороженьки, дівка заміж піде«.

Родинні, семейні пісні зближені вельми до любовних змістом і настроєм. В них відбили ся всякі обставини родинного житя, сьвітлі і темні, веселі і журливі, відносини членів семї, черти сїльського побуту, а особливо цінні є пісні, в котрих зображене положене женщини в семї.

Визначають ся вони незвичайно ніжними почуванями, красою вислову і високо поетичним настроєм та образовостю, яку можна зустрінути хиба у великих поетів, н. пр.:

»Гореж менї, горе, нещаслива доле!
Ізорала бідна вдова мислонками поле,
Карими очима тай заволочила
Дрібненькими слїзоньками все поле змочила«.

Женщину цінили тодї яко робочу силу, а положенє єї ставало тим важше, наколи була приневолена віддати ся за нелюба. Тому в жіночих піснях чимало гіркого жалю на лиху долю, на люту свекруху.

В порівнаню з положенєм відданицї зображене житє дївчини сьвітлими й ідеальними красками. Сумуючи в новій чужій семї, „безталанна головонька" переносить ся гадкою в рідну хату, згадує дївоче житє і материнську любов, лине до рідного огнища „журливою зозулею" з жалями на свою гірку долю. Многі з тих пісень визначають ся глибоким чувством і красою поетичного вислову.

Сумний, елеґійний настрій виявляє ся і переважає майже в усїх лїричних піснях українського народу безвихідною печалю. На се складали ся причини вікових неприхильних обставин, природних та історичних, серед котрих довело ся жити і розвивати українському народови (н. пр. боротьба з силами природи, татарське лихолїтє, панщина, крепацтво і т. д.).

Але й тепер, хоч уже нема ні крепацтва, ані панщини, викликує безнастанна робота на чужій ниві жаль безнадійного житя:

»Ой піду я понад лугом,
Там мій милий оре плугом.
Ой він оре чуже поле —
Мені за ним жити горе!
Ой він оре чужу працю —
Я не живу, тілько плачу!
Ой він оре чужу ниву —
Я не живу, тілько гину!
Ой він оре, а я сію —
Тай нічого не подію«.

Вельми яскраво виступає сей настрій у піснях про долю, котрі творять богатий і вельми займавий відділ. В них відбило ся роздумуванє українського народу над єго долею, над важким житєм. Виливає свій жаль новобранець, розлучений з рідним домом, з милою, сумує козак-молодець задля розлуки з судженою, гірко жалує ся віддана „за нелюба“ жінка. В деяких піснях зображена та „безталанна доля“ якоюсь тайною силою, що налягла чоловіка і в виді якогось фантастичного єства переслідує єго у всіх обставинах єго житя. Звичайно ся безталанна лиха доля зображена в виді Горя, Біди, Недолї (Обида в „Слові о Полку Ігоревім“), від котрої не може оборонити ся ані молодець, ані дівчина. Деякі дослідники (як Потебня) бачать в тім мітольоґічні єства, демонів, котрі після поганських поглядів, збережених між народом, кермують судьбою чоловіка, инші (як Весоловський) бачать в тім останки відгомону первісного анімізму, инші знов вважають се прямо поетичною уявою. Подібні зображеня стрічаємо в народній поезії инших народів: Греків, Італїйців, Сербів і т. п.

Крім чисто лїричних пісень, спільних усему народови, є чимало пісень, зложених у певній верстві або в певнім станї суспільнім, котрі зображають условини житя, звичаї, погляди, питомі сїй верстві або сему станови. Сю побутову лїрику творять суспільні і господарські пісні.

Суспільні і господарські пісні зображають положенє ріжнородних суспільних і громадянських обставин і сюди на-

лежать пісні: вояцькі, гайдамацькі (і про опришків), бурлацькі, чумацькі та крепацькі (і про панщину). Окружаюча природа і внутрішній народний, суспільний, громадянський і родинний побут надають тим пісням відповідного характеру. Деякі черти народного житя, котрих ми не найдемо в сухих літописних оповіданях, відкривають ся нам у побутовій або суспільній пісні.

Особливо чумацьке жите, богате на пригоди, розлука з родиною, проявило ся богатою творчостю пісень, що зобразили нам тип чумака в ріжних обставинах. Чумацькі пісні виявляють або ліричний порив, або справдешній траґізм. Колиж опісля підупала козаччина, стало чумацтво пристановищем для січового лицарства. Притупивши „гострі шаблї“ і „списи“, стали козаки чумакувати. Задля того богато козацьких пісень перероблено на чумацькі, а відтак пішли за ними вже бурлацькі і рекрутські.

Зверхній вид і лад народної української лірики мимо ріжнородного змісту є доволї сталий і незмінний.

Найхарактеристичнійшим ладом народної пісні єсть поетичний паралелїзм, вироблений ще в давних часах тїсної звязи чоловіка з природою, коли вона єму уявляла ся одушевленою, павіяною гадками, чувствами і волею. Опісля сей первісний анїмістичний сьвітогляд значно змінив ся і зблїд, але яркі єго слїди зберегли ся в технїчнім ладї народної поезії. Народна пісня любить звертати ся до природи, глядає в єї зверхних проявах красок і образів для виявп внутрішних почувань. Сим ладом, з підмогою порівнань і протиставленя з появами природи, пісня намагає ся виявити і зазначити се або инше чувство або душевний стан.

Н. пр.:

»Ой ізійди́, ізійди́, ти зіронько та вечірная,
Ой і вийди, вийди, дівчинонько моя вірная!
Радаб зірка зійти, та хмаронька заступає,
Радаб дівча вийти, та матїнка не пускає«:

або:

»Зелений дубочок на яр похилив ся,
А син своїй ненцї низенько вклонив ся« і т. п.,

або:

»Чи я в лузї не калина була?« і т. п.

Задля частого уживаня деякі з тих поетичних порівнань неначе зростають ся, а образи взяті з природи набирають самостійного символічного значіня. Народна українська лїрика вельми богата такими пісенними символами. Так н. пр. зозуля або горлиця є образом журливої женщини, молоду дївчину пісня зображає часто червоною кучерявою калиною, калиною — малиною, ягодою зеленою, білою березою, ясною зіркою, дївчину-сироту — самітною березою, котрої нї сонце не гріє, нї місяць її не сьвітить, лише вітер нею колише.

Козак-молодець порівнує ся з ясним соколом, сизим селезнем, кучерявим дубом, явором, пара залюблених з голубом і голубкою, туман зображає тугу, смуток, полин — горе, роса — сльози і т. п.

Вважаючи природу живою, одушевленою, народна уява глядить у нїй відповіди на питаня і спочуваня свому горю або радощам. Козак із журби їде в поле глядати розради, н. пр.:

„Ой гай, мати, ой гай, мати, ой гай зелененький,
Помандрував в чисте поле козак молоденький“ і т. п.,

щоби подїлити ся з природою своїм жалем.

Вельми знаменною виявою живого спочуваня природи, яким навіяна вся українська народна поезія, є частї звороти до природи, до зьвірят, ростин, а навіть нежи- вих предметів. Сей улюблений лад у народній поезії є відгомоном давної віри в одушевлене всїх прояв зверхнього сьвіта, в можливість їх взаємин з чоловіком, взаїмного порозуміня і спочуваня. В піснях часто звертає ся поет до птиць (соловія, сокола, голуба, зазулї, ворона), коня і т. п., до ростин і дерев (калини, верби, берези, явора, дуба, сосни, трави), до сонця, місяця, зорі, вітру, гори, ріки і т. п. Дївчина звертає ся до голуба, сокола і т. п., щоби подав про неї вістку милому, просить місяця, щоби осьвітив єму доріженьку, козак через бистрого коня або чорного ворона, сокола і т. п. подає вість на родину про свою смерть у бою.

Народна пісня змагає все до ясної образовости, до конкретности, а обминає всякі абстракти. Замість

н. пр. сказати, що вже вечер і пора вертати з лану з роботи додому (в крепацькій пісні) подає пісня цілу живу картину:

»Ой уже сонце над вербами, пусти нас, пане, хоч з ребрами,
Ой уже сонце над грушами, пусти нас, пане, хоч з душами,
Ой уже сонце в очереті, пусти нас, пане, вечеряти.
Ой уже сонце в вівсї, в вівсї, полїчи, пане, чи ми всї?«

В народній пісні однак часто стрічаємо алеґорію, особливо коли вона має виразну образову форму. Н. пр. дівчина віддана в чужу сторононьку, між чужі люди, згоджує ся з тим, коли вже така єї доля, але просить матїр, як буде вмирати, щоби прислала їй зазулю у єї садок кувати. Зазуля кувала, але донька не чула, бо на той час в полї чуже жито жала. Колиж прийшла домів, сусїди сказали, що в єї садочку зозуля кувала.

В супротивности до широкого епічного складу, основаного на повторюваню, протягуваню дїї, лїричний склад є все звязкий, відзначає ся скорим розвитком і розвязкою дїї. Але як в епічнім складї, так і в лїричнім улюблені поетичні звороти й образи й епітети грають важну ролю і є виявою народности, мають значінє готових висловів, питомих народній поезії пісенної словні. Н. пр. буйна головонька, чисте поле, бистра річенька, крутий беріжок, трава — мурава, хрещатий барвінок, калиновий місток, гарна дівчина — небога і т. п.

Українська народна музика. Музична сторона українських народних пісень визначає ся незвичайним богатством і красою. Що до мельодийного і ритмічного складу українська народна пісня є своєрідною появою, не похожою на пісні инших народів і на сучасну музику. „Музика, як висловлює ся Микола Гоголь, сплинула ся з житєм, звуки єї такі живі, що, як кажуть, вони не звучать, але говорять і то говорять сльозами, а кожде слово сеї горячої мови проникає душу... Нема більшої сили над людову музику народу, котрий мав стілько поетичної вдачі, а котрому гноблене і насила не дали анї на хвилю відотхнути. З того то гнобленя і насили зродив ся біль, котрий не міг нїде инде виявити ся, як в єго пісні“.

Красшу характеристику української пісні годі подати. В справдї, се що витерпів український нарід, не перейшов

нї оден нарід словянський. Тимто і в єго музиці проявляє ся часто такий безнадійний смуток. Ся задумчивість української пісні є найхарактеристичнійшою єї прикметою, а також у веселих піснях відчуваємо якийсь мелянхолійний настрій. Як пісня кождого народа, так і українська пісня улягає подекуди чужим впливам. Однак має вона стілько питомих, лише для неї характеристичних черт, що є вона зовсїм самостійною посеред инших словянських. Недавно померший український композитор Микола Лисенко має ся велику заслугу, що не тільки зберіг велику часть українських пісень перед загином, але і вспів доказати їх самостійність. Лисенко запевняє, що з усїх словянських народних пісень своїм ладом мельодийної черти, а головно музичної декламації слова, зближає ся до української народної пісні найбільше пісня сербська. І з московською піснею вона є споріднена. Як у московській, так і в українській народній пісні добачаємо в основі старі церковні звукоряди. Як у московській пісні уживає ся часто звукоряд фриґійського, еольського і міксолідийського, то навпаки в українській пісні уживаний йонський, лідийський звукоряд (чого нема в московських) і дорийський (в московських піснях вельми мало уживаний). З того огляду ріжнить ся українська пісня від московської ще й тим, що коли московська зберегає повну чистоту тих звукорядів, — українська пісня вносить більше лїричного, жалісного живла, як висловив ся славний український кобзар Остап Вересай, і так проявляє хроматичне живло, коли тимчасом московська пісня в суперечности з українською зберегає в многім строгу діатоніку. Що до мельодийної черти, бачимо в українській пісні гідну подиву симетрію і правильність поодиноких частин, коли тимчасом, як висловлює се проф. Лярош, характеристичною прикметою московської пісні є понехане всякої правильности в складі. Тимто і з огляду ритмічного зберегає українська пісня завсїди меньше більше сталу ритму, а то найбільш 4-, 3-, 6-четвертинову або вісїмкову. Ритми як 4/5 або 7/4 і комбіновані ритми найдемо також, але не в такій мірі, як у московській, котра в ритміцї є вельми примхована. Очевидно і в орнаментації музичній ріжнить ся значно українська пісня від московської. Фіоритури або мелїзми (музичні

окраси) мають у московській пісні більш зверхне значінє; в українській пісні є вони виразовим орудником, мають внутрішне значінє, що головно можна бачити у жіночих піснях, а також у думах і лірницьких піснях.

Характеристичною прикметою українських народних пісень є також перевага в них многоголосности (полі-фонїзму). Навіть чисто лїричні пісні виконують у народі хором, при чім оден сьпівець веде основну мельодію, а инші учасники розвивають її, витворюючи так звані підголоски, що надають пісні особливої гармонії красою і ріжнородностю в злуці звуків. В злуці з основною мельодією сї підголоски творять своєрідний природний контрапункт[1]), котрого нема в піснях инших народів і котрий в західно-европейській музиці розвинув ся чисто-штучним способом.

13. Шкільна українська поезія лїрична.

Як історичні події народні впливали на київську шкільну музу і викликували творчість історичних дум, зближених язиком і сьвітоглядом до народної творчости, так і народне і суспільне житє в осьвіченім суспільстві українськім дало понуку до лїричної творчости після шкільних правил. Головними формами сеї шкільної лїрики були: гимни в честь Бога і Сьвятих, елєґії сумного настрою і змісту і привітні оди на всякі події личного, родинного і суспільного житя. Всї ті форми лїрики мали в XVII. столітю переважно релїґійну, взагалї духовну ціху, але з початком XVIII. столїтя елєґія з любовною піснею і ода прийняють мало-помалу під впливом клясичних взірців також сьвітську ціху.

---

[1]) Контрапунктом зве ся злука кількох або кільканайцятьох самостійних голосів, що визначають ся милозвучностю. Ся прикмета народної української музики, питома штучній музиці, чудувала европейських композиторів, так що деякі не хотіли вірити, слухаючи народних пісень, щоби се були твори простих людий, а не музика творців. Франц Кістін висловив ся, що народні пісні складають ся з мельодій, котрі є виявою натхненя, і в сїй хвилї з вельми вишуканих і гарних, ріжних комбінацій, до яких в инших краях доходять дорогою науки і обчисленя.

Шкільні гимни в честь Бога і Сьвятих складано в Київській Академії не без впливу польських католицьких взірців. Так н. пр. в „Комедії на Рождество Христово“, приписуваній Дм. Ростовському, находить ся гимн або кант, що починає ся словами:

»Ангелъ пастырямъ вѣстилъ
Христосъ ся намъ днесь родилъ
Въ Вифлеемѣ, градѣ Давидовомъ,
Въколѣнѣ Юдовомъ
От Дѣвы Маріи«.

Сей кант бодай у початкових строфах представляє ся буквальним перекладом польської „набожної пісні“. Протягом часу появляють ся також самостійні гимни київських учених на всякі церковні празники (Різдво Хр., Пасху, Покров Пр. Богородиці і т. п.) і таким способом зібрав ся значний засіб духовних кантів або псалмів, котрі сьпівали на Україні „старці-лірники“. Сей засіб творчости зібрав в Почаївськім „Богогласнику“ (1790.).

Елеґія є другою формою ліричною, спорідненою з гимном, котра служила в Київській Академії до вислову сумного релігійного чувства. Такі елеґії про страсти Спасителя, про потоп, смерть, останній суд і т. п. Але з кінцем XVIII. століття шкільні елеґії, не затрачуючи свого релігійного настрою, почали приміновати ся і до українського народного житя та від полурелігійного, полувоєнного житя переходити також до суспільного селянського побуту. Одна така елеґія з початку XVII. ст. починає ся ось як:

»Ой колибъ знали,
И колибъ бадали,
Якъ у пеклѣ лиха доля,
Тотчас пошли би ми
Гдѣ до монастыра
За грѣхи Бога прохати« ;

а кінчить ся словами:

»Ей братя козаки,
Славныи юнаки!
Коли час поправмо ся.
Мати Украина
Козацкого сына
На славу породила.

Не гинъмиж якъ мухи
И дурни и плюхи,
Мѣрне будемъ служити«.

З почином XVIII. столїтя стала являти ся також чисто сьвітська українська пісня шкільної творчости, викликана зворотом київських учених до взірців клясичної лїрики.

Теофан Прокопович, перший представник відродин клясицизму на Українї, описав утечу Олексія Божого чоловіка з весільного бенкету такими віршами, як Овідий своє заслане в першій книзї Tristium (елеґ. 3), а крім того переложив 7-му елеґію Овідія словянсько-руським віршом, написав елеґію „Плачетъ пастушокъ о долгомъ несчатіи“ і т. п. Клясичні взірцї лїрики, їх наслїдованя і переклади вплинули на сьвітську закраску шкільної лїрики.

Другий представник відродженя клясицизму на Українї **Григорій Сковорода**, писав також віршї, а при тім деколи елеґії (н. пр. „Ой ти птичко жовтобока“). Єго віршї були дуже популярні на Українї, а особливо дві пісні: „Всякому городу нравъ и права“ і „Ахъ ушли лѣта якъ вихръ зъ круга свѣта“, а хоч були зложені книжним язиком, то в устах народу приняли перегодом закраску українську і доси сьпівають їх на Українї „старцї“. Першу пісню Вацлав з Олеська і Жеґота Павлї помістили яко народну в своїх збірниках пісень, не знаючи, що єї автором Сковорода, а Котляревський вложив її в уста Возного в „Наталцї Полтавцї“.

Анї Прокопович, анї Сковорода не складали любовних пісень, зірвавши з родинним житєм, хоч знакомі їм були відповідні клясичні взірцї, а Прокопович навіть остерегав молодіж перед любовними почуванями. Мимо того сьвітська молодіж, що побирала шкільну осьвіту, виявляла в піснях любовних свої почуваня. Так н. пр. козак **Климовський** зложив на початку XVII. столїтя пісню „Їхав козак за Дунай“, котру й доси сьпівають на Українї, а козак Гадяцького полку **Захар Дзюбаревич** спорудив з початком XVIII. столїтя збірник пісень, між котрими є дещо й єго власної творчости.

В однїй піснї говорить автор:

»Дівчинонько, мое серце...
Тяжко, нудно мні без тебе,
Їсти, пити не озму ся,
Слезоньками обіллю ся«.

На чужині автор тужить за своєю родиною, за вітцем, матерю, за рідними братами:

»І вони теж не знають,
Як я бідний погибаю:
Ні о собі знати не дають,
Ци всі живі пребивають«.

В половині XVIII. століття любовні пісні шкільної творчости широко розповсюднили ся по Україні, а деякі з них попали ся навіть у збірники українських народних пісень. З України сї пісні любовні вельми рано переходили до Галичини, Угорщини і Буковини, а навіть у Московщину, як н. пр. „А у полї, полї стояла береза“, „Ой за гаєм, — гаєм, гаєм зелененьким“, „Звелїла мнї мати зелен ячмінь жати“ і т. п. Але з другого боку українські любовні пісні підчиняли ся московській лїрицї, як н. пр. пісня:

„Не прельщай меня, драгая,
И не кажись моимъ глазамъ“ і т. д.,

котру Котляревський вкладає в уста Финтика в „Москалю-Чарівнику“. Пісню сю зложив Сумароков, але протягом часу Українцї її значно змінили.

Одами називали привітні вірші на всякі празники і сьвяткованя, звернені до слухачів. Так н. пр. привітні вірші на Різдво і Великдень заступили місце „колядок“ і „волочебних“ пісень, а витворились вони під впливом латинсько-польських взірців.

Однак у дальшім розвитку на українській ниві подібні привітні вірші або оди прибирають від 40-вих років XVIII. столїтя питомий народний гумористичний настрій і закраску та зображають сьвячені предмети і події відповідно сьвітогляду українського простолюдя, з єго побутом і єго рідним язиком. До таких віршів належить „Вірша говореная Запорожцями въ Свѣтлый праздникъ Воскресеня Христова“ („Христос воскрес, рад мир увесь, дождали Божої ласки“ і т. д.), „Вірша на Великдень“ і „Вірша Рождественьска“ (Христос родивсь

мир звеселивсь), „Рождественьска вірша“ (Христос народив ся, щоб мир звеселив ся). Складали їх головно ученики Київської Академії.

Замітна особливо „Вірша говорепая гетману Запорожцями“ на Великдень. Автор описує радість пасхальну народа задля побіди воскресшого Спасителя над Сатаною, Адом і Смертю і визволеня праведників з Ада, між котрими находить ся сьв. Пятниця і Понеділок. Вірша кінчить ся словами:

»Адаме, грай! отвертий рай, іди, поспішай ся!
Райским плодом зо всім родом рад будь, утішай ся!
Веди всіх у ряд у райский сад яблук збирати!
Уж од древа уже Ева не буде вмирати!«

Між тими віршами гумористичними та інтерлюдіями видно певну звязь, так що інтерлюдії представляють ся начеб драматизовані вірші.

II. Народні казки, легенди, перекази, новелї й анекдоти.

Найбогатша може галузь устної словесности і що до кількости і ріжнородности — се народні **оповіданя**, а іменно **казки, байки, приказки, небилиці“** і т. п. В них відбили ся віруваня, звичаї, етичні погляди і сьвітогляд народу, подібно як і в инших творах устної словесности, а також апокрифічні і книжні живла, котрі нарід переховав у памяти. При всій простоті і свободі форми, мають казки богато спільного з иншими творами народної поезії не тілько що до тем, на котрих вони основані, але й що до складу і викладу.

Велика схожість казок у ріжних народів, особливо індо-европейських, є доказом, що їх основою є однакові зображеня, і казки є лише ріжнородними перемінами і обрібками мітичного, побутового або суспільного змісту. В дуже многих случаях показують ся казки перепятими від инших народів, а відтак лише приладженими до сьвітогляду українського народу. Така вандрівка казок, як і инших поетичних творів, є звичайною появою у ріжних народів, при чім казка зміняла свій вигляд, а нераз не обійшло ся при тім і без впливу книжних літературних

творів (апокрифів). Переняті казки приладжувано до українських форм, складу й язика. Але замічаємо нераз схожість певну українських казок з казками народів зовсім неспорідненних і вельми далеко поселених на північи або полудні инших частий сьвіта, між котрими нема ніяких взаємин (п. пр. між українським і американськими та австралійськими дикунами).

В такім случаю обясняє ся схожість народних поетичних оповідань, казок, пісень і повірий менше або більше анальоґічною діяльностю і творчостю людського духа і спільностю психольоґічних уяв, загальнолюдськими поглядами і побутом. Така схожість проявляє ся в деяких зьвіриних казках у европейських народів і у дикунів Америки, Африки й Австралії. Така схожість буває і в деяких зображенях героїв епічних в европейських народів і в азийських туранських та іранських племен (н. пр. в билинах).

В розвитку народних казок можна замітити кілька ріжних степенів. В найдавнійших казках бачимо переважно мітичну, астрономічну основу, яко відгомін давної поганської старовини з чертами того сьвітогляду, що не є нічим иншим, як символізованєм сил природи, зображенєм боротьби сьвітлих і темних, добрих і злих сил. Зміна пір року, поворот весни по зимі умертвляючій всю природу, зміна дня і ночи, уявляють ся яко побіда або пораженє в боротьбі сьвітлих божниц з темними силами. Таким найдавнійшим поетичним зображенєм природних мітів є непеоречно клясичні казки про Персефону [1]) і про Поліфема [2])

---

[1]) Також Просерпіна, донька Зевса і Церери (Деметер). Коли ра[з] якось із своїми товаришками рвала цьвіти на леваді, пірвав її Гадес, бо[г] підземного сьвіта і упровадив з собою, де вона остала єго жінкою. Довг[о] блукала Церера по землї, глядаючи своєї дочки: із досади зеплала не[] породу на землю, поки Зевс спонукав Гадеса звернути Церері пірван[у] доньку, але перед тим ще дав їй зїсти зернятко з любовними чарам[и]. Так жила з того часу Персефона дві третини року (в лїтї) у матери, н[а] землї, а відтак ішла за потягом любови і вертала на одну третину рок[у] (зиму) до підземного сьвіта до свого мужа. Сей міт, з котрого Шілер взя[в] тему до баляди „Klage der Ceres“, зображає житє ростинне на землї, я[к] воно оживає і завмирає.

[2]) Син Посейдона, одноокий велит, найславнійший з цикльопі[в]. До єго печери зайшов Одисей, причаливши на Сицилїю з 12 товаришам[и], з котрих Поліфем зїв 6. Булаб і тамтих постигла така сама доля, а[ле]

Мотиви про визволенє гарної дівиці (царівни) молодим лицарем з неволї змия, про зачаровані нечистою силою й закаменїлі двори або царства — появляють ся також у найдавнїйших казках усїх народів. Визначну ролю в таких казках має сьвітло, сонце, тепло, темнота, мороз, холод, боротьба з силами природи або із зьвірями. Уособленєм сьвітлих сил природи являє ся н. пр. заклята царівна, яку має визволити лицар з підмогою золото-гривого (або білого) коня, золотого яблока, живущої й цілющої води і т. д.

Найдавнїйшою і найбільше розповсюдненою назвою казки єсть „**баснь**". Вже в XI. столїтю заборонюють „баяти басни, кощюнити", осуджують ся „празнословци, смѣхословьци". Звичай „казати казку" був у старовину і зберіг ся доси для забави богатих людий (гл. ст. 261. згадку про староруського богача з XII. столїтя, або про пана з часів крепацтва) або для розривки дїтий. Також Кирило Турівський (XII. ст. забороняє „басни баяти"). Оповіданя в родї прозових повістий про Соломона і Китовраса, апокрифи, називають ся „б а с н я м и", „пѣсни пѣти и въ гусли гудѣти". Майже всї казки що до форми — се прозові оповіданя. Однак мимо того бачимо в них питому поезію, „склад", що виявляє ся в частих епічних повторенях (потрійність осіб, дійств, висловів і т. п.). В казках стрічаємо пісні, а з казок виділили ся многі пословиці і приказки.

Внутрішні взаємини українських народних казок із старинними руськими памятниками, повірями, чертами давного побуту і з усїми формами народної української поезії, стають певним доказом давнини многих українських народних казок, переповідженених лише і прибраних новим язиком і в подробицях новими чертами. Передовсїм бачимо звязь деяких казок і народних переказів з давнїйшими лїтописними переказами, н. пр. про княгиню Ольгу, єї хитрощі і спасенє послів у парні, половецького хана Буняка, про великого князя Володимира, Золоті Ворота київські і богатиря Михайлика. В боротьбі із змиєм, що пірвав княжну київську, виступає Кожемяка (лїтописний Усмо-

---

Одисей упоїв Полїфема, висмалив єму око, а відтак хитро висмикнув ся з товаришами з печери, що почіпали ся попід животи великанських овець, котрі Полїфем випускав з печери.

швець під р. 993., що поборов печеніжського богатиря) з такою силою, що розриває в роздратованю 12 волових скір, а щоби зберегтись перед нападами змия й його укушенем, обмотує ся засмоленим прядивом. Сей образ народного поборника змия мав очивидно на тямці Скорина (1519. р.), коли в тексті біблійної книги пророка Данила додав злишню подробицю (гл. XIV. ст. 27.), що пророк зварив смолу, сало і шерсть разом, зробив з сего круглу кулю, обвинув воловою скірою і дав зїсти змиєви, котрий тріс, а тим способом „безъ меча и жезла“ умертвив великого вавилонського змия. Кожемяка представляє ся богатирем, що по битві із змием спить 12 днів.

Загальний мотив про борбу із змием задля княжни розповсюднений у народних казках. Однак не є він виключно книжного походженя. Чудесні оповіданя про змиїв стрічаємо також у літописях від XI. столітя, а поетичні образи зьвіря-змия в повістях XIV.—XVI. столітя доповняють зображенє про історичного ворога. Зображенє ворога в виді страшного змия є очивидно давнійше, як з XIV столітя і може служити поясненем казки про Кожемяку рівнобіжно з переказом про літописного Усмошвеця і з билинами про Добриню-змиеборця.

Крім літописий казочні мотиви входять у леґендарні памятники і лучать ся з історичними лицями Сьвятих та сягають XIII.—XIV. столітя, а самі казочні мотиви навіть старші, як з XIII. столітя; повісти сї можна розложити на такі мотиви:

1) Змий лїтає до княжни. Княгиня на просьбу князя дізнає ся від змия, що смерть його послїдує від княжого меча. Князь убиває змия, але від його крови тїло князя оструплює ся.

2) Князь їде лїчити ся і в однім домі находить мудру дївчину сільську, що зачудувала його загадочними словами. (Се казочний мотив загадок, предкладаних дївчиною післанцям жениха).

3) Женихом має стати хорий князь з тим услівєм, що дочка дроволаза має його вилїчити, але перед згодою на се князь задає їй трудні задачі: вшити за короткий час сорочку, штани і полотенце з повісма льну. Мудра дївчина задає і князеви задачу: зробити за короткий час

ткацький варстат з тріски (уточка). Князь побіджений і женить ся.

4) Княгиня, виходячи ізза стола, кладе в рукав кришки й останки із стола, махне рукавом, а з тих останків виходять чудові сади, палати і т. п.

5) Бояри невдоволені княжною з простого народа (галицькі бояри в XII.—XIII. столїтю также ворогували з князями в подібних відносинах) вимагають єї прогнаня. Вона просить узяти з собою се, що їй найдорожше, а після їх згоди бере свого чоловіка з собою.

6) У вандрівці, при переправі через ріку, одушевляє ся один чоловік княгинею прогнаною і хоче нею заволодіти, але вона картає єго так, як мудра княгиня Ольга Ігоря ще перед замужем, коли була простою сільською Псковитянкою.

Всї ті казочні мотиви, котрі находять подібні мотиви в сучасних казках, є такими частинами старинних казок українських, як пісенні мотиви, що війшли в „Слово о полку Ігоревім“, або пізнїйшу повість про Горе-Злощастє.

Крім лїтописий і Житий Сьвятих у виді більше або менше простих повістий казочні мотиви стрічаємо в староруських „Словах“, котрими переповнені такі збірники поучень, як „Измарагды“. Находимо там замітні сьвідоцтва про давнину українського зьвіринного епосу, казок про лиса і т. п. Такий натяк на зьвіринний епос находимо в „Слові“ Данила Заточника: „орелъ птица царь надо всѣми птицами, а осетръ надъ рыбами“.

Доказом старинности українських народних казок є не тілько сьвідоцтва староруських памятників, але також давні повіря і черти давного побуту, збережені в казках. В повірях находимо такі мітичні єства і зображеня, які стрічаємо в казках, як Баба-Яґа (назва сягає XII. столїтя в Новгородській лїтописи під 1200. р. „Ягиница“), злидні, як уособлене сил природи, сьвітил небесних, зьвірят, ростин і инших предметів. У казках часто являють ся такі виразно означені образи мітичних єств, котрі являють ся також в инших творах української народної поезії, лише в формі епітетів, поетичних уособлень. З того згляду казки важні для пояснень пословиць, часто виділених із казок, для пояснення загадок, заговорів, а навіть пісень, не говорячи вже

*

про богато инших спільних прикмет народно-поетичної річи, що находить пояснене лише в казках.

В українських народних казках стрічаємо часто описи таких жорстокостий, що випливають з суворости давного побуту, як: людоїдство Баби-Яґи, відьми, посічене тіла на дрібні кусні, вийманє серця, вирізуванє ременю із спини, виколюванє очий (византийський звичай — осліпленє Василька) і в нинїшних Сербів, розшарпуванє осуджених привязуванєм до хвостів диких коний, закопуванє живцем у землю, первісні погляди на родинні відносини (подружє кревних, н. пр. брата із сестрою і т. п.).

До черт давнїйшого побуту відносять ся також описи похоронних і весільних звичаїв.

В українських народних казках стрічаємо також черти старинного руського житя. Родинні відносини цікаві особливо в українських зьвіринних казках.

Але побіч старинної почви, на котрій виросли твори української народної поезії, єсть богато пересаджених ро[стин], перенятих оповідань і подробиць. Окрім великого чи[с]ла леґенд книжного характеру, перенято богато явищ і[з] казочного сьвіта Сходу. Східні живла в українській нар[о]дній поезії (в піснях і казках) сягають навіть до часів „По[]ловецької землї".

Казочні лицарі приневолені поборювати всякі пер[е]пони (себ-то неприязні сили природи, в людській постат[і] (антропоморфізм) в українських казках: змий, вуж, віте[р], місяць, сонце, морозенко (уособленє морозу), а передовсі[м] Баба-Язя [1]) (також відьма, н. пр. казка про Івася і відьм[у], отже вороже єство), рідше яко помічниця богатиря), а[] злюща мачуха, чари, чарівники, злі духи і т. д.

Баба-Яґа жиє або в казочній хатці, в лісі, на куря[чі]й ніжці, що стоїть й обертає ся, або в палаті з тином, украшен[им] людськими головами: се жертви женихів, що сватали ся до [її] доньки, або жертви єї людоїдства. Також у казці: Івась ловить [в] човенци рибу, Яґа заманює єго (Івась — синок, золотий човн[ик], а срібне веселечко, пливи до мене), він підпливає до берега, Я[ґа] вхопила єго і заставляє дочку, щоби спекла єго в печи, але Іва[сь] в неприяві Яґи, хитрощами всунув єї дочку в піч і спік, а Яґа-від[ьма] зїла власну дочку. Івась тимчасом скрив ся на високе дере[во]

---

[1]) Баба-Яґа, людоїдка.

Відьма-Яґа хоче підгризти дерево, але надлїтають гуси-лебедї і беруть єго на свої крила.

В казцї про хитру царівну, котра женихів, що до неї сватають ся, палить у бані, є мотив подібний, як у лїтописи про кн. Ольгу, але царевич з підмогою дядька одолїває її, як у Нібелюнґах.

Вельми давною темою (в старинних єгипетських, індийських, ґерманських і инших казках) є Кощій безсмертний, котрого серце або душа скриті в якімсь місци або предметї (н. пр. в яйци, в ящику, в повітрі), образ чудовища, що порива є красавицю, котру відтак намагає ся богатир визволити. В билинах названий він: »поганый Кощей«. В »Словї о Полку Ігоревім« і в лїтописях уживає ся єго назва в прикметниковім видї (пор. відьма кощава — кость + ава, в думцї М. Шашкевича »Нещасний«).

Сюди належить н. пр. казка про золотого баранця, що нагадує грецький переказ про Арґонавтів і про золоте руно.

Зпоміж фантастичних казок найдавнїйшими являють ся ті, в котрих стрічаємо мітичні черти й образи. Більша їх часть відносить ся до доби анїмізму, коли чоловік одухотворював природу, не виділяючи себе з неї. До того степеня розвитку можна віднести казочні переміни (в дерева, ростини, зьвірята, каменї, воду і т. п.).

Переміна людий у зьвірята, риби, птиці і т. п. буває добровільна (з хитрощів) або насильна й є мотивом вельми розповсюдненим. Сюди відносять ся численні казки про дївчата (лебідка, утка, голубка, жаба) і женихів (сокіл, козел), що приймають людський образ, коли лишають ся зьвірячої поверхности (піря, скіри і т. п.). В тих казках є слїди первісних повірий, що відбили ся в народній поезії порівнанями й епітетами: дївчата — лебідки, уточки, голубки. В деяких казках женщина-чарівниця переміняє жениха в зьвіря, птицю і т. п. В Нечуя-Левицького „Гориславській ночі“ покійна жінка являє ся в видї соловія. Сумців порівнує се з грецьким побутом в оповіданю про Цирцею. Так само в казцї про „Одинокого великана“ бачить Сумців схожість із переказом про Поліфема й Одисея, хоч мотив сей є неперечно всесьвітний, загально-людський.

Давні виображеня про душу зберегли ся у численних казках про мерців, упирів, про „обумиранє“ і т. п. Герої тих казок намагають ся відобрати пірвані красавиці або оживити їх, як що вони скаменїли, обумерли, (н. пр. Глогорожечка), себто оживити природу. А се осягають із підмо-

гою чудотворних предметів (золоте яблоко, золото-гривий кінь і т. п., що вказує на золоті проміня сонця).

Але не всї казки на подібні теми можна віднести до первісної мітичної основи, бо міт, давно вже забутий або незрозумілий, часто перероблений до непізнаня. Таких казок із первісною мітичною основою є небогато, тай між ними чимало є перенятих, спільних иншим племенам. У них найдемо дуже небогато матеріялу для дохристіянської мітольоґії (в них не збережено відомих нам з лїтописий і инших памятників імен божиц), а коли й найдемо таке зерно, то воно виросло звичайно на буйній ниві середньовічної христіянсько-сектантської мітольоґії, а лише оброблене є там питомо національне. Многі казочні теми й образи занесені до нас із Византії, від південних Словян і инших народів, а богато є зачерпнених з усяких жерел, н. пр. навіть з італїйських.

В дальшім степені розвитку маємо казки, в котрих дїйсність перемішана з чудесними живлами, так що вони в цїлости являють ся свобідним витвором народної фантазії, хоч український нарід любить сї образи з надприродного сьвіта чоловічити (антропоморфізм). Майже всї казки того роду завандрували до нас із Азії й Єгипту.

Упадок давної поганської віри спричинив ослаблене давних фантастичних основ у казцї і заступлене їх побутовими. Спершу побутові черти і картини були несьвідомо внесені в казку, перегодом вони виступають виразнійше і відсувають на друге місце мітичні і леґендарні віруваня.

Маємо отже казки з на пів релїґійно-мітичною, на пів етичною основою (н. пр. про трех братів, двох розумних, а третього дурного, яко лицаря, в котрих є ще слїди давного сьвітогляду), а також чисто етичні казки (з христіянським сьвітоглядом), в котрих людський розум і правда все мають верх над силою і пихою. Сюди належать також казки про мачуху й її дочку, про убиту сестру і калинову дудку і т. п. Чудесна сопілка (дудка) калинова, що виростає з могили невинно убитої сестри (Ballade von der sprechenden Harfe), є мотивом у ріжних народів; у деяких кість невинно убитого або перекоти-поле (народна казка й основане на нїй оповідане Квітки) подібно як Ібікові журавлї. Також инші чудесні пред-

мети яко вчоловічені виконують усе, що забажає їх власник, н. пр. меч самосік, топір-саморуб, ковер-самолет, чоботи-скороходи (що ступить, то миля, що скочить, то дві), шапка-невидимка, скатерть-самобранка і нагадують такі мотиви в переказах про Одисея і жениххів та в переказі про Брунгільду (в Нібелюнґах).

Сї казки мають одну тему: правда в землї не сховає ся і в огнї не згорить: правда свого часу виявить ся; правдою держить ся сьвіт. Сюди належить цїлий цикль казок про Правду і Кривду, про Правду і Неправду, в котрих виявляють ся етичні погляди народу, про Бідність і Богатство (звичайно два брати: бідний і богатий), про злиднї, про долю, горе і т. д. Лиху долю можна обминути, як і смерть виворожену змиєм, конем (сей мотив у переказї про віщого Олега). Сї останні походять звичайно з пізнїйшої доби, або перероблені з давнїйших під впливом християнського сьвітогляду і визначають ся дидактичним характером з церковно-моралїзуючою цїлию і доторкують ся питань етичного і суспільного житя. В тих казках кінчить ся дїя все так, що ідея старинної, н. пр. єлинської відплати (Немезіс, Еринії) виражена тут відповідно народному сьвітоглядови.

Форма казки є оповідна, прозаїчна, з рідкими слїдами віршованого розміру. Нарід протиставить казку піснї і що до форми і що до змісту. На єго погляд казка є „складною“ видумкою, а пісня — правдою, прибраною в правильну ритмічну форму — „лад“. Казка має отже задачу відвернути уяву народу від трудної щоденьщини, а звернути в сьвіт приманливих і поучних вимислів.

У многих казках того рода давне поганське живло заступлене вже християнським, так що казка в тій формі зближає ся вже до леґенди (сказаніє, преданіє, Sage). В леґендї перемішана дійсність також із чудесним живлом, але перенятим з обсягу церковно-релїґійних поглядів і вірувань. Найбільш леґенд переходило на Русь книжною дорогою, з Византії і південної Словяньщини, а навіть із Заходу. Деякі з них єретичного походженя (єретики прибирали свої науки в форму притч або леґенд). Нарід любив таке займаве читанє і присвоював собі тим способом їх погляди, котрі мали великий вплив на українську на-

родну поезію. Болгарські єретики, богумили, що вірили в рівність із самого почину і ненастанну боротьбу Бога й діявола, дали нашому народови чимало дуалістичних леґенд про сотворенє сьвіта Богом і Сатанаїлом.

Леґенда [1]) має звичайно глибшу етичну, моралізуючу або фільософічно-реліґійну основу. Теми сих леґенд переняті народом з біблійної християнської або апокрифічної літератури, н. пр. про Ісуса Христа, про Матір Божу, про Сьвятих і т. п., але народна фантазія переробила сї біблійні й апокрифічні, двоєвірні, півнародні, півкнижні переказп й оповила їх поезією семї та української хати.

Перекази про події менше або більше історичні виріжняють ся від казок тим, що дія в них звичайно вяже ся вже з якоюсь певною історичною місцевостю або історичною особою, але до тих історичних осіб і подій причіпають ся мітичні, казочні, леґендарні, гумористичні й иниі мотиви. Виправдї історична вартість переказів звичайно не велика, однак у них виявляють ся нераз важні і вірні в основі погляди й осуди народу про історичні події і задля того мають вони важне значінє яко причинки до характеристики впливу історичних осіб і подій на нарід.

Новелї — се оповіданя без примішки мітичного чудесного й історичного живла, основані на суспільнім побутї. Богато з тих оповідань переняв український нарід від инших народів або з книжних жерел, але припаднав до своїх поглядів, звичаїв, обичаїв і обставин.

Найбільше може в українського народу гумористичних (посьміхових) і сатиричних казок. Нарід підіймає на сьміх усе, що повстало проти єго волї й розуму. Богато з них перепято з чужоземних збірників жартовливих (фацеції, фаблїо-жарти і т. п.).

Особливо богато у народу анекдот (сьміховинок) т. є. коротких гумористичних оповідань, в котрих часто одно помічене, незвичайний зворот мови, гра слів, прізвище і т. п.

---

[1]) Леґенда (лат. legenda — „се, що належить читати“) означала в середних віках житя і похвали Сьвятих, що читано підчас Служби в їх честь; опісля означало се взагалї реліґійні оповіданя. А що в давних леґендах було чимало чудесного, отже почали їх протиставити історично природним оповіданям: „леґендами“ називають тепер оповіданя не зовсїм схожі з дійсними подіями, прикрашені чудесностю.

становить цілу основу. В них нарід підіймає на глум недостачі сусідних народів (Татар, циганів і т. п.). Анекдоти підходять що до характеру і тенденції дуже близко до новель, а хоч і між ними богато є межинародного перенятого живла, всеж таки вони виявляють може найбільше саморідного і місцевого кольориту.

Сатиричні і гумористичні казки витворили ся в пізнійшій добі народного розвитку, критичних та іронїчних обставин або вороговання суспільних верств і народностий.

Зовсїм незалежний та окремий від етичних і суспільних казок відділ творять байки про зьвірята, зьвіринний епос, переважно чужого книжного походженя. Є се слїди культу зьвірят і зооморфізму, що відбили ся в народній поезії. Сї байки мають свій початок у тих давних часах ловлї зьвірів і годівлї скоту, коли при молодечім погляді на природу і під переважним впливом фантазії нарід під впливом анїмістичного сьвітогляду любив придавати розумове житє всему окруженю, вкладаючи свою людську думку, чутє і мову не лише в зьвірята, але і в неодушевлені предмети. Однак у зьвіринних байках не находимо нїчого надприродного. Надприродність проявляє ся передовсїм лише в тім, що зьвірята наділені даром мови, а також степенованєм або зменшенєм прикмет дійсних у зьвірят (н. пр. орел летить в одній хвилї аж до самого неба і т. ин.). Байки мають все дидактичну, моралїзуючу ціль, а иноли є вони острою сатирою на єствуючі відносини. В тих байках зьвірята заступають місце осіб, що дійсно жили і ділали в своїм часї. (В Нідерляндах Reinardus, а відтак у Німеччині Reinhard Fuchs, у нас Лис Микита Франка).

Головною личностю в українських казках зьвіринного епосу являє ся лисиця. Відповідно своїй ролї має вона назви: кума-лисиця, хитра лисичка-сестричка, лисиця-сваха, учителька і сповідниця. Другою личностю є вовк, що звичайно являє ся дурнем-нещасним. Инші зьвірі являють ся по більшій части другорядними личностями в казках.

В казках про лисицю і вовка головними мотивами є »крадїж риби« і „ловля риби«. Лисиця притворяє ся неживою серед дороги, котрою їде мужик возом (або саньми) навантаженим ри-

бою. Рад із такої нахідки, мужик кидає лисицю на віз (сани), а лисиця відтак витягає одну рибу за другою і скидає на дорогу. Відтак сама скаче з воза (саний), а назбиравши стілько риби, угощує нею вовка. — Мотив сей являє ся в инших словяньских, романсько-ґерманських, келтийських і т. п. казках.

Про ловлю риби мотив вяже ся тісно з попереднім. Вовкови цікавому, відки лисиця набрала стілько риби, радить вона, щоби пішов до ріки, впустив хвіст в ополонку і держав, аж поки буде важко витягнути. А лисиця тимчасом говорить: »На небі ясно, ясно, у вовка хвіст мерзни, мерзни!« і ось потиснув мороз, хвіст вовка примерз, надбігли люди з коцюбами, убили вовка (в инших варіянтах урвав хвіст) і пропав бідний, а лисичка і доси живе у своїй хатці. — Розповсюдцена казка про березу, про війну зьвірят і птахів і т. п.

III. Замовлюваня і заклинаня, пословиці (приповідки), прислівя, примовки і загадки.

Замовлюваня і заклинаня належать до обсягу так званого народного знахарства і зберегли ся яко останки і пережитки науки (зібрані в „Сборникахъ“) між людьми, що відомі між народом яко знахарі, чарівники і т. ин., котрим нарід приписує надприродну силу і значінє. Се останки тої ще старовини, коли наука була трудом і власностю загалу. В заговорах проявляє ся погляд про тайну маґічну силу людського слова („він таке слово знає“, кажуть про знахара або чародія), про силу деяких зворотів заклинаня, котрі в людськім житю можуть заподіяти лихо або принести щастє й добро. В заговорах і заклинанях находимо відзиви до сонця, місяця, зьвізд, вітрів, дощу, грому, огню, що нагадує місця „Плачу Ярославни“, зворот до сонца, вітру і т. п. Вони витворили ся з молитов, з якими знахарі в старинних часах звертали ся до сил і явищ природи. Сучасні знахарі і знахарки нагадують своїми зворотами давних колдунів, кудесників і дохристіяньских поган на Руси, волхвів, жерців, що приносили жертви, ворожили і заклинали. (Оповіданє про волхва її его розмову з віщим Олегом). Під 1044. р. згадує літопись про волхвів при народинах Всеслава Полоцького, яко лікарів.

З заведенєм христіяньства замість до небесних тіл і сил природи почали звертати ся з молитвою о поміч у всіх справах, у недугах і нещасних пригодах до Ісуса

Христа, Пр. Діви, ангелів і Сьвятих, але давних поганських молитов не забували, а лише перемішували їх з христіянськими поглядами і розумінями. Тим способом витворювали ся ті „ложні молитви“, се „двоєвіре“, яке осуджувала христіянська проповідь, часто задля простого непорозуміня.

Збережені досі заговори мало мають звязи з віддаленою поганською старовиною. Однак Початкова Літопись зберегла два замітні місця в договорах з Греками руських князів поганських Ігоря і Сьвятослава. Оба сї місця можна вважати неперечно поганськими заговорами. В договорі Греків з Олегом 907. р. „По Русьскому закону кляша ся оружьємъ своимъ и Волосомъ скотьимъ богомъ и утвердиша мир“. (Ипат. лѣтоп. 18. стор,). В договорі Ігоря 945. р. сказано: „А елико ихъ нехрещено єсть, да не имуть помощи отъ Бога, ни отъ Перуна, да не ущитять ся щити своими, а да посѣчени будуть мечи своими, и отъ стрѣлъ и отъ иного оружья своєго и да будуть рабы и въ сий вѣкъ и въ будущій“. — В договорі Сьвятослава 971. р. клятьба виражена дуже просто і зовсїм поганськім способом: „да имѣетъ клятву отъ Бога въ неже вѣруємъ, въ Перуна и въ Волоса, бога скотья, да будемъ золотѣ яко злато се и своимъ оружьємъ да посѣчени будемъ. да умремъ“. Два тавтольоґічні вислови — „да не ущитять ся щити своими“ і „да будемъ золотѣ“ (значить жовті, як слабі або умираючі — відси золотуха, жовтаниця), питомі українській і словянській поезії, відносять ся до поганської клятьби в договорах і звязані з вірою в поганських богів, належать до давних заклинань, заговорів. Дуже популярні заговори - заклинаня давних книжок проти злодіїв.

Сучасні заговори представляють звичайно черти христіянської молитви, з візванєм Сьвятих, часто сьв. Николая Чудотворця, а в заговорах на пчоли — Зосима. З давних часів у заговорах зберегли ся такі ложні молитви, на котрих відбив ся вплив апокрифічних живел, н. пр. молитва проти „трясця“ (пропасниції). Сї трясції се 12 дочок Ірода, що мучать людий, а сьв. Сисаній молить ся Богу, щоби визволив людий від них.

Більша часть сучасних заговорів основана на ориґінальних поглядах на природу. Передовсїм замітна в заго-

ворах форма уподобленя: як відбувають ся в природї такі явища, так нехай діє ся і в житю чоловіка. Чоловік взиває отже сили природи в виді ріжних поганських божеств. Однак тепер сьвідомість сего затратила ся, а остали тілько формальні відносини.

Заговори займають широку область народного побуту і вірувань і відносять ся до здоровля і недуг, промислів і робіт хлїборобських, скотарства, пчолярства і т. д.; вони охороняють від ворогів, лихих людий, від уроків, викликують любов (пор. „Тополя“ Шевченка), наклпкують на инших людий всякі нещастя, віщі слова заговорів зміняють сили природи, дїйства живел, н. пр. громів, дощу і небесних сьвітил. Знахарі і знахарки лїчать і помагають заговорами тим, що в них вірять. Однак заговори і чари успішні лиш тоді, як виконують ся точно. Всяке відступленє від порядку і послїдовности нівечить їх вартість (пор. „Тополя“ Шевченка).

Заговори дуже близкі до обрядових пісень що до своєї звязи з дїйствами, а та звязь заговору з обрядом проявляє ся особливо різко у весїльних обрядах і піснях. Нераз дружба виголошує на весїлю свого роду заговори з певними дїйствами, щоби оберегти молоду і молодого від уроків і насланя на них якого лиха.

Поруч заговорів і обрядових дїйств при них є в народних звичаях богато повірий та обрядових дїйств, уживаних особливо для охорони від ворожих сил. Сї повіря і дїйства злучені із словами відносять ся до заговорів так, як присліва до пословиць. Короткість форми, недостача характеристичних черт справдешних заговорів надає подібним висловам прикмет простих бажань.

Первісно мали заговори і заклинаня неперечно стихотворну ритмічну форму і складали ся з двох частин і вступу, але перегодом та форма затратила ся, хоч і в нинїшній формі можна ще відчути ту стихотворну звучність.

В старовину були заговори ритмічні, бо ритмічности приписувано особливу маґічну силу. Доси в многих зберегли ся останки ритму. Заговір починає ся епічною частю, вступом, описом дїйства, а за тим слїдує лїрична часть, що висловлює бажанє (часто символїчне).

Двочленність заговорів висловлює ся в порівнаню даного або умисно виконаного явища з бажанєм: 1) „в печи огонь горить і тлїють дрова“, 2) „так би тлїло і горіло серце у N. N. або M. M.“ (Потебня, Малор. пѣсни 21. і д.). Вступом до заговорів є такі вислови: „встану я (імя) і піду з дверий у двері, з воріт у ворота, в чистеє поле, в широке роздолє, к синьому морю, умию сь я ранньою росою“ і т. д., що вказує на старинність заговорів. Се первісно — споминн обставин, при котрих витворив ся заговір (Потебня, Малор. Народ. Пѣсни 25.).

Пословиці — се короткі реченя, що висловлюють гадки і погляди та прáвила житєвої мудрости народу, основані на довговікових поміченях, досьвідї та на історичних подіях. У пословицях відбив ся незвичайно виразно характер народу, єго звичаї і повіря, погляд на долю, релїґію, Бога, природу і людий, одним словом весь сьвітогляд народу.

В історичнім розвитку пословиць треба відріжнити дві доби: давнїйшу і новійшу. В давнїйших пословицях, що зложили ся в дохристіянській добі, відбив ся давний, мітичний сьвітогляд народу. Таких пословиць остало дуже мало, а инші значно перемінили ся під впливом христіянського сьвітогляду. В тих пословицях замітний також і книжний вплив, як і сьв. Письма та релїґійної науки, а сим способом богато на Українї війшло книжних пословиць між нарід.

Богато пословиць відносить ся до давних народних вірувань і давного побуту. Віра в долю, щастє, лихо, злиднї проявила ся і в пословицях: „судженого і конем не обідеш“, „не роби ся красним, а роби ся щасним“, „не страшні злиднї за горами“, „біда лихом свище“. Цікаві також пословиці, що відносять ся до української природи і хлїборобства.

Історичні події, що лишили слїди в житю народу, найшли також відгомін у пословицях. Найдавнїйші взірцї таких пословиць находимо в Початковій Лїтописи, де вони названі „притчами“ або „словами“, н. пр. про Обрів, Радимичів, н. пр. згинули як Обри, „бѣда аки въ Роднѣ“ (Ипат. лѣтоп. 980. р.: „Руси веселье пити, не можетъ безъ того быти“ (986. р.); „единъ камень много горньцевъ изби-

ваетъ“ (1217. р.); „не погнетши пчелъ — меду не ѣдати“ (1231. р.), або в „Слові о полку Ігоревім“: „ни хытру, ни горазду, суда Божія не минути“. „Толи не будеть межю нами мира, оли камень начнеть плавати; а хмель почнеть тонути“ (Початкова Літопись під р. 981.) і т. ин. Історичні пословиці обіймають ріжні доби історії українського народу аж до найновійших часів (н. пр.: „не в пору гість гірше Татарина“; „Служив Москві Іване, а вона єго гане“; „Іван носить плахту, а Настя булаву“ [про Скоропадського]; „погиб, як Швед під Полтавою“ і т. д.).

Богато давних історичних пословиць щезло з памяти народа, бо нові пословиці випирали давні.

Дуже богатий є відділ пословиць, що дають погляд на ріжні обставини родинного і суспільного побуту народу. В побутових пословицях зберегли ся сліди ріжних степенів культури. Деякі пословиці зберегли ще спомини про давні часи, коли нарід жив пастушим житєм, в инших відбив ся рільничий побут. Пословиці з родинного житя доповняють і поясняють поезію весільних пісень. Етичні погляди народу висловлені виразно в пословицях про правду і кривду, про богатство і бідність, мудрість і дурноту: „Неправдою сьвіт перейдеш, та назад не вернеш ся“; „Риба глядить, де глубше, а чоловік, де лучше“ і т. ин. Єсть богато пословиць, що мають свій корінь у народних з в и ч а я х, инші знов у к а з к а х, п е р е к а з а х або п і с н я х і тільки тоді можна їх зрозуміти, коли знаємо дотичну казку (н. пр. „на злодію шапка горить“) або переказ. Тому то пословиця являє ся нераз яко с к о р о ч е н а к а з к а, а навпаки деякі казки і перекази є лише р о з ш и р е н і п о с л о в и ц і.

В старовину пословиці звали ся „п р и т ч а м и“. Чимало пословиць находимо і в літературних творах.

Форма пословиці є звязке реченє уложене до складу, часто метафоричним поетичним язиком. Сей склад виражає ся як розкладом слів, так і ритмою та алїтерацією, н. пр. „В Луцьку все не по людську: навколо вода, а в середині біда!“ Часто стрічаємо в пословиці дві части, що відповідають собі ритмою або метричним складом. Пословиці вяжуть ся тісно з піснями, казками і загадками. Походженє пословиць з пісень, казок та історичних подій є доказом, як скоро та форма народної поезії зміняла ся

з случайної події в поуку загально признану і переживала столїтя і була примінювана в житю народа і поодиноких людий. Вона була признакою розуму, а в давнину виводили єї початок від „віщих“ людий.

Прислівя ріжнять ся від пословиць тим, що звичайно не містять у собі думки загальної вартости, як се буває в пословицях, але мають своє значінє, коли їх вставить ся серед розмови у відповідній хвилї і відповідно до якоїсь гадки. Вони служать отже для підкріпленя плястичности висловлюваних думок, н. пр.: „от тобі віз і перевіз“; „нї в кут нї в двері“; „говорила небіжечка до самої смерти“ і т. д. Український нарід має дуже богато таких прислів. Окрім того має український нарід примовки, приказки (сьпівомовки), відповідні всяким нагодам і хвилям житя і ріжним житєвим обставинам.

Загадки — се є одна з первісних форм поезії у кождого народу, — форма метафорична, як се бачимо і в обрядових піснях, казках і пословицях. Особливо велике поважанє мали загадки у східних народів яко признаки мудрости того, що їх загадував і того, що вмів відгадати. Загадка є гарно уложеною метафорою, не легкою до розвязки.

В народнім житю загадки лучать ся з сьвяточними забавами, хоч не мають такого обрядового значіня, як обрядові піснї або заговори. Загадки зближені більше до пословиць і що до уживаня в житю народу і що до форми та змісту. Мітольоґи надавали великого значіня загадкам і вказували в них міти про небесні сьвітла, про воздушні і космічні явища. Богато загадок книжних війшло між нарід, особливо з розповсюднених в XI. ст. в староруськім письменьстві т. зв. „вопросовъ и отвѣтовъ“, зачерпнених з византийської лїтератури, з апокрифічних творів, із збірників „Пчелъ“ і т. п.

Староруське письменьство майже не зберегло народних загадок. Однак у Начальній Лїтописи під 1016. р. стрічаємо слїди давних загадок, котрими послугували ся дружинники разом з численними пословицями. Ярослав Мудрий з Новгородцями стояв над Днїпром проти Сьвятополка й єго дружини, як оповідає лїтопись: „и бяше Ярославу мужъ въ пріязнь у Святополка и посла къ нему Ярославъ отрокъ

свой нощію, рече къ нему: — онъ сій, что ты тому велиши творити? (і тут наводить загадочний вислів про силу противників і про сподіваний бій): меду мало варено, а дружины много; и отрече ему мужъ той: — рци тако Ярославу: да аще меду мало, а дружины много, да къ вечеру дати. И разумѣвъ Ярославъ яко въ нощь велитъ сѣчи ся". Для зрозуміня сего загадочного вислову треба нагадати порівнане битви з бенкетом, з питєм старинного словянського напитку „меду" в „Слові о полку Ігоревім" і в історичних народних піснях.

В старовину були такі загадки, але в сучасних не находимо таких, щоби відносили ся до війни. У старинних Греків були такі загадки Сфінкса — про Едипа, а також в ґерманській мітольоґії в ґерманській Едді про борбу між богами і велитнями з підмогою загадок. Се свого рода поєдинок, при чім невгадуючий загадки переплачує житєм.

В давних українських і словянських загадках таку ролю сфінкса мають вілї (русалки) і Баба-Яґа. В українських русальних піснях стрічаємо звичайно три загадки: що росте без коріня? (камінє), що цвите без цьвіту? (папороть або н. пр. сосна), що біжить без поводу? (вода) Окрім пісень-загадок є ще казки-загадки, в котрих люди відгадують загадки царя або мудрої дївчини. Старинність сего мотиву про мудрість женщини сягає до Початкової Лїтописи, оповіданя епічного про княгиню Ольгу, котра „бѣ мудрѣйши всѣхъ человѣкъ" (Ипат. Лѣтоп. 987. р.). Ольга перехитрила („переклюкала") византийського цїсаря і Деревлян. В оповіданях про відносини Ольги до Деревлян добачають дослїдники черти схожости середньовічних епічних оповістий, а подібними прикметами, як Ольга, визначає ся в лїтописи також в. князь Володимир. Пізнїйші перекази оповідають про розумні замітки Ольги, коли вона була „перевізницею".

Найбільш цікаві старинні загадки, н. пр. „Баба-Яґ виламп нога, весь міръ кормить, сама голодна" (соха) Сонце зображає ся в отсих загадках: „що без огню горить?" — „Стоїть дерево серед села, а в кождій хатці по гілячці". Крім того сонце зображене в загадках, як: „красне яблочко, веретено" і т. п. Вітер і грім зображають с

конем, котрого не піймає: „Кінь біжить, земля дрожить“. „Чорна корова весь сьвіт поборола“ (ніч).

Як у піснях, так і в загадках находимо епітети, порівнаня й иньші прикраси поетичного народного язика.

В розвитку загадок можемо ще нині добачити вчасти мітичну основу, де сили й явища природи порівнані з бездушними предметами, сонце з веретеном, місяць з дїжею і т. д.; в инших сили й явища природи порівнані із зьвірятами або ростинами (зооморфізм), н. пр. місяць із сивим жеребцем, ніч із чорною коровою, сонце з дубом-стародубом і т. д. На останку сили й явища природи являють ся вчоловічені яко люди (антропоморфізм); сонце — красна дївиця, місяць — пастух, що ходить за зьвіздами — вівцями, дим — син, а огонь — батько і т. д.

Форма загадок, як і пословиць складна; в них також находимо ритму, асонанцію й алїтерацію [1]), н. пр. „Ходив, ходив Ходоман, усїх дїтий годував, як упав, так пропав, нїхто єго не сховав“. Однак є також загадки прозового складу. Загадки зливають ся часто з піснями і казками, а ще частїйше з пословицями.

---

[1]) Асонанція — се неповна, приблизна ритма, сузвучність голосівок: алїтерація — повторенє одних і тих самих співзвуків (шелестівок) на початку наголошуваних складів або сузвучність початкових складів слів.

Збирачі і дослідники української народної словесности.

В другій половині XVIII. ст. проявило ся у західній Европі а також у Німеччині переконане, що треба „йти в народ", щоби єго добре пізнати, зрозуміти і відчути житє простолюдя, бо тілько тим способом можна вірно зобразити єго сьвітогляд і народним духом оживити поетичну творчість. Майже сучасно почали ся і на Україні записуваня творів народної словесности. Се змаганє зродило нову вітку науки, — народовіданє (етноґрафію). Дрібне українське паньство не цурало ся рідної мови і предківських звичаїв, переказів та пісень і ся тісна звязь з народом послужила основою для тих змагань українських народописців, щоби зберегти перед затратою дорогоцінні скарби народної словесности. Навіть московські і польські народописці заціказили ся під конець XVIII. століття творами української устної словесности, цінили їх саморідність і оповіщували українські пісні та розвідки про твори української народної словесности, звичаї і т. п.

Першим огнищем українського народовіданя став Харків, де кн. **Микола Цертелев** († 1869.), одушевлений любовю до місцевої народности і першими неясними здогадами про наукову вагу дослідів народної поезії, положив основи до збирань і вивченя устної словесности. В 1818. р. зладив він і видав 1819 р. в Петербурзі „Опытъ собранія малорусскихъ пѣсней" (10 народних дум), в котрім звеличив поетичний ґеній українського народу і чисту моральність яко одиноку спадщину, збережену перед посяганєм сусідних народів, признав „українську мову не менше инших язиків спосібною до поезії" та звернув увагу на конечність народности в рідній літературі. Опісля висловив погляд, що „ні одна словянська мова не має стілько ріжнородних чудових творів поетичних, як українська".

Ал. Павловський, що жив у Слобідській Україні, видав у Петербурзї першу „Грамматику малороссійскаго нарѣчія“ (1818. р.), в котрій вказав на деякі більші і менші поетичні твори в народній мові з XVIII. столїтя і звернув увагу на силу чувства, гумор, простоту і реалїзм української поезії. Він виказав, що українська мова пригідна не тілько до легкої поезії і карикатурного зображеня народного побуту, але й до чогось висшого, треба тілько піднести просьвіту на Україні.

Адам Чарноцький, Поляк, родом з Мінщини, відомий під прибраним іменем **Доленґа-Ходаковський**, рівночасно вештав ся по Україні, Галичині і Московщині, збирав старі памятники і записував народні пісні, та став промостником українського народовіданя. Все єго житє було вандрівкою ученого розвідувача, археольоґа й етноґрафа. Єго записи не дїждали ся однак повного виданя, а значною частиною їх покористували ся М. Максимович, В. Антонович і М. Драгоманів у своїх збірниках, а також В. Науменко у „Кіевскій Старинѣ“ та Хв. Вовк у „Матеріялах до української етнольоґії“.

Ізмаїл Срезневський (1812—1880. р.) у Харкові, московського роду, одушевив ся українським житєм і народною словесностю і видав збірник „Запорожская Старина“ (6 частин, у Харкові 1832—1838.) переважно історичних дум (між тими деякі підроблені), а також матеріялів та розвідок до української історії, що мав великий вплив на письменників і поетів. Він віщував українському письменьству гарний розвиток у будучині, а перейшовши опісля на ниву язикознавства, обстоював самостійність і окремішність українського язика. Около Срезневського утворив ся у Харкові цїлий кружок народописцїв і письменників (Вадим Пассек, Костомарів, Метлинський і ин.).

Плятон Лукашевич, дідич з Полтавщини († 1887. р.), видав „Малороссійскія і Червонорусскія народныя думы и пѣсни“ (Птб. 1836. р.) записані на Україні, між тим вперше замітну думу про Самійла Кішку (галицько-руські пісні перепечатав із збірника Вацлава з Олеська).

Микола Маркевич, автор „Исторіи Малороссіи" (5 томів), чоловік висшого поетичного хисту і глубокої осьвіти, талановитий музик, був народописцем старої школи, описував не тілько „Обычаи, повѣрья, кухня и напитки у Малороссіянъ", але її видав „Народ. украин. напѣвы положенные на фортепяно" (1840.). Другим таким народописцем старого віку був **Микола Закревський** († 1871. р.), видавець збірника „Старосвѣтскій Бандуриста", в котрім помістив крім пісень Словар український і пословиці.

Вельми заслужив ся для української науки і народовідання **Осип Бодянський** (1808—1876.), уроджений у Полтавщині в місті Варві, учив ся в полтавській духовній семінарії, опісля в московськім університеті і в 1837. році боронив маґістерську дисертацію „О народной поезіи славянскихъ племенъ", виїхав відтак за границю для дальших студій історії і літератур словянських і заняв опісля катедру словянських язиків у Москві. Він переложив московською мовою Шафарикову „Словянську народопись" і „Словянські Старинности". Яко секретар „Общества исторіи и древностей россійскихъ" видав 100 томів многоцінного історично-фільольоґічного збірника під заголовком „Чтенія". Строгість цензури Миколаївських часів доходила до того, що Бодянський задля поміщеня в „Чтеніяхъ" опису подорожи по Росії Англичанина Флєтчера з XVI-го століття стратив професуру і секретарство, але в 1849-тім році знов вернув на катедру. В „Чтеніяхъ" подав Осип Бодянський крім „Исторіи Руссовъ" також Літопись Самовидця і багато инших літописий і жерел до історії України, а також чотиротомовий „Збірник пісень Галицької й Угорської Руси". Я. Головацького. Він видав також замітну розвідку „О времени происхожденія славянскихъ письменъ".

Роботу на ниві народовідання розпочату без наукової основи повели більш науковим ладом **Михайло Максимович** і **Амврозій Метлинський**.

Михайло Максимович[1]) виступає вісім літ пізнійше, пі-

---

[1]) Максимович Михайло, ур. коло Золотоноші в Полтавщині 1804. р., ум. 1873. р.), був спершу професором ботаніки в університеті

сля першої проби кн. Цертелева на полї українського народовіданя з більше означеним поглядом на єство й історичне значінє народної поезії та видає „Украинскія народныя пѣсни“ [1]). Під впливом народно-романтичного напряму, що процвитав на Українї особливо в 20-тих і 30-тих роках XIX-го столїтя, висказував Максимович думки та ідеї про потребу самостійного розвитку національних основ і звороту від штучного і вимушеного писаня в літературі до природи, до народности. В своїй річи, читаній у московськім університетї, висловлює він погляд, що „самостійність повинна бути конечно участию народу, котрий хоче жити плодотворним житєм і лишити спадщину потомним поколїням, бо там нема житя, де нема самостійного розвитку“. Однак сї погляди Максимовича про самостійний розвиток народу і про народність були доволї неясні і невиразні та зливали ся з розумінєм урядової народности московської. Всеж таки в єго науково-лїтературних, а іменно в критичних розвідках з історії й археольоґії України, особливож Києва, в замітних дослїдах з українського народовіданя і мови та в єго збірниках українських пісень були головною і визначною прикметою єго українські змаганя.

Збірник українських пісень довів Максимовича до знакомства з Миколою Гоголем, що опісля перемінило ся в щиру приязнь. Гоголь був очарований Україною, єї старовиною і піснями, задумав написати історію України, забрав ся також до української етноґрафії, а добутком сего етноґрафованя були єго твори, з котрих починає ся і в мо-

---

в Москві, а відтак професором московської лїтератури в київськім унїверситетї. В історичних розвідках пояснив він ріжні питаня з княжих часів, з середньої і козацької доби України. Написав чимало історично-топоґрафічних дослїдів про Київ й околицю, а також археольоґічні та етноґрафічні розвідки про народний побут, народний календар, повіря, перекази. В язикових розвідках збивав погляди Поґодина, начеб Україна заселила ся українським племенем аж по спустошеню України Татарами. Написав також між иншим „Историю древней русской словесности“. Українською мовою переложив він „Псалми Давидові“ і „Слово о полку Ігоревім“, до котрого дав цїнний коментар; писав також оріґінальні поезії українською мовою. Деякі з єго розвідок перестаріли ся наслїдком пізнїйших фільольоґічних, історичних та етноґрафічних дослїдів.

[1]) Перший збірник 1827. р., другий 1834. р. третїй 1849. р.

сковськім письменьстві нова доба народної сьвідомости. Збірник сей не остав без впливу і на ґеніяльного московського поета Пушкина, котрий під впливом українських пісень написав поему „Полтава“, один з перших творів московського письменьства з прикметами народности. Приязнь Пушкина, плодотворна для Гоголя, не обійшлась і без взаїмного впливу Гоголя на Пушкина, а навіть на Жуковського, котрий, хоч старший від них і консервативний, звернув пильну увагу на народну поезію.

Хоч Максимович у своїх історично-етноґрафічних працях був перенятий любовю до рідного краю і народного житя, однак що до української народности не мав ще ясного розуміня. Виріс він у школї московського романтизму, що почав приймати народну закраску, а з свого боку вніс в него український відтїнок. Він був переконаний, що українська мова може бути мовою поезії, але думав, що не може бути мовою анї осьвіченого суспільства, анї мовою науки.

Амврозій Метлинський (ур. біля Гадяча 1814., † 1870.) одержав початкову осьвіту під проводом українського письменника Макаровського, а відтак ґімназийну й унїверситетську в Харкові під впливом Петра Артемовського-Гулака. Опісля став професором московської лїтератури в Харкові. Писав українські „Думки й піснї“, але найбільш заслужив ся на той час найкрасше зложеним збірником з наголовком „Народныя южнорусскія пѣсни“ (Київ 1854. р.), в котрім подав ріжні народні піснї, а також думи позаписувані у кобзарів, що бували звичайними єго гістьми.

Микола Костомарів (1817—1885.), визначний український історик, уже яко слухач харківського унїверситету був пильним збирачем і дослїдником устної народної словесности і в самих починах своєї наукової дїяльности написав розвідку (1843. р.) „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“. Знищену на приказ харківського архиєрея задля самостійних поглядів сю розвідку видав Костомарів опісля з наголовком „Историческое значеніе южно-русскаго народнаго пѣсеннаго творчества“ (1880.), відтак появила ся єго „Исторія козачества въ памятникахъ южно

русскаго народнаго пѣсеннаго творчества" (1883. р.), „Семейный бытъ въ произведеніяхъ южнорусскаго народнаго пѣсеннаго творчества" (1890.), а давнійше „Славянская миѳологія" (1847. р.) і „Объ отношеніи русской исторіи къ географіи" (1863.).

Костомарів виказав необхідність етноґрафії для історика яко науки про нарід, а згадані в горі цінні єго розвідки, оперті на певній науковій підвалині і глибокім знаню житя і минувшини українського народу, не втратили й досп великої своєї стійности і тому треба вважати Костомарова одним з перших що до часу і значіня учених етноґрафів-дослідників в українській науці.

Пантелеймон Куліш (1819—1897.) стоїть неначе на пограничу старої народописної школи і нової доби українського народовіданя. Єго „Записки о Южной Руси" (в двох томах, 1856—1857.) були замітною на свій час появою (матеріял III. тому появив ся пізнійше в „Чтеніяхъ московского общества исторіи и древностей"). Єго Записки є одноцілою живою народописною картиною, що дає нам образи народного побуту і кобзарів-бандуристів. Нарід представляє ся єму живим памятником старовини, в котрім зберегли ся скарби народної душі і поетичного почуваня.

„Основа", літературно-науковий місячник (Спб. 1861 до 1862.), викликала оживленє народописних дослідів, а в ній виступає ціла громада нових дослідників не тілько на ниві історії й археольоґії України, але й народовіданя. **Анатоль Свидницький,** автор семейної хроніки-повісти „Любородські", оповістив там обємисту розвідку „Великдень у Подолянъ". **Матвій Симонів**, під прибраним іменем Номис, подав основну розвідку „Різдвяні святки", а окремо видав „Українські приказки, прислівя і т. п." (Спб., 1864.).

Павло Чубинський (уродив ся в Борисполї коло Переяслава, † 1884. р.), займає неперечно перворядне місце на полї новійшого українського народовіданя. Протягом двох років (1869—1870.) зібрав він такі богаті засоби, яких попереду не вспіли нагромадити цілі наукові товариства за довгий час. Зібрані єго заходами народописні засоби по-

явили ся з наголовком: „Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ югозападный край“ (7 обємистих томів, Спб. 1872—1877.), в котрім окрім пісень, казок і т. п., поміщені наукові розвідки В. Антоновича про чари, Ол. Кистяковського про волосні суди, К. Михальчука про українську мову, з картою говорів. Се що до богатства і ріжнородности матеріялу одиноке в нашій літературі виданє довершене одиницею в так короткім часї.

Дальшу роботу на тій ниві на основі вимогів новійшої науки, званої фолькльором, підняв „Отдѣлъ Императ. географ. Общества“ у Києві, заснований там 1873. р., в котрім опріч П. Чубинського зібрав ся поважний кружок визначних українських учених, як **В. Антонович, М. Драгоманів, Павло Житецький, Ол. Кистяковський, Константин Михальчук, Микола Лисенко, Олександер Русів, Іван Рудченко, Хведір Вовк, М. Левченко, А. Лоначевський** і ин. Головою сего Відділу імперат. ґеоґр. Товариства був український вельможа Галаган. Добутком живої діяльности сего Товариства були два томи „Записокъ Юго-западн. отдѣла импер. геогр. Общества“ (у Києві 1874—75) з окремими розвідками з обсягу народовіданя і народописними записами. Сучасно вийшли „Народныя южнорусскія сказки“ **І. Рудченка** († 1905. р.) в двох томах (1869—1870.) і єгож цінний збірник „Чумацкія пѣсни“ (1874. р.) з основною розвідкою „Чумаки въ народныхъ пѣсняхъ“.

Незвичайну діяльність розвинув знаменитий композитор **Микола Лисенко,** котрий не тілько виданєм „Збірників пісень“ збогатив зібрані доси засоби, але й записами мельодій та розвідками про народну музичну творчість („Характеристика музикальныхъ особенностей малорусскихъ думъ исполняемыхъ кобзаремъ Вересаемъ“ в І. томі згаданих Записок. (Про Остапа Вересая подав там цінну розвідку Ол. Русів).

Взірцевими з наукового становища є **В. Антоновича** і **М. Драгоманова** „Историческія пѣсни малорусскаго народа“ (два томи, Київ 1874—1875.), з цінним переднім словом і основними поясненями пісень і дум, **М. Драгоманова** „Малорусскія преданія и разсказы“

(Київ, 1876. р.) і **Павла Житецького** „Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія“ (Київ, 1876. р.). Се живе зацікавленє українським народовіданєм проявило ся ще видатнійше в обємистім двотомовім виданю з наголовком „Труды 3-го археологическаго съѣзда, бывшаго въ Кіевѣ 1874. г.“ (1877—1878.), в котрім напечатані цінні реферати з обсягу народовіданя, історії, археольоґії і мистецтва України українських і московських учених. Одначе дальшу роботу в тім напрямі перервано царським указом з 1876. року, котрим на основі доносу Юзефовича заборонено дальшу діяльність сего Відділу, а також взагалі українське письменьство.

Досліди народного житя, побуту й устної словесности, ведені з поважними успіхами у західній Европі й на Україні, захопили також галицьку, буковинську й угорську Україну. **Іван Могильницький**, крилошанин Перемиської капітули, написав розвідку „Вѣдомѣсть о русскомъ языцѣ“, в університетських альманахах львівських проф. Ґітнера появили ся українські народні пісні з розправою Дениса Зубрицького (1821. і 1822.), в 1835. році в Перемишлі „Ruskoje Wesile“ **Йосифа Лозинського**, а в збірнику „Русалка Днѣстровая“ (1837. у Будимі) народні пісні записані **Іваном Вагилевичем** з єго розвідкою. Записи з народних уст подав також „Вѣнокъ“ (у Відні, ч. I. 1846. і ч. II. 1847.), в 1841. р. у Відні видав Я. Головацький „Галицькіи приповѣдки и загадки зібраніи **Гр. Ількевичом**“.

В 30-тих рр. XIX. столїтя почали в Галичині вивчувати народно-поетичну українську старовину також польські народописцї. **Вацлав з Олеська** (Вячеслав Залеський), ґубернатор Галичини († 1849. р.), видав „Pieśni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego“ (Львів, 1833. р.) з обємистим переднім словом, в котрім проявляє ся тілько романтична чутливість, але не бачимо в нім ще сьвідомого розуміня ваги народної поезії для дослідів мови, історії й єї живого значіня для сучасного письменьства. Всеж таки сей збірник мав сильний вплив у Галичині, бо виявив велике богатство поетичної творчости українського народу, а перші тут почини відродженя народного письменьства замічає ся майже сучасно з появою сего збірника.

Меншу стійність має збірник **Жеґоти (Ігнатія) Павлї** „Pieśni ludu ruskiego w Galicyi“ (том I., 1839., том II., 1840.), в котрім він користував ся в значних розмірах записями Я. Головацького.

З розповсюдненем народного житя і лїтературного руху в 60-тих і 70-тих та пізнїйших роках XIX. столїтя в галицькій і буковинській Україні в ріжних видавництвах, н. пр. „Зоря яко альбумъ на г. 1860.“, у „Вечерницяхъ“, „Меті“, „Правдї“, „Зорі“, „Житю і Слові“ почали появляти ся записи творів устної словесности і народописні розвідки, а також окремі збірники: **І. Галька** „Народныи звичаи и обряды надъ Збручемъ“ (дві части, Львів, 1860. і 1862.), **Счастный Саламонъ** „Коломыйки и шумки“ (Львів, 1864.), **І. Нечуй-Левицький** „Світогляд українського народу“ (Львів, 1868. і 1879.), **Гр. Купчанко** „Пѣсни буковинской Руси“ (Кіевъ 1875.) і инші. Однак найбільшу заслугу здобув собі **Я. Головацький** величезним збірником, виданим Ос. Бодянським з наголовком „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“ (4 томи, 1863—1865.) в „Чтеніяхъ московского Общ. исторіи и древностей“) й окремо. Окрім того оповістив він чимало народописних розвідок.

Громада київських учених і народописців приложила до видань вельми богатих народописних записів у 70-тих роках XIX. столїтя історично-порівнуючу методу й оповістила крім того цїлу низку цїнних народописних розвідок. Сю роботу розпочату в київськім віддїлї імператорського ґеоґрафічного Товариства провадив дальше **Михайло Драгоманів** (1841—1895.) після перенесеня з Києва, по виданю згаданого в горі царського указу 1876. р., спершу в Женеві, де видав „Нові українські пісні про громадські справи“ (1884. р.) і „Політичні пісні українського народу“ (дві части 1883—1885.) з основними поясненями історичними, а крім того написав на становищі професора уіверситету в Софії чимало цїнних розвідок з обсягу народовідання (виданих заходом М. Павлика у Львові з наголовком „Розвідки Михайла Драгоманова“ в 4-х томах 1899—1907.).

Побіч Драгоманова визначив ся вельми на полї українського народовідання професор харківського університету

Олександер Потебня (1836–1891.), неперечно після Міклошича перший що до глибокої ерудиції і ріжнородности знаня язикознавець. Глибоке фільольоґічне знанє прикладав він до народописних дослідів. Окрім численних розвідок із сего обсягу видав обємисте діло з наголовком „Объясненіе малорусскихъ и сродныхъ съ ними пѣсень“ (Варшава, два томи, 1883–1887.), в котрім розбирає і пояснює сї пісні в порівнаню з иншими словянськими, литовськими і ґерманськими що до мотивів на основі мітольоґічної теорії, але з певною обережностю у виводах.

Павло Житецький (1836–1911.), професор ґімназії у Києві, окрім основних і цінних праць на ниві язикознавства, оповістив також вельми основні розвідки з царини народовідання [1]).

Царський указ з 1876. року припинив роботу українських письменників, учених і народописців, однак перегодом, хоч его не знесено, а доповнено ще деякими тайними розпорядками, російська цензура злагіднїла так, що маломалу стали появляти ся знов українські видання. Незвичайний вплив на розбудженє лїтературної, наукової і народописної діяльности мало заснованє історичного місячника „Кіевская Старина“ (в Києві 1882.), що виходив до 1906. року, а відтак появляв ся українською мовою з наголовком „Україна“ (протягом 1907. року) і є невичерпаною скарбоною для всіх дослїдників українознавства. Протягом четвертини столїтя подали там неперебрану силу народописних записів і цінних розвідок: **В. Василенко, В. Горленко, Дикарев, М. Драгоманів** (під прибраним іменем Кузьмичевський), **О. Ефименкова, І. Манжура, М. Марти-**

---

[1]) „Малорусскій Вертепъ“ (Кіевъ, 1882.), „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“ (Київ, 1893. р.), „Малорусскія вирши нравоучительнаго содержанія“ („Кіевская Старына“ 1893.), „О языкѣ и поэтическомъ стилѣ народныхъ малорусскихъ думъ“ (ibid. 1893.), „Странствующіе школьники въ старинной Малороссіи“ (ibid. 1893.), „Малорусскія вирши нравоописательнаго содержанія“, „Старинная запись народныхъ малорусскихъ думъ“ (ib. 1893.), „Отраженіе пѣсенныхъ мотивовъ въ народныхъ малорусскихъ думахъ“ (ib. 1892.), „Творцы и пѣвцы малорусскихъ думъ“ (ib. 1892.).

нович, В. Милорадович, В. Науменко, І. Новицький, Т. Рильськи Д. Яворницький, М. Сумців і инші. Сей останній, професо харківського університету, основною розвідкою „Совре менная малорусская этнографія" („Кіевская Ста рина" 1893—1894.) доповнив „Исторію русской этно графіи" А. Пипина, а в розвідці „Культурныя пере живанія" (ib. 1889—1890.) подав богаті подробиці пр народні обряди.

Борис Грінченко (1863—1910.) видав збірник „Этногра фическіе матеріялы" (3 томи, Чернигів 1895—1899.) котрий можна що до богатства поставити поруч видан П. Чубинського і Я. Головацького, а крім того „Литера туру украинскаго фольклора" 1901. р. і великий 4-томовий „Словарь украинскаго языка".

Слідами П. Житецького посунув значно вперед наук українознавства професор київського університету **В. Пе ретц** у творі „Изслѣдованія и матеріялы" (1900—1902.) в котрім виказав важне значінє впливів старих памятникі у висліджуваню української народної словесности.

З заранєм свободи в бувшім російськім царстві гро мада українських учених основувала у Києві Українськ Наукове Товариство, котре почало 1908. р. видават українською мовою „Записки Наук. Товариств в Києві" (доси 9 томів) і там оповіщувати також запис і розвідки з народовіданя.

Побіч сего Товариства у Києві розвинуло вельми жив діяльність під проводом професора **М. Сумцова** Харківськ фільольоґічне Товариство і видало в своїх „Сборникахъ чимало народописних записів і розвідок.

Коли на Україні царським указом 1876. р. застанов лено розвиток рідного письменьства, стало засноване (1873.) у Львові значними жертвами народолюбців з України То вариство ім. Шевченка пристановищем для україн ського слова і письменьства. Живу діяльність проявил воно з 1893-тим роком, коли перестроєно єго на лад акаде мії наук у Наукове Товариство ім. Шевченка. Ви дає воно місячними книжками „Записки" (доси 130 томів) крім того „Етноґрафічний Збірник" (доси 38 томів і „Матеріяли до української етнольоґії" (доси 18 томів).

Між робітниками в Науковім Товаристві імени Шевенка визначили ся на ниві народовіданя особливо ван **Франко** († 1916. р.)[1], **Володимир Гнатюк**[2], **Осип Роздольський**[3], **Іван Верхратський** († 1919. р.)[4], **Філярет Колеса**[5], енон **Кузеля**, **Володимир Шухевич** († 1915. р.)[6] і инші, надднїпрянських Українців **Хведір Вовк** († 1918.), з угорських **Гіндор Стрипський.**

В слїд за українськими народописцями почали звертати ільшу увагу на українське народовідане Поляки, Москалї, ехи, Нїмцї і т. д.

Оскар Кольберґ видав богату збірку з наголовком Lud, jego zwyczaje" і т. д., а відтак „Pokucie, braz etnograficzny" (том I—IV. в Кракові 1882—89.), отрі можна поставити поруч „Трудів" П. Чубинського збірника пісень Я. Головацького. Заходами проф. І. Коерніцького і Ос. Кольберґа появило ся у виданях раківської Академії Наук під заголовком „Zbiór wiadości do antropologii krajowej" чимало зібраних собів народописних. Окрім того Марцїнковський (під рибраним іменем Новосельський) видав „Lud ukraiński" (1857.), а у виданю „Stepy, morze i góry" (1854.) подав цімаві замітки про народні обряди і т. ин.

А. Пипін (1833—1903.), визначний історик московської тератури, видав в 4-х томах „Исторію русской этнорафіи", в котрій оцінив заслуги українських народопи-

---

[1]) І. Франко оповістив між иншим „Студії над народними піснями", видав „Галицько-руські приповідки" в V. томах і т. п.

[2]) В. Гнатюк видав „Галицько-руські леґенди", „Коломийки", „Гаївки", „Анекдоти", „Новелї", „Знадоби до гал.-ської демонольоґії" і т. п.

[3]) Ос. Роздольський зібрав велику силу казок і пісень з нами.

[4]) Проф. Верхратський видав цінні дослїди галицько- і угорсько-руських говорів, а „Пробу упорядкованя українських говорів" подав оф. І. Зїлинський.

[5]) Ф. Колеса напечатав цінну розвідку про ритміку українських пісень.

[6]) В. Шухевич видав богату збірку пісень, опис звичаїв і т. п. а. „Гуцульщина" (5 томів).

сців (в III. томі) і подав основний огляд українського на-
родовідання.

З чеських видань „Časopis českeho Museum"
подав розвідки **Івана Вагилевича**: „Huculové obyvatel
vychodniho pohorji Karpatskeho" (1838—39. в Пра-
зі), з піснями, описом звичаїв і словарцем гуцульског
говору, „O upirech a vidmach" (також 1841. р.) і „Bo-
kové lid ruskoslovansky v Haliči", та **Якова Голо-
вацького**: „Cesta (подорож) po halicke a uherske Ru-
si" (також 1841.). В новійших часах навязали ся літера-
турні взаємини між галицькою Україною і Чехами головн
з підмогою Франтішка Ржегоржа, котрий довго про-
живав у Галичині і подавав у чеських научних часописях
численні народописні розвідки про звичаї (весілє, похо-
рони, руське село, про топірці, про різьбара Юрка Шкри-
ляка і т. п.).

З західно-европейських народів заходами М. Драго-
манова звернули головно увагу на українське народовідан
Англичани, Французи, Італійці, а також Німці. Українсь
думи і пісні появили ся у взірцевім перекладі **Фридри
Боденштедта** з наголовком „Die poetische Ukrain
(Stuttgart, 1845.), а **Сімігінович - Штавфе** видав переклад
„Kleinrussische Volkslieder" (в Липську, 1888. р
Систематичну роботу про українське народовідане розпоч
професор черновецького університету **Др. Раймунд Кайнд**
дослідами про буковинських Гуцулів і оповістив чимал
розвідок по ріжних німецьких видавництвах, в чім єму п
собляло віденське антропольогічне товариство в „Mitte-
lungen der Anthropologischen Gesellschaft
Wien".

У видапю „Die Österr.-ungar. Monarchie
Wort und Bild" в томі „Galizien" напечатана розвід
Олександра Барвінського: „Das Volksleben der Ruth-
nen" з ілюстраціями (Відень. 1898.), а професор **Сте
Рудницький** видав у Відні 1916. р. „Ukraina, Land u
Volk, eine gemeinfassliche Landeskunde", де в розд
„Anthropogeographie" подав з картою народописною най
війші висліди про український нарід, єго розселенє, ку
туру і т. д. У збірнику „Die Ukraine" (Berlin, 19
подав професор **П. Кремер** розвідку: „Die Ukraine u

ihre historischen Lieder" (про думи й українських кобзарів), а в збірнику „Die slavische Volksseele" (Jena. 1916.) напечатав **Олександер Барвінський** розвідку „Das ukrainische Volk in seiner Volksdichtung" з виїмками поетичної народної творчости в німецькім перекладі.

Загальний огляд української народної творчости.

Історія української народної поезії (в ширшім розумінню слова) сягає найдавнійших часів житя нашого народу, тих часів, коли творила ся сама мова народу. З розвитком мови і народного житя витворював ся з одного боку міт, а з другого поезія. На первіснім степені розвитку народного житя мова, міт і поезія були нероздільним явищем. Народне українське житє зберегло сліди і засоби глибокої старовини і цінні останки історичного народного побуту. Сими засобами заняла ся нова наука, народовідане, а учені дослідники добували дорогоцінні скарби з тої таємничої глибини, в котру вони почали вглубляти ся з початком XIX. століття. Вправді осуджуванє народної поезії проповідниками християньства, прогнанє її з книжного письменьства та недостача записів лишили літературу прямої жизнености, богатого жерела мистецької краси, а нащадків позбавили виразних сьвідоцтв пережитої минувшини, але всеж таки сї обставини не змогли винищити народної поезії. Сї обставини довели тілько до того, що маємо тепер розмірно пізну тілько форму народно-поетичних творів, а хоч у сучасній пісні зберегли ся нераз останки вельми глибокої старовини, то головні записи їх сягають тілько кінця XVIII. ст., коли змаганя її збирачів і дослідників вяжуть ся вже з початками нового народного українського письменьства. Але вже сї перші збирачі творів народної словесности споглядали на них як на останки щезаючих з народного житя явищ і одушевляли ся сими творами, котрим вони не находили нїчого рівного в цілій словянській поезії (н. пр. Бодянський).

Тимчасом дальші записи зроблені численними збирачами протягом XIX. століття виявили невичерпане богатство народного словесного скарбу, збереженого в народній

памяти і чудові та богаті мотиви народної творчости. Сї записи і досліди, роблені над творами народної словесности, стають певним доказом, що народна творчість не вимирає, а зроджує нові твори, що неначе нові парости розвивають ся з могутного старинного пня.

Звичайно вважають народну поезію несьвідомим збірним виразом усего народу, в котрім не було місця особистому придуманню і чутю та протиставлять сю збірну (колєктивну) творчість мистецькій поезії, яко виключно личній. Але хоч народна пісня дає нам часто високої краси поезію образів і висловів, то неперечно і на сїй царині, як і в пізнїйшій мистецькій (індивідуальній) поезії, виступав також личний поет, особливо талановитий, з буйною уявою і богатим даром слова, а тілько перегодом єго пісня задля поетичної стійности узагальнювала ся, зміняла ся, переіначувала ся, вигладжувала і ставала народною. Одначе условини єї ународовленя були в дійсности инші: коли у личного поета пізнїйшої доби проявляла ся все більше або менше єго індивідуальність, коли ся індивідуальність ставала нераз у суперечности з єго суспільством, то в народній пісні поет бував звичайно типовим представником своєї суспільної верстви, розвивав ся в єї обставинах, висловлював тілько єї сьвітогляд і почуваня. Народна поезія може бути тілько відсьвіченєм усталеного і виробленого практичного й етичного побуту; тілько тут являє ся спромога єї розповсюдненя й усталеня в народній верстві. В сїй злучности народного поета з єго суспільством основну вагу мало одно услівє живої питоменности і загальности народної поезії — мова. Сей личний поет, творець пісні, котра перегодом ставала народною, користував ся народною мовою на тім степені єї розвитку, коли єї живописність зберегала всю сьвіжість і коли вона ще не щезла з буденної мови. Він був членом роду, єго поезія служила родовому культови, супроводила родовий обряд, сьвяткованя і т. п., промовляла пригідною для неї мовою, мала виявляти сьвітогляд того роду і находила для зображеня сего сьвітогляду мистецьку форму.

Утворена личним народним поетом пісня вигладжувала ся, перерабляла ся і змінювала, узагальнювала ся ставала народною подібно, як деякі твори Сковороди.

Шевченка, Чубинського, або в деяких галицьких та буковинських поетів перейшли до народних уст, або як зложені київськими академістами чи вандрівними дяками думи й пісні переходом ставали народними після достроєня їх до народного ладу. Наслідком того народна творчість не завмирає, а переймає та переробляє сї твори, що красою поезії і сьвітоглядом припали народови до серця і душі та розвиває ся дальше, а її продовженєм треба вважати поетичну творчість, що виявила ся з такою могутною силою в поезії Шевченка. „Його поезія — влучно замічає Костомарів — є прямим продовженєм народної поезії“. І не даром явила ся вона тоді, коли давні народні пісні стали забувати ся. Поезія Шевченка, як каже Костомарів, — се правесна, мила донька старої української поезії, витвореної в XVI—XVII. столітю та, як ся остання, була вона зовсім так само донькою старинної української поезії, сеї далекої від нас поезії, котру здогадливо можемо уявляти собі на основі твору Ігоревого сьпівця“.

Тимто українська народна поезія своєю високою красою й етикою звернула на себе пильну увагу не тільки українських збирачів, дослідників і письменників, але й чужосторонців задля свого великого богатства, високої літературної стійности і невмирущої сили народного духа. Велику заслугу в піддержаню поетичної творчости треба признати збирачам і дослідникам, котрі також на археольоґічних зїздах в XIX. столітю, особливо в Київі (1874.), а ще в більшій мірі в Харкові (XII. зїзд) ознакомили широкі круги наукового сьвіта з народним побутом і устною словесностю. Ще більше харківський університет і тамошне Фільольоґічне Товариство під кермою проф. М. Сумцова пособляло народовіданю. Харківський археольоґічний зїзд дав почин до вивченя репертуару і побуту кобзарів та лірників, котрих найшло ся ще кілька сотень на Україні, та до заснованя окремої кобзарської музичної школи, а проф. М. Сперанський подав розвідку про кобзарів і лірників на основі зібраних дослідів і засобів.

Заходами проф. Сумцова й ґр. Уварової, предсїдниці археольоґічного зїзду, явила ся обємиста робота київського статистичного комітету про бандуристів і лірників у Київщині (1903. р.), впорядкована Доманицьким, з пе-

реднним словом М. Василенка. На основі тих дослідів, як і новійших, виявило ся, що на Україні живе понад 2000 бандуристів та лірників, котрі зберегають із глибини минулої доби перекази, пісні історичні й релігійно-моральні, що пособляють у значнім степені плеканю і розвиткови ніжних і людяних почувань у широких верствах неграмотного простолюдя.

ЗМІСТ.

*

Поправки і доповненя.

Стор. 34 ряд 10 з долини зам. старовиви має бути старовини:
„ 79 у наголовку сиґнатура **В** злишня.
„ 141—143 доповнене про Галицько-Волинську літопись:

Найновійші досліди виказали хибність гадки, нібй Галицько-Волинську літопись маємо без початку та начеб то волинські звістки Київської літописи з XII. ст. були останками »першої половини« Гал.-Вол. літописи. Ніщо не вказує на те, щоби ся літопись втратила що небудь на своїм початку, тим більше, що слова »Начало княженія« аж до »Галицького« є пізнійшою вставкою, що находить ся тільки в однім Іпатськім списку. Слова »По смерти (же) великого князя Романа« служать вповні природним вступом до Галицької літописи і всякі здогади про якісь утрачені вступні частини зовсім є довільні; на них у літописи не знаходимо ніяких вказівок. Сеж зовсім природна вихідна точка для літописця, що забирав ся описати історію Данила, почати від смерти єго батька і тих замішань, що по нім проявили ся. Нічого, що вказувалоб на Галицьку літопись, з еі характеристичним риторичним стилем, не знаходимо в Київській літописи.

Стор. 194 рад. 9 з гори після »Учительное Євангеліє« пропущена протинка , і злучник **а** перед словами **під заголовком.**

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

II. ЧАСТЬ.

(ТРЕТЯ (НАРОДНА) ДОБА ПИСЬМЕНЬСТВА)

У ЛЬВОВІ, 1921.

НАКЛАДОМ КНИГАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

Передне слово.

Випускаючи в сьвіт II. ч. »Історії української літератури«, подаю кілька заміток про еї уклад.

Розбір і виклад літературних творів лучив я, о скілько се було спроможно, з житеписями їх творців. Справдішній письменник вкладає у свій твір свою душу: тим то в творах письменника проявляє ся його особистість і його житє. У деяких наших письменників (передусім у Шевченка) можна зовсім ясно і виразно помічувати внутрішню орґанічну звязь між їх житєм та їх творами. Добре зрозумінє деяких наших письменників (н. пр. Федьковича) можливе тілько на основі докладного знаня їх житя. Але справдішне пізнанє і розумінє літературних творів і письменьства можливе тілько тоді, коли історик літератури не обмежує ся самими розважанями про письменника, а познакомить з письменником або його творами, так сказатиб, »в них самих«. Тимто часто наводжу, на скілько є місце, власні слова або частини з писань письменників і виписки з їх творів. Се причинило ся очивидно до збільшеня обєму отсего підручника. Одначе думаю, що се не причинить трудности, а радше улекшить пізнанє і зрозумінє нашого письменьства.

Щоби ще дальше не збільшувати обєму книжки, був я приневолений відложити спис літератури, котрою я користував ся, і показчик до ширшої »Історії української літератури«, котру приготовляю до печати.

При сій нагоді вважаю милим обовязком зложити на сім місці найщирішу подяку Вп. президентови Ю. Романчукови, проф. Дрови В. Щуратови і проф. Дрови Я. Гординському, що зволили переглянути рукопись і подали вельми цінні замітки і поміченя, а також Науковому Товариству ім. Шевченка, що допомогло вложеним на се накладом появити ся в печати сему виданю.

У Львові в липні 1921.

Ол. Барвінський.

Третя (народна) доба письменьства.

1. Загальний історично-літературний погляд. Внутрішні причини витвореня народного українського письменьства.

Після прилуки України до Московщини (1654 р.) розпочала ся небавом трудна народно-історична боротьба о збереженє самоуправи краю і прав та вольностий козацьких, загрожених змаганями московського правительства до перебленя державного й суспільного ладу на Україні, відповідно державним потребам Московщини. Сї змаганя, розпочаті за царя Петра I. (гл. Ч. I. ст. 202 і сл.), йшли ще з більшою силою за цариці Катерини II. до заведеня однакового устрою (централїзації) і прав у всїх краях, отже й на Україні. Місце усуненого останнього гетьмана гр. Розумовського заняв гр. Румянцев в ролї управника краю (1764 р.). Утворенїй у Москві комісії для укладу нових постанов до управи державою мали вибрані в цілій державі депутати предложити одержані від суспільства „накази“ що до журб і потреб краю. Одначе українське суспільство безуспішно домагало ся потвердженя старинних прав і вольностий і виконаня договорних постанов Б. Хмельницького. В тім самім часї, коли в Гетьманьщині знесено гетьманьство, знесено полковий козацький устрій у Слобідщині й утворено з неї Слобідську губернію, але хоч козацтво виступило з домаганєм привереня давного ладу, остало се й тут без успіху. Хоч перенесена на російську область Запорожська Січ була тілько тінию старої, царське правительство не хотіло довше терпіти такого огнища вільного духа, самоуправної січової громади, тому Катерина II. веліла зруйнувати Запорожську Січ[1])

[1]) Останнього запорожського кошового, Петра Кальнишевського, вивезено в Соловецький монастир на Білому морі, де він зачинений у самітній келії прожив ще 25 лїт і там помер у 1803 р. в 112-ім роцї житя.

(1775 р.) і тим знищила політичну самостійність України, що стала тепер провінцією Московщини. Селянам заборонено вільні переселеня, а затверджене царицею крепацтво (1782 р.) наділило душами українських селян давну старшину козацьку, перероблену тепер на нобілітованих московським урядом дворян. Наостанку давнійше знесенє церковної самоуправи довершено (1786 р.) відобранєм монастирських і владичих маєтностий. З упадком політичної самостійности йшли Українці в московську урядову і воєнну службу, давали Московщині єрархів, державних помічників, а навіть двораків. З адміністрацийним і політичним та горожанським обєднанєм мало довершити ся обєднанє української народности з верховладною народностю московською з підмогою просьвіти і літератури, для котрої Українці доставляли також умових робітників. Витворений київськими ученими і письменниками, а збогачуваний і розвиваний опісля московськими письменниками літературний язик, приймаючи в себе щораз більше московського народного живла і слов з чужоземних новочасних і старинних язиків, віддаляв ся від тодішнього язика на Україні, а ще більше від живо народної мови української. Сей літературний московський язик входить наслідком свого державного становища в офіціяльне житє, в адміністрацію і висші верстви суспільні, міх українське дворяньство, що бажало виріжнити ся від мужицтва і присвоювало собі спершу в письмі, а відтак в розмові сей язик, яким послугувало ся московське правительство, осьвічена верства суспільства і новочасна літератур московська. Заведена московським правительством цензур і синодальний указ (з 1721 р.) виступають навіть виразн проти уживаня „особаго нарѣчія" (себ то української мов в письменьстві і книгах. Під впливом тих обставин розд лило ся на Україні все суспільство на два табори, що ві ріжняли ся від себе не тільки мовою, але перегодом і зви чаями, побутом та одежею. Коли і низша верства к заків майже зрівняла ся з крепаками, тоді в моднім с спільстві слово мужик стало виразом докірливим і насьміш ливим і так виробив ся погляд, висловлений Климентієм, щ в „простого мужика простий єсть обичай, а в письменно особий політичний звичай". Новомодному українському дв ряньству видавали ся сьмішним не тільки давна одежа і пре

ківські звичаї, але й народна мова здавала ся єму простою і сьмішною. Коли на Україні стала ширити ся новійша московська література і мова, тоді й після указок точасних поетик (з половини XVIII ст.) українська мова, прозвана „сільським, мужицьким слогом“, могла найти місце тілько в низших родах літератури, н. пр. в комедіях.

Одначе всі ті обставини не були в силі обєднати і зіллюти український нарід з московським. Вдача і прикмети українського народу так виріжняли єго від московського, що самому народови кидала ся в очи ся ріжниця.[1]) Широкі верстви українського народу були за численні, щоби можна було їх виселити та й просьвітою стояли вони висше, ніж тогочасна Московщина. Прилука до могучої держави з суплемінною народностю й однаковою вірою загладжувала, правда, помалу племінні ріжниці, а верховладна управа, звичаї, нова просьвіта і література налягали важко на окремішність українського народу. А всеж таки виступала ярка ріжниця в усім народно-побутовім характері, в мові, в переказах, в народній поезії, звичаях і в близких ще споминах історичних. Проти нового ладу починає ся посеред самого українського суспільства витворювати опір, а на давній культурно-історичній царині Гетьманьщини виступають дивні прояви. По українських хуторах ще не перевели ся були люди, що, хоч переіменовані з давної козацької старшини в дворянські чини, доношували предківські жупани і мовою та домашним побутом не соромили ся бути похожими на креміаків та козаків, майже зрівнаних у суспільнім житю з кремаками.[2]). Поміж осьвіченою верствою українського суспільства, замість і побіч давної академічної осьвіти, починає ширити ся помалу західно европейська осьвіта і нові европейські ідеї про волю і права чоловіка. Численні сини колишньої старшини козацької здобували собі осьвіту на університетах у західній Европі і приносили відтак на Україну не тілько европейську науку, але й вільні думки, погляди та ідеали. Тим способом витворює ся на Україні тип панів-вільнодумців, що не могли погодити ся з тодішним полі-

---

[1]) І нині Москаль називає Українця „хахлом“, а навпаки Українець Москаля „кацапом“. У нас називає нарід також „кацапами“ буковинських липонів, що заїздять до Наддністряньщини копати стави і рови.

[2]) Н. пр. рід Квітків, див. Куліша: Григорій Квітка і єго повісти.

тичним і суспільним ладом на Україні. Свої думки та ідеї висловлюють вони або в сатиричних і гумористичних творах з політичною нераз закраскою або в політичних памфлєгах. Цікавим уособленєм тогочасних поглядів і думок посеред осьвіченого українського суспільства був Григорій Сковорода (гл. Ч. І. ст. 246 і сл.). Як живо кружки сих панів-вільнодумців були переняті думками про недавну історичну минувшину, як не переставали мріяти про самоуправу України, показує написана одним з таких панів-вільнодумців, Василем Полетикою, на початку XIX ст. „Історія Русовъ“ (гл. Ч. І. стор. 211 і сл.), замітна яко памятник українських історичних споминів, політичних ідеалів, бажань і мрій українських патріотів, котрий мав незвичайно великий вплив на розвиток народної сьвідомости, т. зв. українофільства.

В низших верствах українського суспільства, хоч не так виразно і сьвідомо, проявляють ся подібні погляди й думки і находять вираз у сатиричних казках і переказах (пр. Очаківска біда), віршах, діяльоґах та інтермедіях, складаних грамотними людьми, що зберегли ся або в устах народу або в рукописних збірниках. Під впливом сих ріжнородних прояв „благородні шляхтичі“ споміж українського дворяньства, забезпечивши собі з підмогою московського уряду свої привілеї, одушевляють ся славою колишньої Гетьманьщини, виступають оборонцями хоч провінціяльної самоуправи української, нахиляють ся до українського народолюбства і починають любувати ся українською історією й етнографією. Спершу се одушевлене своєю минувшиною і народним житєм було випливом привички до старовини, до народної пісні. Колиж сим переняли ся також осьвічені й учені люди і се заціkавлене перейшло в книжку, тоді народність, що доси приманювала до себе своєю патріярхальностю, переходить в стадію романтичної школи, вже раньше витвореної в західній Европі, що відтак оживила і на певних підвалинах оперла сї змаганя до народоліданя на Україні та чимало пособляла розвиткови українського народолюбства і народного письменьства.

2. Зверхні, загально-европейські причини, що впливали на витворене народного українського письменьства.

Одушевлене викликане серед українського суспільства народовіданєм довело до наукових записів і дослідів творів устної словесности на Україні аж під конець першої четвертини XIX ст. Тоді то доходили до нас вільнодумні погляди, викликані француською революцією, наука про народність і вивчуванє устної народної словесности від Німців, Чехів і Сербів та инших народів під впливом всеевропейського руху. Одначе почини до національного осьвідомленя не вийшли від вільнодумних змагань кінця XVIII ст., бо там головно проявляло ся змаганє про „права чоловіка", а навіть не з самої Німеччини, тілько з Англії, а вчасти з Франції. Там зрозуміли, що треба піти в нарід, докладно пізнати і відчути житє простолюдя, щоби вірно зобразити єго сьвітогляд і народним духом оживити свою творчість. Се зродило там нову галузь науки — етнографію (народовіданє) і нову добу поетичної творчости, добу письменьства в народнім дусі. В Англії вже з кінцем XVI ст. фільософ Бекон і драматичний поет Шекспір визволили ся з бездушного і небільничого наслідованя старинних клясиків грецьких і латинських. З кінцем першої четвертини XVIII ст. появляють ся в Англії перші етнографічні збірники, в другій половині тогож століття видає Персі (Percy) свої староанглійські баляди, а шкотський учений Мекферзон пересьпіви пісень яко твори старинного келтийського барда Осіяна, що навіть на Гетого зробили велике вражінє. Вслід за ними і Німці, одушевлені поезією Осіяна, почали займати ся своєю власною старовиною. В Німеччині найбільш причинив ся до вивченя народної словесности Гердер (замітна його збірка „Stimmen der Völker in Liedern", поезія ріжних націй). Супроти космополітизму видвигнув Гердер понятє народности, а до єго поясненя причинили ся також братя Гріми, романтики й творці німецького научного язикознавства. Особливож Яків Грім провадив дальше діло розпочате Гердером і витворив науку про народність.

Сей рух обняв небавом і Словяньщину, де етнографічні виданя і досліди на полї народовіданя майже рівночасно появляють ся у ріжних племен словянських.[1]) Се були вже змаганя не звичайної цікавости, але виразні, хоч єще не зовсім умілі заходи збираня і розслїджуваня народної старовини, яко історичних поучних останків давних часів.

a) Романтизм.[2]) Великий вплив на витворенє і поглубленє ідеї національности в письменьстві мав романтичний напрям. Романтизм се була умова струя, що проникла не тілько в царину письменьства, але й проявила ся в мистецтві, науці і в житю, всупереч до клясичного напряму. Романтичний напрям протиставив християньство поганьству, середновічє старинности. Творча сила середньовічної доби проявила ся в християнській релїгії з єї глубокою чутливостю. Християнська релїгія бажала впливати на почуваня людий з підмогою поезії, живописи та музики і витворила християнське мистецтво. Романтичний напрям намагав ся звязати поезію з народним житєм, сею невичерпаною криницею поезії. Романтики почали отже добувати думки і почуваня, які жили віками в народї, зображали єго побут і підготовляли шлях до реалїзму. Таким способом романтизм лучив ся з народностю в письменьстві і явив ся

[1]) В Росії Чулкова „Рускія сказки“ (1780 р.), Вука Стефановича Караджича „Српске народне пјесме“ (1814 р.), в Польщі розвідка Адама Чарноцького (Zoryan Dołęga Chodakowski) „O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem“ (1818 р.), на Україні кн. Цертелева „Опытъ собранія пѣсенъ“ (1819 р.), в Чехах Челяковського „Slovanské narodní písně“ (1822 — 27 р.).

[2]) Завойоване Германами населенє римського цїсарства підлягло впливови мови завойовників, а з тої суміши витворила ся мова звана romanzo, довго уживана в ріжних краях, поки з того не розвітвили ся ріжні романські язики. Сї народи витворили поезію в своїй рідній мові, із своєрідним народним сьвітоглядом і всїми прикметами своєрідного житя, а та поезія зображала инше житє, як старинна поезія Греків і Римлян. В супротивности отже до старинної клясичної поезії названо поезію романських народів — романтичною, а сей напрям у письменьстві — романтизмом. Що до своєї основи був се властиво новоромантизм, бо вже в перших столїтях християньства витворила ся в дусї основної єго ідеї зрівнаня суспільних верств і народів — людові поезії (у Готів, Скандинавців, Кельтів і у Словян — рицарство Sagenkreise, мандрівні сьпіваки, fahrende Leute, — пор. Слово о Полку Ігоревім — Wieland.)

першою формою народної літератури. Кожда з оживаючих народностий змагала до витвореня саморідної поезії ‚ яко найкрасшого виразу індивідуальности.

Потрясеня викликані в Европі війнами Наполеона І. розбудили сьвідомість національности і довели до боротьби о визволенє народів зпід перемоги Франції з окликом на право народів до самостійного житя. Сьвідомість національної окремішности проникла і поміж менші словянські народи, що давнійше втратили політичну і державну самостійність і завмерли, та виявила ся у відродженю словянських народностий.

б). *Вплив европейської науки на розвиток українського письменства.* Бистрий розвиток наук під конець XVIII ст., а іменно прояви нової наукової критики, приспорили богаті засоби наукові, що значно вплинули на всю ходу народовіданя, як і на напрями новочасних літератур. Сей розвиток наук викликала головно німецька т. зв. „історична школа". Німці вступили на дорогу межинародної науки обняли всесторонний матеріял, а тим побитом німецька наука здобула собі широкий вплив і поза межами німецької літератури.

По наукових дослідах і теоріях Гердера, Фридрих Авґуст Зольф вказав на се, що творцем Гомерового епосу не є традиційний сліпець, але грецький нарід, а знамениті фільольоги німецькі сформулували понятє народного епосу.

З початком XIX ст. відбув ся в історично-фільольоґічних науках цілковитий переворот, а нова критична аналіза обняла рівнорядні области історичного знаня. Так повстала ся новочасна фільольоґія, що довела до лінґвістики, новочасна мітольоґія, археольоґія й історіографія, що змагали до дослідів житя народів, а не тілько самих держав. Франц Боп порівнальною граматикою індоевропейських язиків (1816 р.) положив основу до порівнальних дослідів фільольоґічних і лінґвістичних. Порівнальну методу приложив Яків Ґрім до німецької мови. [1])

За їх приводом Чех Осип Дубровський [2]) виказав поріднене словянських язиків порівнальною методою та

---

[1]) Я. Ґрім видав німецьку граматику (1819). Старинности німецького права, Мітольоґію, Історію німецької мови, Словар і Народні казки.

[2]) Institutiones linguae slavicae (1822 р.).

витворив цілу школу словянської фільольогії. (Смотрицький положив до сего певні основи „Граматикою славеньскою“, котра два століття була учебником в українських землях, у Московщині і Сербії). Осип Шафарик[1]) досліджував словянські старинности, народоведане і письменьство. Словенець Вартоломей Копитар став основником словянської фільольогії, а його земляк Франц Мікльосич положив несхитні підвалини до того знаменитою „Vergleichende Gramatik der slavischen Sprachen“ (в 4-ох томах 1852—1875). Сербин Вук Караджич дав почин справдешньому народному письменству сербському, впровадив фонетичну правопись, видав Словар, Граматику і Збірник народних пісень, а Словак Ян Коляр в поемі „Slavy dcera“ (дочка Слави) дав неначе кодекс панславізму і положив основи до пізнаня словянських народностий та розбудив між Словянами живий умовий та національний рух.[2]) В тім самім часї московський учений А. Востоков виступив з невеликою, але богатою змістом розвідкою „Разсужденіе о славянскомъ языкѣ“ (1820) і тим положив певні підвалини до означеня взаємних відносин словянських язиків, а Ал. Павловський видав першу „Граматику малоросійскаго нарѣчія“ (1818 Спб.)

На историчнім полї викликала переворот Бартольда Нїбура критична історія старинного Риму[3]), в котрій він глядить поясненя римської історії в політичних та економічних условинах житя народу. В подібнім напрямі присьвятив Карло Отфрид Мілєр[4]) свої досліди грецькій історії, а до них прилучив ся яко третій основник історичної німецької школи Фридрих Шльосер.[5]) Розвиток німецької історіографії мав вплив на успіхи сеї науки в Словяньщині, особливож на українську історіографію. Учені німецькі історіографи, покликані в Росію, кладуть підвалини до критичної історіографії давної Руси, на чолї їх знаменитий Август Шлєцер критичним виданєм Несторової Лїтописи[6]), Руської Правди, котру видає також Раковецький

[1]) Geschichte der slavischen Sprache u. Literatur nach allen Mundarten (1826); Slovanské starožitnosti (1837); Slovanský narodopis (1842).

[2]) Über die litterarische Wechselseitigkeit zwischen den Stämmen und Mundarten der slavischen Nation (1837).

[3]) 1811 р. [4]) 1820 р. [5]) 1817 р. [6]) 1802—8 р.

у Варшаві [1]). Починає ся також збиране і видаване літописий та історичних памятників. В історії глядїли звязи з сучасностю, а історичні досліди підготовили неперечно розбуджене національної сьвідомости. Европейська історична і фільольогічна наука викликала опісля на Україні цілу громаду істориків та фільольогів, що самостійно приложили ту наукову методу до засобів української історії й народности.

в) Відроджене словянських народностий мало також великий вплив на розвиток самостійної літератури української. Се відроджене проявило ся під конець XVIII ст. з одного боку під впливом західно-европейських ідей свободи і народности, а з другого — таких подій, як визволене Сербії з турецького ярма, змаганя до народної рівноправности Чехів з Німцями, Словаків і Хорватів з Мадярами і т. п. Відроджене словянських народностий, розпочате археольогічними й історичними дослідами, проявило ся спершу романтичним ідеалїзмом і мало в своїх точках наукову і лїтературну ціху, але переголом прибрало під впливом подій національно-полїтичний напрям. Західно-словянські народности, завмерлі під напором германїзму, оглядали ся на свою минувшину і глядїли моральної підмоги в ідеї Словяньщини. Тим способом проявило ся у них змаганє до словянської взаїмности (словянофільство) задля обопільного опізнаня й обєднаня словянських народів до боротьби за народну рівноправність. Так зродила ся ідея панславізму у західних Словян (Словаків, Чехів).

Ідея словянофільства й панславізму приймала ріжні напрями, відповідно до того, хто сю ідею розповсюднював. Майже сучасно появляє ся вона і в Московщині. Вже в половині XVII ст. являє ся на Україні хорватський сьвященик, Юрій Крижанич, яко проповідник політичного панславізму (з примішкою ідеї всесловянської церковної унії), відтак у Москві вказує він на потребу союза всїх словянських народів. Але єго ідея найшла тогочасне суспільство ще не приготованим до таких змагань. Протягом XVIII ст. та ідея виступила неясно, аж пізнїйше виринула в повній формі і то зовсїм иншій у Москві, а в иншій на Україні.

---

[1] 1822 р.

В 20-их рр. XIX ст. Гегелїянська фільософія, котрою переняло ся багато российських учених на нїмецьких унїверститетах, причинила ся до розвитку національної ідеї, а розслїди на полї історії, археольогії й етнографії надали національному рухови реального змісту, котрий відтак виявив ся словянофільством. Головна ідея московських словянофілів обмежала ся до окликів про велич народу-велитня і всеслов'янських поезій (Пушкін: „словянські ріки зіллють ся в московськім морі“, погляди словянофілів про „гнилий“ захід Европи і випосажений богатими засобами орґанїзм Москви). Попри те однак московське словянофільство мало значний вплив на историчне значінє простолюдя, на минувшину і сучасність держави і в тім зійшло ся з новою історично-критичною наукою, котра звернула ся до розслїдів народного житя, старовини й народної поезії.

В супротивности до централїзацийної ідеї московських словянофілів розвинули українські учені т. зв. федеративну теорію, що вступала ся за права занедбаних верств народних і опирала ся на історії північно-руських народоправств (Новгорода і Пскова) та виявила ся у вільнодумних змаганях Кирило-Методиївського Братства сорокових років у Києві.

г) Ідея рівних прав чоловіка, викликана великою французькою революцією з кінцем XVIII. ст., причинила ся також до розбудженя лїтературної творчости в народнім дусї. З того часу проникає всюди суспільна думка про нарід, вирастає протягом XIX ст. у виразний напрям і находить тим лекше вступ в українськім суспільстві, де було пригіднїйше до того поле, як де инде (вічевий устрій на давній Руси, північно-руські народоправства Новгород і Псков, Запорожська Січ і недавне ще крепацтво і т. п.). Та думка пособляла витвореню й розповсюдненю ідеї свободи й рівноправности всїх верств українського суспільства.

д) Полїтичні події, на останку, іменно під впливом Наполєонських війн, розбудили між европейськими народами съвідомість та ідею національности і викликали боротьбу за визволенє Европи після пораженя Наполєона під Москвою (1812) р.). Окликом у сїй боротьбі було право народів на самостійне житє і сей оклик проник також

до менших словянських народів та виявив ся у відродженю словянських народностий.

Всї ті наведені в горі ідеї і змаганя заходили на Україну або через Польщу і Росію, або з ними прямо знакомили ся люди, що їздили здобувати собі осьвіту і науку в західній Европі. Тим способом будила ся і зростала національна сьвідомість на Україні, а як кожда з оживаючих народностий змагала до того, щоби витворити свою поезію, яко найлїпший вираз індивідуальности, так і на Україні змаганє до народности виявило ся **починном нової доби письменьства з виступленєм Івана Котляревського.**

3. Іван Котляревський. Полтава першим огнищем українського житя і письменьства.

Вісїмнайцяте століте було добою найбільшого занепаду і поневоленя українського народу, добою „розграбленя національної власности“, як влучно висловив ся П. Куліш. В слід за знищенєм останків старинного своєрідного горожанського і державного устрою погасла, здавало ся, й остання іскра українського козацького духа. Здавало ся, що українське живло не зможе остояти ся під владою могутної держави і подавляючої єго управи, не вспіє зберегти своєї самостійности й окремішности народної супроти щораз більше розширюваної мови новійшої літератури московської. Здавало ся, що вже вичерпують ся останні літературні і просьвітні засоби українського народу й єму не остає нічого, як злити ся з верховладною московською народностю. Так і не диво, що український нарід в сумованю і журбі над занепащенєм своєї долї сьпівав:

»Наступає чорна хмара та ще й друга синя:
Була Польща, була Польща, та й стала Росія.«

Одначе в сїй важкій хвилї єствованя українського народу не вичерпали ся зовсїм засоби українського народного житя, не занепастили ся вони і не перестали жити, а навпаки стали жерелом єго відродженя. На межі XVIII і XIX ст. являє ся **Іван Котляревський**, котрий своїми поетичними творами дав почин справдї народному українському письменьству. Явив ся Котляревський у Полтавщинї, де ще жили українські кобзарі, де українські етнографи опісля поробили цїнні записи народних дум.

Іван Котляревський родив ся в Полтаві (29 серпня 1769 р.), де єго отець служив канцелістом у магістраті. Єго семя причисляла ся до дворян, але держала ся ще своїх предківських звичаїв і рідної мови. Окрім того і чудова природа околичня виплеїяла в нім ту горячу любов рідного краю, яка одушевляла єго ціле житє. Першу осьвіту побирав він у дяка. Тогочасні дяки виходили із „спудеїв" колєгій і були спершу „мандрівними дяками", котрі опісля займали сталі посади і стали важним чинником у суспільнім і народнім житю. Се були люди, що виносили з колєгії всякі мистецькі відомости, не тілько умілість сьпіву, але й знанє всяких кантів та віршів, уладжуваня вертепних вистав ітп.

Після початкової науки і вивченя церковної грамоти, часослова і псалтиря вступив Котляревський в 14 році житя до духовної семінарії (гімназії тоді ще там не було), де вже впроваджувано новий лад під впливом Московщини. Там зустрінув ся із своїм земляком Миколою Гнїдичом, перекладчиком Гомерової Ілїяди на московську мову, з котрим заприязнив ся змалку і жив з ним опісля в дружних взаєминах. В семінарії заправляли вихованців до складаня принагідних віршів на взір Ломоносівських од, а Котляревський вправляв також своє замітне чутє в ритмах та складав вірші, за що єго вже тоді називали ритмачем. Він писав українські вірші, що ходили по руках єго приятелів і знакомих, але відтак затратили ся. Скінчивши семінарію, не вступив він у духовний стан, бо не виніс відтам такого душевного настрою, щоби стати сьвящеником. Так само не переняв ся він вільнодумством розповсюдженим в часах Катерини II, та хоч був опісля членом масонської льожі „Любви къ истинѣ", то не проявив ніякої суперечности з основами віри в своїх творах нацїхованих широким сьвітоглядом, якого не бачимо в попередних поколїнях. Імовірно вступив він до сеї масонської льожі яко моралїст з наміром впливати на відродженє сучасного суспільства, хоч уже перед заснованєм сеї льожі в 20 их роках XIX ст. в Полтаві був перенятий думками про потребу відродженя українського суспільства.

Котляревський учителював опісля по панських домах а попри те мав нагоду на селї близше придивити ся народному житю, хоч і Полтава в тім часї не була ще змосков-

щена і тамошні звичаї не відріжняли ся різко від народних. Одягнений по народному, ходив він часто на вечерниці й инші народні сходини, щоби основно вивчити народну мову і пізнати народні звичаї. При сій нагоді записував твори устної словесности та оповіщував дещо в сучасних виданях і тим способом вказав дорогу своїм наслідникам на полі українського народовіданя та став одним з перших українських народописців. На селі помічував він нераз знущаня панів над крепаками, що так ще недавно були вільними людьми. Отсї поміченя приневолювали єго призадумувати ся над гіркою долею крепаків, а сѐ навівало єму ті погляди, котрі він виявляв опісля у своїх творах. Враженя хлопячих і парубочих літ не могли остати без впливу на чутливу душу Котляревського (на шестому році єго житя зруйновано Запорожську Січ, на чотирнайцятому заведено крепацтво). Неминучо тоді вже у него проявили ся перші познаки національної сьвідомости і єму насувало ся питанє, чи єму піти шляхом „благородних дворян“, чи за щойно закріпощеним народом. Він бачив і наглядно пізнав недолю українських крепаків і тому новомодне українське паньство стало для него так осоружним, що він покинув учительованє і перейшов у судову службу. Але й ся служба при тодїшнім хабарництві не припала єму до вподоби, а зазнавши ще до того невдачі в любови, вступив він у воєнну службу (1796 р.). Котляревський брав участь в російсько-турецькій війні (1806—1808), в котрій визначив ся лицарським завзятєм, хоробростю і второпностю при облозї Тендер та Очакова і тим заслужив собі воєнні відзначеня. Але що воєнні походи підорвали єго здоровлє, пішов він у відставку. Ставши вільним, зажурив ся, бо не було з чого жити. Виїхав отже до Петербурга, де зазнав чимало журби і приниженя, хоч був уже знаний яко поет,[1]) поки єму повело ся (1810 р.) осягнути становище надзорця („помічника директора“ полтавського дому для вихованя бідних дворянських дітий. Хоч се становище не було таке важне, був Котляревський вдоволений, що найшов тихий пристановок у рідному краю і сповняв вельми вміло та запопадливо свої обовязки, за

[1]) Великий князь Микола (пізнїйший цар) підчас побуту в Полтаві взяв у Котляревського для себе два примірники єго „Енеїди“.

що єго назначено „попечителем полтавського богоугодного заведеня.“ За три роки до смерти увільнив ся він від сих обовязків, а нездужаючи перестав бувати у знакомих, приятелів та мужиків, що любили єго за людяну та веселу вдачу і називали „кумом“. Товариші жалували, що не стало душі в їх забаві, бо Котляревський розвеселював усе товариство забавними і дотепними оповіданями та приказками і визначав ся справдешним українським гумором. Иноді читав він, по довгих настійчивих просьбах товаришів, свою „Енеїду“, а читав знаменито. Умер в Полтаві (29 жовтня ст. ст. 1838 р.),[1]) визволивши перед тим своїх крепаків. Лишив по собі память добродійного і правового чоловіка.

Писаня І. Котляревського. Літературну діяльність почав Котляревський знаменитою „**Енеидою** на малороссійскій языкъ перелиціованною“, котрої часть І. появила ся накладом полтавського поміщика Парпури в Петербурзі **1798 р.** і містила перші три частини, видані без відома автора. Сим виданєм починає ся **нова народна доба українського письменьства.** Хоч Котляревський вельми добре володів літературним московським язиком і міг за приводом своїх земляків Богдановича, В. Капніста і М. Гнідича здобути собі поважне становище в московській літературі, не пішов їх слідом, але став управляти понехану ниву рідного письменьства. Він не вибрав для своїх творів уживаного перед тим у нашім письменьстві словяноруського ані книжного язика, але звернув ся прямо до самого жерела живої української мови слідом свого мистецького почуваня і поетичного натхненя з повною вірою в могучість живої народної мови. Сю думку навіяли єму твори нашого письменьства XVIII-го ст., складані „простим, мужицьким словом“, між иншим різдвяні і великодні вірші, а особливо вірші-орациї, призначені для декламациї, переняті щирим і саморідним українським гумором, в котрих і сьвящені біблійні оповіданя перенесені в звичайну обстанову сільського українського житя. Такими вже

---

[1]) Котляревського поховоено на городськім кладовищі поруч могили його товариша і приятеля Гнідича. В 1898 р. сьвятковано на Україні, в Галичині і Буковині соті роковини появи перелицьованої Енеїди и українського літературного відродженя, а 12 н. ст. вересня 1903 р. відслонено торжественно в Полтаві памятник Котляревському і поставлено на єго могилі новий нагробник.

виразними злучниками з перелицьованою „Енеїдою“ були також такі чисто народні твори, як „Леґенда про Марка, що товче ся по пеклї“, або „Очаківська біда“, і т. ин., сї наглядні докази невичерпаної навіть у XVIII-ім ст. української народної творчости. Треба було тілько чоловіка, котрий би посунув дальше розвиток української народної творчости на висший степень, а таким явив ся Іван Котляревський із своєю „Енеїдою“.

„Енеїда“ на українську мову перелицьована[1]) є головним твором Котляревського, що обезпечив єму безсмертність, „поки сонце з неба сяє, поки живуть люди“, як висловив ся Шевченко. „Енеїда“ Котляревського є сьміхотворним епосом, травестією, котрої основою послужила латинська поема Верґілїя.

»Енеїда« поділена на 6 частий (і 730 строф десяти-рядкових). В І-ій части Еней покидає збурену Трою і після ріжних пригод причалює до Картаґіни, де опиняє ся в гостях у Дідони. А що на приказ Зевсового післанця Меркура мав з Троянцями дальше поплисти морем, Дідона з розпуки спалила ся по его відїздї на кострі. В ІІ-гій части описує поет пригоди Енея на Сицилії. Часть ІІІ-тя подає знаменитий опис пекла і вандрівку по нім Енея з Сивілею. В IV-тій части оповідає про приїзд Енея до короля Латина в Італії, а в V-ій і VI-тій про боротьбу з рутульським Турном.

Сьміхотворно-сатиричні перерібки Верґілієвої Енеїди стали появляти ся вже в XVII-ім ст. а великий успіх мала і викликала чимало наслїдовань французька перерібка Павла Скарона, котру імовірно читав Котляревський, бо знав французьку мову.[2]) Замітна була також німецька перерібка Блюмавера[3]), а в московській мові появила ся перерібка М. Осипова.[4]) Імовірно вже в молодости задумав Котляревський перелицювати Верґілієву Енеїду, а хоч

---

[1]) Видане Енеїди випущене в сьвіт самим Котляревським з его поправками і з додатком 4-ої части, появило ся в Петербурзї 1809 р., а цїла Енеїда в 6-ти частях появила ся по смерти Котляревського в Харкові 1842 р. Повне видане творів Котляревського (крім „Енеїди“, „Наталка-Полтавка“, „Москаль-чарівник“ й „Ода до кн. Куракина“) появило ся в „Рускій письменности“ львівської „Просьвіти“, а в Києві у видавництві „Вік“ ілюстроване видане під редакцією С. Єфремова 1909 р.

[2]) Virgile travesti 1648–1654.

[3]) Alois Blumauer's travestierte Aeneis, 1784–1793.

[4]) Миколи Осипова „Энеида вывороченная на изнанку“ (вивернена на виворіт) є лихим наслїдованем Блюмаверової травестії.

независимо від Осипова розпочав свою роботу, замітний з українській „Енеїді“ вплив перерібки Осипова. Одначе при всім тім критика на основі порівнаня обох текстів наглядно виказала, що Котляревський умів всюди надати всій обстанові і своїм личностям чисто українські прикмети, характери тих личностий зобразити вельми живо й згідно із вдачею українського народу, так що „Енеїда“ являє ся широкою картиною українського народного побуту (н. пр. гостина, обід, ігри й танці Енея і Троянців у Дідони (I часть), поминки по Анхізови й ігрища задумані Енеєм (II ч.), зовсім самостійний і вірний народним поглядам опис раю і пекла (III ч.) та бенкет у Прозерпіни (III ч.), сьмішности тогочасної шкільної системи (IV ч.), бенкет у Евандра (V ч.). Котляревський витворив отже зовсім саморідний сьвіт українських образів та обстанови так, що „Енеїда“ Котляревського вийшла зовсім саморідним, новим українським твором, в чім єму вельми пособляло основне вивченє народного побуту і житя. На „Енеїді“ відбив ся отже вплив української народної поезії, котрої саморідне живло виявляє ся так наглядно, особливо в описі раю і пекла (III ч.), в дусі народної творчости і народних поглядів на загробне житє. Котляревський вгадав пригідну хвилю, коли українське суспільство відчувало потребу саморідного поетичного слова і сьвідомо виступав на рідній поетичній ниві не таким ладом, як писали „писарчуки поганих вірш“, як ті „скучні піти“, котрих він засадив у пекло, але писав із справдешнім поетичним натхненєм. Ознакомлений добре з прикметами, хибами і недостачами тогочасного українського суспільства, вибрав він популярну тоді в письменьстві форму травестії, в котрій як у зеркалі мало би українське суспільство приглянути ся своїм хибам і недостачам, щоби тим способом розбудити в нім почуваня людяности і суспільної справедливости, отже не тілько любов до чоловіка, але й до всего народу. Котляревський дав нам не тілько реальну і народописно живу та вірну українському житю поему, але мимо позиченої чужої форми зробив її щиро-українською, національною. Всюди бачимо в поемі українські обставини і наше народне житє, простолюдне і панське, в поема перенизана народними поглядами, повірями й історич-

ними споминами про козацьке лицарство і ті змаганя, якими воно було одушевлене.

Серед сьміхотворних картин виводить Котляревський поважні образи української минувшини, що були ще в живій тямці сучасного українського суспільства, з виразно національною закраскою:

»Так вічной памяти бувало
У нас, в Гетьманщині, колись,
Так просто військо шикувало,
Не знавши: стой, не шевелісь (IV ч. ст. 101.).

Еней і єго Троянці у своїй блуканині після збуреня Трої се неначе козацтво, що після зруйнованя Січи глядить нової оселі; Еней виступає прямо яко „козак“, а єго дружина яко „кіш“. Котляревський навязує оповіданє про вандрівку Енея до останних часів козаччини, описує єго гостину у Дідони в Картагіні, відтак на Сицилії у царя Ацеста і з колючою сатирою живописує картини народних хиб і занепаду козацтва, заправлені здоровим і щирим сьміхом та не щадить гіркої правди і висшим верствам українського суспільства. В III-ій части Енеїди виводить він яскраві картини морального занепаду тодїшнього суспільства на Україні в зображеню пекла і не пощадив нікого, хто тілько заслугував на кару. В цілім ряді осуджених пересувають ся перед нами „начальники, пявки людськії,“ „старшини без розбору“, „пани“,

»Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів« (III ч. ст. 70).

Змагаючи до поправи хиб усего суспільства, звертає Котляревський вістрє сатири також проти суспільного і державно-політичного ладу, котрий він мав нагоду пізнати в горожанській і військовій службі. Він зображає Олімп з цілою громадою богів і богинь, котрими неначе цар верховодить громовладний Зевес з такими самими людськими хибами, сваркою, коромолами, розпустою, хабарництвом, як і на землї між звичайними людьми, тілько в більшій мірі. Живописуючи тих олімпійських володарів, Котляревський мав неперечно на приміті тих володарів московської держави, серед котрих розплодили ся були всякі пороки. В тих картинах олімпійського царства могли неначе в зеркалї побачити себе тодїшні державні керманичі. А як в образі гро-

мовладного Зевса виставив нам поет тип державного самовластця, так між низшими богами можемо добачити тих всевладних помічників самодержавного устрою, що обертали ся коло великого престола і також не були вільні від усяких гріхів.

І на землї серед українського суспільства зображає нам поет подібні картини розпусти і бенкетованя, що розвельможило ся по Україні, в котрім потонуло українське паньство, затративши свої народно-полїтичні змаганя й ідеали. Перенятий до глибини душі гуманностю, підняв Котляревський уже тоді суспільне питанє, що майже ціле століте ворушило глибокі уми московського й українського суспільства, питанє про долю мужиків, що наостанку рішило ся знесенєм крепацтва. Се наглядний доказ великої горожанської мужности Котляревського, що він в тих часах, коли все осьвічене суспільство заявляло ся за крепацтвом селян, станув по стороні гнобленого мужицтва і писав:

»Мужича правда єсть колюча.
А панська на всї боки гнуча.« (VI ч. ст. 97).

Отже хоч „Енеїда“ Котляревського подає картини в комічнім настрою і підоймає на сьміх усе, що заслугувало на докір, то сьміх сей має поучне значінє, учить, що так не повинно бути. Єго сьміх над усякими хибами і недостачами суспільства викликує справдешній жаль, що воно дійшло до такого занепаду і ся прикмета щиро українського гумору ставляє Котляревського начеб предтечею М. Гоголя.

„Енеїд'а“ Котляревського осягнула незвичайний успіх і не втратила й доси лїтературної стійности; вона визначає ся не тілько справдешним українським гумором, але навіяна також щирою людяностю і незвичайною простотою поетичного замислу. Єї лїтературно-історичну стійність підносить ще й та обставина, що твір сей має виразні прикмети народности і сучасности. „Се одинока в історії сьвітової лїтератури подія, пише шведський учений А. Єнзен, що лїтературний язик по двох ріжних добах процвиту зовсім забутий і обмежений до становища людової мови, виступає при відновленім відродженю з комічним епосом, а не менше знаменно, що ся перша проба в комічнім видї могла в дійсности стати популярним національним епосом“. Проф. Єнзен висловив погляд, що „Енеїда“ Котляревського

оживила українську літературу і з мистецького, а передосім з культурно-історичного та язикового становища богато еревисшила всі свої попередниці і прообрази. Вже Костоарів зазначив велике значінє Котляревського що до реаізму, народного гумору і народної мови, а навіть Куліш, що першу неприхильно відносив ся до „Енеїди“, був приневоений признати, що Котляревський, „при всіх слабих стоонах“ був одним з тих немногих Українців, що розбудив аціональну сьвідомість. „Енеїда“ Котляревського є по думці . Єнзена „в своїм роді і з оглядом на історично-язикові ідносини літературним мистецьким твором, а крім того ервворядним культурно-історичним документом.“

Ода до кн. Олексія Куракина, генерал-губернатора лівоережної України, писана під новий рік 1805 чистою і гарою мовою, із справдешним гумором, є панегіричною існею“, як її сам поет називає. Але попри те розкриває н у ній перед нашими очима сумну картину українського деморалізованого паньства та нездорових суспільних і деравних відносин, вона є доволі їдкою сатирою, що стає певим доказом независимого погляду Котляревського так, о докори Куліша про намір поета приєднуваня впливового оловіка в свою користь показують ся безосновними.

Окрім епічної „Енеїди“ і ліричної „Оди до кн. Куакина“ написав Котляревський ще два драматичні твори. н бував гостем у домах генерал-губернатора Куракина, . Репніна і кн. Лобанова-Ростовського, любителя мистецтва, трий пособляв відкритю театру в Полтаві. Котляревський ступав там у ріжних ролях виставлюваних тоді комедій опер, був директором новозаведеного театру, а відтак сам ступив із своїми драматичними творами: „**Наталка - Полтав**“ (оперета в 2 ох діях) і „**Москаль - Чарівник**“ (водевіль в 1-ій). Зміст „Наталки - Полтавки“ ось який:

»Наталка полюбила Петра, сироту - приймака, що змалку зров з нею у єї батька Терпила. Взаїмна любов Петра натхнула великою гадкою. він іде в сьвіт заробити собі гроша, щоби зоту пайку зближити ся до Наталки і з нею одружити ся. Ро- і краса Наталки принаджує всяких женихів, між иншими богого возного Тетерваковського, що упросив собі посередником орного Макогоненка. Терпилиха, що міжтим повдовіла і збіда, радаб віддати за него Наталку і вона з закровавленим серпіддає ся волї матери. Колиж відбувають ся заручини за воз-

ного, являє ся зневевя Петро. Наталка відказує тепер возному, а се побачивши, що ні розважаня, ні погрози не змінять постанови Наталки, по довшій задумі годить ся з своєю долею, а навіть са пособляє довести до кінця подруже Наталки з Петром.

„Наталка - Полтавка“ появила ся на видні театру в 1819 р а найблизшою понукою до написаня єї була опера-водевіл кн. Шаховського „Козак-Стихотворець“, виста лена в Полтаві 1817 і в Харкові, в котрій він виявив пов незнанє українського побуту. Супроти того карикатурно зображеня українського побуту в сїй опері, Котляревськи виступив з реальною і вірною картиною українського жит

В опереті **„Наталка - Полтавка“** зобразив Котляре ський Полтавців без лишньої ідеалізації, зовсїм реальн а особливо в Наталці проявляє ся чиста душа українськ дївчини з такою теплотою чутя, що не може не трону читача і видця. Наталка зображена з питомою українсько народови природною чутливостю, зовсїм ріжною від н природної афектації та сентиментальности, а ся чутливіс не суперечить зовсїм реалїзмови. Ся чутливість підходить любовно-ідилїчної поезії, що дійшла була до високого пр цвиту в Італії в добі відродженя в XV ст., а звідтам дістала до Еспанії і Франції. Тим способом українське письменьст вже рано і причутливо наближило ся до тої західно-евр пейської струї, що проявила ся такими плодотворними ус хами в західно-европейській, а пізнійше і в московській тературі. Сї напрями були спільні й українському письме ству не тілько з московськими, але і з иншими слов ськими і західно-европейськими лїтературами. Реалїзм, гум і чутливість се головні прикмети українського письменьс яко признаки єго саморідности і з тих головних основ творила ся житєва сила українського народу, любов нар ности і розбудженє народної сьвідомости.

Дієві особи Наталки, Терпилихи і Петра проникн щирою і природною чутливостю, а з другого боку виб ний, Возний і бурлака Микола, навіяні справдешним укра ським гумором і комізмом, творять таку мистецьку гармон що Горленко влучно назвав „Наталку - Полтавку — ві молодою“. Отсе мистецьке розділенє сьвітла і тіни, чут вости і гумору на основі народности і реалїзму надає „ талці - Полтавці“ такої мистецької стійности, що вона

кить ся вже ціле століте[1]) на видні українського театру
с стане все сьвіжим образом українського народного по-
буту. Справедливо отже І. Срезневський замітив, що „На-
алка-Полтавка“ є не тілько одним з перших літературних
ворів України, але заразом першим збірником памятників
країнської народности, взірцем для наслідників і тому мала
ильний вплив на вивчене української народности. Пісні
„Наталці-Полтавці“, як „Віють вітри“, „Чого вода кала-
мутна“ і ин., зложені самим Котляревським, такі зворушливі,
ердешні і чарівні, що деякі з них стали народними.

„Москаль-Чарівник“, український водевіль в однїй дії,
аписаний в тім самім році (1819), що й „Наталка-Полтавка“.
Основою сего твору послужила імовірно народна казка пе-
ехожого мотиву про жінку, що в неприяві чоловіка прий-
мала у себе сільського старшину. Голодний вандрівник,
отрого жінка не хотїла пустити в хату, причаївшись під
верми, виявив по повороті чоловіка перед ним цілу правду,
даючи перед ним чарівника. Подібний мотив оброблений
XVIII ст. в комічній француській опереті, в котрій висту-
ає жовнір-чарівник і має богато спільного з комічною опе-
етою „Москаль-Чарівник“ Котляревського, хоч сей остан-
ій являє ся самостійним твором у подробицях, у живопи-
ню характерів дієвих осіб і основній ідеї, в чім Котля-
евський виявив богато самостійности і таланту та великий
ар помічуваня, черпаючи дані з живої і прямої стичности
народом та єго житєм. Зміст **„Москаля-Чарівника“** ось
кий:

До Тетяни, жартовливої жінки чумака Чупруна, вірної свому
ловікови, заходить судовик Финтик, користуючись виїздом чумака
солію. Саме тоді приходить у хату Чупруна москаль на два-
ру і просить о вечерю. Колиж Тетяна вимовила ся, що не має
повечеряти, салдат положив ся на запічку і удавав сплячого.
розмови Тетяни з Финтиком він почув, що у Тетяни є пражена
вбаса, печена курка і пляшка запіканки. Тимчасом вертає Чу-
ун з дороги, а Тетяна велить Финтикови скритись під припіч-
м. Чупрун, побачивши салдата, питає жінки, що він повечеряв,
е почув від неї, що вона нічого не варила. Тоді встав москаль
заявив, що він яко чарівник нагодує голодного чумака, вигнав
интика зпід припічка, заявляючи, що се чорт приняв стать судо-

[1]) Вперше появила ся „Наталка-Полтавка“ на видні домашнього
тру генерал-губернатора кн. Репніна в 1819 р.

вика. Але Тетяна признає ся, що се Финтик, а вона хотіла по глумитись над осоружним паничем. Чупрун поучив Финтика, щоб шанував матір, а Тетяну обминав на тридевять земель.

Котляревський подав у розмовах дієвих осіб глибокого значіня погляди на моральні теми про обовязки супрот родичів, про се, що „вийшовші в люди“ не повинні горду вати своїм рідним гнїздом і убогим родом (як н. пр. Фин тик), про лукавство „письменних людий“ і т. п. Тетяна в роз мові з Финтиком гарно вказує на моральне єго вбожество а в єї словах відбивають ся погляди автора „Енеїди“, що рішучо та яскраво пятнував сьмішні явища житя, котрі на гадують спосіб живописаня М. Гоголя. Моральний занепа бачив Котляревський не серед простолюдя, але в недоука як „поліції писець“ Финтик, що цінять тільки поверховніст а згірдно споглядають навіть на своїх рідних задля того що мати їх „в нинїшній осьвіченій добі одягає ся по ста ринному, мужичому“. Длятого у Котляревського на перш місце в обрібці основи сеї оперети в порівнаню із західним творами виступила не зрада або готовість зради жінки, ал протиставлене легких обичаїв нїби інтелїгентних людий зд ровим моральним основам селяньства. Тим способо у Котляревського вельми принадно злучений ідилїчний ла зображуваня із сатиричним.

Котляревський є родоначальником і творцем нової н родної доби українського письменьства і займає тим сп собом визначне становище в історії розвитку українськ народности. „Енеїда“, перший обємистий печатаний тві написаний з великим талантом, зробила українську мову л тературною. „Енеїдою“, „Наталкою-Полтавкою“ і „Москалем-Чарівником“, як признає Кулїш, приг дав він Українцям, що є у них рідна мова не для того тільк щоби вилаяти мужика; він був першим українським пис менником, що зобразив забуте або нехтоване житє укра ського простолюдя і вивів український нарід із страшно занепаду в XVIII ст. до нинїшньої сьвідомости. Єго поп лярні і широко розповсюднені твори викликали сер українського суспільства умовий рух, котрий перегодом о хопив усе житє українського народу, дав понуку до нау ного вивченя української народности і довів до націонал

ного осьвідомленя українське суспільство, з котрого за Котляревським вийшла цїла громада письменників.

Житє Котляревського і єго дїяльність звязані тісно з Полтавою, котра тим способом стала **першим огнищем українського національного житя**. В Полтавщинї зберегли ся ще дорогоцінні скарби устної словесности і славні перекази України, в Полтаві були виставлені перші українські драматичні твори, приладжені до вимог новійших драматичних форм. Полтава була першим огнищем, котре відчуло потребу нового саморідного письменьства, що було би виявою питомого українського народного житя, зовсїм відмінного від народного побуту Московщини. Ся потреба відчувана українським суспільством виявила ся в особі Котляревського і в єго творах. Одушевлений горячою любовою українського народу і краю, єго мови, звичаїв і всего побуту, розкрив Котляревський у своїх творах скарби душі і вдачі українського народу з незрівнаним гумором і сердешною чутливостю і став відразу, як замічає М. Дашкевич, неначе всенародним поетом, бо викликав своїми творами зацікавленє не тілько серед осьвіченої верстви Українців, але й серед простолюдя.

4. Вплив Котляревського на розвиток української лїтератури і народности. Наслїдовцї Котляревського.

Твори Котляревського мали могучий вплив на розвиток українського слова і письменьства та на розбудженє національної сьвідомости і розвиток української народности. Мимо занепаду українського суспільства і змосковщеня осьвіченої єго верстви, не перевели ся ще були серед неї люди, що дорожили своєю предківською мовою, стародавними звичаями й ношею. В тих обставинах, в котрих відчужене свому народови українське паньство любило посьміяти ся з простолюдя, припала єму до вподоби „Енеїда“ Котляревського, не стямивши ся навіть, що він се зеркало підвів також українському паньству, щоби й воно приглянуло ся там своїм хибам і недостачам. Деякі з тих панів стали отже наслїдувати сьміхотворний лад Котляревського, незрозумівши духа „Енеїди“ і доводили в своїх писанях і зображенях українського народного побуту до карикатурної пересади і викривленя образу українського народу.

Писаня отсих наслїдовцїв Котляревського виходили не з почутя потреби розвитку своєрідного письменьства і поважного погляду на єго задачі, не з внутрішньої понуки до вияви народного житя, єго потреб і змагань, а, як висловив ся про свої писаня оден з того рода письменників, **Павло Белецький-Носенко**: († 1856) [1]) „Я вас [2]) писав з бездїлля, змагая ся з нудьгой.“ Він вправдї не цурав ся своєї предківської мови і написав твір: „Горпинида чи вхопленая Прозерпина, жартовливая поэма въ трехъ писняхъ“ (1871—72 у Києві), як і „Приказки“, і т. и. хоч спершу єму був навіть ненависний „духъ малороссіянизма“, одначе се писанє було у него „од бездїлля лиш забава“.

В перших десятках XIX ст. явила ся цїла громадка письменників, що почали писати українською мовою, хоч тодїшне українське дворяньство в значній части споглядало на се недобрим оком. В таких обставинах могли вступити на шлях рідного письменьства хиба такі люди, що винесли ще з дитячих літ живі спомини з народного житя або були під прямим впливом сьвідомих ідеалів. І дійсно були такі ідейні одиниці серед українського паньства, звичайно з українських поміщичих родин, деякі люди навіть талановиті, що брали за перо, але на жаль не мали ясного зрозуміня і сьвідомости задач українського письменьства.

Між тими письменниками визначив ся **Олександер Корсун** (1818—1892) з заможної поміщичої семії в Ростовщинї, в котрій домашним учителем був поет Михайло Макаровський. В харківськім університетї повело ся Корсунови згромадити около себе гурток молодих людий: **Миколу Костомарова, Порфірія Кореницького, Степана, Петра і Марту Писаревських, Михайла Петренка**, що своїми творами заповнили виданий Курсуном „**Снјпъ, украинській новорочникъ**, Харьків 1841 р.“

Деякі з поміщених у сім новорічнику творів, (як трагедія М. Костомарова „Переяславська ніч“, переклади з Байрона, Петрарки й Короледворської рукописи) вказують на се, що автори сих писань поважно задивляли ся

[1]) Дідич Прилук. в Полтавщинї. інспектор тамошньої школи. член харківського „Общества Наукъ“ у тамошнім університетї. котрому присилав писані московщиною наукові розвідки.

[2]) Приказки. скомпонував Павло Белецкій-Носенко, в 4-х частях. Київ 1871.

на задачі українського письменьства та намагали ся підняти єго розвиток. Одначе більша частина сих писань була зложена „так з нудьги і по слободі“, як висловив ся у сатиричній поемі „Вечерниці“ П. Кореницький, хоч деякі з тих письменників визначали ся і літературним хистом і знанєм народної мови. В зображуваню комічної сторони народного побуту доводили вони до пересадної крайности і забавляли знороблене українське паньство такими творами, націхованими простаковатостю, а часто і невірним зображенєм народних звичаїв. Писаня ладом травестій не переводили ся й пізнійше, а під впливом „Енеїди“ Котляревського появила ся поема **Константина Думитрашка** (1886, професора київ. духовної академії) „Жабомишодраківка“ (*Βατραχομυομαχία*“ (Спб. 1859), котрої основою послужила з наведеним наголовком грецька травестія Гомерової Ілїяди. В сїй поемі зображує Думитрашко сатирично-комічним ладом політичні відносини між Українцями, Поляками і Москалями.

Неперечним поетичним талантом, знанєм народного побуту і мови та справдешним українським гумором визначають ся казки, байки, вірші народописного й історичного змісту **Остапа Рудиковського** (1784—1851, з хорватської родини поселеної на Україні), що служив військовим лїкарем, предтечі українських байкарів. В творі „Объ Наталци-Полтавци мои думки“ підіймає несправедливо на глум Котляревського оперету і домагає ся реального зображеня народного побуту, але сам впадає в пересадний комізм.

Сьміхотворний, гумористичний лад проявляв ся на Україні вже в творах устної словесности до Котляревського і в ріжних писанях, що визволили ся із схолястичних форм. Український нарід підіймає взагалї на сьміх усе, що повстало на перекір єго волї і розумови і ся вдача та прикмета нашого народу виявила ся в творах найвизначнїйших українських письменників поруч із сердешною і щирою чутливостю. Котляревський пішов слїдом української народної словесности, націхованої українським гумором і надав тілько дальшу обрібку сему готовому ладови народної творчости, хоч иноколи перейшов поза межі справдешнього народного комізму. Одначе більшість єго наслїдовців, що звернула ся на ниву українського письменьства в тім напрямі, часто не уміла розріжнити справдешнього, природного комізму від

викривленя і простаковатости. Деякі з них, хоч влучно орудували українською мовою, брали ся без справдешнього письменського хисту і поетичного натхненя „з нудьги або для забави“ до складаня „українських жартів“ і витворили такий хибний погляд, що українська мова непригідна до поважного письменства, хиба до поглузованя з українського мужика й його побуту. Такими писанями сї наслїдовцї „ввели в славу“ самого Котляревського так, що сї простаковат писаня його наслїдовцїв назнаменовано „котляревщиною“ і вони не переводили ся навіть до найновійших часів, коли розвиток українського письменства пішов уже широким шляхом у зовсїм иншім напрямі. Отсе була та відємна сторона в починах розвитку українського народного письменьства. Побіч сих відємних проявів твори Котляревського дали понуку до писань українською мовою, в котрих вправдї мало можна найти письменського хисту і поетичного натхненя, але зате стрічаємо в них влучні погляди на суспільні відносини і змаганя до поправи нещасної долї українського суспільства, пригнобленого новим ладом московської управи. Такі твори розповсюднювали ся у відписях, тільки в останних часах дійшли печатно до відома загалу. Вони стають певним доказом, що мимо морального і національного занепаду українського суспільства ще не зовсїм завмерла була здорова народна думка і що переняті любовію свого рідного слова, краю і народу ідейні одиницї за приводом Котляревського змагали дорогою письменьства до поправи нещасної долї широких верств українського супільства і до подвигненя його з тяжкого занепаду. В того рода творах виявила ся додатна сторона наслїдованя писань Котляревського. Лучали ся поміж його сучасниками навіть талановиті письменники, хоч обставини не сприяли розвиткови їх таланту і впливови на долю народу.

Константин Пузина (1790—1850), земляк і сучасник Котляревського, належить до тих письменників. Родом з Полтавщини, вихованець духовної семинарії, в котрій перед ним учив ся Котляревський, визначав ся спосібностями, висланий опісля до духовної академії в Петербурзї не затратив і на чужинї національних почувань, а жвава і жартовлива вдача тягнула його до письменьства в рідній мові, котре знанє виніс він з дому. Замітним твором його є недавно опо

віщена „Ода—малороссійскій крестянинъ“. Коли Котляревський проводить скрізь призму травестії свої національні погляди і „колючу правду мужичу“ та протиставить її „панській на всі боки гнучій“, так що не всі зрозуміли єго „Енеїду“, то Пузина в „Оді“ своїй виявив вже зовсім виразно демократичні ідеї, виступає в обороні гнобленого і кривдженого простолюдя, котре „всі нехтують і за посьміттє мають“ та проти вивисшуваня паньства над простолюдєм. Знаменно передовсім, що Пузина признає себе зовсім сьвідомо „истиннымъ малороссомъ“, значить справдешним Українцем і не цурав ся своєї рідної мови та пише нею літературний твір в поважнім напрямі. Хоч сей твір не має великої сгійности мистецької, то порушені в нім виразно і ясно суспільні питаня та з певною сьвідомостю національної справи стають доказом зрозуміня поважних задач, які мало виконати українське письменьство нової доби, та що те незрозумінє, зазначене вже в деякім степені творами Котляревського, значно поширило ся і поглибило. Неприхильні обставини і пригоди спричинили, що письменський талант Пузини не міг відповідно розвинути ся, всеж таки єго коротка письменська діяльність являє ся поруч і після Котляревського і в звязи з єго творами дальшим і висшим, більше сьвідомим степенем у розвитку національної української думки.

Окрім „Енеїди“ Котляревського мали значний вплив на розвиток українського письменьства і народности також єго драматичні твори, хоч і на сім полі не обійшло ся в зображуваню народного побуту без пересадного викривлюваня і карикатурности. На ниві драматичного письменьства вели дальшу діяльність: Василь Гоголь, Яків Кухаренко і Кирило Тополя.

Василь Гоголь († 1825), отець знаменитото Миколи Гоголя, родом з козацької семї, нащадок „славного Танського, природного стихотворця“, автора зложених в українськім дусі інтерлюдій, був директором і головним актором домашнього театру у вислуженого міністра Дмитра Трощинського в Кибинцях, у Полтавщині, і для єго розвеселеня писав комедії українською мовою (між 1822—1825), з котрих збергла ся одна п. з. „Простакъ или хитрость женщины перехитренная салдатомъ“. Зміст „Про-

стака" майже схожий з ранше писаним „Москалем-Чарівником" Котляревського. В сім творі виявив Василь Гоголь драматичний талант і міг би був заняти поважне місце на полї драматичного письменьства, колиб єму було суджено написати більше творів. Всеж таки дав він добрий почин до дальшого розвитку українського драматичного письменьства.

Яків Кухаренко († 1862), генерал чорноморських козаків і приятель Шевченка, написав в 1836 р. оперу з житя чорноморських козаків п. з. „Чорноморський побит", в котрім зобразив часи першого заселеня Кубаньщини останками Запорожців після зруйнованя Січи із замітним зрозумінєм сценїчного мистецтва. Основний хід дії схожий з „Наталкою-Полтавкою", а твір сей у перерібці М. Старицького п. з. „Чорноморцї" з музикою М. Лисенка викликує добре вражінє і доси держить ся на виднї народного театру.

Кирило Тополя видав майже сучасно з „Чорноморським побитом", твір оснований на народній піснї „Не ходи, Грицю, на вечерницї", котрий одначе не є викінченою драмою з єдностю дійства і розвитими характерами, тільки народописними картинами українського побуту, вірно живописаними з природи без надмірної ідеалїзациї.

Хоч Котляревський стояв одинцем у Полтавщинї, пішли за єго прикладом инші письменники, а навіть у наддністрянській Українї відбив ся вплив єго творів, де „Наталка-Полтавка" явила ся на виднї народного театру в перерібцї **І. Озаркевича** п. з. Намилованє немасилованя або „Дївка на відданю" в Коломиї (1848 р.), а „Москаль-Чарівник" п. з. „Жовняр-Чарівник". Окрім згаданих в горі творів драматичних виставляли в домашних театрах на Заднїпряньщинї в 30-их і 40-их рр. XIX ст. оперету в 4-ох дїях невідомого автора п. з. „Любка или сватанє въ с. Рихмахъ", котра є тілько слабим наслїдованєм „Наталки-Полтавки" і що до зображеня характерів дїєвих осіб і розвитку дійства уступає далеко свому первовзорови. Але й на ниві драматичного письменьства деякі письменники своїми пересадними творами знеславили роботу Котляревського так, що й до них приложено у відємнім для Котляревського значіню назву „котляревщини". Такі твори з неприродним і пере-

садним та простакуватим комізмом появляли ся ще й у 50-их і 60 рр. XIX ст. в українських театрах, поки не уступили місця справдешним літературним творам.

Названі в горі твори сучасників Котляревського або й дальших десятиліть споріднені з його творчостю письменським ладом і формами його творів, так як знов Котляревський своїми творами навязував у вельми значній мірі до устної словесности, а в части до літературних творів XVIII ст. з проявами народного напряму. Твори Котляревського та змаганя кн. Цертелева і Павловського вказували і витичували дальший напрям у розвитку українського письменьства та звернули бачність також на невичерпане жерело тої живущої і цілющої сили — на любов рідної мови і свого народу, його минувшини та побуту. Котляревський видобув своїми творами на вид ті прикмети народної вдачі і творчости з глибини народної душі, здібність гумористичного помічуваня житя, а при тім глибину чутя, що витиснули знаменне пятно на українськім письменьстві, і в тім саме проявила ся велич його почину.

5. Харків — друге огнище українського народного житя і письменьства.

Слобідська Украïна (Слобідщина), з головним містом Харковом, заселила ся в половині XVII-го ст. переселенцями з правобережної України на основах козацького ладу. Одначе Катерина II. усунула всякі окремішности Слобідщини, а цар Микола I назвав її Харківською ґубернією, щоби зовсім затерти історичне знамя краю. Суспільні відносини витворили ся тут подібним ладом як у Гетьманьщині, але зближили ся більше до московських. Українці творили значну більшість населеня краю і внесли сюди тодішню українську культуру. В Слобідщині стрічаємо початкові школи (129), а в Харкові, на взір Київської академії засновано Колеґію (1726—1814), котра була єдиною середньою школою в Слобідщині і там учив якийсь час Григорій Сковорода. За цариці Катерини II. засновано в Слобідщині державні народні школи. Найвисшої школи, університету, діждала ся Харківщина з початком XIX ст. заходами і жертволюбивостю головно української шляхти, а іменно незвичай-

ною запопадливостю Василя Каразина (1773—1842), котрий для „любимої его України“ зібрав більш 600.000 рублів на засноване в Харкові університету відкритого 1805 р., що по его думці мав стати для Слобідщини тим, чим були старинні Атени для Греції, а основи до того підготовив Григорій Сковорода, званий „мандрівним університетом“. Але хоч більшість професорів становили Німці і Москалї та викладали науку латинською мовою, бо українська старовина і мова була для них чужа, в еж таки з відкритєм університету в Харкові розбудив ся умовий і літературний рух і довів небаком до важних добутків.

6. Вплив харківського університету на літературний рух.

Університет подавав висшу осьвіту й познакомлював суспільство з европейською культурою. Між професорами й осьвіченим харківським суспільством навязують ся взаємини, розбуджує ся заціказлене письменьством, являють ся літературні почини спершу московською мовою і викликують заціказлене українською старовиною та промощують тим способом дорогу українській мові. Проф. Іван Срезневський, отець пізнійшого народописця й язикознавця, розвідкою про „Словянську мітольогію“ звертає бачність на словянську старовину. Петро Артемовський-Гулак, лєктор польської мови і літератури, зазначує, що при розборі польських творів буде займати ся також иншимн словянськими мовами, з новійших „з потреби українською“, а живі спори в початках XIX ст. про народність і поширенє нових літературних напрямів довели до заціказленя народним житєм і побутом. Наукова діяльність в університеті промощує дорогу народовіданю, а на сїм полї сходять ся Українці і чужі дослїдники, котрі звертають бачність на високу поезію народних дум, пісень, переказів і звичаїв. Появляють ся літературно-наукові виданя, спершу московщиною, а перегодом здобуває собі право горожаньства також українська мова. Виходять там також періодичні виданя, а між тими неначе орґан університету найповажнійше місце займає місячник п. з. „Украинскій Вѣстникъ“, в котрого редакції беруть участь Петро Артемовський-Гулак і Григорій Квітка. Крім того й університетська молодїж видає літе-

ратурні збірники (альманахи). В місячнику печатано наукові розвідки, між иншими з історії України, прозові і поетичні твори, описи українських народних звичаїв, а в них находимо відгомін народного романтизму, що мав такий могучий вплив на розвиток українського письменьства в перших десятилітях нової доби. Ся чутлива прихильність до народу і вільнодумність має тим більшу вагу, що все те було писане в добі крепацтва, коли на простолюдє споглядали висші верстви суспільства, як на сотворінє без людських змагань. „Український Вістник“ був взагалі хосенним видавництвом і сегодня не можна єго обминути в історії письменьства й осьвіти.

7. Харківський літературний кружок.

Дальший розвиток української письменської творчости, розпочатої „Енеїдою“ Котляревського, вяже ся тісно з заснованєм харківського університету, того розсадника осьвіти в Слобідщині, що згромадив довкола себе визначнійші одиниці українського суспільства, витворив певні умові напрями і видав людий, що пішли шляхом Котляревського. Харківський університет прибрав перегодом українське пиоме пятно, котре на нім витиснула історія краю і українська племінність більшости слухачів. Тамошне житє зберегло имало прикмет української старовини, історичних споминів переказів; бандуристи висьпівували ще високопоетичні думи, а простолюдє і міщанство держало ся ще предківських звичаїв. Сам Харків, бодай на передмістях, мав ціху українського міста. Університетська молодіж проживала найільш по міщанських домах, де ще бачила предківські звичаї навіть між осьвіченою верствою не зовсім ще виперто українську мову.

Серед таких обставин почало будити ся умовé житє, чимало сему сприяло вільнодумне володінє Александра I. Між осьвіченими Українцями виринула думка самостійности етьманьщини, котрої відгомін відбив ся в масонській льожі „Любовь къ истинѣ“ в Полтаві, де Котляревський займав значне становище „великого оратора“ (промовця). Наїзд Наполеона на Росію розбудив великі надії серед українських самостійників, між котрими не вигасали думки і змагання гр. Капніста і Полетики, автора „Истории Руссовъ“.

Серед таких ріжнородних струй будило ся зацікавленє минувшиною України і народним побутом, навіяне спершу чутливим романтизмом, котрий перегодом приймає вид поважних наукових дослідів на полї народовіданя, а на основ тих дослідів витворюють ся змаганя до письменської творчости в український мові і се доводить перегодом до сьвідомого зрозуміня потреби плеканя рідного письменьства. В „Українськім Вістнику“ розвідки з історії України будили любов рідної мови, університетська молодїж цікавила ся народними піснями і звичаями, а се доводило до починів письменської дїяльности. Предтечею лїтературної дїяльности Петра Артемовського являє ся **Василь Маслович** видавець „Харковскаго Демокрита“, в котрім печатав українські вірші гарною і доволї чистою мовою, а окремо видав (1814 р.) „Байки“ з жартовливим настроєм. Був він одним з найвизначнїйших вихованцїв харківського університету, котрий єго цїнив задля загальних здібностий і нема сумнїву, що був би заняв поважне становище в письменьстві, колиб був довше потрудив ся на тім полї.

Петро Артемовський-Гулак (1790—1865) був першим у Харківщинї письменником, котрому суджено було заняти визначнїйше становище в історії української лїтератури. Родом з Городища в Київщинї, син сьвященика, виніс з рідного дому знанє української мови, котрою знаменито орудував. В харківськім унїверситетї звернув він на себе уваги професорів своїми здібностями, так що ще перед скінченєм унїверситетських курсів поручено єму лекторат польської мови і лїтератури; відтак заняв він там катедру „русскої историі“ на протяг 25 лїт і цїле десятилїтє був ректором.

Спершу почав Артемовський перекладати твори европейських поетів московщиною, одначе побачивши недолалість своїх перекладів, став писати вірші українською мовою, імовірно під впливом знакомства з Григорієм Квіткою, котрому присьвятив перший свій твір „Справжня добрість“. У сїм недокінченім творі намагав ся поет висловити похвалу Квітцї, що покинув монастирське житє, і доказати, що справжня добрість можлива і в сьвітовім житю.

Першим печатним українським твором Артемовського була казка (як він сам назвав) п. з. „Пан та собака“, напечатана в Українськім Вістнику (1818 р.), та пі

писана наконечними буквами *г... й... г...,* коли тимчасом під своїми московськими писанями клав повне імя, а після того „Суплїка до Грицька К...и“. За тим поміщена єго „Писулька“ до тих, що читати муть казку „Пан та собака“ і „Суплїку до Грицька К...и“ прозою.

»Пан та собака« — се сатира, в котрій поет зобразив долю нещасного Рябка, що на панському дворі усю нічку вірно доглядав панської худоби. За сюж вірність довело ся єму зазнати тяжкого знущаня на приказ пана. Після такого шмаганя Рябко поклав ся спати на цілий день і ніч. Тимчасом москалї нашпорили в коморі і за те знов Рябкови вліпили »сотеньок із пять київ«. Отся панська несправедливість доводить Рябка до розпуки:

»Уже менї, бачу, чи то туди — високо,
Чи то сюди — глибоко: -
Повернеш ся сюди — і тута горячé
Повернеш ся туди — і там болячé«.
(Руска письм. I. ст. 376).

„Пан та собака“ є самостійним сатиричним твором, в котрім мистецьким способом, з питомим українському народови гумором зображена доля безталанних українських крепаків, безправства і панської самоволї, і се зображенє доводить до сліз. Положенє тодїшних крепаків було таке, що подібно Рябкови приходило ся їм хиба жалувати ся не на панів, а на „добрих людий“, що за їх вірну службу честь така діставала ся їм“ і в тім щиро-українськім комізмі виявив поет ніжну, але й вельми гірку іронію, що так влучно осьвітлює тогочасне положенє українського простолюдя. Але хоч сей на ті часи сьмілий і недвозначний протест проти знущаня українського паньства над бідолашними крепаками дійшов до відома міродатних кругів, не могли вони здобути ся на поміч крепакам і він перегомонів без успіху. Всеж таки Артемовський, посилаючи в редакцію „Українського Вістника“ свою казку, в суплїці до одного з редакторів, Грицька Квітки, пише:

»Хто, кажуть, до кого — ми до тебе, Грицько,
З суплїкою прийшли: я, бач, і мій Рябко.
Не дай загинуть нам, не дай з нас кепкувати:
А докиж буде нас зле паньство зневажати!
Пусти нас, батечку, до хати« (ibid. ст. 371).

За сею віршованою „Суплїкою“ слїдує, вперше в українськім письменстві нової доби, прозове писанє до чита-

чів, але також у сатирично-комічнім настрою. Тимто Куліш зазначує, що й у Артемовського в складі речи відозвала ся „котляревщина“, хоч при тім признає, що з сильним та гнучким стихом і образованостю, якою нацїховане єго оповіданє, твір сей і нинї в українськім письменьстві оставив би тривку памятку свого єствованя, бо вже самою темою першого печатного твору надав Артемовський українському слову достоїньство, якого воно ще в лїтературі не мало. Язик Артемовського, каже Куліш, також далеко чистійший і ріжнообразнійший, нїж у Котляревського. Навіть сьмішне у него являє ся вже не в карикатурі дійсности, а в самім положеню річий, кожда черта в гумористичній єго живописи має внутрішне значінє, що надає єго сьміхови прикмету благородної сатири. До тогож і весь круг дійства означений у него з мистецькою любовю зображуваного предмету. Оповіданє йде у него із строгою послїдовностю і не містить нїчого лишнього, що можна сказати тільки про немногих початкових письменників.

Але хоч Артемовський і в прозї не вийшов поза меж сьміхотворства, то всеж таки він тут (н. пр. в „Писульці“ доданій до казки „Солопій та Хивря“) виявив сьміливий погляд, що панам і лежачи добре та що нема на сьвіті, як із своєю ріднею — з мужиком.

Про дальшу лїтературну діяльність Артемовського висловив ся Куліш відємно і вказав на се, що автор віршованої трагікомедії обдарував нас щеількома творами вже слабшими що до викладу і не так визначними що до змісту, а на останку зовсім замовк. Тимто Куліш зачисляє Артемовського до пасивних талантів, що неспосібні стоять одинцем посеред суспільства із своїми безсмертними переконанями, але при тім признає єму велику заслугу що до розвитку української мови після Котляревського. На ослабленє поетичної творчости Артемовського, відтак і на перерву вплинула довга єго недуга, та крім того й трусниця переведена у него на основі злобного доносу, на що вказує висловлене поетом побоюванє перед напастию в прозовій замітці „Дещо про Гараська“: „І щеб то що сказав, бо язик дуже свербить; та цур їм: у нас, бач, у старшина московська, чи то далеко до пенї?“ (ibid. ст. 37

Згаданими в горі комічними і сатиричними писанями, навіяними незрівнаним і щирим українським гумором, з котрих зпід сьміху ринули невидимі сльози, бажав Артемовський будити українську народну сьвідомість, осьвіту і пособляти визволеню й волї українських крепаків та їх народно-господарському добробутови. Але крім сих творів травестованих од Горація звернув ся він на царину романтичної поезії і в пересьпіві нїмецької баляди „Рибалка" мистецтвом майже дорівнав Гетому, а пересьпівом Міцкевичової баляди „Твердовський" станув на висоті польського поета. До тогож написав десять дрібних приказок і байок, між котрими визначає ся незвичайною красою мови і вірша „Рибка" (Пліточка)". Так само дрібна єго пісонька „Текла річка" (написана в 1855 р.) і під впливом Горація написаний (1856 р.) вірш „До любки", перекладений Фетом на московську мову, стають певним доказом, що він визначав ся неперечним поетичним талантом також в елєгійно-народнім напрямі тай що в другій добі поетичної творчости єго талант блиснув инколи, хоч не таким ясним сьвітлом, як у творах першої доби.

Зате в другій добі творчости деякі єго писаня під впливом побіди Росії над Наполєоном І. і скріпленя самовлади Миколи І. та побід над Туреччиною в 50-их рр. XIX в. бачимо у Артемовського наслідком єго полохливої вдачі і жадоби відзначень зворот до урядового патріотизму і одушевленя царем (Ода „До Терешка"), а в травестованих одах Горація (н. пр. „До Пархома") проявляє нахил до зневіри („Терпи! за долею, куди попхне, гнись! як хилить ся од вітру гілка", ibid. ст. 394). Сей урядовий патріотизм Артемовського і деяких инших письменників харківського кружка (Квітки, Метлинського, Корсуна) а також Ос. Бодянського (під прибраним іменем А. Боди-Варвинця) розжеврів ся неперечно під впливом звороту внутрішньої політики Росії, де під грозою воєнних подій відновлено (в 1831 р.) українські козацькі полки, урядово признано самостійність української мови і тим розбуджено надії наших письменників на пільги для України, хоч до того причинив ся неперечно і вплив московських словянофілів і зворот до деспотичної системи Миколаївської доби.

Наведені в горі обставини викликали в Артемовського яскраве роздвоєнє єго вдачі: з одного боку виявив ся у него урядовий, Миколаївський патріотизм, а з другого — єго творчість блиснула мистецьким ладом у рідній мові, для котрої він покинув урядовий язик, і тим дав наглядний доказ, що тільки в рідній мові може в цілім сяєві виявити с талант і письменське мистецтво, як се бачимо і в знамени тих єго перекладах Давидових псалмів. Але сї явищ складали ся на те, що визначний поетичний талант Артемовського-Гулака не міг розвинути ся і вирости так, як сег можна було сподївати ся по перших творах. Всеж таки він посунув вперед розвиток українського письменьства своїми творами, що визначають ся гнучкостю, легкостю і силою слова, та запевняють єму передове місце в історії українського письменьства, а сьміливою обороною гноблених кріпацтвом широких верств суспільних протоптав він той шлях котрим єго наслїдники змагали до осягненя визволеня простолюдя з тяжкої суспільної неволї і до єго рівноправност

„Він став безсмертним яко народний український поет пише Костомарів, нїхто не перевисшив єго в знаню вс тонкостий української народности і в незрівнанім мистецт живописувати їх поетичними образами і прегарною народною мовою".

8. Поширенє лїтературного руху під впливом харківського унїверситету.

Поява українських поетичних творів Масловича й Артемовського в харківських місячниках стала вихідною точкою для дальшого розвитку українського письменьства, а по бляли тому наукові дослїди української мови й народознаня, до чого чимало причинив ся своїм впливом харківський унїверситет. Сї дослїди зазначили і вказали даль напрями українського письменьства, а також перше єго жерело — любов рідного слова й народу в єго історич минувшинї і сучаснім побутї. Між унїверситетськими слу чами починає розвивати ся лїтературний рух, котрий, по бно як і в Полтавщинї, виріс природно з почутя внутр ньої потреби осьвіченого українського суспільства, що покористувати ся богатою словесною спадщиною нар

в єго думах і піснях, казках і переказах, у звичаях і побуті. Душею того кружка був Ізмаїл Срезневський[1]), вельми чутливий на українську природу, на красу народної поезії яко на чудовий відгомін славної колишньої минувшини. Він не менше цікавить ся й одушевляє сучасним українським письменьством, а добутком сего одушевленя були збірники народних творів, розвідки з української історії та видаванє альманахів. Головною прикметою тих альманахів було змаганє до ознакомленя суспільства з українською поетичною творчостю і з народним побутом та історичною минувшиною. В них стрічаємо твори Харківців, Артемовського-Гулака і Квітки Основяненка, та Полтавців, Котляревського Гребінки. Одушевленє і любов народности видали перші початини українського письменьства, котре розвивало ся постепенно з романтичним рухом, а крім того черпало засоби живого духа з ідеї словянського відродженя. Вже основник Харківського університету, В. Каразин, носив ся в Харкові з всесловянськими мріями і піддавав цареви Александрови свої мрії про всесловянське царство. Імовірно, відозвав ся тут відгомін давних взаємин України з південною Словяньщиною, коли Серби приходили вчити ся в Київській Академії, або коли в XVIII ст. сербські виходці поселяли ся на Україні. В громаді харківських письменників виступає Александер **Корсун (1818—1892)**, оден з українських словянолюбців, що переписував ся з чеськими ученими; там жило чимало Поляків і тим способом витворило ся зближенє до польського письменьства і польських кружків. Українські слухачі вчили ся польської, чеської і сербської мови, а найвидатнійшим представником того словянолюбства харківського кружка був Ізмаїл Срезневський. Словянолюбство того кружка мало чисто літературну основу без політичного підкладу, коли тимчасом польські словянолюбці мріли про обнову розібраної історичної Польщі з верховладою над иншими Словянами, передовсім над Україною, а московські

---

[1]) Срезневський Ізмаїл був родом з Московщини, але прожив молодий вік на Україні, в Харкові, де єго отець Іван був професором університету, став ентузіястом української старовини. Срезневський став з 1826 р. збирати народні пісні і напечатав 1831 р. в „Українськім альманаху“, а відтак (1833—38) видав у Харкові „Запорожскую Старину“ в шести частях.

словянолюбці змагали до верховлади в Словяньщині в дусі всемосковської централїстичної ідеї.

Розширене й поглиблене почутє народности наслїдком записів і дослїдів устної словесности причинило ся до вироблення національної української ідеї взагалї і до виразу єї в письменьстві. З другою половиною XVIII ст. витворив ся напрям саморідного українського романтизму, котрий опісля зливав ся постепенно з єго західно-европейською струєю і черпав натхненя в части в ідеях словянського відродженя та довів до розвитку українського письменьства в новочасній добі.

9. Романтичний напрям в українськім письменьстві.

Етноґрафічне й історичне виучуванє українського народу вводить в українське письменьство романтичний напрям, що проявляє ся у письменників харківської громади для котрої харківський унїверситет був науковим і духовим осередком. Українська народна поезія і перекази одушевили навіть молодого Срезневського до працї на тім полї так що довгий час був він авторитетом в українській етно графії. Змалку знакомий з Артемовським-Гулаком і з пізнїйшим письменником Григорієм Квіткою й їх приятелями, ста Срезневський горячим українофілом. Під впливом ученого професора Даниловича Срезневський і єго товариші ровес ники **Лев Боровиковський** [1]), **Олександер Корсун** [2]), **Амврозій Ме**

[1]) Боровиковський Лев ур. 1804 р. в Полтавщинї (в Хорол учив ся в харківськім унїверситетї і був учителем ґімназії в Полта Виступив на ниві лїтературній з балядою „Маруся“, написаною на ла Жуковського „Свѣтланы“ (в 1829 р.); писав байки, баляди і дум Єго байки (видані Метлинським 1852 р.) не визначають ся анї сатири ним талантом, анї природним гумором, а є лише легкими, невикінчени картинами суспільних хиб на Українї. Переклав також Міцкевичево Фариса.

[2]) Корсун Олександер, поміщик з Полтавщини, учив ся в ха ківськім унїверситетї і стояв у лїтературній звязи з Порфірієм Кор ницьким, Степаном і Петром Писаревськими, учениками харкі ської колеґії, з Костомаровом і Мих. Петренком, студентами ха унїверситету, з котрими видав альманах „Снїп“ (1841). Єго епічні п сання „Українські повіря“ основані на народних переказах і в них п являють ся слїди „котляревщини“. Він був одним з перших українськ словянофілів і відносив ся симпатично до чеських словянофілів Вя слава Ганки і Франца Челяковського.

тлинський, Микола Костомарів, рано зазнаємили ся з польським язиком і письменьством, особливо з поетами Бродзїнським і Міцкевичем та поетами т. зв. української школи Богданом Залєським [1]), Ґощинським [2]), Мальчевським [3]), а крім того з важнійшими трудами ріжних польських учених з обсягу польської історії і словянської старовини [Нарушевич [4]), Чацький [5]), Мацєйовський [6]), Войціцький [7]) і ин.]. Діла Караджича і близке знакомство з основником харківського

---

[1]) Залєський Богдан (1802—1886 р.), найзнатнійший з польсько-української школи. З его творів замітні історичні Думи, котрих темою козаччина, тужливі і гармонійні Думки і Русалки, основані на народних повірях і забобонах (дещо переложив українською мовою Волод. Терлецький), з поем Duch od stepu. Одначе Україна Залєського се не дійсна Україна, але вимріяна і звязана нерозлучно з Польщею, котра мала воскреснути з підмогою внесеного ним до польської поезії козаколюбства. Він оспівує козаків XVI ст., але приписує їм почуваня суперечні історичній правдї.

[2]) Ґощиньский Северин, (1802—1876), автор поеми Zamek Kaniowski (частину еї переложив М. Шашкевич) (1828), котрої основою колїївщина. Він зображає доволї безпристрасно і з глибоким зрозумінєм криваві події на основі народних переказів, з мистецьким живописанєм природи і драматизмом дійства. — М. Ґрабовський схарактеризував трех польсько-українських поетів таким способом, що Мальчевський живописав Україну шляхотську, Залєський козацьку (властиво польсько-козацьку) а Ґощинський гайдамацьку.

[3]) Мальчевський Антін (1793—1826), автор одної з найзнатнійших поем в польській літературі „Marya", основаної на волинськім переказї, перенесенім на землю України, в котрій зобразив Україну шляхотським краєм, де козаки являють ся войовниками в боротьбі польських вельмож з Татарами а українське простолюдє тільки живописним придатком.

[4]) Нарушевич Адам, (1733—1796) поет та історик. Головний его твір Dzieje narodu polskiego (6 томів) сягає лише до вимертя Пястів. З поетичних его творів визначають ся ідилї й сатири поетичним полетом.

[5]) Чацький Тадей (1765—1813), основник Кременецького ліцея, опісля заступник куратора шкіл, осиував своїм коштом багато шкіл і заохочував молодїж до любови польського народного житя і побуту. З его творів замітне дїло O litewskich i polskich prawach, 2 томи.

[6]) Мацєйовський Вацлав Олександер (1793—1883), проф. права в університетї варшавськім, історик. Єго головний твір Historya prawodawstw słowiańskich (6 томів). Більш як всї инші польські учені був він прихильником ідеі панславізму.

[7]) Войціцький Казимир Владислав (1807—1879) збирав і видав Przysłowia (3 томи 1830), Pieśni ludu polskiego, ruskiego i białoruskiego

університету Каразином, що симпатизував з Сербами, розбудили у Срезневського зацікавленє полудневими Словянами і тим способом вже тоді став він горячим словянолюбцем, заки ще обїхав словянські землї. Срезневський виступає вже в ранім віцї яко ревний збирач і дослїдник памятників народної словесности й української старовини [1]). У вельми цікавій розвідцї [2]) доказує він, що українська мова є язиком, а не нарічєм московського або польського, як деякі думали, що се оден з найбогатших язиків словянських, котрий не уступає чеському в богатстві висловів, польському в живописности, сербському в милозвучности, а хоч єще не вироблений, може з лїтературними язиками рівняти ся в синтактичній гнучкости і богатстві та має лїтературну будучину. Ся й инші розвідки Срезневського поставили єго високо посеред письменників і збирачів української старовини народної в 30-их роках. Він визначав ся, як і єго ровесники і товариші, горячою любовю української народности і старовини, пильно виучував народну словесність і житє. Була се та романтична народність, яка тодї проявляла ся в лїтературних відносинах до народу і починала ся історично-етноґрафічними дослїдами. Але велика заслуга сеї романтичної народности є в тім, що вона відчувала велику наукову і морально-суспільну вагу виучуваня народу і вплив ідеї народної на сьвідомість суспільства і дійсне житє. Заслугою романтиків було, що вони глядїли в народнім житю внутрішнього змислу історичного і побутового, але помиляли ся в переведеню сеї задачі, думаючи, що се важне питанє може рішити поезія і чувство. Питанє се могло бути рішене цїлою чергою історично-фільольоґічних наук і поважним поставленєм суспільного питаня.

Етноґрафічне виучуванє української народности довело перших українських письменників до горячого переконаня на певне право розвитку самостійної лїтератури української, а Костомарів уже тодї (1844 р. в альманаху „Молодик")

(2 томи 1836), Klechdy (2 томи 1837), Stare gawedy (1840): написав також Historya literatury polskiej w zarysach (4 т.) і оснував науково-лїтер. місячник Biblioteka Warszawska.

[1]) В 1838 починає видавати „Украинскій Сборникъ", рід української бібліотеки.

[2]) Взглядъ на памятники Украинской народной словесности 1834.

висловив свій погляд про окремішність української народности від московської.

10. Взаємини українського письменьства з польською і московською літературою.

Окрім устної поезії народної чималий вплив на тогочасну літературу українську мала польсько-українська романтична література, в котрій находимо вже раньше романтичні фантазії про козаччину. Поети польсько-українські [Залєський, Мальчевський, Ґощинський, Гроза [1]), й ин.] виводили в своїх творах картини старцівбандуристів, осьпівували ті могили, що скривали кости козацьких героїв і під впливом українських кобзарів народних вкрили славою козацьку бувальщину [2]). Одначе польсько-українські поети залюбки зображали лицарських козаків, котрі неначеб то братя з Поляками ділили радість і горе і на таких вимріяних відносинах опирали свої політичні вигляди. Се романтичне одушевленє польсько-українських поетів козаччиною впливало і на українських поетів, котрі стали виучувати народні думи і живі ще спомини про козаччину: Се одушевленє козацькою бувальщиною закривало єї недостачі і зображало усе в приманливім сьвітлі.

Побіч польсько-українських поетів, що гляділи на козаччину як на складову частину польського народу і польської історії, намагали ся ще й инші письменники зобразити Україну загарбану Москвою всупереч нібито щирій прихильности козаків до Польщі. До тих належав Тимко Падура (1801 – 1872), що писав навіть українською, часто попсованою мовою думки і пісні („Ukrainky“, видані у Варшаві 1844 р.). Хоч чванливо називав себе „душа запорожська“, був у дійсности двірським сьпівцем і прислужником польського зарабщеного еміра-чудака Вацлава Ржевуського („Ревухи-Золотої Бороди“) в Саврані і намагав ся одітий за

---

[1]) Гроза Олександер, ур. 1807 р. в Київщині, писав поезії на основі житя і минувшини української (поема „Starosta Kaniowski“, „Mogiły“, драма в V. діях „Hryć“).

[2]) Михайло Ґрабовський (1807—1863) признавав українській народній поезії визначне місце серед сьвітових народних літератур і похваляв, що польсько-українська школа черпала з того жерела.

лірника підняти Чорноморців разом з Поляками до боротьби проти Росії (1830/31). Сї пісні Падури при всім козаколюбстві, переняті польським патріотизмом і невірним зображенєм козаччини, розповсюдив торбаніст Вітort навіть і по наддністрянській Україні. Сучасно з Падурою писав збісурманений Михайло Чайковський (Садик-паша) (1808—1886) „Kozackie powieści" і „Wernyhora", в котрих переводив погляд, що козаччина була щаслива в злуці з Польщею, а спасенє єї бачив у братаню шляхти з хлопами; поселивши ся відтак у Києві, писав по московськи про зєдиненє Словян під владою Росії.

Окрім впливу польсько-української літератури й устної поезії української слідно значний вплив на українське письменьство тогочасне також Бродзінського і Міцкевича, з котрих останній був тому близкий українським поетам, що черпав теми для своїх баляд і романсів з народних пісень і переказів. „Mania ballad wówczas panująca", як виразив ся Міцкевич („Czaty", „Rybka", „Świtezianka" і т. ин.), заставляє Артемовського перероблювати Міцкевичеву баляду „Pani Twardowska". Бориковський перший покидає гумористично-сатиричний напрям і також звертає ся до сеї форми, а особливо Метлинський під впливом Міцкевича підходить до балядової форми в зображуваню сучасного народного побуту. Таким способом, виучуючи пильно бувальщину з устної літератури і черпаючи мотиви з сего жерела, українські романтики зближили ся до польсько-української школи поетів. Черпаючи матеріяли для своїх творів з минувшини українського народу, письменники українські визначились зразу оригінальними творами і тим виріжнили ся від того романтизму, який панував у тогочасній московській літературі, що черпала з чужого жерела, імєнно з німецької літератури.

Неперечно й московська література мала свій вплив на розвиток українського письменьства вже в перших починах. Однак при тім впливі не дасть ся заперечити оригінальність у розвитку, змісті і формах української літератури. В сю пору, коли починало розвивати ся українське письменьство, московська література не визначала ся ще сьвідомою народностю і самостійностю і підлягала чужоземним впливам, а західно-европейський вплив, котрому мо-

сковська література значно підлягала навіть в 20-их і 30-их роках, доходив до українського письменьства не тільки посередно через московську або польську літературу, але й прямо з першої руки. Деякі українські письменники були знакомі з літературами західно-европейськими, і по части під впливом тих літератур, почасти силою оригінального таланту навіть випереджували, хоч не зовсім сьвідомо, в деяких формах літературну творчість московських письменників. Так на пр. Карамзин[1]) і Жуковський[2]) наслідують Французів і Німців, коли тимчасом у творах Котляревського й Артемовського зразу находимо реалізм і живе народне слово. Іменно в чутливім зображуваню народного побуту в повістях українська література випередила на час московську, а чутливість у драматичних творах Котляревського або в повістях Квітки то не сентиментальність повістий Карамзина і Жуковського, але природна виява почувань, що випливає з чутливої вдачі авторів і природного характеру українського народу, свобідна від хоробливости і неприродної пересади. Українська література вже вельми рано звернула ся до того західно-европейського напряму, який показав ся так плодотворним у наслідках і в західно-европейських а трохи пізнійше, і в московській літературі.

[1]) Карамзин Микола, знаменитий історик московський, (1765—1826 р.). Романтичні повісти „Бѣдная Лиза“, „Наталя, боярская дочка“, зірвали псевдокляснчні кайдани з московської літератури і зробили перелом до романтизму і сентименталізму, яким навіяні всї єго твори. Він також після Ломоносова ступив на дальший степень у розвитку стилю. Єго „Історія Россіи“ (12 т.) має ще й нинї деяку вартість, хоч в дечім уже застаріла.

[2]) Жуковський Василь (1783—1852), званий в історії московського письменьства Колюмбом романтизму, ознакомив ся вже замолоду з европейськими мовами. Вже єго перші баляди „Людмила“ і „Свѣтлана“ після Біргерової „Ленори“, як і переклади з Ґетого, Шілєра й ин. викликали велике вражінє в московськім суспільстві. Ставши відтак учителем пізнїйшого царя Александра II., заслужив собі добру память своїм гуманним і виховним впливом. Гуманній вдачі Жуковського завдячував і Шевченко своє визволенє з крепацтва. Перервавши на якийсь час літературні праці, взяв ся опісля Жуковський знов до дальших перекладів з Шілєра, Гомера й ин. Єго переклади визначають ся вельми гарною формою. Перекладами з Шілєра ознакомив Росію з німецьким ідеалїзмом, а під впливом Байрона вніс у московську літературу фантастичний романтизм.

В західно-европейських літературах видвигнено повісти й оповіданя з сільського житя в супротивности до давнійшої сальонової новелїстики і невірного зображеня сільського побуту. В тих оповіданях з сїльського житя проявляв ся щораз більше реалїзм (впадаючи иноді в грубий реалїзм), після того як сільский побут розбуджував щораз більше зацікавленє серед суспільства. Неперечно, що иноді й московська література звертала бачність українських письменників на українські предмети, перекази і красу природи, або познакомлювала Українців з творами західно-европейських літератур. Так н. пр. баляда Артемовського „Рибалка“ написана під впливом перекладу Жуковського з баляди Гетого („Der Fischer“). Пушкин, одушевлений українськими піснями (виданими Максимовичем) та „Историєю Руссов“ написав знамениту поему „Полтава“ під впливом Байронової поеми „Мазепа“ (переложену Е. Гребінкою), а Рилєєв у боротьбі проти всякого гнобленя писав чудові „Думы“, „Исповѣдь Наливайки“, що гине за рідний край, та поему „Войнаровскій“, що готов до всякої жертви за Україну. За їх прикладом родовиті Українці Микола Маркевич і Микола Гоголь поширюють у московськім суспільстві зацікавленє минувшиною України. Маркевич у збірнику „Украинскія Мелодіи“ обрабляє у московських віршах українські побутові й історичні теми, а Микола Гоголь в повістях „Тарасъ Бульба“, „Вечера на хуторѣ“ і и. фантастично і невірно зображує український побут і минувшину. Московська література вплинула на виробленє більше або менше штучних форм в українськім письменьстві (сей вплив бачимо вже у Котляревського), одначе зміст, прикмети стилю і основні напрями виробили ся в українській літературі незалежно від московської. Сї головні напрями були в українській літературі не тільки спільні з московською, але й з иншими словянськими і західно-европейськими літературами. Гумор, чутливість і реалїзм характеризують українську літературу яко сталі єї прикмети, а житєва сила українського народу, любов народности і пробудженє національної сьвідомости були головними підоймами в розвитку літературної творчости українського народу.

11. Громада українських письменників у Харкові.

В творах перших українських письменників, а саме у Котляревського й Артемовського-Гулака, проявив ся народний напрям головно комічним зображенєм й образами з народного побуту та виступав відтак у творах їх наслїдовцїв, хоч і у тих письменників стрічаємо чутливий настрій у зображуваню народного житя з прикметами любовно-ідилїчної поезії. Одначе визначним представником вдачі українського народу, сеї злуки щиро народного гумору і природної, зрівноваженої чутливости являє ся творець української повісти, найвидатнїйший письменник харківської громади

Григорій Квітка (Основяненко). Походив він з козацької старшини (ур. 18 листопада 1778 р. в селї Основі під Харковом), в котрій єго предки займали видні становища в полках Слобідщини. Основа була майном родини Квітків і відсїля прибрав він собі призвище — О с н о в я н е н к о. По батькови наслїдував він хист до оповіданя, а по матери першу осьвіту. Змалку хирний, ослїп Григорій Квітка від золотухи; а провидївши підчас богоміля перед чудотвормим образом Пр. Богородиці в Озерянській пустині, в Куряжськім монастирі, розгорів ся релїгійною ревностю, що витиснула незатерте пятно на все єго житє і проявила ся також у найкрасших єго творах. Вплив єго дядька, Наркиза Квітки, учителя з хлопячих лїт і настоятеля Куряжського монастиря, та оповіданя Григорія Сковороди, частого гостя в домі Квітків, причинили ся чимало до розбудженя в нїм аскетичного духа і нахилу до монастирського житя, а музикальна вдача єго семї і часті богослуженя виробили в нїм здібности до музичних творів і глибокого мистецького духа. Рід Квітки, як і все паньство кругом Харкова, жило старосьвітськими звичаями, розмовляло рідною мовою і тому Григорій так добре знав усї звичаї народного побуту і писав такою щирою народною мовою. Ширшої осьвіти не осягнув Квітка, а вчив ся, як і всї тодїшні панські дїти. Вписаний тодїшним звичаєм у воєнну службу, не бачив єї навіть і перейшов відтак у горожанську, але вже в 23-ім роцї житя вступив у Куряжський монастир послушником. Та хоч по чотиролїтнім майже побутї вернув домів, житє в монастирі живописно положенім, далеко від сьвітового гомону

і забав, відбило ся опісля в его релігійно-моральних повістях. Згодом навик він до сьвітового житя, а з поправою его здоровля проявив ся в нім побіч прикмет глибокої релігійности і природної чутливости щирий і сердешний український гумор. Сею двійною прикметою назнаменовані також его повісти і драматичні твори. Пробудила ся в нім охота до театральних вистав і Квітка уладжував домашні вистави [1]) та виступав у найтруднійших ролях. Із заснованєм університету в Харкові почала ся сьвідома его громадянська і суспільна діяльність на ріжних царинах житя: він став директором театру, війшов до редакції „Українського Вістника", займав ся інститутом дворянських дочок, де познакомив ся з его наставницею, Анною Вульф, і з нею опісля одружив ся. Дружина его вельми осьвічена, ознакомлена з французькою літературою, добачивши в нім літературний талант, спонукувала его писати повісти, читала і критикувала его писаня і за сю щирість присьвятив він її свої найкрасші повісти „Маруся" й „Сердешна Оксана". Вибраний повітовим маршалком Харківського дворяньства, проживав Квітка в Харкові, а тоді, громадили ся докола него українські письменники — Артемовський-Гулак, Метлинський, Чужбинський (познакомив ся з Гребінкою) і вся українська молодіж, що опісля видавала українські альманахи. Яко редактор „Українського Вістника" оставав він у взаєминах з університетськими професорами, особливо з Артемовським. Під конець житя переселив ся знов до Основи, де й умер (8 серпня 1843 р.).

Літературна діяльність Квітки. З громадянським і суспільним житєм починає ся також і літературна діяльність Квітки. В харківських і в столичних місячниках печатав він спершу московщиною сатиричні писаня, вірші, повісти і драматичні твори, але визначне становище в історії письменьства здобув він собі українськими писанями, що появили ся в Москві п. з. „Малороссійскія повѣсти, разсказываемыя Грицькомъ Основяненкомъ" (в 2-х частях 1834—37). Він виступив на ниві українського письменьства вже з повною сьвідомостю потреби писаня для народу рідною его мовою, а погляд сей висловив у листі до М. Максимовича,

[1]) В Харкові не було ще тоді театру.

„щоби приневолити до мовчаня людий з дивним поглядом, начеб то не слід було писати мовою українського народа, котра визначає ся силою і красою, недосяжною в иншій мові, питомими зворотами, гумором та іронією". З повною отже народною сьвідомостю домагав ся він, що „як говоримо, так і писати треба", а тим вказав уже зовсім ясно і рішучо, що наше письменьство повинно розвивати ся в живій мові народу. Квітка-Основяненко, як влучно каже Куліш, „взяв неписьменного, темного, найпростшого собі хлібороба і оповідав єгож мовою, що в єго господарстві, в сільській околиці і в хаті між жіноцтвом діеть ся. І вийшов у нього красний божий мир, іще наче кращий, ніж у нас перед очима. Се так, як подивиш ся в тиху воду і вбачиш там небо і землю, і здаєть ся тобі, що небо й земля у якусь нову ліпоту в тому водному сьвіті облекли ся. Так і в оповідані Квітки красний божий мир, іще наче красший, ніж він єсть у нас перед очима. І вийшли в нього люди живі-живісінькі, і що в їх души діяло ся, що в серці їх ворушилось, усе се там, як на долоні в нього показано".

Живописанєм простолюдя, єго житя і побуту випередив Квітка не тілько московських письменників [1]), але навіть оповіданя з народного житя в літературі французькій [2]) і в німецькій [3]). До селянського житя линув дух Квітки не тілько з щирої прихильности до українського простолюдя, але й демократична вдача українського суспільства спонукувала наших письменників стояти на чисто народнім і народолюбивім становищі. Проживаючи серед народа в Харківщині, котрої він не покидав за все житє, виніс Квітка з рідної хати недосяжне знанє української мови, навчив ся розуміти думки поселенців і, як він пише до редактора „Современника", П. А. Плєтньова, „спонукав їх оповідати про себе своїми словами". А хоч Квітка не осягнув широкої осьвіти, визначав ся він талантом і незвичайним даром помічуваня та умілостю відчувати найбільш скриті

---

[1]) Д. В. Григоровича „Деревня" появила ся 1846, „Антонъ Горемыка" 1848 р., Ів. Тургенєва „Записки Охотника" 1852 р.

[2]) Жорж Занд (прибране імя поетки Dudevant) чудові зображеня житя селян видані 1841 р.

[3]) B. Auerbach-a, Schwarzwälder Dorfgeschichten вийшли 1841 р.

почуваня і силою своєї здібности неначе психічною „аналізою зображав сї почуваня, як вони зроджували ся, розвивали ся і розвязували. „Він виражав, як каже Костомарів, таку глибину, повноту і ніжність народного чутя, що витискав сльози і все являє ся вірним живописцем народного житя. Ледви, чи хто перевисшив его яко повістяря-народописця і в тім зглядї стоїть він висше від свого сучасника М. Гоголя, хоч уступає перед ним що до мистецької будови. Квітка мав величезний вплив на грамотне українське суспільство, а навіть неграмотний нарід, слухаючи читаня его повістий, одушевляв ся ними", тай нинї лучають ся нераз люди, що заплачуть над Квітчиною „Марусею". Ніжна та сердешна чутливість і лагідна та щира жартовливість надає Квітчиним повістям незмінної сьвіжости. Одначе Квітка, як про него висловлює ся І. Срезневський, „був не тілько бистрим оповідачем-обсерватором; его заслуга яко народного письменника й учителя незрівнано важнїйша. Він глибоко розумів, як необхідно треба говорити народови его живою мовою, щирою, простодушною, без усяких викрутасів, щоби розбудити в нїм охоту до читаня та науки і любов до книжки — душевну сьвідомість. Всьо, що Квітка написав українською мовою, стає доказом того благородного змаганя его — поучувати тих, на котрих може впливати людська мова тілько в тім видї, до якого вони привикли з дїточих літ у своїм простім сїльськім побутї. Квітка був і на довго остане першим народним письменником на Українї". Він справдї був учителем народу не тілько в „Листах до любезних землякїв", сїй першій пробі популярного писаня українською мовою, але его повісти, а іменно релїгійно-духовні розважаня, як про марноту сего сьвіта в „Марусї", про любов ближнього в „Добре роби, добре буде", про осуджуванє одним одного в „Козир-дївцї", про материнську любов у „Сердешній Оксанї", про суд Божий у „Перекотиполї", або про любов дїтий у „Божих дїтях", являють ся дорогоцїнними дидактичними зернами, що глибоко западають у душу читача, тим глибше, що вони висловлені з сердешним почуванєм, горячою любовю людий і справдешньою щиростю. Квітка виступив на лїтературну ниву в зрілих роках з виробленими поглядами. Яко епік довго вирабляв він свою мисль, пок

вона вспіла вийти в словесному образї всякому ясною і розумною. Він слїдив довго і бачно тодїшне суспільство, виучував мову і народний побут і тим способом осягнув сю повноту слова, необхідну епікови. Квітка живо і вірно живописав не тільки в своїх українських повістях житє українських селян, але так само основно вивчив і зобразив у московських повістях житє українського дворяньства, котре в єго часах уже відставало від народу мовою і звичаями. Одначе справдешним цїнним лїтературним добутком є повісти Квітки писані українською мовою, між котрими до найкрасших зачисляємо отсї повісти: Маруся, Сердешна Оксана, Конотопська Відьма, Козир-дївка, Щира любов і Перекотиполе. Правда, московські критики добачали в Квітчиних повістях вплив сентиментальних повістий Карамзина і Жуковського, одначе в дійсности являють ся вони саморідними первотворами, а се признавали вже й сучасні Квітцї критики, вказували на „оригінальність предмету та на безсумнївний саморідний талант, що оден може підержати самостійність українського письменьства". В єго повістях проявляє ся вроджена українському народови природна чутливість, яку стрічаємо і в народних піснях і в мистецькім українськім письменьстві, котру треба відріжнити від неприродної сентиментальности, перещепленої на московську лїтературну ниву з нїмецького письменьства (Гете: Вертер і т. п.). Ся нїжна і сердешна чутливість у Квітчиних творах зрівноважила ся з питомим українському народови незрівнаним і щирим гумором. Ся злука сумовитої чутливости з щирим гумором, так знаменна в українській вдачі, проявила ся у Квітки не менше, як у мистецьких творах М. Гоголя, і здобула собі назву Гоголївського гумору, скрізь котрий виринають сльози. Повісти Квітки є неперечно першими саморідними творами українського повістярства, написані вірно українському житю і побутови, з неперечним визначним талантом, а вплив московських взірців проявив ся в них хиба в деяких подробицях.

Повісти Квітки можна подїлити на два віддїли: 1) повісти чутливого настрою з етнографічною закраскою і 2) гумористичні. Між першими передове місце займає „Маруся", в котрій Квітка живописав образ чутливого серця

української сільської дівчини і, як влучно каже Куліш, „вложив сюди весь свій дар промовляти серцем до серця“.

„Маруся“ є неперечно найкрасшою повістию Квітки, в своїм роді мистецьким твором, хоч єї зміст простий, невидуманий. Дієві особи сеї повісти живописані в значній мірі з дійсного житя і мають стійність народописну, як і в инших єго творах. Наум Дрот і Настя визначають ся теплим, релігійним чутєм і глубокою вірою в Провидінє, а се береже їх перед розпукою в трудних хвилях їх житя і спонукує глядіти успокоєня в покірливости Божій волї. Маруся — постать списана без надмірної ідеалізації, природно, без прикраси, як се личить українській дівчині, „пишній красою і непорочній серцем“. Одна тільки постать Василя менше відповідає своїми романтичними почуванями справдешній народній дійсности. Обряди сватаня і похоронів подані з незвичайною народописною вірностию. Взагалї в Квітчиних повістях розсїяно стілько подробиць з весільних обрядів, а крім того і про вечерниці, різдвяні і великодні звичаї, про похорони і т. п., що справедливо Квітку називають повістярем-етнографом. Тимто влучно каже Куліш, що „Маруся“ — се найщирша исповідь, яку тілько здолає писатель принести перед миром — і правду говорили ті, що казали, наплакавшись над „Марусею“: „На єго нагробкові написатиб тілько: „Автор „Марусї“.

Зовсїм похожа на Марусю в Квітчиній повісти „Щира Любов“ (і в драмі з таким самим наголовком) головна героїня Галочка, з тою ріжницею, що автор списав її, імовірно під впливом і при участи своєї подруги, більше ідеально, так що вона не являє ся природною постаттю української дівчини.

В змаганю живописувати ідеальні жіночі постати, написав Квітка повість „Козир-дївка“, але тут зумів вже усї душевні сили зобразити в гармонїйнім розвитку. І в „Козир-дївці“ те саме народне чутє, що й у „Марусї“, однак в инших обставинах і з иншими прикметами.

Колиж у названих повістях Квітка зобразив ідеалізовані героїні, то повість „Сердешна Оксана“ списав в реальнім напрямі і похожа на Шевченкову „Катерину“. В „Сердешній Оксанї“ дав Квітка образ жертви душі сьвіта, що занапастив долю бідолашної дївчини. „Спис

і я „Сердешну Оксану", пише Квітка в листі до Шевченка (18 ст. ст. жовтня 1840 р.), от так точнісенько, як і ваша „Катерина". Як то ми одно думали про бідних дівчаток". Квітка, як видно з єго листу до Шевченка, вважав „Сердешну Оксану" одною з красших повістий, коли поставив її поруч Шевченкової „Катерини" і вона дійсно задля свого реального напряму займає поміж єго повістями перворядне місце.

В повісти „Божі діти" зображає двоє сиріток, що остали по батьках померших наслідком пошести і переводить гадку, „що Господь сам стараєть ся об малюсіньких діточках, сохранить їх і посила́ їм благодітелів, не оставля́ і тих, хто вбиваєть ся за діточками, жалкує об них і не жаліє нічого, абиб сих малявочок сохранити від усякої біди".

Так само дійшов Квітка до краю ідеалїзації в моралїзуючій повісти „Добре роби, добре буде" і бажав вказати на се, як би то добре було, щоби люди дбали не тільки про себе самих, але й про своїх ближнїх, як се навчав Христос.

„Перекотиполе" є другою моралїзуючою повістию Квітки, котрої провідну гадку висловив автор отсими словами: „Хоч чоловік, зробивши худо, і захова́ кінці так, що ні жаден чоловік не дошукаєть ся до правди, так Він, премудрость вишняя, Він знаючий наші діла, бачащий самії думки наші, він не потерпить ніякої неправди". Основою повісти послужив народний переказ про степову ростину, перекотиполе, що, відорвана від кореня, котить ся далекими просторами, неначе бездомний бурлака, що й не знає, де опинить ся.

Між гумористичними повістями Квітки замітний „Салдатський патрет, латинська побрехенька по нашому розказана", основана на латинській пословиці: ne sutor ultra crepidam. Се є справдешній реалїстичний образець гумористичний у сатиричнім напрямі. Метою сеї повісти було, обезпечити ся проти докорів московських критиків, що не знали ні української мови ні народного побуту, а брали ся оцінювати українські твори. Квітка добре зрозумів, що єго чудова „Маруся" не скоро дожде праведної критики і гірку свою мисль обернув у жарт, написавши „Салдатський патрет", котрий по думці проф. Дашкевича наближує ся

до повістий М. Гоголя, особливо до его „Сорочинской ярмарки“.

На народних переказах основані повісти Квітки: „Мерт вецький Великдень“, „Конотопська Відьма“ і „От тобі скарб“. Як у „Мертвецькому Великодні“ Квітка виставив піяньство шкідливим народним налогом, так у повісти „От тобі скарб“ вказав на всякі забобони розповсюднені між народом, дарма, що стільки віків про минуло від заведеня Христової віри. „Конотопськ Відьма“ має основою народні віруваня історично-побу тового характеру. Окрім занепаду козаччини бажав Квітк у сій повісти зобразити справдешні ще поганські віруван про відьми, збережені між народом і намагав ся написат її в жартовливім настрою, одначе місцями оповідане вельм розтягнене, так, що тільки деякі частини визначають ся г мором, а живим реалїзмом списані картини зопсовано чиновництва мають лїтературну стійність. Меншої ваги дрібні повісти Квітчині: „Підбрехач“, „Пархимове сн дання“,„На пущення, як завязано“.

До гумористичних Квітчиних повістий підходять є драматичні твори, хоч що до стійности уступають его п вістям, а іменно три комедії: „Шельменко, волостни писар“, „Шельменко денщик“ і „Сватання на Га чарівці“, коли тимчасом драма „Щира любов“ н писана на тій основі, що й повість его з тим самим на ловком.

„Шельменко, волостний писар“, комедія в діях, зображає в головній дієвій особі тип хитрого „хахл що робив усякі „мошеничества“, поки все не виявило і не забрано єму кривдою нажитого майна, а его не відда в салдати. „Шельменко денщик“, комедія в 5-діях, м більшу лїтературну стійність. В сім творі протиставить ав постать справдешньої Українки, що без новітної осьв бачить щастє в тихім родиннім житю і домашнім господ стві, постатям еманципованих дам, здеморалїзованих стол ним житєм.

„Сватання на Ганчарівці“, оперета в 3-х д зображає житє українських селян, а хоч доволї розтягн є місцями займава. Вражає тільки в усгах салдата похва начеб то всюди, де він бував, крепакам жило ся добре з

дичами. Окрім повістий і драматичних творів Квітка написав і видав „Листи до любезних земляків". Се перша проба популярного писаня українською мовою, котрого метою було пояснити широким верствам народний державний лад, порядок і причини державного устрою та привчити нарід глядіти на все власними очима. Одначе сї поуки закрашені такими славословями для царської влади, а навіть иновництва, що стають у яскравій суперечности з дійсною правдою. Хоч Квітка в своїх творах не в однім місці вказував на народні й суспільні хиби, натякав тут і там на надужитя чиновництва, то таки не вспів підняти ся до ясного розуміня суспільного ладу, а навіть крепацтво вважав неначеб зовсїм природним і потрібним ладом у державнім і суспільнім устрою.

Лїтературну творчість Квітки на ниві українського письменьства оцінює П. А. Плєтньов ось як: „Між сучасними повістярами автор, що приняв імя Грицька Основяненка, є ть без сумнїву оден з перших талантів, не тілько у Рої. Природа наділила єго таким даром тонкого помічуння характерів, дивоглядностий і всїх обставин житя, о краса родить ся під єго пером без найменшого намагання. Рівночасნож він сам великий критик власного свого ору. В зображенє народного побуту він не внесе лишньої рти і ні одним словом не пошкодить принадности. Мало го: єго сцени — веселі, сьмішні, навіть карикатурні — ніе не доходять до пересади і ніколи не теряють справдешої займавости. Єго „Маруся" в своїм роді така досколість, як і всякий з безсмертних творів чудової старинсти". Се справдешня поема народного побуту, як висловв ся Горленко.

Так само проф. М. Дашкевич оцінює Квітчині поти яко „перші твори української белєтристики, котрі бражають прихильно народний характер і побут, а дою таланoвито, ріжносторонно і вірно. Глибоко відчуа народність Квітки проявляє ся в єго мові, дрібних заках і характеристиках, у виборі дієвих осіб та в основі овіданя. Мова єго визначає ся простотою і чистотою; й нема нічого вимушеного, штучного і кованого. В зображеню народного житя стоїть він на реальній основі, нема его неприродної ідеалізації і прикраси; він не закриває

народних хиб, хабарництва сільських судиїв і писарів, нахилу до обдираня ближних у лихій годині. У Квітки серед чесних людий являють ся також обманці, злодиї, а навіть убийники“.

Також А. Пипін високо цінить літературну стійність українських повістий Квітки і зазначує, що він визначив ся в зображеню українського житя, а особливо української женщини поетичною правдою і тому має історичне значінє, бо своїми писанями відкрив землякам спромогу нового літературного шляху.

12. Харківські і полтавські ровесники Квітки.

Около Квітки-Основяненка, найвиднійшого тоді українського письменника, скупляє ся українська молодіж, що вчила ся в харківськім університеті, і ціла громада молодих письменників. Окрім згаданих вже в горі належали до харківської літературної громади лірики **Петренко**[1]), **Щоголїв** і ин.

Щоголїв Яків (ур. 1824 р. Харківщині, ум. 1898 в Харкові), виховував ся в релїгійнім дусї під доглядом матери, в гімназії познакомив ся з творами московських романтиків Батюшкова, Жуковського і Лєрмонтова і вже тоді писав московські вірші в сентиментально-ідеальнім напрямі. Професори харк. університету, Срезневський і Метлинський, пораяли єму вступити на фільольогічний видїл і так війшов він в ідеалістичну студентську громаду 40-их років. Дізнавав він також щирої прихильности проф. Артемовського-Гулака. За приводом Метлинського став він писати українські вірші, але дещо з них появило ся аж у Кулїшевій „Хатї“ (1860). В р. 1881 видав збірник своїх ліричних поезій п. з. „Ворскло“ а в р. 1897 другий збірник „Слобожанщина“. Щоголїв був поет цїлою душею і всїми своїми почутями та почував усе гарне на сьвітї; але він був більш поет-обсерватор. Мова єго гарна, хоч не зовсїм свобідна від чужих примішок.

В звязи (хоч не прямій) з харківською громадою стоя

[1]) Петренко Михайло, (ур. 1817 р. в Харківщині), виступив із своїми „Думками та співами“ в Снопі Корсуна 1841 р., а в Молодику Бецького і Южнорус. Зборнику Метлинського в романтичнім напрямі.

Евгеній Гребінка (1812—1848), голова українських байкарів. Познакомивши ся з Квіткою, видає він в альманасі „Ластівка“ (Птб. 1841) твори тогочасних письменників українських, зібрані мабуть Квіткою задля задумуваного ним періодичного виданя. Гребінка послугує ся в своїх „Приказках“ також жартовливим тоном, одначе доторкує ся в них вельми болючих сторін суспільного житя на Україні, а перекладом Пушкинової поеми „Полтава“ при всїх єго недостачах показав придатність української мови до поважних творів літературних.

Евгеній Гребінка, син поміщика з Полтавщини (біля Пирятина), виніс уже змалку живі вражіня чудової природи і народного поетичного побуту, що так живо відбили ся в єго творах. Неоден з переказів оброблених ним опісля зачерпнув він з оповіданя української няньки. Найбільший успіх мали єго „Приказки“ (Спб. 1834). Альманах Ластівка, що крім єго творів помістив також писаня Л. Боровиковського, Гр. Квітки, Забіли, Котляревського, Кореницького, Кулїша, Чужбинського, перші твори Шевченка й ин., мав звістити українському суспільству весну національного відродженя. І справді була „Ластівка“ першою пробою літературного збірника, що мав наше суспільство заправити до читаня творів рідною мовою. В передньому слові п. з. „Так собі до земляків“ дав Гребінка не тілько гарний взорець українського прозового писаня в мистецькій картині української природи, але й виявив горячу любов рідного краю і рідної мови та вказав на потребу окремого українського письменьства. Одначе коли став учителем у Петербурзї, столичні відносини втягнули єго на ниву московського письменьства (писав повісти з української минувшини, з котрих деякі переладені українською мовою), а глумливою критикою Бєлінського дав ся збити з пантелику і до смерти не напечатав уже нічого українською мовою. Був він поетом вельми ніжної і чутливої вдачі, але не мав снаги устояти ся в боротьбі з супротивними петербурськими живлами. В історії українського письменьства запевнив собі Гребінка незабутню память своїми байками, котрі назвав „Приказки“ і показав ся у них справдешнім митцем у живописи української природи, народного побуту та суспільних відносин. Як

і инші байкарі, брав він нераз до приказки основу оброблену иншими поетами. Одначе се зовсім не збавляє ціни Гребінчиних приказок, бо в них показав ся він самостійним творцем, так що єго приказки виходять зовсім саморідними первотворами. Крім того визначають ся вони незрівнаним гумором і вельми ніжною і легкою іронією та сатирою. Тим то влучно оцінив Куліш Гребінчині приказки, пишучи:

„Коли рівняти їх до сусїдної словесности (московської), то навряд, чи є в нїй кращі приказки од Гребінчиних, а тільки, що московські дзвони голоснїйші од наших. Гребінка пишучи приказку, малює тут же наші села, поля і степи сьвіжими та й не пожиченими фарбами. Коли сьмієть ся він, то прислухайтесь — тут же скрізь сьміх почуєте якийсь сум; колиж справдї сумує, то слово єго процвитає квітками щирої української поезії. Широкі єго приказки, як наші степи, жартовливі вони та якось і сумовиті, як наші селяни; шуткуючи, сї приказки займають душу з глибока“.

Хоч Гребінка мало написав українською мовою, єго приказки мали значінє для українського письменьства і чималий вплив на дальший єго розвиток тай досї вони остали найкрасшими зразками нашої байки по своїй силї, саморідности і щиронароднїй закрасцї. Тимто Гребінка займає визначне становище в історії українського письменьства яко голова наших байкарів.

Першим доказом живого руху лїтературного, розбудженого харківською громадою, можуть також стати видавані в Харкові альманахи (Корсуна „Снјп“, річник перший, очивидно з наміром дальшого видаваня, Бецького Молодик 3 томи), а визначний московський критик Бєлїнський справедливо замічав на тій основі, що „Харків є неначе столицею України, отже й столицею українського письменьства, української прози, а особливо української поезії“. До сеї доби лїтературної належать **Михайло Макаровський**, **Осип Бодянський** (з прибраним іменем Ісько Материнка), що вже в молодім віцї виступив з українськими віршами, а також з повним знанєм народної мови оповів „Наські українські казки“ й **Амврозій Метлинський** (з прибраним іменем Амврозій Могила.) Сї два останні трудили ся також на науковій ниві і своїми научними дослїдами чимало

причинили ся до дальшого поясненя українського літературного питаня і народної сьвідомости.

Осип Бодянський, другий письменник родом з Полтавщини, вельми заслужив ся цінним видавництвом „Чтенія Московск. Общества Исторіи и Древностей“, котрі містили в собі справдешню скарбницю, необхідну для кождого історика, археольоґа, етнографа, фільольоґа, історика української літератури, але й взагалі словянської. В своїх наукових і критичних розвідках відносив ся він з великим жаром до української народности, а вказуючи на богатство української народної поезії, добачав у появі українських повістий Квітки спроможність для Українців, заняти почесне місце і виробити свою прозу. Третій письменник з Полтавщини, **Макаровський Михайло** (1783—1846), син сьвященика з Полтавщини, осягнув доволі значну на той час осьвіту (знав язики латинський, французький і німецький), був домашним учителем у поміщиків Корсуна, Кулябки й ин. і під конець житя написав дві поеми „Наталя“ і „Гараська“. Особливо перша з них, хоч доволі позабута, остане справдешним літературним жемчугом.

Зміст сего епосу такий: Харитина з дочкою Наталею горюють, бо її чоловік пішов у погонці за Дунай і пропав без вісти. Наталю стрічає чумак Опанас і вони полюбили ся взаїмно. Отець Опанаса згоджує ся на подружє його з Наталею. Підчас весіля являє ся отець Наталї і віддає їй зароблений за Дунаєм гріш. Живопись сего епосу дише сільською патріярхальною простотою і блищить такими живими красками, що ніколи не перестаріє ся. Макаровський поет вповні національний, проникнутий духом і образами селянського житя і сьвітогляду. Друга поема, в котрій Гараско, діставшись у черкеський полон, женить ся з сестрою черкеса, принявшою христіяньство, навіяна Пушкиновим »Кавказскимъ Плѣнникомъ«. Обидві поеми напечатав ученик Макаровського, Метлинський, в »Южно-русскомъ Сборнику (1854).«

Амврозій Метлинський (1814—1870) [1]), четвертий письменник з Полтавщини, не орудував значнійшими науковими за-

[1]) А. Метлинський походив з дворянської семї біля Галяча, Полтавщині. Був спершу адюнктом-професором московської літератури в харківськім университеті, відтак професором того предмету в Києві, на останку знов у Харкові. В 1839 р. видав збірник поезій п. з „Думки и пѣсни“ в Харкові, в котрім помістив також цінні „Замѣтки относительно южнорусского языка“ а в 1848 р. альманах „Южный русскій Зборникъ“, в котрім помістив тво-

собами анї в лїтературі анї в унїверситетській авдиториї. Але в Метлинськім міцно утвердила ся любов української народности й він мав добрий вплив на своїх слухачів та впоював їм любов письменьства, виучуваня народного побуту, а тим самим доводив їх до народної сьвідомости. Українські бандуристи і студенти, знавцї українських пісень і напівів, були у него частими гістьми. Любов народности була у него вродженим чувством, впоєним єму змалку вражінями українського житя, і опісля злила ся вона з романтичним ідеалїзмом, що надав відтак напрям лїтературним і етнографічним змаганям Метлинського. Головним трудом Метлинського був Збірник народних пісень, а народну словесність уважав він головним жерелом, з якого повинні черпати письменники і збогачувати та розвивати лїтературну мову. Він відносив ся до народної поезії з романтичним ідеалїзмом, потрібним тодї для виробленя вірнїйшого розуміня сего предмету, але ще мало зрозумілим для тодїшнього суспільства. Метлинський висловив погляд, що труди для виучуваня народу і розвитку народної мови є для нас моральною конечностю, бо розповсюднюють нашу самосьвідомість і виробляють у народї почутє свого достоїньства. До тих поглядів прилучили ся у Метлинського всесловянські почуваня, а їх вислїдом були єго переклади поезій Челяковського, Коляра, Королєдворської рукописи, з сербських і польських поетів.

Метлинський збагнув і вивчив основно поетичну скарбону України і з неї черпав він ті сумовиті теми, що підходили до єго особистого настрою, а на єго чутливій, сумовитій вдачі відбивали ся також невідрадні відносини рідного краю, так що єму, неначе „останньому бандуристови“ виривав ся з душі розпучливий оклик:

»Вже не греміти ме, вже не горіти ме, як в хмарі,
Пісня в народї, бо вже наша мова конає«.
(Смерть Бандуриста.)

Більша часть єго поетичних творів назнаменована справдешним талантом. Характер єго творів визначає ся глибо

ри сучасних поетів (між ними М. Макаровського) і свою розвідку про українську правопись. Вийшовши у відставку, глядїв він лїку на свою нервову недугу в Швайцариї і на Криму, в Ялтї, де умер (1870) з рани заданої власною рукою в меляхолїйнім розстрою.

кою сумовитостю і вірним зображенєм старинного побуту. „Він прегарно зрозумів поезію степового козацького житя, каже Костомарів; у него козак всюди являє ся єством високим, але заразом буйним і диким, видно́ єго дійства покрите туманом і слезами“. Окрім того твори Метлинського проникнуті щиро-народним українським живлом, бо єго талант виростав на збираних ним засобах народної словесности.

Немило вражає в деяких творах Метлинського цареславний настрій єго бандури (подібно як у деяких творах Артемовського, Квітки і Корсуна), викликаний неперечно одушевленєм російського суспільства під впливом побід над Наполеоном I., котре проявило ся також у деяких творах Жуковського і Пушкина. Нема сумніву, що тут відбив ся також відгомін московських словянофілів. Та крім того сам Метлинський натякає на деякі пільги зроблені в 30-их рр. XIX ст. російським правительством нашому письменьству, котрі на Україні спонукали Метлинського, як і деяких єго сучасників до такого фальшивого настрою, немилого для українського уха. А хоч Метлинському насували ся навіть сумніви, чи українська мова і так само й українська народність не замовкне та не забуде ся, то він не втеряв горячої любови рідного краю; душа єго звернула ся до могил „начинених благородним трупом“ і в своїх творах осьпіває він українські степи та могили, українську козаччину і бандуристів, а всї єго твори навіяні щирою любовію України. Сей настрій Метлинського відбив ся також у творах Маркіяна Шашкевича, як видно з листу сего останнього, де він згадує про „сановитого сумного, казав бись, пристарого Могилу“, котрий „ступає під землю в могили, цїлує порох і обнимає кости, а нагорнувши там сили у свої груди, гуляє з вітрами по степах або вороном попід небеса“. Отсе витворило в чутливій поетичній вдачі Метлинського сей романтичний настрій, котрим так назнаменовані єго твори, що по думцї проф. К. Студинського „Метлинському треба признати в українській лїтературі місце першого поета-романтика, котрий вплинув не тільки на напрям лїтературний у відродженім у Наддністряньщинї письменьстві, але також у поезіях Шевченка. Неперечно на сей єго романтичний напрям вплинуло також одушевлене козацькою старовиною

московських поетів Рилєєва (в поемі „Войнаровський“, у недокінченій поемі про Б. Хмельницького) і Пушкина (в поемі „Полтава“) та московщиною писаних „Украинскихъ Мелодіяхъ“ українського історика М. Маркевича. Деякі инші твори Метлинського нагадують польсько-українських поетів н. пр. Б. Залєського і особливо Падуру. Поезія Метлинського навіяна тугою по козацькій старовині, а єго думки і пісні вельми сумовиті, бо згадка про Україну переймає єго сумом, подібно як і в творах польсько-українських поетів. Одначе мимо горячої любови колишньої старовини не має він уже надії на відродженє давної козаччини, оцінюючи реально історичні та сучасні відносини, і тим ріжнить ся від козаколюбства Чайковського і Падури. Письменська діяльність Метлинського припадає на передодні національного змаганя України, розпочатого вже зовсїм сьвідомо членами Кирило-Методіївського братства в половині 40-их рр. XIX ст. і єго твори посунули справу українського письменьства значно вперед, але й мали чималий вплив на відродженє галицької України.

З сучасників харківського кружка згадати годить ся ще з природи вельми талановитого Віктора Забілу з заможної панської семї в Чернигівщині (зпід Борзни) й Олександра Афанасієва-Чужбинського, сина захожого з Московщини дідича в Полтавщині.

Віктор Забіла (1809—1869) не печатав за житя нечисленних своїх творів, що визначають ся красою мови та поетичним настроєм. Зломаний нещасливим коханєм писав головно ліричні вірші, але з веселого чоловіка, обдарованого незвичайним гумором, що міг з него зробити українського Гоголя, звів ся до тла і погубив свій визначний талант. Мало що не вся поезія Забіли присьвячена подіям власного житя, цілком субєктивна, автобіографічна, що поясняє нещасливі житєві обставини поета, котрі не дали розвинути ся єго визначному талантови. Значна частина єго творів перележала в рукописях аж до найновійших часів, поки вони не втратили сучасного значіня.

Олександер Афанасіїв-Чужбинський (1817—1875), виплеканий серед українського населеня чудовою природою Полтавщини й українською піснею, товаришував з Гребінкою, котрий мав на него великий вплив, а також Шевченкови

у вандрівках єго по Україні. Поезія єго так само субєктивна, як і Забіли, та визначає ся чималою теплотою, сьвіжостию і саморідними красками, але не має висших народних ідеалів і зявляє ся тілько талановитим пересьпівом народних пісень, а плавність мови, музичний і сьпівний розмір деяких єго безіменно напечатаних творів насував декому здогади, що се можуть бути перші проби Шевченкові.

13. Головні прикмети і струї відродженого письменьства на придніпрянській Україні 20-их до 40-их рр.

Виучуванє народности, а особливо народна поезія — були головним, живучим жерелом української літературної творчости. Задля того українська література визначала ся уже в перших починах саморідним змістом і складом та саморідною закраскою. В своїх починах обмежувала ся народна література українська до сорокових років тілько зображенєм народного побуту в формі повістий і оповідань, драматичних творів або поезій в народнім дусї і не йшла дальше простого зображеня. Народність була головною понукою літературної творчости, одначе народність тодїшних письменників -- не виключаючи навіть Квітки — як каже Костомарів, се мов би зеркало наведене на народний побут: після того, яке зеркало, в нїм з більшою або меншою вірностю і повнотою відбиває ся народне житє, народний побут. Опісляж, чим більше розбуджує ся національна сьвідомість, проявляє ся змаганє живійшої літературної діяльности по части до висловлюваня висших ідей народною мовою; зацікавленє народописними дослідами більшає, а також зацікавленє історичними переказами народу, іменнож козаччини.

У двох перших письменників — Котляревського й Артемовського, головних представників гумористично-сатиричної струї (котляревщина), проявляє ся напрям гумористичного зображуваня слабих сторін тодїшнього суспільства, як се бачимо і в польській літературі часів Красїцького і єго сучасників, а в московській В. Капніста, Ґрібоєдова й опісля М. Гоголя. Сї письменники, до котрих відтак прилучила ся цїла громада, як Гребінка, Думитрашко, Кореницький, Корсун і ин., бере старокля-

сичні мотиви (Вергілія, Горація, Батрахоміомахію, Езопа і Федра), але заразом черпає повною пригорщею з національного жерела (давнійшого і новійшого), хоч се привязане до свого, народного не є ще вповні сьвідоме. Твори сих письменників визначають ся питомим українському народови гумором і дають могучу понуку московській літературі, в котру Микола Гоголь вводить сей напрям і викликує цілу пізнійшу осудну т. зв. „обличительную" літературу. Крім природного гумору, инколи доведеного до пересадної карикатурности, визначають ся твори письменників сеї групи також вродженою українському народови чутливостю і сьвіжостю чисто народною (н. пр. Наталка Полтавка, що має в українській літературі подібне значінє, як у польській „Wiesław" Бродзїнського).

Ся громада письменників промостила дорогу етнографічно-романтичній струї, котрої представниками являють ся Квітка-Основяненко, Макаровський, Ісько Материнка (Бодянський), Щоголів, оба Писаревські, Тополя, Метлинський. Вони розвивають в етнографічнім напрямі засновки чутливости, котрі проявили ся в Наталці-Полтавці. У письменників сеї громади, котрих головою був Квітка, бачимо ще недостачі попередників, однак вони творять вже у розвитку письменьства висший степень того напряму, який проявляє ся з кінцем трийцятих років XIX столїтя. З кінцем другого десятилїтя бачимо вже під впливом більшої осьвіти і живійшої самосьвідомости також бистрійший розвиток лїтератури, котрої русло ще більше поширило ся і збогатило з кінцем 30-их років.

Відроджене українського письменьства почало ся з лївобічної України, з Полтавщини. З Полтавщини та Харківщини вийшли українські письменники згаданих двох струй а осередками лїтературного й умового руху була Полтава і Харків.

Під впливом сих лїтературних струй, як і з питомо саморідної основи (проповіди і вірші Добриловського, Богогласник і т. ин.) виростає перший галицько-український поет Маркіян Шашкевич і его товариші, а майже сучасно з Шашкевичем розвиває ся талант Шевченка і витворює ся на Придніпряньщині Кирило-Методиївське братство

14. Національне відроджене і почини народного письменьства в наддністрянській Україні.

Історичний огляд. Галицька земля, звана Червоною Русию, була в початках історичної доби злучена з цілою Русию і творила частину старинної федерації руських князївств. Заселена українським народом, оставала спершу під владою київських князів, а з половини XI ст. під владою княжого роду Ростиславичів (гл. ч. І. стор. 45). Основане кн. Володимирком Галицьке князївство (із столицею Галичем 1141 р.) дійшло за кн. Романа і короля Данила до великого процвиту і могутности, але опісля до внутрішних усобиць. З татарським наїздом перериває ся звязь Галицького князївства з останньою Русю, а по смерти Юрія Андрієвича († 1337 р.), правнука Льва Даниловича, почала ся між Литвою, Польщею й Угорщиною війна о спадщину Романовичів, у котрій польський король Казимир 1340 р. завоював Галицьку Русь із Львовом, але в 1352 р. в династичнім договорі відступив верховне право на Галичину Людвикови угорському (що після Казимира був польським королем). Ся обставина стала відтак основою т. зв. ревіндикації Галичини з боку Австрії (в першім поділї Польщі 1772 р.). В 1387 р. влучено наконечно Галицьку Русь до Польщі, з назвою „руського воєводства“, а Волинь, котра у війні о спадщину Романовичів раньше дістала ся Литві, влучено в звязь з в. князївством Литовським, наслідком подружа Ягайла з Ядвиґою.

З того часу Галицька Русь ділила долю Польщі аж до єї поділу. Висші верстви українського суспільства приймали римсько католицьку віру, польську мову і звичаї і тим способом відчужували ся від свого народу. Українська народність, мова і предківські звичаї зберегли ся тілько в низших верствах суспільних, а українське населенє щораз більше теряло свої національні, церковні і суспільні права. Але хоч народні сили були тут підорвані, національно-релїґійний рух, розбуджений з XVI-им ст. на Литві й Україні відбив ся тут сильним відгомоном. Коли під проводом Б. Хмельницького козацтво стануло до боротьби з Польщею за народні права, взяла й Галицька Русь живу в нїй участь. Галицька Русь, котра вже в XIII ст. дала захист останкам старинної

київської культури, станула і під конець XVI ст. на чол[і] инших українських земель в обороні своєї народности. Ту[т] відбували ся головні бої в козацько-польській війні, ту[т] засновувано церковні братства, братські школи і печатні[,] що були огнищами оборони предківської віри й народно[с]ти. Але козацько-польська війна закінчила ся прилукою лївобережної України до Московщини, а правобережн[а] остала при Польщі. Тим тяжше заважила в Галицькій Рус[и] польська влада на українськім народї. З першим поділом Польщі (1772 р.) обняла Австрія Галицьку Русь під свою владу, яко спадщину „угорської корони“. Край сей одержа[в] назву „Королївства Галичини і Володимирії“.

15. Доля українського населеня в наддністрянські[й] Україні після прилуки до Австрії.

а) Дбалість про долю Русинів у Австрії. Українськ[е] населенє в Галичині творили безправні зубожілі хлїбороб[и,] підупале міщаньство, виперте з міських урядів і цехів, і темн[е] сьвітське духовеньство, бо для вихованя молодого клир[у] не було відповідних інститутів.

Не дивно отже, пише сучасний автор словянсько-рус[ь]кого словаря [1]), що „ледве сотий єрей (сьвященик) зроз[у]міє словенський (церковно-словянський) язик, не відаюч[и,] що читає на божественній службі, з погибелю своєї і п[о]ручених пастві єго душ“. — Австрія стала дбати про дол[ю] Русинів. Марія Тереса обмежує підданьство (крепацтв[о]) і дає захист селянському станови проти самоволї пан[ь]ства [2]), а заразом звертає бачність і на потребу вищ[ої] осьвіти руського духовеньства, засновує [3]) у Відні при це[р]кві сьв. Варвари духовну семинарію „Barbareum [4])“. Ц[і]сар Йосиф II. зніс підданство в тім самім роцї, кол[и] цариця Катерина II. затвердила крепацтво н[а] Україні, та звернув бачність і на просьвітні потреб[и]

1) Виданого в Супраслї 1722 року.

2) (Патентами з 1774,—75,—78 рр.).

3) 1774 р.

4) Цїсар Йосиф II. розвязав Barbareum 1784 р., а замість того [за]сновує цїсар Франц I. цїсарський конвікт (1803) розвязаний 1893 р.

в Галичині. Дітям селян був відкритий вступ до всяких шкіл, а до служби урядової приймано людий з ріжних верств суспільних, скоро лише виказали ся відповідним приспосібленєм. У Львові заснував сей цісар духовну семинарію [1]), опісля (1784 р.) унїверситет з 4-ма виділами і 6-клясною ґімназією (академічною). На просьбу львівського епископа Білянського, щоби на виділах фільософічнім і теольоґічнім лєкциї для Українців відбували ся в руській мові, заведено (в 1787 р.) руські виклади на унїверситеті, а руську мову признано краєвою, народною і національною (Landes- Volks- und Nationalsprache). Однак Українці не вміли сим добродійством відповідно покористувати ся, бо тодїшні професори намагались учити в мертвім язиці церковно-словянськім.

б) Неясне розумінє про українську мову і народність. Задля хибного погляду на мову церковних книг і задля недостачі наукових дослїдів словянських мов, не мали анї Українці, анї австрийське правительство ясного розуміня про українську народність і мову. І Українці і правительство вважали церковщину книжною мовою українською, а про народну мову українську думали деякі учені, що се повітовщина польської мови, инші, що се мішанина церковщини, московщини і польщини і т. и. Руські (а властиво церковно-словянські) виклади не могли отже оживити української лїтератури і витворити національної науки, бо руські професори діставали менші плати від професорів латинських викладів, а крім того вважали вони достойним осьвічених людий лише язик церковний, хоч він не міг стати мовою щоденного житя. В щоденнім житю, а навіть у проповідях українське духовеньство уживало польської мови [2]), а тодїшні письменники уживали польської і латинської, опісля й німецької мови, побіч церковщини. Церковщина здержувала таким побутом відродженє народного письменьства, а за весь час руських ви-

[1]) 1783 р. спершу дієцезальну, а відтак перемінено її на ґенеральну, в 1893 р. знов перетворено на дієцезальну.

[2]) Ще в р. 1842 проповідник архикатедральний, Спіридіон Литвинович, виголошує „kazanie na uroczystość Zjawienia Bożego w cerkwi parafialnej miejskiej Wniebowzięcia N. P. M. w przytomności Najprzewiel. Grzegorza Jachimowicza, sufragana Metropolii halickiej — i poświęca Szan. Członkom Instytutu Stauropigiańskiego lwowskiego“.

кладів в університеті не появила ся в Австрії ані одна українська книжка.

в) Почини українського народного шкільництва. Небавом знесено руські виклади [1]), а львівський університет перенесено до Кракова. Колиж Краків оголошено републикою [2]) відновив цісар Франц І. університет [3]), однак без медичного виділу. Спершу не розбудив сей університет наукового руху і житя, однак вже самі прихильні відносини Марії Тереси і Йосифа II. до Українців пособляли розбудженю національної сьвідомости. Іменно коли по митрополиті Ангеловичу наступив Михайло Левицький [4]), котрий віддавав важнійші реферати ученому крилошанинови Іванови Могильницькому з Перемишля, звертає власть духовна пильну бачність передовсім на народні школи, котрі під той час на ново организовано. Заходи митрополита Левицького й Ів. Могильницького осягнули сей успіх, що цісарським рішенєм з 1818 р. постановлено, щоби в народних школах українські діти вчили ся релігії українською мовою, та щоб і вся наука відбувала ся по українськи в школах, де є українські діти; деж мішана молодіж (руського і лат. обряду), там мала наука відбувати ся по польськи, але українські діти мали вчити ся української мови. Вправді розпорядку сего не виконувано докладно, тому наші власти церковні звернули також бачність на заснованє парафіяльних шкіл, у котрих молодіж учила ся читати (на церковних книжках) і писати (кирилицею, — бо із скорописю ознакомив Українців аж пізнійше Йосиф Левицький у своїй граматиці [5]).

г) Перше просьвітне товариство українське. В тім часі проявляють ся заходи задля организації галицьких Русинів до самостійної праці серед народу. Почин до сеї организацийної проби дав крилошанин Ів. Могильницький заснованєм у Перемишлі (1816 р.) першого просьвітного товариства „для видаваня катехитичних і гомілетичних книжок для народа, для образованя обичаїв і ширеня правд віри християнської". Правительство затвердило статут сего това-

---

[1]) 1808 р.

[2]) 1815 р.

[3]) 1817 р. і з того часу звав ся він „Universitas Franciscea".

[4]) 1817 р.

[5]) виданій 1834 в.

риства, що було важним почином, бо окрім офіціяльної так сказатиб більше обрядової репрезентації (затвердженого правительством Ставропигійского Інститута, митрополії капітул у Львові і Перемишлі) Українці не мали иншого заступництва. Перемиський кружок, до котрого належали Мих. Левицький, І. Могильницький, І. Лаврівський, основник капітульної бібліотеки, І. Снігурський і ин., був важним кроком вперед з огляду на сучасний рух між иншими Словянами, а іменно між сусідними Поляками (у Львові засновано інститут Осолиньских[1]), у Варшаві університет, крім того повстали товариства наукові і численні кружки польської молодежи). На се товариство звернув бачність також славіст **Копитар**, горячий прихильник **самостійного** розвитку всїх словянських мов. Се товариство вельми заслужило ся около оборони української мови і народности, ч в часах кн. Метерніха не сьміла проявити ся ніяка самостійна думка. Вже само засноване такого товариства гих часах абсолютної системи було важною подією.

д) Відгомін словянського відроджена в наддністрянській країні. На останку проникає і в Наддністряньщину відгомін словянського відродженя. Романтичний напрям у західно-европейських літературах викликав і між Словянами національні змаганя. Чехи Дубровський[2]), Юнґман[3]), Шафарик[4]), Словенець Копитар[5]), Серб Караджич[6]), Словак Коляр[7]) викликують у перших двох десятках нашого столїтя живий

---

[1]) 1817 р.

[2]) **Дубровський** Осип, основник порівнальної словянської фільольоґії (1753—1829 р.) був ректором духовної семинарії в Градищі коло Оломуца. (Гл. стор. 7).

[3]) **Юнґман** Осип, знатний чеський фільольоґ (1773—1847), писав ...ї, переложив Мільтона „Втрачений рай", написав історію чеської ...атури і видав чесько-нїмецький словар в 5. томах.

[4]) **Шафарик** Павло, знаменитий дослідник на полї словянських ... лїтератур і старинностий (1795—1861) (Гл. стор. 8).

[5]) **Копитар** Вартоломей, Словенець, основник слов. фільольоґії (...—1844), був кустосом цїсарської бібліотеки у Відні. Єго головне ...„Glagolita Clozianus" з ученим передним словом.

[6]) **Караджич** Вук, творець нової лїтератури і мови письменської ...кої (1787—1864). (Гл. стор. 8).

[7]) **Коляр** Ян, словацький поет (1793—1852), був професором ...ської археольоґії в унїверситетї віденськім. (Гл. стор. 8).

руж між західними й полудневими Словянами. Поляк Адам Чарноцький (Зорян Ходаковський) пішки вандрує по польських і українських землях, збирає народні пісні й перекази і других заохочує до того. В тім часі появляють ся збірники українських пісень Цертелєва, Максимовича; починає ся літературний рух на Україні, а виданя українські доходять і в Наддністряньщину. І тут під впливом словянського відродженя починає проявляти ся житє на ниві письменьства спершу з обсягу народного шкільництва (букварі, катехізми, шкільні правила і т. ин.), опісля при нагоді вступленя М. Левицького на митрополію по довгій перерві перший стишок [1]), відтак поетичні проби Йосифа Левицького і Кирила Блонського [2]). Одначе і мовою і змістом сї літературні проби поетичні були наслїдованєм бурсацьких реторичних віршів принагідних, зложених дивоглядним язиком, в котрих церковно-словянський язик був попсований незнанєм форм і примішкою живої мови польської й української.

е) Дослїди української історії і мови. Учені й письменник[и] починають розслїджувати українську історію й мову. **Іва[н] Могильницький** перший почав дослїди української мови, на[-]писав [3]) „Грамматыку языка славено-руского“ (видану М. Во[з]няком (1910), нею користував ся пізнїйший автор „Руської Гр[а]матики“ Йосиф Левицький) і розправу про українську мову [4]) а також укладав руські книжки для народних шкіл. В т[ім] часї і львівський університет починає брати участь у науко[]вім руху. В альманасї „Der Pilger von Lemberg“ видан[ім] проф. Гітнером [5]) появили ся дві руські пісні народні з п[о]ясненями редакції, а в другім річнику тогож альманаха [6]) розправа Дениса Зубрицького [7]) о народних пісн[ях]

---

[1]) „Чувства чадъ галицкихъ рускихъ і т. д.“ 1818 р. без іме[ни] автора.

[2]) 1822 р. у Відні.

[3]) Около 1820 р.

[4]) 1829 по польськи в Czasop. nauk. księgozbioru im. Ossoliński[ch]. Первопись сеї розвідки видав М. Возняк 1910.

[5]) 1821 р.

[6]) 1822 р.

[7]) Зубрицький Денис, (1777—1862), із шляхотського роду, [ар]хівар міста Львова і Ставропигійського Інститута, писав істор. моног[рафії]

галицьких (руських і польських). Опісля Зубрицький порядкує ставропигійський архів, а добутком сеї праці була статя про ставропигійську церкву [1]), в котрій сей учений виявляє своє національне становище і в тім підготовляє в дальшім розвитку галицьких Русинів підвалини для обєдинительної ідеї. Він говорить там про „Völker russischen Stammes", а ще виразнійше виступає сей погляд Зубрицького в полеміці проти розправи про українську мову Івана Могильницького, котрий ще не може найти дороги від історичного книжного язика до народної мови української, але виразно стоїть за самостійностю української мови. Супроти докладного відріжнюваня в розправі Могильницького назв руський і российський, промавляє Зубрицький за уживанєм назви „российський". Неясне становище займає також Йосиф Левицький [2]), автор „Граматики руского языка въ Галиціи" [3]). Він відріжняє вправді дуже докладно руську мову від московської (єму була відома граматика Павловського, Енеїда Котляревського), але в прозодії наводить він взірці з поетичних творів Державина і ин. московських поетів і тим показав, що не зрозумів значіня національної літератури української.

21. Почини народної літератури в наддністрянській Україні.

Вплив романтизму на розбудженє національної сьвідомости. „Судило нам ся послїдними бути". Серед того туману невиразних поглядів учених грамотіїв на українську мову й єї національне значінє була народна поезія тою поранною зірницею, що заповідала благодатний сьвіт серед дотепе-

---

фії, між ними Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich 1836, Rys do historyi narodu ruskiego w Galicyi 1837, Kronika miasta Lwowa 1844. (а московською мовою видав „Исторія древняго Галичско-русского княжества" 3 части 1851—1855 р.); Grenzen zwischen der ruthenischen u. polnischen Nation (1849, то само появило ся і в польській мові.)

[1]) 1830 р. у віденськім N. Archiv f. Geschichte „Die griech.-kath. Stauropigialkirche".

[2]) 1829 печатає він стишок на імянини еп. Снїгурського.

[3]) виданої в Перемишлї 1834 р.

рішньої темряви. Збірники українських пісень Цертелева і Максимовича, твори Котляревського, відзиви учених польських Ходаковського і Залєського [1]) про українські народні пісні, котрим признають велику стійність поетичну, звернули бачність на жерело, де треба глядіти живучої води для національного відродженя українського народу [2]).

„**Руська трійця**“. За приводом польської молодежи, що лучила ся в кружки для праці коло національного відродженя польського народу, зложила ся у Львові [3]) „Руська трійця“ (**Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький**), як її опісля назвали инші товариші, а відтак ширша громада студентів, головно заходом сьмілійшого поміж ними Маркіяна Шашкевича. Кождий вступаючий давав руку, що буде працювати над відродженєм народної літератури і просьвіти народу. Члени сеї громади приймали словянські імена (Шашкевич — Руслан, Вагилевич — Далибор, Головацький — Ярослав і т. д.) і вписували якесь прислівє до альбума „Руська Зоря“, вистаченого Шашкевичем. Душею сеї громади був Маркіян Шашкевич.

Маркіян Шашкевич родив ся в Підлисю, в Золочівщині (6-го листопада 1811 р.). Отець єго був сьвящеником у сусідному селі Княжу. В Підлисю, у свого діда, о. Авдиковського, прожив Маркіян дитячі літа на лоні родини в гарній околиці, де справді хилить ся душа внятливого для краси природи чоловіка до любого думаня. Тут змалку наслухував він милим звукам рідної мови і переймав ся горячою любовію родимого місця, котру опісля висьпівав у милозвучних думках та звеличив живописне рідне „Підлисє“. Вже в хлопячім віці проявив ся в нім поетичний хист і він складав принагідні вірші на родинні торжества, навіяні ніжною родинною любовію. Скінчивши (6-клясну) ґімназію в Бережанах, вступив Маркіян до духовної семинарії у Львові,

---

[1]) Вацлав Залєський (z Oleska) видав 1833 р. Pieśni ludu galicyjskiego (руські і польські), з знатним переднім словом, зібрані з помочію українських студентів, між иншими і Маркіяна Шашкевича.

[2]) Вагилевич писав в 1843 р. до Погодина: „Бути може, що величпа старинна поезія коляд із своїм особливим чудовим сьвітом, прослививши мою уьображню, пробудила мою душу з просоня. Навіть може бути, що вона дала мені перо в руки.“

[3]) 1832 3 р.

де спершу слухав фільософічних курсів (нинішню 7 й 8 кл.). Але за те, що, вийшовши з товаришем до міста, забарив ся поза назначений час, був приневолений уступити з семинариї. Строгий отець відказав єму помочи, треба було отже самому дбати о прожиток. Се підорвало слабосиле здоровлє Маркіяна і викликало опісля в ніжній єго души сумовитий, розпучливий настрій у єго думках. Однак недоля навчила єго дбати про себе, дала єму оглянути ся в сьвіті і пізнати людий, а в боротьбі о прожиток розвивав він свою самостійність та достиг сим способом пізнїйшої слави. До 1834 р. (коли знов принято Маркіяна до семинариї), помагав він в канцелярийній роботї свому вуйкови, Захарови Авдиковському, управителеви дому сьв. Лазаря у Львові, та з єго підмогою ознакомив ся з Денисом Зубрицьким, префектом ставропигійської печатнї. Авдиковський і Зубрицький, противники тодїшних революцийних змагань польської молодежи, мали неперечно вплив на молодого і жадного науки Маркіяна.

Вже тодї зрозумів він потребу основної науки, поглибив винесене із школи поверховне знанє латинської і нїмецької лїтератури, ознакомив ся з творів і видань Дубровського, Шафарика, Коляра, Вука Караджича, Лїндого і Раковецького з широким сьвітом Словяньщини і її поважною величною старовиною та з відмолоднїлими, відживаючими її парістками. Розглянувши ся в Словяньщинї, опинив ся Маркіян нараз у новім сьвітї, про котрий тільки здогадував ся. Проживаючи на сьвітї (поза мурами семинариї), ознакомив ся Маркіян з двома молодими талановитими слухачами фільософії, Яковом Головацьким та Іваном Вагилевичем. Від Головацького дізнав ся Маркіян про збірник українських пісень Максимовича і принагідно дістав Граматику Павловського та Енеїду Котляревського. Крім того ознакомив ся з Вацлавом Залєським, з дїдичем Княжого, Тадеєм Василевським, котрий доставляв єму польських та сербських книжок, і з чеським ученим Православом Кавбеком, від котрого дізнав ся про чеське письменьство і відродженє чеського народу.

Розвідавши про подвигненє чеського і сербського народу з вікового занепаду до нового житя, став роздумувати над способом збереженя нашої рідної мови перед загибелю, але не зараз найшов те, що дух єго віщий причу-

вав, а душа єго так горячо бажала. Мов півсонно снувала ся перед єго умом своєрідна народна словесність, але без проводу не було відваги пустити ся в незнаєму путь. Таким провідником став єму Котляревський із своєю Енеїдою, в котрій побачив він живий приклад і впевнив ся про можливість народного українського письменьства. Під сільською стріхою найшов Маркіян понехане висшими верствами рідне слово, котрим задумав промовити до народу, що пропадав у темряві, і понести між него просьвіту. До сеї величної гадки приєднав Маркіян деяких шкільних товаришів і заснував кружок „Руська Трійця," щоби набуте протягом побуту поза мурами семинарії знанє вихіснувати для народної праці. В тім часї умер єго отець, а се приневолило Маркіяна подумати про свою долю, своєї матери і сиріт. На просьбу Маркіяна принято єго знов до семинарії, де він при своїм слабім здоровлю став ревно трудити ся із товаришами для здійсненя своїх думок. Він був їх провідником у народолюбивих змаганях, а мав при тім рідкий дар збудити в товаришах любов рідного слова, промовити до серця, заохотити до праці і відкрити завмерлий талант. Маркіян зразу відчув і зрозумів ясно, що для всеї України треба одної письменьської, але живої, рідної мови. Тим способом Шашкевич зразу найшов певну дорогу до розвитку українського письменьства, від котрої ученого Івана Могильницького відтягало єго змаганє ратувати повагу української мови зближенєм до церковщини, а Йосифа Левицького взірці тогочасної московської літератури.

„Русалка Днїстровая". З поворотом до семинарії духовної [1]) застав там Шашкевич розбуджену потрохи сьвідомість національну і почав дальше трудити ся в тім напрямі. Шашкевич став душею семинарської молодежи, що звернула ся до вивченя рідної мови, літератури й історії. Він не тільки одушевляв товаришів патріотичним духом, але давав у всім привід. Набувши власною пильностю основної осьвіти ознакомивши ся з рідною мовою на основі устної словесности та з словянськими літературами, переняв ся Шашкевич живим розумінєм всеї Словяньщини. Він бачно слідив розвиток українського письменьства і любував ся творами

---

[1]) 1833/4 вже другий раз — перший раз 1829.

перших придніпрянських письменників та українськими народними піснями, виучував українську минувшину і добачав у старовині незвялену „красоту передвічну“. Тому й згрівав він своїх товаришів іти між нарід, розсліджувати на місці останки старовини, збирати з уст народу пісні, перекази, приповідки і т. и. Одушевлені ним до народної праці семинаристи складають рукописний збірничок поезій із замітними слідами романтизму і впливу народних пісень п. з. „Син Руси“ (1833 р.), в котрім були також стишки М. Шашкевича. Який вплив мав Шашкевич на національне осьвідомленє своїх товаришів, можна пізнати із слів одного з бувших його товаришів, Козановича: „О безсмертний Маркіяне! Ти зажег огонь в моїй груди, котрий лише гробова персть (земля) загасити може!“ Небавом Маркіян пустив у сьвіт перший печатний стишок „Голос Галичан“.[1] Невеликий сей стишок, написаний чистою і звучною мовою народною, був справдешньою „зірницею розсьвіту“ по довгій темряві на ниві рідного письменьства, „зробив цілковиту переміну на землї Галича, як каже його товариш, Микола Устиянович, збудив Русь з глибокого сну“. Се був наглядний доказ, яким повинно бути українське письменьство, коли має бути народним і живим, доказом, що жива народна мова може стати літературною.

Задумане Маркіяном і єго товаришами виданє збірника „Син Руси“ не появило ся, а тодї загадав Шашкевич за приводом збірників М. Максимовича і Вацлава з Олеська видати альманах під заголовком „Зоря“, зложений з Головацьким і Вагилевичем з народних пісень, научних розвідок і власних поетичних творів. Та поки справа виданя „Зорі“ рішила ся в цензурі у Віднї, Шашкевич також живим словом будив народну сьвідомість серед нашого суспільства.

В 1834 році виголосив Маркіян у семинарськім музею „Слово до питомців“ у прияві духовних властий і запрошених гостий українською мовою (до того часу звичайно такі промови виголошувано латинською або польською

---

[1]) написаний в 66-ті уродини цїсаря Франца І. 12 лютня 1835 р.

[2]) Сей збірник не появив ся печатно задля недостачі гроша і цензурних перепон.

мовою), а в осени 1835 р. Шашкевич, Устиянович і Величковський виступили вперше у львівських церквах з проповідями у рідній мові. Се була дальша проява національної сьвідомости, що стала будити ся між тогочасною молодежею, шоби вводити посеред нашого суспільства рідну мову, розбуджувати і просьвічувати нарід, піднимати народного духа і воскресити задля того українське письменьство в Галичині. Для сеї гадки приєднав Шашкевич окрім Вагилевича і Головацького ще й инших товаришів. При тім бажав він сею ідеєю оживити як найширші верстви нашого суспільства.

Але хоч Шашкевич вказав нашій літературі просту і певну дорогу, проявляють ся ще й після того змаганя, розвивати літературу дальше не на основі вказаній Шашкевичем, але давних схолястичних взірців. **Йосиф Левицький** печатає переклади деяких баляд Ґетого і Шілєра [1]), а **Симеон Лисинецький** поетичний опис Дунайської повени п. з. „Возрѣніе страшилища“ такою неможливою мовою, що Максимович аж зляк ся, оцінюючи сї твори [2]) і заявив, що се анї українська, анї білоруська, анї московська мова, а якась штучна церковно-руська мішанина і радив галицьким письменникам вчити ся мови з народних пісень, особливо українських, де народне житє проявило ся з найбільшою силою і красою. Тим більше личить се галицько-руській Музї, що відроджує ся посеред словянського сьвіта і в ту іменно пору, коли майже всї Словяни пізнали ціну своєї народности і так горячо за неї приняли ся.

Тимчасом цензура у Віднї і Львові на основі оцінки префекта богословія, Венедикта Левицького, заборонила видавати „Зорю“, зладжену живою народною мовою і правописю достроєною до народної вимови.

Заходи Шашкевича розбили ся отже о цензурні перепони, а до того ще навели на него й товаришів підозріне у політичних властий і поліцийну ревізію, котра не виказала нічого небезпечного. Однак горяча любов рідного слова і жива сьвідомість національної ідеї не дали Шашкевичеви й єго товаришам понехати задумане діло. Вони звер-

---

[1]) 1834—1844 р. в Перемишлї.

[2]) в „Кієвлянинї“ 1841 р.

нули ся до Серба Юрія Петровича, з котрим Головацький ознакомив ся на університеті в Пешті (1835 р.) і єго заходом вийшов змінений в дечім альманах п. з. **„Русалка Дністровая в Будимі 1837 р.“**

Щоби видатнійше зазначити самостійність української мови в приготовленім до печати альманаху, рішили видавці придержувати ся в своїх писанях фонетичної правописи, уложеної на взір сербської правописи Вука Караджича, признаної Копитаром і Грімом дуже льоґічною й найліпшою із словянських (Срезневський признав Вукову правопись також „взірцевою“ поміж словянськими). Але сї дві головні цїли альманаха (чиста народня мова і фонетична правопись) станули в дорозї сему виданю. Лиха доля постигла сю першу книжку зложену живою народною мовою. Тілько незначна частина накладу (100 екз.) дійшла до руських хат через Відень, а все инше забрала львівська цензура і випустила в сьвіт аж в 1848 р. (Цензором був проф. теольоґії моральної в львівськім університесі, Венедикт Левицький, приятель Д. Зубрицького і прихильник єго поглядів). Чиста народна мова і фонетична правопись були головними приводами до конфіскати невинної зовсїм книжочки, а навіть Йосиф Левицький накинув ся завзято на „Русалку Днїстрову“, що не держить ся єго граматики і похваляв єї конфіскату, називаючи правопись „дикою“, а авторів глумливо „естетиками руськими“. Знайшло ся посеред нашого суспільства чимало таких, що цурали ся сеї „невидальщини“ і з гіркими докорами звертали ся головно до Шашкевича. Повторили ся тут подібні події, які приключили ся в сербській лїтературі в XVIII-ім столїтю. Старші люди між тогочасними Русинами похожі були на ту „словену-сербську школу“, що не вміла ще найти справдешньої лїтературної мови і завзято напала на Вука Караджича, що бажав писати для народу і вибрав до того живу народну мову. В Галичинї справа була ще більше трудна. Русини до 30-х років, не вміючи народної мови, стали писати, як попало, мішаниною, зложеною не тілько з церковщини й української мови, але й польського і канцелярсько-латинського язика. Такою мовою ніхто нїгде не говорив, се була штучна мішанина, у кождого письменника відмінна. Не диво, що нарід зовсїм не розумів такої мови і таких писань.

Хоч старше поколінє нашого суспільства так неприхильно відносило ся до змагань Маркіянового кружка, однак ся дрібна частина накладу „Русалки“, що розійшла ся по Галичині, зробила рішучий перелом у думках і поглядах про українське письменьство і єго національну задачу, стала почином до позитивної роботи для народу. Як Шашкевич обнимав душею всю Україну, черпав богату духову поживу з творів придніпрянських письменників та народних дум і пісень українських, так і перша книжка, що містила твори „Руської Трійці“ показала передовсім зрозумінє потреби одної письменської мови для всеї України і найшла відгомін у відозві М. Максимовича з нагоди виходу „Русалки“ [1]) про оден український язик „від карпатських гір до степів задонських і берегів Кубані“. Було се добутком впливу, який з одного боку на перших письменників у Галичині мало відродженє словянських літератур [2]) і відродженє української літератури на Придніпряньщині, з другого боку сучасний рух між молодежею польською в Галичині.

Та хоч Шашкевич був приневолений стілько біди терпіти яко спорудник „Русалки Дністрової“, переконаний о правости своїй, зносив у чистоті серця терпеливо всї наруги і докори, бо був певний, що тільки ним вибрана дорога доведе український нарід до просьвіти і відродженя. Не упав отже духом, але розкрив своє серце тілько невеличкому кружкови приятелів і знакомих, що зрозуміли єго гадку і горнули ся до него. З того часу не залишив Маркіян ніякої нагоди, де би щось дало ся зробити для своеї рідної мови, коли би можна хоч дорогу показати або провести хитких і нерішучих. Не зважав він на хирне здоровлє і робив, що здужав, на ріжних царинах письменьства. Маркіян любив сільський нарід і бажав трудити ся для єго просьвіти. Тим то скінчивши богословські науки, став сьвящеником. Але на лихих приходах терпів великий недостаток, бо задля хирного здоровля не міг займати ся сільським го-

[1]) в альманаху „Кіевлянинъ“ 1841 р.

[2]) Між иншими Копитар висказав був в 1811 р. президентови Петербурської Академії наук, ґр. Новосильцову, свій погляд, що кожде словянське наріче повинно витворити окрему літературу з більшим правом, як діялекти у старинних Греків.

сподарством, трудив ся тілько для своїх парохіян, котрі полюбили єго особливо за гарні науки голошені живою народною мовою. І як би на перекір, чим більше знемагав і страдав, тим більше затоплював ся в книжках, тим пильнійше читав і писав. Особливож залюбки читав він твори Котляревського, Артемовського-Гулака, Квітки, Гребінчину „Ластівку" з першими літературними починами Шевченка і Куліша і не диво, що Україна мала на єго творчого духа такий чародійний вплив. Він бажав, щоб і Галичина поступала в розвитку рідної мови і просьвітних змаганях рівною ходою з Україною.

Однак при ненастанній праці немічне тіло щораз більше занепадало. Приятель єго, Микола Устиянович, приходник Славска в Скільщині, запрошував Маркіяна на жентицю і відпочинок у горах, але єго недуга розвинула ся так скоро, що (7 червця 1843 р.) закінчив своє бідолашне житє, у своїм останнім приході, в Новосілках ліських, у Каменеччині, де тлінні єго останки спочивали, поки в 50-літні роковини смерти не перенесено їх (31 жовтня 1893) з величавим торжеством до Львова на личаківське кладовище.

Літературна творчість М. Шашкевича і єї значінє. М. Шашкевич полишив невелику спадщину літературну. Головні єго твори, се пісні, думки і думи, навіяні ніжним, сердешним чутєм, назнаменовані красою і простотою вислову та журливим, сумовитим настроєм. „Рідко в них свобідна, безжурна мисль", каже Я. Головацький, „найчастійше глибока, сердешна туга, жаль і нарікане на долю, аж серце розриває, істинне пятно нашої народної поезії".

Серед чудової природи рідного місця, під впливом милозвучної народної пісні ріс і розвивав ся поетичний талант Маркіяна, як він сам каже в думці:

»У садочку соловійчик
Щебетав пісеньки,
Розвивав ми пісеньками
Літа молоденькі.«

Народні пісні, котрих звуків уже змалку наслухав ся Маркіян, а опісля так скваплива записував і „не рік, не два розбирав їх мову", витиснули могуче знамя на поетичних

єго творах і були „великою підмогою для єго небуденного природного поетичного хисту. Склад народних пісень, тропи і фігури, звороти і вислови та ритміку присвоїв собі Маркіян так докладно, що при деякім творі Шашкевича повстає сумнів, чи оригінальний се твір, чи півнародний". Сей вплив народних пісень виразно проявляє ся особливо в думках личного, любовного змісту.

До високого ліричного настрою підняв ся Шашкевич у творі „Нещасний", в котрім відозвала ся найбільш болюча струна почувань поета, коли він у своїй уяві глядить на образ свого безталанного і бідолашного житя. Із зболілого серця, прибитого родинними злиднями вириває ся порівнанє єго нещасної долї з долею щасливця, в образї живописанім з великим мистецтвом що до розділу сьвітла і тїни. І в тім личною журбою настроєнім високоліричнім творі відбив ся вплив романтичного напряму, згадки „передвіцького часу", в котрім так заглублював ся Маркіян і єго ровесники. Він не тілько з уст народних збирав перекази української старовини і повіря, але й вчитував ся пильно в лїтописи, відки міг також зачерпнути народні перекази і тому не дивниця, що тяжку недолю уявляє собі яко „відьму кощаву", що давить серце, а тугу „як „гадь", що „вселила ся до серця" і „зїдає мисли, як змія зіроньки."

Сей твір написав Маркіян імовірно в 1835 р., коли наслїдком пережитих „на сьвітї злиднів" підупав був вельми духом. Імовірно тодї написав він також у подібним настрою думку „Розлука", в котрій вістуном недолї являє ся „ворон чорнокрилий" та гарний сонет „Сумрак вечерний", в котрім виявляє „тихий смуток і думає нещасний сумненько", мов „тяжка могила серед степу о північі, бо радощі єго сплинули так, як Днїстер спливає. Ясне небо нависло чорними хмарами, неначеб густі бори склонились тяжкими тугами". [1])

В супротивности до того тихого смутку виявляє ся у Маркіяна в закінченю одного з найкрасших єго ліричних творів п. з. „Лиха доля" наймогутнїйше „глибина чутя, щирість вислову і така сила акценту", на яку до Шашкевича ніхто у нас не спроміг ся". Думка „Лиха доля" є вір-

---

[1]) Руська письменність III. ст. 28—29.

ним, але незвичайно яскравими красками по мистецьки живописаним образом бідолашного поетового житя і доводить єго до такого „сильного акценту“ у вислові розпуки, як се стрічаємо в біблійних поетичних творах або у Шевченка. Поет уявляє собі лиху долю „гадиною їдливою“, що переїла єго щастє“, „запустила в душу журбу і розпуку“ і „вчинила єго серцю з гараздом розлуку“.

У згаданих тут і в инших думках Маркіяна виявила ся отже із справдешним мистецтвом не тілько єго ніжна душа, але й велика сила таланту. В сїй і в инших думках (н. пр. „Погоня“) проявив ся вплив народної пісні, котра давала Маркіянови поетичну звучність і живописність, але він натхнув сї твори своїм індивідуальним духом і надав їм знамя самостійної творчости.

Від могутного акорду в „Лихій долї“ відбиває чудова „Веснівка“ вельми знаменно незвичайною ніжностю мягкостю вислову сумовитих почувань, навіяних Маркіянови холодним і сухим домаганєм сусїда о сплату даної єму позички в хвилї, коли поет находив ся в крайній потребі, написана на оборотній стороні листу сусїда. Ся чудова пісня з рівно ніжною музикою М. Вербицького чарувала кождим разом українське суспільство на народних концертах.

Отсї твори є наглядним доказом широкої скалї в ліриці Шашкевича, котрого талант в инших обставинах міг би дійти до незвичайно високого розвитку, на що вказують також великої стійности і глибокого натхненя поетичного „Псалми Руслановї“, в котрих Маркіян „станув на найвисшім щеблї поетичної своєї слави“. Сї три псалми се щира вияв душі поета переповненої глибокою вірою в Бога, се єго фільософічно-релїгійне исповіданє в часах широко розповсюдненого недовірства і зневіри. І та глибока, несхитна віра, натхнена любовію, є для поета в усїх єго личних і народних змаганях несхитною підвалиною надії, котру він у такім щирім і піднеслім лїричнім настрою виявив з таким богатством образів і чудовою силою та звязкостю вислову. „Псалми Руслановї“ мають високу лїтературну вартість яко знамениті взірцї поетично одушевленої прози, взірцї, поруч котрих у творах наших письменників на Україні можна поставити хиба релїгійно-фільософічні розважаня в деяких Квітчиних повістях. Мистецтво і образовість у сих

творах основані на глибокім знаню народної мови, доведеної до високого степеня.

Коли Шашкевич у ліричних думках і піснях виливав свій жаль на недолю, в „Псалмах Руслановихвязав свої фільсофічно-релігійні погляди з патріотичними почуванями, в „Згадці“ „передвіцький зганув час“ і думкою сягнув „поза Волгу, за Дунай“, коли в думі „Погоня“ зобразив боротьбу козака з Татарином, щоби „відбити дівчиноньку“, сестру козака, то в поетичній думі „Болеслав Кривоустий під Галичем“ (1139 р.), призначеній ще до задуманого збірника „Зоря“, на основі зачерпненій з Длуґоша про боротьбу Ярополка київського з Болеславом, дав боєву пісню з виразним національним характером а „стройом народної пісні“ і зложив думу про „Хмельницького обступлене Львова“. Змагане до розбудженя в широких верствах суспільства національної сьвідомости спонукало Маркіяна написати історичну розвідку про „Богдана Хмельницького“ (рукопись затрачено) і згадку „О Запорожцьох и йіх Сьчи“. З минувшини України задумав був Маркіян написати епічний твір п. з. „Перекинчик Бісурманський“, (написав тільки три частини), котрого героєм мав бути ґр. Вацлав Ржевуський („Золота Борода“ або „Ревуха“, (гл. ст. 41, — Міцкевич звеличив єго в поемі „Farys“). Маркіян бажав зобразити побут на Україні де ще жили Запорожці, сьвідки зруйнованя Січи, вспів однак звеличити тільки народного „Бандуриста“ в сім найкрасшім своїм творі, назнаменованім високим полетом і красою поетичних образів, сьмілостю і вдатностю порівнань.

Ще виразнійше і ширше проявляє ся національна сьвідомість і погляд Шашкевича на український нарід та єго минувшину, на сучасні єго змаганя й вигляди в будучину в думі п. з. „Побратимови[1]), посилаючи єму пісни українські“. Під впливом романтичного напряму глядить поет одушевленя в історичній минувшині, а хоч не був заводовим історіком, дійшов своїм віщим духом до того погляду, якого заводові дослідники допевнили ся науковим

---

[1]) М. Устияновичеви.

способом [1]). Він обіймав своїм умом не тілько козаччину, але бачив се і відчував, що не лише „в той час була честь і слава, військовая справа, сама себе на сьміх не давала, неприятеля під ноги топтала“, коли нарід горнув ся під прапор Б. Хмельницького [2]), але було таке й тоді, коли віщий Боян „сьпівав славу князям і дружині“; він одушевляв ся також побідою Руси під Галичем.

В думі „Побратимови“ виявив Шашкевич ясну сьвідомість національної і культурної єдности всїх українських земель і спільної всему українському народови письменної мови й літератури, почутє і зрозумінє умового і літературного єднаня всїх українських земель. Се неначе в поетичні рамці вложена національна програма для ровесників та їх нащадків. Ся дума стає найкрасшим доказом, як у наддністрянській Україні письменьство пробудило ся під впливом національної ідеї і народної поезії, а відтак стало розвивати ся під впливом літературних творів з Придніпряньщини, де література відродила ся також під впливом любови української народности.

Чималий вплив на розвиток творчости Шашкевича мало відродженє словянських народностий і польсько-українська поезія та зворот у польськім письменьстві до людовости. Він пильно вчитував ся в чеські, сербські й польські поетичні твори, що відбило ся на єго літературній фізіономії; перекладав „Суд Любушин“, „Короледворську рукопись“, деякі сербські пісні і частину поеми С. Ґощинського „Zamek Kaniowski“, а крім того й „Слово о Полку Ігоревім“, з котрого зберіг ся тілько прозовий переклад „Плачу Ярославни“.

Прозою написав Шашкевич живий романтично закрашений образець з народного житя п. з. „Олена“, котрий назвав казкою, хоч подія в нім описана не підходить під понятє казочного живла́. В сім творі зобразив він пімсту опришків під проводом ватажка Медведюка над бутним старостичем у хвилї, коли сей, запрошений Семенком на ве-

[1]) „Не скрізь козаччину треба нам на давнину дивити ся — писав Куліш — а з давнини на близчі до нас віки, а з них і на козацтво споглядати“ (Історія України, Основа 1861. IX. ст. 81.).

[2]) Згадані в горі розвідки Шашкевича про Б. Хмельницького і про Запорожців та їх Січ.

сілє, пірвав молоду і вертав з нею до замку. В „Олені“ умів поет по мистецьки нагнути свою звичайно елєґійну мову до рішучої бесіди опришків. Се неперечно поетична проза, далека від Квітчиної та близша до Федьковичевої, але єго власна, в котрій виповіла ся також єго власна думка.

Шашкевич обняв своєю письменською діяльностю також инші царини літератури, перекладав Євангеліє (5 глав сьв. Матея і ціле сьв. Йоана), списував деякі проповіди народною мовою і зазначив тим потребу введеня живої народної мови також у церкву. Він бачив, що й сучасний народний рух польський змагав до ширеня просьвіти в усїх верствах народу, звернув отже увагу і на потреби школи та уложив, ідучи слїдом перемиського кружка, Читанку для малих дїтий (напечатану по єго смерти 1850 р.), і тим дав наглядний доказ, яку велику вагу надавав він шкільній науцї в живій народній мові.

Шашкевич почав також приготовляти етимольоґічний церковно-словянський словар яко підвалину своїх язикових дослїдів, одначе побачивши, що багато є дечого потрібнійшого та що така трудна робота вимагає доброго здоровля і довшого часу, понехав сю роботу. Колиж у тодїшних польських кругах проявило ся змаганє печатати українські твори абецадлом, щоби тим затирати окремішність української мови і коли навіть Йосиф Лозинський напечатав „Ruskoje Wesilje“ та оповістив розвідку „O wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego“, подав Маркіян оцінку „Руського Весїля“ в „Русалцї Днїстровій“ і вказав на те, що „наша мова вимагає приладженя правописи до живої вимови і тому виступив з начерком фонетичної правописи, та в части перевів се в „Русалцї Днїстровій“. Своєю лїтературною діяльностю поставив М. Шашкевич програму позитивної працї для народу — розвивати письменьство на народній основі, розбуджувати сьвідомість національну поміж Русинами і ширити просьвіту між усїми верствами українського народу. А хоч Шашкевичеви не довело ся за короткий час свого житя перевести сю задачу, все таки в тім єго велика заслуга, що він перший своїм віщим духом ясно зрозумів ідею національної самостійности й індивідуальности Русинів, нею сам

живо переняв ся і натхнув своїх товаришів та вказав шлях, яким треба простувати Русинам до національного відродженя і культурного розвитку.

Літературно-історичне значінє М. Шашкевича. Невелика літературна спадщина Маркіянова витворила нову добу в українськім письменьстві в Галичині. Він перший з любови народу промостив живій народній мові широкий шлях в українськім письменьстві і зложив наглядний доказ, що ся мова спосібна до вислову найвисших почувань і найглибших понять. Своїм щирим і великим серцем обняв він весь український нарід і всї єго землї, витав з одушевленєм літературні твори письменників з Придніпряньщини як свої рідні і положив підвалини до літературного й національно-культурного зєдиненя всего українського народу без огляду на єго розмежованє. Хоч прибитий злиднями і тяжкою недугою зійшов вельми рано із сьвіта та не вспів вповні розвинути многонадійного свого таланту, всеж таки своїми змаганями і творами з царини красного і релїгійно-духовного письменьства, з народовіданя і язикознавства, з історії та шкільництва витичив ті напрями і дороги, якими треба змагати до просьвітного, умового і національно культурного підєму нашого народу. „Шашкевич, каже Б. Лепкий, жив з народом і для народу, видержав до кінця. Отсей перший народний письменник, перший видавник, борець за свободу думки, перший орґанїзатор товариств, перший робітник щирий і невтомимий, — єсть одним з наших народних героїв". Ся коротка діяльність Маркіяна і невелика єго письменська спадщина була справдїшньою „зірничкою розсьвіту" нашого народного житя, котра мимо всїх змагань лукавих гасителїв українського духа, мимо всяких перепон і трудностий не погасла, а щораз яснїйше сияє над占 царинами українського народного письменьства і житя.

16. Доля українського письменьства в наддністрянській Україні по смерти М. Шашкевича.

Передчасна смерть М. Шашкевича була великою втратою для розвитку народної ідеї і письменьства в наддністрянській Україні. Розпочате „Руською Трійцею" діло мали дальше повести передовсїм Вагилевич і Головацький,

а крім тих виявили ще найбільш хисту і снаги до того Микола Устиянович і Антін Могильницький.

Іван Вагилевич (1811—1866), вельми талановитий, невсипучий у науковій роботї, міг би був вельми успішно пособляти розвиткови народної ідеї і письменьства, одначе й над ним повисла лиха доля і довела до змарнованя сего незвичайного таланту. Син сьвященика з Ясеня горішнього, в Калущинї, вступив до духовної семинарії, але займав ся більше дослїдами на ниві народовіданя, язикознавства, історії й археольоґії і длятого не вспів у звичайнім часї покінчити своїх заводових наук. Тодї ознакомив ся з деякими польськими лїтератами (Авґустом Бєльовським і Йосифом гр. Борковським) та з М. Шашкевичем і Я. Головацьким і війшов до „Руської Трійцї". Добутком єго народописних змагань була збірка народних пісень, напечатана в „Русалцї Днїстровій" з ширшим передним словом п. з. „Передговор к народним руским пѣсням", навіяним романтичним настроєм молодечого ума. Одначе Вагилевич не вспів ще основно розглянути ся в тих народних скарбах і не вмів розріжнити народних дум від пісень. Язиковими, археольоґічними й народописними писанями здобув собі Вагилевич імя поміж ученими в Празї, Варшаві і Москві, але участь єго в „Русалцї Днїстровій", де напечатав дві поеми „Мадей" і „Жулин та Калина" та переписка із словянськими вченими, особливож з Погодином, навели на него підозрінє поліцийних і духовних властий. Він був приневолений лїтературними й науковими працями добувати собі прожиток. На останку став душпастирем у Нестаничах (в Каменеччинї, де перед тим був Шашкевич), але небавом обняв у Львові редакцію „Руского Дневника" (гл. стор. 54). За самовільне полишенє душпастирства консисторія мала потягнути єго до одвічальности, а тодї Вагилевич приняв протестантизм, дістав спершу тимчасову посаду кустоса Осолїнеум, де порядкував бібліотеку, але усунений небавом відтам задля лютераньства, став директором міського архіву і на сім становищі у великій нуждї закінчив передчасно своє житє (1866).

Яків Головацький (1814—1887) мав найбільше снаги довести дїло розпочате М. Шашкевичем і „Руською Трійцею" до путя, бо зразу вельми пильно переняв ся думками і зма-

ганями М. Шашкевича. Одначе вже в кілька літ після смерти Маркіяна збив ся на манівці із шляху витиченого Маркіяном, а коли Вагилевич змарнував свій талант, захоплений польськими змаганями, Головацький під впливом Дениса Зубрицького і проф. Михайла Погодина дав ся приєднати для обєдинительної ідеї. Син сьвященика з Чепелів у Брідщині, виніс Головацький уже з дому любов рідної мови і пісні. Скінчивши ґімназийні науки у Львові (1831), став слухачем фільософії, в Осолїнеум почав розчитувати ся в історичних і язикових творах українських і словянських, переписав собі Збірник українських пісень М. Максимовича та дістав „Енеїду“ Котляревського і повісти Квітки. При сїй нагоді в Осолїнеум пізнав ся з М. Шашкевичем (слухачем II. р. фільософії) та з І. Вагилевичем, а се довело до утвореня Маркіянового кружка. Тодї вже почав збирати народні пісні, перший „пішов у нарід“ і обійшов значну часть Галичини, Буковини й Угорської Руси. Ся народописна вандрівка спричинила значну проволоку в єго фільософічних студіях, котрі скінчив у Пештї, де ознакомив ся із словянськими (найбільш сербськими слухачами). Добутком єго народописної вандрівки був величезний збірник Народних пісень Галицької й Угорської Руси (в 4 томах виданий у Москві і опис сеї подорожи). Скінчивши відтак у Львові духовну семинарію (1839), був душпастирем у Коломийщинї і Залїщиччинї, де пильно займав ся науковими й лїтературними дослїдами.

Лїтературну діяльність розпочав Головацький спільно з М. Шашкевичем та І. Вагилевичем зложеною ладом народних пісень думкою п. з. „Два віночки“, перекладом сербської пісні, та „Короткою вѣдомостю о рукописях славянских и руских находящих ся в книжници монастиря св. В. В. у Львовѣ“ (в „Русалцї Днїстровій“). По смерти Шашкевича перейшла керма на ниві нашого письменьства в єго руки, а зібрані ним лїтературні засоби видав у Віднї єго брат Іван п. з. „Вѣнок Русинам на обжинки“ Ч. І. (1846), із сердешною згадкою Я. Головацького п. з. „Память Маркіяну Руслану Шашкевичу“ і Ч. II. в 1847 р. В Ч. І. крім творів Я. Головацького й І. Вагилевича стрічаємо писаня нових письменників Антона Могильницького, Луки Данкевича,

Миколи Устияновича й ин. Всї твори в II части „Вѣнка“ зложені народною мовою, одначе з передмови видавця Ів. Головацького повіяло вже иншим духом, який звіщав уже зворот із шляху витиченого Маркіяном і „Руською Трійцею“. Знаменний сей голос Івана Головацького з покликом „къ словеснѣй єдности“ на основі „старословенщины“, яко помосту до московщини, є неперечним відгомоном тих „обєдинительних“ впливів, що проявили ся від часу наукових поїздок М. Погодина по словянських землях.

Байдужність українського суспільства в наддністрянській Україні, в значній части відчуженого від свого народу, улекшувало роботу таким зводливим голосам обєдинителїв тим більше, що змаганя ідейних одиниць осягали мало успіху та стрічали ся з неодолимими перепонами, а вони не мали тої витревалости, якою визначав ся Шашкевич. Я. Головацький, роздратований сумним положенєм народної справи, написав із свого сїльського затишку в Микитинцях (в Коломийщинї) розвідку „Zustände der Russinen in Galizien“ [1]), в котрій представив народно-політичне положенє Українцїв у Галичинї. Там вперше майнула думка про „український Піємонт“, виплекана опісля з більшою сьвідомостю, котра одначе не найшла належного зрозуміня і вихісновання в міродатних кругах, хоч розвідка викликала велике вражінє. Всеж таки Я. Головацький був головним представником Маркіянових спадкоємцїв і не тілько кермував дальшою роботою товаришів Маркіянового кружка, але й їм довело ся з „весною народів“ (1848 р.) станути в перших рядах і повести дальші змаганя до відродженя визволеного з вікового занапащеня нашого народу в наддністрянській Україні.

17. Подув „весни народів“ у наддністрянській Україні.

Конституція розбуджує новий рух літературний. Рік 1848-ий, званий „весною народів“, памятний в історії тим, що тоді під впливом нових думок про „права чоловіка“, проголошених під конець XVIII ст., стали вони добивати ся своїх прав, волї й рівноправности всїх суспільних верств, розвитку в питомім народнім дусї, народної само-

[1]) Надрукована в „Jahrbücher für slav. Literatur“ Дра Гордана в Липську 1846 р.

управи і поділу законодатної влади володаря з народними представниками. Сей „подув весни“ не проминув безслідно і для українського народу в Австрії.

а) „Головна Руська Рада“ у Львові. Події 1848 р. розбудили живий рух у цілій Австрії. Надана Фердинандом I. конституція [1]), знесенє останків крепацького підданьства [2]) і панщини [3]), проголошена рівноправність і повна свобода всіх народностий в Австрийській державі розбудили нове житє поміж Українцями, зовсім неприспосібленими до практичної політики і законодатної роботи, яка тепер мала почати ся. Щоби покористувати ся наданими конституцийними свободами для народного відродженя, заснувала ся у Львові „Головна Руська Рада“ [4]), котра мала дбати про потреби і національні права Українців (при сій нагоді віддано честь заслугам М. Шашкевича), а у виданій нею відозві [5]) признано український нарід самостійним між словянськими племенами. На петицію Гол. Руської Ради, вислану до цісаря Фердинанда, наспіло рішенє, що в усіх народних школах у громадах з чисто або переважно українським населенєм буде наука подавана українською мовою; що на львівськім університеті буде основана катедра української мови й літератури [6]), щоби молодіж могла основно вивчити ся рідної мови. До тогож часу, поки не буде учителів приспосіблених до навчаня українською мовою, мала німецька мова бути викладною, тілько науку української мови признано предметом обовязковим для всіх учеників східної Галичини [7])

б) „Руський Собор“ у Львові і словянський зїзд у Празї. З другого боку представники польської шляхти українського

---

[1]) 25 цьвітня 1848 р.

[2]) 17 цьвітня 1848 р

[3]) 15 мая 1848 р.

[4]) 2 мая 1848 р.

[5]) 10 мая 1848 р.

[6]) Основана в грудні 1848 р.

[7]) Обовязковим предметом для всїх учеників перестала бути українська мова 1857 р. і з того часу до 1868 р. була зглядно обовязковим предметом (себ то, що кождий ученик мав учити ся одної з краєвих мов, української або польської). З 1868 р. польська мова стала предметом обовязковим для всїх учеників польських гімназій у цілій Галичині.

роду скликали при участи деяких Українців [1]) „Руський Собор“ у Львові і заснували „Дневник Руський“ [2]), щоби здобути єму вплив на українське суспільство, а на редактора покликали І. Вагилевича (гл. стор. 84). „Руський Собір“ проголосив, що буде дбати про свобідний розвиток української народности, про заснованє українських низших і висших шкіл, утримувати згоду й єдність з народом спільної вітчини (себ то з польським) і т. и. Сю ціль наміряв „Руський Собор“ осягнути ширенєм просьвіти й української літератури, однак „Дневник руський“ вже по двох місяцях перестав виходити, бо не найшов прихильників між українським народом. Відтак розвязано й „Руський Собор“ і Вагилевич опинив ся без прожитку.

Майже рівночасно з Собором Руським зібрав ся в Празі словянський зїзд [3]), на котрий і „Гол. Руська Рада“ вислала відпоручників (Івана Борисикевича, крил. Григорія Гинилевича й Алексїя Заклинського). Українці завязали там з Поляками федерацію на основі рівноправности української мови з польською в урядах і школах і рівноправности обох обрядів. Одначе сей зїзд задля полїтичних подій не докінчив нарад і не затвердив угодових ухвал.

в) „Собор руських учених“. Галицько-руська Матиця. Народний Дім. Ставропигійський Інститут. Тимчасом М. Устиянович, приходник Славска в Скільщині, порадив Гол. Руській Радї, щоби до Львова скликала „Собор руських учених і любителїв народної просьвіти“ (перевів сю гадку І. Борисикевич). Справдї зібрало ся більш сотнї Українців на зїзд [4]), котрий установив письмо і правопись для української мови, признаної самостійною і окремішною від польської, московської та церковно-словянської, бо деякі хотїли признати церковщину нашою письменною мовою, а всї инші домагали ся введеня живої народної мови в лїтературі. Становище української мови пояснив науково Яків Головацький у відчитаній на зїздї „Роз-

---

[1]) 8 червця 1848 р.

[2]) „Дневник руський“ видавано в части абецадлом, в части кирилицею.

[3]) 2 червця 1848 р.

[4]) 19 жовтня 1848 р.

праві о южноруськім язиці" і виказав єї самостійність, а Микола Устиянович в одушевленій промові наново зазначив народну й культурну єдність з Придніпряньщиною. Сей зїзд був першою ширшою маніфестацією наддністрянських Українців, що бажали на народній основі розвивати свою народність і літературу. На внесенє І. Борисикевича постановлено заснувати у Львові для народної просьвіти „Галицько-руську Матицю" (на взір чеського товариства) та небавом розпочала вона свою діяльність [1]). Матиця мала видавати книжочки і часопись для народу та дбати про шкільні книжки в народній мові.

Лев Трещаківський, приходник із Городка, подав гадку [2]) збудувати у Львові „Народний Дім", під котрий цісар Франц Йосиф І. положив торжественно угольний камінь [3]). Сей інститут мав бути огнищем українського житя, науки і просьвіти, мав містити бібліотеку, музей і видавати наукові твори. Та поки ще „Гал. руська Матиця" розпочала свою діяльність, поки здвигнено „Народний Дім", головним оседком духового житя був „Ставропигійський Інститут", перетворений із старинного Ставропигійського Братства", декретом цісаря Йосифа II [4]), в котрім члени сего інститута названі „вітцями й заступниками руського народа". Побіч релігійних та гуманітарних задач мав сей інститут ширити також просьвіту і науку (удержувати історичний музей, печатню, книгарню й бурсу для молодежи). Вплив поваги членів сего інститута й їх книжних поглядів відбив ся також у тогочаснім нашім письменьстві.

г) *Літературна діяльність Я. Головацького після зїзду учених.* Сї події розбудили живий умовий і письменський рух у Наддністряньщині. У Львові почала виходити „Зоря Галицька" [5]) (літер. політ. тижневник), „Новини" [6]), політична часопись, перетворена відтак на літературну „Пчола" й урядовий „Галичо-руский Віст-

---

[1]) Перші заг. зборп відбулп ся 13 марця 1850 р.
[2]) 15 червця 1849 р.
[3]) 18 жовтня 1851 р.
[4]) Декрет з року 1788.
[5]) Від 15-го мая 1848 р. під редакцією А. Павенцького.
[6]) Під редакцією І. Гушалевпча від 1 сїчня 1849 р.

ник[1]) (з літер. додатком „Отечественний Зборник“). Однак у всіх тих часописях мало було самостійних творів, котрі малиб літературну стійність. У сім літературнім руху заняв Я. Головацький перше місце поміж земляками і став неначе провідником тих письменників, що громадили ся під єго кермою від часу зїзду руських учених і заснованя „Гал. руської Матиці“ (М. Устиянович, Антін Могильницький, Йосиф Лозинський, Лука Данкевич і ин.). Іменований у львівськім університеті професором української мови й літератури, котрої доси не признавали противники нашого народу, став він науковою повагою і на єго голос звертали увагу не тілько наші письменники, але й міродатні правительственні круги. Появляє ся єго „Граматика руского язика“ (1849), „Розправа о южнорускім язиці“[2]) і „Три вступительні преподаваня о рускій словесности (1849) яко перші поважні, як на той час, почини наукового обробленя української мови й літератури. Крім того виходять також книжки господарського змісту, шкільні учебники, принагідні вірші і т. и. Одначе крім Головацького не виступає ні оден видатнійший талант, ні оден більшої міри письменник, котрий зумів би так одушевити українське суспільство, як Шашкевич. Окрім Львова, котрий був осередком умового і літературного житя Українців. проявляє ся доволі живий рух літературний у Перемишлі в 40-их і 50-их рр. (чимало причинила ся до того заснована еп. Снігурським печатня). З Перемишлем вяже ся літературно-наукова діяльність **Йосифа Лозинського** (1807—1889) й **Антона Добрянського** у видаванім ним календарі-альманаху „Перемишлянин“.

Одначе Головацький уже в другій редакції „Розправи о южноруск. язиці (гл. в долині примітка 2) змінив свій первісний погляд про українську мову і наклонив єго до обєдинительного напряму. „Не цураймо ся, пише він,

[1]) Від 14 липця 1849 р. під редакцією М. Устияновича; в р. 1850 перенесена до Відня.

[2]) Напечатана в „Историч. очерку основаня „Гал. Руської Матиці“ (1850 р.)“. Первопис. сеї розправи оповіщена в „Записках Н. Тов. ім. Шевченка“ (т. 121, 1914) ріжнить ся у дечім засадничо від сеї другої редакції в Іст. Очерку.

старою Словенщиною (церковно-слов. язиком). Словенський язик не є нам напрасно накинений, — є то язик, котрий нас із шістьдесятю міліонами вяже“. А кінчить свої виводи ось як: „Тії то стародавні памятники руські суть рідним накорінком, на котрім має вирости дерево народної словесности. — На тім предвічнім тлї розмалюємо своєрідними красками образ нашого народного житя; на тій камінній цолті, на сім народнім цільцю, а не на утлім дереві самого простонародного язика побудуємо храм народного просьвіщеня, народної словесности, котра не буде хвилевою забавкою декого, але заживним кормом всего народа“ (ст. 76—77).

Був се вже зворот в обєдинительний табор. Головацький змагав тепер постепенно до „обогачуваня старими слови нинїшнього язика письменного“ і вже в „Зорі Галицькій“ (в 1851 р.) напечатав розвідку „О митрополитѣ Руси Иларіонѣ“ (уривок з єго унїверситетських викладів), в котрій зійшов на мертвий книжний язик. Опісля викладав він в унїверситеті тілько старинну лїтературу змосковщеною язиковою мішаниною, а про новійші твори і не згадував. Тим способом єго катедра не справдила покладаних на него надїй для розвитку рідної мови і письменьства [1]). Головацький не покинув вправдї пера і пильно трудив ся на ниві старинного письменьства, язикознавства і народовіданя, одначе єго розвідки писані змосковщеною мовою не розбудили народного житя і лїтературного руху, а витворили спільно із Д. Зубрицьким, А. Петрушевичем і ин. окрему вітку в нашім письменьстві в мові, котру А. Пипін назвав влучно „особымъ русскимъ языкомъ“. Головацький і єго прихильники не уявляли собі того, що лїтература не може розвивати ся в якімсь іскусно витворенім язицї, але що єї орудником повинна бути жива народна мова. Своїм становищем і повагою впливав він відємно і на своїх ровесників, колишнїх спадкоємців Маркіянової ідеї, котрі, витривавши якийсь час під прапором народної мови, перегодом

[1]) Сї змаганя Я. Головацького довели до усуненя єго з катедри в 1867 р., після чого він переселив ся в Росію, де заняв становище предсїдника археографічної комісії у Вильнї і там умер в 1888 р.

зневірювали ся і або замовкли або йшли слідами Головацького, Петрушевича і Зубрицького.

Поруч Головацького станув у першім ряді на літературній ниві **Микола Устиянович** (1811—1885) між тими народолюбцями, що бажали витворити самостійне письменьство в живій народній мові і довести до просьвітно-культурного підєму нашого народу в надднїстрянській Україні. Уроджений в місточку Миколаєві (в Жидачівщині, відси єго прибране імя „Миколай з Миколаєва“), де єго отець був посадником, визначав ся змалку унаслідованою по матери ніжною та чутливою вдачею, що опісля проявила ся в єго творах романтично-ідеалїстичним напрямом. Уже в духовній семинарії написав він вірш п. з. „Слеза на гробѣ М. Гарасевича“ (1836 р.), заслуженого для нашої церкви архипресвитера (автора цінного твору „Annales Ecclesiae Ruthenae“). Сей вірш зблизив єго з Маркіяном і вони оба опинили ся на тій самій ниві, а в кружку Маркіяна зійшов ся він з Головацьким, Вагилевичем і ин. Наслідком наведеного на Устияновича підозріня у політичних властий замовк він на якийсь час, але передчасна смерть єго друга Маркіяна викликала новий поетичний твір „Згадка за М. Шашкевича в вічну єго память“, а рік 1848-ий і звязані з ним події видвигнули єго в перші ряди робітників на народній ниві. Ступаючи слідами Маркіяна, висьпівав Устиянович живою народною мовою в романтичнім настрою гарні ліричні твори („Побратимови в день імени єго“, „Осїнь“, „Верховина“, „Туга“, „Хора й ин.), в котрих чутно також далекий відгомін німецьких клясиків, а деколи і польських поетів, одначе всї вони носять пятно саморідної живописности, хоч народна поезія в творах Устияновича не відбила ся таким сильним впливом, як у Шашкевича. Менше хисту виявив Устиянович у епічних творах, бож головним єго живлом була лірика, одначе літературну стійність мають також сі епічні твори, в котрих поет держав ся живої народної мови і намагав на народний лад (н. пр. „Пещена дитина“, „Рекрутка“, дума „Похід на Царгород“).

Окрім поетичних творів написав Устиянович прозою повісти: „Допуст Божий“, „Старий Ефрем“, „Месть Верховинця“ і „Страстний Четвер“, оповіданє з молодих

літ Гр. Яхимовича „Толкущему отверзется“ та поетичний образець з угорської верховини „Ніч на Бержаві“. Дві перші повістки списані з житя самого поета; особливож у першій зобразив він свою ніжну, чутливу матір, що берегла своїх дітий перед злющою вдовою, котра проклала власну свою дочку. В повісти „Месть Верховинця“ влучно зобразив поет вдачу верховинців, а „Страстний Четвер“ переносить нас у часи угорського вельможі Юрія Ракочія, та хоч подія розвиває ся в карпатській верховині, дієві особи нам зовсім чужі.

Прозові твори Устіяновича були побіч Маркіянової „Олени“ першими пробами на ниві повістярського письменьства, котра опісля довший час лежала перелогом аж до часів Федьковича і Франка. Якнебудь Устиянович не виявив справдішнього повістярського хисту, всеж таки замітна в тих єго творах цьвігиста проза, що визначає ся чудовими живописними образами верховинської природи, в котрих блиснув поетичний єго талант.

На превеликий жаль і шкоду рідного письменьства і сей другий спадкоємець Маркіянової ідеї наслідком бідованя на нужденнім гірськім приходї, а також наслідком могутних посторонних впливів (Богдана Дїдицького, Івана Головацького й ин.) на єго мягку, чутливу вдачу почав хитати ся у своїх національних і літературних поглядах, поки зовсїм не збив ся з Маркіянового шляху на обєдинительні манівцї. На 40-літний ювилей (1878) українська молодїж і народні товариства повитали Устияновича сердешними привітами. Але на сї привіти відповів він стихом „Моимъ друзямъ“ написаним змосковщеною мовою, в котрім Русинам-народовцям дорікав „сепаратизмом“ та взивав „къ єдинству“. На склонї віку гадки чутливого поета звернули ся знов на шлях Маркіяна і він відчув, що забрив не туди, куди провадила єго вірна єму до якогось часу народна муза і рік перед смертю мав написати „Сон внучки“ (1884), в котрім гадка єго звертає ся знов до України, а в творі „Вспомини“ тогож року подав неначеб поетичне curriculum vitae. Тимто влучно зобразив єго в посмертній споминцї Ів. Франко: „Не послїдну силу покрила буковинська

земля [1]); солодко-звучна струна пукла на вбогій лїрі руської музи; умер оден з перших будителїв нашого народного духа, друг Маркіяна, „соловейко“, як звали єго молоді товариші, умер залетївши в старости лїт на чуже поле, забажавши сьпівати „по нотамъ“. — Нещасними впливами віддертий від груди питомої матери, на котрій висьпівав тілько солодкозвучних пісень, він замовк; признавши сьвяту справу своєї молодости, справу Маркіянову, ілюзією, він утворив собі на єї місце нову ілюзію, вирозумовану, абстракцийну, і на дармо кілька разів пробував до тої холодної ілюзії загріти своє мягке серце до живої, натхненої пісні. Вправні пальцї бренькали по струнах, але тепле, животворне слово не полилось уже з груди, як колись у днях молодости“.

Антін Могильницький (1811—1873), ровесник М. Шашкевича, Я. Головацького й Устияновича, не належав імовірно до Маркіянового кружка, одначе виявив не меншу від них любов рідної мови і саморідного письменьства. Син сьвященика з Підгірок (у Калущинї), рано осиротїв і тиняв ся по Буковинї й Угорщинї, глядаючи осьвіти, поки на останку у Львові не скінчив богословія. Вже в духовній семинарії виступив з привітним віршом, а в „Слові о повинностях підданих“, виголошенім перед настоятелями і питомцями семинарії, виявив великий хист красномовства і вказав потребу вчити ся народної мови та її плекати, приближити ся до народу, наслухувати єго тужливим пісням і приглядати ся народним поведїнкам. Могильницький належав також до перших будителїв народного духа в наддністрянській Українї та був прихильником живої мови в письменьстві, хоч не зглибив устної словесности і творів українських письменників так, як кружок Маркіяна, і тому в єго творах більше відбив ся вплив польських і німецьких поетів, а також вплив церковно-словянського і польського язика. Після перших починів поетичної творчости з часів духовної семинарії відозвав ся Могильницький з розбудженєм народного житя (в 1848 р.) поетичною повістию „Русин вояк“, (1849), в котрій зобразив хоробрість українського жовніра. Головним твором єго є поема „Скит Маняв-

---

[1]) Із Славска, в Сколыщинї, перенїс ся Устиянович в старших лїтах на Буковину, де був приходником у Сучаві і там умер (1885 р.).

ський“, оперта на народних переказах про заснованє сего славного старинного монастиря на Станиславівськім Підгірю. Мимо визначного поетичного таланту єго в ліричних і епічних творах, уклад сеї поеми схиблений, бо обємисте оповіданє вложив він в уста старця-селянина, котрий повтаряє оповіданє про заснованє монастиря, а до того виголошує фільософічні розумованя про „сьвяту простоту“ [1].

Тодішні обставини зложили ся так, що великий талант Могильницького не вспів розвинути ся і знидів у сільськім затишку. Тим то сьвідомий того з певного рода жалем перевіршував він у передньому слові „Скита Манявського“ висказ Римлянина: „Коби нам хліб наш насущний, лекші дневні праці, став би ся не оден з нас Віргіль і Горацій“. Серед українського суспільства викликали свого часу твори Могильницького велике одушевленє і надії, а також єго участь у народнім житю в 1848 і в 1861 р., коли яко посол галицького сойму і державної ради визначив ся краснорічивими промовами в обороні народних прав. Маркіянів син, Володимир, і буковинський поет Федькович присьвятили одушевлені вірші „батькови Могильницькому“, одначе надії на него покладані не справдили ся.

З меншим успіхом, але з щирою любовію народної мови і словесности, трудили ся побіч згаданих письменників Маркіянової доби **Лука Данкевич** (1791—1867) яко байкописець (відомий під прибраним іменем Лука з Ракова), **Михайло Козаневич** (1807—1877) вірний до скону Маркіяновій ідеї мимо обєдинительної блуканини деяких ровесників і **Рудольф Мох** (1816—1891), котрий поборював граматичного диктатора Йосифа Левицького, прихильника церковщини, і полишив перші проби на драматичній ниві, доси в Галичині не управлюваній („Справа в селі Клекотині“ і ин.).

18. Вплив письменників Придніпряньщини на відроджене письменьства в наддністрянській Україні.

Як на Придніпряньщині любов рідного слова і народу довела до розбудженя народного житя і відродженя пись-

[1]) Могильницький не напечатав II-ої части сеї поеми, оповістив тільки першу єї частину.

меньства, так і в наддністрянській Україні розбудила вона народну сьвідомість і дала почин народному письменьству. Збірник українських пісень М. Максимовича став для них неначе провідною зорею, що завела їх до рідного українського слова, випертого під стріху сільських курних хат, щоби его видобути із забутя і поставити на народнім сьвічнику. Та попри те став сей збірник для них наглядним сьвідоцтвом, що й на широкій Україні, про котру і в наших галицьких сьпіванках гомоніла нераз хиба тужлива згадка, сьпівають та говорять такоюж мовою, як і під галицькою сільською стріхою. Колиж небавом попала ся їм у руки „Енеїда“ Котляревського, мали вони вже готовий зразок рідного письменьства, яке їм доси уявляло ся тілько в гадці. Повісти Квітки, твори инших українських письменників у Гребінчиній „Ластівці“, в „Южнім Руськім Збірнику А. Метлинського“, твори Єремії Галки і т. и., додали їм снаги сьміло ступати тим шляхом, що провадив їх до горяче бажаної мети, до витвореня рідного письменьства в живій народній, зовсім забутій і нехтованій мові. Та не тілько дорогою печати діставали ся літературні твори з придніпрянської України до Галичини, але вже з початком XIX ст. розповсюднювано їх також у рукописних збірниках, а з тим галицькі письменники приймали не тілько мову, але й письменський лад сих творів. Особливо припадали до вподоби сатиричні й гумористичні писаня (н. пр. сатира Василя Растовецького з Волині п. з. „Польське Царство“ (1832 р.). Окрім того на відродженє наддністрянської України мали вплив вистави драматичних творів І. Котляревського. В Галичині була ще жива традиція шкільних драм Київської Академії та вертепних і пасхальних драм і в 40-их рр. XIX ст. В львівській духовній семинарії виставлювано гумористичні діяльоги в роді давних інтермедій, а се залюбованє до драматичних вистав понесли питомці із собою по краю, так що під конець 40-их рр. XIX-ого ст. устроювано такі вистави в ріжних сторонах краю. Початок зробив о. Іван Озаркевич (дід письменниці Наталії Кобринської) в Коломиї виставою перерібок творів Котляревського. Виставлювано в Коломиї також Квітчине „Сватанє на Ганчарівці“ і Ст. Писаревського „Купала на Івана“ п. з. Весілє“, (імовірно також у пе-

ерібці І. Озаркевича, (а вистава „Сватання на Ганчарівці“ ала привід до леґенди про побут Квітки в Коломиї, корого одушевлені виставою видці викликували, хоч він поер 1843 р.)

Драматичні вистави сих творів устроювали також помці духовної семинарії у Львові і в Перемишлі. Музику о них укладав тодішній консисторський канцеліст (опісля свяшеник і визначний композитор) Михайло Вербицьий, а пісні сих творів розповсюднювали ся по українських одинах у цілім краю і розбуджували любов народної мови національну сьвідомість. Такі вистави устроювано також Тернополі (1849 р.). І. Озаркевич надав однак своїм перібкам місцеву закраску гуцульську, а се затерло між ншими рівень гумору й іронії первотворів.

Таким побутом уже в перших починах відродженя наддністрянської України і єї письменства стрічаємо сліди пливу літературних творів з Придніпряньщини, що мало лагодатні наслідки для розвитку письменства в Галичині. ле небавом набігла инша струя впливу з Росії, струя обєдиительних змагань московських словянофілів, що ослабила тературні й умові взаємини між наддністрянською і придніянською Україною. Отся струя обєдинительна збила кошних товаришів і помічників М. Шашкевича на манівці і виорила тут окрему вітку мертвого книжного письменства.

. Обєдинительний напрям у письменстві Наддністряньщини. Денис Зубрицький.

Під впливом обєдинительної струї змарніли небавом ояви національного і літературного руху Українців 40-их рр. Наддністряньщині: завмирає зовсім національно-політичй рух (чимало впливає на се реакція за міністерства Баха[1]), на літературній ниві виступає вже зовсім виразно „обєнительний“ напрям, що змагає до витвореня „общессского літературного языка“. Прояви сего напряму зближеня і обєднаня української літературної мови з мовською сягають уже перших часів відродженя наддніянської України в 30-их рр. Жерелом сего напряму була опаганда кружка московських словянофілів з підмогою

[1]) „Головна Руська Рада“ розвязала ся 30 червня 1851 р.

професора московського університету Михайла Погодина[1]), а головним представником сего напряму в Наддні-стряньщині був **Денис Зубрицький** (гл. стор. 68). Зазнаємивши ся із Зубрицьким підчас побуту у Львові[2]), Погодин мав нагоду війти в зносини з Вагилевичем, Головацьким і ин. письменниками, переписував ся з ними і приєднував для „обєди-нительної“ ідеї. Около Зубрицького громадить ся цілий кружок і він звіщає Погодина[3]) про засноване „Погодинской колонии Галичско русской“, назвавши себе єї „атаманомъ“. Зубрицький видає „Исторію древняго Галичско-Владимірскаго княжества“ (т. I—III 1851—1855 р. у Львові) московською мовою, пятнує в ній „невіжами“ тих, „що прислухували ся тілько простонародному розговорови своїх слуг і робітників“, називає українську мову „чужим, областним нарічем галицької черни“ та висловлює там погляд, що історії не пишуть „на областномъ нарѣчіи Галичской черни“ бо для „простолюдина довольно молитвенника, катехизиса и псалтиря“. Під впливом тих поглядів Зубрицького відбуває ся помалу переміна в змаганях деяких учених і письменників у Наддністряньщині, котрі, замість надіяти ся на власну працю, ходили на Високий Замок і тужливо споглядали на північ.[4]) Головацький уже в „Розправі о южноруськім язиці“ (в другій редакції) натякає на потребу збогачуваня української мови „старими слови“ з давних памятників, а брат єго Іван печатає свої сонети присьвячені Миколї І. „императору всеи Руси“ (при нагоді єго візду д

---

[1]) Погодин Михайло, московський історик і археольоґ ур. 1800 в Москві, ум. 1875 р. був професором університету в Москві, подорожував по словяньских землях, збирав словяньські старинности (по єго смерти закупив російський уряд за 200.000 руб. єго музей і бібіотеку, в котр опинило ся чимало дорогоцінних рукописий із ставропигійсько архіву, з бібліотеки св. Онуфрейської, перемиської капітульної і ин. галицьких бібліотек). Він намагав ся зробити Росію осередком панславізм В тім згляді вельми цікаві „Письма з Словянщини“ вид. 1879—80, в котрих містять ся листи словяньських учених і письменників до Погодин

[2]) Від 1835 р. Погодин часто відвідував Львів, а в 1840 р. пода цареви Миколї І. пропамятне письмо про близкий розпад Австрії і вказав способи, як би систематичним підкупством словяньської інтеліґенц в Австрії можна підготовити обєднане австр. Словян з Росією.

[3]) письмом з д. 7 липця 1856 р.

[4]) Про се оповідає в своїх споминах з подорожи по Галичині лю линський ґубернатор Ґромека около 1855 р.

Відня) в ІІ-ій ч. альманаха „Вінок“ (1849), зложеній уже більше книжною мовою і присьвяченій православному архієп. Раячичеви на перекір митрополитови Левицькому. Заходом Зубрицького вводять з підмогою Погодина зближений до московщини язик у виданім накладом Гал. Руської Матиці „Историческомъ Сборнику“, в котрім з історичними й археольоґічними розвідками виступає **Антін Петрушевич** (1821—1913), син сьвященика-письменника Степана із Стрийщини, крилошанин львів. митр. капітули. Вже на зїзді руських учених висловив він погляд, що твори призначені для всенародної просьвіти треба печатати живою народною мовою, а твори висшої науки для інтеліґенції „літературним язиком“. Він сам печатав свої розвідки з обсягу історії, археольоґії й язикознавства книжним язиком, котрий він уважав „праруським“. Вельми трудящий і плодовитий, був він радше лінґвіст і фільольоґ, як історик, а його історичні розвідки переповнені виписами й примітками, мають часто прикмети полємічних брошур з їдкою нераз вузко-політичною закраскою. Заслужив ся між иншим виданєм дрібних, розсипаних заміток до історії Галиц. Волод. Руси п. з. „Сводная Галицко-Русская Лѣтопись“ (від 1500—1800), що мала імовірно послужити йому основою до продовженя „Исторіи“ Д. Зубрицького. Одначе безкритичність у вношеню збираного матеріялу і субєктивність видавця виявлювана полємічними замітками вменшує наукову стійність сеї Літописи. Справдешньою великою заслугою Ант. Петрушевича є вельми богатий збір книжок і рукописий, жертвований ним книговні „Народного Дому“, що творить там „Музей Антона Петрушевича“.

На ниві відродженя народного житя в наддністрянській Україні в першій половині XIX ст. причинили ся до розбудженя народної сьвідомости особливо серед нашого духовеньства **Михайло Гарасевич** (1763—1836), професор богословія і ректор львівського університету, а відтак ґенеральний вікарій митропол. капітули, обємистим твором „Annales Ecclesiae Ruthenae“ (1862 у Львові), що подає історію Руської Церкви від введеня христіяньства до 1826 р. з богатою збіркою вельми цінних документів, і **Михайло Малиновський** (1812—1894), архидіякон митропол. капітули, що брав живу участь у науковій діяльности і оповістив (під впливом

Д. Зубрицького і Я. Головацького) книжною мішаниною чимало розвідок богословських та з історії Руської Церкви і видав неначеб доповнене названого твору М. Гарасевича німецькою мовою „Die Kirchen- u. Staatssatzungen bezüglich des griech. kat. Ritus in Galizien. Lemberg 1861“.

Антін Добрянський (1810—1877), парох Валяви, заслужив ся вельми численними розвідками з історії Руської Церкви, печатаними у видаванім ним календарі-альманаху „Перемышлянинъ“ (1850—56) і полишив у рукописи твір „Historia Ruthenorum cum Sta Romana ecclesia unitorum“ з цінними документами (в музею А. Петрушевича).

В тім часї появляє ся московщиною для жіноцтва видавана часопись „Лада“ і „Семейная Библіотека“ [1]), вибір з московських поетів „Русская Антологія“ [2]), а навіть редакція „Зорі Галицької“ дістає ся в руки членів Погодинської кольонії так, що Ставроп. Інститут рішив застановити дальше еї видаванє. „Стихи“ складані при нагоді ріжних торжеств нагадували подібні твори XVII і XVIII ст. Письменники „староруської школи“ звертали ся нераз до московської лїтератури, одначе не черпали із справдішнього еї жерела, із живих засобів, що проявляли ся вже самим стилем, живим реалізмом і новими ідеями у таких письменників як Пушкин і Гоголь, вони не розуміли анї змісту анї характеру московського письменства.

20. „Особый русскій языкъ“ у лїтературі 50-их рр. XIX ст. у Наддністряньщині.

Для обєдинительного письменьства в Галичині трудили ся, почавши від 50 их рр. XIX ст., головно три письменники, котрі крім того в обєдинительнім таборі заняли в національно-політичній діяльности важне становище. Се були: Іван Гушалевич, Богдан Дідицький та Іван Наумович.

Іван Гушалевич (1823—1903), син хлїбороба з Чортківщини, складав уже яко питомець духовної семинарії пісні під ноти, котрі тим способом розповсюдили ся серед на-

[1]) під редакцією Северина Шеховича 1853 р. [2]) 1854 р.

шого суспільства. Вже з „весною народів“ в 1848 р. стало єго імя голосним завдяки пісні „Мир вам, братя!“,[1]) котра протягом довгих літ була неначеб народним гимном. Перші поетичні твори писані доволї чистою народною мовою печатав у видаваних ним часописях (гл. в горі) і в збірнику „Стихотворенія И. Гушалевича“ (1848, Перемишль). Але пізнїйші єго вірші навіяні вже обєдинительним духом, зложені „особымъ русскимъ языкомъ“, не мають лїтературної стійности анї що до форми, анї що до змісту і мови. Засновини українського народного театру дали єму привід до написаня чотирох мельодрам з житя селян доволї чистою мовою, між котрими найдовше держали ся на видні театру „Підгіряни“ (1879, Коломия) завдяки музиці М. Вербицького. Покинувши управляти рідну ниву письменьства, запаморочений обєдинительними змаганями, відвернув ся він в 1866 р. рішучо від народу і відбив ся від него, так що під конець свого житя став мертвим і забутим.

Богдан Дїдицький (1827 – 1909) вибив ся в 50-их рр. XIX ст. побіч Головацького на становище дїйсного проводира Погодинської кольонії і став неначеб ареопагом у справах письменьства в Галичинї. Син сьвященика з Жовківщини, Дїдицький переняв ся був на фільософічнім виділї у Львові (1846) революційними змаганями польської молодежи, але промова Гр. Яхимовича на зборах „Гол. Рус. Ради“ і вірш А. Петрушевича „Братям Галичанам“ там виголошений довели єго до отямленя, а Я. Головацький розбудив у нїм українськими книжками народні почуваня. Але яко помічник у редакції „Вѣстника“ і „Зорі Галицької“ (1853 р.), намагав ся вже вводити московщину. Збірником „Зоря Галицкая яко альбумъ на 1860 годъ“, виданим у честь митрополита Яхимовича, в котрім більш пятьдесятки письменників помістило свої поезії і цінні розвідки лїтературні, народописні й історичні, писані мішаною книжною мовою (він сам помістив там свою поему „Буй-тур Всеволод“) здобув собі Дїдицький серед нашого суспільства великий вплив, котрий вельми влучно оцінив Ом. Огоновський: „Хоч народні проводирі стояли на сценї полї-

[1]) Текст сеї пісні з музикою Петра Любовича роздано на словяньскім зїздї в Празї (1848), а відпоручники „Гол. Рус. Ради“ сьпівали її в кружку Словян.

тичної сьвятині руської, то за кулісами скривав ся умний творець „Альбума", котрий цілою машинерією тодішньої політики Русинів вправно кермував. Та і сам митрополит рішав усякі важнійші справи лиш за радою Дідицького."

Почин Йосифа Лозинського до введеня польського абецадла в українськім письменьстві (гл. в горі стор. 82) підняло в 1850 р. австрийське правительство з понуки краєвого галицького правительства. Секретар міністерства просьвіти Йосиф Іречек в окремій брошурі [1]) приспособив чеську правопись до української вимови і доказував, що українське письменьство зможе розвивати ся на основі сего нового письма самостійно й окремо від московського. Щоби спинити московщенє мови розповсюднюване деякими галицькими письменниками, намісник гр. А. Голуховський намагав ся перевести гадку порушену Й. Іречком і покликав з тою метою комісію для полагоди сеї справи. [2]) Однак комісія не згодила ся з тою правописною новиною і змаганє се ударемнено. В сім азбучнім спорі брав живу участь також Б. Дідицький [3]).

Осягнувши таке впливове становище серед нашого суспільства, вихіснував се Дідицький для систематичного переведеня обєдинительної ідеї і в 1861 р. став видавати політичну часопись „Слово", спершу мовою зближеною до народної, а відтак обережно впроваджував московські вислови і форми. Щоби приєднати ширші круги нашого суспільства, печатав він у „Слові" перекладом історичні розвідки Костомарова (Дві руські народности 1863 і ин.) і поезії українських поетів виїмково навіть Кулїшевою правописю, розповсюднював виданя письменників з України, але перегодом „Слово" рішучо приняло русофільський напрям що до мови і національно-політичних змагань. Після невдачного бою австрийських військ з Прусами в 1866 р. помістило „Слово" статю „Поглядъ на будучность"

[1]) Über den Vorschlag, das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben. Im Auftrage des k. k. Ministeriums für Cultus und Unterricht. Wien 1859.

[2]) Die ruthenische Sprach- und Schriftfrage in Galizien. Lemberg 1861.

[3]) Дѣдицкій Богданъ, О неудобности латинской азбуки въ письменности руской. Вѣдень 1859. — Споръ о рускую азбуку, описаный Б. А. Дѣдицкимъ. Львовъ 1859.

з зазначенєм, що галицькі Русини творять з Москалями о д е н
нарід. Крім того Дідицький видав безіменно брошуру
п. з. „Въ одинъ часъ научиться Малорусину по великорусски“
1866), в котрій намагав ся показати, що є „на Руси одинъ
русскій языкъ, а на этомъ языкѣ два выговора“,
для пособлюваня московщеню літературної мови видав
Подручный нѣмецко-русскій словарь“ (після
московського словаря І. А. Е. Шміда 1867 р.). Дідицький
манив ся думкою, що твори єго язиком писані зможуть
Москалї читати своїм виговором і вважати своїми.

На той лад що до мови виправляв Дідицький твори
інших поетів (Гушалевича. Устияновича, Лисикевича, Федьковича і ин.), видаваних єго заходом, і намагав ся тим під
ден стрихулець підвести їх до що до „літературного язика“,
хоч сї поправки особливо творів Устияновича і Федьковича
вляли ся псованєм їх саморідної мови. Дідицький присвоїв
собі в 60-тих рр. неначеб диктатуру на літературній ниві
Галичині і визначував кождому з письменників, що до
его звертали ся, літературне становище. Так повело ся єму
переманити в обєднительний табор молодого письменника
Володимира Стебельського, котрий на ниві рідного
письменьства визначним талантом міг би був собі здобути
поважне становище, а за понукою Б. Дідицького став у літературній обєдительній часописи „Боянъ“ будувати „храмъ
єдной Руси“. В тім напрямі провадив Дідицький опісля
видавництво „Литературного Сборника“, видаваного Гал. Рус. Матицею“ замість „Научного Сборника“.

Іван Наумович (1826—1901), син народного учителя з Бучка, підчас богословських наук у Львові переняв ся був
польським патріотизмом, але опісля навчив ся народної
мови української і печатав народною мовою вірші, казки,
оповіданя і драматичні твори вже 1849 р. в тодїшних часописях. Опісля популярним місячником „Наука“ розбудив
в широких кругах народних замилованє до читаня і поширив потрібне народови заводове знанє з обсягу хліборобського господарства (особливо з пасічництва) та здобув
собі тим способом голосне імя в широких верствах народних. Переголом одначе „Наука“ стала щораз більше проповідувати москвофільські змаганя та намагати на московщину і тим втратила просьвітно-научну стійність. Окрім того

в промовах своїх у галицькім соймі і в державній раді заняв обєдинительне становище, а статею „Поглядъ на будучность“ в „Словѣ“ (1866) промостив противникам дорогу до гнобленя самостійного національного і культурного розвитку українського народу.

Побіч названих в горі істориків Д. Зубрицького й Антона Петрушевича, котрі в своїх писанях заняли обєдинительне становище, намагали ся І. Гушалевич, Б. Дідицький і Ів. Наумович переводити обєдинительну ідею з підмогою поетичних творів, повістий і популярних писань.

21. Літературні змаганя против обєдинительного напряму.

„Обєдинительний“ напрям мав вельми некорисний вплив на розвиток народної літератури в Наддністряньщині. Горстка обєдинителів під проводом Зубрицького, як пише сучасний дописець „Зорі“ (1854, ч. 51), „набрала в свої груди воздуху сіверного (північного) і ним завіяла по ниві нашої літератури так, що гнеть сам по ній сніг і лід оказав ся і чути ся дали єно голоси, які чути ся дають на полях, коли метельниця зашумить. Умовкли перед голосом тих метельниць жайворонки і соловії що но розблиснувшої весни нашої літератури. Мороз перейшов по жилах і костях Русинів. Розпука їм серця розривала, бо думали, що по тій красній і так короткій весні вічна настане зима“. І справді затихають на якийсь час письменники Маркіянового кружка, Я. Головацький і М. Устиянович (а відтак намагають ся писати мовою зближеною до московщини). Вагилевич починає писати лише по польськи. Однак зерно кинене Маркіяном на галицько українську ниву не пропало марно. Словянофільска пропаганда що викликала розлад серед українського суспільства і дала почин до завзятої партийної боротьби, не вспіла запаморочити всего українського суспільства.

На перекір заходам Погодинської кольонії починає серед українского суспільства будити ся придушена сьвідомість національна. З початком 1855 р. стає на чолі редакції „Зорі Галицької“ Микола Савчинський і оповіщує, що „Зоря“ не перестане виходити: „скине тілько шати і пути чужі, а прибере ся, як повинна, по руськи“. Головними представниками народного напряму являють ся Плятон

Костецький[1]) і два молоді поети Ксенофонт Климкович і Евгеній Згарський, що загріті творами Шашкевича й Устияновича, заснували між станиславівською молодежю громаду „Руський Гелїкон“ і постановили працювати на літературній ниві на народній основі.

Евгеній Згарський (1834—1892), син сьвященика з Жидачівщини, переняв ся вже в часї ґімназийних наук у Станиславові народолюбивим духом під впливом шкільного товариша **Ксенофонта Климковича** (1835—1881), сина сьвященика з Городеньщини. Найбільш до вподоби припали їм поезії М. Шашкевича й М. Устияновича (в I і II ч. „Вінка“, виданого у Віднї), отже й вони почали під впливом своїх учителів Василя Ільницького і Михайла Полянського писати вірші народним ладом і народною мовою. Одначе обставини так склали ся, що Климкович, не покінчивши ґімназийних наук, був приневолений тиняти ся в тимчасовій урядовій службі, поки Б. Дідицький не покликав єго на помічника в редакції „Слова“ (1862 р.). Але вже ранше печатав Климкович поетичнї твори в „Зорі Галицькій“, в котрій також Згарський, тоді слухач фільософії, поміщував поезії і прозові писаня та став душею сего видавництва і разом з Климковичем після давнїйшого занепаду оживив єго в народнім напрямі. Перегодом обняв редакцію „Зорі Галицької“ **Плятон Костецький** (1832—1908) з порученя Ставропигійського Інститута і поміщував там свої поезії й оповіданя з лемківського житя.

Се були почини нового літературного житя, котре овіяне животворним духом відродженої з кінцем 50-их років літератури на Придніпряньщинї, поплило знов ширшою струєю і забезпечило дальший розвиток українського письменства в Галичинї на народних основах.

22. Національне відроджене і почини народного письменства в надпрутській Україні.

Відорвана з давних часів[2]) від українських земель надпрутська Україна (Буковина) пробудила ся що йно в 60-их рр.

---

[1]) Костецький Плятон поміщував свої поетичні твори спершу в „Зорі Гал.“ і ин., відтак видав 1862 р. збірник своїх поезій п. з. „Poezji Platona Kosteckoho, Lwiw.“

[2]) Буковина враз із Молдавією належала в XII ст. до Галицького

XIX ст. до нового умового житя. Яко частина Молдавського господарства попала була Буковина під владою Туреччини в страшну умову темряву і нужду. Не було там ні одної школи, а по монастирях учили черці тілько церковної грамоти, тимто і тамошне духовеньство вельми підупало що до просьвіти. Не ліпше діяло ся і в боярських кругах, бо діти боярські ледво вміли читати і писати. Темнота налягла на весь край, а за тим ішов і умовий занепад населеня. Аж в р. 1775 блиснув промінь надії на красшу долю, коли Буковина перейшла під владу Австрії. Цісар Йосиф II. зніс підданьство і приказав закладати народні школи. Одначе сї школи мали ширити науку німецької мови, а при тім не занедбувати волоської. Про Українців на Буковині австрийська управа мабуть і не знала, вважаючи їх на основі православного віроісповіданя Волохами. До тих шкіл покликувано учителів з Угорщини або Семигороду, тому незеликий хосен приносили вони народови.

В 1786 р. прилучено Буковину яко буковинський округ до Галичини. Народні школи перейшли з того часу під догляд львівської латинської консисторії, пізнїйше (1844 р.) виєднала собі греко східна консисторія в австр. правительства догляд над більшою частию народних шкіл. В справах народного шкільництва поділяла Буковина у великій части долю Галичини аж до відлученя 1849 р. З того часу, як латинська консисторія обняла догляд шкіл, учили в буковинських школах окрім німецької і волоської мови також польської, але про українську мову ніхто й не думав.

Цїсар Йосиф II. положив також перші підвалини до двигненя буковинського духовеньства. Для кандидатів ду-

---

князївства, котре обіймало східну Галичину і сягало до устя буковинського Серету і Прута в Дунай. В половині XIII ст. попала Буковина під татарську кормигу, а в половині XIV ст. загорнули сей край Волохи. Тодї заняв польський король Казимир північну часть Буковини із східною Галичиною. Під впливом українського живла в Молдавії зукраїнщила ся волоська династія, на дворі молдавських господарів у Сучаві панує українська мова, а в церкві зукраїнщена церковно-словянська, так, що Молдавське господарство до половини XVII ст. мало українську цїху. З перенесенем столицї Молдавії із Сучави до Яс, виперла українську мову волоська, а в половинї XVII ст. являє ся волоська мова вже в урядових грамотах.

ховного стану основано духовну школу і подавано науку читаня, писаня, численя і необхідні богословські і душпастирські відомости. Щоби витворити основи для ширшої осьвіти духовеньства і сьвітської інтелїґенції, оснувало австрийське правительство в Чернівцях ґімназію (розширену 1808 р. на лїцей), а духовну школу перетворило в богословський науковий інститут (1827 р.), що остояв ся аж до заснованя черновецького університету (1875 р.). Однак обидві сї наукові інституції, в котрих учили тілько латинською і нїмецькою, опісля (в богословськім інститутї) також волоською мовою, не могли виховати сьвідомої української інтелїґенції, що полюбила би свій край і нарід і подбала про єго культурний розвиток. Задля того надпрутська Україна від злуки з Австрією не проявляла більш як 60 лїт українського житя, не видала (аж до 1861 р.) нї одного українського твору лїтературної стійности, хоч з початком XIX ст. між австрийськими Словянами будить ся національна сьвідомість, народне житє, а в сусїднїй і з Буковиною адміністрацийно злученій Галичинї вже в 30-их рр. положено підвалини до розвитку народної лїтератури. Правда, під конець 40-их рр. являють ся в надпрутській Українї віршованя (**Гаврийла і Василя Продана та Василя Ферлеєвича**), однак і змістом і мовою та складом були вони зовсїм чужі українському народови і тому не могли розбудити анї народної сьвідомости анї житя серед тамошнього українського суспільства.

Рішучий перелім на сїм полї замітний аж по введеню шкільного державного закона з 25 мая 1868 р., коли управа шкіл перейшла в руки державних властий (Ради шкільної краєвої) в Чернівцях. З того часу росте число народних шкіл, а з заснованєм учительської семинарії в Чернівцях виходять приспосіблені для народних шкіл учителї. Новочасна школа виховала молоде поколїнє сьвідоме користи з науки і положила підвалини до всенародної просьвіти, отвираючи популярному письменьству приступ до широких кругів народних. Але справдешнїй соняшний промінь засияв у надпрутській Українї не з наукових інституцій, тілько зпосеред самого народу, з котрого вийшов перший народний поет **Йосиф Юрій Гординський-Федькович.**

23. Закарпатська Україна, єї національний занепад і почини відродженя. Історичний огляд.

Закарпатські Українцї, поселені в колишній північно-східній Угорщинї, на південних збочах Карпат, сумежні із Словаками на заходї, з Мадярами і Волохами (Румунами) на півдні, а з галицькими Українцями на північнім сходї тогобіч Карпат, (около $^1/_2$ міліона), є тубильцї, що осїли тут в ріжних часах. В часї мадярського наїзду Українцї тодї вже були християнами після східного обряду, мали власну самоуправу, а на мадярськім дворі можна було почути й українську мову. Майже до кінця XV-го ст. населенє не підлягало кріпостному праву. Католицька віра здобула собі великий вплив на Угорщинї, а тодї українське боярство перегодом винародовило ся і змішало ся з мадярською аристократією. Від XVI-го ст. Мадяри випирали инші народности з висших урядів і відносили ся неприхильно до Українців, навіть тодї, коли вони приняли унїю з Римом в Ужгородї (1649 р.) для обезпеки свого обряду і народности. Висші верстви суспільні златинщили ся і змадярщили і подібно, як у наддністрянській Україні, з українського населеня остали тільки низші верстви.

За володарства Марії Тереси і Йосифа II засияла угорським Українцям красша доля. Установлено Мукачівську епархію, до духовної семинарії у Віднї принимано питомців з мукачівської і пряшівської епархії, а взаїмне там опізнанє з питомцями з львівської і перемиської епархії розбуджувало почутє приналежности всїх до одного українського народу. До заснованої Йосифом II. семинарії у Львові приймали питомців із Закарпатської України, а навпаки галицькі Українці часто їздили на Угорщину кінчити свої науки (Я. Головацький, А. Могильницький і ин.).

Одначе Українцї не мали доступу навіть до низших урядів, а панщизняні селяни коротали своє житє в безпросьвітній темнотї. При всїм тім одначе мадярщенє не осягало ще тодї значних успіхів, як довго в середних і висших школах учили латинською мовою. Колиж з кінцем першої половини XIX ст. значно розвинуло ся мадярське письменьство, Мадяри осягнули перевагу над иншими народностями в краю. Революція в 1848/9 розбудила загорілість між Мадярами

але заразом осьвідомила немадярські народности. Після згнобленя мадярської революциї австрийське правительство відносить ся прихильнїйше до немадярських народностий і до Українців. Чимало Українців осягнуло тоді висшу осьвіту і заняли визначні становища в державі і церкві, а знесенє панщини пособляло просьвіті між селянами. Заложено чимало народних українських шкіл, а з просьвітою будила ся і народна сьвідомість. Але із заведенєм дуалїзму на основі австро-угорської угоди (1867 р.) мадярська мова здобула собі майже виключне становище в державнім і прилюднім житю, зносини з Наддністряньщиною перервали ся, а мадярська культура поширювала мадярщенє Українців.

24. Змаганя до підєму народного почутя між закарпатськими Українцями.

Вже в першій половині XIX ст. старали ся мукачівські епископи будити народну сьвідомість між духовними і сьвітськими земляками з підмогою просьвітних змагань. В тих змаганях пособляли владикам Адольф Добрянський, син сьвященика, котрий своїми здібностями добив ся в державній службі висшого становища (був старшим жупаном), Іван Раковський, ректор мукачівської духовної семинарії, і Александер Духнович, крилошанин пряшівської капітули, поки вони стояли на народних основах.

Коли наддністрянська Україна в 1848-ім р. відродила ся до нового народного житя, тоді „Головна Руська Рада" подавала руку „народови руському в Угорщині до зєдиненя, щоби всї Русини були одним сильним у спільній праці щасливим народом". Закарпатські Українці на сей поклик галицьких земляків вислали 1849 р. під проводом Адольфа Добрянського депутацію до цїсаря з домаганєм, щоби комітати (округи) поділити після народностий, ввести українську мову в народних школах, заснувати українські ґімназії і правничий ліцей в Ужгороді та український університет у Львові і щоби допущено Українців до урядів. А. Добрянський, котрий опісля яко комісар при російських військах, висланих (1848/49) на Угорщину для втихомиреня ворохобні проживав в Ужгороді, розвинув там живу народну діяльність.

В ужгородській гімназії позволено вчити деяких предметів українською мовою, а се розбудило завмерлу Закарпатську Україну і тоді Ужгород став осередком українського житя. Одначе перегодом почав Добрянський під впливом навязаних з московськими обєдинителями взаємин виявляти обєдинительні змаганя, попав через те у підозрінє у правительства та втратив своє урядове становище. Після того переніс він у 80 их рр. XIX ст. свою діяльність на наддністрянську і надпрутську Україну, котра закінчила ся у Львові памятним політичним процесом (1882).

25. Літературна діяльність закарпатських Українців.

З пробудженєм народної сьвідомости намагали ся передові закарпатські Українці плекати рідне письменьство. Першим робітником на літературній ниві Закарпатської України був **Александер Духнович** (1803—1865) [1], крилошанин пряшівської епархії. Ще яко сільський сьвященик збирав народні пісні і почав вже з початком 30-их рр. писати поезії, складати книжки для початкової шкільної науки і для потреб народу та старав ся карпатсько-український говір підняти до степеня літературної мови і щиро дбав про поширенє просьвіти в рідній мові між земляками. Але хоч оден єго вірш („Я Русин єсм був і буду, я родив ся Русином“) задля народолюбивого настрою став популярним, не було у него поетичного таланту і тому поетичні єго твори не мають літературної стійности.

Небавом одначе Духнович і єго ровесники та наслідники переняли ся поглядами карпатсько-руських грамотіїв XVII ст., бо думали, що літературні твори треба писати „книжнымъ словенскимъ языкомъ“ та піддержували сю давну шкільну традицію нетілько серед духовних і урядничих верств, але навіть у звичайному житю вважали непригожим уживати „хлопської мови“. Сі грамотії думали, що „славенско-русскій языкъ“ є „матерній языкъ россійского народа“ „или же русскій языкъ русского народа Галиціи“. Прихильником національно-культурної єдности Українців з Москалями

---

[1] Перед ним уже видав Михайло Лучкай латинським языком написану граматику руської мови (1830) і проповіди (1831).

був навіть вельми талановитий **Юрій Гуца-Венелин** (1802—1839), лікар, археольог і етнограф, що переселив ся в Росію, а відтак вельми причинив ся до відродженя болгарського народу. Хоч признавав він окремішність і самостійність української мови, до котрої належить і карпатсько-український говір, і ріжницю її від московщини, одначе обстоював оден літературний язик для України і Московщини.

Отсі язикові погляди морочили уми закарпатських грамотіїв у початках XIX ст. і на довгий час згнобили свобідну думку, живе слово й умовий та письменський рух серед тамошнього суспільства. Наслідком замкненя умового житя у вузенькі межі пережитого і попсованого „старословянського язика“ і єго письменьства попала українська інтелігенція в мертвоту і почала мадярщити ся, а зубожіле селяньство оставало без просьвіти і науки, бо й шкільні книжки були зладжені змосковщеним, для молодежи незрозумілим язиком. Закарпатські письменники витворювали отже таке саме письменьство, як галицькі обєдинителі — „особый русскій языкъ“ і тим пособляли мадярщеню свого суспільства.

Тоді зрозуміло й угорське правительство, що занепад народної просьвіти може довести при такій роботі обєдинителів до суспільного і національного розладу в краю і почало дбати про виданє шкільних книжок у живій мові закарпатських Українців. З почином 80-их рр. XIX ст. зладив Л а с л о Ч о п е й у Будапешті і видав державним накладом читанки для народних шкіл мовою зближеною до народної, одначе і в тих виданях попадали ся вислови церковно-словянські, московські, словацькі і мадярські, хоч видно загальне змаганє до визволеня з обєдинительної сумішки. Вслід за тим появив ся нагороджений Угорською Академією Наук тогож автора „Р у с ь к о - м а д я р с ь к и й С л о в а р ь“ у Будапешті (1883) з переднім словом, написаним чистою народною мовою і короткою граматикою української мови. Спорудник користував ся окрім Міклосича трудами українських й инших язикознавців і висловив рішучий погляд, що „Руський язик є самостоятельний і не може ся держати нарічіем российского“. Одначе се не отямило зазакарпатських обєдинителів, вони остали глухими на ті погляди Л. Чопея, наслідком того мадярщенє поширювало ся невпинно і спиняло ся тілько там, де ще жиє живе народне

слово, під сільською стріхою. Тимчасом осьвічена верства закарпатсько-українського суспільства або майже зовсім винародовила ся або попала в зневіру і рівнодушність. В останних одначе часах деякі закарпатські учені навязали взаємини з Наук. Товариством ім. Шевченка у Львові і змагають до відродженя закарпатської України на народній основі, а велика сьвітова війна причинила ся там до розбудженя національної сьвідомости і до просьвітних змагань.

26. Ширший розвиток письменьства в придніпрянській Україні. Київ третим огнищем літературного й умового руху.

Національна ідея проявила ся в перших творах українських письменників (Котляревського, Артемовського а навіть Квітки) ще не зовсім виразно і не з повною сьвідомостю. А всеж таки і в тім комічнім зображуваню народного побуту, инколи пересаднім, проглядала горяча любов народу і тому влучно замітив Куліш, що „Котляревський був усеж таки одиноким письменником, що зобразив усіма забуте або понехане житє українського простолюдя“. Квітка-Основяненко ступив уже оден степень дальше від своїх попередників у зображуваню народного побуту і живописував з етноґрафічною вірностю житє і моральні прикмети українського простолюдя. Сей напрям причинив ся до постепенного значіня народного письменьства і глибшого зрозуміня єго досяглости. З одушевленєм народною поезією і народними переказами лучила ся любов умового житя Словяньщини, а тоді й народна ідея виступала з більшою сьвідомостю в українськім письменьстві. В українських творах 30-их і 40-их рр. XIX ст., доволі ще нечисленних, проявляють ся всі прикмети словянського відродженя. Подібно, як у Чехів, в часі відродженя, в українськім письменьстві слідно змаганя до обнови завмерлої старовини (навіть з підмогою підроблених неначеб то старинних історичних дум).

Осередком того розбудженого українського житя стає на короткий час **старинний Київ**, з котрого се житє розходить ся широкими струями на Придніпряньщині. Київ мав певні хвилі занепаду і бистрого процвиту, але все був осередком культурного українського житя, одушевляв своєю

старовиною, чарував відгомоном колишнього житя. Московські словянофіли лучили з Києвом окреме посланництво для словянського житя, але для українського народа був він огнищем нового відродженя, а в мріях українських словянофілів столицею та осередком будучої словянської федерації, коли нове житє буде основане на підвалинах братерського єднаня і любови.

У сім осередку України зустрічали ся три сусідні словянські народности; українська, московська та польська і тому під впливом всесловянського відродженя на передове місце висувало ся питанє про взаємини між тими трема народами. Заснованє університету сьв. Володимира в Києві, 1833, (після знесеня Виленського університету і Кременецького ліцея), другого з черги на українських землях, причинило ся до розбудженя умового українського житя, особливо з того часу, коли там обняв катедру московської літератури український учений і етноґраф Михайло Максимович (1834). Небавом заснував ся там для дослідів старинностий комітет, котрого членом був також Максимович і се був почин до пізнійшого заснованя комісії для видавництва давних актів. Відтак починає Максимович видавати альманахи, в котрих містив вірші і повісти для оживленя, але головний зміст їх творили історичні розвідки і матеріяли про Київ та Україну, а головним спорудником сих альманахів був сам Максимович. [1])

Поки ще почав у Києві будити ся літературний рух, в українськім суспільстві проявляли ся згадки про колишню окремішність і самостійність України і розбуджували любов української старовини, а любителями її бували і великі пани в роді згадуваного вже бувшого міністра Трощинського. На початку XIX столітя до тих українських патріотичних змагань прилучили ся також змаганя всесловянські. Був се час, коли по всій Европі творили ся тайні товариства (в Італії, Еспанії, Німеччині й Росії). Сей дух проявив ся і на Україні; в Києві заснувало ся „Общество Соединенныхъ Словянъ“ (1818 р.)

Підвалиною проґрами сего товариства був федеративний засновок, а до него належали Українці, Москалі і По-

[1]) Спершу видавав Максимович „Кіевлянинъ“ (3 книжки 1840, 1841 і 1850), а відтак „Украинецъ“ (2 книжки 1859 і 1864 р.).

ляки. Метою єго змагань було витворенє дружних взаємин між трема племенами місцевого населеня. За Полтавою і Харковом, де пробудило ся вже народне житє, слідував з черги Київ, де змаганє до національного відродженя українського народу проявило ся вже з повною сьвідомостю в „Кирило-Методіївськім Братстві“ в напрямі демократичної федерації словянських племен під зверхностю Росії.

27. Словянофільство в Росії. Кирило-Методіївське Братство в Києві.

Під конець XVIII ст. під впливом західно-европейських ідей свободи і народности проявило ся відроженє словянських народностий і витворило ся почуванє словянської взаїмности (словянофільство) задля обопільного пізнаня і змаганя до зєдиненя словянських народів до боротьби о народну рівноправність. Так зродила ся у західних Словян (Словаків і Чехів) ідея всесловяньства (панславізму).

Ідея словянофільства (панславізму) в Росії приняла з початках 60-их рр. виразну політичну прикмету і змаганя в тім напрямі виявили ся в „Словянскомъ благотворительномъ комитетѣ“ в Петербурзї і єго філїях. Се словянофільство мало виразну ціху панрусизму на централїстичній основі.

В супротивности до сеї централїстичної ідеї московських словянофілів розвинули українські народолюбці словянофільську ідею на федеративній основі, котра обстоювала права поневолених народних верств і виявила ся у вільнодумних змаганях Кирило-Методіївського Братства в Києві, в 40-их рр. XIX ст.

Вже на два-три роки перед заснованєм Братства св. Кирила й Методія утворила в Києві патріотична молодіж українська заходами Кулїша, що там був тоді учителем (1843—1844) невеличку громаду, котра задумала видвигнути українську народність з духового занепаду, а українських крепаків з умової і суспільної неволї. Молода київська громада перенялась ідеями Христової віри і тому всї вони добре знали сьв. Письмо та перенялись евангельською правдою і любовію, вважаючи, що до такого дїла треба люди

чистих серцем, осьвічених і спосібних до християнської саможертви. В сій невеличкій громаді зародилась була перша думка, видавати книжки потрібні для самопізнаня, наклонити деяких панів-гуманістів, щоби заводили народні школи і тим положили основу народній просьвіті на Україні. Головою сеї громади був Шевченко, на котрого взирали товариші „як на якийсь небесний сьвітильник, яко видиме натхненя звиш“.

Окрім того й історія Словян була для київських громадян провідником і підоймою до великого подвигу і нема ніякого сумніву, що відродженє Словян (живий національний рух у Чехів і Словаків) було жерелом українського панславізму київських громадян. Тогочасний рух у польській літературі, іменно ідеї поета Красїнського[1]), наука Товіянського[2]) і месіянїзм Міцкевича не могли також остати без впливу на київську громаду. В польсько-українській тогочасній літературі (Чайковський: Powieści kozackie) були висловлені думки про всесловянське значінє Києва, а з тим вязали ся думки висказувані про всесловянське посланництво Польщі. В Києві пробували Поляки, що цікавили ся Словяньщиною і приязно відносили ся до провідників українського руху (Кулїша відносини до Михайла Грабовського і Сьвідзїнського). Отже сї ріжні впливи і місцеві услівя, серед яких находила ся київська українська громада, витворили програму всесловянського єднаня. Так провадила діло до р. 1845 українська громада в Києві, перенявшись ідеєю всесловянською, з котрою громадяне лучили змаганє до просьвіти на Україні і знесенє крепацтва.

---

[1]) Красїнський Жигмонт, оден з найзнатнійших польських поетів, ур. 1812 р. в Парижі, ум. 1859. З єго творів замітні прозові фантастичні і пророчі драми „Nieboska komedya“ „Irydion“, зображаючі боротьбу нового суспільства із старим, пророча поема „Przedświt“, „Psalmy przyszłości“. Красїнський — поет більше фільософічний, а в творчости зовсім незалежний.

[2]) Товіянський, колишній ученик виленського університету, радник карного суду, екзальтований містик, пропаґатор дивачних доктрин про походженє і чищенє духів, покинув Вильно і поселив ся в Парижі, де зібрав собі 44 прихильників і оголосив ся їх учителем. У своїй науці месіянїзму обіцював днї відродженя з духа. Поміж першими учениками Товіянського були Ґощинський, Міцкевич, Словацький.

В роції 1845. переселив ся до Києва Костомарів (заняв місце в київський ґімназії, а відтак катедру історії в університеті), де ранше зродилась ідея українського панславізму під впливом Корсуна і Метлинського, а особливо славіста Ізмаїла Срезневського. В Києві ознакомив ся Костомарів з товаришами української громади Кулїшем, Шевченком, Василем Білозерським й иншими, оповідав їм про словянське відродженє і звертав їх бачність на загальнословянські питаня. Питаня порушені Костомаровом викликували живі розмови, а іменно Шевченко був одушевлений словянською взаїмностю. Мало-помалу дозрівали погляди товаришів і київська українська громада перетворила ся (в перший день Різдва Хр. 1846 р.) під впливом Костомарова в Братство сьв. Кирила і Методія, злучивши змаганя всесловянські з українським націоналїзмом, на суспільно-полїтичній основі. До сего товариства належали, окрім в горі згаданих, Микола Гулак, Опанас Маркович (опісля чоловік Марії — Марка Вовчка), Олександер Навроцький[1]) і ин. Вони зложили устав сего тайного товариства (давнійша громада українська в Києві не мала ніякого писаного уставу, покровителями своїх змагань приняли словянських первоучителів (Кирила і Методія) а девізою їх було: „И оуразумѣєте истин и истина свободитъ вы“. (Єванг. Йоана VIII. 32).

Члени Кирило-Методіївського Братства приняли ос яку проґраму: Словяни повинні зєдинити ся в самостійн політичні ґрупи на основі федеративного звязку поміж сло вянськими народами; привилеї і станові права та крепацтв мають бути знесені, а кожде племя повинно мати своє на родоправство; управа, законодавство і просьвіта мають осн вувати ся на релїґії Ісуса Христа; в справах віри має бут релїґійна свобода і терпимість; в прилюднім богослужен всіх єствуючих церков у словянських племен має бути з

---

[1]) Навроцький Олександер ур. 1823 р. в Полтавщині, скінч курс наук у київськім університеті (1847 р.). За участь у Братстві си 7 місяців у тюрмі і до 1851 р. був під поліцийним доглядом. Відтак сл жив у Петербурзї, а після того в Ериванї, умер 1903. Писав поезії ричні і переклав 12 пісень з Осіяна, деякі поезії Байрона, Шіле Ґетого, Хомякова, Міцкевича (між иншими „Ода до юности“, „Фарп та зладив пересьпів Гомерової Іліяди й Одисеї.

ведена словянська мова; має бути повна свобода мисли, науки і вільність печатати всякі писаня; в наукових інститутах словянських народів мають відбувати ся виклади всїх словянських язиків і лїтератур.

Кирило-Методиївські товариші переняли ся думкою, що до такого великого дїла треба нових людий і сили нової; а тою силою повинна бути чистота серця, праведна осьвіта й свобода простого люду. Тому членами Братства могли бути лише люди відомі з непорочного житя й праведної осьвіти. Задля того постановили вони дбати, щоби на Україні було як найбільше письменних людий. Найкрасшим способом ширити свою проповідь уважали вони устне й печатне слово й добру науку дївчат, яко материй і сестер сих дїячів, що мали ширити осьвіту серед простолюдя. Тому й дбали вони, щоби на Україні було як найбільше письменного жіноцтва. (Таким поглядом свого часу переняв ся був також Квітка яко директор інститута для дворянських дївчат у Харкові). Окрім того члени Братства пильно заходили ся, щоби було знесене крепацтво. Тому постановили мало-помалу підготовити до сеї спасенної думки й уряд та панів з підмогою науки і підмови, а простолюдє до нової красшоі долї з підмогою народних шкіл. Задля того мали нахилити до сеї думки панів, щоби заводили сїльські школи.

Ще докладнїйше і виразнїйше з національного становища були подані загальні засновки приложені до місцевих відносин особливо з оглядом на Поляків і Москалїв у „Книзї Битія“ або „Законъ Божій“, написанїй М. Костомаровом. Слїдом тодїшнього словянофільства Костомарів у сїй книзї ідеалїзує патріярхальне словяньство і протиставить єго германському живлови. Він уважає український нарід найчистійшим і найвірнїйшим представником демократичного живла, подає погляд на історичний розвиток Польщі й України й еї упадок. Але хоч Україна лежить у могилї, каже Костомарів, вона не вмерла, а встане з могили і знов кликне до своїх братів-Словян та стане незалежною речю-посполитою в союзї словянськім.

Окрім тих змагань до підєму з вікового занепаду і до відродженя українського суспільства члени Кирило-Методиївського Братства постановили рішучо зірвати з царською

самовладою та оперти зєдинених Словян під верховладою Росії на основах демократичної федерації. Федерація мала би бути „Словянськими зєдиненими державами.“

Стоячи на основі національної самостійности й окремішности українського народу, члени Кирило-Методіївського Братства дбали про розбудженє національної сьвідомости Українців, а одушевлені народною мовою відносили ся з великою увагою до московського і польського письменьства. Коли поезія Шевченка була проникнута щирим українським народовством і він у поетичній формі давав вислів поглядам Братства на українську народність, то Куліш і Костомарів обрабляли історію й етноґрафію України головно науковим способом, а врядигоди критичними й публїцистичними розвідками пояснювали єство та задачі українства.

Члени Братства сходили ся на дружні розмови у Гулака. Студент Петров, що жив у тім домі за деревляною стїною, чув відорвані слова їх розмови і умів так підлестити ся Гулакови, що сей розказав єму про се товариство, а навіть впровадив єго до Братства. Тоді Петров, розвідавши про все, доніс власти. Наслїдком того доносу арештовано десять членів сего товариства і посаджено їх у кріпости або розіслано на урядову службу в далекі ґубернії Росії. Костомарова увязнено на передодні єго весїля [1]), а Шевченка [2]), коли перевозив ся поромом на Днїпрі до Києва, щоби відтак з Кулїшами поїхати за границю на дальшу науку малярства. Такаж сама доля постигла й инших товаришів.

Увязненє членів Товариства сьв. Кирила й Методія спинило розвиток українського письменьства на цїлий десяток лїт, а проґрама того товариства лишила ся теорією розбитої київської громади української. А всеж таки в пізнїйших лїтературних і наукових працях давних товаришів та їх наслїдників проявляв ся відмінний від московського погляд на розвиток лїтератури і словянські відносини, погляд, в котрім було історично багато вірного і з людського становища багато справедливих домагань.

---

[1]) 29. марця 1847 р.
[2]) 5. цьвітня 1847 р.

28. Українська Трійця.

Найвизначнійшими представниками ідей Кирило-Методіївського Братства — українською трійцею були: Костомарів, Шевченко і Куліш, котрих письменську і громадянську діяльність тепер розглянемо.

Микола Костомарів, головний починник і душа Кирило-Методіївського Братства, уродив ся (16 н. ст. мая 1817 р.) на слободі Юрасівці у Вороніжчині, де українське населенє межує вже з московським. Батько єго був дідичем та оженив ся з українською селянкою. На одинайцятому році житя грабівники вбили єго батька і з того часу вихованє молодого Миколи оставало в руках матери. По скінченю вороніжської ґімназії перейшов він у харківський університет, де під впливом проф. Луніна, ученого европейської міри, одушевив ся історією, а під впливом проф. А. Метлинського і товариша Ізмаїла Срезневського народовіданєм та став записувати народні думи й пісні і тим способом на основі устної народної словесности вивчив основно українську мову. Тодішній Харків був осередком українського руху („Українські Атени") і Костомарів увійшов там у кружок української молодежи (з А. Корсуном, Петренком, Щоголевом, Кореницьким, Бецьким і ин.), перенятої ідеєю відродженя української мови і літератури. Тоді вже під прибраним іменем Еремії Галки почав він писати українські поетичні твори, в котрих зобразив злиденне положенє українського народу, а притім вказував на підєм народного духа і бистрий перехід народу від безпомічної безсильности до могучої прояви народної рішучости. В драматичнім творі „Сава Чалий" зобразив Костомарів прославленого в народній пісні честилюбця тяжко покараного за зраду свому народови, а в траґедії „Переяславська ніч" представив терпіня і героїчні подвиги народу і торжество всепрощаючої християнської любови.

Українські поетичні твори Костомарова [1]) не мають великої мистецької стійности, (більше поетичного хисту виявив він у драматичних творах), а всеж таки є вони певним зворотом від романтичного сумованя за минувшиною на

[1]) Збірник творів Єремії Галки, Одесса 1875, а також: Руска письменність, видане товариства „Просьвіта" у Львові 1906, т. IV.

шлях красшого розуміня української старовини та сучасности, подають нові мотиви та виявляють національну сьвідомість. Тимто, коли Метлинському насували ся сумніви, що „рідна мова може як сьвічка сконає“, то Костомарів висловив надію на красшу будучину.

Сьпіваючи про „чародійную славу“ „Еллади“, котрої діти „гризлись із собою як зьвірі“ і вона тим побутом „зопсувала найкрасчий восточного неба дар“, мав поет без сумніву на приміті і Словяньщину та нашу безталанну Україну. Але при всім тім він не зневірив ся, він вірив у красшу будучину і висловив надію, що настане:

»День великий, день воскресний,
День Божої слави:
В прах розсиплють ся будови,
Старосьвітські справи«. (Руск. Писм. IV. 268.)

Костомарів голосив ті самі думки, якими були переняті Кирило-Методіївські братчики, а доторкуючись тут політично-суспільних питань, бачив їх розвязку на християнській основі.

Між епічними творами визначають ся дві гарні поеми в романтичнім напрямі, написані на основі народних переказів: „Брат з сестрою“ і „Ластівка“. Перша поема звязана з добою Татарщини (козак оженив ся з купленою у Татарина полоненою дівчиною), а в „Ластівці“ зобразив переміну вдови у ластівку з жалю за вбитим на війні сином.

Головною цариною діяльности Костомарова була історія. Єго найбільш цікавили спомини минувшої могутности і слави українського народу, згадки про підєм і боротьбу народних верств за віру, народність і рідний край проти всякого гнобленя. Тимто він приготовляв ся до університетської професури і написав розвідку „О значеніи уніи въ западной Россіи“ (1842 р.), одначе сю розвідку з понуки харківського архиепископа нїби то задля „вельми різких і неосновних, сумнївих поглядів“ спалено, а Костомарів не дістав наслїдком того катедри історії в харківськім університетї. В другій розвідці „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“ (1843 р.) намагав ся на основі українських народних пісень виказати психольоґічні типи народного житя. Але й ся розвідка при всїй науковій стійности стрінула ся з різкою критикою москов-

ьких учених необізнаних з народним українським житєм. Костомарів приняв тоді становище гімназийного учителя в Рівнім на Волині, де розслїджував добу Хмельниччини приготовляв засоби до історії Богдана Хмельницького. Але вже в 1845-ім роцї київський університет покликав єго на катедру історії.

В Києві заснувало ся головно з єго почину на Різдво 1846 р. Братство сьв. Кирила і Методія. Наслїдком доносу увязнено членів сего братства, а Костомарова передержано рік у Петро-Павлївській твердині „за утворенє тайного товариства, в котрім обговорювано злуку Словян в одну державу“ і вислано єго на урядову службу в Саратів (у статистичнім комітеті) з забороною писати і печатати свої твори. В 1857 році помилуваний царем Александром II., виїхав він із Саратова за границю, а коли вернув у Петербург (1859 р.), напечатав у „Отечественныхъ Запискахъ“ історичний твір п. з. „Богданъ Хмельницкій“ [1]), котрий поставив єго відразу в перших рядах істориків у Росії. Петербурський університет покликав єго на тій основі на катедру історії, котру там викладав від листопада 1859 до мая 1862 р. з таким успіхом, що не тілько студенти, але й старші люди залюбки єго слухали, а одушевлені викладами слухачі на раменах виносили улюбленого професора із салї. Наслїдком заворушень між академічною молодежю правительство зачинило університет і заборонило Костомарови викладати історію. Колиж (в 1862 р.) знов відчинено університет, не покликано вже Костомарова на катедру, а полишено єго в урядовій службі з професорською платою яко члена „Археоґрафічної комісії“, в котрій видав 10 томів до історії України п. з. „Акты Южной и Западной Россіи“. Тодї з В. Білозерським і Кулїшем заснував він науково-літературний місячник „Основа“ (1861—1862), в котрім історичними й історично-політичними розвідками розвивав думки про демократію й федерацію на основі по-

---

[1]) „Богдан Хмельницький“ появив ся 2-им виданєм 1859 р, в 2-ох томах, а 1887 р. 3-им виданєм в 3-х томах. Український переклад тої моноґрафії появив ся в „Руск. Істор. Бібліотеці“ Ол. Барвінського т. IX—XII в Тернополї 1888—89 р.

шани всякого народу, яко одинокого способу уладжуваня словянських справ.

В 1859—1862 р. повіяло на Україні привітнійшим вітром для просьвітного руху, а тоді українські народолюбці стали засновувати недільні школи і писати шкільні книжки українською мовою. Костомарів намагав ся надати сим заходам практичний і реальний напрям і в розвідці п. з. „Мысли Южноруссаˮ (Основа 1862, V.) про научуванє в українській мові, вказав на те, що простолюдю треба приступним ладом подавати необхідне знанє. Українське суспільство зложило поважну квоту на печатанє українських учебників для недільних шкіл. Але цензура не позволила напечатати навіть українського перекладу Євангелій Ф. Морачевського [1]). Тоді Костомарів передав лишні з видавництва учебників гроші Петерб. Академії Наук на нагороду за виданє Українського Словаря, котрого спорудженя і виданя довершив Борис Грінченко (в IV-х томах 1907—1909).

Після того забрав ся Костомарів виключно до наукової роботи по книговнях та архівах, а добутком сеї довголітної запопадливої праці явило ся 16 томів п. з. „Историческія монографіи и изслѣдованіяˮ, відтак у VI-ти томах „Русская исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелейˮ. Найбільша частина єго монографій присьвячена історії українського народу, котрого не добачали попередники Костомарова поза князями і гетьманами. Він звів разом нитки історії Київської Руси дотатарської доби і козацької України від єї починів аж до упадку Мазепи, а крім оповідань про походи, дипльоматичні змаганя і політичні коромоли зобразив визвольну боротьбу українського народу. В „Исторіи въ жизнеописаніяхъˮ, окрім оповіданя історичних подій подав літературні образи діячів України XVII ст,, в котрих пояснив письменське житє України з доби церковних братств, коли українська просьвіта була ще громадською справою [2]).

---

[1]) Переклад сей в перерібці П. Житецького напечатано аж в р. 1905—11 в Москві з дозволу С. Синода.

[2]) В „Руск. Істор. Бібліотеціˮ Ол. Барвінського напечатані українським перекладом істор. монографії Костомарова в т. II., IX—XV., а переклад Ол. Барвінського „Исторіи въ жизнеописаніяхъˮ появив ся

З поглядами українського народовця звернув ся Костомарів також до історії Московщини і своїми монографіями з того обсягу причинив ся до зросту демократичних думок у московськім суспільстві і доторкнув ся також історії Польщі з демократичного становища та слідив за національним духом у подіях XVII—XVIII ст.

При всім тім одначе головним предметом єго історичних дослідів був український нарід. „На нарід глядів Костомарів яко на живий орґанізм“, каже В. Антонович. „Історичні події про житє і долю сего народу черпав він з архівних документів і старинних літописий; одначе сі події не оставали в зображеню історика сухим вичислюванєм осіб і змагань, не були самою тільки перґаменовою основою кабінетної роботи. Дієві особи, події, цілі доби оживали в богатій творчій уяві автора і не затрачуючи реальних, провірених строгою критикою прикмет історичної правди, стрясали з себе гробову плїснь і виринали в повних житя образах“. Для доповненя і оживленя сухих нераз літописних і документальних подробиць черпав Костомарів „краски з етнографії для живописаня побуту і поглядів народних верств. Сим етноґрафічним засобам учений історик не признавав очивидно дійсного значіня, але в збережених в устній словесности історичних натяках і згадках старав ся схопити моральну фізіономію доби, доповнити ними ті ніжні, тонкі, невловимі черти, що вивітріли і засохли в строго історичних памятниках. Яко історик віруючий у могутність свого народу, не вагав ся він відкинути се, що, хоч миле иноді патріотичному почуваню, не видержує критики, або такі перекази, що граничать часто з панеґіриком. Яко письменник глибоко народолюбивий, перенятий глибокою вірою в будучину українського народу, в єго могутність і духові сили, Костомарів не міг вязати ся такими маловажними зглядами, як бережене хоч би давних, але фальшивих переказів і основаного на них фальшивого національного самопідлещуваня“.

Хоч Костомарів писав свої твори, особливо научні, московською мовою (головно з оглядів на цензурні постанови), одначе вони присьвячені майже виключно поясненю

...упим виданєм з ілюстраціями п. з. „Історія України“ М. Костомарова у Львові 1918 р.

історичної долї України й українському народови. Та хоч лїтературна спадщина єго в українській мові невелика, належить він до перворядних українських діячів. Дорогою історичних і народописних дослїдів він справдї більше, як хто инший, причинив ся до вияснення внутрішньої історії України, а своєю діяльностю до поглиблення національної сьвідомости серед українського суспільства. На історичній ниві здобув собі Костомарів визначне становище яко одинокий історик-мистець, що вмів живописувати минувшину в доведених до справдешнього мистецтва живих образах осіб, звичаїв і подій. Костомарів належить неперечно до найбільш трулящих і плодовитих письменників [1]), а обставини, серед яких він жив і трудив ся та й єго професорське становище зложили ся на те, що писав свої твори переважно московщиною. Отсї обставини, як і погляди ним висловлені з нагоди початкової науки в недільних школах, в критичних оцїнках деяких українських видань і замітки єго з нагоди лїтературної діяльности в останних роках Кулїша дали привід до не зовсїм оправданих висновків про погляди Костомарова на задачі української лїтератури, начеб він замолоду „не додумавсь, як на схилї віку, до теорії „литературы для домашняго обихода". Із згаданих поглядів Костомарова одначе годї висновувати, начеб він був противником розвитку самостійного й окремішнього українського письменьства. Він жеж сам писав українською мовою лїтературні твори (між ними і дві прозові розвідки), перекладав европейських поетів, одушевляв ся появою цїнних творів українських письменників (Нечуя-Левицького Старицького, Кулїшевих перекладів Шекспіра) і сам виявля намір написати історію України для народу українською мо вою. А що при всїй горячій любови України і рідної мови Костомарів був приневолений не одно промовчувати, т робив се очивидно не задля того, начеб понехав свої по гляди, а тому, що в Росії не було анї свободи печати, ан особистої волї. Задля того в єго писанях проявляє ся ин коли невиразне становище в тих справах, а обережність єг можна виправдати страданями і переслїдованями, які ві перетерпів яко основник і провідник Кирило-Методіївськог

¹) Бібліоґрафічний покажчик вказує 316 єго творів і розвідок.

Братства, опісля яко професор історії в петербурськім університеті й український діяч до самої смерти. Костомарів, правда, ставив тоді на першому місці виданє українського словаря і граматики, щоби дати українській мові міцні підвалини, відтак указував на потребу книжок для початкової науки, а що буде потреба дальше писати, се, як він висловлював ся, вкажуть обставини, і тим самим бажав широкого розвитку українського письменьства, не тілько одної початкової словесности для народу. Що сего погляду не висловлював рішучим способом, можна виправдати тими обставинами, що навіть за строго научні єго історичні твори переслідували єго вороги і цензура, а тим паче за писаня в справі становища і розвитку українського народу.

Як у прилюднім житю зазнав Костомарів тяжких злиднів, так і в родиннім житю переслідувала єго лиха доля. З приводу Кирило-Методіївського Братства увязнено єго на передодні вінчаня і розлучено з судженою, котра опісля віддала ся і аж під вечер єго житя блиснуло єму на хвилину сонце родинного щастя. Коли овдовіла єго колишня суджена, одружив ся він з нею і тоді стала вона не тілько єго дружиною, але й помічницею в наукових працях. Задля ненастанної праці постарів ся він перед часом, але до останньої хвилї не випускав пера з рук, поки двократна нещасна пригода не вкоротила єго житя в Петербурзї (умер 7-го ст. ст. цьвітня 1885 р.), так що не вспів довершити деяких розпочатих писань. З вірою в правдивість ідей, котрим присьвятив Костомарів усе своє житє, перемагав він усякі сумніви і брав ся все з молодечою енергією і чисто українським завзятєм до своїх робіт у змаганю до ідеалу, котрий так гарно висловлений єго другом Шевченком:

»А я, брате,
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати,
Серцю жалю завдавати«.

Тарас Шевченко се найзамітнїйше і найвизначнїйше явище на ниві українського письменьства і нашого народного житя. „Житє такого чоловіка, як Шевченко, замічає влучно М. К. Чалий, має велике значінє не тілько для сучасности, але й для грядучих поколїнь. Поява єго — се не случайність: з іменем Шевченка звязана доля многих мілїо-

нів народу, в нім, як проміні в огнищі сóчки зосередили ся духовні сили нашого кріпостного люду; він виріс з рідної ниви, облитої пóтом і кровю нашого кормильця-селянина. В особі поета нарід пізнав своє невідрадне положенє і вислав його на виднó осьвіченого миру, в середовище цивілізованих верств, голосити їм свої сердешні думи що тяжили на нім протягом віків". — „Шевченко, каже Костомарів, був вибранцем свого народу в прямім значінк сего слова. Нарід неначе вибрав його сьпівати замість себе Поезія Шевченка — се пряме продовженє народної поезії — прáвесна її доня. Муза Шевченкова роздерла завісу народного житя."

Мало що не в кождім народі являють ся по всї часі великі поети, вістники любови, правди і волї, борці із су противними їм живлáми. Одначе навіть у таких визначни поетів проявляє ся инколи певного рода роздвоєнє між ї творами і житєм їх. Але такого роздвоєня нема у Шевченка. Він оден і той сам у своїх творах, у „Кобзарі й инших писанях, в „Записках" і листах, — всюди проявлят ся ті самі гадки, ті самі почуваня і змаганя цїлої його личности протягом усего його житя; він являє ся нам взірце вою цїлостю у своїх почуванях, змаганях і дїлах свого житя Шевченкового „Кобзаря" можна назвати найкрасшою ча стиною, одною великою поемою його житя, котре нерозрив ними звязками злучене з усїма його творами. Житє Шевченк дає нам такий величний образ тїсної злуки чоловіка і поет що вельми мало можна найти подібних прикладів в істор людства. Безсмертну стійність і глибоке виховне значін мають Шевченкові твори, але поміж його творами найбіль шим, найпіднеслїйшим являє ся саме його житє серед можлив найтруднїйших обставин неначеб мистецьким будівничи збудоване і зломане, поки ще було довершене. Ледви ко трий із сьвіточів людства пізнав у такій мірі як Шевченк що „житє — то боротьба". Цїле його житє було важкою бо ротьбою за любов і правду, за волю та за добро людств се була велична, але заразом страшна трагедія.

Дитячий вік Тараса. Тарас Шевченко-Грушівський ро див ся 25. лютня (ст. ст.) 1814 р. в Моринцях (Звениго родського повіту, в Київщинї). Батько Тараса Григорі і мати Катерина були крепаками спольщеного дїдича-Німц

Енгельгарда і се крепацтво спадало й на Тараса. Дід Тараса, Іван, побравши ся з Грушівською, став писати ся двома родинними іменами: Шевченко Грушівський та й Тарас в школї іменував ся Грушівським. У півтора року переніс ся батько Тараса з Моринець до Кирилівки і тому всї дитячі спомини Тараса вяжуть ся з сею місцевостю. Скоро і мило збігали днї малому Тарасови посеред дитинних мрій. Околиця, де родив ся і жив Тарас, вельми живописна, тому природа і єї прояви звертали на себе бачність молодого хлопяти і оживляли єго буйну уяву, а бистрий і поетичний ум спонукував єго побачити в дїйсности сї образи, які витворив собі в уяві (єго вандрівка до желїзних стовпів, що в єго уяві підпирали небо).

Однак не довго тїшив ся Тарас сим справдешним щастєм; надійшли хвилї, що затроїли єму дитячу волю і рано знївечили єго щастє. Се були колючки і терня, що зміцняли єго духа. Перше нещастє, яке постигло Тараса на десятому роцї єго житя — се була смерть матери. Про се згадав Тарас опісля (1850) з тяжким серцем:

»Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тя́жкая, нїколи
І помолитись не дають.
Там матїр добрую мою
Ще молодую у могилу
Нужда та праця положила.«
(Руська письм. V. 2. ст. 56.)

Батько Тараса, маючи господарство а при тім шестеро дрібних дїтий, був приневолений в друге оженити ся і дати дїтям мачуху. Мачуха мала свої дїти і задля дїтий-зведенят настали в родинї злиднї. Мачуха найбільше не любила Тараса задля єго пустотливої вдачі. З того часу щезли з Шевченкової хати хвилї згоди і домашнього щастя. „Не минула година без колотнечі і зачіпки між нами дїтьми, пише сам Тарас, не минула година без суперечки й зачіпки між батьком і мачухою". Змалку лишений любови і материнських ласк, навик він скупляти ся в самім собі і став недовірчивим. Батько віддав єго до дяка в науку. Але мертва наука не припала до вподоби непосидючому хлопцеви. Він радше слухав біблїйних оповідань батька, або споминок з давної бувальщини, особливо оповіданя про Колїївщину столїтного

свого діда Івана (що був єї самовидцем), а се врило ся гли
боко в тямці малого хлопця.

Бувало в неділю, закривши Мінею, — —
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину...
Столітнії очи як зорі сияли,
А слово за словом сьміялось, лилось...
І мені малому нераз довелось
За титиря плакать. І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче"«
(»Гайдамаки« епільоґ.)

З того часу, як опісля оповідав Тарас свому прият
леви Сошенкови, зародила ся в єго думці ідея поеми „Га
дамаки".

Опісля настали для Тараса тяжкі невзгодини. В ді
роки по смерти матери дізнав Тарас другої важкої втрат
Умер єго батько Григорій, а умираючи згадав і про Тарас
„Синови Тарасови з моєї спадчини нічого не треба", сказ
натхнений віщим духом. „Він не буде аби-якою людино
з него буде або щось дуже добре, або велике ледащ
для него моя спадчина або нічого не буде значити, або
чого не поможе!" Одинайцятилітний Тарас став кругл
сиротою. Нераз сидів він під тином у старій ряднині, д
маючи про гірку сирітську долю. Однак мачуха не дава
єму дармувати. Від раної весни до пізної осени Тарас г
череду, а зимою ходив до школи до дяка Богорського
був єго „попихачем". Тарас без великого труду вивч
граматку (букварь), часослов і псалтир, і дяк не задав
собі при науці з Тарасом багато праці. Нераз опісля по
лав він Тараса читати псалтир над мерцями і для заохо
давав єму десяту копійку. Але сваволя Тараса розстро
скоро згоду між учителем і учеником. До тогож дяк б
чоловік простий, пяниця і часто знущав ся над малим хл
цем. Коли Тарасови надоїла лайка і бійка дяка, утікав
„в сьвіт за очи" і скривав ся в саді сусідного селянина,
виглядів собі сховок у корчах калини. Сестра Ярина п
носила єму їсти і там скривав ся Тарас цілими днями пе
дяком і мачухою. Тоді то мабуть серед чудової приро
розбудила ся в нім охота до рисованя, бо, сидячи в бур
рисував собі коний, москалів і т. и. Але наблукавши ся
лими днями, був Тарас приневолений знов вертати до св

гнобителя. Зненавидївши лютого пяницю-дяка, відплатив він єму за жорстокість власною єго тростинкою й утїк від него. Школою Богорського скінчила ся початкова наука Тараса.

Шевченко глядає учителїв малярства. Тепер бажав він взяти ся до рисованя і малярства, до чого ще змалку мав велику охоту. Тож ходив по селах та глядав собі тямущого учителя малярства, як сам каже:

»Ходи́в я та пла́кав, та людий шука́в.
Щоб добру́ навчи́ли...«
(Руск. Письм. V. 1. 226).

В сїй вандрівцї за учителем малярства попав Тарас на такого пяницю, як Богорський, то знов на дяка-ворожбита, що глянувши на єго ліву руку, сказав єму рішучо: „У тебе нема кебети нї до чого, ба й нї до шевства, нї до бондарства“. Втративши надїю стати малярем, тринайцятилїтний Шевченко вернув до Кирилївки і став, як сам каже, „пастирем стад непорочних“, себ то громадським пастухом. Але охота до живописи спонукала єго піти ще в село Хлипнївку, що славилось малярями. Там приняв єго оден з малярів на дві недїлї на пробу, а помітивши у Тараса талант до малярства, порадив єму, щоби постарав ся о дозвіл у дїдича вчитись у Хлипнївцї малярства, бо без дозволу бояв ся довше держати у себе чужого хлопця-крепака.

Тарас послухав ради маляря і пішов за дозволом у Вільшану, де жив Дмитренко, управитель дібр Енгельгарда. Дмитренкови припав до вподоби живий і цїкавий хлопець і він взяв єго на службу до двора. Саме тодї обняв молодий Енгельгард майно свого батька. Він приказав Дмитренкови зпоміж сїльських хлопців набрати пригідних до двірської служби. Таким способом і Тарас став комнатним козачком. Охота до малярства не покидала Тараса, причинивши єму чимало горя. Енгельгард їздив часто до Вильна, Варшави, Києва й до Петербурга і брав з собою Тараса. В подорожах сих збирав собі Тарас „нишком-тишком“ рисунки, щоби було опісля з чого дома перерисовувати. Проживаючи якийсь час у Варшаві, віддав Енгельгард Тараса до якогось комнатного маляря на науку. Маляр замітив у свого ученика незвичайні здібности до малярства, однак не вмів єго більше нїчого навчити окрім

мальованя стелі та стін. Але був на стільки сумлінний, що прийшовши по році до пана за умовленою платою, просто висказав єму свою думку про Тараса. З поради того маляря віддав Енгельгард Тараса до знатного в тім часі портретиста варшавського Лямпі. Пан обрахував ся, що може з часом мати велику вигоду, коли єго крепак навчить ся малярства. Тарас почав отже ходити до него на науку трохи не цілий рік. Вже в Вильні познакомив ся Тарас з Полькою Варшавянкою, котра не була крепачкою і в перший раз пізнав та глибоко почув своє людське достоїнство. Любов тої Польки, опанованої запалом польського повстаня, мала великий вплив на єго хоч пригнетену, але глибоко чутливу вдачу. Тарас вивчив ся тоді красше польської мови й опісля читав поетичні твори Міцкевича, Богдана Залєського й естетику Лібельта. Та перша любов, як сам признає, облагороднила єго душу і вивисшила єго у власних очах. „Я вперше тоді прийшов на думку“, оповідав опісля Тарас свому приятелеви Сошенкови, „чому і нам нещасним крепакам не бути такими людьми, як і инші вільні верстви?“ Для бідного сироти розкрив ся новий сьвіт. Але те хвилеве щастє не дало єму ні на часинку забути про свою невідрадну долю. З одного боку єго гірка минувшість, крепацтво, з другого вільна воля і незалежність инших верств — все те страшно мучило Тараса і доводило до розпуки. Однак Тарас не загинув.

Енгельгард виїхав з Варшави з цілим двором до Петербурга та взяв з собою і Тараса. Тут віддав єго на 4 роки на науку маляреви Шираєву, котрий нераз тяжко побивав Тараса. Тарас пильно займав ся малярством а в ясні весняні ночи ходив у царський „Літний Сад“ і там відрисовував статуї, якими був прикрашений той сад. Там зустрінув ся і познакомив ся Тарас із земляком своїм Іваном Сошенком, що опісля став учителем рисованя в Ніжені. Сошенко дізнав ся з оповіданя Тараса про єго нещасну долю, познакомив Тараса з приятелем своїм Евгенієм Гребінкою, що був тоді в Петербурзі канцелістом у комісії духовних шкіл, і з ним став радити ся, як би помочи бідному землякови. Гребінка заняв ся щиро долею Тараса, казав єму приходити до себе, давав єму всякі книжки (твори Котляревського, Артемовського, Квітки й ин.), подавав деякі відомости і т. ин. Опісля Сошенко представив Тараса секре

гареви академії мистецтв, Українцеви Григоровичеви, і знаменитому маляреви Карлови Брюлову, а з Гребінкою бував Тарас часто у придворного маляря Венеціянова. Сей познакомив Тараса з славним московським поетом Василем Жуковським, що був учителем наслідника престолу (опісля царя Александра II). Знакомство з такими людьми не могло бути без впливу на розвиток молодого чоловіка. Розмови, яким він прислухував ся в їх домі, книжки, що діставав від Гребінки, бистро подвигнули вперед осьвіту Тараса. Провівши весь день на роботі (мальованю вікон, стін, стелї а иноді й парканів), Шевченко забирав ся нічю до своєї хати на горищі і читав усе, що єму попало в руки. А память у него була надзвичайна.

Шевченко належить до тих незвичайних людий, яких д'Ізраелї [1]) назвав пізно вихованими ґеніями — sero sapientes. Не набравши ся змалку початкової осьвіти, якаб єму улекшила трудну дорогу до поважної науки, поет-самоук привоював собі з великим трудом наукові відомости без ладу і системи, але одолївав трудности і велика сила присвоєних відомостий не задавила єго таланту. Тарас зачудував Сошенка поступом у науках. Бажаючи лїпше познакомити ся з напрямом єго таланту, задав Жуковський Шевченкови тему: описати житє артиста (митця) [2]). Не відомо, на скілько Шевченко вдоволив знатного романтика, звісно лиш те, що з того часу Жуковський пильно заходив ся, щоб єго визволити. Та хоч сим займали ся впливові люди, всеж таки справа поступала вельми помалу. Тимчасом Шевченко ходив у сьвята до музея мистецтв при царській зимовій палатї і приглядав ся творам славних малярів, а в Лїтнім садї став писати перші свої вірші. З тих поетичних починів Тарасових напечатано опісля лише баляду „Причинна“.

А всеж таки Шевченкови щораз тяжшим здавалось єго крепацтво і доводило єго до божевіля. Тимчасом Брюлов

---

[1]) д'Ізраелї (льорд Біконсфільд), англійський державник і письменник (1804—1881).

[2]) Опісля Шевченко обробив сю тему в повісти написаній московською мовою п. з. „Художникъ“ (переложеній українською мовою), де пише частину свого житя, коли вчив ся в академії мистецтв під управою Карла Брюлова.

намалював портрет Жуковського і за 10.000 рублів з продажі сего портрету куплено волю Шевченкови 22. цьвітня 1838 р. В память сеї незабутної події свого житя присьвятив Шевченко двом своїм добродіям знамениті поеми: Жуковському — „Катерину“, а Григоровичеви — „Гайдамаки“.

Шевченко від викупу з крепацтва до засланя в неволю. З того дня почав Тарас ходити до академії мистецтв (крепакам був заборонений вступ до сеї сьвятині) і став скоро одним з найліпших учеників-товаришів Брюлова. В академії заприязнив ся Шевченко з Німцем Штернберґом і читав з ним романи Вальтер-Скота в московськім перекладі, а в Поляка Демського дістав історичні твори Лєлєвеля і поезії Міцкевича. Крім того читав Тарас з поради Брюлова біблію, історію, а в перекладах твори Гомера, Гете, Шілєра, Шекспіра, московських і польських письменників, учив ся французької мови і слухав академічних відчитів. Брюлов познакомив Тараса з передовими петербурськими домами, а Тарас часто ходив по ве́черах, неначеб хотів заглушити спомини про гірку долю минувших літ. Деколи сидів дома, але мало займав ся малярством, а все було то сьпіває, то вірші пише. Однак поет наш сам не знав літературної стійности своїх творів і (окрім Сошенка, котрий звав їх „нікчемними“) перед ніким з ними не виявляв ся. Аж Полтавець, дідич Петро Мартос, прочитавши принагідно деякі Шевченкові поезії, подбав про перше видане Тарасового „Кобзаря“ в Петербурзї 1840 р. Але як тільки появив ся „Кобзар“, стали московські критики піднимати на глум українську мову і народність. На Україні повитали его з нечуваним одушевленєм. Небавом напечатав Шевченко поему „Гайдамаки“ (1841 р.), приняту також вельми неприхильно московськими критиками, що конечно хотіли поета спонукати писати московською мовою поеми з висших верств суспільства. В тім часї познакомив ся Шевченко з Яковом Кухаренком, отаманом чорноморських козаків, і зараз заприязнив ся з ним, а відтак з Осипом Бодянським. З оповідань Кухаренка зацікавив ся Тарас природою і долею свободолюбних гірняків кавказьких, а знакомство з Бодянським пособило вивченю історії України і розкрило поетови широкий сьвіт — Словяньщину.

В р. 1843. поїхав Шевченко на Україну, не бачивши чотирнайцять літ рідного краю. В осени вернув у столицю, а літом 1844. р. поїхав знов у рідний край, укінчивши академію мистецтв. Притім дістав він золоту медаль і (в 1845. р.) титул „свобідного артиста (митця). На Україні проживав Тарас у знакомих і приятелів в Чернигівщині та в Полтавщині (між иншими в Олександра Чужбинського і Григ. Тарновського) і придивляв ся гулящому житю українських панів по дворах та хуторах, але стрічав між ними і таких, у котрих під покришкою чудацтва тліла іскра щирої любови свого краю і народу.

Григорій Тарновський поручив Шевченка князеви Миколаєви Репнінови в Яготині (в Полтавщині), генерал-губернаторови „Малоросії“, одному з найбільш осьвічених і вільнодумних людий тодїшньої Росії і в него найшов наш поет щире принятє. В тім часї написав Шевченко поеми „Іван Гус“ і „Кавказ“, а при писаню останньої користував ся оповіданями Чужбинського, котрий осеню 1846. р. вернув з подорожи на Кавказ. Після того поет поїхав з Чужбинським у Київ і там дістав місце „рисовальщика“ при археографічній комісії. З порученя комісії їздив Шевченко по Україні, рисував види памятних історичних місць будівель та розкопував могили. В Києві познайомив ся Тарас з громадою патріотичної молодежи української, що там утворила ся (1843—1844. р.). В тій громаді зродила ся думка — видавати книжки потрібні для самопізнаня та просьвіти українського народу, з підмогою деяких панів-народолюбців українських заводити народні школи і тим положити основу всенародній осьвіті в Україні. В сій громаді вели ся також широкі розмови про Словяньщину а те, про що громадяни поміж собою науковим способом розмовляли, виповідав Шевченко поетичними образами. Отоді то Шевченко понаписував високі свої твори: „До мертвих і живих“, „П. О. Шафарикові“ й ин. В 1845. р. переселив ся до Києва Костомарів і за єго впливом з української громади київської утворило ся (в перший день Різдва Хр. 1846. р.) тайне „Братство сьв. Кирила і Методія“, а Шевченко своїми віщими творами підносив духа своїх приятелів.

Небавом опісля засвитала для нашого поета надія на красшу будучину. Заходом княгині Репніної дістав Шевченко місце професора живописи в київськім університеті (1847 р.) і вже мріяв про живописну академію на Україні, коли тимчасом лиха доля повернула все иншою дорогою. В січні 1847. р. був Шевченко на хуторі Мотронівці (в Чернигівщині) боярином на весілю Куліша з сестрою Василя Білозерського, Олександрою, (що опісля виступила з народними оповіданями під прибраним іменем „Ганна Барвінок“). Молода Українка так одушевила ся талантом Шевченка, що жертвувала своє віно (3.000 руб.), щоби він тілько добув собі академічний паспорт за границю для дальшого образованя в малярстві. Шевченко щасливий, як ніколи досі поїхав, щоби в Полтавщині і Чернигівщині позбирати розкинені по людях свої рукописні твори і вертав уже з Чернигова до Києва, коли тут єго увязнено підчас перевозу поромом на Дніпрі (5. цьвітня 1847. р.)[1]. Тодіж увязнено й Костомарова і вісьмох инших Українців, членів Кирило Методіївського товариства, на донос студента Петрова.

Шевченко в неволї аж до визволу. Шевченка відвезли до Петропавлівської кріпости під Петербургом, де просидів три місяці, а відтак рішено „за складанє революцийних і в найвисшому степени сьміливих віршів, яко людину з міцним здоровлєм, вирядити салдатом в Оренбурський окремий корпус з правом вислуги“. Начальству віддано Шевченка „під найпильнійший догляд“ і заборонено писати й малювати, а опісля й листувати ся з приятелями. Єго вислали в Оренбурґ над Уралом, а відтак перевели в Орську кріпость. Але й тут, блукаючи в пустих киргізських степах понад Уралом, не перестав наш поет згадувати своєї України, хоч довелось єму „з віршами ховатись, мережати книжечку, сьпівати й плакати у буряні“. Він писав:

». . . . . Книжечки
Мережаю та начиняю
Таки віршами: розважаю
Дурную голову свою

[1]) Гостюючи в Полтавщині у якогось приятеля, деклямував там Шевченко деякі свої вільнодумні твори, між иншими „Сон“. Найшов ся хтось, що доніс урядови, нїби-то Шевченко виступає ворожо проти цар

Та кайдани собі кую
Як сї добродії дознають...
Та вжеж нехай і розіпнуть
А я без вірші не улежу«.
(Руск. письм. V. 2. ст. 36.)

Сю книжечку, в котрій Шевченко писав свої вірші, носив він усе з собою в холяві. Опісля начальство мимо острої заборони давало деяку пільгу поетови, що міг собі нишком писати. В Орській кріпости познайомив ся Шевченко з деякими польськими вязнями, між иншими з Желїґовським (Антоній Сова) та Брониславом Залєським і удержував з ними дружні зносини.

Проживши осінь і зиму 1847. р. в Орській кріпости, рушив Шевченко весною 1848. р. з своєю ротою над ріку Сір-Дарію. Тому що він гарно рисував, приділено єго капітанови фльотилї Бутакову, котрий мав розслїдити й описати околиці Аральського озера. Шевченкови полекшало, коли став їздити з Бутаковим та рисувати картини знад Сір-Дарії й Арала. Окрім того малював тодї Шевченко портрети і деякі картини з домашнього побуту і т. и. Протягом півтора року скінчила ся наукова подорож, а після того Бутаков виїхав у Оренбурґ здати звіт із своїх заходів і взяв із собою Шевченка (в падолистї 1849. р.). Тут прожив свобіднїйше наш поет пів року, зустрівши ся з приятелем своїм Хведором Лазаревським, що був у Оренбурґу, і з польськими вязнями. Бутаков представив ґенерал-ґубернаторови Обручеву труди подорожи й альбом з картинами, рисованими Шевченком, і просив, щоби поетови виєднати аванс в „унтерофіцири“. Обручев вволив волю Бутакова, одначе з Петербурга прийшла остра догана за те, що наперекір царському приказови позволено Шевченкови малювати. Шевченка переведено в Уральск і заборонено єму знов писати і рисувати. Безнадійностю красшої долї до розпуки доведений поет, глядав відради в євангелію, читаючи, як сам пише, „що днини й що години“, та писав до княжни Репнїної, щоб єму прислала московський переклад твору Томи Кемпійського „О подражаніи Христа“, сподїваючи ся в християнській фільософії найти підмогу до боротьби з сею страшною безнадійностю. З Уральска переведено Шевченка в Новопетровську крі-

пость, на східному березї Каспійського моря (17. листопада 1850. р.), а его приятелїв, що з ним листували ся, постигли немилі невзгодини.

Шевченко на другім засланю. Важке було житє Шевченка в Новопетровській кріпости, де був приневолений робити кріпостні роботи і муштри. Се було для него тим важше, що жив тут на самотї і не було людини, з котрою міг би подїлити ся своїм горем і найти розраду. Та й з рідного краю, від приятелїв мало коли діставав вістки, бо як береги Каспійського моря вкрили ся ледами, був Тарас приневолений кілька місяцїв аж до весни ждати пароходу, чи не привезе єму якого письма. Колиж корабельна почта не привезла єму нїчого, він тяжко зажурив ся і виривалась єму в такій хвилї сумна думка:

»І знов менї не привезла́
Нїчого почта з України!
За грішнії мабуть дїла́
Караюсь я в отсїй пустинї....«
(Руск. Письм. V. 2. 32.).

В таких хвилях розпуки ратувала его глибока віра і відрада, яку черпав у евангелію, та горяча любов України і коли її згадав „свою Україну широку“, то й лекше єму ставало:

»Я так її, я так люблю́
Мою Україну убогу,
За неї душу погублю́!« (ibid. 64.)

писав він на засланю.

Лїтом 1852. р. позволено Тарасови знов писати й рисувати під доглядом окремого офіцира, а старшина пізнавши его близше, поводила ся з ним по людськи. Тодї він найбільш робив акварелї сепією, придержуючись в осьвітленю манєри Рембранда, котрого високо цїнив. В тім часї заходив ся Шевченко також коло перекладу „Слова о полку Ігоревім“ та залюбки читав естетику Лїбельта і твори московського поета Лєрмонтова.

Після смерти царя Миколая І. (1855. р.) Тарасові приятелї робили заходи, щоб у нового царя Александра II. виєднати поетови помилованє, а найбільш про се дбали Михайло Лазаревський, що був урядником у Петербурзї, та з почину княжни Варвари Репнїної ґрафиня Настася Тол-

стая. Весною 1857. р. подав Лазаревський Тарасови вістку про помилованє, що дійшла до Новопетровска 21. липня. Після того виїхав Тарас у дорогу до столиці (2. серпня 1857. р.) з Новопетровска через Астрахань до Саратова, де відвідав матір Костомарова і написав вірш, присьвячений „М. Костомарову“, котрий тоді пробував за границею. Коли ж прибув до Нижнього Новгорода (19. вересня 1857. р.), не позволили єму дальше їхати, поки не дістане указу про відпустку. Бо сталось так, що комендант Новопетровської кріпости на основі урядової вісти про свободу Шевченка видав був на власну руку пропустку Шевченкови до самого Петербурга, не дожидаючи з Оренбурга указу про відставку „рядового“ Шевченка. Баталїонний командант вимагав отже, щоби поліцмайстер Нижне-Новгородський відослав Шевченка в Уральск. Так отже Шевченко був приневолений більше ніж пів року просидіти в Нижнїм-Новгородї, поки заходами приятелів повелось виєднати для него дозвіл на дальшу подорож у Москву. Пробуваючи в Нижнїм-Новгородї, читав поет видані тодї нові твори українських письменників: Костомарового „Богдана Хмельницького“, Кулїшеві „Записки о Южной Руси“ і Вовчкові „Народні оповідання“, та написав між иншими поему „Неофіти“, присьвячену приятелеви, артистови московської сцени, Михайлови Щепкинови, що також вийшов з українських крепаків і оден з перших в авторі „Кобзаря“ пізнав великого поета. Коли ж до Нижне Новгородського губернатора наспіло письмо, що Шевченкови позволено жити в Петербурзї під доглядом поліції, виїхав поет у Москву, де єго, як і всюди, куди лише переїздив, щиро витали земляки Щепкин, Максимович, Бодянський тай московські письменники й учені.

Шевченко в Петербурзї. З Москви виїхав Шевченко з Петербург і дізнав ся в поліції, що можна єму там жити оден рік, а по роцї старатись о дальший дозвіл. І тут витали нашого поета вельми щиро не тільки Українцї, але й Москалї та Поляки, вважаючи єго апостолом свободи. Наймилїйшеж було поетови гостювати у „сьвятої заступницї“, графинї Настасї Толстої, де сходили ся також єго земляки: Костомарів, Білозерський і ин. Там пізнав він також славного трагіка-негра Ольдріжа, а бачивши єго в ролях

Шекспірових траґедій, полюбив сего славного чужинця, що перебув також тяжке лихоліте в молодім віці. Ольдріж вельми любував ся мельодіями українських народних пісень, котрі з незрівнаним талантом сьпівав Шевченко. Ґраф Толстой, віцепрезидент академії мистецтв, позволив жити Шевченкови в самій же академії, де поет мав спокійний захист для своїх мистецьких і літературних робіт. В академії познайомив ся Шевченко з артистом, Білорусином Михайлом Микешином, що тоді ладив моделі памятника „тисячиліття Росії". Між моделями визначувалась статуя Петра I., котрої вид доводив Шевченка до великої досади і тоді деклямував він частини своєї поеми „Сон".

У Петербурзі познайомив ся Шевченко з славним московським письменником Турґеневом, котрий відвідав нашого поета враз із Марком Вовчком (Марією Марковичевою). Авторці знаменитих народних оповідань присьвятив Шевченко гарний вірш („Марку Вовчку"), в котрім назвав її „кротким апостолом і облечителем жестоких людий неситих" та „Сон", що починаєть ся словами: „На панщині пшеницю жала".

Та хоч Шевченкови весело жило ся в Петербурзі в громаді приятелів та почитателів, серед котрих став „модною фіґурою", всеж таки бажав він поїхати в Україну, побачити свою рідню та рідний край. Справді весною 1859. р. поїхав Тарас на Україну, відвідав свою рідню в Кирилівці, відтак свояка Вартоломея Шевченка в Корсуні (Канівського повіту) і Михайла Максимовича на Михайловій Горі, недалеко Канева. В сих проїздках по Україні Шевченко любив часто заходити поміж селян і вести з ними вільнодумні розмови. Дійшло до того, що подано донос власти і Шевченка увязнено (в Городищі) та відставлено в київську кріпость. Ґенерал-ґубернатор князь Васильчиков увільнив єго і позволив єму якийсь час жити в Київі, але радив „їхати боржій у Петербург, де люди розумнійші і не чіпають ся за дрібниції, щоби заслужити ся".

Вернувши в Петербург, почав Тарас живу переписку з Вартоломеєм Шевченком. Він бажав поставити собі хату над Дніпром, вишукати собі дружину, викупити свою рідню з крепацтва та в рідному краю доживати свого віку. Він писав:

»...я так мало, небогато
Благав у Бога: тільки хату,
Одну хатиночку в гаю
Та дві тополї біля неї
Та безталанную мою.
Мою Оксаночку, щоб з нею
У двох дивити ся з гори
На Днїпр широкий, на яри
Та на високії могили«.
(Руск. Письм. V. 2. ст. 52).

Закупно землї під хату для поета зустрічало чималі перепони; на останку поручив Тарас Вартоломеєви, щоби закупив вельми живописне місце між Каневом і Пекарами над Днїпром, котре сам поет вибрав собі підчас своєї проїздки по Українї. Однак не діждав ся поет закупна сеї землї, бо се було міське майно і тому справа продажі вельми проволїкала ся. Так само безуспішні були заходи Тараса що до подружа. Бо коли всї заходи не довели до путя, втратив поет надію на щасливу долю родинного житя. Лише викуп рідні своєї з крепацтва вспів поет довести до кінця на кілька місяців перед оповіщенєм царського манїфесту (з 19. лютня ст. ст. 1861. р.), котрим знесено крепацтво в Росії.

Проживаючи в академії мистецтв, Шевченко займав ся рисованєм і ґравірованєм. Олїйних образів малював він небагато, зате зберегло ся від затрати чимало рисунків сепією і крейдкою, зроблених найбільш з натури (сцени з побуту в неволї, краєвиди і т. п.). Артисти високо цінять Шевченкові „офорти“ (aqua fortis, кислота салїтрова, уживана до мідяних плит, до радированя), в котрих він або репродукував картини Рембранда, Муріля, Брюлова, або творив портрети і жанри. Окрім того Шевченко в тім часї писав і деякі поетичні твори, і бажав видавати книжочки для недільних і сїльських шкіл, а дохід з тих книжок думав обернути на удержанє недільних шкіл. Одначе вспів видати лише „Букварь южнорусскій“ (1861. р. в Петербурзї), бо смерть знищила дальші єго наміри.

Смерть Шевченка і похорони. Єго вдача. Тяжкі невзгодини зломали кремезну постать Шевченка. В падолистї 1860. став він нездужати, хоч не пересгавав нї на хвилину

працювати. Поет жалував ся на біль в грудех, однак приятелї єго не прочували нїчого лихого, а Василь Білозерський запросив єго, щоби був основником науково-літературного місячника „Основа“. Тимчасом 25. лютня в день іменин Тарас тяжко страдав, бо водянка дійшла до легких, а ліки не помагали нїчого. Поетови здавалось, що як поїде на Україну, то подужає, але на другий день в ранцї (26. лютня), коли сходив в низ до своєї майстернї, упав і умер.

Смерть Тараса громовою вістю понеслась по столицї, а відсіль по Українї. Ще перед смертю заявив поет приятелям своє бажанє, спочивати в Каневі, так як се висловив у „Заповітї“. Отже зараз після смерти поета зібрались єго земляки у Лазаревського і постановили: перевезти тїло поета на Україну, поставити єму памятник, оснувати школу народну єго імени, удержувати стипендистів в унїверситетах Київськім, Харківськім, Одеськім і в академії мистецтв, видати єго твори, визначити премію на житєпись в українській мові та критичний розбір творів поета, видавати просьвітні книжочки для народу, помагати Тарасовій родинї і відвідувати щорічно могилу поета.

Спершу похоронено Шевченка в Петербурзї на Смоленськім кладовищі, але опісля (26. цьвітня 1861. р.) петербурська українська громада зібрала ся на кладовищі, щоби в останнє єго попращати і перевезти тїло Кобзаря на Україну. По промовах, виголошених українською, польською і московською мовою, вкрито домовину по козацькому звичаю червоною китайкою і виправлено до Києва, відтак пароходом до Канева. Відтам занесено домовину і поховано на Чернечій горі, що тепер зве ся Тарасовою, на котрій бажав поставити собі хату, щоби там працювати на користь народови і доживати свого віку. З сеї могили, що знимає ся стрімко понад Днїпром, розкриває ся чудовий вид: на широкій площі земляний курган, що зберегає тлїнні останки поета, а на нім величезний хрест желїзний; побіч хата для могильного сторожа: за тим знимають ся амфітеатрально гори вкриті лїсом, зпереду розкинув ся Днїпро-Словута широкою лентою, а далї безмежний заднїпрянський низ. З того часу не тільки приятелї і знакомі стали відвідувати Шевченкову могилу, але й хлїбороби, і між ними

пішли всякі перекази про поета, що „волю писав“, в котрих зображають його то лицарем, що стає за волю „сермяжного люду“, то „характерником“, що встав невидимо з гробу і т. ин.

Шевченко був вельми людяний та мягкий у зносинах з людьми і любим своїм поведенєм очаровував не тільки рівних собі, але й висші верстви суспільства; вмів оцінити людське достоїньство навіть у ворога й іновірця, а заподіяна комунебудь кривда зворушувала єго невимовно. Він був безмірно чутливий на красу природи, серед котрої забував про своє горе; в товаристві людий був звичайно невисказано дотепним оповідачем і з незрівнаним мистецтвом і чутєм виконував мельодиї народних пісень. Шевченко визначав ся глибокою релїгійностю, любовю до всякого чоловіка і бажанєм волї та братерства братнього для всїх людий. Хоч Шевченко не набрав ся правильної осьвіти в школї, однак опісля власною пильностю доповняв сї недостачі і став осьвіченим чоловіком, бо читав „не-мало“, як сам визнає, а книжки були у него „хлїбом насущним“. Він знав Гомера, Верґілїя, Овідія, Тита-Лївія (в московськім перекладї), читав романи Вальтер-Скота, Бальзака, твори Шілєра, Ґетого і Кернера, Байрона, Міцкевича, Залєського, знав естетику Лїбельта, космос Гумбольда, знав твори Жуковського і ин., стихи Пушкина „не сходили у него з язика“, а Шекспіра „всюди возив з собою“.

Поетична творчість Шевченка. Невеликий обємом збірник поетичних творів Шевченкових „Кобзар“, але в нїм відбили ся київські сьвятинї, запорожське степове житє, ідиля українського селянського побуту, — взагалї історично вироблений народний душевний лад з питомими відтїнками краси, задумчивости і журливости. Шевченко вибиває ся серед великої громади всесьвітних ґенїїв тим, що він щиро народний поет, що вийшов зпід стріхи убогого панського крепака і сам зазнав того важкого крепацького житя. Єго душа боліла за весь замучений рідний єму нарід а єго голос, то був голос того народу. Він неначе та струна, що жалібно, чи сумно відзиває ся, скоро до неї доторкне ся рука. Вийшовши з народу і зазнавши важкого крепацького житя, відчував він страждання народу і тому єго чутливе серце було переповнене загарливою любовю рідного

краю і народу. Вона навівала на єго душу безвихідну журбу над недолею народу, а те, що він висьпівав про сю недолю, стає несхитним доказом, що він був не тілько поетом українського народу, але й усего людства. Поетична творчість Шевченка невіддільна від тих условин, серед яких доводило ся жити єму самому та українському народови. Під впливом тих условин зложив ся суспільний сьвітогляд поета, уложили ся головні мотиви єго творчости і основний тон єго поезії, того поетичного протесту проти кріпостного права, в тих обставинах виробив ся ідейний борець за народну волю, Єремія кріпостного права, як єго влучно названо, ненависник усїх гнобителів народу. Боротьбу проти крепацтва провадив Шевченко у своїх творах протягом цілого свого бідолашнього житя з однаковою силою з самого почину, як і під конець своєї поетичної творчости, хоч під конець проявляє ся у него більше страждання і журливости.

Перші поетичні твори Шевченкові повстали тоді, коли вплив „подиху волї і місячних ночий“ розбудив єго музу, з визволенєм єго з крепацтва (22. ст. ст. цьвітня 1838 р.). Одначе він сам, пишучи нишком свої вірші, не відчував спершу їх стійности, не знав, як сам каже, „відкіль несеть ся пісня, складають ся стихи, дивлюсь, уже й забув, про що думав, а мерщій напишеш те, що н а в і я л о с ь“. Аж принагідно, зимою 1839/40 р. звернув на них увагу полтавський дідич, Петро Мартос, котрого портретувати мав Шевченко; побачив та взяв у него деякі вірші і видав їх п. з. „К о б з а р ь“ (Птб. 1840) [1]).

Шевченкові балади. З перших поетичних творів Шевченкових, написаних у „Літному Саді“, зберегла ся „П р и ч и н н а“; за нею пішла небавом після визволеня з крепацтва „Т о п о л я“, „У т о п л е н а“, на основі повірок розповсюднених в народі. В тих творах виявив Шевченко глибоке зрозумінє української народности, але й не обминув тих чудових образів, витворених буйною народною уявою.

---

[1]) Се виданє обнимає: Засьнів (Думи мої), Перебендя, Катерина, Тополя, Думка (На що менї чорні брови), До Основяненка, Іван Підкова і Тарасова ніч.

В тих творах, написаних в балядовій формі під впливом Жуковського, Пушкина та Міцкевича нахиляв ся Шевченко до модного в тодішній европейській літературі романтизму. Та хоч він користував ся богатими засобами української народної поезії, всеж таки зумів зєдинити красу народної творчости з мистецькою творчостю свого ґенія. Сей романтизм Шевченкових творів, яко вірний образ почувань і думок українського народу і взагалі романтизм тодішнього українського письменьства, був схожий з романтизмом польсько-українських поетів, одушевлених українською старовиною, але ріжнив ся від романтизму московської поезії, навіяного головно німецькою романтикою.

В »Причинній« зумів Шевченко мистецьким ладом обробити народне повіре про русалки, що живуть у ріці і в місячну ніч виходять з води пограти ся, погуляти та пісень засьпівати. В таку місячну ніч вийшла дівчина, котрій ворожка таку причину задала, що вона блукала сонна понад Дніпром, дожидаючи свого милого з війни, де її русалки залоскотали. Тимчасом вернув козак з війни і побачивши свою милу мертвою під дубом, з розпуки розбив голову о дуб. Народне повіре про русалки є також основою баляди п. з. »Русалка«. Зведена і розєднана з милим сільська дівчина втопила своє дитя, що стало русалкою, щоби пімстити невірному батькови, але мати з ним не приходить. Колиж раз вертала в палати, не счула ся, як її вхопили Дніпрові дівчата і залоскотали. В сій баляді стрічаємо новий напрям, що має метою зобразити горе злучене з суспільними привілеями і гноблене низших верств висшими.

В творах того рода заставляє нас поет заглянути в моральну пропасть, від котрої мимохіть відвертаємо ся: він розкриває перед нашими очима всї суспільні пороки, не переступаючи межі естетики.

В »Русалці« грішна мати призначує своїй доні караючу ролю, але сама дальше розкошує в панській палаті, за що її постигла заслужена кара.

Основою спорідненої з »Причинною« взірцевої баляди »Тополя« положив поет народні пісні про переміну в тополю дівчини, що не могла діждати ся повороту свого милого козака та ходила до ворожки і випила заданого нею зіля. Своїм творчим ґенїєм надав Шевченко сему народному повірю високомистецьку форму і зложив баляду, котра є справдїшньою перлиною в українськім письменьстві.

Переміну безталанної дівчини в лілею зобразив Шевченко в чудовій баляді „Лілея«, що занапащена неповинно в панській палаті стала »лілеєю-снігоцьвітом«, за що її в палатах витають, царівною називають.

В баляді »Калина« висловлює заручена дівчина бажане, щоби могла на засадженій нею калині щебетати разом з милим, бо може він пташкою прилине з того сьвіта: а коли в ранці на калині пташка щебетала, дівчина під калиною на віки спочила.

В баляді »Хустина« смерть милого, чумака, що вмер у дорозі, доводить дівчину до того, що вона стає черницею.

Поруч тих баляд можна поставити що до основи лїричні картини »Три шляхи« і »Пустку«. В першій поклав поет основою мотив, що не треба кидати своєї батьківщини, не шукати долї на чужині, але трудити ся на рідній ниві. В »Пустці« зобразив поет хату край села, в котрій сподівав ся щасливо жити милий з дружиною, одначе довело ся єму вернути москалем та застати опустілу хату, бо мила єго вмерла.

Баляда „Утоплена“ в супротивности до „Тополї“ творить перехід від романтичного напряму до питомого Шевченкови народного реалїзму. Основу єї взяв поет із народних переказів про прегарну пасербицю і лиху мачуху.

Молода вдова зваблює до ставка свою доньку Ганну, що чудовою красою стає в дорозї єї заличаню з козаками і там її топить. Влюблений у Ганну рибалка виносить її мертву на берег і з розпуки кидає ся з нею в воду. З того часу ставок заріс осокою: о півночи випливає мати розхрістана, а тимчасом синя филя Ганусю виносить, випливає і рибалка, цїлує їй очи та знов поринає [1]).

Побутові поеми. Поезія Шевченка доторкнула ся всіх болючих сторін долї українського народу і вона перенята живими почуванями любови для него, особливож до нещасного жіноцтва. Поет сам у своїм житю не зазнав щирої любови, але майже не доторкає ся своїх особистих переживань. Він мріяв, правда, про власну хату і подруже, одначе мрії про родинне житє розвіяли ся. Поет скриває своє горе в глибині серця, а за те виступає звичайно або безталанна дівчина „як билиночка в полї“, або постать матери, в котрій скупляють ся почуваня поета. Більшість тих жіночих постатий є для поета тільки формою, в котру вкладає він свою власну душу, або символом, в котрім скриває ся власне

---

[1]) Основа сеї баляди послужила М. Старицькому до єго опери „Утоплена“ з музикою М. Лисенка.

єго я. Безталанє поета зливало ся отже з почуванями для недолї инших і тим способом діставало воно етичну санкцію та могло кріпшати і виливати ся могутною струєю. Тимто таке глибоке і щире почуванє викликувала в єго серцї безталанна доля дївчат і материй, котрим він присьвятив стілько чудових творів. Крепацтво на Українї і спричинені тим обставини доводили до того, що неповинні дївчата падали жертвою розпустних „непрошених цивілїзаторів“ нашого сїльського люду та инших суспільних верств. Під впливом сих побутових обставин на Українї живописав Шевченко житє і родинні почуваня сїльського люду і творив найкрасші поеми, як „Катерина“, „Наймичка“, „Відьма“ і ин.

В поемі „Катерина“ доторкнув ся Шевченко одної з найбільш болючих сторін сїльського житя і зобразив сумну долю сїльської дївчини на основі дійсних житєвих обставин на Українї. Сїльський люд безталанний, полишений, безпросьвітний, береже свої почуваня в серцї, виставлений на моральне пониженє висших зіпсованих верств суспільства. А якраз ся гарна прикмета в житю українського люду стає часто причиною нещастя українських дївчат, котрі падають жертвою ширеного з гори проступку. З тих відносин зачерпнув Шевченко основу для своєї поеми. Подїї та почуваня в сїй поемі не виходять поза обсяг обставин сїльського побуту, дійсність не виступає поза круг щоденьщини; протягом цїлого оповіданя про безталанє Катерини обертаємо ся на реальній основі. „Поет узяв з людового житя одну сльозу“, як прегарно висловлює ся А. Совінський, „одначе могутностю своєї любови осьвітив її так чудово, що вона затремтїла всїми промінями людського духа. Убога сїльська дївчина стала героїнею, покриткою-мученицею, а зводник єї — злочинцем.“

В кождій стрічцї сего твору проявляє ся горяча любов поета до поневоленого народу і до страждущого жіноцтва. Щира простота в зображуваню безталаня зведеної жертви викликує потрясаюче могутне вражінє.

Поему „Катерина“ присьвятив Шевченко Жуковському на спомин 22 цьвітня 1838 р. з вдяки за пособлюванє в справі визволеня поета з крепацтва.

Неначеб рідною сестрою „Катерини“ що до основи являє ся Шевченкова „Наймичка“. Одначе сї поеми по-

хожі одна на другу тілько тим, що в обидвох зображає поет зведені дівчата, але що до ладу в зображеню проявляє ся в них велика ріжниця, а крім того героїні поем зовсім відмінні що до характеру. Катерина і в своїм безталаню глядає ще щастя і намагає ся віднайти свого милого; коли уже погас останній промінь надії, вона лишає свого синка при дорозі і єї материнське чутє не проявляє ся великою силою, вона сама заподіває собі смерть. Тимчасом у „Наймичці“ Ганна в глибокім почутю свого материньства для щастя своєї дитини забуває сама про себе, карає ся весь вік наймичкою і стає мученицею для добра дитини. Характер Ганни є отже без міри піднеслійшим, як характер Катерини; вона свою щиру і палку любов підняла до самовідреченя. Єї любов виявляє ся навіть у подробицях з першої хвилини житя єї дитини і не холоне протягом довгих літ та обгортає дитину серед усяких обставин житя щирим ласкавим почуванєм. В „Наймичці“ довів Шевченко в творчости побутових картин до найвисшої досконалости. Та при всім поема „Катерина“ що до творчої ідеї і піднеслого єї замислу має висшу літературну стійність. Живописуючи безталанє Катерини, зображає поет при тім також суспільні відносини на Україні, він дає нам не тілько чудову картину занапащеної долі Катерини, але й яскравий образ тої деморалізації розповсюдненої між народом Москалями, остерігає дівчат перед сею пошестю вношеною між нарід панськими московськими розпустниками, що цурають ся власних дітий. Поема „Катерина“ має отже також національне значінє, коли тимчасом „Наймичка“ є тілько чудовим ідилїчним образом з житя народу, а задля своєї біблійної простоти радше ідїлею, як поемою.

Вперше появила ся „Наймичка“ в II-ім томі „Записокъ о Южной Руси“ Куліша (1857) з передним словом видавця, в котрім він зазначує, неначеб не знав імени автора сеї поеми. „Зміст єї“, каже Куліш, „вельми простий і не похожий на видумку, але краса форми виявляє в нїй творчість висшого степеня. Живопись природи доведена там до чудової докладности і свободи, в котрій мистецтво замітне тілько для вправного ока. Основою поеми поклав автор наївні трогаючі обставини і в тім роді не знаю нїчого красшого нї в одній европейській літературі. Мова поета

сяє всею сьвіжостю і горить усіми красками, які стрічаємо тілько в наших найкрасших піснях з родинного побуту, або в піснях про материнські почуваня і сердешну набожність народу“.

Куліш добре знав, що Шевченко написав „Наймичку“ „ще до свого москальовання“, але вважав, що тоді, коли поет вертав із засланя (1857 р.), незручно булоб виводити єго імя яко українського письменника.

Ідея в „Наймичці“ Шевченка, — се одна з основних ідей поета, оброблювана на ріжні лади протягом єго літературної творчости. Шевченко вважав основою суспільства семю в такім виді, який зберіг ся в українських селах і хуторах, не здеморалізованих посторонними впливами. Семейне, патріярхальне і сумирне житє — се найбільша сьвятість. Нарушенє сеї сьвятости, се найбільше нещастє, найтяжший гріх, що вимагає вельми основного каяня. Пониженє женщини, зрада і знеславленє дівчини, котрій тим способом відбирає ся спромогу правого семейного житя, займає в єго творах більше місця, ніж робота на панщині, визиск, чиновницька кривда, здирства і т. п. Він поборює крепацтво і всяке гнобленє та кривди, але ще з більшим завзятєм виступає проти салдатчини (на пр. в „Катерині“), проти панів-розпустників, що вводили деморалізацію по українських селах і хуторах. Любов хутірного житя, туга за ним і охота живописувати єго красу, була понукою для Шевченка вивести на основі сего ідеалу ідею материньства, одну з найсильнійших у єго творах, в котрих він боготворив становище матери в людськім суспільстві.

В Шевченкових творах пересуває ся довгий сумний хоровід сих мученниць, починаючи „Катериною“, а за нею „Наймичка“, „Відьма“ і богато инших. Поема „Відьма“ основана на улюбленій поетом темі про дівчину зведену розпустником, подібно як і „Катерина“, з тою ріжницею, що тут зводником являє ся дідич. Але хоч „Відьма“ написана ще в добі процвиту Шевченкового таланту, перед єго увязненєм, не дорівнує, правда, двом згаданим в горі поемам, одначе замітна високою ідеєю всепрощеня. З тих поем проглядає думка поета, що Москалї і пани є справниками нещасть бідолашнього люду і тому він буде щасливий, коли не буде їм довіряти та між ними глядіти для себе щастя.

Якнебудь сї поеми не мають полїтичної цїхи, то з них виразно проглядає полїтична думка Шевченка. „Відьма“ має переважно діяльоґову форму і написана ядренною мовою та живописує яскраво поведенє московських панів з підданими.

Безталанє дївчат і материй спричинене моральними й суспільними відносинами на Українї викликало у Шевченка сердечні спочуваня. Він уявляв собі, що:

»У нашім раї, на землї
Нїчого кращого немає.
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим

(Руск. Письм. V. 2. 123.)

і тому він женщину цїнив висше яко матїр, нїж яко щиру подругу. Він бачив добре, що у більшости женщин стояли вельми дорого радощі материньства і що на женщинах страшним способом відбили ся сумні наслїдки крепацтва. В тім високім цїнованю женщини-матери проявляв ся в Шевченкових творах не тілько вплив української народної поезії, в котрій доведена пошана матери до справдїшнього боготвореня, але й власний житєвий досьвід утверджував поета в єго моральних поглядах та неперечно вплив київської громади 40-их рр. Тимто з таким роздратованєм пятнує поет також і в пізнїйших творах написаних на засланю і по повороті з неволї усяких зводників і розпустників, як н. пр. у поемах „Катерина“, „Марина“, „Сотник“, „Титарівна“ і з таким сердечним почуванєм відносить ся до „Маленької Маряни“, порівнує її з маковим цьвітом, з котрим люди пограють ся, засушать і кинуть. Одначе при всїй сердечній чутливости в сих творах Шевченко не впадає в сентиментальність і виявляє в сїм родї поетичної творчости найбільшу саморідність, а в зображуваню бездольних, героїчних жіночих постатий стоїть поруч московського митця Турґенєва, як се признає шведський учений, проф. А. Єнзен.

Історичні поеми. Ґенїй Шевченка обняв поетичною творчостю також історичну минувшину українського народу, а хоч з тої царини маємо тілько дві поеми „Гайдамаки“ та „Гамалїю“ і кілька невеличких рапсодій та епізодів „Іван Підкова“, „Тарасова ніч“, Невольник“, „Вибір гетьмана“, „Розрита могила“, „Суботів“

„Здача Дорошенка“ („Заступила чорна хмара“), „Іржавець“, „Чернець“, „Швачка“, то в дійстности можна до Шевченка віднести слова звернені ним в ославі І. Котляревського, що він „всю славу козацьку, за словом единим, переніс в убогу хату сироти.“ Події на широкій Україні, де „родилась, гарцювала козацькая воля“, ті високі могили, „начинені благородним трупом“, про котрі „кобзарі сьпівають“, манили живу уяву поета. До самої смерти Шевченко високо почитував кобзарські думи, величаючи їх українським Гомером, як засьвідчає П. Куліш. Тим то відчуваючи поетичним почуванем значіне козаччини в борбі о народну волю, вже в перших починах літературної творчости вивів Шевченко ідеальну картину народного кобзаря, поета-пророка. В постати сліпого „Перебендї“, що сьпівав про „Чалого“, про те „як Січ руйнували“, він зобразив народного кобзаря, що в своїх думах голосив давну славу України, котра й Шевченкови розкрила ся в давних могилах розкинених „по скровавленій землї, як по пергаментах“ і дала єму снагу з тих давних могил „правду сьвяту вичитувати.“

Неначеб пригривкою до історичних поем Шевченкових являє ся єго вірш „До Основяненка“, в котрім живописує з молодечим жаром і з тугою за минувшою славою образ бувальщини українського народу. Але хоча сьвідомий того, що „не вернеть ся козаччина, не вернуть гетьмани“, то він певний, що „слава не поляже, а розкаже, що діялось в сьвіті, чия правда, чия кривда і чиї ми діти“. Поет перенятий живою надією, що

„Наша дума, наша пісня
Не вмре не загине...« — і вказує:
»Отде, люди, наша слава,
Слава України.« (Руск. Письм. V. 1. 43.)

Ся пригривка до історичних поем Шевченкових навіяна горячою любовю народу і рідного краю, в нїй бє могутним живчиком національне почуване, а „жива душа поетова“ споглядає сьміливо і погідно в будучину, бо „слава України“

»Без золота, без каменя,
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як Господа слово!« (ibid. 43.)

„З історичними поемами Шевченка, каже проф. В. Антонович, случило ся те, що случило ся з такими творами всїх талановитих поетів, котрі вибрали для своїх писань історичні події. Суспільство одушевлене мистецьким зображенєм минувшини, відчуваючи вірність живописаня історичної доби, приймає часто поему та історичну повість за історичний матеріял, не дбаючи про критичну провірку описаних подій. Так дехто думає, що Палій закінчив житє в Межигорськім Спасї, що Ґонта покарав смертю власних дітий, що Підкова й Гамалія ходили походами на Царгород і Скутару і т. п. Тимчасом Підкова й Гамалія, коли навіть були на сьвітї, не вибирали ся на Царгород і Скутару; поема „Чернець“ основана зовсїм на переказї, що Палій умер у Межигорі, чого не було; є невірности в описї вибору Лободи і Наливайка на гетьмана, а так само є помилки в подробицях у поемі „Гайдамаки“ (н. пр. смерть титаря — подія правдива, але стала ся вона зовсїм не так). Події живописані Шевченком у „Гайдамаках“ тягнуть ся у него майже цїлий рік, а тимчасом вони тривали не більш як два місяцї. Не можна отже поета утотожнювати з істориком: поет — мистець і не єго дїло критично справляти поодинокі події минувшини. Він виводить живий і повний образ доби, оживляє і ставить перед очима читача поодинокі особи, цїлі поколїня; в єго творчости воскресають народи з їх тїлом і душею, з їх почуванями і думками. Словом для митця мало важна фактична точність подробиць, тілько щоби вони були можливі на основі зображуваної ним доби“.

Шевченко отже мимо помилок що до історичних подробиць силою свого ґенія проникнув скрізь густу темряву історичної минувшини і продер грубу завісу, що закривала справдїшню історію та відгадав те, що опісля протягом часу установила історична критика. Деякі черти в Шевченкових поемах показують ся зовсїм вірними, історичною критикою провіреними подіями. Шевченко, як не можна ліпше зрозумів і відчув духа Запорожа, в котрім нарід бачив здійсненє ідеального устрою громадського житя, як се видно з поеми „Підкова“. Подібнож живописав вірно і живо часи руїни у вірші „Наступає чорна хмара“ (Здача Дорошенка) так, що такий погляд і образ можна було собі ви-

творити тілько на основі пізнійше виданої ширшої монографії Костомарова.

Дума »Іван Підкова«. починає ся згадкою давної слави козацької і протиставленєм минувшого гулящого житя козацтва сумній теперішности. На основі сих сумних споминів виступає велична постать отамана Івана Підкови на чолї завзятих Запорожців, що пливуть на човнах по Чорному морю до султана в гості. Ся картина визначає ся чудовим живописанєм і справдї позваляє серцю відпочати.

В поемі »Гамалїя« вивів Шевченко постать неісторичного отамана тогож імени яко тип нестримного завзятя козацтва, котре, як висловив ся М. Максимович, писало на боєвищах збруєю і кровю. В невеликих рамцях подав поет величний образ козацької виправи на Скутару, задля визволу братів з турецької неволї і страшної пімсти на гнобителях. Козацький плач закованих у Скутарі невільників Босфор у синє море на ребрах послав, щоби сю мову у Лиман погнали, а Лиман Днїпрови тую журбу-мову на хвилях подав та збудив Луг і Хортицю: сьпів козацької дружини на байдаках під проводом Гамалїї, страшний образ козацької плати в палаючій Скутарі і веселий поворот з визволеними братами та з богатою добичею — отсе ті мистецькі яскраві картини, що пересувають ся перед очима читача і викликують переміну настроїв, котрим відповідає і розмаїтість у будові вірша, та додає високої стійности сему творови.

Такий страшний местник за кривди заподіяні українському народови, в обороні віри і волї являє ся в бою над Алтою Тарас Трясило в творі »Тарасова ніч«. Кобзар на розпутї висьпівує про криваву минувшину України і єї боротьбу з Московщиною, Польщею та Туреччиною. Яскравою картиною осьвіченого сонцем польсько-козацького боєвища, вкритого трупами шляхти кінчить поет сей твір.[1]).

В сих історичних творах сьвітогляд поета закрашений романтизмом; єго поезія являє ся тугою-журбою по втратї давної козаччини, але на основі народних переказів і пісень славославить він козаків борцями за волю і славу України і надає своїм творам також національну прикмету.

Найбільшою поемою історичною Шевченка — се „Гайдамаки,“ видані (1841) після виходу „Кобзаря“. Сама поема, зложена з 11 пісень, попереджена прольогом (присьвятою) а закінчена епільогом і прозовою передмовою, зображає останні визвольні змаганя українського народу.

---

[1]) Тут описує Шевченко побіду козацького отамана Тараса Трясила в Переяславськім бою (1628 р.) над коронним гетьманом Конецьпольським над рікою Алтою.

Основою сеї поеми послужили криваві події Коліївщини (1768 р.), про котрі поет ще малим хлопцем наслухав ся народних переказів, і оповідань свого діда. Поет зображає проводирів Коліївщини героями, що „встали за сьвятую правду й волю і розкували закований у кайдани народ темний«, виводить страшні сцени різні й руїни, повні драматизму, котрі лагодить ідилїчними епізодами (зустріч сироти Яреми, прозваного опісля Галайдою, з донькою титаря Оксаною) або елеґійними рефлексіями і так зводить контрасти сьвітла і тїни в гармонійну цілість та підносить тим літературну стійність поеми.[1]) Одначе живописуючи се »лихо, гірше пекла«, поет не спочуває жорстоким вибухам пімсти, бачить у тих страшних подіях велику історичну похибку і жалкує, »що тогож батька діти не вміли, не хотіли жити та брата́ть ся«; »серце його болить, як згадає, що старих Словян діти впились кровю« та доходить до тої думки, що й після сих страшних подій »нема правди, не виросла: кривда повиває« — а »Україна на віки, на віки заснула«, »все замовкло«. Висьпівавши у величній поемі криваві події Коліївщини, заохочує поет до братолюбія і додає в передмові до »Гайдамак« отсї слова: »Слава Богу, що минуло! а надто як згадаєш, що ми одної матери діти, що всї ми Словяни. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаютця знову з своїми ворогами, — нехай житом-пшеницею, як золотом покрита, нерозмежованою останетця на віки од моря і до моря словянськая земля!«

Перенятий духом народної поезії, висловив сам поет свій погляд про гайдамаків у вірші „Холодний яр“: „За сьвятую правду, волю розбійник не стане, не розкує закований у ваші кайдани народ темний“. В передмові зазначує Шевченко, що він „за дідом своїм (як се й в епільоґу висловив) розказав козацьку славу так навмання без книжної справи.“

Окрім народних переказів про Коліївщину, відомих Шевченкови, поет неперечно зачерпнув гадку зображеня „Гайдамак“, деякі подробиці і загальний вивід з творів польської літератури, що обрабляли сю тему або доторкували ся сих подій і були відомі нашому поетови (як поема Ґрози „Pan Starosta“, Ґощинського „Zamek Kaniowski“, Ґрабовського „Koliszczyzna i Stepy“, Чайковського „Werny-

---

[1]) К. Шейковський пише: „Поема „Гайдамаки“ виводить цїлу низку величних житевих картин, повних драматизму. Сї сцени можна сьміло поставити поруч найлїпших Шекспірівських сцен. (Опытъ южно-русск. Словаря. Кіевъ, 1861 ст. XIV.).

юга“ [1]). Іменно же поема Ґощинського, що припала до вподоби також і М. Шашкевичеви (задля чого став її перекладати), була особливо близка ідеї нашого поета, позаяк Ґощинський умів перенести ся в сей вік, який зображав, у души почуваня українського народу. Тілько зображенє виходить Шевченка з більшою драматичною силою та оцінка цілої події у Шевченка відмінна, іменно з Чайковським він тім зовсім розходить ся. А що поет не читав, як сам визнає, критичних моноґрафій про добу Коліївщини, то й нічого дивного, що й у сій поемі попадають ся деякі помилки.

Історичним видно́м страшних подій гайдамаччини в р. 1768 було місто Умань у Київщині, а особливо страшні жорстокости діяли ся в уманськім, чигиринськім і звенигородськім повіті. Сі страшні події були викликані суспільними й релігійними відносинами на Україні, але крім суспільних змагань поета проявляє ся також єго національний сьвітогляд, а пробиває ся вже нахил до реалїстичного зображуваня, о аналїзи людського чутя і чисто-психольоґічних питань. епічне оповіданє часто вставляє поет лїричні рефлєксії, котрі переривають спокійний лад епічного твору. Се було впливом не тілько лїричної вдачі Шевченка, але й вдачі українського народу, котрий не витворив чистої епічної поезії, позаяк зображувані події були на стілько близкими дійсности, що мимохіть викликали пряму участь почувань сьпівців і у слухачів. Тим можна пояснити не тілько лїризм „Слова о Полку“ і народних дум, але й історичних поем Шевченкових.

Романтизмом навіяний козацький націоналїзм, у котрім Шевченко глядав ідеалу України, уступив місця реальнійшому поглядови на минувшину в пізнійших творах історичних. У вірші „Розрита могила“ дорікає він Богданови Хмельницькому, що злукою України з Московщиною Переяславськім договорі 1654 р.) „занапастив вбогу сироту Вкраїну“ (у вірші „Суботів“), „а Москалики могили розривають та грошей шукають“ і тому у вірші „Чигирин“ кличе:

---

[1]) Так само Шевченкова „Хустина“ нагадує Чайковського „Swanie Zaporożca“, а „Гамалїя“ своїм кольоритом — повісти Чайковського „Wyprawa na Carogród“ і „Skałozub w zamku siedmiu wież“, хоч Шевченкови були відомі сї події і з народних дум та історичних творів.

»Спи, Чигрине! Нехай гинуть
У ворога діти!
Спи, гетьмане, поки встане
Правда на сім сьвіті!“ (Руск. Письм. V. 1. 105.)

а підчас останнього побуту в Переяславі (в серпні 1859 р.) вельми згірдно відкликнув ся до Б. Хмельницького.

Пізнійші визвольні змаганя України не найшли відгомону в Шевченкових творах; про Мазепу і Полуботка згадує тілько принагідно, а про наслідки нещасного полтавського бою (1709 р.) натякає тілько мимоходом у вірші „Іржавець“, як із Січи Запорожці Матір-Божу взяли із собою на нове-горе Запороже і як потім вернули ся та в Гетьманьщину принесли образ Пречистої і поставили в Іржавці в мурованім храмі: „Отам вона й досі плаче та за козаками“. Зате козацьке завзятє хвастівського полковника Семена Палія, засланого Мазепою на Сибір, викликує щире спочуванє поета в чудовій картині прощаня Запорожців із сьвітом після бурливого житя у поемі „Чернець“.

Відгомін давної козаччини після єї занепаду відбив ся в поемі „Невольник“, написаній з живим спочуванєм нещасній долі приймака Степана, висланого старим козаком на Запороже, а відтак осліпленого в ясирі і одруженого з козачкою Яриною.

Національно-політичні твори. Реальний напрям у пізнійшім оцінюваню змагань козаччини насунув Шевченкові питанє: „хто взяв волю України?“ і на основі дальшого роздумуваня над минувшиною народу, як і під неперечним впливом польської і московської революцийної літератури та змагань російських декабристів до знесеня крепацтва і заведеня рівноправности всїх верств суспільства проявило ся у него ворогованє супроти царизму, яко головного жерела злиднів українського народу. В такім настрою написав він національно-політичні поеми „Сон“, „Кавказ“ і „Великий Льох“ та сатиричний вірш „Юродивий“.

Поему „Сон“ написав Шевченко під неперечним впливом Міцкевичевих творів [1]), а в части й під вражінєм Дантового „Пекла“, одначе жива уява і висока ідея надали само-

[1]) Головним взірцем служили єму „Petersburg“, „Improwizacja“ II ч. поеми „Dziady“ і сатиричний образ „Przegląd wojska“, а в деяких подробицях і Пушкина „Мѣдный всадникъ“.

рідности й величности сему творови, в котрім поет глянув глибоко в тогочасний суспільний побут. В яскравих картинах сего земного пекла у фантастичнім леті понад землею з України в Петербург поет виводить людські злидні, котрі викликують у него почуваня глибокого жалю, гірке глузоване або роздратоване, так що рад би полетіти „високо-високо за синії хмари, де сьміху людського і плачу не чути“.

Поема „Сон“ є з національного становища обжалованем темного царства за кривди України, а хоч недостає їй епічного спокою і суцільности образів, то вражінє єї могутне.

До найвисшого степеня поетичної творчости в національно-політичнім напрямі підняв ся Шевченко в поемі „Кавказ“, присьвяченій памяти зукраїнщеного Француза, приятеля поета, ґр. Якова Бальмена, борця за волю України висланого з російським військом на Кавказ, і там убитого Черкесами.

Кавказ представляє ся поетови огнищем людського горя і визвольних змагань, де чимало полило ся крови, де й приятелеви Шевченка

»Не за Україну,
А за її ката довелось пролить
Кров добру, — не чорну: довелось запить
З московської чарки московську отруту.“
(Руск. Письм. V. 1. 111.)

Відтак звертає ся роздратований поет проти царської системи, що проливає ціле море крови й сліз та показує тільки, як і тюрми мурувати, кайдани кувати: поет пятнує все фарисейство, лицемірство і змаганя до наживи, одначе при всім отім не вдає ся в розпуку, бо вірить в те, що »не вмирає наша правда, не вмирає воля« — »не скує душі живої і живого слова«, і тому кличе до лицарів:

»Боріте ся — поборете:
Вам Бог помагає:
За вас сила, за вас воля
І правда сьвятая!« (ibid. 109.)

Сего погляду на царську систему не змінив Шевченко до самої смерти і остав вірним своїм молодечим ідеалам та ще в часі повороту із засланя написав у Нижнім Новгороді вірш з п. »Юродивий« (частину задуманого твору), в котрім пятнує чиновницьке і салдатське фарисейство, гноблене правди й волі, гонителя жестокого, безбожного царя, творця зла і в сім роздратованю питає ся:

— — Коли
Ми діждемо ся Вашинґтона
З новим і праведним законом?«

із глибокою вірою й надією заповідає:

»А діждемось таки колись!« (Руск. Письм. V. 2. 257.)

Як у „Кавказі“ в малих рамцях дав нам Шевченко огнистий політичний образ боротьби проти „темного царства“, найкрасше сьвідоцтво щирого людського чутя поета високої поетичної і мистецької стійности, так у творі ширших розмірів з н. „Великий Льох“, названім містерією, містично навіянім, поет віщим духом вказав на будучу волю України. Вже у вірші „Розрита могила“ дорікає поет, що Москаль могили розриває, „риє, розкопує, не своє шукає“, що „на четверо розкопана, розрита могила“ і „як би то найшли те, що там схоронили, старі батьки — не плакалиб діти, мати не журилась,“ а у вірші „Могила Богданова“ („Суботів“) згадує, що „стоїть в селї Суботові, на горі високій домовина України, широка, глибока — отто церква Богданова!“ і вказує на те, що Москалї „могили вже розривають та сьміють ся з України“. Але поет картає сих чужих людий, щоби не сьміялись, бо „церква-домовина розвалить ся... а зпід неї встане Україна і розвіє тьму неволї, сьвіт правди засьвітить і помолять ся на волї невольничі діти.“

Головним мотивом містерії „Великий Льох“ є думка про розриту могилу, се „малий льох в Суботові Москва розкопала, великогож того льоху ще й не дошукалась“ — а сим великим льохом є „на горі високій церква домовина“. Коли отже Москалї сей льох розкопають, „церква розвалить ся, а зпід неї встане Україна і розвіє тьму неволї“.

В отсім то льоху, в отсій домовинї, як висловлює ся поет в иншім місцї:

»Отсе воля спить.
Лягла вона славно, лягла в купі
З нами козаками« — (ibid. 130.)

отсе той скарб, що нам старі батьки схоронили“, а як би найшли той скарб, себ то волю, „не плакалиб діти, мати не журилась“. Поет вказував отже віщим духом на се, що Україна не пропала на віки, що вона встане а з нею „воля і розвіє тьму неволї, сьвіт правди засьвітить і помолять ся на волї невольничі діти“.

Правда і воля були метою змагань поета тому, що правда є ідеалом житя і до неї лине житє, вона одухотворює житє. Сими змаганями була проникнута творчість Шевченка, особливо в другій половині, а се виявляє ся наглядно в поемі „Неофіти". Коли Шевченкови блиснула надія повороту із засланя на волю, віджив єго віщий дух і тоді написав він у формі алєгорії політичну поему „Неофіти".

Се яскрава картина страждань з перших часів християньства за часів Нерона, стражданя Римлянки-матери, котрої сина, наверненого сьв. Петром на християнську віру, разом з иншими неофітами кинено на поталу хижим зьвірюкам у Колїзеї, а опісля розшматованого трупа у Тибр на жир рибам. Нещасна мати осталась одна на березї, дивилась, поки не осталось живого слїду на водї, і »тяжко-страшно заридала та помолилась в перший раз за нас Розпятому, а слова Єго живії в душу приняла і на торжища і в чертоги істинного Бога слова правди понесла.«

В сій алєгоричній поемі Римлянка-матїр — се Україна а єї син Алкид — се син України, замучений в царській неволї. В поемі оповіданє подій рішуче, коротке, виразисте, ледви намічене, а в нїй перемагає лїричне живло, бо поет ледво здержує своїм блискучим епічним ладом пориви кипучого пророчого гніву і виливає свою горесть такими словами, що громом несуть ся понад головами розпинателів; особливож прольог до поеми написаний в крайнїй душевій горести.

Якнебудь що до мистецького викінченя „Неофіти" не дорівнують иншим творам Шевченка, а недостача кля́сичного образованя спричинила деякі похибки в подробицях, всеж таки величне й ідеальне зображенє матери-мучениці додає великої епічної ваги поемі і з того погляду а також задля ядренности мови і великого богатства глибоких думок „Неофіти" можуть станути поруч найвизначнійших того рода творів всесьвітного письменьства. В особі Алкида, сина України, скриває ся саме я поета, що з жорстокої волї царя-мучителя загибає, а мати-Україна аж після єго смерти переймає ся словом правди і волї, яке голосив поет.

Шевченко — апостол правди, учитель людства. Визначною прикметою Шевченка була незвичайна єго смирність яко письменника і в смирности на склонї свого віку дивував ся він:

»...чому не йде
Апостол правди і науки?« (Руск. Письм. V. 2. 250.)

хоч в дійсности він сам став не тілько народним український поетом, але й всесьвітним генієм, учителем і сьвіточем людства, апостолом правди і науки. Шевченко був справді не тілько національним поетом українського народу, він переняв ся не тілько ідеєю єго волї і рівноправности, але й ідеєю правди і волї всего людства. Він був глибоко перенятий релїгійними почуванями, а Біблїя була найбільш улюбленим читанєм єго, не тілько яко мученика за волю, в часї засланя, але й з самого малку. У него сильнїйше проявляє ся любов ближнього, як пімста, в страждущих і поневолених бачив він братів, а єго твори навіяні любовію і тугою в змаганях до вирівнаня всїх національних і суспільних суперечностий, до загальної свободи і братолюбія. Релїгійні почуваня витиснули виразне знамя на єго творах, а на чолї їх часто наводить він слова сьв. Письма, переспівує псалми Давидові або твори великих ізраїльських пророків. Легко отже зрозуміти, длячого такій глибоко релїгійній вдачі Шевченка припали до серця змаганя Кирило-Методіївського Братства, котре мало релїгійний підклад. Душа єго линула до змагань сего Братства не тілько з загально людских почувань, але й із словянського братолюбія. Він був перенятий ідеєю словянофільства в ідеальнім розуміню Коляра і єго ровесників та не відчував ненависти анї до московського анї до польського народу, а навпаки і серед Москалів і Поляків мав щирих приятелів та покровелїв, і добре бачив, як тут і там широкі верстви народні були заневолені.

В Кирило-Методіївськім Братстві був він речником словянофільства, основаного на рівноправности і внутрішній свободї, а в присьвятї Осипови Шафарикови, посилаючи єму поему „Єретик або Іван Гус", висловив погляд, щоб „усї Словяни стали добрими братами і синами сонця правди." Коли Нїмота „семю Словян розєдинила", прославляв Шевченко сего чеського вченого, що прозрів у попелї глибоко огонь добрий сьмілим серцем, сьмілим орлиним оком і засьвітив сьвіточ правди, волї, — перелїчив трупи, а не Словян і о диво! трупи встали і очи розкрили і брат з братом обняли ся і проговорили слово тихої любови."

Поема »Іван Гус“, зложена з VI-ти частин, окрім того, що має деякі історичні помилки і недокладности, не визначає ся високою мистецькою стійностю, бо поет не вспів задержати епічного супокою, але замітна яко огненний протест проти насили сумліня і зображає реформаторські змаганя Гуса в боротьбі з папством та з православного становища[1]) голосить ідеї суперечні з доґмами католицької Церкви. Поема кінчить ся ославою Гуса спаленого на кострі.

Одначе при всім одушевленю словянським братолюбієм Шевченко не забував народно-політичного і суспільного положеня якраз супленінниками гнобленого українського народу. Єго „Дружне посланіє до мертвих і живих і ненароджених“, написане в поучнім тоні, не доторкує ся болючих ран українського народу, а подає реальні погляди про народне і просьвітне відродженє земляків, свобідне від романтичного козако- і словянофільства.

„Очистив він історію від усякої омани правдивим і високим духом народним,“ каже Куліш, і вказав шлях до відродженя України з сучасного занепаду; а на місце високопарних фільософічних і словянофільських теорій висуває щиру любов народу та взиває земляків подавати народови справдішню просьвіту і науку, накликує до любови »найменшого брата«, а невірних синів України до поправи, »бо настане суд — і не буде кому помагати«, і »на віки прокленетесь своїми синами«. Він взиває земляків: »Не дуріте ваших дітий, що вони на сьвіті на те тілько, щоб панувати«, та щоби не перли ся на чужину »шукати доброго добра«, бо »нема на сьвіті України, не має другого Дніпра«. Поет після докорів зроблених землякам сам мирить ся з ними і в імя правди і добра народу взиває до любови, а тоді, »забудеть ся сромотня давная година і оживе добра слава, слава України«.

Поезія Шевченка проникнута до глибини релігійно-моральними мотивами. Серце поета навіяне смиренєм і надією спасло єго перед зневірою і розпукою, що хиба деколи під впливом важких условин єго власного житя і народу проявляла ся в єго творах. Головною підвалиною єго поезії являють ся родинні мотиви, семя-родина — се головне єство поезії, а що підвалиною семї є мати і діти, отже сї мотиви пронизують найкрасші твори Шевченкові, зовсім в дусі народної поезії, в котрій правда названа матерю рідною, а мати правдою вірною, в образї матери проявляє ся

[1]) Зміст поеми зачерпнув Шевченко з твору московського письменника Палаузова.

найбільша сила моральна, сила любови. Найвисше торжество любови бачить Шевченко в материнськім чувстві; мати — се символ грядучого торжества любови і правди на землї. Шевченко віщим духом відчув велике посланництво матери. І як Шевченко окрім инших поем зобразив у „Неофітах“ величний ідеал матери взятий з народного житя, реальний, як значна частина єго поетичної творчости, але піднесений єго натхненєм, так бажав він дати прообраз матери в поемі „Марія“, що мала бути справдїшним акафистом перед образом матери материй — Пр. Діви Марії. Бажанє се проявило ся у Шевченка ще на засланю, коли він одиноку відраду находив у читаню сьв. Євангелія, і як зазначує у дневнику, думав аналїзувати серце матери по житю Пр. Д. Марії, непорочної матери Христової, як знов було другою єго думкою живописати образ Розпятого єі Сина.

Поему „Марія“ написав Шевченко 1859 в Петербурзі протягом 16 днїв, коли то після повороту із засланя проявляв ся у него незвичайний підем релїгійного духа. Сей твір є наглядним доказом, що десятилїтна страшна неволя не тілько не зломила єго духової сили, а навпаки дала єму спромогу підняти ся до давної висоти поетичної творчости і дати твір ідилїчний, оден з найкрасших єго писань. Поет, як засьвідчають єго поетичні твори і дневник писаний під конець неволї, був перенятий основними християнськими правдами і в поемі „Марія“ головно держав ся євангельського оповіданя. Одначе плястичні форми і комбінації гадок, у які поет прибрав свої зображеня, він переняв вчасти з апокрофічних переказів і деяких ікон, як се бачимо із закінченя поеми, похожого на закінченє „Неофітів“. А хоч він не порвав з догмами Церкви і не перестав бути християнином, відступив у сїй поемі найдальше від євангелія і оболік сьвяту Родину прикметами сільського житя і семї на Україні, та в чудових образах і з ніжностю біблїйного оповіданя живописав ідилїчне житє сьв. Родини, непорочне материньство Пр. Діви і Різдво Спасителя.

Перенятий глибокою боязнию Божою, хоч надломаний десятилїтною неволею, держав ся Шевченко бадьоро ще після повороту із засланя. Власне єго житє і здоровлє було розбите, надії на тихе родинне огнище розвіяли ся,

а всеж таки поет вірив у красшу будучину своєї дорогої України. Хоч Шевченко проповідував потребу національного розвитку українського народу, був він далекий від національної виключности, вузкого націоналїзму, загорілости й ненависти. У великій семї народів, основаній на підвалинах повної волї і рівности, не повинно бути національної, суспільної і полїтичної незгоди і боротьби, бо де

„Врага не буде супостата,
А буде син і буде мати
І будуть люди на землї, — (Руска Писм. V. 2. 245.).

там не може і не повинно бути нерівности і гнобленя, а тим самим не може бути вороговання і ненависти. Певний і сталий у своїх поглядах і переконанях, Шевченко дивив ся на призванє письменника як на високу громадянську службу і цінив також особливо людий, що вміли високо держати прапор національного і людського достоїньства.

Лїрична творчість Шевченка. Коли поет перед засланєм або перед визволенєм дав нам більші твори, в котрих доторкнув ся дійсности в національно-полїтичнім і суспільнім напрямі, то в часї неволї не було в него снаги думати про таку широку творчість. Під впливом непривітних обставин неволї вдумує ся він глибше сам у себе, заглублює ся у своє нутро і виливає на папір свою журбу і своє горе.

„Уже й гуляю
По сім Аралу, і пишу́,
Віршую нищечком, грішу,
Бог-зна колишнії случаї
В душі своїй перебираю
Та списую, щоб та печаль
Не перла ся, як той москаль
В самотню душу“. (ib. V. 2. 14.).

Тодї то́ писав він лїричні пісні, вчасти особистого змісту, але й з широкою полїтичною та суспільною закраскою, а сей лїричний настрій зміцняє ся і розширює ся після визволеня з неволї в останних роках єго житя. В тих лїричних творах підняв ся поет до найвисших ідей, до яких дійшло осьвічене Христовою наукою людство, в них проявляє ся бажанє свобідного, нічим неспутаного житя і розвитку кождої одиниці і всего суспільства та народу, любови людства, змаганє до того ідеалу, котрому він остав вірним до скону. Вельми також замітно, що під конець свого житя

і поетичної творчости поет звернув ся до релігійних тем („Неофіти“, „Марія“, „Царі“, пересьпіви єврейських пророків і псалмів).

Все житє Шевченка і вся єго творчість не відривала ся ані на хвилину від України. В усїх своїх думках і почуванях линув він на Україну, там зачали ся єго думки, всї вони звертали ся до рідної землї, вся єго туга й надія, проклони й благословеня горіли й пламеніли коло рідного краю. Все єго житє, як він сам висловив ся, було частиною історії єго рідного краю, єго народу. Та хоч більшу частину свого житя прожив він по волї й по неволї поза межами України, рідний край не сходив єму з думки, згадки про рідний край розважали єго в тяжкій неволї, на самотї, в горю і розпуцї:

»У моїй хатинї, як в степу безкраїм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить;
У моїй хатинї синє море грає,
Могила сумує, тополя шумить,
Тихесенько »Грицяц« дївчина сьпіває...« (ib. V. 1. 157.)

Він бачить усю красу рідного краю, памятає всю славу України, але й се знає, що остало з тої великої слави. Крепацтво, неволя, горе та лихо без краю остало ся дїтям України і коло тих „малих, німих рабів“ покривджених, що остали за часів поета з великої минулої слави України, нема нікого, ніякої помочи, ні оборони, крім рідного слова, що єго Бог поставив „на сторожі коло їх“. Із того слова Шевченко викував

»До старого плуга
Новий леміш і чересло«, (ib. V. 1. 104.).

та став орати „переліг той“ і сїяти на ньому „свої щирі сльози“, засївати на ньому сьвяту надїю, що ніколи не вмирає. Він „кровю та сльозами“ мережає своє „горе на чужинї“, він хоче „жить на сьвітї, волочити в неволї кайдани“, втїшає себе надїєю:

»Може ще я подивлю ся
На мою Украйну«. (ib. V. 2. 49.).

Оті покривджені „німі раби“, серед котрих виріс Шевченко, стояли до смерти перед єго очима, заступали єму своїми сумними постатями і сонця сьвіт і радощі житя, — вони стали єго сьвятинею, він віддав їм усю безмежну лю-

бов, якою переняте було єго серце до рідного краю, їх муки розжарили в єго душі той великий огонь пророчого гніву проти людської кривди, що невгасимо горить і палає в єго творах. І здає ся, що не самітне серце поета стогне і любить, проклинає і благословляє, але що єго устами говорить весь нарід. Шевченко взяв у рідного народу єго слово і те слово стало:

»Неначе срібло куте-бите
І семикрати перелите
Огнем в горнилї«. (ib. V. 2. 227.).

Шевченко переняв у народу надію на красшу єго долю і подав єму у своїх творах сьвітові ідеали того будучого часу, коли не буде кривди і неволї, а „будуть люди на землї“. Він переняв у народу єго сьвяту, невмирущу віру в правду і волю, в ту правду, що

»повинна буть, бо сонце стане
і осквернену землю спалить«! (ib. V. 2. 249.).

та вказав шлях, яким до сеї правди простувати. А перший шлях до сеї правди — се любов рідного краю — України:

»Свою Україну любіть,
Любіть її во время люте,
В останню тяжкую мінуту
За неї Господа молїть«. (ib. V. 1. 62.).

А другий шлях — се любов усїх людий:

»Любов, і кротость, і добро,
Добро найкрасшеє на сьвітї —
То братолюбіє!« (ib. V. 2. 278.).

А третїй шлях — просьвіта, наука, „слово розуму сьвятого“. Шевченко переняв у народу єго чудові піснї, думи і перекази, що неначе степові квітки розкидані росли на народнїй ниві і віддав єму великий сніп найкрасших пахучих цьвітів у своїх творах, зібраний і звязаний могутним генієм. Він був другом і братом свому рідному народови і вивів єго з безвістий на широке сьвітове поле, положив непохитні підвалини до народного відродженя, впровадив український нарід у семю культурних народів, довів єго до обітованої землї, — до волї; він знав, що воля настане, що воля йде, він причував, що

...»Сонце йде
І за собою день веде«, (ib. V. 2. 248.).

дарма, що єму самому не поталанило, як колись Мойсеєви, дожити знесеня крепацтва, а довело ся умерти на межі обітованої землї, за тиждень до оповіщеня волї.

„Назар-Стодоля“. В другій добі своєї творчости написав Шевченко драму („малороссійскую дѣю“) в 3 діях з н. „Назар Стодоля“ [1]). Московський єї текст зладжений був для аматорського театру та обидві рукописи передав задля збереженя одному з приятелів, від котрого сей твір дістав ся редакції „Основи“. Нема, правда, в сім творі справдїшньої драматичної завязки (II і III дія являє ся тілько яко накидок), а розвязка виходить задля того зовсім несподівано. Одначе характери деяких дієвих осіб, іменно Назара і єго товариша Гната зобразив поет справдї мистецькою рукою тай зустріч в 3-ій дії Назара з Галею, донькою сотника, котрий хоче її віддати за старого чигиринського полковника, зображені з великим драматичним хистом. Недостачі сего твору можна пояснити сею обставиною, що поет не мав опісля нагоди викінчити свого твору (особливо II і III дії) написаного протягом 16 днів.

Шевченкові писаня в московській мові. Окрім українських творів писав Шевченко (особливо на засланю) дещо московською мовою: окрім „Назара Стодолї“ „Дневникъ“ або „Записки“ в неволї, поеми і повісти [2]). В сих творах не блиснув талант поета таким ясним сяєвом, як в українських, а всеж при всїх недостачах і невикінченю проявляють ся в них признаки великого єго таланту: вірність характерів, глибина і благородність гадок та почувань, живість описів та богата живописність. Окрім того мають сї твори чимале значінє для означеня повноти сьвітогляду Шевченка, розвитку єго мистецької і поетичної вдачі і подають цінні подробиці до єго житєписи. Московські поеми і повісти Шевченка — се не стілько повісти, скілько особисті спомини, портрети людий, з котрими доводило ся зустрічати поетови, живописні картини любого єму українського побуту й української природи.

---

[1]) Ся драма напечатана вперше в „Основі“ 1862. IX. Чудову музику до пісень сеї драми написав Петро Ніщинський („Вечерниці“).

[2]) Сї писаня появили ся накладом „Кіевской Старины“ з н. „Поэмы, повѣсти и разсказы Т. Г. Шевченка, писанные на русскомъ языкѣ“ Кіевъ 1888. Дещо з того переложено опісля українською мовою.

Музикальність і живописність Шевченкових творів. Читанє поетичних творів Шевченка насуває нам мимохіть помічене, що природа України, до котрої він горів такою пламенною любовію до останнього тху свого житя, відсьвічує ся з них з усіма єї величними явищами, що вона є жерелом і невичерпаною криницею натхненя та пружиною творчости ідеального сьвіта образів. Ні довголітна блуканина по чужих землях, ні Петропавлівська кріпость, ані десятилітне засланє в оренбурських і новопетрівських пустарах не мали сили затерти сї рідні краєвиди у вражливій душі поета. Богата творча уява заступала єму місце прямого помічуваня, а в єго „Кобзарі“ розсипана безліч жемчугів чудового відтворюваня рідної природи. При читаню Шевченкових творів кидає ся в очи незвичайна схожість мистецького ладу в творчости поета з ладом зображуваня картин з природи в українських народних піснях. Живість, краса і простота мистецьких образів, прибраних музикально-словесними виразами насуває мимохіть домаганє підобрати до многих поетичних творів відповідні напіви. Тимто чимало митців музики черпало своє натхненє з творів Шевченка, бо українська мова взагалі, а зокрема мова Шевченкових творів на стілько милозвучна, мельодийна, здатна до вияви найріжнійших настроїв і почувань, що знавці мов і музики ставлять її поруч італійської. Вжеж і сам Шевченко знав силу народних пісень та умів їх так сьпівати, як засьвідчає Куліш з нагоди свого весіля, що рівного єму сьпіву не чув він ані в столиці, ані на Україні, бо Шевченко, яко великий мистець слова, глибоко відчував і розумів справдішню натхнену музику. Вже поезія Шевченкова сама по собі є справдішньою музикою, — то тихою, пестотливою, чарівною, то молитовною, благальною, покаянною, то бурхливою, сердитою, грізною. Самою злукою словесних звуків умів великий поет надати своїм творам високої музикальности, витворити певний настрій та перенести читача в ту обстанову, серед якої відбуває ся дія. Чарівна музикальність Шевченкового слова, ріжнородність єго душевних переживань звернула ще за житя поета увагу музичних митців на „Кобзаря“, між тими опісля першого митця М. Лисенка, і з того часу сотні великих і дрібнійших творів написано на слова Шевченка, так що перегодом може ви-

творити ся справдїшня українська опера, що так захоплювала слухачів на весїлю Кулїшів.

Так само, як Шевченко-поет своїм творам умів надати високої музикальности, так Шевченко-живописець мав великий вплив на живописність своєї поезиї. Великий любитель природи мав він бистрий зір митця-живописця для явищ природи і незвичайний хист живописати природу словами. Чарівна краса одушевленої природи України відсьвічує ся і мигтить у народних піснях і сї піснї були для Шевченка взірцевою школою для розвитку естетичної краси. Мало що не на кождій сторінцї „Кобзаря“ живописує поет високо-мистецькі картини природи України, називаючи її земним раєм, а красу сего земного раю доповняє тихе щастє людий:

»Зацьвіла в долинї
Червона калина.
Нїби засьміялась
Дївчина-дитина.
Любо, любо стало:
Пташечка зрадїла
І защебетала...
Почула дївчина
І в білій свитинї
З біленької хати
Вийшла погуляти
У гай на долину.
І вийшов до неї
З зеленого гаю
Козак молоденький.
Цїлує, витає,
За руки хватає.
І йдуть по долинї
Тихою ходою
І йдучи сьпівають,
Як дїточок двоє;
Під тую калину
Прийшли, посїдали
І поцїлувались...
Якогож ми раю
У Бога благаєм?!«

(Руска Письм. ib. V. 2. 122.).

Оттак наглядно, високо-мистецьки і правдиво оброблені подробицї сего образу; поет не оповідає, але живописує сей образ, де краски зміняють простий, музикальний вірш. Шевченко був отже рідким прикладом любителя і вибранця природи, котра єго вивінувала двома талантами: великим талантом поета-митця і перворядного живописця.

Незвичайно простим і справдї народним ладом живописує поет картину, що розкриває ся з високого берега Днїпра:

»Іду я тихою ходою,
Дивлюсь — аж он передо мною
Неначе дива виринають:
Із хмари тихо виступають
Обрив високий, гай, байрак;
Хатки біленькі виглядають,

Мов діти в білих сорочках
У піжмурки в яру гуляють:
А далі сивий наш козак
Дніпро з лугами виграває,
А онде, онде за Дніпром,
На пригорі, ніби капличка,
Козацька церква невеличка
Стоїть з похиленим хрестом«. (ib. V. 2. 63.).

Але коли Шевченко думає про людий сих чарівних сіл українських, то часто живописаний ним образ зміняє свою ідилїчну красу під впливом злиднів по тих хатах, бо поет спочував горю і злидням своїх земляків, а задля того в єго творах мало де стрічаємо чисто сільську ідилю. Та деколи і погідна картина виринає в єго живописаню сільського побуту. Так н. пр. коли поет сидів у 1847 році в Петропавлівській кріпости, уявляв він собі український вечір — „Садок вишневий коло хати“, в котрім плястичність, яркість і простота в обрібці подробиць злучена з реалїзмом живописаного ним образа. Сей твір є наглядним доказом могутної творчої уяви поета, подає неосяжно чудові, живі і наглядно мистецькі образи, так що маємо вражінє, неначеб до нас долїтав запах вишневого цьвіту, сьпів соловейка, перед нашими очима виступає семя за вечерею коло хати, а відтак спляча коло хати дітвора з материю. Се чудовий образ родинного раю, про який так тужливо мріяв наш поет.

Як Шевченко в справдїшне мистецькім творі умів заразом реально передати в усїх подробицях образ, який можна побачити денебудь в українській місцевинї, можна впевнити ся із слїдуючої високомистецької картини, написаної поетом у Петербурзї (1860 р.):

»Над Дніпровою сагóю
Стоїть явір між лозою,
Між лозою з ялиною,
З червоною калиною.
Дніпро берег рие, рие, [1])
Яворові корінь мие;
Стоїть старий, похилив ся,
Мов козак той зажурив ся —
Що без долї, без родини
Та без вірної дружини, —

[1]) Тут поетови знаменито вдала ся алїтерація з підмогою звука р.

Без дружини, і надії —
В самотині посивіє!
Явір каже: »Похилю ся,
Та в Дніпрові скупаю ся«.
Козак каже: »Погуляю,
Та любої пошукаю«.
А калина з ялиною
Та гнучкою лозиною,
Мов дівчаточка із гаю
Вихожаючи сьпівають —
Повбирані, заквітчані
Та з таланом заручені,
Думки-гадоньки не мають —
Вють ся, гнуть ся та сьпівають«. (ib. V. 2. 265.).

Се дійсно фотографічно реальні картини, хоч при тім визначають ся чарівним мистецтвом. Реалїзм мистецьких образів схожий тут зовсїм з дійсною реальностю справдешних явищ природи, а такі образи міг словами живописати тілько поет, надїлений бистрим і природним оком живописця.

Так само у вірші „За сонцем хмаронька пливе“ (приладженім до сьпіву М. Лисенком) виявила ся ґенїяльна здібність поета в перетворюваню щоденних явищ природи в справдїшні незвялимої краси жемчуги мистецької творчости.

Такими мистецькими творами сповчяв Шевченко не людську, а божественну задачу справдї великого митця: в сьвящені хвилї натхненя продовжав він дїло творчої сили природи.

Лїтературне й історичне значінє Шевченка. Шевченко зробив своїми нечисленними творами рішучий перелім не тілько в письменьстві, але й в історичнім розвитку українського народу. Він вніс живі і нові ідеї в українське письменьство, опер єго на міцних несхитних підвалинах і тому має перворядне значінє в історії — не тілько українського письменьства, але й в історії українського народу, єго вікової боротьби за волю, за права чоловіка і людства. Шевченко положив підвалиною нашого народного житя ту ідею людства, яка зберегла ся в нашім народї під простою сермягою, в народї згнобленім неволею і крепацтвом — і се історичне житє українського народу, єго віковічну боротьбу за волю, рівноправність та достоїньство цїлого народу і всего людства. Шевченко надав нового розуміня нашому

народному житю, на основі котрого стає ясним і зрозумілим наше народне відродженє, котрого сторожем являє ся правда і наука, а єго ідеалом самостійне житє українського народу в українських землях. Така Україна оживотворена Шевченковим ідеалом має свою будучину і в Словяньщині і для житя й розвитку Словяньщини, а на струях правди і волі попливе човен житя і розвитку Словяньщини широкими вітрилами свободи всїх Словян до добра людства.

Яка не булаб дальша доля українського народу, історія все зверне ся до Шевченка, як що вона тілько заговорить про минувшину України. „Як же коли небудь, каже влучно Костомарів, нащадки українського народу, довго страждавшого і пониженого, будуть користувати ся повною людською свободою і добутками людської цивілїзації, тодї згадувати муть долю прожиту їх предками, а при тім з великим поважанєм поминати муть Шевченка, сьпівця недолї їх предків, що добивав ся для них свободи родинної, суспільної і душевної та разом з ними страдав душею і тїлом, думкою і дїлом“.

Шевченко не тілько велитень української поезії і перший великий поет Словяньщини, але своїми творами в боротьбі за правду і волю всего людства здобув він собі соняшне місце у всесьвітнім письменьстві. Єго твори присвоїли собі перекладами не тілько всї словянські народи, але й перекладені многими західно-европейськими мовами викликали вони незвичайне вражінє і здобули собі високу цїну саморідним змістом і ладом та чарівною красою. Визначний шведський учений проф. А. Єнзен назвав Шевченка не тілько народним поетом, але й всесьвітним ґенієм і сьвіточем людства. Шевченко весь свій вік пламенним словом провадив боротьбу, натхненим пророчим словом заклика́в людий на союзників і помічників до сеї боротьби за правду і волю та вижидав „апостола правди і науки“, не знаючи навіть, що в дійсности сам став тим апостолом і учителем людства. В єго творах, неначе дорогоцїнні самоцьвіти-жемчуги, розсипані засновки науки і вихованя, просто та зрозуміло і дитинї і мудрцеви, подані для нашого народу і всего людства. В своїх творах розсїяв він таке велике богатство дорогоцїнних гадок, що потреба труду цїлих поколїнь, щоби зібрати богате жниво з тої ниви долею политої,

засіяної не словом але розумом. Шевченко витичив у своїх творах величні ідеали вихованя народу і людства, вказав дійсне єство і мету вихованя і тим витиснув таке знамя на нашім народнім розвитку, що ми, почавши з єго появою на ниві українського письменьства, сей розвиток нашого народного житя не можемо інакше назвати, як Шевченківською добою. Одначе значінє Шевченка і єго діяльности тим ще не вичерпує ся, бо хоч доба єго діяльности належить вчасти вже до минувшини, то ся минувшина так ще близка теперішности, що з нею лучить ся тисячними звязками. Нема сумніву, що се, що можна би назвати змістом образованя і основою розвитку теперішности, має у великій мірі свій корінь у сїй сьвітлій добі, котра почала ся з появою „Кобзаря“, але не закінчила ся єго смертю та остає дальше під єго могутним впливом.

Пантелеймон Куліш найвизначнійший зпоміж Кирило-Методіївців, третій з української трійці діяч, неперечного і притім многосторонного історичного значіня, ненастанного умового труду, посуненого до-самовідреченя, подвижник, перенятий горячою любовю України і свого народу.

Молодий вік П. Куліша. Куліш родив ся 27. липня (8 серпня) 1819 в місточку Вороніжі, в Чернигівщині. По батькови й матери походив він із старого козацького роду та вирастав серед чисто-народного українського побуту і старосьвітських поетичних переказів та звичаїв, що стали опісля в єго вельми чутливій і вражливій вдачі основою єго діяльности. Великий вплив на розвиток єго ума й уяви мала мати, що вміла безліч старосьвітських пісень та переказів, а до того добре знала біблію і церковну службу. Великий вплив на малого Куліша мала також сусїдна заможна дідичка Уляна Мужилівська, звеличана ним у повісти „Уляна Терентьевна“ неначеб другою матерю, що своєю саморідною вдачею засіяла в єго души зерна ідеалізму. За єї порадою віддав батько молодого Куліша до Новгородсько-Сіверської ґімназії. Наука йшла спершу тупо, бо не розумів він московщини, як же почав розуміти учебну мову, став першим учеником. Уже змалку проявило ся у него ніжне естетичне почуванє та мистецький хист до живописи, а ся єго вдача визначила ся опісля в письменьстві та в науці. Доволї рано пробудила ся в нім цікавість до літера-

турних творів, особливож припали єму до вподоби вірші Артемовського-Гулака і повісти Квітки, повісти М. Гоголя з українського житя та поезії Пушкина, а коли принагідно попав єму в руки збірник українських історичних пісень М. Максимовича, захопив ся він ним так, що весь вивчив на память. Величні образи народних героїв заволоділи єго думкою і тоді прокинула ся в нім національна сьвідомість. В ті часи вже зложив він повістку „Циган“, напечатану опісля в Гребінчиній „Ластівці“. Задля недостачі засобів не довело ся Кулїшеви скінчити ґімназії, так само й опісля наук у київськім університеті на словесному, а потім на правничому виділї. Але він умів власними невсипучими заходами осягнути потрібне знанє і вже рано звернув на себе бачність пильним заціказленєм до народовіданя. Ще в університеті слухав він викладів молодого професора словесности М. Максимовича, а спільність їх літературних змагань зближила їх між собою. Кулїш доставив Максимовичеви для єго альманаха „Кіевлянинъ“ збірки пісень та оповідань про воронїжських козаків на основі переказів матери. Максимович давав Кулїшеви читати книжки (між тими повісти Вальтер-Скота) і розмовами з ним чимало вплинув на єго літературну осьвіту. Залишивши університет, дістав Кулїш з порученя Максимовича посаду учителя в дворянській школї в Луцьку і тут користував ся богатою книговнею, а вивчивши ся французької мови, читав Вальтер-Скота у французькім перекладї і наслїдуючи єго повість „Карло Сьміливий“, почав писати „Михайла Чарнишенка“ московською мовою (видав 1843 р.).

З Луцька перейшов Кулїш на посаду учителя дворянської школи в Києві, на Подолї, заходами заступника куратора М. Юзефовича, котрий тодї був добрим єго духом і пособляв єго осьвітї й науковим змаганям. За допомогою Юзефовича обїхав Кулїш (1844—45) Київщину, зібрав богаті засоби устної словесности, видані перегодом у „Запискахъ о Южной Руси“. При сїй нагодї Кулїш ознайомив ся в Олександрівцї з польським письменником Михайлом Ґрабовським, котрий зразу оцїнив єго талант і щиро до него відносив ся та з бібліофілом Константином Свидзїнським у Ходоркові і користував ся єго богатою книговнею. Нові знайомі впровадили Кулїша в сьвіт польської літера-

тури й історії, розправляли з ним про польсько-українські відносини і літературні та історичні питаня. В Олександрівці написав Куліш поему „Україна“ [1], в котрій ладом народних дум переказав головні події української бувальщини, від Володимира В. до Хмельницького, бажаючи зобразити в епопеї житє українського народу, а в Ходоркові написав під впливом VI-ої пісні „Одисеї“ чудову ідилю „Орися“ [2].

Діяльність від заснован Кирило-Метод. Братства до виходу „Основи“. В Києві зазнайомив ся Куліш з громадою молодих українських народолюбців, одушевлених народною поезією, рідною історією, любовю народу і бажанєм виволу єго з крепацтва, між тими з Шевченком, Костомаровом і В. Білозерським. З того часу почало ся їх приятельованє, але вдача Куліша була більш аристократична, а Шевченкова глибоко демократична, так що вони оба були представниками двох верств козаччини: Шевченко низових курінників-січовиків, а Куліш — городових кармазинників. Перегодом представники сеї осьвіченої української молодежи, звязаної з українським університетом, утворили „Кирило-Методіївське Братство“. Тимчасом Куліш у 1845. р. виїхав з Києва на учительську посаду в Рівнім, на Волині, а відтам небавом у Петербург, де за допомогою ректора університету і редактора місячника „Современникъ“, П. Плєтньова, заняв посаду учителя московської мови для слухачів-інородців. Знайомість із Плєтньовом, приятелем Пушкина, мала великий вплив на Куліша, котрий тоді значну частину часу присьвятив роботі над „Чорною Радою“ [3]. Приклад єго приятеля Шевченка окрилював єго надією здійснити свою мрію — витворити самостійне українське письменьство, високо підняти народний стяг і вивести українську мову на степень літературного язика, бо єго ворушила думка, що після повістий Квітки Українці зовсім заснули із своїм письменьством. Перед Кулішем розкрив ся широкий шлях наукової роботи. Саме тоді в петербурськім

---

[1] „Украина“, зложивъ П. Кулѣшъ. Одъ початку Вкраины до батька Хмельницького, Кіевъ, 1843. містить XII. дум.

[2] „Орися“ напечатана в „Запискахъ о Южной Руси“. Спб т. II. 1857.

[3] Пять початкових глав „Чорної Ради“ в московськім переклад напечатав Плетньов у „Современнику“ в 1845. р.

університеті опорожнила ся катедра словянських язиків і Петербурська Академія наук за порученєм Плєтньова рішила вирядити Куліша за границю на наукові досліди словянських мов, щоби опісля міг заняти сю катедру. Перед виїздом за границю завернув Куліш на Україну, одружив ся з Олександрою, сестрою приятеля Василя Білозерського, що стала опісля письменницею, відомою під прибраним іменем „Ганна Барвінок“. Разом з нею бажав він поїхати в Прагу і взяти з собою Шевченка [1]), щоби за границею ширше розвинув мистецький талант. Грішми прирекли єго самі обмислити. Колиж Куліші прибули з В. Білозерським у Варшаву, увязнено їх і відвезено до Петро Павлівської кріпости в Петербурзї. Приводом до увязненя послужили звязки їх з Кирило-Методіївським Братством, а предметом слідства була також Кулїшева „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ [2]), в котрій ідеалїзував козаччину та висловив погляд, що українському народови годї жити в крепацтві, бо він із сего туманіє. Винуватили Кулїша, начеб він пняв ся до гетьманованя на Українї і був душею Кирило-Методіївського Братства. Та хоч слідство не виказало ніякого бунтівництва, посаджено єго на два місяцї в кріпость, а потім заслано в Тулу із забороною щонебудь писати й печатати та бути в урядовій службі мінїстерства просьвіти. Проживаючи в Тулї з подругою, Кулїш був приневолений зарабляти собі столярством (він і в тім напрямі виявив мистецький хист [3]), бо хоч згодом допущено єго до урядової служби, то платня не виставала на прожиток. Тут вивчив він шість европейських язиків для читаня чужоземних книжок та писав розвідки й історичні повісти [4]) московською мовою, а Бодянський доставляв єму

[1]) Кулїш називав Шевченка потрійним поетом: слова, кисти і сьпіву. Шевченко був боярином на весїлю Кулїша і чарував усїх не тільки своїм голосом, але й недосяжним виконанєм народних пісень.

[2]) Ся повісточка була напечатана в часописи для дїтий „Звѣздочка“ Спб. 1846.; появила ся й окремо.

[3]) Кулїш виявив крім того великий хист до живописи, до ремесла і сїльського господарства.

[4]) Тодї написав повісти „Алексѣй Однорогъ“ та „Искателѣ счастя“. Ся перша повість, а з другої частина з наголовком „Потомки украинского гайдамацтва“ (перекладена укр. мовою в „Правдї“ 1867. р.) появились у збірнім виданю 4-томовім „Повѣсти П.

книжок і літописий для наукової роботи. З нагоди приїзду царя Миколи І. зладив Куліш альбом Тульської старовини з описом і акварелями. Цар звернув увагу на гарну роботу Куліша і позволив єму після півтретярічного засланя вернути у столицю (1850. р.). Тут заробляв він собі на прожиток працею по часописях і місячниках, перекладами і компіляціями, безіменно або під прибраними іменами, бо спершу було єму заборонено щонебудь печатати, а відтак був якийсь час у державній службі. Небавом однак поїхав на Україну та взяв ся до хуторного господарства, а при тім працював пером. Але недовго там просидів і вернув у Петербург.

Саме тоді вмер цар Микола. В Росії повіяло вільнійшим духом, розкрив ся широкий овид мислячим людям, а громадська думка про всякі потреби житя почала свобіднійше проявляти ся в письменьстві, неначе би природа додала їй крил для орлиного полету. Новий цар Александер II., вихованець поета В. Жуковського, подавав надії на широкі реформи, між тими й на знесенє крепацтва. Куліш узяв ся з одушевленєм до загальної культурної роботи. Се був час єго найбільш запопадливої і широкої письменської діяльности. Проживаючи в Полтавщині познайомив ся Куліш з матерю Миколи Гоголя і за порадою московського письменника Сергія Аксакова зібрав засоби до Гоголевої житєписи, що появили ся з н. „Записки о жизни Н. В. Гоголя“ (1856—57), котрі й досї є ще головною основою для житєписи сего письменника, а крім того напечатав перше повне виданє єго творів у VI-ти томах. Тодіж видав Куліш свої знамениті „Записки о Южной Руси“ (в двох томах 1856—57), про котрі він висловив ся ось як: „Записки о Ю. Р.“ печатаю з вдоволенєм, не тому, що в них є моє, а тому, що передаю сьвітови памятники народного духа, котрим у моїх очах нема ціни. Треба єму дати в руки книгу, котра би в нічім не уступала німецьким та англїйським виданям, з котрої видно було би поважне вивченє предмету“. Яке вражінє зробили „Записки о Ю. Р.“, видно із слів

Л. Кулиша“ Спб. 1860. — Окрім московського й українського язика опанував Куліш також польський, німецький, французький, а знав латинський, італійський, англійський, еврейський та еспанський, а менше вже грецький.

Шевченка, котрий називає їх у своїм „Дневнику“ „прекраснійшою, благороднійшою працею, брилянтом у сучасній історичній літературі“. „Записки о Ю. Р.“ замітні ще й тим, що в них у перш впровадив Куліш нову правопись українську, приладжену до вимови, названу відтак „кулішівкою“, що послужила основою нинїшній нашій правописи. Одночасно із „Записками о Ю. Р.“ видав Куліш історичну повість „Чорна Рада“ (1857) українською і московською мовою та „Проповѣди на малороссійскомъ языкѣ“ (1857), перероблені з першого виданя протоєрея Василя Гречулевича (1849), а між ними в половинї на ново написані. Саме в той час видав (1857) Куліш „Народні оповіданя“ Марії Марковичевої, жінки колишнього Кирило-Методіївця, під прибраним іменем „Марка Вовчка“. Сї оповіданя викликали велике вражінє в російськім суспільстві (славний письменник Турґенєв переложив їх московською мовою), а Шевченко повитав Марковичеву, яко „кроткого пророка і обличителя жестоких людий неситих“.

Куліш звернув також увагу на потребу всенародної просьвіти і початкову науку в рідній мові та видав „Граматку“ (Буквар), першу читанку для селян з вельми добірним змістом духовного і сьвітського знаня. А щоби успішнійше пособляти літературним змаганям українських письменників, оснував власну печатню в Петербурзї, в котрій печатав свої твори й инших письменників. Після того виїхав із своєю дружиною за границю. Побут у західній Европі зробив на него велике вражінє культурними придбанями, але й навіяв важку тугу, коли він на чужинї згадав про занепад України.

Тимто дбав він не тілько про осьвіту широких верств народних, випускаючи в сьвіт дешевими книжочками, т. зв. „метеликами“ найкрасші твори українських письменників з наголовком „Сільська Бібліотека“ (1860—62) [1], але й задумав поставити також українське письменьство на рівнї з иншими, поширити єго зміст, збогатити перекладами творів із всесьвітної літератури і таким способом виробити форми української мови на послугу вселюдській мисли. Задля того Куліш бажав видавати українською мовою місяч-

---

[1]) Всього видано 39 книжочок.

ник „Хата“, але не осягнув на се дозволу і обмежив ся поки що виданєм альманаха з тим наголовком (1860). В „Хаті“ напечатав він поезії Шевченка, Гребінки, Щоголева, Кузьменка й оповіданя М. Вовчка і Ганни Барвінок, а в передньому слові до поетичних творів висловив погляд про взаємини між московською й українською мовою й обома письменьствами та зазначив, що наше рідне слово иншим способом зложило ся і не схоже на московщину, тимто і не повинні ми того книжного слова приняти за своє рідне.

Діяльність Куліша від заложеня „Основи“ до зміни поглядів на козаччину і розриву з земляками. З початком 1861 дозволено Кулішевому шуринови, В. Білозерському, видавати в Петербурзі місячник „Основа“ українською і московською мовою. Сей місячник витичив собі мету „всесторонно і безпристрастно розсліджувати український край, пізнати єго потреби, подавати критичний погляд на себе в минувшині і сучасности, дбати про суспільне добро та всенародну просьвіту, відповідно місцевим условинам краю“.

Куліш тоді щиро приятелював з Костомаровом, проводив з ним кождий ранок у Публичній Бібліотеці, вечерами збирало ся у Кулішів товариство з чотирох-пяти людий, (між тими В. Білозерський і Мордовців), а коло „Основи“ згромадили ся всі тодішні видатні українські письменники. Душею „Основи“ був Куліш, він брав у ній вельми живу участь, бажаючи виробити добру мову, і все, проза та поезія, переходило через єго руки. Окрім того історично-літературними розвідками положив він основи науковій історії українського письменьства, літературної критики та наукової мови. Тут печатав Куліш свої розправи з польськими і московськими часописями, котрі не признавали окремішности й самостійности українського письменьства і народности, а також історичні розвідки, оповіданя, поезії, рецензії і в кождій книзї словар української мови.

Роки 1860—1861 були добою найбільшої популярности Куліша серед українського громадяньства, котре щойно почало вибивати ся зпоміж осьвіченого паньства на Україні і під впливом визвольних думок, розповсюднюваних московським та українським письменьством, вертати до свого народу, признавати ся до своєї народности і переймати ся демократичними поглядами. Українське громадяньство ви

соко цінило Куліша за єго невсипучу письменську працю і вважало єго народним провідником. Але „Основа“ припинила ся на 10-ій книжці 1862 р., а до того причинило ся не тілько гноблене українського слова російською цензурою,[1]) але й непорозуміня що до самого редаґованя між Білозерським і Кулїшем, що проявили ся ще з самого почину сего місячника. Кулїш глядав отже віддиху у виїзді за границю, де якийсь час був разом з Костомаровом в Італії, а вернувши в 1862 р., проживав найбільш на Україні, виїздячи тілько в літературних справах до Петербурга. Тоді вже почав у єго души проявляти ся якийсь перелім, в поглядах єго виринали суперечности з давнійше висловленими про козаччину і про національні змаганя українського суспільства. Він почав рвати свої громадянські й особисті звязки і глядати нових, а се викликувало чимале зачудоване посеред українського громадяньства, що вважало єго головним представником українських національно-демократичних змагань.

Неможливість видаваня українського місячника в Росії звернула увагу Кулїша на Галичину, де саме тоді під впливом українського літературного руху розбудило ся нове народне житє, особливо серед молодежи, що звала себе „народовцями.“ Ще в 1858 р., вертаючи з заграниці через Львів, зазнайомив ся Кулїш з Я. Головацьким і передав Ставропигійській книгарні деякі свої виданя для „Народного Дому“. Вдруге переїздом через Львів 1861 р. познайомив ся Кулїш близше з молодою львівською громадою і в переписці з нею дораджував галицьким і буковинським землякам близше познайомити ся з українським письменьством та пильно прислухувати ся до народної мови і пісні. У „Вечерницях“ і „Меті“, видаваних народовцями, появляли ся Кулїшеві писаня, присилані вмисне для них, а навіть „Слово“ і „Галичанинъ“ Б. Дїдицького печатали деякі єго поезії „кулїшівкою“. Народовці високо цінили повагу Кулїша яко провідника українських народних змагань, а особисті відносини єго з ними ще більше скрі-

[1]) В 1863 р. видав міністер Валуєв наказ, щоби не дозваляти печатати книжки українською мовою, бо по єго думці „не было, нѣтъ и быть не можетъ малороссійскаго языка“.

пляли его становище і вплив серед українського громадянства в Галичині.

Не маючи одначе певної обезпеки прожитку, приняв Куліш з кінцем 1864 р. урядову посаду „директора духовних справ“ в „Учредительномъ Комитетѣ въ Царствѣ Польскомъ“, а одночасно печатав історичні розвідки в місячнику „Вѣстникъ Югозападной и Западной Россіи“, видаванім ворогом українства в Києві, Говорським. Се викликало серед українського громадянства тим більше здивоване, що визначний провідник українських національних змагань приняв службу в Польщі, де російське правительство після повстаня 1863 р. переводило московщене. Та Куліш виправдував ся, що політика — не его діло, а він бажає обмежити ся наукою, досліджуванем минувшини, в чім єму пособляти муть богаті варшавські архіви, та що примирившись з урядом, зможе добути дозвіл видавати місячник у широких розмірах і вратує себе задля літератури, тоді як ідучи старим шляхом загинув би під вагою злиднів.

Але на сім урядовім становищі не довго довело ся пробувати Кулішеви. Я. Головацький, бажаючи повагою Куліша прибити зростаючий у Галичині рух народовців, напечатав без відома і дозволу Куліша виривки з его письма начеб то він відрікає ся своєї правописи т. зв. „кулішівки“ принятої народовцями в їх виданях, щоби сего не могли вихісновувати вороги в користь Польщі. Народовці запечили сему в часописі „Правда“ (1867) тай Куліш напечатав там „Отвертий лист“ і виступив у нім проти вчинку Головацького. Одночасно з тим перехоплено у Варшаві патріотичну адресу, вислану Кулішеви львівськими богословами, з котрої російське правительство впевнило ся, що Куліш спріяє Галичанам, котрі змагають виявити в письменстві справдішне народне житє замість мертвої схоластики в церковній або змосковщеній мові. Вимагано отже від него або прилюдно в часописях зречи ся своїх українських поглядів, або покинути службу. Куліш не згодив ся на оповіщене вимаганої від него заяви і наслідком того звільнено его від служби „по болѣзни“ без его просьби.

Покинувши службу, виїхав Куліш до Італії й до Німеччини, відтам до Праги і Відня та заняв ся письменством, а найбільш перекладом сьв. Письма. Дивлячись н

занепад українського руху в Росії, впевнив ся, що свою літературну діяльність повинен би перенести на наддністрянську Україну. Тимто підпирав часопись „Правду“ і печатав у ній поезії й оповіданя, історичні й літературні розвідки та переклади з сьв. Письма, а у Відні видав переклад чотирох євангелистів. Літом проживав на хуторі Мотронівці, відтак добув знов посаду в Петербурзї в редакції „Журнала міністерства шляхів“ (1873) і почав там працювати над історією України, задуманою на широкі розміри (мало бути 9 томів), котру почав видавати з наголовком „Исторія возсоединенія Руси“.[1])

В сих творах Куліш, головно під впливом особистих непорозумінь і своєї вражливої та палкої вдачі, розійшов ся в поглядах з українськими письменниками на історичні, національні й літературні відносини на Україні, котрі станули в суперечности з усею єго попередньою визначною діяльностю. Перегодом напечатав він у „Правді“ (1876) розвідку „Мальована Гайдамаччина“, в котрій так само різко осудив козаччину і гайдамаччину. Все те йшло в розріз із поглядами, які зложили ся в осьвіченім суспільстві в Наддністряньщині за допомогою самого Куліша на козаччину і на Шевченка.. Тим то в самій „Правді“ появила ся остра критика Кулїшевих писань Володимира Барвінського, котрий тоді обняв редакцію сеї часописи. Наслїдком того порвав Куліш на якийсь час зносини з наддністрянськими народовцями, відокремив ся від многих колишніх приятелїв і прихильників на Придніпряньщині й виїхав осеню 1876 р. у Москву, де працював у книговнях і архівах над дальшими історичними дослїдами, котрих добутком було обємисте діло „Отпаденіе Малороссіи отъ Польши“.[2])

Заборона видана царським указом 1876 р. на українське письменьство отверезила Куліша із славленя російської культурности, він вернув знов на хутір, де єго відвідав непохитний до смерти приятель і помічник при перекладї сьв. Письма, проф. Іван Пулюй (1880), а в кінці того року виїхав Куліш до Відня, поновивши переїздом через Терно-

---

[1]) Напечатав 1874 р. Спб. два томи, в Москві 1877 р. III-ій том, і 1 том Матеріялів.

[2]) Се 3-томове дїло появило ся в Москві 1888—89.

піль і Львів давні приятельські взаємини з Барвінськими і там спільно з проф. І. Пулюєм працював над перекладом сьв. Письма. В слідуючім році приїхав із своєю дружиною до Львова з наміром виданя українського перекладу Шекспірових творів [1]). Але побут єго у Львові прибрав політичну ціху, коли він видав брошуру „Крашанка Русинам і Полякам на великдень“ (1882), в котрій виступив посередником між Українцями і Поляками у наддністрянській Україні [2]), не знаючи добре місцевих обставин і тогочасного національно-політичного положеня та потреб і домагань наддністрянського українського суспільства. До тогож, як влучно замічає І. Франко, „Куліш був чоловік занадто вражливий і мав занадто мало твердих і вироблених думок, щоби не збити ся з дороги в тім чорторию суперечностий, яким була тодїшня Галицька Русь“. З підмогою польських літературних і аристократичних кругів укладав собі Куліш плян роботи: видавати часопись, місячник та книжки українською мовою, заснувати у Львові українську женську ґімназію з інтернатом для Галичанок, дарма, що Пулюй остерегав єго перед нещиростю даних єму обіцянок. Все те викликало не тілько невдоволенє, але мало що не ворогованє проти Куліша в Наддністряньщині й на Придніпряньщині. Колиж Римська Курія в порозуміню з австрийським правительством забрала ся до реформи чина сьв. Василія В. в Наддністряньщині, виїхав Куліш до Відня і виступив печатно з протестом, а відтак знеохочений та розчарований вернув на свій хутір Мотронівку і там доживав свого віку. Обставини тогочасного єго житя були вельми невідрадні. Хоч житє єго було просте і він робив за господаря й наймита, не цураючись найпростійшої роботи і тим піддержував своє здоровлє, бідував він тяжко. Хутір давав мало прибутку, а літературний заробіток був невеликий. Українські твори, котрі задля цензурних перепон приневолений був

---

[1]) Переклад 10 драм Шекспірових появив ся накладом Укр. Видавничої Спілки у Львові 1889—1902. (Своїм накладом видав Куліш 1882 р. переклад трех драм).

[2]) Д. Мордовець видав у Петербурзї відповідь п. наг.: „На крашанку писанка“. Поляки віднесли ся холодно до Кулїшевої „Крашанки“, а в українських часописях львівських викликала вона різку критику.

печатати переважно за границею власним накладом, не давали прибутку, а коли й був невеликий дохід, обертав він єго не на власну користь. Можна було тілько надіятись на деякий заробіток з розвідок і повістий печатаних по московських місячниках. До тогож і пожежа, що знищила єго оселю, майже всю єго велику бібліотеку і чимало рукописий, між ними переклад Біблії, була великим нещастєм і тілько дбалість єго вірної дружини пособляла єму в тих важких обставинах до кінця віку в єго улюбленій літературній праці. У сих тяжких злиднях не кидав пера, писав поезії і драми, перекладав сьвітові твори українською мовою, працював над улюбленими ним історичними дослідами, та забрав ся в друге перекладати сьв. Письмо, одначе не вспів уже довершити діла, бо смерть перетяла пасмо єго многотрудного житя (2-го лютня 1897 р.).[1])

Писаня Куліша в першій добі єго літературної діяльности. Ледви котрий український письменник виявляв таку богату і ріжнородну літературну творчість і так по мистецьки володів народною мовою, як Куліш. Єго великанська письменьска спадщина, незвичайне богатство ним написаного, переложеного і задуманого ще не найшло основного і предметового дослідника, щоби серед хитаня в єго поглядах і серед змін в настроях, які проявляли ся в єго житю й громадянській та письменьській діяльности, у властивім осьвітленю поставити сю замітну личність і велитенську умову силу та справедливо оцінити єго велику працю і заслуги в літературі і в народнім житю всеї України. Ріжнородні і богаті літературні твори Куліша стають певним доказом вельми живого і рішучого таланту, але в них проявляють ся всюди нерівности і пориви: вражлива і палка єго вдача не давала єму спромоги вдержати ся в межах оброблюваного предмету. Історичні й етнографічні твори перенизує він поетичними і публіцистичними поглядами, а поетичні твори, нераз великої мистецької стійности, навіяні доволі часто холодним розумованєм.

Найбільше визначив ся незвичайний талант Куліша на

---

[1]) Похоронено Куліша в саді єго хутора, де в два роки опісля спочив єго шурин Василь Білозерський, а 23 липня 1911 Олександра Кулішева.

царині повісти, де більшу половину написав московською мовою, зачерпнувши основу з українського житя.[1])

В ідилї „Орися“, справдїшнїй перлї українського письменьства, розвинув Кулїш на основі VI-ої піснї Гомерової Одисеї народний переказ про Переяславського князя перед татарським лихолїтєм і з великим мистецтвом зобразив поетичною мовою чудову картину патріярхального побуту, коли знов у пізнїйшій ідилї „Дївоче серце“ намагав ся поетичним ладом виказати хосен просьвіти для простолюдя, хоч головна дієва особа, сїльська дївчина Оленка, вийшла сентиментально-романтичною героїнею.

В першій добі письменської дїяльности Кулїшеве українство мало романтичну закраску і проявляло ся любовію рідної мови, рідного краю і народу та єго минувшини, особливож одушевленєм козаками, котрих він уважав представниками українського народу в минувшинї. Романтизмом навіяні не тільки біоґрафічні оповіданя з єго молодого віку „Воспоминанія дѣтства“, між ними „Теклюся“, переложені опісля в „Правдї“ українською мовою (1870), але й деякі повісти з історичною основою, між тими „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ і „Потомки Гайдамаків“.[2]) Знаменитий польський критик М. Ґрабовський уважає „Теклюсю“ достойною найкрасших повістий Дікенса[3]), а „Потомки Гайдамаків“ достойними найживописнїйших образів Ірвінґа Вашінґтона[4]) і признає дрібним єго оповіданям високе мистецтво і дійсну, вічну стійність. Кулїш бажав передовсїм зберечи українську старовину і виказати, що Україна могла би стати самостійною, колиб не зрада українського дворяньства, котре загарбало полковничі та сотничі маєтности з необмеженою владою над підданими, і колиб не влада Московщини, що закріпостила вільних людий та допустила ся гнобленя селян і грабованя козаків Одначе в зображеню козацької бувальщини він не сягав

[1]) Першою лїтературною пробою в українській мові була повістка „Циган“, списана з переказу матери і напечатана в Гребінчиній „Ластівцї“ 1841 р.

[2]) Укр. мовою перекладено в „Правдї“ 1868.

[3]) Славний англїйський гуморист-повістяр († 1870).

[4]) Знаменитий північно-американський письменник († 1859 в Новім Йорку).

так далеко, щоби ставати в суперечности із злукою Московщини з Україною в одну державу, котра в тім спільнім житю мала зберегти своє лице. Змаганє Куліша до наукового досліджуваня безпристрастности і правди охолоджувало єго романтичне одушевленє козацькою минувшиною. В історичних повістях уважав він на се, „щоби се була не видумка а правда“ і се змаганє до історичної правди перемагало часто в єго повістярській творчости та спиняло полет фантазії. Але в оцінюваню історичних жерел у Куліша перемагало нераз ще „своє“, тому, що се було своє. На основі історичних дослідів єго романтичне одушевленє минувшиною набирає перегодом більше змісту і стає виразним національним українством і з сею виразною сьвідомостю вибиває ся Куліш на передове і провідне становище в українськім народнім руху.

Найбільшу літературну стійність має Кулішева історична повість „Чорна Рада“, котру він назвав „Хронікою [1]) 1663 року“ (Спб. 1857). В сій повісти зображує він часи, коли Україна була розірвана на двоє, на правобережну з гетьманом Тетерею і лівобережну з гетьманом Сомком, та змаганя Васюти (Василя Золотаренка) й Іванця або Мартинця (Івана Мартиновича Брюховецького) до захопленя гетьманської булави в свої руки, а рівнобіжно змаганя до злуки всеї України під булавою Сомка.

В „Чорній Раді“ вивів Куліш і політичні пристрасти і боротьбу самолюбних понук та родинний побут і могутність та слабість духового житя народу. Окрім слабо зображених характерів Сомка і Петра Шраменка, всї инші дїеві особи живописані яко виразні передставники обставин того віку. Передовсїм виступає ярко тип старосьвітського Запорожця Кирила Тура, у котрого житє нїчого не стоїть, побіч живописаного з реальною правдою поважного, суворого „батька“ Пугача. Вірно зобразив автор характер проворного Брюховецького і тип веселого, семейного козака, добродушного але слабоумного Череваня та вельми симпатичного слїпця-кобзаря, Василя Невольника, званого Божим Чоловіком. Саморідним типом являє ся старий сумовитий Шрам, уособлена злука двох супротивностий — сьвященика і козака, від-

---

[1]) „Вникнувши в звичаї Українців XVII ст., пише Куліш в епільоґу до „Чорної Ради“, я впевнив ся, що повістяр повинен тут глядїти на речи очима тодїшнього суспільства: я таким побутом підчинив усего себе минувшинї і тому мій твір вийшов не повістю (романом), але хронікою в драматичнім викладї.“

повідна тогочасній бурливій добі, що вирвала Україну з правильного розвитку і зробила можливою таку злуку, а побіч него виступає романтичним героєм Петро Шраменко, що в тих злиднях думав тілько про любощі до гарної Лесі. Жіночий тип Лесі зображений вірно з тогочасними суспільними поглядами, що відказували женщині самостійної діяльности. Головною хибою сеї повісти є недостача перспективи в укладі дієвих осіб і головного богатиря, коло котрого громадилиб ся дієві особи і в цілім оповіданю нема орґанічної цілости. Тим то Куліш назвав „Чорну Раду" не історичною повістю, але „хронікою", хоч з того погляду вона не у всім відповідає історичній правді. Всеж таки сей твір що до мистецтва і вірности зображеня належить неперечно до найкрасших з сего обсягу українського письменьства.

„Чорна Рада" визначає ся розмірною шириною і глибиною поглядів автора і була добутком кількалітних дослідів, а він уважав її так важним твором, що не хотіїв її випустити без переднього слова, котре відтак появило ся яко „епільог" до московського перекладу.[1]) В сім епільоґу вже тоді намагав ся Куліш висловити причини політичної неспроможности України та доказати моральну конечність зілляня українського племени з московським, які опісля проголошував в історичних творах, що видали ся суперечними з єго становищем у першій добі письменської діяльности.

В історичних повістях являє ся Куліш вірним потомком козаків-кармазинників, тілько в повісти „Потомки українських гайдамаків" заявляє щиру прихильність до простолюдя, коли тимчасом у иншій повісти з часів Коліївщини „Мартин Гак" сей герой заходить ся боронити всю Корсуньщину від гольтяпак. В недокінченім романі початку XVII ст. „Братй" з доби московських самозванців бажав Куліш зобразити боротьбу польського можновладства з демократичними змаганями на Україні. Взагалі історичні повісти Куліша визначають ся вірним і мистецьким зображенєм України XVII і XVIII ст. і виразним зазначенєм шкідливих наслідків московського вмішуваня в житє України, до тогож гарною і вельми старанно виробленою мовою та змаганєм підняти її ровень і зробити пригідною для розумінь, що сягають висше побуту селянина.

---

[1]) В місячнику „Русская Бесѣда" (1857 р.) книжка II і III.

Окрім повістий писав Куліш також поезії, особливож по смерти Шевченка намагав ся він заступити єго місце на осиротілій царині української поезії і почав печатати свої поетичні твори в „Основі", а відтак видав окремим збірником з наголовком „Досьвітки" (1862 р.), без сумніву найкрасші поетичні твори після Шевченкового „Кобзаря". В „Досьвітках" помістив Куліш ліричні вірші, думи й історичні поеми, в котрих виявив ся неперечний поетичний талант єго, велика сила слова, мистецька форма і часто нові теми, недоторкувані Шевченком. Але в історичних думах і поемах поетичні почуваня часто приглушені тенденцийностю, якою М. Грабовський докорював Кулішеви і що до історичних повістий, бо поет випроваджував у них свої історичні погляди та міркованя і тим ослабляв вражінє, яке повинен викликувати кождий мистецький твір.

Як Шевченко, так і Куліш держить високо прапор правди і волї.

В поемі „Великі проводи" виводить він героєм козака Голку (перенятого гуманними поглядами і поважанєм для культури Юрія Немирича) і протиставить єго »хижому дейнецтву«, козацькій демократії, настроєній руїнними змаганями. В імя високих ідеалів волї і братерства виступає Голка до боротьби проти Яреми Вишневецького, але козаки єго не розуміють і в єго змаганях до спиненя різнї шляхти і нищеня матеріяльної культури бачать потуранє ворогови і народну зраду. Від вистрілу своїх козаків »Голка уродливий з коня повалив ся«, а тіло єго »розтерзане, крівавеє« кидали вони в Дніпро. В поемі „Великі проводи" зобразив поет боротьбу козаччини з Польщею та бажав у ній виявити свій погляд, що козацтво було на Україні часто руйнуючою силою, котра нищила культуру і рідний край. — Поема „Настуся" є ідилічною картиною господарського житя після війни.

Поет являє ся в тих поемах прихильником державности ,ладу і культурного поступу і тому й в 3-ім виданю „Досьвіток" каже: »Слава козацького батька« не засліпила і тодї автора. Він єму протиставив у сій поемі („Великі проводи") такого воїна, »який підняв би в гору народного духа«. Як у „Чорній Радї„ свої симпатії звертав у сторону Сомка, так у »Великих Проводах« є поет прихильником Голки. Він стає по стороні гноблених і славить героєм Голку, борця за їх щастє, за загальну рівність усїх:

»Заковані брати мої
В шляхетські статути...
Пора, пора поскидати
Невольникам пути;« (Руска Письм. VI. 1. 162)

в примітці до думи »Солониця« поет вказує на се, що управа козацька, основана на загальнім голосованю, була здавна ідеалом суспільного устрою в українського простолюдя, і тому воно помагало задля сего ідеалу козацьким повстанцям, а думу »Кумейки« кінчить заявою:

»Поки Рось зоветь ся Россю,
Дніпро в море ллєть ся,
Поти серце українське
З панським не зживеть ся.« (ib. 86.)

Якнебудь отже Куліш заявляв ся за рівностю всїх та ідеалом суспільного устрою вважає управу основану на загальнім голосованю, як се водило ся в козацькій управі, і задля того українське серце не може зжити ся з паньством, опертим на „шляхотських статутах“, з привілейованим станом, то вже в перших своїх історичних поемах і в „Чорній Раді“ виступає яко прихильник представників державности Голки (Немирича), котрий вивчивсь правди у „тих людий, що по сьвіту ширять розум новий“ і „славного рицаря Сомка Переяславського“, що „не врадивши нїчого супроти лихої української долї, полягли од беззаконного меча шановними головами“. — А проте „не вмерла, не полягла їх слава“, і „буде слава славна — поміж усїма розумними головами“.

Погляди Кулїша на історичний розвиток українського народу. Отсї погляди висловив Кулїш широко у своїх історичних писанях, хоч у них бачимо хитанє й суперечности і доволї значні переміни. Перші історичні писаня Кулїша „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“, (1846 р.) популярні — „Хмельнищина“ і „Вигівщина“ (1861 р.), (від найдавнїйших часів історії України доведені до гетьмана Брюховецького) навіяні козакофільським романтизмом. Але рівночасво задумав він написати „Історію України“ науковим ладом на основі історичних жерел, в двох-трех главах обробити княжу добу, а відтак ширше річ повести, дібравши ся до Литви і Польщі. Одначе сего наміру не довершив і напечатав тільки першу главу (в Основі 1861. V.).

В передньому слові до сеї »Історії України“ висловлює погляд на минувшину, який відбив ся і в єго історичних поемах і опісля широко розведений в обємистих історичних писанях виданих московською мовою. »Звикли в нас, пише там Кулїш, на історію України крізь наше козацтво споглядати і круг козацтва все рідне дієписане обертати. Тимчасом саме козацтво було тільки

буйним цьвітом, а иноді й колючим бодяком серед нашого дикого степу. Не скрізь козаччину треба нам на давнину дивити ся, а з давнини на близчі до нас віки, а в них і на козацтво споглядати.« А всеж таки в розвідці »Руїна« (в »Меті 1864. дав тілько короткий погляд на княжу й литовську добу української історії і перейшов до початків козаччини та кольонізації України) зазначує Куліш, що »козацька велика війна закріпила за нами нашу старосьвітську історію«, що »без козаків можеб шляхетська Польща панувала і досї над Дніпром, понад Чорним морем, стояла на Карпатах«, а під еї »панованєм зведась би ні на що наша народність, засїваючи рідну землю на чужу користь і »на віки втерялаб сьвяте право — вернути в свої руки свою загарбану сусідьми предківщину.« »Тимто годить ся нам, книжним людям, шанувати козацьку славу історичними оповіданями — учеными розвідками.«

Куліш глядає правди, а приймаючи »за нехибну правду, що добрі звичаї, праві учинки і непорочні душі найбільше множать ся там, де земля досталась у вічисту державу найбільшій лїчбі тубольців«, зазначує, що »тоді мусимо кріваві подвиги козацькі справдити (значить: виправдати) самим тим, що через козаків зникли з України маґнати, котрі згортали під себе не десятки, а сотнї тисяч десятин рідного нашого поля«. »Не вмовчимо ми нї про яке жорстоке діло козацьке, не заслонимож від людського ока й жадної доблести шляхотської.« Тимто вказує він, »що мизерна була прославлювана польськими писателями цивілїзація, яку розпростерли були їх предки на всю нашу Русь, коли вона осягла саме тілько паньство, коли вона давала одному стану, волю, силу і достатки, віднімаючи од инших«, але при всїм тім »саме вбожество не допустило негербований наш люд переняти собі чужоземні звичаї, а сама темнота відлучила его від перевертнїв і само дике завзяте заховало его в старословянських звичаях і громадських порядках. Мало було в его осьвіти, так багатож було упору проти всього ненашого, чужого, а з тим упором пробив ся він ненадвережений, здоровий, сьвіжий — тільки що стуманілий, — і має тепер перед собою свою будучину«.

Але хоч Куліш високо цінив і протягом усего свого житя мав на тямці добро широких верств народних, сего „негербованого нашого люду“, то при всїм тім у своїм житю і в писанях глядав рівноваги серця і розуму, хоч его вдача й живі обставини дуже часто виводили его із сеї рівноваги і доводили нераз до великого роздратованя, що некористно відбивало ся в его писанях. У „заздалегіднім слові“ до „Мальованої Гайдамаччини“ (в „Правдї“ 1875 р.) висловлює він погляд, що „не тими очима позирати ме потомок наш на народні справи, якими позирали наші предки, а сама правда, котру ми поспіль з кривдою нераз одним спасен-

ним імям величаємо, ще може в семи горнах тямущими людьми, як те срібло, переплавить ся." „Недавно ще старосьвітська ельоквенція вчила нас тільки хвалити античних героїв", каже Куліш і задля того бажає він у своїх історичних писанях стати критичним та вже в розвідці „Первий період козацтва од його початку до ворогования з Ляхами" (в „Правді" 1868 р.) користує ся богатими жерелами добутими у варшавських архівах. Але тут є ще не мав Куліш нагоди висловити свій погляд на саме вороговане, котре дало би спромогу порівнати єго з давнійшими поглядами Куліша.

Широко розвів Куліш свої погляди на українську минувшину, особливо в добі козаччини, в обємистім творі, закроєнім на 9 томів з наголовком „Исторія возсоединенія Руси", а відтак в новій обрібці з наг. „Отпаденіе Малороссіи отъ Польши" в 3-ех томах. Він намагав ся критично пояснити історію козаччини та єї відносини до Польщі й Московщини і в тій цїли приложити соціольогічні ідеї Комта [1]) й инших подібних мислителїв та задля того визначує в історії України видне місце міщаньству, котре по єго думці „в історії цивілїзації Европи відограло важну ролю розсадника всїх житєвих ідей." Із становища сих соціольоґічних ідей оцїнює Куліш історичні засоби і жерела і приймає яко достовірне все, що підходить під єго соціольоґічні задачі, а відкидає все, що їм суперечить. Тому відказує він стійности історичним документам, лїтописям, думам і т. п. зложеним під впливом „чернечої злости" або темними „кобзарями", а за те повною пригорщею черпає погляди з польських жерел. Під впливом чувства і роздратованя житєвими клопотами [2]) не вспів Куліш зберегти рівноваги серця і розуму та витревати на висоті беззглядної справедливости і загально-дієвого помічуваня історичних обставин, а переймав ся ненависними почуванями та змарнїлими надіями супротивних собі сторін і до-

---

[1]) Авд. Comte († 1857), основник т. зв. позитивізму в фільософії.

[2]) Покинувши урядову службу, не мав Куліш обезпеченого, певного і сталого прожитку, а в ряди-годи заробляв собі дещо лїтературно-науковою працею. Опісляж пожежа знищила єго хутір і богато добра, та цінну єго бібліотеку і чимало рукописий, між тими переклад Біблії, котрий треба було робити на ново.

ливав ще до того горести відслонених пізнійшими столітями досьвідів. Яко перекладчик Історії Анґлії Маколея, Куліш переняв ся в значній мірі єго історичними поглядами та мистецьким ладом єго писаня. Тому в названих історичних творах Куліша находимо зображеня написані із справдішним Маколеївським мистецтвом і з блискучим талантом, та попри се єго історичне оповіданє містить чимало суперечностий і виходить часто вельми яскраве, перенизане особистими зачіпками, нагальним гнївом і докорами (головно проти Костомарова й Шевченка), і навіяне не всюди оправданою прославою західної цивілїзації. Під впливом хоробливого, нервового розстрою недостає єму супокою і міри, а розлад почувань проявляє ся нераз і в образах з ширшим овидом, що могли би бути цінною окрасою історичних творів автора.

Ся недостача супокою і міри в оцінюваню подій і осіб та публїцистичні пориви, котрі Куліш вносив у свої научні твори стягнули на него докір, неначе він під впливом чутя „давнійші ідоли скинув з пєдесталів і взагалї явив ся злющим противником напряму, який проявляв у своїм давнійшім житю.“ Особливо писаня більш публїцистичного напряму, як „Крашанка“, викликали осуд, неначе Куліш голосив ідеї прямо суперечні давнійшим своїм поглядам і змаганям. В голосах тих, головно з полїтичною закраскою, звернених проти Куліша, небогато було справдішнього розуміня справи й усїх обставин Кулїшевої діяльности, тілько довголїтний єго приятель, Костомарів, зумів супокійно і предметово оцінити останню добу Кулїшевої діяльности (в „Кіев. Старинї“ 1883 р. II.). І справді осуд останньої діяльности Куліша не зовсїм був справедливий. Критичні дослїди нашої минувшини, котрим він присьвятив значну частину свого житя і богато труду серед вельми невідрадних для него обставин, витверезили єго з романтичного козакофільства, а хоч горяча любов рідного слова, краю і народу була все понукою єго письменської діяльности, хоч він зберіг і давнійше своє українське народовство і колишні погляди на задачі українського письменьства, а навіть значно їх поширив, — вважав він потребою не в однім дати инше осьвітленє нашій минувшині і змінити деякі давнійші погляди. Він бажав за всяку цїну служити правдї і осягнути ідеал совершенного чоловіка. Але в очивиднім нервовім роздра-

тованю та зневірливім настрою супроти українського суспільства, котре не вміло належно оцінити єго велитенської праці і пособляти єго многосторонним і трудним змаганям, викликував ладом свого писаня різку і деколи несправедливу критику та доводив до роздратованя навіть найблизших приятелів.

В дбалости своїй про національне відроджене українського суспільства старав ся Куліш осягнути се не тільки історичними дослідами нашої минувшини і популяризувати їх у своїх історичних та історично-літературних писанях, але вже в перших починах літературної діяльности звернув ся він на ниву народовіданя. На се навели єго Українські народні пісні видані Максимовичем і він являє ся визначним етнографом. В „Записках о Южной Руси“ розкрив він неоцінені скарби поетичної творчости українського народу і намагав ся перевести звязь між староруськими поетичними творами (головно „Словом о полку Ігоревім“) з українськими історичними думами і тим способом виказати, що народна словесність розвивала ся від найдавнійших часів і є споконвічною спадщиною української народности і літератури. Так само намагає ся Куліш в історичних творах виказати звязь між княжою добою історії України і козаччиною, як се зазначив у передньому слові до „Історії України од найдавнійших часів“. А хоч научна критика виказала в „Записках о Ю. Р.“ недостачу порівняльних дослідів, то всеж таки були вони вельми знаменною появою, бо дали не тільки зібрані Кулішем записи устної словесности народної, але й живі образи українських кобзарів-бандуристів і народного житя. Одначе научні історичні й етнографічні писаня всеж таки спиняли полет поетичної думки Куліша і тому він у згаданих в горі оповіданях, повістях і поемах старав ся зобразити житє українського народу та єго змаганя і тим способом будити національну сьвідомість, накликуючи: „Прокиньтесь, вставайте, старії й малії!“

Друга доба літературної діяльности Куліша. Перенятий ідеєю Кирило-Методіївського Братства, окрім поетичних творів пильнував Куліш подати українському суспільству переклад Сьв. Письма і надавав сему незвичайну велику вагу та присьвятив сему чимало невсипучого труду і значну

частину свого житя. Почав він сю роботу перекладом Мойсеєвого Пятикнижя (Книга Битія), видав відтак в спілці з проф. Пулюєм чотирох евангелистів, віршований Псалтир, Книгу Йова, Книгу пісень, а перегодом виготовив переклад усего сьв. Письма старого й нового завігу, а після знищеня сеї рукописи пожежею вдруге робив переклад і довів мало що не до кінця.

Видана російським правительством 1876 р. заборона на українську літературу приневолила Куліша перенести свою літературну роботу за границю і тут бажав він „перепровадити українську мову через поетичні твори великих народів і через фільософічну, оперту на природовіданю науку". Добутком сего змаганя і величезної та цінної праці був переклад Шекспірових творів, відтак Байронової „Чайльд Герольдової мандрівки" і „Дон-Жуана", Шілєрового „Вільгельма Теля" і многих творів ліричних та лірично-епічних Ґете, Шілєра, Гайне і Байрона („Позичена Кобза" — пересьпіви чужоземних поетів).

Окрім того видав у Львові збірку поезій із наголовком „Хуторна поезія" (1882) а в Женеві появила ся збірка „Дзвін" (1893), де поруч чудових ліричних творів, справдішних перлин поетичних, поміщені „Гимни єдиному цареви" (Петрови І) і „єдиній цариці (Катерині II) та тенденцийні вірші з різкими докорами „Письмакам-гайдамакам", „Українським історіоґрафам", „Козацьким панегирникам" і т. п. В тих тенденцийних віршах відбили ся погляди Куліша виявлені в остатних єго історичних творах, де давній панській культурі, високій і гуманній, протиставить „руїнні гріхи" козаччини і тим способом українське суспільство ділить на „культурників і руїнників". Дорікаючи українському суспільству „національним, а иноді прямо запорожським антаґонізмом", збереженим супроти „польської і московської державности", витворив Куліш такий хибний поділ українського давного і сучасного суспільства, навіяний зневірою й ворожнечою до української інтеліґенції, одначе при всім тім зберіг він до останку глибоку віру в українське селяньство, щиру і глибоку прихильність до українського простолюдя. Се одушевлене культурниками а роздратоване супроти руїнників, паліїв,

гольтяпак було неперечним впливом „болѣзненнаго состоянія“, до котрого признав ся сам Куліш „со стыдомъ і разкаяніемъ“ (в часописи „Новь“ 1885).[1]) Але глибоке одушевленє народним житєм селян і хуторян, котре закорінило ся в серці Куліша під впливом народовіданя, не покинуло єго до старости. Воно почало ся змалку і протягом усего житя Куліш одушевляв ся народною поетичною творчостю, народними звичаями, народним житєм і виявляв сю глибоку та сердешну прихильність до простолюдя в своїх творах.

Герой повісти »Майор«, переконаний, що ліпше жити з простолюдем і що тут більш щирого й глибокого почутя ніж серед осьвіченої верстви, одружив ся з сільською дівчиною Парасею та поселив ся на селї, а так само герой ідилї »Дївоче серце«, Павло Піддубень, полюбив сільську дївчину Оленку. Тимто Куліш так високо цінив Квітчині повісти, а найбільш »Марусю«, як се зазначив у епільоґу до »Чорної Ради«, він так одушевляє ся постатю Наума Дрота, бо в них виявили ся високі прикмети українського народу, розумінє народного житя і народна душа. Се одушевленє селянським і хуторянським житєм і побутом висловив Куліш так чудово у вірші »Чумаки-нічлїжане:

»Скількі раз нічлїгував я
З чумаками в полї!
Було в нас пісень веселих
І сумних довóлї.

І втїшалось тихе серце
Словом благодатним,
Що спаслось від зради панства
Заповітом хатним.

»Не сполячилось насущне
Тай не змоскалїло.
Голосне з давен давнезних
До нас долетїло.« (Руска Письм. VI. 1. 457.)

Безуспішність змагань Куліша підчас побуту у Львові з польсько-українською згодою з одного боку, та заборона українського письменьства в Росії з другого, довела Куліша до містицизму і він глядів відради для свого зболїлого серця в магомеданізмі, вихваляючи музулманську культурність, подібно як козацтво, хитаючись між Польщею і Московщиною, звернуло ся було свого часу в сторону Туреччини.

Куліш видав у Львові поему »Маґомет і Хадиза« (1883), в котрій славив »культурні праці величаві Магомета«, зобразив єго яко великого пророка, другого Мойсея, і відносини до богатої,

---

[1]) Куліш признав також у передньому слові до „Матеріяловъ для исторіи Возсоединенія“ (Москва 1877), що „справляючи похибки других, ми неминучо робимо нові похибки, поки що може незамітні, котрі раньше або пізнїйше виявлять ся“.

молодої вдови, опісля его жінки Хадизи, котру назвав другою Магдалиною. Поема визначає ся деякими гарними образами з арабського сходу, одначе не може вдоволити потребам українського суспільства. Відтак напечатав Куліш драму »Байда, князь Вишневецький« (в Спб. 1884), в котрій бажав зобразити, як Байда глядав правди в Польщі, Московщині і Туреччині, та її не найшов, хоч має надію, що все мине ся, одна правда остане ся. Але з Байдою повторила ся та сама пригода, що з Голкою у »Великих Проводах" і з Мартином Гаком у повісти з тим наголовком: він згинув. В сім творі відбили ся також погляди висловлені в »Исторіи возсоединенія Руси«. Подібні провідні гадки висловив Куліш в поемі з того часу »Маруся Богуславка«, написаній своїм ладом в XIII піснях на основі народної думи чудовою мовою і з великим поетичним хистом. В ній картає козаків за піяньство і грабежі, а мати Марусї в часї відвідин її у Стамбулї зазнає чимало доказів добра і милосердя у Турків і Татар та доходить до погляду, що там більше правди і волї, як на Україні, в Польщі та Московщині. В тім самім часї написав Куліш драму »Цар Наливай«, в котрій Наливайко подібно глядає правди, хоч відмінним способом, як Байда, і бажає визволеня зпід паньства й єзуїтства та поправи козаків, а в драмі »Петро Сагайдачний« виставляє сего гетьмана не борцем за віру, але хоробрим отаманом у борбі з Москалями, Поляками і Турками. Крім того написав Куліш поеми »Уляна клюшниця«, »Сторчак і Сторчачиха«, »Адам і Ева«, »Нагай«, котрі назвав »Хуторними недогарками« (одна поема, четверта, підчас пожежі его хутора згоріла в 1885 р.), »Грицько Сковорода«, »Куліш у пеклі« і чимало дрібних віршів.[1])

Се справдї велитенська робота, про котру Дмитро Дорошенко[1]) вельми влучно і справедливо з оглядом на погляди Кулїша в тих творах ось як висловив ся: „Та як би там нї було, не може не дивувати отся невтомна праця невсипуща над рідним словом: робив її Кулїш серед обставин невеселих, не маючи навіть надії побачити свої твори в друку, робив серед байдужности громади і до себе і до рідного слова. Але він був повний сьвідомости того, що робить дїло корисне і потрібне, вірив, що настануть часи, коли все ним написане буде старанно позбиране і видане на житок рідної лїтератури. Нераз висловлює він такі думки в своїх листах до приятелів: „Байдуже я, що не печатаєть ся,

[1]) Сї твори напечатані в „Рускій Письменности" товариства „Просьвіта" заходами Ю. Романчука.

[2]) П. О. Кулїш, его житя й лїтературно-громадська дїяльність. Києві, 1918.

аби писалось. Настане час, як не буде нас, що повинишпорюють і посписують усяку всячину нашу й дивувати муть ся: що як сї люди в такій темряві працювали і при такому темрявому сьвітлї писали?“ Побоюючись, щоби не змарнувала ся єго велика праця, Кулїш на чотири місяцї перед смертю переслав свої рукописи до музея давного приятеля Василя Тарновського у Чернигові: „Надумавсь я приховати в вашому музеєви моє рукописне добро про мої наслїдники“, — писав він. „Слово наше невмируще. Нехайже вони бачать, як працював предок їх, та й самі єго робом працюють“.

Лїтературне та громадянське становище і характеристика Кулїша. Кулїш займає в українськім письменьстві яко учений, поет і письменник, а в українськім суспільстві яко чоловік та громадський дїяч, неперечно одно з найвизначнїйших місць. В нім цїнимо не тілько високо талановитого чоловіка ідеї і рідких та вельми цїнних прикмет, але й безкористного умового робітника, перенятого щирою і горячою любовю рідного краю і народу, що не переривав своєї велитенської роботи буквально до останних хвилин довголїтного житя. А хоч єму закидувано переміну поглядів, то всеж таки єго лїтературні, наукові і громадянські змаганя мали одну мету, дослїджуванє правди української минувшини і добро горячо любленої ним України. Зміна поглядів проти довголїтної єго дїяльности виплива ла у него все з переконаня і була висловлювана з щиростю, хоч инколи вельми різко і яскраво, як він сам писав, що справляючи похибки инших, робимо неминучо нові похибки, котрі неминучо виявлять ся перегодом раньше або пізнїйше. Єго житеписець („Жизнь Кулїша“ в „Правдї“ 1868 р.) назвав єго „горячий Кулїш“ і се вельми звязка і влучна єго характеристика. При всїм змаганю до рівноваги серця і розуму, визначав ся Кулїш вельми живою, рухливою, вражливою і палкою вдачею, високими поривами, блискучим талантом і глибокою ерудициєю. Тому при великій певности себе і самостійности є Кулїш дїячем і письменником із зовсїм саморідним і вельми виразним обличем, визначною історичною особистостю. В єго творах, як у зеркалї, відбиває ся довголїтна душевна боротьба, яку Кулїш перебував протягом усего житя, змагаючи до розясненя правди, до уладженя відносин України до Московщини і Польщі а сї змаганя

доводили єго нераз до суперечности, помилок і хитаня в поглядах на українське питанє, в чім відбили ся помилки всего українського народу. Одначе в усіх єго змаганях була понукою любов України і народу, праця для него в імя загальної культури. Зпоміж письменників наддніпрянської України Куліш мав неперечно великий вплив на розбудженє письменьства в народнім напрямі та на національну сьвідомість у наддністрянській Україні та присьвятив їй чимало своїх сил. Тому задля велитенського добутку єго праці на царині рідного слова, осьвіти й науки вийде предметова оцінка єго діяльности в єго користь, коли мати мемо на тямці се, що не помиляє ся тільки сей, хто нічого не робить. На кождому полі українського житя і письменьства зустрінемо ся із слідами єго невтомної роботи, з виразною окрасою і печатю, яку він клав на всім, чого тільки доторкнув ся і тому єго діяльність остане у вдячній тямці українського суспільства, як се він сам влучно висловив:

„Не забудеш мене, поки віку твого, моя нене, Вкраїно,
Поки мова твоя голосна у піснях мов срібло чисте дзвонить...
На що глянеш, усюди згадаєш свого бідолашнього сина:
Від тебе, моя нене, його туподумство людське не заслонить!“

29. Віднова діяльности приднiпрянських письменників у 60-тих роках. Петербург осередком умового і літературного руху.

Знесиленє Росії кримською війною під конець 50-их рр., смерть царя Миколи І. (1855) і нове царйованє Александра II., зихованого у вільнодумнім напрямі поетом Жуковським, викликало значні зміни у внутрішних відносинах самодержавного царства. Повіяло свобіднійшим духом, у висших кругах почали думати про знесенє крепацтва (одно з головних змагань Кирило-Методіївського Братства) й инші реформи державні; в московськім суспільстві проявила ся вільна думка. Се піднесло також настрій серед українського суспільства та уможливило дальшу роботу на ниві рідного письменьства, спинену вязненєм і засланєм Кирило-Методіївців. Вертають до Петербурга Куліш і Костомарів, відтак Шевченко. Знесено заборону на них наложену: працювати пером. З 1856-им р. починає ся нова діяльність українських письменників, а **головним осередком українського умового й лі-**

тературного руху став Петербург. Поворот Шевченка з 10-лїтної неволї, єго нові твори написані в останних роках засланя натхнули українську громаду в Петербурзї новим духом, оживили новими надіями, були понукою до дальшої роботи в напрямі зазначенім проґрамою Кирило-Методіївського Братства, викликали нове оживленє українського письменьства. Костомарів підготовляє виданє історичних монографій, а Кулїш стає головним керманичем лїтературних змагань, видає „Записки о Южной Руси", „Чорну Раду", засновує власну печатню, котра пособляє розвиткови письменьства.

Таким способом, коли після десятилїтної перерви, з 1856 р. відновили ся змаганя українських письменників, рух сей став значно поважнійшим. Що не повело ся осягнути Кулїшеви, того досяг В. Білозерський, котрому дано дозвіл видавати лїтературно-науковий місячник „Основа". з січнем 1861 р. „Основа" стала головним осередком тогочасного українського лїтературного руху і народного житя і вся була присьвячена українським справам. Єї метою було пізнанє краю і розбудженє національної сьвідомости серед українського суспільства та оборона єго народних потреб. Головними єї робітниками після смерти Шевченка остали Костомарів і Кулїш, а їх діяльність розбудила нове житє умове не тілько в українській громадї в Петербурзї, але й на Українї, в Києві, Полтаві і Харкові. „Основа" викликала цїлу громаду молодих письменників, котрі поруч старших станули до дїла на ниві рідної лїтератури. Протягом дволїтного єствованя подала „Основа" вельми богато не тілько поетичних творів, оповідань, повістий, споминів українською і московською мовою, але й чимало історичних, етноґрафічних і публїцистичних розвідок. Наукові розвідки появляли ся там переважно в московській мові, хоч і деякі історичні та лїтературно-критичні розвідки печатано українською мовою. Таким способом український письменський рух не обмежив ся самими белєтристичними творами, але розвинув ся на ширших і поважнійших основах, а крім того навязала „Основа" лїтературні і суспільні взаємини з наддністрянською Україною. „Основа" стала отже вельми важною і впливовою появою і дала почин т. зв. тодї українофільству (так тодї називали природну вияву націо-

нальної сьвідомости поміж осьвіченою верствою української суспільства).

На першому місці своєї роботи поставила „Основа“ в народнім дусі просьвіту народу, котрий вона ідеалїзувала і вірила в него, яко могутну, богато випосажену верству. Але при всїм тім „Основа“ думала, що нарід треба вчити, всяким чином єго підносити і вести вперед. Науку, як писав Костомарів, треба народови подавати в рідній єго мові. Але хто хоче бути діячем в осередку народу, повинен перейняти ся сьвітоглядом народу. Тим то учитель сільського населеня повинен бути народним проводирем. „Основа“ повставала проти визиску народу, а також проти городської цивілїзації (Кулїш у „Листах з хутора“), проти космополїтизму і західно-европейських ідей суспільних, одначе не висловила виразно народно-господарського (економічного) погляду. Та при всїх тих хибах „Основа“ стояла на демократичних основах і в дусї програми Кирило-Методіївського Братства обстоювала се, щоби кождий словянський нарід мав свою самостійність, мав право на окреме своє житє. Гадка раз кинена зродила отже се нове змаганє, зване тодї українофільством, звертала роботу на давну дорогу, на що вказував Костомарів у розвідцї про „Двi руськi народности“, на окремішність українського народу від польського і московського, на право поширюваня просьвіти в єго рідній мові і свободу виданя в нїй лїтературних творів. Сї змаганя проявляли ся вельми виразно в „Основі“, в розвідках Костомарова і Кулїша („Правда Москвичамъ о Руси“, „Правда Полякамъ о Руси“) і молодших письменників (як лївобережця П. Житецького — „Русскій патріотизмъ“) проти всякого посяганя на самостійність українського народу. Таким способом питанє про відносини і взаємини між Українцями з одного боку, а Москалями і Поляками з другого, розвязувала „Основа“ програмою Кирило-Методіївського Братства, що кожда словянська народність має бути в словянській державі самостійним членом, нї одна народність не повинна гнобити другої, як се виказували Костомарів і Кулїш науковим ладом, а Шевченко висловлював сей ідеал поетично. „Основа“ не тілько викликала нові визначні лїтературні таланти і промощувала шляхи українській мові також у науковім письменьстві, але

в ній заговорено про потребу української мови в школі, в науці, в церковній проповіди, в суді і в законі. Однак тамошні обставини так зложили ся, що навіть керманичі громади українських письменників, скуплені коло „Основи“, не зовсім ясно розуміли свою задачу. Правда, вони вважали одною з головних своїх задач, дбати про культурний підєм наддніпрянської України, одначе не виробили собі ясного погляду на ролю в сій роботі української мови, що мала стати підоймою для культурного розвитку і поступу всіх Українців, а зокрема наддністрянських. Куліш писав справді добірною мовою не тілько популярні історичні розвідки, історичні повісти, але й науковим ладом почав оповідати „Історію України“ та критично оцінювати твори Квітки Шевченка і ин., і тим виказав пригідність української мови також для наукових писань. Визначні словянські язикознавці Востоков і Срезневський, похвалили тоді Морачевського український переклад Нового Завіта і признали, що українська мова знаменито видержує сего роду пробу та усуває всякі сумніви про єї спроможність вислову високих почувань серця, а певним доказом сего могли стати також видані новим накладом та в значній части самим Кулішем написані українською мовою „Проповіди Гречулевича“.

Одначе тодішне українське суспільство замало було підготовлене, щоби зрозуміти ясно потребу підєму української мови до ровени літературного язика, пригідного у висшім розуміню для всїх віток людського зная. Навіть Костомарів осуджував незвичайну охоту деяких придніпрянських письменників до перекладаня европейських творів і недоладне кованє висловів та дораджував дати розвиткови письменської мови сильну підвалину виданєм доброго українського словаря і граматики, а поки що домагав ся видаваня популярних книжочок для всенародної просьвіти. Він признавав, правда, потребу ширшого розвитку письменства в наддністрянській Україні, де під конституцийною управою почав виробляти ся на народних основах літературний язик, одначе в Придніпряньщині призначував місце українській мові поки що в обсягу популярного письменьства, а обставини по єго думці опісля вкажуть що треба писати дальше. Єму тоді здавало ся, що як нема в Росії суспільства, котре би розмовляло українською мо

вою (а тоді справді московщина виперла майже зовсім українську мову зпосеред української осьвіченої верстви, як у наддністрянській Україні польщина до 1848 р.), та коли українське суспільство привикло вже до московщини яко урядової мови, широко розповсюдненої в природнім і домашнім житю, то треба би за недостачею слів і зворотів в обсягу науки витворити хиба штучний язик і вводити єго навмисне. Тимто Костомарів накликував українських письменників і осьвічене суспільство, починати будівлю всенародної просьвіти і культури українського народу від підвалин, подавати широким верствам народним умовий корм вселюдського знаня популярним ладом, бо на поважні наукові писаня по єго думці не наспіла ще пора. На сю здержливість і обмеженість у розвитку письменської мови вплила чимало нагінка на Українців, а зокрема на Костомарова за їх любов рідного краю та язика, і за т. зв. українофільство, одначе при всім тім Костомарів боронив ненастанно права української мови, висловлювати нею свої думки і науку в рідній мові.

Змаганя до всенародної просьвіти. Українські недільні школи. При всій хиткости і неясности поглядів „Основи“ на задачі т. зв. українофільства, робота придніпрянських письменників поступила в порівнаню з давнійшими змаганями о стілько вперед, що всі вони признали українську мову пригідною для розповсюдненя всенародної просьвіти. Українські письменники скуплені коло „Основи“ змагали отже не тілько до етнографічно вірного зображуваня народу, пильнували не тілько докладно розслідити і пізнати житє українського народу, єго сьвітогляд та потреби і зображати се народне житє в своїх писанях. Побіч того почали вони накликувати й до праці для просьвіти народу, єго підєму умового, морального і матеріяльного і плекати популярне письменьство. Вигляди на знесенє крепацтва викликали отже змаганє до всенародної просьвіти і заходи до заснованя народних шкіл на Україні.

Поле початкової науки на Україні лежало тоді зовсім облогом. Коли ще в половині XVIII ст. на лівобережній Україні будо 886 шкіл, то після знесеня самоуправи (з заснованєм „Малороссійской Коллегіи“ 1722 р.) і після зруйнованя Січи (1775 р.) народна просьвіта рік за роком

падала так, що по селах на Україні з початком 30-их рр. XIX ст. не було ніяких шкіл. Аж пізнійше міністерство „государственныхъ имуществъ“ (домен) почало заводити народні школи, але тілько для козаків і скарбових (казенныхъ) селян, а панські крепаки коротали в темноті своє злиденне житє без всякої науки аж до знесеня крепацтва (19-го ст. ст. лютня 1861 р.). Правда, церковне начальство вже з 1853-им р. почало заводити духовно-приходські школи при церквах, де діти вчили ся переважно церковної грамоти. Одначе сї школи єствували більше на папері, та й там, де вони дійсно були, ведено науку московщиною доволї лихо. Вигляди на знесенє крепацтва дали понуку до живійшого засновуваня народних шкіл. Найперш осьвічена частина литовської шляхти внесла до царя пропамятне письмо про визволенє селян (в осени 1857 р.), а коли цар Александер II. приїхав на Україну і Поділє (в осени 1859 р.), хотїла і тамошня шляхта вручити єму подібне письмо. Тимчасом противники знесеня крепацтва кликали: „Перше подайте мужикам просьвіту, а відтак зможете дати їм волю“, і тим способом думали відрочити визволенє крепаків. На правобережній Україні спершу польська шляхта випросила собі дозвіл російського правительства, заводити школи для селян. У тих школах, засновуваних при костелах для католицької молодежи, вчили звичайно польські сьвященики з польських книжок. Се спонукало українську академічну молодїж подбати і про українські народні школи. Спершу слухачі київського університету кинули ся „іти в народ“, засновувати недїльні школи[1]) і нести просьвіту в широкі верстви українського суспільства. Се були люди, що вийшли зпоміж спольщеної української шляхти, а дослїджуючи житє українського народу, серед котрого жили, і єго потреби, прийшли до сьвідомости своєї національної єдности з місцевим українським населенєм та єго потреби вважали близкими своїм власним справам і змаганям. Мету своєї громадської дїяльности бачили вони в просьвіті народу на єго власних підвалинах і в розвитку єго громадського житя. Таким побутом серед польської шляхти правобережної витворила ся нова і одинока демократична

[1]) В недїльних школах відбувала ся наука від 11—3-ої години.

верства, котру єї противники прозвали згірдно „хлопо- або хахломанами“, хоч вони самі вважали се для себе почесною назвою. Ся верства була не зовсім малочисленна серед польської академічної молодежи в Києві, а тілько як приготовлювано повстанє для відбудови історичної Польщі, вона зменшила ся до кількох людий, майже виключно лівобережців, що перейшли до православних Українців. На чолі правобережних хлопоманів стояв (визначний опісля учений професор київського університету) Володимир Антонович, дійсний теоретик та ініціятор хлопоманьства, і єго товариш та приятель Тадій Рильський, обидва учасники літературної роботи в „Основі“, що вийшли із спольщеної української шляхти.

Недільні школи на Україні засновано спершу в Києві, а опісля не тілько по містах, де були ґімназії або проґімназії (низші ґімназії), як у Білій Церкві (в Київщині), в Полтаві і т. д., але й по селах. Заведено крім того і кілька народних шкіл у Київщині. Науку в тих школах подавали не тілько слухачі університету, але й старші люди і женщини, а що не було ще тоді потрібних для початкової науки шкільних книжок, давали читати українські дешеві книжочки, т. зв. „метелики“, себ то вибір з творів українських письменників, Шевченка, Квітки, Вовчка, Староженка і ин. Окрім того московські учебники пояснювано українською мовою.

Із заснованєм недільних шкіл виявила ся необхідна потреба українських книжок для початкової науки і читаня, а се спонукало Шевченка до виданя „Южнорусскаго Букваря“, а Куліша до напечатаня „Граматки“. На потребу українських учебників звернув пильну увагу українських письменників Костомарів в „Основі“ („Мысли Южнорусса“) і накликував, щоби не вдоволяли ся віршованями на народний лад, але несли народови потрібний єму умовий корм і писали популярні книжочки для єго просьвіти, крім букваря коротку біблїйну і церковну історію, катехізис, житя сьвятих, поясненя богослуженя, аритметику, космоґрафію, ґеоґрафію, історію природи, граматику рідної мови і книжочки про повинности і права в державі. Редакція „Основи“ приймала грошеві складки на виданя таких учебників, сам Костомарів зібрав на ту ціль 5000 рублїв, а з тих гроший видано „Арихметику“ Кониського,

„Оповіданя з св. Письма“ Опатовича, книжочку з науки природи „Дещо про світ Божий“ і підготовлено инші книжочки (між тими згаданий в горі український переклад євангелій Ф. Морачевського, котрому Петербурська Академія Наук висл вила повне признанє). Видані книжочки для початкової науки розходили ся між народом в тисячах примірників. До сеї справи відносили ся спершу прихильно і вільнодумні Москалї, а „Московскія Вѣдомости“ Каткова приймали грошеві складки на виданя українських учебників. Куратор київського учебного округа, знаменитий професор хірургії Пірогов, похвалив недільні школи на Україні та й мінїстерство просьвіти дбало про них тому, бо думало, що українська мова спинить ширенє польської культури на Україні. Ще з 1862—1863 рр. за згодою мінїстерства просьвіти засновано в Києві т. зв. „временную педагогическую школу“ (учительську семинарію) для вихованя учителів для українських шкіл, а московські й українські педаґоґи виказували потребу послугувати ся в народних школах побіч московщини також українською мовою.

30. Українські письменики-шестидесятники.

Діяльність українських письменників у Петербурзї, згуртованих около „Основи“, розбудила живий письменський і народний рух по всїй Україні. По більших містах, як Київ, Полтава, Чернигів, Харків і ин. українські народолюбці засновують тайні товариства, звані „громадами“, в котрих гуртували ся всї сьвідомі люди й обговорювали в них літературно-наукові, національні і суспільні справи. В Чернигові почав Леонїд Глїбів видавати тижневник „Черниговскій Листокъ“. В Полтаві на чолї національного руху стає Дмитро Пильчиків, коло котрого скупляють ся молоді письменники: Кониський, Кулик і ин. В Києві громадить ся цїлий кружок молодих письменників, а з Харкова відзиває ся в Кулїшевій „Хатї“ Щоголїв, що після напечатаня своїх віршів у „Молодику“ замовк був наслїдком пригоди з Кирило-Методіївським Братством. Поруч старших письменників, Кирило-Методіївців, виступає в „Основі“ цїла громада нових сил, молоде поколїнє, котре старало ся давні змаганя Кирило-Методіївців ширше розвинути в народно-демократичнім напрямі і розширити тїсний овид на-

родного сьвітогляду відповідно сучасним обставинам і новим потребам, викликаним змаганями до знесеня крепацтва. Се молоде поколінє українських письменників, переняте ідеями старшого поколіня 40-их років, переводило сї ідеї з теоретичних основ у практичне житє. Зпоміж того молодого поколіня являє ся на овиді українського письменьства ясна зоря, неначеб метеор, що блиснув відразу ярким сяєвом і здобув собі широку славу під прибраним іменем —

Марко Вовчок. Марія Віленська (таке було дійсне єї імя) походила з польсько-московської деорянської семії (ур. 1834. р.). Дїд єї був родом з Московщини, бабка із спольщеного литовського роду Радивилів. Виховувала ся спершу у тітки в Орлї, а відтак у приватнім пансіонї в Харкові. Визначала ся вона незвичайним хистом до чужих мов і вивчила ся там української, а крім того присвоїла собі вельми добре знанє французької мови і говорила вправно по французьки неначе родовита Француженка. Так само добре говорила по польськи (з варшавською вимовою), вивчила ся чеської, англійської і німецької мови, та читала англійських клясиків і перекладала з німецької мови і труднїйші лїтературні твори. Тимто легко зрозуміти, що вона поруч чеської і польської мови при своїм незвичайнім язиковім хистї так знаменито опанувала українську мову. Коли з пансіону вернула ся до тітки в Орлї, познайомила ся із засланим туди під догляд губернатора за приналежність до Кирило-Методіївського Братства слухачем українського університету, Опанасом Марковичем. Маркович визначав ся широкою лїтературною осьвітою і був великим знавцем українського народного побуту та живої народної мови, а се мало незвичайний вплив на розвиток письменського таланту Марії, з котрою він тут одружив ся (1851. р.). Опанас Маркович виховав Віленську на ідеях Кирило-Методіївського Братства і причинив ся до того, що вона протест проти крепацтва понесла в своїх „Оповіданях" між люди під стягом українства. По імени чоловіка прибрала собі опісля Марія яко письменниця назву Марко Вовчок. В 1851. р. переселили ся Марковичі у Чернигів, де Опанас був коректором урядових „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостей", в котрих у ряди-годи появляло ся дещо і про побут українського народу. Уже в Чернигові здобула собі Марія в гро-

маді тамошних Українців гарну українську осьвіту. Між иншими жили Марковичі з щирою українською родиною Білозерських. З Чернигова переселив ся Опанас Маркович у Київ і служив там у державній службі, а через рік перебрав ся у місточко Немирів, на Поділє. Підчас побуту в Києві Марковичева робила богато етноґрафічних записів у зустрічі з сусідними селянами й кобзарями, приглядала ся народному побутови, народній ноші, до чого вже в наймолодших роках проявляла велике заціквленє. Під руками Марковичевої було незвичайне богатство матеріялу для української мови (пісень, переказів, оповідань, висловів і зворотів мови) зібраного нею і єї чоловіком, котрий помагав своїй дружині у вивченю мови. Тим способом протягом шестилїтного побуту на Україні, посеред народу (Немирів не ріжнив ся нічим від українського села, а до того жили там сьвідомі осьвічені Українці) вивчила ся Марковичева так добре української мови, що великий єї знавець Кулїш вельми влучно висловив ся про неї: „Марко Вовчок випив весь сок і запах з української мови“, а Шевченко, запитуваний Турґенєвом, котрого письменника треба би єму читати, щоби як найскорше вивчити українську мову, відповів: „Марка Вовчка! він оден владає нашою мовою“!

А вжеж і в родині Марковичів розмовляли неперечно українською мовою, бо одинока їх дитина, як засьвідчають, не вміла ні словечка по московськи. Таким способом вивчила Марковичева українську мову прямо з уст народу, розмовляючи з людьми, та з етноґрафічних записів і знала її так, як небогато уроджених Українців, а доказом несхитним сего зманя мови є листи єї писані з сучасною появою перших єї печатних творів. У сих листах бачимо ту саму чудову мову, туж ніжність і той запах мови, той уривчастий, але прозорий як скло спосіб писаня, що й у єї оповіданях, коли тимчасом листи єї чоловіка, котрому до недавна приписувано виправлюванє єї творів що до мови, тяжкі, балакливі і сухі, без того ніжного чутя, що проймає кождий рядок писаня Марка Вовчка, чи то воно буде оповіданє, чи лист.

Вже в початках 50-их рр. починає Марковичева писати оповіданя, спершу московською мовою, а відтак посилає Кулїшеви до „Записокъ о Ю. Р.“ збірничок україн-

ських оповідань, познайомивши ся з ним у Чернигівщині. Куліш видав єї твори з наголовком „Народні оповіданя Марка Вовчка Спб. 1858. р.“ [1]), а в Москві тогож таки року появили ся вони московським перекладом [2]) і зробили на російське суспільство велике вражінє. На самім початку 1859. р. переїхали Марковичі у Петербург і там стала Марковичева окрасою й осередком української громади, що любувала ся єї творами. Там познайомив ся з нею Шевченко після повороту із засланя і сердешно повитав та високо оцінив єї талант у присьвяченім їй вірші, назвавши її „кротким пророком і обличителем жестоких людий неситих“. Там завязала ся у неї щира приязнь з Тургєнєвом, перекладчиком єї оповідань, а слава єї рознесла ся по всій Росії. З великими похвалами обізвав ся про єї оповіданя славний московський критик Добролюбов, бо вони відповідали тодішньому настроєви суспільства, котрому припали до вподоби так, як у своїм часї знаменита повість Бічер-Стоу про американських муринів, і розходили ся так, як жадна українська книжка.

Після 4-місячного побуту в Петербурзї виїхали Марковичі за границю в німецькі води у Швальбаху, відтам Опанас вернув ся по роцї в Петербург, єгож дружина поїхала з малим Богдасем у Париж і з того часу не бачила ся вже більше із своїм чоловіком, котрий помер у Чернигові в 1867. роцї. Побувши кілька літ у Парижі, де зараблялa собі на прожиток дописями до московських часописий і московськими перекладами англійських та німецьких творів, вернула в половинї 60-их рр. до Петербурга, віддала ся за дідича Лобача-Жученка та переселила ся на Кавказ, де на хуторцї коло Нальчика померла (28. ст. ст. липця 1907. р.).

Літературна діяльність М. Вовчка. Перші літературні твори М. Вовчка сягають 1856-го року, в котрім вона пі-

---

[1]) Се перше виданє було неперечно напечатане вже в 1857. р., бо Куліш у грудневім випуску 1857. р. „Русскаго Вѣстника“ оповіщує критичний огляд Народних оповідань, хоч на заголовнім листї поданий рік 1858.

[2]) „Разсказы изъ народнаго русскаго быта“, а відтак у Петербурзї видав Кожанчиков переклад Турґенєва 1859 р. з наголовком „Украинскіе народные разсказы М. Вовчка“.

слала перші оповіданя Кулїшеви. Він думав, що се записи з народних уст, одначе прочитавши їх, впевнив ся, що „автор трудив ся яко етноґраф, але в етноґрафії виявив ся поетом“. В передньому слові до першого виданя з наголовком „Повістки“ („Народні оповіданя“) оцїнив Кулїш ось як їх лїтературну стійність: „Великого стóять сї оповіданя тим, що живописують наших селян, як вони єсть перед нашими очима, — живописують не так, як звикли на них дивитись із верху, а так, як вони самі на себе дивлять ся. Се жива етноґрафія, котру зрозумів писатель здоровим умом і горячим серцем... Сам по собі М. Вовчок ще не виявив ся; а велике єго дїло, яко речника народнього, котрий говорить не од себе. Не свої мисли він обявляє, як Квітка; не своєю душею за народ болїє, як Тарас: писатель тут одступив ся геть назад свого писаня, а в писанї єго сам народ, лицем до лиця, промовляє до нас словом своїм також, як у віщі свої години промовляв піснею“.

Превелику стійність мають Вовчкові оповіданя не тільки задля незвичайної краси щиро-народної мови, котрої вчили ся з єго творів цїлі поколїня українських письменників, переймаючи й розвиваючи благородні традиції єго оповідань, але й яко „кроткий“ протест проти крепацтва, котрий ставить М. Вовчка в рядї „апостолів людства“, борців за волю і братерство. Шевченко назвав справедливо М. Вовчка „кротким пророком і обличителем жестоких людий неситих“, але справдило ся також пророковане Кулїша, висловлене в передмові до Вовчкових оповідань, що вони „стануть ся з часом основою словесности нашої народної, як розширить ся вона і розкинеть ся на всї сторони пишними квітами“. Велика отже заслуга Марковичевої, що тодї, коли що йно піднято питанє про визвіл крепаків та про права простолюдя на самостійне людське житє, вона одна з перших відозвала ся про надужитя дїдичів і так щиро й горячо промовила в обороні людських прав простолюдя.

Марковичева вкладає оповіданя звичайно в уста самих героїв або героїнь і за одним заходом зображає становище і настрій самого оповідача. Та мимо сего письменниця не попала в жалісливий тон, виявила благородну здержливість і предметовість та дала самим подїям і образам говорити за себе, без нарїканя і проклонів. У більшій части на-

родних оповідань живописує М. Вовчок гірку долю крепаків, злиденне житє гнобленого крепацтвом селяньства, а поруч того пятнує примховатість, погані привички і забаганки висшої верстви суспільства.

В оповіданю »Ледащиця« зображає Вовчок нещасне житє Насті, дочки Горпини Чайчихи, обманеної паном, що обіцював їй прислати волю. Та хоч небавом проголошено знесенє крепацтва, Чайчиха з дочкою не була вже щасливою, а бідна Настя сумнівала ся. чи вона вільна, чи тільки пяна. Вона нездужала й танула, як сьвічечка, а в передсмертній горячці привиджувалось їй, що женуть її з хати, бо вона пяниця й ледащиця. — Змаганє всякими способами до визволу з крепацтва зображене також в инших оповіданях Вовчка. В оповіданю »Викуп« крепак Харченко сватає козачку Коханівну, одначе старий Кохан, славного козацького роду, згоджував ся тільки тоді на їх подруже, колиб Харченко викупив ся. »Одкупиш ся, зятем будеш, а ні — Божа воля! За панського дочки не оддам«. Се оповіданє, перенизане живими, жартобливими розмовами, визначає ся веселим настроєм.

Козак »Максим Грімач« в оповіданю з тим наголовком бажає віддати за вільного козака свою дочку Катрю, котра полюбила крепака Семена. Семен впрягає ся на здобичу з козаками, щоби відтак подякувати за хліб, за сіль своєму панови-отаманови, та й тоді поклонити ся батькови Катрі. Одначе підчас бурі потонув Семен з поторощеним човном у Дніпрі, а Катря дізнавшись про єго смерть, збожеволіла і кинулась у воду.

Знаменитий погляд подає Марковичева в оповіданю »Козачка« на крепацтво, яко на громадську справу. Олеся бажала віддати ся за крепака Золотаренка і здавало ся їй, що се єї особисте діло, але такий був уже настрій проти крепацтва, що особиста справа повертає ся на громадське діло, діло чести цілої громади. Тому громада вмішує ся в особисту справу і висуває виразно суперечність між особистими почуванями та громадськими вимаганями, бо подруже з крепаком не тільки занапастило дівчину й усе єї племя-нащадок, але й на ціле село наробило сорому.

В оповіданю »Одарка« зображає Вовчок нещасну жертву панської розпусти, котра опісля в службі у панів наслідком знущаня занедужала та вмерла в больниці. В повістці »Горпина« (Панська воля) оповідає автор, як у Горпини дитина занедужала і вона відпрошує ся від панщини, але пан її не пустив, ще й дитину велів до дому віднести. Вмерла дитинка, лишена без догляду, бо мати була приневолена на приказ пана іти на панщину. Смерть дитини довела матір до божевіля.

Проф. Ом. Огоновський здогадує ся, що се оповіданє дало Шевченкови тему до написаня твору з наголовком »Сон« (»На панщині пшеницю жала«), присьвяченого Марковичевій.

Неперечно одно з найкрасших оповідань Марковичевої се »Інститутка«, в котрім єї творчість підняла ся висше всіх ин-

ших оповідань і вельми яскраво зобразила бездольне жите крепаків у супротивности до жестокости, безсердечности і лихих навичок панських. »Інститутка« стоїть неперечно що до мистецтва в осередку всїх оповідань з крепацького житя. Марковичева, вихована в пансіонї, мала нагоду приглянути ся сему викривленому вихованю, в якім вирастало панське молоде поколїнє, тим то так яркими красками живописала зноровлену інститутку, що стала мучителькою не тілько призначеної їй до послуги крепачки Устини, але й старенької своєї бабусї, котра вдоволяла всяким єї примхам і безмежним забаганкам. Окрім інститутки виводить Марковичева в сїм оповіданю з драматичною живостю крепаків і крепачки, що були жертвою злющої інститутки, так що »люди прокидались і лягали плачучи, проклинаючи«.

Марковичева добирала героїв і героїнї для своїх оповідань не тілько з крепаків, але й з народного побуту вільних козаків, козачок і міщан. В оповіданю »Сестра«, що сама про своє жите розказує, зображає вдову, що не могла вгодити сварливій братовій і через хатні свари і колотнечу та нелад задумала покинути хату брата та йти в найми. Але хоч жила наймичкою в містї і не сподївала ся вернути до рідного брата, трудила ся там щиро з великою саможертвою і весь заробіток віддавала єму. В инших оповіданях, як »Три долї«, »Чумак«, »Свекруха«, »Максим Грімач«, »Не до пари« і ин. живописує Марковичева не тілько любов і приязнь між козаками й козачками і подає нам мистецькі образи народного побуту, але й виводить такі загально людські явища житя, як несхожість вдачі, нерівність у подружу, які часто можна стрінути в людськім житю в усїх верствах суспільства

Окрім крепацтва великим лихом для суспільства була салдатчина, котру так чудово зобразила Марковичева в оповіданю »Два сини«. Бідна вдова-крепачка тїшила ся дїтьми, до розуму доводила, сподївалась на старі лїта невісточки, »як ластівочки собі на втїху« і помочи від своїх синів-соколів, а тимчасом пан віддав обох у москалї і там вони загинули. По втратї синів довело ся їй бідувати, „тілько й потїхи було, що инодї їй присьнять ся, коли вона сама туманїє, неначе жива в землю входить“.

Деякі оповіданя оснувала Марковичева на історичних народних піснях або переказах. До сих оповідань належить »Невільничка«, в котрім головний герой Остап веде боротьбу з Татарами і Турками, щоби захистити рідний край перед їх наїздами і „Кармелюк“, що виступає оборонцем та местником бідолашних людий. В тих двох споріднених із собою типах, у розбишацї Кармелюку і в козацькім отаманї Остапі, зазначує письменниця яко загальну черту: моральну чутливість, вражливу на народні і суспільні питаня, а також рішучість, котрою сї люди вибивають ся споміж свого середовища. Сї оповіданя визначають ся живостю мистецького зображеня, але в подробицях психольоґічного живописаня, особливо жіночих типів посуває ся письменниця иноколи до пересадної чутливости. В деяких оповіданях, як »Чари«, »Ле-

мерівна«, »Девять братів і десята сестриця Галя« »Ведмідь« і бачимо етноґрафічні картини з народного житя, майже фотоґрафічні, необроблені і невикінчені і тому невеликої стійности що до змісту і форми.

Літературне становище М. Вовчка. Мало що не всї критики признали оповіданям Марковичевої велику літературну стійність і поставили її в ряді борців за волю і людські права поневолених народних верств, а тим самим признали й історичне значінє єї творам. Одною з найкрасших прикмет оповідань Марковичевої — се вільнодумний їх настрій і се дало Шевченкови привід Вовчкову „думу" назвати „вольною". В єї творах виявило ся вельми ясно, виразно й просто змаганє до визволеня широких верств крепацьких не високопарним розумованєм і мудрованєм або зворушливими покликами, але в живих і вірних образах, схоплених із подій щоденного житя, живописаних з великою реальною правдою і незрівнаним мистецтвом що до мови і форми. А хоч наслідком знесеня крепацтва в Росії змінили ся опісля суспільні відносини, то через те не втратили твори Марковичевої своєї високої стійности літературної, як ніколи не тратить своєї сили правда і краса. Вельми влучно зазначив Ю. Федькович єї становище в українськім письменьстві, написавши отсї слова: „Нема в нас сонця, як Тарас, нема місяця, як Квітка, і нема зіроньки, як наша Марковичка". А Драгоманів сказав, що „нї попереду, нї опісля не було української книжки, — не виключаючи і Шевченкових творів, часом глибших по ідеям і дужших талантом, — котраб так була спосібна видержати літературну критику в Росії після Гоголя і Бєлїнського, як „Народні Оповіданя" М. Вовчка. Тимто оповіданя Марковичевої діждали ся перекладів не тілько на московську й инші словянські, але й на деякі західно-европейські мови і стали загальним добром культурного сьвіта.

Оповіданя Марковичевої в останних роках, коли вона проживала за границею, вийшли значно слабші. Коли зникло крепацтво, можна було якийсь час обрабляти єго пережитки і наслідки, але коли житє віддходило щораз дальше від крепацьких відносин, треба було глядати инших тем, а Марковичева перебувала здалека від переміни сих відносин і житя самий горячий час реформи в Росії, не могла

за ним слідити і тому не могла студіювати житя на Україні, вичерпала ся до баговиня та зарабляла хліб перекладами в російських дневниках з чужих мов.

Громада письменників-Основян. Діяльність „Основи“ викликала цілу громаду письменників, котрі або дальше вели діло зображуваня народного побуту на ниві українського письменьства, розпочатого Квіткою-Основяненком, або пішли в реалїстичнім напрямі, як Марковичева.

Олександра Кулїшева, сестра Василя Білозерського (ур. 1828. р. на хуторі Мотронівці, в Чернигівщині, † там 1911. р.), виступила майже рівночасно на лїтературній ниві поруч Марковичевої з двома оповіданями в „Хатї“ (1860): „Лихо не без добра“ та „В осени лїто“ під прибраним іменем „Ганна Барвінок“ (опісля також А. Нечуй-Вітер). Семя Білозерських, хоч вела ся по панськи, як на Чернигівщину, але не відійшла від простонародности і звичаями і мовою. Тимто Олександра вже з дому відобрала спадщиною гарне знанє народного побуту і рідної мови, а в пансіонї вчила ся, як усї тодї, французької та німецької мови. В ненастанних зносинах з народом здобула собі скарби простолюдного побуту, що так щедро розсипані в єї оповіданях, справдїшнїй і богатій криниці етноґрафії. Вся єї житєпись сплетена з житєписю єї славетного чоловіка, для котрого вона була не тільки вірною дружиною, але й невсипучою помічницею в лїтературній і громадянській діяльности.

За своє житє Ганна Барвінок дала більш трийцяти оповідань такою чистою та цьвітистою мовою народною, якою пише мало котрий з письменників наддніпрянської України. Єї творчість більш обмежена, ніж Вовчкова, вона живописує головно родинне житє, а в тих образах зважає найбільш на жіноче житє, жіноче бідованє, в котрім виступають жіночі сльози та зрідка тільки на хвилину висихають задля короткого щасливого усьміху. Тимто справедливо Б. Грінченко назвав Г. Барвінок „поетом жіночого горя“. Вона живописує гірку буденьщину родинного сільського житя і яко женщина сягає так глибоко в душу жіночої душі, що здаєть ся, неначеб ми не читали, а прямо чули і бачили поперед себе тих дївчат, молодиць і чоловіків, котрих вона

виводить у своїх оповіданях. Єї оповіданя наскрізь народні, реальні, правдиві і тому влучно каже про них Куліш: „Такі прості списки історії житя людського, без добавки фантазії, мають в нашій словесности свою вагу велику, бо тільки такими оповіданями можна вивіряти, що справді в наших повістях і поемах є щиро-народного, а що підсолодженого на взір инших літератур городянських“.

В оповіданях Ганни Барвінок звичайно селянка або селянин оповідає якусь пригоду із свого або чужого житя або сама письменниця розказує про своїх знайомих, як се записала з дружньої з ними розмови. Таке оповіданє з буденного сільського житя видає ся прозаїчним, а проте в нім проявляє ся справдїшня поезія і в тім виявила Г. Барвінок чимало хисту, бож лекше поетично живописати палкі почуваня або незвичайну красу, нїж опоетизувати буденьщину.

„Лихо не без добра“ живописує, як із сиротою, що корилась своїй долї, одружив ся чумацький наймит, побачивши, як вона жала на полї та добре вязала. В другім оповіданю „В осени лїто“ зобразила Г. Барвінок вельми правдиво і реально вдачу старого хлібороба Кавуна, що по смерти жінки сумно єму було „самотою вік собі прожити“ і він зустрів собі пару — Ольгу, вдову. І справдї щирою поезією і молодим житєм віє від сего осїнного лїта.

Деякі оповіданя Г. Барвінок задля справдїшнього мистецтва можуть бути окрасою письменьства, але є й такі, що являють ся звичайною етноґрафічною записю. Але й ті етноґрафічні записи мають свою велику стійність, бо вірно схопити те, що каже сам народ про себе, як він виявляє свою душу, свій внутрішнїй сьвіт, може тільки мистець-психольоґ, що вміє добре прислухати ся до мови того народу і подати сю мову в мистецькій оправі. „Не було змалку, не буде й до станку“, образ нещасливої любови ніжної і благородної дївочої душі, може занятя одно з найпочеснійших місць в письменьстві. Ідилїчне житє українського хлібороба вона живописує в оповіданю „Домонтар“; сумний образ нещасливого подружа, занапащеного житя через нелюдяну вдачу чоловіка, подає в оповіданю „Хатнє лихо“; „Вірна пара“ вельми гарно переказує народнє оповіданє, як парубок оживив свою поховану милу, а „Квітки з сльозами, сльози з квітками“ живописують тяжку долю двох гарних серцем і обличем дївчат-калїк. В „Русалцї“, котру можна поставити серед красших оповідань з народного житя в нашім письменьстві, оповідає Г. Барвінок долю і нещасливу та великодушну любов ніжної поетичної дївчини, Оленки Дїдусівни, котрої доля занапащена

тільки через те, що забобонні люди найшли її малою в житах і вважали русалкою.

Окрім українських оповідань печатала Г. Барвінок задля строгости російської цензури деякі оповіданя по московськи. Оповістила також подорожні записи по московськи з українськими розмовами, і дрібні педаґоґічні образки і розвідки в часописях „Дзвінок“ і „Рідний край“.

Твори Г. Барвінок подають такі цінні образи основного вивченя народного побуту і народної мови, що можуть послужити справдішними взірцями для молодого поколіня українських письменників. А хоч авторка зазнала літературного впливу своєї ровесниці, Марковичевої, уміла найти свою власну мову, власні краски для живописаня своїх героїв і мимо зміни літературних напрямів і течій, мимо прояви нових мотивів остала до кінця вірною своєму ладови писаня.

Матвій Симон (відомий під прибраним іменем — анаграма Номис) ур. в Полтавщині 1833, † 1901. р., був ґімназийним директором у Лубнях, виступив з оповіданями „Дід Мина і баба Миниха“ в „Хаті“ і „Тітка Настя“ в „Основі“ (1861), де подав також вельми цінну розвідку „Різдвяні сьвятки“, в котрій по мистецьки описує події з житя, що пояснюють психольоґію народу і „Отрывки изъ автобіографіи В. П. Бѣлокопитенка“ (власні єго дитячі спомини), в котрих живописує гарно побут і всі обставини житя українського дрібного старосьвітського паньства що жило тоді ще з народом майже однаковим житєм. Єго оповіданя розтяглі і писані мляво, але взірцевою мовою цінні вельми з народописного становища, бо Симон був перш за все народописцем, глибоким знавцем народної мови, звичаїв і народного житя. (Гл. І. часть стор. 359.).

Степан Ніс († 1901. р.), родом з Чернигівщини, був (1863. р.) на засланю за українство, котре зберіг до кінця свого віку. Печатав оповіданя „Хуртовина“ і начерки „Людська память про старовину“ в „Основі“ 1861. Більш трийцяти повістий, оповідань, драматичних творів і богато народописних засобів остало в рукописи. Окрім того появили ся безіменно єго популярно наукові розвідки „Про хвороби і як їм запомогти“ (1874.) та „Ліки своєнародні, з домашнього обиходу і в карти-

нах з житя" (1875). Єго оповіданя чисто народописного змісту мають і тепер велику вартість яко картини народного побуту, написані гарною народною мовою а лікарські розвідки виявляють в нім великого знавця народних лічебних способів.

Петро Кузьменко (ур. 1831. р.), син дяка з Чернигівщини, був і сам дяком, почав свою літературну діяльність ліричними віршами у Кулїшевій „Хатї" і легендою на засновку народного переказу з наголовком „Погане поле" та оповіданєм „Не так ждало ся, да так склало ся" (в „Основі"), що визначають ся — як каже Кулїш — „іскрою таланту правдивого, самостійного", але після того зовсїм замовк наслїдком житя повного злиденних обставин та вмер не знати де і коли. В єго поезії „єсть якась тихість приятна, писав Кулїш, якесь гарне душевне сумованє", а слова єго „з тиха-тихесенько до душі твоєї про якісь дїтські лїта, про якесь молоде щастє промовляють".

В леґендї „Погане поле" зобразив поет долю козачки Марусї, що полюбила Татарина, за що єї батьки на основі присуду громади поховали живцем з двома хлопцями. Люди прокляли її з дїтьми, з котрими вона являє ся, як засьвітить місяць білолиций, і сьпіває сумно, що через неї ніхто ні оре ні сїє се погане поле.

В оповіданю „Не так ждало ся, да так склало ся" розказує Кузьменко гарною мовою, ладом переннятим у Марковичевої, а всеж таки самостійно, про богатого козака Дуброву, котрого донька Христина самохіть одружила ся з писарем Калюжним, а відтак жалкувала ся на матір, що занапастила долю єї прийпака Миколи, та що вечера сиділа з дитиною за ворітьми, начеб того дожидала, а про Миколу і чутки не було.

Митрофан Александрович, правнук київського козацького полковника Антона Танського і Параски, доньки Семена Палїя, родом з Чернигівщини, визначав ся талантом і великим засобом знаня, одначе велика єго сила змарнувала ся, не мавши простору до широкого розвитку, і споневіряла ся в марній щоденьщині († у Києві 1881. р.). Свої писаня оповіщував він у „Основі" під прибраним іменем Митро Олелькович і належав, як і Кузьменко, до Вовчкової школи, але визначав ся вірнїйшим зображуванєм дійного житя та вправним переповіданєм народних оповідань.

Найкрасшим єго твором є оповідане »Пяниця«, в котрім зобразив нещасну долю мороченої паничем сироти-козачки, поки вона не дізнала ся, що »панське кохане — гірке горюване« і з розпуки стала пяницею. — В оповіданю »Три лани« живописує Олелькович відносини українського села за крепацтва і після єго знесеня. — В леґенді »Антін Михайлович Танський« зобразив автор імовірно свого прадіда по матери, котрий із скнирости і жадоби до скарбів велів потопити черців, що зібрали силу гроший на монастир і складали їх у него, а за се душегубство був проклятий і вмер нерозкаяний та що ночи опісля виходив з могили неначе опир, поки єго не пробито осиковим колом і не положено заклятя, щоби мертвяк не виходив з могили.

Данило Сліпченко-Мордовець належить також до сеї школи „Основян"-повістярів, котрих твори визначали ся гарною народною мовою, зачерпненою прямо з живущої криниці. Походив він з української козацької семі, поселеної на московській землі в Саратівщині (ур. 1830. р. † 1905. р.). Бувши ще слухачем університету на словесному виділі, написав поему „Козаки і море", напечатану у виданім ним „Малорусскомъ литературномъ сборникѣ" в Саратові (1859.), в котрій живописує лицарство козаків. Тоді здружив ся Мордовець з Костомаровом, що за Кирило-Методіївське Братство проживав там на засланю і з ним разом служив у статистичнім комітеті. Звідтам перейшов до урядової служби в Петербург, де й доживав свого віку. В „Основі" (1861. р.) напечатав два оповіданя „Салдатка" і „Дзвонар", а після того не бачимо єго на ниві українського письменьства повних 25 літ. Він не встояв проти жестокого гнобленя українського письменьства российською цензурою і перегодом відбив ся від рідної мови та збогачував своїми творами московське письменьство.

Але й жертвуючи свої сили московській літературі, не відцурав ся він свого народу, та в численних статях і розвідках боров ся проти московських обєдинителів то за рідну мову, то за свободу слова. Крім того він видавав історичні монографії (між тими „Гайдамаччина") і повісти (між тими з української минувшини „Сагайдачный", „Архимандритъ-Гетманъ", „Царь и Гетманъ"). Видана в 1882. р. у Львові Кулїшева „Крашанка" викликала єго відповідь з наголовком „За Крашанку-Писанка", написану з сердешною чутливостю, в котрій, покликуючись

на слова Костомарова „не вмер Куліш — пиха задавила“, висловив такий суд про него: „Як Дорошенко колись хотів верховодити й над тогобочною і сьогобочною Україною, так і Кулішеви бажалось верховодити і в „Основі“ і в Україні і в літературі... Сущий Цезар: першим у Мотронівці, аби не другим у Петербурзї, а колись паче у Львові!... А жаль: Куліш — се не аби яка людина! Таких у день з каганцем пошукати —, як золото: він — велика таки сила, велика душа. Та тільки гордість єго велику душу задавила“.

В Петербурзї появили ся єго „Оповіданя“ (1885 р.), де крім двох в горі згаданих поміщені „Сон-не-сон“, „Скажи, місяченьку“ та „Із уст младенців“, а в львівській „Зорі“ (1885) напечатане ще в 1885 р. оповіданє „Старці“ й „А все Пречиста!“ (в альманаху „Ватра 1886). В оповіданях, звичайно скупих змістом, являє ся Мордовець поетом, котрий з вельми ніжним ліризмом і незвичайною мельодийностю мови дає нам звичайно кількома чертами живописаний образ з народного побуту. Ще перед появою Вовчкових оповідань написав Мордовець глибоко обдумане оповіданє про важкі наслідки гнобленя селянської семї крепацькими обставинами, з наголовком „Старці“.

В першім у »Основі« поміщенім оповіданю »Салдатка« ладом Марковичевої живописує він із саркастичною прикраскою і справдїшним поетичним хистом гірку долю Катрусї, виданої за Семенка, що вмер у москалях, лишивши нещасну салдатку з малою дитиною, котра по всяких злиднях найшла захист у хатї свого тестя. — В »Дзвонарі« подав Мордовець живо схоплений образ старого сїльського дзвонара й єго учителя, відставного солдата Позїхайлика, з гарно живописаною картиною ловлї риби на озері, котру перевисшив тілько Куліш в »Улянї Терентьовні«.

Забажавши під осїнь свого житя пристати знов до українських письменників, Мордовець уже тілько із споминів про Україну й українство написав кілька дрібних згадок, в котрих являє ся він чутливим лїричним поетом. В виді сонної мрії згадує про минувшину, сучасність і будучину умового розвитку українського народу в писаню п. з. »Сон-не-сон« (козаччина — Остап Вересай — пророцтва Шевченка й Костомарова), в другій згадцї »Скажи, місяченьку!« дає образ Кирило-Методіївських змагань, особливож Костомарова, і навязуючи до указу з 1876 р. кінчить жалібним окликом: »Колиж і ми, як отї Мидяни й Партяни, своїм язиком возглаголем?... скажи, місяченьку!«

В найкрасшій з тих фантастичних картин-згадок »Із уст младенців« Мордовець, згадуючи про давнину, як він з Косто-

маровом, утомлений боротьбою з московськими літературними шакалями, їздив у зоольоґічний сад та в постати посадженого в клітці старого орляки уявляв собі заневолений нарід український, а побачивши як тим зьвірям, що кричать, кидають поживу, а тим що мовчать — нічого, звертає ся й до української громади, щоби се знала і на вуси собі мотала, значить, що тілько дружним і невсипучим змаганєм зможе виборити красшу будучину, свободу і самостійність.

Олекса Стороженко (1805—1874) походив із старинного козацького роду, а предки єго були козацькими старшинами і придбали собі маєтности в Полтавщині. Вихований у кадетській школі в Петербурзі, був спершу у воєнній, наостанку житя в горожанській службі, а в свобідних хвилях займав ся письменьством і мистецтвом. Воєнна служба давала єму нагоду часто їздити на Україну у військових справах, придивити ся народному побутови, наслухати ся цікавих оповідань про старовину від старих людий, як столітній Запорожець Микита Корж і ин., і дізнати ся про всякі події й пригоди. При тім усім любував ся він чудовою природою України і довів орудуванє українською мовою до справдішнього мистецтва. Він визначав ся вельми живою уявою, щирим українським гумором і незвичайним хистом оповіданя. Тимто лад єго оповіданя, вираз і сила викладу досягає високого мистецтва. Поруч того мало що не кожде оповіданє починає ся мистецькими описами або містить картини живописані блискучими красками.

Хоч задля урядової служби Стороженко держав ся осторожно від громадянської української діяльности, треба єго зачислити до старшого поколіня шестидесятників-Основян, бо вже ранше появи „Основи“ почав він писати оповіданя, але печатно виступив що йно в „Основі“ з „Українськими оповіданями“, котрі появили ся також окремо (Спб. 1863 в 2-ох т.). Єго літературна діяльність відносить ся до 1861—1862 рр., бо роздратований різкою критикою „Современника“ залишив писати по українськи, поза написанєм оповіданя, названого „поемою“ п. з. „Марко Проклятий“.

Стороженко любив Україну а перш за все єї чудову природу і старовину, хоч не зазнайомив ся з нею з научних дослідів, тілько з народних переказів, з котрих виніс одушевленє українською старовиною і козаччиною. А хоч

єго любов рідного краю не була виявою глибоких, на повній сьвідомости основаних почувань, то вона в єго оповіданях трискає живими і блискучими красками. Він високо цінив Квітчині повісти і відносив ся з щирою вірою до сучасного розвитку української народности й літератури, бо був певний, що „Матуся наша Вкраїна, не покинула нас без свого благословеня“ (як висловив ся в оповіданю „Матусине благословенє“). Хоч Стороженко не виступав різко проти крепацьких відносин, як инші сучасні українські письменники, одначе спочував горю й бездолю широких народних верств і з єго творів віє щире почутє доброcти й людяности. Стороженко живописує народний побут минувшини в історичних творах з реальною і леґендарно-фантастичною основою, в етноґрафічних оповіданях обрабляє народну творчість у літературній формі а крім того подає анекдотичні оповіданя для забави. Попри те написав він „Історичні спомини столїтнього Запорожця Микити Коржа“ і драму „Гаркуша“ та дві віршовані байки. Писав також повісти і спомини московською мовою невеликої літературної стійности.

В першім на реальній історичній основі написанім оповіданю п. н. »Межигорський дід« подає Стороженко згадки говірливої бабусї про Запорожця, що на старість став пасічником у черців Межигорського Спаса. — З щирим українським гумором зображає в оповіданю »Голка« самовільні вчинки Потоцького-Каньовського. — В оповіданю »Кіндрат Бубненко Швидкий« вивів він типічну постать колишнього Запорожця, столїтного дідугана, жартовливого і веселого, здавалоб ся юродивого сьміхуна, що своїми жартовливими оповіданями підіймав на глум всяку погань у людий, але скрізь єго сьміх виливає ся горячою кровавою сльозою жаль про народне горе. — Грицько Клюшник розказує мистецьким ладом в оповіданю »Прокіп Іванович« про руйнованє Січи і зворушуюче прощанє із запорожським Кошем та смерть чудово зображеного курінного отамана, із журби за минувшиною. — Історично-реальну основу має також малої стійности драма про отамана гайдамаків »Гаркуша«, котрої жерелом служили народні перекази та пісні, де він являє ся не гайдамакою але народним лицарем. В історичних оповіданях з фантастичною закраскою має »Матусине благословенє« автобіоґрафічну підкладку.

В оповіданях і описах Стороженко являє ся не тілько мистецьким оповідачем, але й глибоким ліриком. Злебільша єго оповіданя проникнуті сильним ліризмом, иноді доволі

іскусним, але частійше щирим, сердешним, повним сумовитости й печали. Як ліризм, особливо в описах, так гумор в оповіданях знаменують всюди настрій автора і проникають єго оповіданя з українського житя.

В оповіданю »Закоханий чорт«, цінним тільки поодинокими картинами і справдішним блискучим гумором, написанім по переказу діда-Запорожця, доторкнув ся автор січового житя і зобразив чорта вірно народним переказам з деякими людськими прикметами, а при тім розвернув перед нами чудову картину української природи. — До того рода фантастичних оповідань належить »Чортова корчма« і »Мірошник«, а в оповіданю »Дорош« чудово живописана типічна ідеалізована постать кошового Запорожця-пасічника, подібного як у »Кіндраті-Бубненьку Швидкім«. »Марко Проклятий«, найвизначнійший твір, написаний на підкладі змагань українського народу до свободи і волі в XVII ст. Се є оповіданє-„поема“, основане на зібраних протягом 30-ти літ народних переказах, сплетених в одну цілість з історичними подіями з добп Богдана Хмельницького: одначе воно являє ся мозаїкою розкрашеною яркими, неприродними красками, без мистецької цільности. Тимто найбільший обємом твір Стороженка належить що до літературної стійности до найслабших. — З етноґрафічних творів найбільш мистецькою обрібкою визначає ся з народних уст взяте оповіданє »Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи подавав«; »Вчи лінивого не молотом а голодом« зображає етноґрафічно-побутові народні відносини з житєвою правдою, хоч із деякою пересадою. — »Два брати«, — оповіданє про занедбанє бідного брата богатим, розповсюднене в устній словесности; оповіданє »Дурень«, основане на народній приказці, як дурень показує ся часто розумнійшим від розумного, нагадує Котляревського »Москаля-Чарівника«. — До етноґрафічних оповідань належать »Лучше нехай буде злий, як дурний«, »Розумний бреше, щоб правди добути«, »Скарб« або »Як Бог дасть, то і в вікно подасть«, Жонатий чорт«: в них Стороженко гарно розвиває народні приказки. — Оповіданє »Суджена« пояснює народні віруваня в чудесні прояви і перекази про мітично-фантастичний сьвіт. — Сюди зачислити треба гарні гумористичні дрібниці: »Не впусти рака з рота« і »Вивів дядька на сухеньке«, та »Три сестри«. Два посьміхові оповіданя анекдотичної основи, »Вуси« і »Не в добрий час«, визначають ся легкостю змісту і справдішним гумористичним талантом автора.

Талантови Стороженка питома описово-оповідна прикмета, вельми чутливий ліризм і щирий гумор, і се надає найбільшу стійність і значінє єго українським оповіданям. Вони є що до змісту і напряму вчасти реальні, а вчасти етнографічно-лєгендарні. Стороженко звернув ся в них у ми-

нувшину, бо тілько в минувшині уявляв ся єму і рідний край, козаччина і нарід із єго радощами і злиднями і та чудова українська природа, нагріта горячим полудневим сонцем, що навівала на єго душу зерна поезії і чар. Єго урядове становище не давало єму снаги до боротьби супроти тодішнього устрою і тому присьвятив він свою творчість історичній минувшині, пронизаній в єго уяві образами рідної козаччини. Тимто єством єго письменської діяльности була історична белєтристика в картинах і на такій основі продовжав він діяльність Квітки, з котрим належав до одної школи. Хоч Стороженко не посунув вперед у загальнім розвитку української літератури, то всеж єго твори цїхують одну із сторін історичної хвилї, яку пережив український рух в 60-их рр. В такім обсягу твори єго яко історичного белєтриста і митця-етноґрафа мають значінє в літературі і мати муть свою стійність і в будучині.

Анатоль Свидницький (1834—1871) пристав до гурту Основян і виявив незвичайний талант та етноґрафічні відомости в знаменитій розвідці п. з. „В е л и к д е н ь у П о д о л я н ъ“ („Основа“, 1861; IX—XII). Син сьвященика з зазбручанського Поділя, пішов після скінченя духовної семінарії в київський університет. Та безупинна боротьба о прожиток і підорване семінарськими навичками здоровлє знівечили не аби-який єго талант. Не покінчивши університетських наук, тиняв ся по ріжних непоплатних посадах і в Києві закінчив своє злиденне житє.

Анатоль виніс змалку основне знанє української мови й народного побуту і був горячим прихильником просьвіти народу. Після знесеня крепацтва зложив він дві вельми на той час популярні пісні: „В ж е б і л ь ш е л і т д в і с т ї, я к к о з а к в н е в о л ї“ і „В п о л ї д о л я с т о я л а“.[1]) Одначе важке бідованє та хатне лихо в родиннім єго житю не дали спромоги розвинути ся єго великим письменським здібностям. У „Кіевлянинѣ“ (1869—1871) печатав він короткі оповіданя з житя Поділя (всіх 14), в котрих видно не тілько талант, але й основне знанє побуту народних верств і духовеньства.

---

[1]) Сї пісні були так розповсюджені, що й у заснованій в Тернополї 1863/4 р. ґімназийними учениками „Громадї“ сьпівано між иншими піснями також отсї пісні Свидницького.

Крім того написав він українською мовою семейну хроніку п. з. »Любрадські«[1]) для »Основи«, але вона появила ся печатно тільки в 1885 р. В мистецьких картинах подав автор правдивий і яркий образ побуту духовеньства на Поділю в першій половині XIX ст. та обставини осьвіти і вихованя в духовних школах »добрих старих часів«. Повість Свидницького виявляє отже образи змін давного, пережитого ладу і нових відносин, витворених на розвалинах старого ладу, характеризує »старосьвітських батюшок« в роді Любрадських, а також »старосьвітських матушок«, що виховували дітий патриярхальним ладом, тілько з більшим достатком, а синів підготовляли до духовного стану, тай як під впливом условин житя втискали ся нові погляди і вимоги житя, викликані справою вихованя дітий у школі. В повісти »Любрадські« займає значне місце опис шкільних літ їх сина Антося то в бурсї, то в семінарії (описує щоденне житє учеників духовної школи на приватних кватирах, відносини бурси до учителів і т. д.)

Хоч Свидницький виступив у молодім віцї на письменській ниві, ще в студентських роках, станув відразу певною ногою на реальну підставу, а хоч ся „семейна хроніка“ була майже першим єго на тій царині твором, зумів він поставити пережиті і помічувані ним події дійсности на широких суспільно-побутових основах і пояснити їх у гарній та мистецькій формі.

„Основа“ викликала також цілу громадку письменників, котрі управляли майже виключно царину поезії. Між тим передове місце займають Яків Щоголів і Леонід Глібів.

Яків Щоголів (1824—1898), родом з Ахтирки в Харківщині, здобув осьвіту на словесному виділї харківського університету посеред ідеалїстичної громади молодежи 40-рр., був спершу в державній службі а відтак секретарем думи в Харкові, де й жив до самої смерти. Вже в „Молодику“ Бецького (1843) напечатав кілька поезій українською і московською мовою, але замовк наслїдком напасливої критики В. Бєлїнського і аж у „Хатї“ (1860) появило ся знов кілька гарних творів з вельми прихильною оцїнкою Кулїша „широї рідної поезії“ Щоголева, котрої „ні в пісні народній не покажеш, ні в Шевченкових творах не доглядиш ся“. Але після того він аж у 80 их та 90-их рр. XIX ст. печатав чимало нових творів по всяких виданях, і видав їх п. з.

[1]) Спершу напечатано „Любрадські“ в „Зорі“ (1885), окремо 1887, а в Києві аж 1901 р.

„Ворскло“ (1883 у Харкові) і „Слобожанщина“ (1898 тамже).

В творах Щоголева з першої доби проявляє ся романтичний напрям, але, як влучно каже Куліш, „не чуже добро він собі присвоїв, а своїм власним добром нас чарує“. Ліричний та елєгійний поет, Щоголів, живописує найбільш колишнє козацьке й чумацьке житє, а в деяких думках виявляє горячу любов матери-України:

»Царювала наша мати в чистім полї
На широкій волї:
Породила в щастї насіннячко наше
І в хорошій долї«. (»Квітка«).

Славна минувшина викликує у него сумовиті спомини. Він сумував, що Січ зруйнована і не вернеть ся колишня слава, тілько

Вітер віє округи —
І хлюпощуть ся по пісках
Чортомлика береги«... (»Ворскло« 151).

Вихований під доглядом матери в релїгійнім дусї, „пригрітий теплою рукою“, живописував вельми ніжно матїр, матїрну любов, відчував своєю мягкою вдачею нещасну долю жіноцтва і виявив найкрасше силу свого таланту в картинах жіночого житя.

В другій добі творчости доторкнув ся Щоголів також суспільно-народного питаня; всякі кривди й неправди, заподївані народови і злиденне житє робітників („Ткач“, „Кравець“, „Швець“ і ин.), викликували скорботні звуки єго кобзи і тодї єго „серце надривалось і журливе слово на папір прохалось“ — („Ворскло“ 1.). Мистецьке чутє давало поетови снагу цїлим серцем відчувати і помічувати всю красу природи, тимто в єго творах розсипані справдїшні мистецькі картини української природи, живописані народними красками, н. пр. степу в лїтї:

Іду шляхом — сонце сяє,
Вітер з травами говоре:
Перед мною і за мною
Степ колишеть ся, як море.

А затихне вітер буйний —
Степ, мов камінь, не двигнеть ся
І як килимом богатим
Весь квітками приберeть ся.

Степ зелений! Степ широкий!
Ще вузька твоя дорога:
Тим же тут молить ся можна,
Тим тут можна бачить Бога!...« (Ворскло, 53).

Обсяг творчости Щоголева — се невелика картина, виява навіяного горячим ліризмом чувства, — степи, ліси, хати, поля і тому в него найбільш мотивів описової лірики, від котрих віє запахом щирої і справжньої поезії. Єго поезія перейнята релїгійним духом, бо віру вважає поет єдиним звязком, що держить людий на сьвіті. Щоголів писав також баляди, в котрих вельми уміло вводить живописні старинні вислови, народні назви ростин і народні повіря. Єго баляди вельми живописні і не уступають місця красшим того рода творам. Менше вдатні єго жарти-сатири.

Щоголів був справжній поет-мистець в душі, в житю, в поезії, навіть в одежі. Він належить до тих українських поетів, у котрих всюди проявляла ся чистота думки і слова, котрі гордили ся тим що „переймаючи голос народної пісні і обрабляючи її по мистецьки, прорубали їй вікно в осьвічену господу.“

Леонїд Глїбів (1827—1893) — се другий зпоміж українських шестидесятників визначний справжній поет „своєю чистою душею і високою думкою“, як висловив ся про него Куліш. Син управника дібр із Полтавщини, в Ніженськім ліцею осягнув осьвіту з перепонами, викликаними недугою, був ґімназийним учителем у Чернигові, де й став з письменною підмогою Куліша, Номиса, Кониського й инших видавати „Черниговскій Листокъ“ (1861) українською й московською мовою Із забороною сего видавництва (1863) усунено Глібова із служби за українофільство. В 1867 став він управником земської печатні і на тім становищі проживав до смерти.

Вже в ґімназії виявив Глібів поетичний хист, піддержуваний учителем Мирець-Імшенецьким, і тоді писав вірші московською мовою. Колиж єму попались у руки Шевченкові твори і Гребінчині приказки, почав писати українською мовою ліричні вірші і байки та печатати у „Чернигівському Листку“ і в „Основі“, підписуючись „Кинир“ або „Дідусь Кинир“ (під тим іменем знає єго добре особливо українська дітвора з львівського „Дзвінка“ і „Зорі“). Окрім сотні байок, кількох десятків думок і пісень, загадок, жартів написав Глібів також три комедії. Ліричні твори Глібова визначають ся щирими журливими почуванями і чудовими живописними картинами, а одна з них „Журба“ стала ши-

роко розповсюдненою народною піснею. В ній поет виливає свою журбу:

»Журю ся над річкою...
Біжить, вона, шумить,
А в мене бідне серденько і мліє і болить«, що

»Пробігли дні щасливії
І радощі мої — —
Чогож у мене серденько
І мліє і болить?

»Болить воно та журить ся,
Що вернеть ся весна,
А молодість... не вернеть ся,
Не вернеть ся вона«.

(Руск. Письм. VII. 222.)

Такимиж ніжними почуванями журливими навіяна єго думка „Вечір“:

»Чи згадуєш, дівчинонько моя,
Як згадую без тебе я,
Той вечір тихий над водою,
Як сумували ми з тобою,
Що Бог нам доленьки не дав?...« (ib. 222.)

Але й славна колись минувшина, Дніпро, Україна, викликують у Глїбова журливі спомини:

»Була колись доля... Траплялось тодї
І слави чимало, богато і шкоди« і глянувши, як
»Шумить Днїпро славний і досї шумить:
Всього надивив ся — і щастя і горя« і як тепер
...по бистрій воді
Гуляють берлини, свистять пароходи«

звертає свій зір „на крутую гору над берегом“, де

»Земля Кобзаря там на віки покрила,« де
»Стоїть над горою хрест Божий і жде
Апостола правди і доброї долї«.

(Руск. Письм. VII. 240.)

Але найбільшу славу здобув собі Глїбів своїми байками, що великою лїтературною стійностю можуть заняти почесне місце серед красших байок всесьвітної лїтератури. Основа єго байок вельми займава і проста, алєґорія розкриває ся легко, а висновала з неї поука висловлена коротко, але сильно і се творить головну стійність байки. До тогож і сатиричний підклад байок переведений вельми гарно незвичайним хистом поета, а питоменність української мови доставляла єму богатих засобів для іронії.

Глїбів бере звичайно, як і инші байкарі, загально-сьвітові теми, але вміє їм надати зовсїм саморідну українську

і самостійну обрібку й українську народну закраску. Личности в єго байках, чи то люди чи зьвіри, виступають із саморідним обличем, всі обставини житєві, виведені в єго байках, схоплені і зображені відповідно українському сьвітоглядови. Тим то байки Глібова стали таким улюбленим читанєм не тілько серед української дітвори, але й серед старшого поколіня і мають велику народно-педаґоґічну стійність. З них промавляє до души народа не тілько визначний поет, але й щирий народний педаґоґ-учитель.

Глібів наводить читачів до чесного і праведного житя, до правди і просьвіти, до любови свого рідного краю.

На прикладі умираючого »Льва-дідугана« показує поет що:

»Не треба людям забувати:
Хто вік по божому прожив,
Ніколи зла і кривди не чинив.
Того до смерти будуть поважати
І добрим словом поминати«. (ib. 87.)

Не заподївати нікому кривди і жити по правдї, доводить до справдешнього щастя. Тим то у »Хмарі«, котра присунула ся до Гори спочити і чванила ся, як вона над морем ввесь день не одпихаючи дощем лилась. — поет вказує, що морю вона води не додасть, а »над селами, над нивами там славонька твоя«. Отсю правду, яку сказала Гора, звертає поет яко пораду:

»Кохайте щиро правдоньку —
І дасть вам Бог одрадоньку
Щасливого житя«. (ib. 64.)

Поет картає зледащілих, котрим не жаль рідного краю і наче ті дурні Мухи-цокотухи, наслухавшись, що »на чужині краще жити«, кидають Україну, хоч »Бжола« сказала їм:

»Шкода́, я рідну Україну
Не проміняю на чужину«. (ib. 48.)

Подібно, як і Гребінка, звертає Глібів сатиричне вістре у своїх байках проти нездорових суспільних, громадських і державних відносин, гноблення і кривджения слабших переможцями (»Вовк та ягня«, »Вовк і зозуля«, »Гадюка і ягня«, »Громада«).

В творах Глібова виявила ся справдїшня, саморідна вдача Українця: в ліричних єго творах проявляє ся природна чутливість, а в єго байках і загадках щирий, погідний гумор. Попри те мистецька форма і чудова, метка, народна мова здобули єго творам серед українського суспільства безсмертну славу і загальну прихильність, як се виявило

ся з такою незвичайною щиростю в часї сьвяткованя 50-лїтя єго письменської дїяльности (1891 р.).

Олександер Навроцький (1823—1892) належить до тих доволї численних українських письменників, котрим доля не пощастила за житя діждати ся жнива з того зерна, яким вони повними пригорщами весь вік свій засївали словесну українську ниву. Родом з Полтавщини, здобув осьвіту в київському унїверситетї на фільософічному видїлї (1847 р.), глибоко був перенятий релїгійним духом і змалку леліяв у своїй чутливій душі поетичні образи. В 1847 р. увязнено єго в Полтаві за приналежність до Кирило-Методіївського Братства і вислано в Петербург, а по шестимісячній вязниці призначено на урядову службу. В Дагестанській области Прикаспійського краю дослужив ся в Еривані становища штатського радника. Більшу частину своєї служби провів Навроцький на Кавказї в м. Темир-Хан-Шурі, де і одружив ся і там помер 1892 р. Ще й у старости зберіг він молодечі пориви й надії, був одушевленим романтиком, перенятим горячою любовію України, благовійним обожанєм „батька Тараса“ і глибокою пошаною Костомарова. Він був душею товариства, серед котрого там обертав ся і визнавав ся веселою та сердечною вдачею, котру зберіг до кінця житя. Навроцький з молодости мав нахил до віршованя, хоч єго твори не блищать особливим талантом, то всї вони навіяні любовію до рідного письменьства, котрому він дав вироблені взірці гарної народної мови та доторкував ся в своїх творах живих питань. Єго ненастанна праця на ниві рідного письменьства стає доказом незвичайної єго ревности і горячої любови рідного слова, хоч він не мав надії побачити своїх творів у печати.

З творів Навроцького появив ся вірш »На смерть Т. Шевченка« і »Остання воля« (в »Основі« 1861), відтак (у львівській »Ниві« 1865) »Ода до юности« і »Фарис« (з Міцкевича), вірш »На вічну память Н. И. Костомарова« (в альманаху »Складка« 1887) і чотири думки в »Кіев. Старинѣ« (1902. XII.) з надісланого А. Н. Шрамченком зшитка. Все инше остало в рукописи в десяти зшитках доволї обємистої величини (около 2000 сторін). Веселий настрій, яким визначав ся Навроцький, проявляє ся і в єго поетичних творах. Він не попадає в тугу й розпуку, бо не знає, де складе свої кости, чи на Українї, чи біля моря чи в піску густому, бо всюди над ним буде розстилатись небо своєю красою, а над ним горіти муть сьвічечками зорі.

Велику силу праці вложив Навроцький у переклади сьвітового письменьства, на жаль однак все те остає в рукописи, а може і запропастилось серед военної хуртовини.

Навроцький дав повний переклад Гомерової Іліяди й Одисеї розміром українських дум, імовірно з французького перекладу, бо грецький первотвір був єму недоступний задля незнаня грецької мови. Але великий знавець української мови А. Потебня висловив ся про сей переклад: »Се не пустяки: автор володіє мовою, тому може вийти хосен з принятого ним розміру«.

Таким самим розміром переложив він »Євангелину«, Акадянську билицю з Льонґфельо, бо »гектаметри, як він каже, дуже важко читають ся«. З Байрона переложив містерію »Небо і Земля«, »Каїна«, »Манфреда«, »Паризину«, »Ґявра« (не цілого), дальше Поеми Осіяна, поему Шелі »Аластор або Дух самоти«, Ґете »Іфіґенію у Тавриді« (4 дії), 6 частин з »Фавста«, »Земне житя і апотеоза художи«, »Коринтську невісту«, »Римські елєґії«, Р. Гамерлінґа »Агасвер у Римі« (3 пісні), Шілєра »Пісню про Дзвін«, »Витання мудрів«, Лєсінґа »Натан Мудрий« »Нібелюнґи« (3 пісні), »Короледворську рукопись« частину Книги Настання (Мойсея), »Псалми Давидові« (104), »Пісню пісень«, »5 Книг пророків« і дещо инше Міцкевича »Конрада Валєнрода« і 41 дрібних творів »Пісню про війну Ігоря«, Пушкина »Полтава« (не всю) і чимало дрібних творів, дещо з А. Толстого, Кольцова, Лєрмонтова Сирокомлї і т. и.

В деяких зшитках при кінці поміщений вірш, в котрім поет висловив погляд на свої твори, з котрого віє вся симпатність поета, надія та горяче бажане хоч у будучині послужити своїми творами в користь дорогої єму України.

Згадати годить ся ще чотирох поетів, що почали свою діяльність в „Основі“ а хоч не полишили значнійшої літературної спадщини, всеж таки сіяли здорове і чисте зерно на доволї несправленій ще тодї письменській царинї.

Василь Кулик, з давного козацького роду в Полтавщині, (ур. на початку 30-их рр. XIX ст. † 1870 р.), осьвіту здобув у харківському університеті на літературному виділі. Єго поезії[1]), печатані в „Основі“ і „Правді“, виявляють сьвіжий і саморідний хоч і невеликий талант. Він переймав ся живо недолею рідного краю і природи і повитав горячо визволене з крепацтва широких верств народних.

[1]) Всї его твори появили ся п. з. „Писання Василя Кулика“ у Львові 1894.

Володимир Александрів (1825—1893), син сьвященика-поета Степана, з Харківщини, був військовим лікарем, виступив на літературній ниві з поетичними творами в „Основі“ (1861), перекладав чимало з німецької, московської й польської мови та з Сьв. Письма, видав „Тихомовні сьпіви на сьвяті мотиви“ (Псалми Давидові), кілька поетичних перерібок народних казок („Пісня про Гарбуза“ „Коза дереза“ й ин.), оперети „За Неманъ іду“ та „Не ходи, Грицю, на вечерниці“ і два альманахи п. з. „Складка“. Єго писаня визначають ся гарною народною мовою.

Василь Мова (1842—1891) відомий більш під прибраним іменем Василя Лиманського (родом з Чорноморії), скінчив університет у Харкові. Печатав поетичні твори ще в „Основі“, відтак у „Правді“ й ин., але більшість єго писань остала в рукописи. Єго твори визначають ся сьвіжостю живописи народного побуту і сьміливими думками. Так н. пр. в творі „Козачий кістяк“ поет велить хліборобови покинути золоті думки і хлібом здобутим у поті лиця згодувати для Вкраїни сина-молодця, щоби, до правди направивши ум, боров ся духом, бо

»Вчена громада — могучая рать.
Як стануть у лаву такі вояки.
То більш поратують, аніж козаки«.

Микола Вербицький (1843—1099), (прибране імя Черниговець Миколайчик Білокопитий), ґімназийний учитель; писані під впливом Глібова вірші печатав в „Основі“ (1862).

Окремо від тих шестидесятників-Основян трудив ся на письменській ниві **Петро Охоцький-Огієвський** (1814) [1]) і печатав у „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“, що стали під конець 50-их рр. XIX ст. єдиним захистом українського слова, поезії, байки, етноґрафічні засоби і прегарне етноґрафічне оповіданє „Крути не верти, а треба умерти“. Огієвський, сьвященик у Чернигівщині, був також правдішним митцем яко проповідник і здобув собі добре імя між народом.

На поклик „Основи“ зпоміж молодих письменників перше виступили на літературній ниві Полтавець **Олексан-**

---

[1]) Не відомо коли й де умер.

дер Кониський і Подолянин **Степан Руданський** [1]). Кониський оповістив ще дещо в „Чернигівському Листку“, але опісля обидва на довший час замовкли. Для поетичної творчости Кониського під конець 60-их рр. розкрило ся поле в Галичині й Буковині, де він також особисто чимало причинив ся до розбудженя рідного письменьства і народного житя, а Руданський, котрий писав тільки рідною мовою, не діждав ся за житя бачити виданя своїх цінних творів. „Пірвалось цінне намисто і порозсипувались дорогі жемчуги“, як каже проф. Ом. Огоновський; „деякі найшли ся сейчас і зберeглись від загибели, иншіж покотились геть далеко так, що годі їх зібрати“. Але переґодом таки зібрано єго твори і видано в 90-их рр. і тільки тоді українське суспільство пізнало велику поетичну стійність єго творів, котрі навіть серед селяньства стали вельми популярними. Діяльність Кониського причинила ся в другій половині 60 их рр. XIX ст. до національнсго оживленя Галичини й Буковини і скріпленя народного руху, а твори Руданського не остали також без впливу на сей рух, тимто діяльність сих письменників обговоримо в звязи з відродженєм Галичини й Буковини під впливом придніпрянських шестидесятників.

Літературна діяльність „народовців“. Друга „Руська Трійця“.

Зворот у розвитку письменьства в наддністрянській Україні в 60-их рр. XIX ст. в народнім напрямі, викликаний головно під впливом придніпрянської України і її письменників, подібно як в 30-их рр. за Маркіяна Шашкевича, вяже ся з іменем єго сина Володимира. Літературний сей рух у народнім напрямі вийшов з тісного кружка молодежи котра під впливом України зрозуміла потребу дальшого роз витку нашого письменьства на народних основах. **Володи-**

---

[1]) Ол. Кониський напечатав в „Основі“ (1861. V) вірш „Сиротина“, а прислав між иншими також вірш на смерть Шевченка (про котрий є згадка в „Основі“ 1861 р. III. але єго не напечатано), а крім того згадку про старовину п. з. „Спафарієва Рудка“. — Степ. Руданський виступив в „Основі“ (1861. I.) з віршами „Гей-гей, воли“, відтак „Не кидай мене“ і перекладами „Ластівка“ (з Ленартовича) та „Ніч-у-ніч“ (з сербського Бранка Радичевича) „Основа“ (1861 II) і „Сни“ („Основа“ 1861, V).

мир Шашкевич (1839—1885), син Маркіяна, вже в часї ґімназийних наук у Львові одушевляв ся творами свого вітця, „Енеїдою“ Котляревського і „Марусею“ Квітки та почав писати вірші народною мовою. В тім часї зазнайомив ся він з талановитим учеником Данилом Танячкевичем, котрий дістав від проф. Михайла Осадцї кілька українських книжок, між ними й Шевченкового „Кобзаря“. Літом 1861 р. переїздив з Одеси через Львів на медичні студії до Праги Володимир Бернатович, а єго оповіданя про українську громаду, про Шевченка, Костомарова, Марка Вовчка іт. и. одушевили молодих учеників до дїла на народній ниві. Небавом прибули до Львова Евген Згарський, **Ксенофонт Климкович** і **Федір Заревич** (1835—1879), видалений із самбірської ґімназії перед самим покінченєм наук за „руські аспірації“. Ідея плеканя рідного письменьства в народній мові злучила сих молодих людий у дружний кружок, котрий був завязком першої української громади у Львові, заснованої за прикладом київської й инших приднїпрянських громад. Між ними проявила ся думка видавати лїтературну часопись у народній мові п. з. „Вечерницї“, котрих редакцію обняв з 1-им лютня 1862 р. Федір Заревич, і містив там свої оповіданя під прибраним іменем Юрко Ворона. Судовий радник Юлїян Лаврівський, соймовий посол, а відтак віцемаршалок кр. сойму, що тодї з Самбора переселив ся до Львова, пособляв грішми і радою сїй громадцї молодих письменників, котрі у него збирали ся в ряди-годи на лїтературні розмови, а участь в них брали також др. М. Осадця, проф. І. Шараневич і ин. Поява „Вечерниць“ була заразом народженєм нового „українського“ сторонництва „народовцїв“, котре витичило собі мету з „питоменного язика“ народу „розвивати єго письменну словесність“ і народови подавати просьвіту. „Ми загадали, як зазначено у „Вечерницях“, видавати письмо для образованя руского народного язика в письменности, котра повинна як найблизше бути живому народному слову“. В окремих статях із засобом знаня, на яке могла здобути ся тодїшня галицька молодїж, доказувано самостійність української мови посеред инших словянських і конечність розвивати відроджене письменьство українського народу в живій народній мові. Свої змаганя намагали ся „Вечерницї“ навязувати до Маркіяно-

вих традицій і тим сподівали ся приєднати здоровійшу частину нашого суспільства. Головним помічником „Вечерниць“ став Володимир Шашкевич, а пособляв сему виданю Кс. Климкович (з прибраним іменем Іван Хмара). Климкович враз із В. Шашкевичем і Заревичем, неначе друга „Руська Трійця“, впровадили в письменьстві виперту живу народну мову і оперли її на українській основі. Молодїж кинула ся з одушевленєм до українських книжок, побачивши в них справдїшне народне житє і задумала повести письменьство такою дорогою, як на Приднїпряньщинї. В українських виданях бачила молодїж справдїшні взірцї лїтературних творів, списаних живою народною мовою, та взірцї популярних книжечок і з того допевняла ся, як треба заходити ся коло розповсюднюваня всенародної просьвіти. Твори українських письменників звертали на себе тепер більшу бачність молодого поколїня нїж давнїйше, бо в них проявляли ся більше означені і сьвідомі почуваня для народу, поетичний зміст безперечної лїтературної стійности і вироблена форма та чиста взірцева народна мова, чого не виявляла сучасна галицька лїтература.

Молоде поколїнє „народовцїв“ черпало умову поживу з творів Квітки, Марка Вовчка, Шевченка й ин.., одначе й їх не легко було дістати, тим то сї твори ширили ся переважно у рукописях. Наукового корму не могла молодїж так легко роздобути, хиба декому дістав ся який том Кулїшевих „Записок о Южной Руси“ або яка книжка „Основи“, котрі поважним змістом викликували незвичайне вражінє, а з історичних творів попадала ся в руки молодежи Маркевича „Исторія Малой Россіи“, Костомарова „Богданъ Хмельницкій“ або Кулїшева „Хмельнищина“. Одначе не так у поважних дїлах, як радше в пориваючих серце і фантазію поетичних творах глядїла і находила тодїшня молодїж заспокоєнє умових потреб. Тимто для тодїшнього молодого поколїня Шевченко був, як висловив ся Кулїш, не тілько „наш поет, але й перший історик“, а єго муза зробила таке могутне вражінє, що змінила нараз весь сьвітогляд серед молодого галицького суспільства. З єго творів вирозуміло молоде поколїнє, якою дорогою можна дійти до народної свободи. Зрозумівши сю дорогу, молодїж, що єднала ся за приводом львівської „Громади“ також по біль-

ших містах, як Тернопіль, Перемишль, Станиславів, Самбір, Бережани, Дрогобич, у товариства, постановила присьвятити ся сумлїнній праці для народного підєму із занепаду просьвітою і народолюбивими змаганями. Вона почувала в собі силу перебороти всї трудности і перепони, які стояли їй в дорозі. Але як поезією молоде поколїнє кормило своє серце, ум і одушевляло ся до ідеальних змагань, так також поетичним ладом висловлювало свою народну проґраму, що сам нарід винен свому горю, віддавши ся ворогам на поталу і зможе піднести ся із свого занепаду, коли полюбить свободу, яку кождий може досягнути, хто її щиро бажає, як пробудить ся з довгого сну. „Вечерниці" стали небавом огнищем лїтературного й умового розвитку наддністрянської України в народнім напрямі, а в них появляли ся не тілько твори молодих письменників-народовців і колишних товаришів Маркіяна (як М. Устіяновича), але й письменників з Приднїпряньщини Шевченка, Кулїша, М. Вовчка й ин. Окрім Шевченкових творів, котрі викликали переворот у сьвітогляді молодого поколїня в наддністрянський Українї, піддержував серед него одушевленє поет буковинської України Осип Юрій Гординський-Федькович, котрий, не дожидаючи, „заки Галич зможе встати", почав звертати ся до молодежи з народолюбивими зазивами:

Тай чи встане, чи не встане?
Ліпше сам я рано встану,
А сповівшись щиро Богу,
Займу воли круторогі,
Тай з'орю гори, долини,
З'орю свою Буковину,
Як наш Тарас, як мій Тато
Научив мене орати;
І віру, любов, надію
Буковинов скрізь посїю«.
(Руска Письм. XI. 1. 124.)

А хоч єго поетичний талант не підняв ся так високо і не обняв такого широкого поетичного овиду, як Шевченків, всеж таки молоде поколїнє читало залюбки єго рукописні й печатні твори й величало дорогим своїм Кобзарем. Його поява на ниві нашого письменьства зєднала Буковину з наддністрянською і придніпрянською Україною, що були вже злучені лїтературними взаєминами, а змаганє се висловив він у вірші „до Олекси Чернявського, що збудував міст на Черемоши в Ростоках":

»Мости, брате, Олексику,
Мости ти, мій друже,
Єднай нашу Буковину
З Червоною Русев!

Най Черемош запінений
І чорний і білий,
Із братію, із руською
Нас більше не ділить.

Най возьмем ся однов сплов
До одної справи:
Добувати батьківської
І волї і слави«.
(Руска Письм. XI. 1. 126.)

До того умового й лїтературного підєму та єднаня причинив ся чимало своєю живою і невтомною перепискою тодїшнїй богослов Данило Танячкевич (відомий під іменем Грицько Будеволя), котрий був душею тодїшньої молодежи. Як колись Іван Вишенський своїми одушевленими посланіями з Сьвятої Атонської гори будив старинну Русь з важкого просоня і занепаду до нового житя, так Будеволя палкими народолюбивими листами, що прибирали нераз розміри розвідок, умів згорнути коло себе нове поколїнє, натхнути єго новим духом і ним кермувати в змаганях до народної роботи. Вступаючись за покаляну славу Тарасової музи,[1]) вказав він на знаменні слова Кулїша: „Анї козацтво, анї гетьманьство нас тепер не вдовольнилоб, а громадскі порядки осьвітою добувають ся“, бо „наша доля не позад нас, а перед нами, ясна як сонце, аби ми тільки її всею громадою дослугували ся“. Будеволя зазначив, що сам „Бог дунув животворним духом в наш молоді душі, щоби ми спізнали в Тарасї нашого народного мученика, пророка і добродія, — щоби ми в Тарасовім сьпіві почули запізнану нашу народню правду, в єго голос почули голос замогильний наших старих батьків“.

В сих листах промощував Будеволя не тільки шлях демократичним ідеям, вказував на значінє порушених у часописях питань і втягав молоді голови до поважного думаня і застанови над прилюдними справами, але й подавав погляди на народну лїтературу, історію і т. п. Писані з чутєм і поетичним полетом, перенизані виїмками з Шевченка витворювали сї листи народолюбивий настрій, одушевлене виробили окремий поетичний язик, питомий усїм тогочасним народовцям і переймали їх поезією і щирою сердешності та звертали їх очи на простий нарід і вчили, що тільки пізнанєм єго і зєднанєм із ним зможуть вони сповнити

[1]) Слївце правди „Dziennik-ови Literack-ому“ про нашого батька Тараса Шевченка („Вечерницї“ 1863. Ч. 1. і 2.)

свої народні обовязки. Будеволя був справдїшним посередником між придніпрянською і наддністрянською Україною, учителем нового слова, віри, надії й любови, як висловив ся в письмі до него оден з молодих громадян. Сьвітська молодїж, згуртована по громадах у Львові і в цїлім краю, та богословська молодїж у громадах у Перемишлї й у Львові йшли з собою рука в руку і доповнювали себе взаїмно в лїтературнім образованю на народних основах, у науцї рідної історії й лїтератури, в розповсюднюваню народної ідеї, лїтературних видань, у збираню памятників народної словесности, а навіть в одягу на народний лад.

„Вечерницї“ і „Громада“ молодих народовцїв у Львові, з котрою у тїсній звязи оставала „Громада“ богословів у духовній семинарії, були тими огнищами, з котрих розходило ся проміне народної української ідеї по цїлім краю. Сї огнища мали тим більшу вагу для народовцїв, бо т. зв. „староруська партія“ виперла їх і зачинила їм доступ до „Руської Бесїди“, що з почином 1862 р. була спільним умовим осередком усїх Українцїв у Львові. Торжественне відкрите і виголошена на тім сьвятї Володимиром Шашкевичем его народолюбива „Нинїшня Пісня“ викликала була тодї таке одушевлене, що проф. Я. Головацький написав до редактора „Основи“ В. Білозерського про се народне сьвято навіяний українофільством лист з натяком про Кулїша й окликом: „Ще не вмерла козацькая руськая мати!“ Розпочала ся тепер завзята боротьба „староруської партії“ з народовцями, котрих згірдно називали „Вечерничниками“, (сї знов звали противників „Словістами“), проти їх нових змагань і проти „Вечерниць“. Агітація розведена по краю причинила ся в значній мірі до того, що „Вечерницї“ в першій половинї 1863 р. задля недостачі грошевих засобів перестали виходити, хоч до їх упадку причинила ся також чимало неточність редакторів у видаваню. Тодїшне молоде поколїне народовцїв у своїх поривах руководило ся більше серцем і горячими почуванями, як добре обдуманими намірами і не вспіло покласти міцних підвалин під систематичну, реальну роботу. Одначе при всїх тих недостачах народовцї не упали під напором противників. На місце „Вечерниць“ став Климкович (з вереснем 1863.) місячними випусками (на лад „Основи“) видавати лїтературно-полїтичний

вістник „Мета“, котрий не тільки цінним змістом станув висше „Вечерниць“, але й заговорив рішучим і поважним голосом. Несподіване придавленє в тім часї народного житя російським урядом на Приднїпряньщинї скріпило змаганя народолюбцїв у наддністрянській Україні. Дописи в „Меті“ з Приднїпряньщини викликували, правда, пригнобленє, але з другого боку спонукували народовців до змагань, якими вони бажали помогти Приднїпряньщинї в такій недолї. Хоч положенє українського населеня в наддністрянській Україні було важке, всеж таки конституцийна свобода давала тут спромогу добивати ся народних прав. Поява „Мети“ була отже вчасти переведенєм сеї гадки, а почуванє, що наддністрянська Україна стає пристановищем народних прав, додавало народовцям моральної сили і надії на спромогу хоч вчасти сплатити Приднїпряньщинї свій моральний довг. Сю задачу приняла на себе „Мета“, котрої редакцію обняв найбільш талановитий з львівської громади народовців, Климкович, дотеперішнїй помічник „Слова“ і автор найцїннїйших в нїм політичних статий. „Мета“, котрої редакцію провадив він із справдїшним публїцистичним талантом, зєдинила для лїтературно-наукової діяльности не тільки найкрасші сили наддністрянської України, але з застановою „Основи“ найвизначнїйші письменники Приднїпряньщини, як Кулїш, М. Вовчок, Мордовець і ин. печатали тут свої твори.

Климкович дбав пильно про се, щоби в осьвіченій верстві українського суспільства розбудити й поглибити справдїшню народну ідею. Побіч „Мети“ видавав він неперіодичними випусками „Руську Читальню“, в котрій печатав головно (писані московщиною) в українськім перекладї твори письменників Приднїпряньщини.

Вже в поетичних творах Климкович заявив ся горячим народолюбцем. Визначають ся вони великою силою слова і гарною мовою не тільки в первотворах, але й у перекладах (з Байрона, Міцкевича і в І. піснї Гомерової Ілїяди). Навіть єго принагідні вірші визначають ся широким сьвітоглядом і горячими народолюбивими почуванями. Він обнимав своїм зором

...край замрачений в тумані,
Що розстелив ся скрізь гень-гень,
Із від Дону та аж до Сяну

Із під Кавказу по Карпат,
До Чорноморя від Есмані, —

він вказував:

»От де наша батьківщина,
Де наш край-родина:
Рідні собі, як брат-сестра,
Галич-Україна«. (Руска Письм. VII. 322 і 323).

А се, про що у віршованих творах тілько натякував поетичним ладом, висловлював з широким історично-політичним поглядом у численних розвідках у „Меті“. На царині публіцистики був він справдішним митцем [1]). Тут пояснив Климкович у розвідці „Становище Руси супроти Польщі і Московщини“ (ib. 365) взаємини українського народу до обох сусідних, польського і московського, а відтак виказував, яка повинна бути „діяльність руського (українського) народа серед тих обставин“.

»Хіснувати зі всіх спосібностий, які народови подає его теперішнє положенє політичне, в цїли дальшого народно-політичного розвитку, працювати невтомно над просьвітою цїлого гурту народного, щоби відзискати опять із самого народнього кореня ту силу, котра через відступленє его вищої верстви затеряла ся, то єсть сама переднійша і головна задача тих людий, котрі сей народ і его діяльність репрезентують: а той обовязок вкладає на них загально-людський поступ і людська осьвіта, котрими вони гурт свого народа випередили«. — »Виконати совісно задачу теперішности, писав він дальше, а не брати ся до діл призначених до сповненя часам будучим, то єсть головне правило, котре поступова часть українського народу ніколи з очий не спускає. Сего жадає від неї сьвідомість реального патріотизму«. — »Не знаємо напевно, коли й яким способом розвяжеть ся се українське питанє, але й не буде то пуста вичванка, коли скажемо, що розвязка сего питаня яким небудь способом вона не наступилаб, принесе великі наслідки для всеї Словянщини«. І тому звертав увагу нашого суспільства на се, що »поки що ми, Українці, бачимо перед собою велику працю около народньої просьвіти і оддаємось їй в такій мірі, яку при теперішній системі правлїня в тих двох державах (Росії й Австрії), котрим судьба нас підчинила, для себе находимо, бо памятаємо завше й на се, що наше місце зайве (порожне), що наша доля не з заду нас, но перед нами і що ми тоді аж доберем ся до неї, як займем своє місце в семї словянській«. (ib. 365).

---

[1]) Климкович печатав також чимало розвідок про наші справи по нїмецьких часописях, як віденська „Zukunft“ і пн., володів знаменито нїмецькою мовою і тому в его українських розвідках бачимо вплив нїмецької складні.

Обставини прилюдного житя в наддністрянській і придніпрянській Україні приневолили народовців у перших хвилях єствованя сего сторонництва не тілько ясно виложити свою національно-політичну проґраму супроти польського і московського народу, але й у відносинах до т. зв. староруського сторонництва. Прояcненєм свого становища супроти сусідних народів і супроти старшого поколіня виявили народовці свої змаганя і цїли, почислили свої сили і дійшли до того погляду, що не можуть покладати надій на яку небудь поміч старшого поколіня, та й що в тодїшних обставинах у Росії годї було сподївати ся неперервної звязи і помочи з Придніпряньщини. Навпаки тепер повинні були галицькі народовцї дати поміч Придніпряньцям.

Проґрамові погляди Климковича про задачі і діяльність народовців доповнив Будеволя в голосній свого часу обємистій розвідцї „Письмо до Громади" („Мета" III. 1863) й окремо.

В сїй розвідцї вказавши на придавлене народного житя на придніпрянській Україні й історичне его значінє, протиставить терпкими словами бездарність галицького старшого поколіня і безплодність его заходів коло піддвигненя нашого народу. Сим Письмом до Громади народовцї зірвали рішучо із старшим поколїнєм і відділили ся яко окреме сторонництво, котре мало оперти ся з того часу на власні сили і взяти ся до внутрішньої орґанізації.

Одначе сили народовців були за слабі, так що й „Мета" не могла довше вдержати ся, а виданє єї перервало ся (в січні 1864). З лютнем 1865 р. відновив її, правда, Климкович яко політичний двотижневник, а літературну задачу переняла з січнем 1865 р. науково літерацька часопись „Нива під редакцією Константина Горбаля" (тричи в місяць), одначе вона застановила своє видавництво вже з кінцем липня, а „Мета" з кінцем ґрудня 1865 р. В. Шашкевич намагав ся ще з січнем 1866 р. піддержати літературно-наукові змаганя народовців тижневником „Русалка", одначе задля недостачі грошевих засобів був приневолений застановити єго вже з 12-им числом.

З упадком „Мети" виїхав Климкович із Львова на село та збирав засоби до написаня граматики української мови і перекладав Гомерову Ілїяду, а одруживши ся, дав ся задля кусника хлїба заманити в редактори словянофільської часо-

писи „Славянская Заря“, що виходила поруч гумористичного письма „Страхопудъ“ з літературним додатком „Золотая Грамота“, видавана Йосифом Ливчаком у Відні московською мовою. Ставувши під обєдинительний прапор, покинув він народний стяг, котрий доси ніс з такою сьвідомостю і певностю, і перечеркнувши свою сьвітлу дотеперішню діяльність, опинив ся в таборі „національного обєдиненія“ у Відні (з початком липня 1867 р.). Одначе „Славянская Заря“, котра підняла ся нездійснимої мрії обєдинити західних Словян московським языком, не остояла ся, а Климкович після сего промаху вернув до Львова і, помирившись з народовцями, війшов до редакції політичного дневника „Основа“, пособлюваного віцемаршалком Юліяном Лаврівським з метою переведеня національно-політичного порозуміня між Українцями і Поляками на підставі „автономії обох народностий в згляді народнім, політичнім і церковнім, передовсім же відповідно засадам справедливости рівноуправненя свого языка народного у всіх парослях житя прилюдного, іменно в школі, суді й уряді“.

Перепони в справі польсько-українського порозуміня і забагнене сеї справи в покликаній краєвим виділом анкеті з представників обох народностий, спричинили застанову дальшого видаваня „Основи“ (з кінцем серпня 1872 р.), а Климкович з того часу присьвятив ся тихій праці літературній і перекладам творів Шевченка і М. Вовчка німецькою мовою. Якнебудь на короткий час Климкович збив ся був з пантелику і дав ся заманити в обєдинительний табор, вернув він під народний стяг, а своїми літературними і публіцистичними творами серед вельми трудних обставин причинив ся чимало до розвитку нашого письменьства і національної ідеї. (Умер у Львові 19 мая 1881 р.).

Володимир Шашкевич був у другій „Руській Трійці“ справдішним спадкоємцем і представником Маркіянової ідеї. Хоч рано осиротів він, одначе вплив єго вітця витиснув уже в дитячій души Володимира незатерте знамя і натхнув єго серце віщим духом. Тимто до віщого батька лине поетова думка до найкрасших хвилин молодости, неначе до втраченого раю:

»Щасте мені, як у гаї
Квітка, процвитало,
Бо ми око рідненького
Батенька сияло«,
(Руска Письм. ст. 441)

а із смертю батька згасла ясна зірка єго долї:

»Ой сияло, як би зьвізда
На небеснім зводї;
Ой загасла тая зьвізда,
Та і щастя годї!« (тамже).

В сердешних споминах про батька находить молодий поет не тілько відраду, але у віщій єго пісні находить жерело поетичного натхненя.

В чудовій думці »Лелїя-воля« зображає Володимир відносини своєї пісні до пісні батьківської. З батьківської могили виростає »лелія-воля, квітонько білий« і процвитає:

»Лїтом могилу я засїваю —
Так чей весною, та молодою
Дїточок більше стане зо мною!«
(тамже стор. 463).

І справдї ся пісня-лелія віщого Маркіяна розсїяла ся на нашій народній левадї словесній пишними цьвітами, а хоч опісля їх зморозив північний подув супротивного борея, то знов »весною та молодою« нові лелії-пісні молодих поетів-народовців, з подувом весни і волї вкрасили українську народню леваду.

Як за Маркіяна »вкраїнські вірлята
І веселять душу й серце загрівають«,
як »з України руськая пісенька«

натхнула першу »Руську Трійцю« до народолюбивих змагань, котрих заходами заколосила ся наша письменська нива, так і змаганя другої »Руської Трійцї« довели до умового культурного й національного зєдиненя наддністрянської й придніпрянської України, котрому такий гарний вислів надав Володимир Шашкевич у »Нинїшній піснї« (ib. ст. 452—455), що гомін могутно відбив ся над Днїпром і зустрінув ся з щирим і сердешним привітом в »Основі« (1862, VII.). А відтак сей гомін:

»Ой летїв громом в єго слїд,
Док не відбив ся о Бескид —
І не затряс вокруг горами
І не скипів Днїстра водами.
Відтак шибнув гень-гень степом
Тай зупинив ся над Днїпром«.

А знад Днїпра розніс ся братнїй відгомін:

»Гей, гей, Бескиде, ти мій милий брате!
Чи не одна нас породила мати?

Чиж не одна нас до серця тулила,
Сльозами наші тяжкі рани мила?«

І сей відгомін Дніпра довів до обопільного порозуміня, котре зпід Бескиду виявляє ся величним братним гимном:

»Чую, як відси аж по Чорне море
Воздуха голос якийсь рідний поре:
То мати кличе на велике сьвято,
А дітий стало багато, багато!«

Володимир Шашкевич і єго товариші-народовці, що оживлені могутним гомоном Тарасової кобзи в часї повного розгару народного житя засївали словесну царину в „Вечерницях“, „Метї“, „Ниві“ й „Русалцї“, вірили в жизненність Маркіянової ідеї та в здоровий змисл народу.

Певна віра в Маркіянову ідею спонукує Володимира глядїти у батька помочи й відради у скрутних хвилях важкої боротьби із супротивними народному розвиткови живлами.

Натхнений батьківською музою, розводить поет ширше Маркіянову ідею, висловлює яснійше єго ідеали та зазначує виразно змаганя народовців:

»Не чужого ми бажаєм,
А свого то права:
Де полягла, там воскресне
Наша руська слава«.
(Руска Письм. VII. 465.)

Володимир Шашкевич не обмежував ся одначе тим, що голосив у поетичних творах народну ідею, але вказував мету змагань народовців і дороги, якимиб треба простувати до сеї мети. За приводом Климковича і Будеволї-Танячкевича В. Шашкевич у лїтературно-історичних і національно-полїтичних дописях і розвідках розвивав ідею народовців, промощував їй ширший шлях і накликував до скріпленя підвалин, на яких би сю народну ідею слїдувало несхитно оперти. Немічний тїлом, знесилений унаслїдуваною з роду недугою, рвав ся він бодрим духом і до скону свого непохитним ясним поглядом до здїйснюваня змагань народовців.

У проґрамовій дописї »Як ми поступали досї й як би нам дальше поступати« (ib. 509), накликує він »передовсїм до орґанїчної, невтомної працї« і вказує на се, що »жадна галузь науки не повинна у нас лежати облогом«, остерегає перед односторонностю, домагає ся подїлу працї, зазначує велику потребу для на-

родного розвитку **шкільних книжок**, зложених взірцевою народно-українською мовою, а крім того звертає бачність суспільства, щоби народовці вийшли поза тісні межі літературного сторонництва і старали ся здобути собі участь у законодатних тілах. де могли би на ширше видно вивести нашу народну справу. А в иншій політично-історичній дописи п. з. »**Австрія і Росія**« (ib. 538) вказує В. Шашкевич на історичне суперництво самодержавної царської Росії з конституцийною Австрією і на посланництво сеї останньої, станути в обороні Словяньщини супроти загребущих самодержавних змагань Росії в інтересі Словян. Европи й усего людства. Се многоважне і многоскладне історичне питанє було вже порушене та на основних історично-політичних виводах оперте в »Меті« (1864, січень) п. з. »**Австрія і доля України**«, Голос знад Дніпра«, котрого не могли належно зрозуміти й оцінити австрийські державники і дипльомати, поки не дійшло до великої сьвітової війни.

Федір Заревич був третим членом другої „Руської Трійці“, котра у „Вечерницях“, „Меті“ і „Ниві“ розложила нову ватру живої народної ідеї на основі Маркіянових традицій. Він не тільки кермував редакцією „Вечерниць“, але й з прибраним іменем **Юрко Ворона** (Ю. В. або Ф. З.) живописував гарні, хоч у великій части невикінчені образи із сучасного житя нашого суспільства, головно із сільської верховини, народними красками. В своїх повістях і оповіданях провадив він дальше розпочате на ниві белєтристичної прози діло Маркіяна Шашкевича й Миколи Устияновича в живописаню нашого суспільного й народного житя і виявив гарний талант та міг би був довести свої твори до високої літературної стійности, колиб вони не були писані прихватком.

В першій своїй повісти »**Хлопська дитина**« живописав Заревич образ суспільного побуту з доби народного відродженя наддністрянської України в 1848 р. »Хлопська дитина«, сиротюк Стефан, талантом і наукою вибив ся з безпросьвітної верстви суспільства, війшов у круг осьвічених людий і одружив ся з Ганною, дочкою урядника у Львові, Константа, та став оборонцем громадян, що залюбки горнули ся коло свого щирого заступника. — В повісти з правдивої пригоди, навіяній романтизмом п. з. »**Син опришка**«, на основі живими красками зображеної верховини, виступає гарний леґінь, син опришка, Гринь, залюблений у молодій пані камерального лісничого, зображеного автором вельми вдатно. Зате образок з житя »**Дві матери**« списаний більш реально. Прогнана з ґрунту дідичем молодиця, котрої чоловіка віддано в рекрути, найшла захист із своїм хлопцем у повдовілої дідички, що намагала ся винагородити заподіяну бідній вдові кривду,

приголубила »хлопську дитину«, неначеб власного сина. — В повістці »Загубидуш« зображений инший пан, що занапастив долю сільської дівчини, в котрій залюбив ся синок панський і обоє найшли смерть у хвилях Дністра.

На основі народної пісні Заревич написав драму в 3-ох діях „Боднарівна“, котрої деякі яви, націховані справдішним драматизмом, стають доказом, що він запопадливою працею міг би був і на тім полі розвинути свій талант.

Коли в 1866 р. „Слово“ під впливом згаданих у горі подій почало зовсім виразно й рішучо проповідувати обєдинительну ідею, став Заревич при участи Остапа Левицького, Костя Горбаля й Олександра Могильницького видавати політичну часопись „Русь“ [1]).

В сій часописи Заревич рішучо поборював змаганя »Словістів«, але так само доказував, що Польщі на Руси не може бути і що »лише самі в собі«, як висловив ся в проґрамовій передовиці, »глядати маємо свою будучність і нашу силу, — лише ми самі, народ сьвідомий нашого житя, можемо зробити те, чого яко народ бажати нам треба, — лише ми самі можемо, коли схочемо, уладнати по вимогам своє народне хазяйство і поставити себе в чергу народів поважаних всемирно«. Сей сьміливий напрям довів до застанови часописи.

Після того переселив ся Заревич до Сколього, де писаркою перебивав ся в гіркім бідованю, і там закінчив своє бідолашне житє (12 січня 1879).

Успіхи і перепони в поширюваню ідеї народовців. Львів осередком умового й літературного житя. Поширеню ідеї народовців у наддністрянській Україні пособляли не тілько часописи і літературні виданя, але й заснований при товаристві „Руська Бесіда“ заходами Юліяна Лаврівського „Руський народний театр“ (1865 р.). Сей театр не тілько у Львові, але й по містах і місточках в цілім краю вироста-

[1]) Якийсь російський словянофіл, бажаючи пособити поширеню обєдинительної ідеї в наддністрянській Україні, прислав був до львівського намісництва на ту ціль певну грошеву квоту. Намісник ґр. А. Ґоуховський постановив повернути сї засоби саме до поборюваня того напряму і покликав Ф. Заревича до видаваня „Руси“. А що Заревич і его товариші рішучо обстоювали самостійний і окремішний розвиток національний і культурний українського народу як супроти московського, так і польського, застановлено видане „Руси“.

вляв майже виключно драматичні твори Котляревського, Квітки, Шевченка, Стороженка (наддністрянська Україна до того часу не видала майже ніяких драматичних творів) або твори з европейських літератур приладжені для нашого театру Климковичем, Остапом Левицьким і ин. Тодішня унїверситетська молодїж брала живу участь у драматичних виставах і присьвячувала свої сили народному театрови у Львові і по краю, а сим способом чимало причинила ся до розвитку народного театру і єго впливу на наше суспільство. Тим способом будило ся в широких верствах народне почутє і національна сьвідомість. В літературних змаганях народовців брав живу участь **Павлин Сьвєнціцький**, з польського роду, що прилучив ся був до київських „хлопоманів“, а в 1864 р. переселив ся до Львова. В „Метї“ і „Ниві“ поміщував він розвідки, поезії й повісти українською мовою під прибраним іменем Павло Свій і П. Стахурський а „Байки“ єго видані „Просьвітою“ стали вельми улюбленою популярною книжечкою. Крім того видавав під прибраним іменем Д. Лозовський оригінальні, перероблені або перекладені драматичні твори з наголовком „Руський Театр“, а драматизована ним Квітчина „Маруся“ довго держала ся на виднї нашого театру і викликувала свого часу велике вражінє. Сьвєнціїцький заснував також „Sioło, pismo zbiorowe poświęcone rzeczom ukraińsko ruskim“ (1866—1867 чотири книжки), в котрім подавав пер вотвори письменників з придніпрянської України латинським буквами і наукові розвідки, щоби зазнайомити польськ суспільство з нашими письменниками. Окремо видана роз відка з наг. „Вік XIX у дiјах лїтератури украјiн ськојi“ (підмогою „Просьвіти“ 1871) подає цінний і влучни огляд нашого письменьства, а з окрема поетичної творчост Шевченка. Перекладав він також дещо з Міцкевича україн ською, а з Шевченка, Вовчка і Федьковича польською мовок

Змаганя народовців, оживлені бистрою струєю суча ного літературного й умового житя на Придніпряньщин котрої жерелом була „Основа“, розбудили живий рух у на дністрянській Україні. Осередком сего руху був Львів, ал крім того появляють ся літературні виданя також у Пер мишлї (в печатні бр. Єленів) і в Коломиї (в печатні М Білоуса). Сей умовий і літературний рух потягнув за собо

також декого із старших письменників. До молодої громади „Вечерничників“ і „Метників“ зближають ся і поруч них стають до спільної роботи на літературній ниві історики Василь Ільницький та Ізидор Шараневич, відзивають ся у виданях народовців і давнійші поети, як М. Устіянович, а на Буковині появляють ся (побіч Федьковича) нові поети, брати Воробкевичі (Ізидор — Данило Млака і Григорій — Наум Шрам).

Успіхи народовців спонукали також письменників з т. зв. „староруської партії“ звернути ся більше до народу в єго рідній мові. Б. Дідицький видає „Листи до громад“, популярний додаток до „Слова“, І. Наумович дрібні популярні книжечки, а Маркил Попель (пізнійший православний холмський епископ) популярний тижневник „Неділя“ доволі чистою народною мовою. Навіть колишній помічник обєдинительних змагань Д. Зубрицького, Северин Шехович, видає часопись „Письмо до Громад“ (та 4 книжечки „Народної Читанки“) і вводить опісля в нім навіть кулїшівку і починає се видане повістями письменників з Приднїпряньщини, „бо они“, як каже в програмі, „розкривають нам житє малоруського народа на Українї, склад річи в їх повістях чисто народний, що нам може стануги в образець“.

Одначе старші письменники наддністрянської України намагали ся тілько для простолюдя писати єго мовою, а для осьвіченої верстви нашого суспільства силкували ся витворювати „общерусскій литературный языкъ“, що мав по їх думці довести до літературної єдности з Московщиною. Се викликало горячий спір між письменниками-народовцями, котрі в своїх виданях вернули в правописи до засновків витичених М. Шашкевичем і за прикладом Приднїпряньщини приняли Кулїшеву правопись (кулїшівку), щоби й з того боку обезпечити окремішність української мови. Почала ся тепер завзята суперечка, як звичайно говорено, „за букви і правопись“, а в дійсности про самі засновки, про окремішність нашого письменьства, єго розвиток на народних основах. Навіть віденський урядовий „Вѣстникъ“ остерегав перед „українщиною“, бо на єго погляд „три мілїони австрийських Русинів повинні удержати свою руску мову й літературу, не міняючи з українською“.

Инші знов виступали проти кулішівки й народної мови, бо тим способом Українці відривають ся від „общерусского єдинства“ і покидають „историческіи начала“ себ то основи. Тимчасом письменники-народовці думали, що треба піддержувати звязь із Придніпряньщиною, заселеною одним з галицькими Українцями народом та що сей численний нарід спроможний витворити свою народну літературу.

Сї два суперечні змаганя проявили ся виразно, коли по 14-літнім застою в діяльности „Галицько-руської Матиці“ скликано загальні збори членів в 1864 р. Народовці домагали ся введеня у виданях Матиці живої народної мови і т. зв. фонетичної правописи, але по горячих розправах у язиково-історичнім відділї під проводом проф. Я. Головацького перемогло внесенє на задержанє т. зв. етимольогічної правописи. В сяїдуючім році на загальних зборах Степан Качала виступив з цілою громадою старших і молодших народовців з таким самим домаганєм, одначе Я. Головацький виявив зовсїм недвозначно погляд, що Українці в просьвітнім розвитку повинні придержувати ся „общерусской литературы“ і вказував на се, що як правила і погляди старинних астрольоґів змінили ся й уступили місця новим правилам астрономів, так само має ся справа з граматикою й язиком. Загальні збори Матиці полишили домаганя народовців до полагоди виділови товариства, в котрім Я. Головацький мав необмежений вплив. „Гал. рус. Матиця“, котра протягом семи років не видала ні одної книжечки для народу і тим занедбала найважнійшу свою просьвітну задачу, почала мовою зближеною до московщини (як давнійший еї „Историческій Сборникъ“) видавати з 1865-им р. чвертьрічними книжками „Научовый Сборникъ“ (опісля на єго місце „Литературный Сборникъ“) при головній участи Я. Головацького, А. Петрушевича, Б. Дідицького, І. Гушалевича, М. Устіяновича й ин. Сему „обєдинительному напрямови служили тепер не тільки виданя „Гал. рус. Матиці“, Ставропигійського Інститута („Временникъ“), але й „Слово“ після обєдинительної заяви з 1866 р. („Поглядъ на будучность) і ново засноване (1867) белєтристично-наукове письмо „Боянъ“. З підмогою мали їм іти у Відні виданя Йосифа Ливчака (гл. в горі стор. 237). „Обєдинительне“ змаганє тих видань проявило ся саме тоді, коли

визначний письменник Турґенєв переложив „Народні оповідання“ М. Вовчка, а Ґербель, Полонський і ин. перекладали Шевченкові твори московською мовою і тим зазначили, в який блуд попали передові люди т. зв. „староруської“ партії що до становища і задач нашої мови й літератури. Розлад поміж обидвома таборами збільшав ся, коли проти галицьких „українофілів“ стали появляти ся в часописях обєдинительного напряму різкі і безосновні напасти, подібно, як се попереду робили деякі московські часописи проти письменників Придніпряньщини, докоряючи їм „нігілїзмом і польскою інтриґою“.

Для зазначеня обєдинительних змагань галицьких Українців виїхав Я. Головацький на етноґрафічну виставу в Москві (1867 р.), а спенсіонований опісля переселив ся в Росію і старав ся там осягнути катедру московської літератури в Одесї. Одначе унїверситетський сенат не покликав Головацького на сю катедру, бо впевнив ся, що він не опанував ще як слїд літературної московської мови, але надано єму посаду предсїдника комісії для видаваня історичних актів у Вильнї. В тім часї переселило ся в Росію заходами Б. Дїдицького і Лебединцева чимало професорів і сьвящеників, а богато унїверситетських слухачів з російськими стипендіями пішло на російські або заграничні унїверситети, щоби відтак служити обєдинительній ідеї, хоч наш нарід у наддністрянській Україні потребував чимало умових сил для свого культурного розвитку.

Обнова львівської громади народовців. Основанє часописи „Правда“. Змаганя обєдинителів очивидно бажали відвернути австрийських Українців від розвитку своєї народности при Австрії на основі національної самостійности й окремішности, на конституцийних підвалинах, а загал Українців вважав се відреченєм від свого народу. Ся справа вияснила ся одначе силою неперечних подій у письменьстві наддністрянської України, бо все, що писали старші письменники т. зв. „общелитературнымъ языкомъ“, не проявляло анї житя, анї змісту. Навпаки кождий визначнїйший талант звертав ся до народного житя і народної мови та ставав до дїла на ниві управлюваній народовцями, хоч сили їх були ще доволї слабі і нечисленні.

Хоч з упадком „Вечерниць“, „Мети“, „Ниви“ і „Русалки“ розпала ся також перша „Громада“ народовців у Львові, одначе приплив сьвіжих, молодих сил з краю на львівський університет осеню 1865 р. довів до єї обнови і до оживленя руху в таборі народовців. Обєдинительні змаганя спонукали відтак народовців заснувати нову літературно-наукову часопись „Правда“ [1]). А що в Росії були тоді вельми трудні цензурні обставини, стала „Правда“ осередком літературного й умового руху не тільки наддністрянської України, але й Придніпряньщини. Провід редакції „Правди“ обняв Льонгин Лукашевич, член першої „Громади“ „Вечерничників“ і „Метників“. Визначав ся він повагою і статочностю та ревною пильностю в роботі і під єго кермою та з єго порадою виробляли ся в редакції „Правди“ нові літературні сили і заправляли ся в письменській й громадянській діяльности. Се були головно слухачі університету, котрі з одушевленєм стали управляти літературну ниву і відновили „Громаду“, до котрої крім університетських слухачів приступили члени першої „Громади“. Побіч видаваня „Правди“ зроблено почин до заснованя громадської бібліотеки з обсягу українознавства, щоби тим способом положити підвалини до літературно-наукової роботи і ширшої осьвіти молодих письменників. Отже хоч з упадком перших часописий, заснованих народовцями, на короткий час перервала ся була їх літературна діяльність, то з обновою „Громади“ і заснованєм „Правди“ почала ся систематична діяльність, захоплювала щораз ширші обсяги, приєднувала щораз ширші круги письменників і прибирала щораз поважнійший напрям.

Напасти російського правительства на Куліша, викликані львівськими москвофілами (гл. ст. 178), спонукали єго з підмогою Партицького звернути ся в червні 1867 р. до „Правди“, де появив ся лист Куліша з протестом проти того, начеб то він відрікав ся „кулішівки“, з окремим додатком „Отвѣтъ Бояну-Стебельскому“ (написаним В. Білозерським в обороні фонетичної правописи і само

---

[1]) 1 цьвітня 1867 р. тричи в місяць, опісля розширено її політичним і суспільним відділом.

стійного розвитку українського письменьства). В „Правді“ [1]) відбив ся відгомін спору Куліша з московськими часописями, що завзято накидали ся на него. З того часу (літом 1867) навязав Куліш переписку й тіснійші взаємини з Партицьким, а вислідом того було „розписанє премій за добрі твори словесні й наукові“ і почин до заснованя „фонду літературного“ для пособлюваня бідним, талановитим письменникам. Окрім того розширено з 1868 р. „Правду“ на тижневник (в $1^1/_2$ печат. листа) і сему пособляв тепер Куліш грішми й літературно-науковими творами. Провід у видаваню „Правди“ обняв Ом. Партицький (учитель ґімн. в Тернополі, де приєднав до літературної роботи директора ґімн. В. Ільницького, проф. Е. Згарського і адвоката Дра Вол. Лучаківського) [2]). Хоч Партицький присилав чимало своїх розвідок язикових (про мову й правопись), етноґрафічних і ин., творів Згарського, В. Лучаківського, Ільницького (Дениса знад Серету), та хоч крім Федьковича з Буковини виступають тут братя Воробкевичі, то всеж таки „Правда“ (1868 — 70) стояла головно творами Куліша (і Ганни Барвінок), котрий крім повістий, літературно-історичних, історичних, педаґоґічних і т. и. розвідок печатав у додатку „Святе Письмо, (перва частина Библиі, Пъять книг Мусієвих, Русько-український переклад“ 1869). Окрім того появляють ся тут твори Ол. Кониського (Верниволї, Перебендї), Михайла Старицького (Гетьманця), Івана Рудченка (Ів. Яковенка), а вперше виступає Іван Нечуй (Левицький).

„Правда“ стала злучником поміж усіма частинами українських земель, розділених державними межами, а хоч сї межі були доволї значною перепоною обопільних взаємин, всеж таки з того часу щораз нагляднійше проявляє ся в на-

---

[1]) В. Білозерський помістив тут сатиричну статю п. з. „Громадський суд над Страхопудом“, а крім того появила ся тут також відповідь Куліша „Москвѣ“ і „Московскимъ Вѣдомостямъ“ подана перекладом із „С. Петерб. Вѣдомостей“.

[2]) З львівських старших громадян для більшої поваги виписано яко помічників при редакції Дра К. Сушкевича і Мих. Косака (хоч вони нічо не помагали, на одвічального редактора упрошено слухача прав Івана Микиту, а дійсну роботу в редакції вели слухачі фільософії: Олександер Барвінський, Венедикт Борковський і Евген Желехівський.

шім письменьстві спільна робота, котрої **осередком** стає тепер головно **Львів**. Твори письменників придніпрянської України, печатані в „Правді“, служили взірцями, на яких виробляла ся у галицьких і буковинських письменників спільна літературна всеукраїнська мова.

Зєдинені в обновленій „Громаді“ народовці витворили заснованєм „Правди“ літературне огнище, а проголошенє австрийського закона про свободу зборів і засновуваня товариств (1867 р.), дало народовцям спромогу заложити в грудні 1868 р. Товариство „Просьвіта“ для поширюваня просьвіти в широких народних верствах [1]) і переняти задачу обумершої „Галицько-руської Матиці“.

Засноване товариства „Просьвіта“ було дальшим кроком в організацийній роботі народовців і дало почин до розвитку популярного письменьства [2]). Одначе при всіх тих змаганях і успіхах не було в сій роботі народовців тривкости і систематичности. „Правда“ перетривала аж до початків 80-их рр. (поки її місце не заняла заснована Ом. Партицьким „Зоря“) і була в дійсности літературним органом всіх українських земель, але части переміни в складі редакцийних робітників некористно впливали на вироблене певного напряму і ладу у видаваню сеї часописи. Всеж таки зєдинили ся тут до спільної літературної роботи мало що не всі тодішні письменники і дійшли до зрозуміня, що потреба окремого товариства для пособлюваня розвиткови письменьства і науки в рідній мові.

Щедра жертва української дідички Милорадовичевої з Полтавщини, виєднана Ол. Кониським і Пильчиковом, а відтак жертва Жученка, стали підвалиною до заснованя „Товариства ім. Шевченка“ у Львові (в грудні 1873 р.) і дали спромогу закупити власну печатню, котра чимало пособляла розвиткови літературного українського руху.

---

[1]) Небавом поширено діяльність „Просьвіти“ на видаванє учебників для ґімназій з українською викладною мовою.

[2]) Протягом перших пяти років єствованя виготовила і видала „Просьвіта“ стілько книжочок для народу й учебників для шкіл, скілько не видали всї наші письменники і товариство від 1848 р.

33. Спільна літературна робота письменників усіх земель українських.

Із заснованєм і розширенєм „Правди“ і „Товариства ім. Шевченка“ у Львові почала ся в наддністрянській Україні спільна робота молодшого поколіня придніпрянських шестидесятників з галицькими і буковинськими народовцями. Конституцийні австрийські відносини давали тут захист українському слову, гнобленому строгою російською цензурою, і свободу проявляти літературну творчість, а навязані тим способом взаємини поміж усіма українськими землями довели до живійшого і ширшого розвитку українського письменьства. Побіч Куліша розпочав тут живу діяльність Олександер Кониський, оден з молодших шестидесятників-Основян і вони обидва своїми творами причиняють ся вельми до устійненя всеукраїнської письменської мови. Окрім того і Степан Руданський, другий з молодшого поколіня шестидесятників-Основян, став (уже по смерти 1873 р.) широко відомим і вельми популярним письменником саме в наддністрянській Україні (навіть поміж селяньством) через те, що єго твори, розсипані по всім усюдам у рукописях, почали в тім часі появляти ся в „Правді“ й инших часописях та в окремих виданях.

Олександер Кониський, нащадок дрібного дідича, що переселив ся з Галичини на Придніпряньщину (ур. на хуторі Переходівці в Чернигівщині в серпні 1836 р., † у Києві в грудні 1900 р.), учив ся спершу в чернигівській ґімназії, одначе видалений звідтам за писанє українських віршів був приневолений самостійним трудом доповнювати свою осьвіту серед важких невзгодин і вступив спершу в судову службу. Перегодом добив ся адвокатури в Полтаві саме тоді, коли в Росії знесено крепацтво і почала ся „доба великих реформ“. Із своєю палкою вдачею віддає він з одушевленєм свої сили на службу українському народови і бере живу участь у засновинах і в науці недільних шкіл у Полтаві та в спорудженю для них українських учебників, оповіщує свої поетичні твори та виступає горячим оборонцем справ народу і сьвідомим борцем за єго права. Нагінка на українських народолюбців розпочата в 1863 р. за „українську пропаґанду“, а викликана їх просьвітними й літературними

змаганями, відбила ся і на Кониськім. Наслідком доносу вислано єго в північну Московщину (спершу у Вологду, а відтак у Тотьму), де він одружив ся з донькою доволї богатого купця, Марусею [1]), і проживав до 1865 р., поки не позволено єму вернути на Україну.

Визволений із засланя, де занепав на здоровлю (особливо на очи, що трохи не осліп), дістав дозвіл виїхати за границю лїчити ся (а всеж таки втратив одно око). В переїздї через Петербург (1865 р.) зазнайомив ся особисто з Костомаровом, з котрим лучили єго змаганя до розповсюдненя всенародної просьвіти з підмогою недїльних шкіл і учебників, зложених українською мовою, а осеню тогож року в переїздї до Дрездена, задержав ся у Львові і проживав тут кілька місяців. При сій нагодї зазнайомив ся з громадою народовців, а також з Ю. Лаврівським, проф. Головацьким і з Б. Дїдицьким та почав у львівських часописях печатати свої поетичні твори й лїтературно-історичні розвідки. Підчас побуту в Петербурзї сказав Костомарів Кониському в розмові про Галичину, що „задля Українців нема иншої зброї, як національна осьвіта. Вона одна тілько може спасти їх. Отся самооборона вимагає, щоби Українцї сотворили у себе лїтературу на народній мові, взявши за основу і мову і лїтературу, яка вже є на Україні". Отсю спасенну раду Костомарова намагав ся Кониський з підмогою молодих народовців-письменників у Галичинї й Буковинї переводити в дїло і сій справі присьвятив він з усею запопадливостю і питомим єму жаром дальшу свою дїяльність. Протягом кількох лїт приїздив він до Галичини й Буковини, проживав тут усе по кілька місяців і не тілько брав живу участь у письменській та науковій роботї, але й пильно придивляв ся по селах нашому народному житю так, що ще глибше сягнув у всї наші народні змаганя, як перед ним Кулїш, а побіч него Нечуй-Левицький і Драгоманів, і за весь час своєї більш 40-лїтної лїтературної і громадянської дїяльности стояв у вельми близких і сердешних взаєминах з виднійшими людьми наддністрянської України. Він справдї засипував галицькі й буковинські виданя своїми поезіями, оповіданями і всякими розвідками та дописями і тим незви-

[1]) Єї іменем підписував він деякі наукові розвідки.

чайно причинив ся до розбудженя письменського й умового руху в наддністрянській Україні, а се відбивало ся могутним гомоном на Придніпряньщині і будило там нове житє з початком 70-их рр. [1]).

Саме тоді поселив ся Кониський у Києві (1872 р), що тепер знов став **умовим осередком, серцем України.** Тут ціла громада талановитих учених і письменників станула до діла в заснованім відділі Ґеографічного Товариства і до сеї громади пристав він цілою душею та працював з нею, а писанями в московських часописях знайомив тамошне суспільство з житєм і літературно-культурними змаганями галицьких та буковинських Українців. Кониський вважав справу всенародної просьвіти вельми важною задачею української інтеліґенції і тому почав у ріжних напрямах розвивати діяльність київської української громади та заходив ся пильно коло споруджуваня популярних книжок, а крім того почав підготовляти літературне видавництво в українській мові. Одначе царський указ з 1876 р. із забороною печатаня українських книжок розбив сі єго заходи. Та сей важкий удар не зломив Кониського, а навпаки саме тепер, коли инші, менше витривалі громадяни затихли і перервали розпочату роботу, він не залякав ся, а станув до дальшого діла в першім ряді. Під конець 1880 р. повіяло в Росії свобіднійшим духом і тоді Кониський зладив український альманах „Луна“, котрий пропустила цензура, а крім того вислав до міністра народної просьвіти письмо про потребу заведеня української мови в школах та оповістив се в часописи „Семья и Школа“, що викликало завзяті напасти деяких московських часописий. Окрім того зазнав Кониський чималих прикростий яко член ради міської київської, в котрій він живо займав ся справами Києва, так що ледви не дійшло наслідком доносів до нового засланя єго під закидом змагань до відорваня України від Росії. Знеохочений тим, відсунув ся він у Києві від громадських справ, одначе бажаючи хоч у Галичині запевнити успішний розвиток української ідеї, переніс головно сюди свою діяльність. За єго

---

[1]) В признаню живої діяльности письменської і громадянської іменували Кониського народні товариства у Львові й Чернівцях своїм почесним членом.

починином і київської української громади галицькі посли-народовці війшли в порозумінє з австрийським правительством, котре зобовязало ся пособляти свобідному національно-культурному розвиткови українського населеня в Галичині на основах національної самостійности й окремішности і в згоді з австрийською державною ідеєю. Сей зворот довів до заснованя в Галичині гімназій і деяких инших шкіл з українською викладною мовою та катедри історії України і другої катедри української літератури в львівськім університеті, та перетвореня Товариства ім. Шевченка в наукове на лад академій наук (1892 р.). Почин до сего дав також Кониський і запопадливо пособляв сему, що причинило ся до розбудженя і поширеня наукової діяльности сего товариства і до розвитку науки в українській мові на ріжних царинах знаня. Окрім того єго головно заходами і пособлюванєм єго та київської громади відновлено видаванє „Правди“ (1888—1896), в котрій знов проявила ся спільна літературна робота письменників з усіх українських земель. Одначе суспільство в Галичині у великій части не зрозуміло щирих змагань Кониського до розвитку українського народу на основах національної самостійности й окремішности, а се знеохотило єго так, що після 1889 р. не бував уже в Галичині. До тогож єго здоровлє було так підорване, що опісля приневолений був їздити майже щорічно зимою на Крим. Всеж таки і під конець житя всї свої гадки скупляв він на ненастанні змаґаня до розвитку наукової роботи в Галичині в „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка“, в котрих печатав свої розвідки. Побіч того велику вагу покладав він на виданя для всенародної просьвіти і під єго проводом завязала ся в Києві спілка для видаваня книжочок для ширших верств народних на кілька день перед єго смертю, котра перетяла пасмо єго всесторонної і невсипучої діяльности.

Літературна діяльність Ол. Кониського. На літературній ниві виступив Кониський 1861 р. в „Основі“ з поетичними творами, етноґрафічними розвідками і дописями (ст. 228), печатав відтак свої твори в „Чернигівськім Листку“, в львівськім „Слові“, в альманаху Б. Дідицького „Галичанинъ“ і в усіх майже галицьких і буковинських видавництвах, підписую-

чись або своїм іменем і призвищем або ріжними прибраними іменами [1]).

Літературна єго спадщина є вельми богата і ріжностороння яко добуток майже піввікової невтомимої роботи. Перше місце належить ся єго белєтристичним творам, бож він був одним з найпліднійших на сій царині письменників. Сі єго твори мало що були звісні на Придніпряньщині аж до останних часів, коли він в Одесі став видавати (недокінчену) збірку своїх повістий. Тимто єго творчість не могла там мати такого впливу, як у Галичині в 60—80-их рр., де він був троха чи не найважнійшим з письменників і мав великий вплив на розвиток белєтристичного письменьства та на розбуджене національної сьвідомости.

Поетичні твори Кониського, писані спершу під могутним впливом Тарасової музи, а перегодом більш самостійно, визначають ся виразною національною сьвідомостю, горячим народолюбивим настроєм, живою мовою і плавностю вірша, хоч нема в них того глибокого натхненя, як у Шевченка. Як першими своїми творами станув він до діла в „Основі“ із старшим поколїнєм шестидесятників, так навязував їх до ідеї Кирило Методіївської у вірші „Моє бажання“:

»Не обскурант я, що не плачу
За тим, чого нема —
Що вже минуло і мина́...
Я України долю бачу
Не в бунчуках, не в булаві,
Не у гетьманській голові,
Не в скарбах схованих у скрині,
Не в запорожській Україні. — —

Він стоїть на основі федеративної програми Кирило-Методіївського Братства і каже:

»Славян усїх в одній семї
Побачить хочеть ся менї«... (»Правда« 1867),

хоч анї сучасні тодї обставини, анї дальший розвиток взаємин поміж словянськими народами не подавали нїяких виглядів на можливість такого народно-державного ладу. Він

[1]) Переходовець, Верниволя, Сирота, Журавель, Жук, Дрозд, О. Яковенко, Кошовий, Кость Одовець, О. Кошовий, Маруся К., Перебендя й инші.

небавом впевнив ся, що єго „Сподївання“ розвіялись недосяжною мрією.

Переживаючи важкі злиднї у свойому житю, Конись-кий, неначе той невтомимий „ратай“

»Оре він поле — не своє«...

„Переживши раз неволю“ („До старої моєї неньки“) не зневірює ся, „сподїває ся на красшеє“, а здійсненє своїх надій бачить у праці для народу, в просьвіті й науці, до якої накликує не тілько Приднїпрянців, але й братів-Галичан:

»Гейже, хлопцї, годї спати!
Час прийшов, — пора вставати,
Пора встати — працювати.
Братів темних научати:
Пора, брати́, всїм на працю,
Я од працї щастє бачу!«

Поет звертає ся також до українських панів:

»Ой пани, великі дуки —
Не ведїть народ на муки,
Годї вбогих обдирати,
Час чуже назад віддати“

і докоряє тим, що бажалиб тілько старшувати і верховодити, а не хотять забрати ся до роботи:

»Покинь високії слова,
Возьмись за просте дїло!
У нас робітників нема,
А ватажки́ нам надоїли«.
(»На Тарасовій могилї«).

Найцїннїйшими в белєтристичній творчости Кониського треба признати єго оповіданя і повісти. Єго твори появляють ся в сю пору, коли після знесеня крепацтва в Росії почало на Українї складати ся нове житє, коли витворювали ся нові услівя єствованя. Сї зміни відбували ся в очах українських письменників 60-их рр. (між тими й Кониського) і яко добуток бистрого хисту помічуваня дав він більш пів сотнї образів з житя селян та осьвіченої верстви суспільства, а крім того кілька гумористичних і сатиричних повісток, в котрих доторкнув ся всїх важнїйших питань національного й суспільного житя. З мистецького становища найбільшу стійність мають оповіданя Кониського з народного житя, котрі визначають ся великим даром помічуваня, основ-

ним знанєм житєвих відносин, а часто також природним гумором. В тих оповіданях зачіпає він питаня про відродженє й господарський побут народу, котрого поправу можна осягнути тільки працею і просьвітою та понеханєм забобонів, пияньства і ледарства. Кониський вступає ся за права темного народу і дорікає всім, що тільки намагають ся визискувати єго темноту і непорадність.

В оповіданю »Наймичка«, однім з найгарнійших єго белєтристичних творів, зобразив він невідрадне господарське положенє бідних робучих людий і виказав, що знесенє крепацтва не зарадило народним злидням, бо »без землї воля — друга неволя: підуть знов нові пани і нові крепаки«. — До тої переходової доби відносять ся такі картини з народного житя, як »В день сьвятої волї« (споминки баби Оришки Прядчихи) і »Протестант«, в котрім виводить постать селянина, що не може погодити ся з условинами крепацького житя. — В оповіданю »Старці« розказує старець, як пан при викупі з крепацтва обманув крепацьку семю, так, що він з жалю виплакав очи й ослїп, пішов у старці, до чого довела єго »панська воля«. В тих і инших оповіданях подає Кониський спомини про недавну минувшину і не сягає давних часів тяжкого крепацтва. — В окремих картинах живописує инколи постати старих дїдів, як »Дїд Евмен«, споминки баби Уляни Красючки«. В тих споминках живописав Кониський постать дїда з давної минувшини із справдїшним епічним спокоєм і хистом.

Одначе знесенє крепацтва і проголошенє волї не принесло ще щастя і гаразду людям, бо лихий господарський стан визволеного селяньства, недостача просьвіти, наплив по селах писарів-пявок та всяких инших пройдисьвітів, що намагають ся визискувати безпросьвітних селян, або й місцевих дук-богатирів та їх шкідливий вплив на непорадних і несьвідомих свого права людий, все те є головним нещастєм сїльского побуту, котрий автор живописує вельми вірно в коротких оповіданях з великим знанєм тогочасних обставин.

Чимало повістий і оповідань написав Кониський з житя осьвіченої верстви суспільства і зачепив там не тільки суспільні, але й національні питаня. Найгарнійші між ними є невеличкі образи, в котрих живописує відносини 70-их і 80-их рр. Менше вдатні є повісти заложені на ширші розміри, в котрих він виводить чимало публїцистичних та особистих обставин.

Між більшими повістями Кониського визначає ся »Семен Жук і його родичі«, котрого основою поклав автор новочасні думки і суспільні погляди західно-европейські, що стали проявляти

ся поміж осьвіченими Українцями після знесеня крепацтва. Автор вказує на потреби українського народу і витичує шляхи, якими може осьвічена верства українського суспільства трудити ся для вдоволеня сим потребам. Представником »нового духу« являє ся в повісти самолюб-космополіт, ласий до гроша й розкішного житя, лікар Антін Джур, що зовсім не дбав про працю в користь народу, а єму протиставить автор симпатичну, але доволі неясну постать народовця, правника Семена Жука, бо самою любовю рідної мови і простолюдя годі собі заслужити назву народовця. Доволі часто перериває автор вставками пасмо оповіданя, а через те не достає повісти конечної єдности дії, одначе сю недостачу виповняють гарні картини і живі розмови дієвих осіб та підносять стійність твору. [1]) — Як у сій повісти, так і в деяких инших перенизуваних автобіоґрафічними подробицями, (як »Юрій Горовенко«, »Непримирена«, »Молодий вік Одинця«) підносить автор національний стяг супроти космополітизму і матеріялізму та вміє погодити національну ідею з щирою працею для народного добробуту. При тім зображає він також політичні перепони, що спиняють та нівечать народну роботу сих нових людий і з простого шляху сеї роботи зводять їх на бездорожа. Сам Кониський був щирим, горячим і сьвідомим культурним народовцем (постать єго являє ся в автобіоґрафічній повісти »Молодий вік Одинця«) і виступав рішучо проти космоплітизму та радикалізму, котрий по єго думці нехтував національність і відвертав молоде поколїнє від реальної праці на народній ниві.

Кониський сподївав ся успіхів з практичної роботи для українства і не міг погодити ся з поглядами М. Драгоманова, котрий в українській справі покладав надії на российський демократизм, що розпливав ся звичайно в високопарних теоретичних розумованях. Кониський увесь свій вік, стояв твердо при своїх поглядах, а події сьвітової війни на Україні виявили недостачу поглибленя національної сьвідомости і недомаганя української осьвіченої верстви в практичній творчости, котрій часто ставало перепоною розбіжне в своїх змаганях теоретизоване. Тимто Кониський у своїх оповіданях з житя осьвіченої верстви суспільства, вказує на обовязки єї супроти народу і живописує моральний вплив осьвічених і національно сьвідомих одиниць і часто виводить сільського учителя або учительку дорадником та по-

---

[1]) В кілька літ після напечатаня повісти „Семен Жук" у „Правді" (1875 р., перших двох частин) написав Кониський третю частину і передав її 1889 р. Ол. Барвінському, а коли сей бажав її напечатати, Кониський велів її ще переслати до перероблення, а на домаганє присилки, відповів, що вважав її недоладною і спалив.

мічником селян в їх потребах. Обовязком справдїшнього народного учителя — се не тільки навчане дїтвори в школї, але й поміч, яку він своїм впливом і знанєм повинен подавати народови.

В оповіданю »Непримирена« являє ся такою взірцевою постатю учителька Таня, що серед вельми трудних обставин осягнула потрібну до того осьвіту і на становищі сїльської учительки робить ту дрібну, практичну працю, кладе ті малі цеголки, з яких виростає велика будівля. Кониський любує ся в тих постатях тихих та запопадливих робітників на народній ниві, що без високопарних слів і шумних теорий роблять ту дрібну роботу в користь українського народу, за що нераз доводить ся їм зазнати кари, перенесеня на далеку й гіршу посаду. Задля великої вагу, яку Кониський покладав на щиру й запопадливу працю коло народної просьвіти і поліпшеня народного добробуту на всяких царинах людського житя (між иншими »Сестра-жалібниця«), впроваджував він часто в своїх оповіданях проґрамові і публїцистичні розумованя, перенесені сюди з єго публїцистичних розвідок і надавав сим творам прикмет тенденцийности, що псувала мистецьку їх форму.

Кониський горячо побивав ся за допущенєм української мови в народну школу і єї повне право горожаньства, але не робив сего з національної виключности або нетерпимости, як єму докоряли противники, але навпаки — він проповідував свободу народностий. Сей погляд виробив він собі в своїй початковій педаґоґічній дїяльности яко учитель недїльних шкіл і спорудник перших українських учебників і остав єму вірним до смерти.

В гумористичних і сатиричних оповіданях Кониський остро пятнує хиби російської державної управи, хабарництво чиновників, що окрадають державний скарб і являють ся шкідливими галапасами українського народного населеня (н. пр. »Казенний млин«.). В низцї дрібних образів з житя »Мої давні знайомі« (Павло Бодько, Бабуся Харитина й ин.) живописує Кониський, як вироджують ся люди під впливом сучасної жадоби богатства без працї.

Белєтристичні твори Кониського навіяні горячою любовю українського народу, списані живою, чудовою мовою і перенизані численними народними примовками і прислівями, як у найвизначнїйших українських письменників.

Велику силу розвідок з обсягу історії лїтератури, культурних, суспільних і національно-полїтичних питань, критичних лїтературних оцїнок українською, московською і поль-

ською мовою[1]) і перекладів белєтристичних та наукових писань розсипав Кониський по всяких часописях і збірниках так, що вся єго літературна спадщина виповнилаб кільканайцять спорих томів.[2])

Останні роки своєї письменської діяльности присьвятив Кониський дослїдам житя і творчости Т. Шевченка, а добутком сего був двотомовий твір з картинами і портретами „Тарас Шевченко-Грушівський, Хроніка його життя. У Львові 1898—1901“, а окремо московською мовою п. з. „Жизнь украинскаго поета Т. Гр. Шевченка, Одесса 1898“. Се досї найповнїйша житєпись Шевченка, в котрій критично розібрано весь відомий матеріял. Житєпись написана гарною мовою, вельми живо і займаво, з ясним розумінєм реальної ходи́ відносин і основним знанєм тогочасних людий і обставин. При всїм одушевленю предметом дає нам Кониський вірний і живий образ дійсного Шевченка з усею питомою єму моральною красою й оригінальностю на основі безмежно важких і безпросьвітних обставин. Сей добуток кільканайцятилїтної невтомної працї є вельми цїнним придбанєм в історії українського письменьства та тривкою заслугою спорудника й остане ще на довго підставовою працею про нашого ґенія.

Лїтературне й громадянське становище Кониського. Літературною безперервною, майже піввіковою творчостю причинив ся Кониський побіч Кулїша і Драгоманова найбільш до розвитку і обєднаня всїх українських земель на письменській царинї, витвореня всеукраїнської лїтературної мови й поглибленя всеукраїнської народної ідеї. Але ще більш досяглою в наслїдках була єго громадянська діяльність. З питомою єму запопадливостю, невтомностю, рішучою і палкою вдачею, непохитностю переконаня серед найтяжших для українства обставин і глибокою вірою в живучість української ідеї, державав він сьміло і твердо народний стяг у передовім рядї навіть серед найсумнїйших злиднїв, будив сонних і рівнодушних, накликував до працї заляканих і піддержував народний живчик українського суспільства навіть

[1]) У варшавськім Ateneum і окремо „Zarysy ruchu literackiego u Rusinów“ (1885).

[2]) В Одесї вийшли чотири томи „Твори О. Я. Кониського-Перебендї“ (1899—1903), але на сїм перервало ся.

годі, коли здавав ся уже зовсім завмирати. Єго многосторонна і вельми богата переписка з несчисленною громадою знакомих і приятелів, що дожидає ще оповіщеня, отся невгасаюча іскра народного житя, буде також вельми цінним осьвітленєм наших народних змагань і перепон, які натували ся на шляху національно-культурного розвитку і поступу. Побіч впливу єго письменських творів та особистих носин була єго переписка тою сцілющою силою, що зєдиняла розпайовані державними кордонами українські землї намічувала їх спільне призначенє в семї культурних народів. Незломаний злиднями, незаляканий всякими нагінками, витривалий до завзятя в роботї, невичерпаний в помислах ємкий у починах, був Кониський тим умовим осередком, коло котрого обертали ся не тільки ровесники, але й молоде поколїнє, що вважало єго своїм порадником і провідником. Кониський був вельми замітною особистостю в українській громадї другої половини XIX ст., котра внесла поважні і цїнні засоби в історію культурного житя українського народу. Імя єго записане в перших рядах найзамітнїйших статаїв на ниві українського письменьства і національно-культурної дїяльности, котра вкрила ся богатими і вельми ріжнородними плодами єго творчости.

Степан Руданський (1830—1883), син сьвященика Винницького повіту, на Поділю, учив ся спершу рівночасно А. Свидницьким у духовній семинарії в Каменцї Подільськім, вступив відтак у петербурську медично-хірурґічну академію і став після 1861 р. лїкарем у Ялтї на Криму. Нещасливе родинне житє наслїдком невідповідного подружа, тяжка лїкарська праця та напасти лихих людий похитнули єго здавна слабе здоровлє і відбили ся безнадійним настроєм на єго души. А проте в кружку приятелїв був він щирий, приязний, говірливий і сьпівучий. Руданський любив вельми народні пісні і гарно сьпівав та пильно їх збирав, Шевченкового „Кобзаря“ вивчив на память і знаменито деклямував. Любував ся в творах клясичної старовини, вивчив основно грецьку мову так, що в первотворі читав Гомера, знав також еврейську мову і пильно розслїджував історію єгипетських фараонів.

Нещасливе родинне житє й ненастанна праця зломили

і так знесилений організм Руданського, так що в молоді ще віці зійшов із сего сьвіта (1874 р. похоронений у Ялті)

Руданський був вельми милою особистостю з вироб леним сьвітоглядом і глибокою народною сьвідомостю Уже в семинарській бурсі дивились усі на Руданського, я на поета, бурсаки сьпівали зложену ним не одну пісню, а пісню „Повій, вітре, на Вкраїну“ і тепер ще сьпівают поміж народом. Ся пісня була імовірно випливом єго пер шої і то нещасливої любови, що мала великий вплив трох не на ціле житє. Окрім сеї любовної пісні напечатав ві глибоко ідейний вірш „Гей-гей-воли!“ („Основа“ 1861, І і „Пяниця“ (Основа 1861, II), в котрім поет ще пере знесенєм крепацтва живописує важке злиденне положен крепаків. З тими первотворами і трема пересьпівами: „Ла стівка“ (з польського) „Ніч-у-ніч“ (з сербського) і „Сни виступив він на літературній ниві, потім довший час н стрічаємо єго творів у печати. Аж у 1880 р. Олена Пчілк (Н—й Г—ъ Волынскый) видала в Києві „Співомовкы [1]) С Руданського“ (25 з передмовою). Твори єго розвіял ся в рукописях поміж приятелями так, що ширші верств на Україні не мали нагоди зазнайомити ся з творчостю н перечно після Шевченка найбільш талановитого поета. Тимт вельми гарно висловив ся про твори Руданського проф. О Огоновський у своїй „Исторіи литературы“ (Ч. II, відд. ст. 329): „Пірвалось цінне намисто і порозсипувались д рогі жемчуги: деякі найшли ся сейчас і збереглись від заги бели, инші покотились геть далеко, так що годі їх зібрати“ Справді так воно склало ся, та перегодом повело ся п знаходити й зберегти від загибели чимало тих розсипани жемчугів і зложити з них цінне намисто. Сі дорогі жемчуг поетичної творчости Руданського стали появляти ся в „Пра ді“ [2]), в „Зорі“ [3]), „Кіевской Старинѣ“ [4]) та инших виданя найбільш галицьких, поки заходами М. Комара, А. Крим ського, В. Лукича, І. Франка й Ю. Романчука не появили с виданя всїх досї віднайдених єго творів. Хоч як журли

---

[1]) Се віршовані з блискучим гумором зложені анекдоти, котрі основа зачерпнена з уст народу. Сьпівомовка — те, що говорить ся сьп но, сьпівучою мовою. Руданський називає Музу — Сьпівою.

[2]) 1872—77 р., 1888 і 1892 р. [3]) 1884—1894 р. [4]) 1882—1883 р.

злиденне було житє Руданського і весь вік доводило ся иу вести важку боротьбу і задля свого прожитку, що

»І на право — старій бабі смерть підписує патент,
І на ліво без копійки бєть ся з нуждою студент« (»Студент«.)

і за свою народну сьвідомість (навіть з рідним батьком), не опадав він у зневіру, не покинув до самого скону народого стяга, а взивав і накликував земляків до праці в користь народу і рідного краю. Як старинний сьпівець „Слова Полку Ігореві“ переймав поетичні образи з хлібороб-кого житя, так і Руданський взиває подібним способом о праці на рідній ниві в однім з найкрасших та ідейно йглибших творів:

»Зоремо поле,
Посієм ярее зерно,
А спаде дощик, незабаром
З землї пробудить ся воно. — —
»Зерно поспіє
Обіллє золотом поля,
І потече ізнову медом
І молоком сьвята земля.
І все мине, що гірко було,
Настануть давнії роки.« (Руска Письм. IX. 1. 40.)

Руданський, що до самої вдачі своєї поет глибоко-родний, черпає мотиви своєї творчости з тої живущої родної криниції.

У вірші »Наука«, ладом народних пісень, живописує образ »випряжала в сьвіт мене матінка«, єство фізично й морально ише міцне, з поукою:

»Нехай, сину мій, ми працюємо,
Нехай цїлий вік ми горюємо« — —
»Ти на сьвіт поглянь, що там робить ся,
Та не всїж як ми в землї риють ся« — —
»Може є такі, що не журять ся,
Коли найдеш їх, милий синочку,
Ти склони себе, як билиночку« — —
»Спина з по́хилу не іскривить ся,
За то ступить пан та подивить ся:
За то ступить пан на покірного
І прийме тебе як добірного — —
»І з панами сам порівняєш ся,
В сріблї-золотї закупаєш ся,
З полем батьківським розпращаєш ся!«

Сему вговорюваню мягкої материнської вдачі, щоби син гнуч-покірливостю старав ся вийти в люди, протиставить поет

слова вітця, людини міцнійшої тілом і духом, як наставляє сина іти шляхом правди:

»Видиш, сину мій, як працюємо,
Видиш, сину мій, як горюємо, —
Кождий на сьвіті на те родить ся.
Не дивись на сьвіт, що там робить ся, —
Ти на пчіл поглянь: є робучії,
Але й трутні є неминучії.
Так і на сьвіті: одні риють ся,
Другі потом їх тільки миють ся«.

Тимто батько заклинає сина, шоби не гнув ся перед тими а щирою правдою і важкою працею добивав ся доброї долі в житю:

»Будь же проклятий, милий синочку,
Як погнеш таким свою спиночку,
Як простелиш ся на рядниночку!
І чоло тобі нехай зморщить ся,
І хребет тобі нехай скорчить ся...«

А коли огляне ся по сьвіті і все спізнає:

Тоді з сьвітом ти порівнаєш ся,
В добрі-розумі закупаєш ся,
В добрі-розумі закупаєш ся,
З полем батьківським привитаєш ся». (ib. 47.)

Замітний також твір »До дуба«, в котрім »слабій лозі“, як

»Вона гнеть ся собі
І так вік проживе,
І без слави в багні,
Як — трава, зігниє«, —

протиставить сильного дуба:

»Нехай гнеть ся лоза, —
А ти, дубе, кріпись,
Ти рости та рости,
Не хились, не кривись,
»Ти глибоко у глиб
Твердий корінь пусти,
Гілля в гору розкинь,
Та рости, та рости! — —

»І у силї, в добрі,
Як скала затвердій,
І як Бог сьвітовий
На сторожи ти стій
І пташки сьвітові
Защебечуть тобі
І сьпівак відпічне,
Засьпіває тобі

І сьпівак перейде,
Не забуде тебе!« (ib. 41).

Злидні закріпощеного люду живописує Руданський у вірш »Пяниця« і виводить постать замученого панщиною крепака котрий глядить розради в чарочці і його стрічає докір жінки: »За пиваєш ся!« — звичайний вислід злиденного, безпросьвітного житя

Такуж сумну картину живописує поет у творі »Над колиско ю«, як безталанна крепачка сьпіває пісню над колискою у бе

сонні ночи своїй гарній дитинці, котрій »тілько щастя і долї«, що буде

»цїлий вік, як той чорний віл
у ярмі і в неволї. (ib. 17)

Сумними, невідрадними почуванями навіяні гарні єго вірші: „Сиротина я безрідний“, „Ой чому ти не лїтаєш“, „Не дивуйтесь, добрі люди“, „Не згадаю згадки“, „Голе, голе моє поле“, „Чорний кольор“. Та поруч сеї вельми ніжної чутливости, яка виявила ся в мистецьких ліричних творах Руданського, блиснув щирий український гумор у єго „Сьпівомовках“, незрівнаних у своїм роді. Вельми замітні вони і цінні не тілько з етноґрафічного погляду яко віршовані пересьпіви народних анекдот, але й мистецькою формою, знаменито дібраною до змісту. Щиронародні що до форми, мови і змісту сї твори Руданського однаково зрозумілі для простолюдя й осьвіченої верстви і тому перейшли в нарід, подібно як і деякі єго ліричні твори стали народними піснями по всїх українських землях, так, що поруч Шевченка Руданський став найпопулярнїйшим поетом навіть у наддністрянській Україні.

Сьпівомовки, як »Засїдатель« (що серед ставу заломив ся на тонкім леду), »Вареники« (як москалеви захотїлось вареників і не міг пригадати їх назви), »Добре торгувались« (як москалї глузували з мужика, що ходив з мазницею питати догтю) й ин. стали піснями широко розповсюдненими в народї і тому влучно замічає М. Комар: »Чи богатож у нас таких поетів, котрих вірші стали ся народними ще за довго до надруковання їх, як се стало ся з віршами Руданського?«

Руданський писав також віршовані оповіданя на основі апокрифічних або народних переказів („Початок сьвіта“, „Цар Давид“, „Соломон“ і ин.) і „Байки сьвітові в оповідках“ (прозою).

В поемі »Цар Соловей«, з словянофільським підкладом, зобразив долю Словян та відносини їх поміж себе і до сумежних народів в алеґоричних постатях (цар Соловей — словянський праотець, Царевич Пастух з чарівною дудкою. — музикальний чеський нарід. Мисливий з поляни — Поляк, Золотокрила-царівна — Русь-Україна, а одновірний Причепа — Москаль), що »не вміли шануватись«, і »не вміли жити« та »вязати сили«, тимто на останку цар Соловей »розсуджує суд« та їх наставляє на правду.

Руданський зладив крім того пересьпів Пушкинової поеми „Віщий Олег“ і переклад староруської поеми „Ігор

Сіверський (з „преслівям“) та написав імовірно на основі Бантиш-Каменського й М. Маркевича „Исторіи Малороссіи“ історичні поеми „Мазепа“, „Іван Скоропада“, „Павло Полуботок“, „Велямін“, „Павло Апостол“ і „Мініх“. В тих поемах деколи блиснув великий єго хист поетичний, як н. пр. в „Мазепі“, одначе він занадто вірно йшов слідами історичних подій і тому сі поеми являють ся радше віршованими хроніками або історичними оповіданями. Крім того написав Руданський оден драматичний твір „Чумак, український дивосьвіт (оперета) на штирох місцях (діях).“

Українське письменьство збогатив Руданський також перекладами. Він переложив „Старочеські співи“ (Короледворська і Зеленогорська рукопись, одначе не все вірно, бо не знав добре чеської мови), Лєрмонтова поему „Демон“ (останню обрібку й доповнене перевів М. Старицький), частину I. пісні Вергілієвої Енеїди п. з. „Енеянка“, „Омирову Илияду“ (I—XXIV) й „Омирову війну жаб з мишами“. Сі переклади робив Руданський вельми бережливо з первотворів, але змінив гексаметровий на короткий народний і плавний розмір. Взагалі намагав ся Гомера „обукраїнити“ і зукраїньщив також деякі грецькі імена власні н. пр. Муза — Сьпіва, Гадес — Невид і т. и. Та при всім тім визначає ся переклад Іліяди (спершу зукраїньщив він на „Ільйонянку“) сьпівною гарною мовою і вірним пересьпівом мисли первотвору. Влучно отже висловив ся Др. І. Франко про сей переклад: „Се не популяризований, але справді націоналїзований, наш український Гомер і то націоналїзований так щасливо, що я не знаю нації, яка моглаб похвалити ся подібною працею“.

Літературне становище Ст. Руданського. Хоч Руданський вельми рано зійшов із сьвіта, полишив доволі богату і вельми цінну літературну спадщину [1]), котра єму обезпечує почесне місце між першими письменниками в історії української літератури. Поезія єго саморідна, з визначним народним живлом і з національною українською закраскою.

---

[1]) Нові віднайдені твори Ст. Руданського, що не війшли до напечатаного повного 7-томового видання, мали війти до 8-го тому, котрий досі не появив ся.

Він мабуть одинокий зпоміж давнійших українських письменників, що писав тілько рідною мовою зближеною до галицької і середньо-української. [1]) Се був поет зовсім самостійний і саморідний з виразно означеною творчою індивідуальностю, що полишила по собі глибокі і незатерті сліди в українськім письменьстві. Тим більше можна жалкувати, що такому поетови не пощастило ся розвинути всю ширину свого таланту і видати ще більш гарних творів.

Іван Левицький виступив при кінці 60-их рр. під прибраним іменем Івана Нечуя в „Правдї" (1868) і став тим способом відомий спершу в наддністрянській Україні. Уродив ся 1838 р. в місточку Стеблеві, Канївського повіту, в Київщині, де єго отець, дїд і прадїд були сьвящениками. Вже змалку придивляв ся він до народного житя і навчив ся чимало народних пісень та казок. В дома у него говорили тілько по українськи і з рідної хати виніс він національну сьвідомість. Від батька чув дещо про українську минувшину і про гноблене російським правительством українського народу, опісля читав історію Бантиш Каменського, М. Маркевича, літопись Самовидця й Гребінчину „Ластівку", що були у єго батька. Спершу вчив ся Левицький у богуславській духовній семинарії та академії в Києві. Наука була там доволї суха, та не було добрих книжок до читаня. Тимто Левицький купував собі дешеві французькі книжки, відтак дістав Дантову „Божественну Комедію", що єго вразила величними фантастичними картинами, а в останній богословській клясї зазнайомив ся з московською літературою і прочитав та зразу зрозумів Пушкина і Гоголя. В академії заціхавила ся тоді українська молодіж національним і літературним питанєм, виписувала й читала „Основу", а Левицький задумав писати в „Основу" українські повісти, але сей місячник перестав небавом виходити. Скінчивши духовну академію, пішов Левицький учителем московської лїтератури в полтавську духовну семинарію, відтак здав ґімназийний іспит та учителював по ґімназіях у Києві, Сєдлці і Кишиневі. Підчас служби в Сєдлці познайомив ся з Кулї-

[1]) Отець Ст. Руданського був сьвящеником на Поділю, в Хомутинцях, Винницького повіту, на межі Волинї й Поділя, недалеко Бердичева, тим то єго мова зближає ся до галицької і середньо-української.

шами й з Білозерським, що тоді проживали у Варшаві, а ся знаємість додала єму розради в чужині. Тоді обіхав він північну Московщину, в Петербурзі познайомив ся з Костомаровом, а літом їздив у Швайцарію. Навідував ся також у Галичину, щоби пізнати тутешні відносини. Після перенесеня до Кишинева щорічно їздив на Придніпряньщину і назирав над народним житєм. Одначе бесарабське підсонє показало ся шкідливим для єго здоровля і тому перейшов він у стан супочинку та поселив ся у Києві (1885), де проживав до смерти (1918).

Літературна діяльність І. Левицького. Шевченків „Кобзар“ і „Основа“ навели Левицького на думку писати українською мовою. Вже в часі учительської служби у Полтаві, почав писати повісти. Але перші оповіданя „Дві московки“ і „Гориславська ніч або Рибалка Панас Круть“ та розвідка „Сьвітогляд українського народа“ появили ся аж 1868 р. в львівській „Правді“ під прибраним іменем Івана Нечуя та звернули бачність на незвичайний єго талант. З того часу із зрівноваженою і постійною вдачею він певно чи не єдиний український письменник, що весь час трудив ся невсипучо, без перестанків і рік за роком давав однаковий засіб белєтристичних творів. Се оден з найбільш плодовитих письменників, бо за 50 літ написав він велику силу оповідань, повістий, драматичних творів, історичних, літературних, етнографічних, мітольоґічних, публіцистичних і т. и. розвідок. Одначе ся ріжнородність і плодовитість не збавляє ні значіня, ні стійности єго писань. Всеж таки славу визначного письменника Левицький здобув собі і запевнив повістями.

Письменська творчість Левицького в супротивности до ліричного настрою Кониського має епічні прикмети, а виведені в єго оповіданях і повістях постати та події з житя чи то певної людини, чи цілої семі, набирають значіня загального і типового явища. Він уміє добре придивляти ся до житя, але виріжняє і відокремлює важнійші обставини, прикмети постатий, психічні або суспільні умови і кладе їх основою свого живописаня; тимто образи, постати і події в єго творах виходять ясні, виразні та осяяні з ріжних боків. Левицький живописує селянське житє і нові впливи на нього після знесеня крепацтва, панський двір, житє сільського ду-

ховеньства, житє слухачів академії та учениць у пансіоні. А що житє зміняло ся, тож придивляючись єму, живописував і ті переміни, які в нім відбували ся.

У Левицького стрічаємо списані з великим мистецтвом споминп давних часів крепацтва й образи нової панщини, що проявила ся в народно-господарському житю після знесеня крепацтва. В повісти »Микола Джеря« зображає він постать втіленого протесту проти всякого гнобленя й неправди, мужика Миколу, котрий під вражінями важкої панщини і ненависти до крепацьких відносин виходить із села на роботу в сахарнях і після довгої блуканини вертає у рідне село, де хоч не було вже старої панщини, доводило ся єму зазнати єї пережитків, малої, нової панщини. — Доповненєм сеї повісти являє ся »Бурлачка«, в котрій ширше зображений перехід від сільської до фабричної праці, в поганім воздусї і при лихій страві, що стає огнищем деморалїзациї і нищить давні старосьвітські звичаї та родинне житє, повертаючи відтак фабричних робітників знов у село, перероблених новими впливами. Постать такої жертви фабричних заводів, сільську дївчину Василину, живописує Левицький вельми реально, як вона попала в павутинє фабричної деморалїзациї, але по довгім гулящім житю вндобута моральним впливом шляхтича-чиншівника Михальчевського стає єго дружиною і вертає до рідного села.

Левицький зображає також шкідний вплив довшого проживаня селян по містях, особливо молодежи, де вона привикає до легкого, гулящого житя, московщить ся і з погордою споглядає на селян, що не цурають ся рідної мови і предківських звичаїв.

В повісти »Дві Московки« зображає Левицький з часів давно минувшого крепацтва повне горя і злиднів житє двох московок, Ганни й Марини, що вийшли заміж за двох парібків-рекрутів. Се доля двох сільських відданиць, жертв московської салдатчини, списана автором зовсїм вірно, з глибокою психольоґічною аналїзою.

»Рибалка Панас Круть«, справдешня епічна постать в оповіданю з наголовком »Гориславська ніч«, замолоду займав ся усяким ремеслом, визискуваний до крайности шинкарем. Берком, а по смерти своєї жінки дванайцять лїт ловив на старости лїт рибу в Росї і підчас великої повени там найшов смерть. Мистецький опис Гориславської ночи і ярмарку в Довгополї є цінною окрасою сего оповіданя. — »Кайдашева сїмя« се історія сїльської родини, в котрій автор доторкує ся вельми важного суспільного питаня з українського народного побуту, а іменно питомого українському народови індивідуалїзму, себ то змаганя до окремішнього житя в родинї. Левицький зобразив з великим хистом вельми реально, живо і правдиво відносини серед української сіль-

ської семї, а хоч протягом цілої повісти не вгаває родинна колотнеча нераз ізза справдішних дрібниць, то ся повість належить задля простого змісту, мистецького зображеня постатий, гарних живописних картин з природи і живої ядерної мови до найкрасших єго творів.

Невідрадні суспільні відносини, спричинені безземелем, несяжне бажане власного господарства в тих обставинах, у яких довело ся людям жити на Україні, доводять до тих сільських траґедій, як в оповіданю »Пропащі«, що »через поле, через землю покинув Улас« бідну Лукину, а одружив ся з богатою Гапкою, те саме і в оповіданю »Живцем поховані«.

Окрім селянської верстви живописує Левицький також вельми вірно й по мистецьки побут міщаньства й духовеньства по селах з їх споконвічними звичаями та поглядами.

В творі »Старосьвітські батюшки й матушки«, не одноцільнім у виконаню, подав Левицький поодинокі картини етноґрафічно-побутові, живописані з мистецьким хистом. Він зобразив старосьвітські батюшки й матушки з тих часів, коли то ще на Україні громада вибирала собі сьвящеників, зважаючи більш на людяність, ніж на науку панотця. В сій повісти подав Левицький тільки фотоґрафії з житя старосьвітських батюшок і матушок та новітних попів і попадь, і зобразив їх слабу осьвіту в бурсї, в семинарії й академії, а також і ті крихітки осьвіти, які діставались попівнам у богуславськім пансіоні. З оповіданя бачимо, що в тодішних обставинах і київський семинарист не добував пригідної для житя осьвіти, а так само богуславський пансіон не давав осьвіти попівнам. — В комедії »На Кожумяках« зображає автор шкідливий вплив зверхньоі культури і виводить постать Ефросини, доньки-одиначки купця міщанина Рябкова, що по 3-місячнім побутї в пансіонї вважала себе осьвіченою панночкою і цурала ся своїх батьків.

Болючо відчуває Левицький винародовлюванє українського населеня і тому доторкує ся національного питаня в зображеню селянського побуту, вказуючи, як там молоде поколінє бувших робітників на заводах або салдатів відчужує ся свому народови (військовий писарчук Іван у „Двох Московках“); він зазначує се і в міщанській верстві (як н. п. молодий Лемішковський в „Причепі“ або доньки Сухобруса в „Хмарах“), він вказує на се і серед сільського духовеньства, де замість „старосьвітських батюшок“ близких до народу виступають „новітні“ з иншими змаганями і погордою до селяньства. На останку він виводить постати зпоміж дрібного українського паньства й осьвіченої верстви, як вони переймають ся тими зверхними впливами культури,

що виявляють ся опісля у таких півінтеліґентів погордою до своєї верстви суспільної і винародовленєм. Левицький бажав також дати поетичний погляд на важні національні питаня і зобразити внутрішні межинародні відносини України до Польщі й Московщини. Сю велику задачу поклав він основою казки-поеми „Запорожці“ і двох обємистих повістий „Причепа“ і „Хмари“.

В буйній уяві бажав автор в казці-поемі »Запорожці« зобразити давне Запороже, яко представника і виразника ідей України і переносить нас до »характерників«-Запорожців, що живуть під водою на зачарованім острові між скелями Дніпрових порогів із своїм гетьманом, де серед розкішної природи сивоголовий кобзар і прегарна дівчина перемінена в калину, сьпівають українські пісні. Автор бажав у сій казці висловити думку, що не пропала доля України, хоч вона заснула, бо вона пробудить ся і дожде ся красшої будучини. — В повісти »Причепа« бажав Левицький зобразити польсько-українські відносини і перевів се вельми правдиво і вірно. Він виводить перед нами два сьвіти: польську шляхту і міщаньство та українське духовеньство яко передставників українського народу. Польська шляхта горда своїм походженєм і сьвідомостю висшої культури, змагає в почутю високого культурного посланництва польської женщини спольщити красші сили українського суспільства. Супроти того стоїть українське демократичне суспільство, переняте стародавними народними звичаями, але рівнодушне, бездільне і мало осьвічене, а задля нерішучости і невмілости вести боротьбу звичайно воно доходить до невдачі. Жертвами сего середовища являють ся і Ясь Серединський, нащадок роду Середи, і Яким Лемішковський, син богатого міщанина Лемішки, котрі наслідком податливости характеру відчужують ся від своєї родини, від свого народу і стають перевертнями. Зате приманюють до себе постати старого Лемішки й єго дружини своєю сьвятою простотою і чеснотою та смирностю. Поруч них можна поставити сьвященика о. Хведора, реготуна, все веселого, що сьміяв ся справдешним Гоголівським сьміхом з усего і з себе самого. Автор подає при тім тверезий і ясний погляд на виховане й осьвіту відорвану від рідного народу. Вся повість написана живо, займаво і визначає ся сьвіжостю і пластичностю образів та богатством красок.

Поруч »Причепи« треба поставити повість »Хмари«, в котрій Левицький зобразив відносини між Українцями й московською осьвіченою верствою в 60-их роках XIX ст. Як у »Причепі« зобразив він змаганє до винародовленя української осьвіченої верстви з підмогою польщеня, так у »Хмарах« вказав він на се змаганє з підмогою московщеня. Левицький виводить у »Хмарах« три поколіня, — старосьвітського київського купця Сухобруса, що жив біля Богоявленського монастиря і читав тільки церковні книги, Москаля, представника московськото панславізму, Воздвиженського,

й Українця професора Дашковича, що наукою своєю заліз у хмари словянофільства і втратив український народний ґрунт.

В „Хмарах“ зобразив Левицький три місцевини дійства: Київ з духовною академією, єї студентами і професорами, із студентами університету й інститутом, село в Полтавщині з дрібними і середними попами, а злегка доторкнув ся також третьої місцевини Сегидинець, родини Дашковича й сільського простолюдя. Левицький бажає виказати, як безпідставне буває виховане не проникнуте національними почуванями і змаганями, та віддане в руки чужих людий.

Зпоміж постатий молодежи найбільш вибиває ся Павло Радюк, студент київського університету 60-их рр., представник молодого поколїня з небогатого панського роду, перенятий вільнодумними, але невиробленими й невиразними поглядами, зачерпненими з французьких та німецьких брошур. Провідною єго думкою є демократизм з нахилом до космополїтизму і народовство, котре він виявляє сьпіванєм сільських пісень, писанєм сільською мовою й одягом. Він бачить лихі просьвітні й народно-господарські відносини на Україні і потребу праці для народу та науки і хоче щось робити для селяньства, але нема в него ширших поглядів, як перевести се в дійсности. У него богато ще розумованя і широкого розправлюваня, але мало рішучости до дїла, та чимало непослїдовности в дїлах. Радюк і сучасне єму поколїнє українських народовців не знають ще, як їм взятись до дїла, хоч вони вже виробили собі ідеал нової України »з гордим, поетичним і добрим народом, без усякого ярма на шиї, з своїм язиком і лїтературою, з своєю наукою і поезією«. В »Хмарах« стрічаємо прегарні місця навіяні горячою любовю Києва, чимало також лїричних місць і мистецькі зображеня українських панів-хуторян.

В повісти »Над Чорнем морем«, на основі чудової картини полуденного неба в Одесї, зобразив Левицький постати приїзжих задля морських купелів. Тут поставив він уже виразно національне питанє і вивів між иншими постать сучасного народовця, учителя ґімназії Комашка, котрий вступає ся за національні засновки, боронить своїх національних думок, доказує, що тільки на національній основі можуть розвивати ся народні верстви, а байдужний для мови й національности космополїтизм або »обрусеніє« доводять до нещастя і деморалїзації. Міська молодїж, хоч перенята щирими й чесними поривами, але національно несьвідома і не звязана тісно з народом, під впливом московської школи й західно-европейських ідей переймає ся космополїтичними поглядами. Сему сьвідомому народовцеви протиставить Левицький постать космополїтки Сані (Олександри) Навроцької, учительки женської жидівської школи в Кишиневі, котра вважає націоналїзм дїлом застарілим, що веде до воєнщини, бо через него виходить тільки колотнеча між

народами і державами. Вона вважає обовязком працювати для народу, але бажає встоювати за вічні, вселюдські ідеї добра, правди і просьвіти. Одначе силою свого міцного і глибокого почуваня до народу Комашко переконує Саню і вона признає, що не може встоятись із своєю »космополітичною плутаниною« супроти переконуючих слів Комашка.

Великий талант і щиру українську вдачу проявляє Левицький у писанях, де він переходить від трагічних відносин до комічних, як у дрібних оповіданях „Не можна бабі Парасці вдержатись на селї“ і „Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти“, котрі дишать так само незрівнаним, щирим українським гумором, як і духом глибокої журливої поезії народної. Сї оповіданя не виявляють анї крихти сїльської ідилї, а саму буденну селянську прозу з окремим відтїнком сїльського житя, в котрій стрічаємо виведені тут баби Параску і Палажку. Вони вяжуть ся тїсно з собою в одну цїлість так, що одно без другого являє ся неповним. Автор підглянув і схопив прикмети обох постатий знаменито і зобразив живо і вірно так, що можна їх поставити поруч Гоголевого оповіданя „Як Іван Іванович посварив ся з Іваном Никифоровичем“.

Баба Параска нарікає, що їй не можна за лихими сусїдами вдержатись на селї, а навпаки Палажка жалує ся, що через бабу Параску не можна їй на сьвітї жити. Левицький бажав тут виставити безпросьвітність і забобонність простолюдя та вплинути сими зображенями на моральну поправу простолюдя.

Левицький звернув ся був також на ниву драматичного письменьства. Крім 5-дієвої комедії міщанської „На Кожумяках“, котрій М. Костомарів признає гарні комічні прикмети, так що моглаб бути виставлена на сценї, та менше вдатної 2-дієвої комедії „Голодному й опеньки мясо“, написав 4-дієву оперету „Маруся Богуславка“ на основі народної думи, одначе дійсним призванєм єго була суспільна повість. Своєю повістевою творчостю сягнув він також на історичну царину („Гетьман Іван Виговський“), одначе тут не блиснув уже з такою силою єго талант.

Але він не обмежував ся чисто мистецькою творчостю, а виступав також на ниві публїцистики в розвідцї зверненій проти Н. Пипіна з нагоди критики на Ом. Огоновського „Историю рускои литературы“ п. з. „Українство на лїтературних позвах з Московщиною“ (під

прибраним іменем І. Баштовий, у Львові 1891) в обороні самостійности українського письменьства. З наголовком „Сьвітогляд українського народа в прикладі до сьогочасности“ (в Правді 1868) бажав він на основі народної словесности подати погляд на народну фільософію, а в ширшій розвідці „Сьвітогляд українського народу; ескиз української мітольоґії“ (в „Правді“ 1876 і окремо) мітольоґічні погляди нашого народу.

Окрім того виступав він з літературно-критичними розвідками, а найвизначнійша між ними є „Сьогочасне літературне прямовання“, в котрій обговорив напрями в новочаснім письменьстві, (реальність, національність і народність), порівнуючи головно наше письменьство з московським („Правда“ 1878).

В описах подорожий п. з. „Мандрівка на українське Підляссє“ (Правда 1872) і „В Карпатах“ подав він не тілько вельми гарно живописані картини тих околиць, але й цікаві поміченя етноґрафічні.

В популярних книжочках з історії України від найдавнійших часів до доби Мазепи зобразив він вельми живо й легко нашу минувшину і тим причинив ся до поширеня історичної сьвідомости в ширших верствах суспільства.

Літературне становище і характеристика творчости І. Левицького. В українському письменьстві належить ся Левицькому одно з найперших місць. Єго повісти й оповіданя написані справдішньою мистецькою рукою, подають реальні зображеня з усіх верств українського суспільства, але найгарнійші образи виходять у него з житя селяньства і духовеньства. Він умів добре придивляти ся сучасному житю і живо єго зображати і таким побутом в єго творах стає перед нами неначе дійсне житє українського народу за цілого півстоліття XIX в. А хоч критика добачає особливо в єго повістях з житя осьвіченої верстви суспільства слабу сторону в укладі, а иноді недостачу психольоґічної аналізи, то зате визначають ся єго твори бистрим помічуванєм і вірностю та повнотою живописаня. Найвдатнійші в єго повістях ідилічні і гумористичні картини та постати поодиноких людий, хоч більше вдатні постати сільські ніж інтеліґентні. Зображеними перед нашими очима подіями підносить Левицький протест проти гнобленя й визиску українського

народу і тому він є наскрізь національний письменник і український народолюбець, однак се не збавляє єго повістий загально-людської стійности, а навпаки він вносить у загальну письменську скарбону свої саморідні постати і погляди та свій питомий дух. Літературна заслуга єго ще й у тім, що він перший заходив ся зобразити житє і побут не тілько простолюдя, але й инших верств суспільних, зачепив також суспільні обставини українського народу і став творцем суспільної повісти, а цінною літературною спадщиною причинив ся до збогаченя нашого письменьства до виробленя літературної мови.

Панас Мирний († 1921 в Полтаві) — се прибране імя одного з найталановитійших українських письменників що до літературного напряму і питоменности єго творчости. Імя се прибрав він собі як богато инших українських письменників задля невигідних для українства обставин у колишній Росії, а воно так зросло ся з єго назвищем, що для него стало невідлучним (др. І. Франко вперше подав до відома суспільства дійсне єго імя і назвище — **Опанаса Рудченка**)[1]). Та хоч літературні твори вкрили Мирного невмирущою славою, доси нігде не подано подробиць з єго житя, тай із єго творів їх видобути не можна. Відомо тілько се, що він був урядовій службі в Полтаві (предсідником скарбової палати) длятого не виявляв дійсного свого імени, щоби не зазнати вичайної тоді в Росії нагінки за українство.

Вперше виступив Мирний на літературній ниві в „Правді“ 1872 р.) і писав поезії, повісти, оповіданя і драматичні твори. Переложив також „Думу про військо Ігореве“ ладом народних дум, Шекспірову драму „Король Лір“ [2]) і дещо инше.

Про напрям літературної діяльности говорить сам Мирний в 1-ій частині своїх творів п. з. „В дорогу!“ (замість передмови).[3]) Він бажає оповісти „просто й правдиво про буденне житє краю“, котрий він полюбив, як висловлює ся першім своїм вірші „Україні“:

---

[1]) Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. написав Іван Франко, у Львові 1910 стор. 198.

[2]) Збірне виданє єго творів вийшло в 4-ох томах у Києві 1903—19.

[3]) Панас Мирний. Кныжка перша творивъ. У Кыиви 1903. . 3—8.

»думкою кипучою.
Як синее море,
Безкраєю, як те небо
Широке й просторе, —
Безмірною, безвічною,
І примолодою, —
Радостями житя мого,
Думою сьвятою
Усім добрим!

Ти першая
Хоругву підняла
За сьвятеє право в сьвітї —
На ворогів встала
За воленьку братів менших,
За правду, за віру!...
Як же тебе не любити?! —
— Чия душа щира,
Чиє серце не заграє,

Душа не зрадіє,
Що те давне твоє право
Тепер тільки сіє —
До́бра доля... Дай же, Боже,
Щоб на твоїй ниві
Зацвили ще й сьвяті квіти
Науки й любові!« (»Правда« 1872 ст. 209.)

В сім безталаннім краю бачить він »заздрість нелюдську лю дий, хижість та муки голодного брата, безпомощні сльози вдови плач малих діточок, зраду своїх і чужих, муки пропащих надії лихої долі заміри«. Він звертає ся до своєї музи, котру зве се строю-Сьпівухою, що до него приходила вранці і ввечері« і пи тає її: »Хтож нашу пісню-голосїннє послуха? Хтож до нас сер цем приникне? Кому нам сповірити журбу нашу й сльози? Ч не тим гречкосіям убогим орачам неосьвітним та темним, ш ймення позбулись у своєму рідному краї?«

І дійсно головна творчість Мирного присьвячена опо віданям і повістям з житя тих убогих гречкосіїв-ора чів неосьвітних та темних, в котрих він зображає суспіль умови житя селян на Україні після знесеня крепацтва, кол з заведенєм суспільної реформи селяни перейшли до нови народно-господарських условин. А що сї условини опирают ся на громадських підвалинах, тимто їх зміна мусить відбит ся на всїх царинах громадського житя. Крепацьке визволен є границею між старим і новим, а що старі явища не могл зникнути зразу й їх випирали напів-нові форми житя, ти то з обох боків, панів і селяньства, доходило до вибухі бо вони не могли зразу призвичаїти ся до нового наро но-господарського ладу, до вільного господарства. Ми ний є отже сьпівцем „лиха давного й нового.“

Він зображає переміни спричинені наділами землї н Україні, заведенєм машин та їх конкуренцією з людсько ручною працею, а також наслїдками безземельности аб малоземельности селян. Яко письменник доби, що почин

ся з кінцем 60-их рр. XIX ст., зображає Мирний крепацькі і пізнійші народно-господарські відносини в мистецьких картинах, перенизаних цінними поміченями і виводами. Зачепивши народне горе від почину крепацького ладу, він дає нам суспільно-господарську історію крепацької доби і продовжає дальшу добу, в котрій намічують ся вже ті нитки, що тягнуть ся і в пізнійші десятиліття в збільшеній руйнуючій силї. Він мав усе одно на бачности: підчеркувати народне убожество і з того приводу народне горе. Та при всїх важких обставинах суспільних, які тодї проявляли ся на Українї, не добирає Мирний для їх зображеня різких висловів і яскравих красок, але лагідними й мягкими відтїнками уміє передати горе і сум людського житя з теплотою і з глибоким психольоґічним поясненєм. Тимто в творах Мирного стрічаємо мало різких і траґічних, але й мало веселих яв і настроїв. Він живописує народне житє, відоме єму в усїх подробицях, з великим реалїзмом, вірно народному сьвітоглядови і з незвичайною правдою та свободою в розмовах, в описах і в усїх инших обставинах.

В оповіданю »Лихий попутав« [1]) зображає Мирний гірку долю сїльської дівчини-наймички, Варки Луценкової, що задля гірких докорів дядини найняла ся у міщанки-пекарки, де знеславив її панич Василь, та виманив зароблені нею гроші. — В оповіданю »Морозенко« живописує Мирний образ покритки Катрі, що з панських покоїв дістала ся до міста наймичкою і вернула звідтам із сином Пилипком. Хлопець хоче помогти безталанній матери, йде до хрещеного батька під новий рік, посипати та принести матері подарки. Але сніговий цар, старий дїдуган морозенко, заморозив єго в лїсї. — З великим мистецтвом змалював Мирний картину замерзаня хлопця, а також сон про новорічне сїяне, що приснив ся Катрі. Коли вона пробудила ся і побачила тілько слїд Пилипка, пішла за ним глядіти, а зустрінувши єго замерзлого, кинула ся до него та повалила ся біля сина і більше не підвела ся, бо в неї розірвало ся серце від нестями. В журливе оповіданє про долю безталанної Катрі врізує ся се явище неначе промінь через темні хмари, що густо облягають землю і виходять з головного жерела, убожества, за котрим ідуть і инші лиха.

Найбільшим твором Мирного, се єго повість „Хиба воли ревуть, як ясла повні?“ написана в спілцї з І. Біликом (єго братом, покійним Іваном Рудченком).[2]) Задля того

---

[1]) Появило ся в „Правдї“ 1872 р.

[2]) Виданє сеї повісти було задумане в Київі, але заскочив указ

нема в сій повісти одноцільного викінченя і проявляє ся двоякий лад писаня — деякі частини більш мистецько-поетичні, инші знов історично-фільософічні. Повість „Хиба ревуть воли“ подає не тілько образ житя і нещасної долї Чіпки, головного героя і єго родини та історію цілого села на основі обставин селянського житя після реформи. В рядї ріжнородних картин зображена ціла еволюція житя поруч із психольоґією поодиноких постатий і майже столїтна історія крепацтва в українськім селї лївобережної України. Основою повісти є село Піски, що стали непомітно і несподївано власностю якогось пана польського, з дрібної шляхти, одруженого з Московкою, в нагороду за воєнну службу. В селї московські звичаї і крепацьке житє, знущаня і шкідний вплив панської розпусти. Пісчани біднїли, витратили колишнїй достаток і стали під впливом панщини пяницями та ледачими. З проголошенєм волї повіяло новим духом, повним надїй, але ся зміна викликала ріжні непорозуміня про надїли і останні два роки працї на пана. Минув час крепацтва, але лишило ся гнобленє слабших богатшими та впливовими людьми, прибрало тілько инші зверхні форми.

На основі сеї історії лївобережного українського села починає ся перша частина повісти зустрічею Чіпки з будучою нареченою Галею на полї (Польова царівна), живописана з незрівнаним мистецтвом, а се оповіданє навязане до минувшини, до долї батька Чіпки (двоєженця, »двужона«) і споминів про старого вівчаря Уласа (»Тайна невтайна«), »Дитячі лїта« Чіпки та оповіданє про подруже Чіпчиного товариша Ґрицька, що стає заможним хазяїном-себелюбом і не клопоче ся иншими. — Друга частина — се історія села Пісків і предків Галї, жінки Чіпки. — Третя й четверта частина оповідає знов про долю Чіпки, як він під впливом важких обставин, коли від него з матірю взяли землю та віддали Луценковому небожеви, роздратований людською неправдою, став розбійником і пішов шляхом, яким давними часами ішло багато людий, (як н. пр. Кармелюк М. Вовчка, Гаркуша Ол. Стороженка, або Довбуш Федьковича). Він не може собі уявити без землї єствованя на селї. Таким самим розбійником (опришком) хоче бути і Чіпка, грабувати панів та мстити ся за кривди своєї суспільної верстви, бо в судї не можна найти захисту від гнобленя, а закон остає без здійсненя. Перегодом вернув Чіпка домів, став господарювати, здобув собі пошану, був вибраний до земства і думав

з 1876 р. із забороною українського слова і тому вона появила ся спершу в Женеві 1878 р., а відтак у „Кіевск. Старинѣ“ 1903 із зміненим наголовком „Пропаща сила“.

працювати в користь селян, але пани усунули єго на основі підзорів о участь в розбишацтві. Се вивело Чіпку з рівноваги. він знов став розбійником та карав не тілько неправду, але й грабував »і у свого брата, заможного козака«. Галя з розпуки наложила руки на себе, а Чіпку з товаришами пігнали в Сибір.

Розбишацтво Чіпки — се шуканє правди і нищенє неправди способом можливим у некультурних обставинах житя. Таку провідну гадку бажав Мирний висловити наголовком своєї повісти, бо люди не ворушать ся, коли їм добре поводить ся, як і воли не ревуть, коли ясла повні.

Сю ідею перевів Мирний у пізнійшім оповіданю „Лихо давнє й сьогочасне“.

В нім оповідає він про житє цілого українського села Одради, пригнобленого господарською нуждою. Визволені з »Лиха давнього« — крепацької зависимости від дідичів, Одрадяни наслідком малоземеля опинили ся в повній народно-господарській зависимости тих дідичів та їх управників, котрі по своїй уподобі обнижають плату Одрадянам і можуть зовсім відобрати їм заробітки. Отсе є те »сьогочасне лихо«, не тілько Одрадян, але й кождого українського села, де подажа робочих рук перевисшає їх запотребованє, а новий спосіб обрібки землї з підмогою найновійших сільсько-господарських нарядів на великих маєтностях ще більше обнижає запотребованє на ті руки. Тому то доходить до того сумного явища, що селяни не можуть вижити на своїх вже ділених і переділених земельних наділах, не мають заробітків дома та длятого кидають рідну Україну і з сего очивидно богатого краю, де всьо вражає кождого чоловіка своєю красою і своїм мнимим достатком, громадно переселяють ся на далекий Амур.

Подорожна картина »Серед степів«, присьвячена головно живописаню природи, зображена з великим натхненєм, поетичним хистом та горячою любовою природи і рідного краю. Як у калєйдоскопі пересувають ся перед нашими очима такі чудові краєвиди, що можуть бути найціннійшою окрасою всесьвітного письменьства. До тогож ся чудова картина української природи оживлена людським житєм і перенизана суспільно-фільософічними поглядами. Перенятий глибокими лїричними почуванями Мирний їде по степу, захоплений пишною красою природи, та зустрічає переселенців і в сїй хвилї сей образ так вражає єго уяву, що душа переймає ся важким смутком і хмарними думками, що серед того розкішного краю і серед достатку невідрадні відносини женуть переселенців у сьвіт за очи, бо »неволя та кривда панує, а доля знай плаче-голосить, все правди у Господа просить«...

Та крім господарського гнобленя панські двори з питомим своїм ладом житя і окремою моралю проявляють деморалїзуючий вплив на селянське населенє.

Мирний зображає жертви такого впливу в особі Хведора і Марини Проценків, »стрічних кумів« пана Башкиря (в оповіданю »Лихо«) і ключниці Оришки з єї донькою Параскою (в оповіданю »Як ведеть ся, так і живеть ся«). Параска вродила ся й провела дитячі літа на економії князя Батієва. Опісля ходила на заробітки на сю економію і там близко зійшла ся з якимсь »паничем«. Вийшовши опісля заміж за сина богатого козака Ониська Грицая — Осипа, Параска внесла тільки розлад у сю свою нову семю і затруїла все житє свому чоловікови.

Вельми мистецька перша частина сего оповіданя про дітий п. з. „На пастівнику“, слабо тілько злучена з осередком оповіданя, дає нам гарний образ дитячого сьвітогляду і житя протягом одного дня на пастівнику.

Мирний є вельми чутливий на людське бідоване, тимто настрій єго творів сумовитий та доходить мало що не до зневіри. Не дивно отже, що зпід єго пера вийшла поетична казка про дітий Сонця — Правду і Кривду, про їх обопільне вороговане і сумну долю Правди.

Живописним ладом оповідає Мирний боротьбу Кривди з Правдою, як Кривда розкорінює ся й ширить ся, а Правда голодна та холодна сновигає по сьвіту, горем сита, сльозами полита і нїхто її знати не хоче, тільки деколи старі сліпці, божі люди, згадують її в своїх піснях:

»Та вжеж тії Правди, Правди не зіськати, —
»Бо стала та Кривда тепер панувати«,

а іменно в суспільно-господарських обставинах, давнійше в виді крепацької неволі, а пізнійше в виді вільного убожества. А коли запанує Правда, годі сказати.

Від живописаня картин нового ладу суспільного, в котрих Мирний показав розєднанє між панами і селянами, дійшов він у розглядї селянського житя до вияснення супротивностий посеред самих селян, до поділу їх на вбогих і заможних і до залежности сих перших від останних. Мистецьку картину сих відносин живописав він у недокінченому творі п. з. „По́вія“ (1883—1884), в котрім бажав перевести основну ідею, як новочасні сїльські дївчата зводять чесну і не зовсїм убогу сїльську дївчину на міську ледащицю. Осередком дїйства є тїсна, низенька хатина сїльська, з убогою обстановою, довгою буденною роботою й єї вічними клопотами. Тілько оден раз, в одній главі, прояснює ся троха ся темрява, в різдвяну ніч (колядки), і ся глава належить до найкрасших образів в творах Мирного. Одначе він

не дає нам етнографічного образу, бо на першім місці у него все **люди**, а не **звичаї** і все живописане природними й сьвіжими красками.

В „**Повії**“ живописує Мирний загальний стан селяньства в одному українському селї. Він оповідає про долю крепачки Христї, що приневолена була служити в містї у крамаря і се було приводом до єї смерти. Із наголовка „Повія“, себ то ледащиця, можемо догадати ся, чим кінчила Христя, чим надїлило її місто, бо відомо, яке лихо несьвідомому селяньству заподіває міська розпуста. Причиною сего шкідного впливу міста є передовсїм сїльське убожество, викликане новим народно-господарським ладом; воно то приневолює вбоге селяньство йти з робочими руками до міста, а там уже дожидає єго доволї звичайна і можлива загибель душі і тїла. В сїй повісти доходить Мирний саме до сеї точки й усе обробив він у подробицях в инших своїх творах, як н. пр. в першім своїм оповіданю „**Лихий попутав**“.

Мирний доторкнув ся в навіянім сумом оповіданю „**Лихі люди**“ також відносин серед української унїверситетської молодежи з початку 70-их рр. XIX ст., серед котрої проявили ся два напрями, а іменно самолюбство і глядане карєри й наживи та другий — ідеалїзм одиниць. Вже в часї гімназийної науки прокидали ся поміж молодежю перші думки про людське житє, про єго темні сторони і про потребу єго поліпшеня.

Такими думками переняв ся Жук, котрого на донос товариша Шестїрного вигнали з ґімназії за якусь заборонену книжку. Жук пішов у народ і через якийсь час зустрів у рибальській затазї під Києвом колишнїй єго товариш Телепень, що став письменником, щоби описувати житє робочих верств суспільних. Але небавом склало ся несподїване лихо. Жук, що підучував бідних рибалок бороти ся з богатими підприємцями, і Телепень, що в своїх писанях бажав поширити свої поміченя про злиденне житє широких верств суспільства, попали ся у вязницю і там зустрінули ся з давними товаришами, вязничним сьвященником Григорієм і слїдчим судією Шестїрним. Телепень збожеволїв у вязниці і наложив руки на себе а про долю Жука не оповів нам Мирний.

Тим оповіданєм виявив Мирний великий хист придивляти ся до житя молодежи та збагнути ідейний рух серед неї і дав картину подібну до тих, які стрічаємо в повістях Кониського і Нечуя-Левицького.

В усіх тих оповіданях проявив ся виразно напрям таланту Мирного: він виступає в них яко приятель суспільно слабших, скривджених і гноблених, яко приятель правди в широкому значіню слова.

Оповіданя Мирного визначають ся живою драматичностю в зображеню подій, тим то він також на ниві драматичного письменьства здобув собі поважне становище. В драматичних творах [1]) зображав Мирний инші явища, неначеб дальші від народно-господарських обставин, а всеж таки від них залежні.

В комедії »Перемудрив« [2]) зобразив Мирний деруна-аблоката (адвоката) Василя Храпка, що тільки в грошах бачив силу і значінє і тому злигав ся з міщанином Передерієм, що хотів захопити землю козачої вдови Тхорихи, та з народним учителем Печарицею. Дбаючи тільки про наживу, допустив ся Храпко обману і попав під суд і тоді все своє майно віддав дітям, котрих розігнав був і порвав з ними всі звязки, а тепер просив їх опрощеня. Супроти старовірця і матеріялїста Храпка вивів Мирний постать ідейного українофіла-народовця Петра, єго сина, котрий задля своїх нових, демократичних поглядів був приневолений вести боротьбу з батьком. В постати Храпка живописав Мирний картину аблоката, типової людської пявки, що війшов у різку суперечність із своїм сином Петром, представником ідейного демократизму, котрий виходить із заможної верстви суспільства, але стає оборонцем прав бідних і скривджених та спочуває також наймитівському живлови, бо женить ся з наймичкою Приською.

В сім творі перевів автор злуку комічного живла з трагічно-драматичним, одначе із сценічного становища не викінчив єго як слід, бо тільки в перерібці М. Старицького став він дійсною драмою.

„Лимерівна“ [3]) (5-дієва драма, 1889) основана на народнім переказї і пісні з XVIII ст. про дівчину Немирівну т. є з Немирова, котру мати, немирівська міщанка в похмілю продає богатому панови.

Пан приказує гайдукам привести її до своєї палати, з котрої вона опісля втікає. Пан виправляє ся з гайдуками в погоню за нею, доганяє її і порубану шаблею відвозить знов до своєї палати. Подію (похожу на »Бондарівну«), можливу в обставинах

---

[1]) В III-ій книжці збірного виданя єго творів 1907 р.

[2]) Напечатана вперш окремо 1886 р.

[3]) Вперше була напечатана в Галичині („Зоря“ 1892).

XVIII ст., пересунув Мирний в половину XIX ст. і замість польського пана вивів богатого українського козака Кнура, котрого приймак Василь полюбив дочку Липерихи, Наталю, але мати бажала її віддати за богатого Шкандибенка, а Кнур хоче Василя одружити з своєю донькою Марусею. Кнур висилає обманом Василя з дому на пів року, а тимчасом за Шкандибенка віддають Наталю, котра бачила, як Василь на проща̀нє цілував ся з Марусею. Одурена Наталя збожеволіла і не пізнала Василя, що опісля вернув ся до дому, та зарізала себе ножем, принесеним Шкандибенком.

Хоч у сїм творі чимало хиб технїчних, одначе єго основа є осьвітленєм впливу народно-господарських відносин на любовні справи і виявляє наслїдки людського убожества та підходить тим до обговорених у горі творів.

Слабшою є 5-дієва комедія Мирного „Згуба“ [1]), займава тілько тим, що доторкує ся, хоч доволї поверховно, житя робітників і челяди. В дійсности нема в нїй нїчого комічного, а основою підходить вона до єго повісти з житя вбогих людий.

Лїтературне становище і характеристика творчости П. Мирного. За пятьдесятьлїтну майже діяльність полишив Мирний розмірно не дуже велику письменську спадщину, як що мати мемо на тямцї дещо недокінчене, а найбільший твір написаний в спілцї з братом. Та мимо сего єго твори — се справдїшня окраса українського письменьства. Вони визначають ся глибоким змістом, плястичностю образів, мистецькою і психольоґічно поглубленою обрібкою та чудовою мовою. В них живописує Мирний не тілько чарівну природу України, але й виступає речником „лиха давнього й сьогочасного“, того народного горя, що від початку крепацького ладу перейшло й на грядучі поколїня, він з великим реалїзмом зображає суспільні відносини українського народу, та ставить перед наші очи матеріяльне вбожество і горе народу з того приводу. Єго писаня навіяні теплотою та сумом, образи єго неначе митцем-різьбарем вирізані з мрамору зачіпають душу нашу з глибока і ворушать наше серце і спокій та мимо різкого реалїстичного зображеня не доводять до розпуки і зневіри. Живописуючи народне горе, вказує Мирний і на те, як осьвічені зпосеред українського суспільства люди ставали в пригодї й ішли з підмогою ши-

[1]) Написана 1896 р.

роким народним верствам задля підєму їх народно-господарського побуту і культурно національного розвитку. Тимто Панас Мирний показав себе не тільки великим митцем, але й сьвідомим громадянином, котрого вплив проявив ся спершу в наддністрянській Україні, де єго твори вперше побачили сьвіт, а відтак у всїх українських землях з появою збірного їх виданя. Виступивши на літературній ниві посеред письменників-реалїстів сїмдесятих років загадочною постатю з прибраним іменем до недавна збереженим, здобув він щирою, користною та цїнною працею для народу свому прибраному імени широку і голосну славу в усїх українських землях.

34. Початок новітного українського театру. Творцї новітної української драми.

Перші початки українського театру сягають другої половини XVI ст. [1]). Сей театр мав цїху духовну, в формі т. зв. містерій або діяльоґів, вертепних вистав і шкільних драм, складаних ладом подібних творів західно-европейських, котрими любувало ся українське міщаньство, і селяньство. Перегодом під впливом обставин ся стара форма набирала нового змісту, бо перестаріла форма, мова і лад тих духовних драм не вдоволяла вже анї осьвічених, анї ширших верств українського суспільства. Нарід перерабляв теми сих драм по свойому з гумористичною і сатиричною закраскою, а „вірші“ або „орації“ і т. зв. духовні „канти“, що були первісно частями сих драм, являли ся творами народної музи і попередили „Енеїду“ Котляревського. Він дав почин новочасній драматичній творчости в 1819 р., а майже рівночасно з ним Василь Гоголь. Твори Котляревського виставлювано в Полтаві, а в 30-их роках в другім осередку українського житя, в Харкові, зорґанізував Григорій Квітка драматичну дружину, для котрої писав драматичні твори, та й сам брав участь у театральних виставах. В наддністрянській Україні почали устроювати драматичні вистави в 1848 р. і виводити на театральне видно спершу перерібки драматичних творів з Придніпряньщини,

[1]) Гл. Ол. Барвінський, Історія української літератури І. часть, у Львові 1920. Стор. 214 і слїд.

поки в 1864 р. уладжено під доглядом „Руської Бесїди“ у Львові „Руский народний театр“, котрий дає вистави драматичні у Львові і по містах наддністрянської і надпрутської України.

Одначе справдїшнїй український театр, що відразу станув на висоті своєї задачі, повстав у 80-их рр. XIX ст. заходами і жертвами трійцї драматургів: Михайла Старицького, Марка Кропивницького й Івана Тобілевича (Карпенка-Карого). Вони зложили першу українську драматичну дружину, в котрій окрім двох останних головною окрасою стали широко звісні драматичні митцї Микола Тобілевич (Садовський) і Опанас Тобілевич (Саксаганський), Заньковецька, Затиркевич-Карпинська, Садовська і ин. М. Старицький, М. Кропивницький та Іван Тобілевич зб'огатили театральний репертуар цїнними творами драматичними, котрі відтак появляли ся також на виднї театру в наддністрянській і надпрутській Українї і дали почин новій добі української драми.

Михайло Старицький (1840—1904), син українського дїдича з Полтавщини (ур. в Клїщинцях), се також оден з тих придніпрянських письменників, що почав під прибраним іменем Гетьманця пахати літературну ниву спершу в наддністрянській Українї, поки єго імя стало відомим на Приднїпряньщині. Осиротївши рано, виховував ся у свого дядька й опікуна, Виталїя Лисенка, батька славного опісля музика, Миколи. В полтавській ґімназії товаришував з М. Драгомановом та складав уже там вірші московською мовою, одушевлений красою поезії Пушкина, Лєрмонтова, Крилова й инших поетів Пушкинської доби. У харківському, а відтак у київському унїверситетї переняв ся т. зв. „украінофільським“ впливом і з того часу почав писати рідною мовою, йдучи за поривом своєї поетичної музи, а любов рідного краю і занедбаного люду стає провідною думкою, що осьвічує все житє єго до самої смерти.

Одружившись із сестрою Миколи Лисенка, господарював у Полтавщинї, саме в порі знесеня крепацтва. Звідтам переніс ся на Поділє, коло Винниці та прожив там мало що не 20 літ, а звичайно зимою виїздив з семєю до Києва. У Києві зложила ся в 1871 р. громада найвизначнїйших людї українських учених і письменників, що бажала покла-

сти нові і ширші підвалини для розвитку українського народу иншими засобами науки, ідейности та суспільного підготованя, ніж се було можливе в розбитім 1847 р. Кирило-Методіївськім Братстві або в згуртованій коло „Основи" (1861 р.) громаді. Могутний зріст Німеччини після сьвітлих побід над Францією (1871) викликав у Росії словянофільські почуваня і змаганя до визволеня балканських Словян, а се відбило ся тоді й на Україні з початком 70-их рр. Сим почуваням бажала дати вислів також київська українська громада, навязуючи до традицій Кирило-Методіївського Братства. В тій цїли задумала обновити застановлену в 1870 р. [1]) львівську „Правду" і піддержати її грошима й писанями. В 1-ім числї обновленої „Правди" [2]) Старицький напечатав вірш, обговорений на громаді, котрий мав би бути неначеб проґрамою київської української громади п. з. „Поклик до братів Словян", а музику до него зложив М. Лисенко. Сей словянофільський настрій київської громади початку 70-их рр. мав значний вплив на діяльність громадян (близкі взаємини з поступовими Москалями, Поляками, навязанє взаємин з Галичиною, наукові розвідки Хв. Вовка про Болгарію, переклади сербських народних дум і пісень М. Старицького з призначенєм чистого доходу з їх продажи „в користь братів Словян", зголошенє українських „добровольців" до участи в війні з Турками). Ся весна українського народного житя в Києві довела до обнови українських громад в Одесї, Катеринославі, Полтаві й по инших містах. Тим способом справа українського національного відродженя в Росії а навіть у Галичині була би розвинула ся й уложила зовсім красше, ніж се опісля стало ся, та на жаль діяльність згаданих в горі київських громадян тягла ся ледви чотири роки і перервала ся з розвязанєм київського відділу „Ґеоґрафічного Товариства".

Поетична творчість Старицького. На лїтературній ниві виступив він спершу з перекладами і пересьпівами з московських, польських і нїмецьких поетів (у львівській „Ниві" 1865), а відтак з первотворами (в „Правдї" 1868). Уже в тих перших поезіях намагає ся підняти до самостійної творчости.

---

[1]) З ч. 6-им, виданим у липнї 1870 р.

[2]) З д. 15 (27) цьвітня 1872 р. відновлено видаванє „Правди".

Основний мотив лірични творів Старицького є ідейно-громадянський. Серед найсумнійших пригод вірив він усе непохитно:

»Що спадуть кайдани вікової зіми,
І тоді здіймуть слово німії,
Засьпівають гуртом братолюбний псалом,
В спільній праці зміцнять свої руки
І засяє тоді над убогим селом
Сьвітло правди, любови, науки«...

Такою глибокою вірою і невмирущою надією була перенята київська українська громада, котрої речником став Старицький, звертаючись із „Покликом до братів-Словян“. Як Володимир Шашкевич запевняв, що „не чужого ми бажаєм, а свого то права“, так і Старицький, згадаючи про „кривди й надсилу“, заподівані українському народови братьми-Словянами, вказує на се, що

»Ми тілько боролись за власную хату,
За те, що нам дорого й нинї;
Бажаємо ми і тепер не багато —
Рідного розвою родинї!
Щоб душа славутня і мова сьпівоча
Ширіла й пишалась в народі!
Ми всїх пригорнулиб до серця охочо,
Як би нам хоч троха свободи![1])

Після такого зазначеня історичного становища українського народа, звертає ся поет до поодиноких словянських народів, і взиває їх держати ся разом. Одначе покладані поетом у словянофільськім одушевленю надії про сподіïвану волю в Московщинї не справдили ся, бо вже в р. 1876 появив ся указ із забороною українського слова.

Але й сей страшний для українського народу удар не відобрав поетови віри і надії в красшу будучину, він не попадає в зневіру, а накликує до єднаня і спільної праці в користь народу.

Надією на красшу будучину перенятий поет звертає ся у вірші „До молоді:[2])

»Не забувайте рідних хат,
Де лихо гіршає що днини...
Не можна гаїти хвилини,
Поки ще стогне менший брат!
Поки живий — мерщій несїть
Слїпому сьвітиво просьвіти

[1]) Поезії М. П. Старицького, у Києві 1908, ст. 1. [2]) ibid. ст. 179.

І в серце, смертію повите,
Живу надію закропіть.
Вшануйте, друзї, рідну річ,
Назвіте голосно своєю.
Та розженіте над землею
Непереможну, темну ніч!«

Лїрична поезія Старицького має основою суспільні питаня, загальне горе народу, нужду та безпросьвітність і тому инколи прибирає реторичну закраску. Але хоч в поетичних творах Старицького нема легкости і свободи, а вірш буває иноді тяжкий, то всеж таки визначає ся проблиском своєрідного національного чутя. Вже в початках 70-их рр. здобув собі Старицький у лїтературних кругах імя перекладами й пересьпівами та драматичними пробами. Одначе пересьпіви і переклади викликали колючі критичні замітки, що вибрав він до перекладу твори Лєрмонтова, Байрона, Гайного і мистецькі казки такої европейської знаменитости як Андерсен. Єму докорювали, що „кував" нові слова, а навіть Костомарів виступив у „Вѣстнику Европы" (1882) против оповіщених у київськім альманаху „Луна" (1881) перекладів і дораджував звернути роботу на видаванє популярних книжечок українською мовою. А тимчасом шлях вибраний Старицьким показав ся неминучим. Наспіла вже була потреба розширити рамцї нашого письменьства. Вже Кулїш у „Запискахъ о Южной Руси" висловив широкий погляд про національність та національну творчість і виводив її з тїсних меж простонародности та називав поетів-письменників продовжателями кобзарів та лїрників у справі народної самосьвідомости. І сам Кулїш уже в 60-их рр. творив наукову прозу та давав пересьпіви і переклади европейських творів. Старицький пішов сьміло за сим прикладом, бажаючи вивести українське письменьство на ширший шлях і українську мову зробити лїтературною.

Старицький написав також епічно-лїричну поему »Марина, салдацька мати«, в котрій нещасна мати-вдова оповідає »про горенько сердешнеє« свого сина, як з війська »повернув ся він хворесенький« »та за день перед смертію позирнути забажав ще він наоколо, наріднесеньке«, і з усїми розпращав ся, як єму опісля »память мов стеряла ся« й »муштра злая увижала ся«, »і погас він наче сьвіченька«. — Основою другої поеми, присьвяченої Вол. Антоновичеви п. з. »Morituri«, послужив поетови нещасливий бій козаків під Берестечком в останних днях червня 1651 р. З великим драматизмом зображає Старицький непохитне завзяте, з яким козаки намагали ся пробитись з облоги, та пе-

реплітає сї зображеня глибоко лїричними почуванями, якими ворухнули ся їх груди і як на ново спалахнуло давне завзяте в рішаючій хвилї, коли їх огорнула »мов хмарою сила ворожа«:

»У кожного никне від дум голова
На ковані січами груди...
Вітрець лагідненький чуби колива.
Гра сонце на зброї повсюди
І має в середції плахтиною стяг,
Той сьвідок правдивий славетних звитяг.
»І щось ворухнулось у дужих серцях:
Садочок вишневий... хатина...
На покутї матір... дївчина в квітках...
Мала в сповиточку дитина...
На призьбі старезний, сивесенький дїд...
І жаль їм здійняв ся, і вид їм поблїд...
»Алеж по хвилинї стріпнулись чуби,
Шапками накрились чола,
Звели ся постави, не мов ті дуби,
Розправились груди всї зґола,
Палкими кличами забила ся кров
І очи завзяттям спалахнули знов...« [1])

Старицький бажав доповнити прогалини драматичного письменьства приладженєм для сценїчної вистави творів інших поетів. Таким способом явила ся на видні „Різдвяна ніч“ (1874), музикальна комедія в 4-ох дїях, відтак „Сорочинський ярмарок“ оперета за Гоголем (1876), „Чорноморцї“ оперета за Кухаренком з музикою Лисенка і водевіль „Як ковбаса та чарка“ (ще 1872).[2])

З початком 80-их рр. почала ся нова доба в історії українського театру з появою Марка Кропивницького в Києві з московською трупою Ашкаренка, в котрій згромадили ся визначні мистецькі сили, і зразу звернули на себе увагу українського суспільства. Одушевлений успіхами сеї театральної дружини, Старицький присьвячує всї свої сили українському театрови і стає єго підприємцем під режісерством Кропивницького. Колиж Кропивницький віддїлив ся від Старицького, зібрав сей останнїй окрему драматичну дружину в Одесї, але вона небавом розпала ся (1887 р.), а Старицький втративши все своє майно, вертає до Києва, щоби займати ся виключно письменьством, хоч і в тім часї тягло єго

[1]) Ibidem ст. 368.

[2]) Крім того видав: „Казки Андерсена“ (1873): „Сербські народні думи і піснї“ (1876): „Гамлет“ (1882).

вроджене єму призванє до театральних вистав по ріжних українських містах (в 1897 р. виступив він яко визначний представник українського театру на театральнім зїздї в Москві).

Протягом більш 30-лїтної письменської дїяльности Старицький написав для театру около 30 творів побутового й історичного змісту. Окрім названих у горі творів, найбільш відомі 3-дїєва оперета по Гоголю »Утоплена« (або русальна ніч), »За правду«, драма в 5 дїях [1]): »За двома зайцями«, комедія в 4-ох дїях (також »Панська губа та зубів нема«); »Не ходи, Грицю, на вечерницї«, драма в 5 дїях: »Тарас Бульба«, драма по Гоголю в 7-ох одмінах: драми: »Богдан Хмельницький«, в 5-ох дїях і »Оборона Буші« в 5 дїях і ин.

Між драматичними первотворами Старицького з побутовим змістом займає перше місце єго драма в в 5-ох дїях „Не судилось“ [2]), напечатана в I-ій части альманаха „Рада“ (1883), а поява єї на видні театру викликала однодушні похвали й одушевленє.

Завязку сеї драми, задуманої Старицьким ще в 60-их рр. і оброблено̂ї вельми старанно на основі заміток визначних письменників, творять суперечности двох суспільних верств — простолюдної і панської. Що до часу зображена в нїй подія відносить ся до 60-их рр., коли то в українськім суспільстві пробудило ся було змаганє »іти в нарід«, віддавати свої сили для підему народної просьвіти і пільги важкого народно-господарського положеня. Сим народовством переняла ся красша частина української молодежи тогочасної а під се народовство підшивали ся також люди, котрих погляди і навички не згоджували ся з тою ідеальною умовóю струєю.

Молодий студент-народовець, Михайло, син колись богатого дїдича, приїзджає по скінченю унїверситету із своїм товаришем Павлом (медиком) на село, щоби присьвятити свої сили роботї в користь народу. Павло забирає ся до дїла, — а тимчасом Михайло байдикує, ходить на »улицю« і серед парубків та дївчат гайнує час на сьпіви й гру на гармонїцї. Катря Дзвонарівна полюбила гарного Михайла, котрий мріє про любов, про поезію і запевняє Павла, що без поезії нема житя, а любов не буде єму перепоною в роботї в користь народу. Він пристрастно залюбив ся в Катрю, хоч Павло єго остерегав. Катря повірила, що панич любить її, а навіть думає одружити ся з нею — віддає ся цїлою душею своїй любві, хоч має жениха, парубка Дмитра. Але Михайло вагає ся з одруженем, і серед тої проволоки захолонув помалу перший запал любови, а Михайло затревожений поговорами, оминає Катрю. Колиж Катря пішла до двора, щоби ще раз побачити

[1]) Пероблена з роману К. Францоза „Kampf ums Recht“.

[2]) Відома також з наголовком „Не так ждалося, як склало ся„.

»панича«, він обиджає її так, що вона відповіла єму докором, що »душу й тіло єму віддала!«, а він на се відказує: »Та перестань — мені твої сльози в печінках уже сидять!« Дідичка проганяє Катрю з двора, а Катрина мати, дізнавши ся про все, проклинає її. Вона випиває отрую з фляшини случайно полишеної Павлом та вмирає в приязві збожеволілого Михайла. Драма кінчить ся іронічним окликом наспівшого в останній хвилі Павла: »Так така, паничу, ваша поезія!«

Костомарів признав, що ся драма є одним з найкрасших єго творів і поважним явищем серед небогатого в тім роді українського письменьства. Він зазначує, що Старицький зачепив найживійші струни сучасного суспільного житя, розкрив недугу тогочасну і зобразив її такими рисами, як вона проявляла ся в сучаснім українськім суспільстві.

Костомарів признає, що мова драми гарна та правильна і зазначує, що Старицький писав сю драму під впливом Шекспіра, а хоч вплив той відбив ся духом великого англійського драматурґа, яким навіяний весь твір що до будови й укладу характерів, він є зовсім самостійний. Тілько закінчене драми неприродне і нагадує французькі мельодрами, бо героїня, сільська дівчина, отруїла себе атропіною, котрою Павло лічив очні недуги.

Побутові драми Старицького виявляють визначний драматичний талант автора, здібного до глибокої психічної аналізи, сильного підему чутя, а се в злуці із знанєм народного побуту й условин техніки надає єго драматичним творам великої сценічної стійкости.

В історичних драмах „Богдан Хмельницький", „Оборона Буші" [1]) „Тарас Бульба", „Остання ніч" (в двох картинах) виводить Старицький ріжні події з рокової боротьби України з Польщею в XVII ст., зображаючи цілі картини минувшини.

Головні дієві особи історичних драм зображені вірно обставинам, серед яких вони виступають, і духови свого часу. Одначе Богдана Хмельницького не в міру виідеалізував і виставив неначеб новочасним народолюбцем і великим реформатором народного житя на Україні. Так само виідеалізований Богун, котрий одно тілько має на думці, до смерти служити добру рідного краю. Най-

[1]) Буша в Ямпільськім повіті, над річкою Мурахвою, недалеко Дністра і Каменця подільського. М. Старицький" написав перед тим п. з. „Оборона Буші" історичну повість з часів Хмельницького (Львів 1894).

горячійшою патріоткою українською зобразив поет Ганну Золотаренківну, вихованицю, товаришку походів і найблизшу дорадницю Богдана Хмельницького, котрого вона нишком любить, хоч за нею пропадає Богун, лицар незвичайного завзятя. Чорним характером являє ся друга вихованиця Богданова, Полька Єлена, що навязує з ним любовні зносини, а крім того з Чаплинським і Тимошем Хмельницьким. Автор оснував драму на подіях 1648—1651 рр., а дія кінчить ся битвою під Берестечком.

Історичні драми Старицького мають отже також літературну стійність. Всї герої драм проникнуті ідеєю безмежної любови рідного краю і готовости принести єму в жертву все, навіть власне житє [1]). Але розтяглість історичних драм і значне число другорядних осіб, виведених автором для викликаня більшого вражіня, утрудняє їх сценічну виставу. Вірш тих драм плавний, звучний і сильний.

Лїтературне становище М. Старицького. Лїтературна спадщина Старицького вся в українській мові вельми значна і ріжнородна. Основним мотивом найкрасших творів була народолюбива ідея, для єї вияви добував він теми з минувшого й сучасного житя українського народу. Старицький не обмежував ся обсягом простолюдного житя, але й виводив постати з осьвіченої верстви суспільства (в драмі „Не судилось“), де поруч народних постатий, з новими своєрідними їх відмінами вивів також постати з „панського гнїзда“. Тим способом Старицький вивів українську драму рішучо з тїсного етнографічного і піванекдотичного обсягу і показав ся не тілько визначним поетом, але й митцем-технїком і добрим стилїстом, котрий вельми причинив ся до вироблення українського лїтературного язика і поміж молодими письменниками здобув собі почесне імя учителя.

З Михайлом Старицьким, а саме з єго діяльностю на полї драматичного письменьства і народного українського театру, вяже ся тїсно діяльність двох визначних драматичних митців і письменників, **Марка Кропивницького** й **Івана Тобілевича**, відомого найбільш під прибраним іменем **Карпенка-Карого**. Се неначе тройзїль, яким зазначена нова доба і розцьвіт українського драматичного письменьства і народного

---

[1]) Історичні драми Старицького напечатані в „Кієв. Старинѣ“ 1897—89, а побутові і перерібки в 2-томовім збірнику п. з. „Малороссійскій театръ“ I і II.

театру, з котрим починає ся також нова доба української народної музики і вельми всестороння на сїй просторій ниві діяльність знаменитого музика-компонїста **Миколи Лисенка.**

Марко Кропивницький (1840—1910) здобув собі добре заслужене почесне імя „батька“ українського театру. Вивінований визначним лїтературним і мистецьким талантом в царинї живописи і музики, великий знавець сцени, витворив він справдїшню школу українського народного театру і випосажив єго гарними драматичними творами, згромадив знамениту театральну дружину, виявив у повнім сяєві стійність української драми і здобув в історії українського письменьства поважне становище для сеї самостійної культурно-суспільної сили. Марко Кропивницький, син управника дібр з Херсонщини, був після скінченя початкових наук вільним слухачем київського унїверситету, одначе не докінчив курсу а з волї вітця вступив у службу урядову і тут придивив ся до людського житя, як воно склало ся після „волї“. Але вже в 1871 р. покинув сю службу, бо вроджене призванє тягло єго на сцену, котрій віддав ся він цїлою душею на все житє. Сьвітлий успіх осягнений ним у ролї Стецька в „Сватаню на Ганчарівцї“, виставленім в Одесї любителями під орудою ґімназийного учителя П. Нїщинського, перекладчика Одисеї й Антиґони, утвердив єго в постанові стати на все драматичним артистом. В 70-их рр. виступав він у гостинних ролях у Галичинї і Буковинї у виставах устроюваних драматичною дружиною Теофілї Романовичевої, а з початком 80-их рр. обїхав міста по Українї з дружиною М. Старицького і разом з ним довів до сьвітлого розвитку українського театру, в котрім опинили ся також три брати Тобілевичі (І. Карпенко-Карий, Микола Садовський і Опанас Саксаганський). В половинї 80-их рр. зложив окрему драматичну дружину і розійшов ся із Старицьким, а хоч драматичні сили роздїлили ся, український театр здобув собі міцні підвалини до дальшого розвитку. Ся обставина була також могутною понукою до розвитку і підєму драматичного письменьства. В 1877 а. гостював Кропивницький із своєю драматичною дружиною в Петербурзї, а театральна критика однодушно признала єму передове місце посеред сучасних драматичних артистів. Під конець

житя переселив ся на свій хутір „Затишок“ у Харківщині († 1910).

Літературна діяльність Кропивницького. Хоч Кропивницький почав писати драматичні твори вже в 60-их рр., одначе ширше стала відомою єго літературна діяльність тільки з 1882 р., коли вийшов „Збірник творів М. Л. Кропивницького Т. І.“ у Києві, в котрім напечатано 4 твори.[1]) Всїх драматичних творів написав Кропивницький около двайцяти. Єго драми визначають ся розкішною, чисто-народною мовою, ідейним змістом і мистецькою обрібкою. В них розсипані справдїшні жемчуги пісень, жартів, приказок, пословиць, а твори єго являють ся вірним образом народного житя, щирої і блискучої поезії та незрівнаного гумору і доторкують ся найживійших питань того житя, як воно зложило ся на Україні під впливом реформ після знесеня крепацтва. Яркими красками живописує він сїльських жмикрутів, глитаїв і всяких пявок, що звили собі вигідне гніздо в українськім селї і висисають кров з безпросьвітного і безрадного селяньстаа.

Постать такого сучасного українського павука, що обснував ся посеред сїльської громади і постепенно обмотує нитками своєї павутини темний нарід, вивів Кропивницький в особі сїльського дуки Осипа Бичка в драмі в 4-ох діях »Глитай абож павук«. Всї зависимі від него, бо всякий звертає ся в потребі до него за помочую і він нікому не відказує та ловить кождого в свої сїти, хто потребує гроша, і так з року на рік богатіє. Але при всїм тім він прикидає ся тихим, смирним та богобоязливим і вижидає тільки пригідного часу, щоби запустити пазурі в печінки, а тодї вже не вимолить ся в него.

Иншу постать сїльського глитая, у котрого можливе моральне відродженє, вивів Кропивницький в 4-дієвій драмі „Олеся“, що належить до найідеальнійших і найбільш мистецьких між єго творами.

Головною дієвою особою в драмі являє ся міщанин Кіндрат Балтиз, »дідич« післяреформової доби, що всякими крутїйствами і кривдами видер ся »в поміщики«, розпустник і обманець, вима-

---

[1]) Друге виданє вийшло 1885, а в 1895-ім третє з наголовком: „Повный збирныкъ творивъ М. Л. Кропивныцького“ (Харковъ), в котрім поміщено 13 творів. Музикальні твори (як н. п. „Ревуть — стогнуть гори-хвилї) замітні саморідним дотепом і сьвіжими мельодіями, або й весела оперета „Пошились у дурні“.

нив у молодого, легкодушного офіцира, Загриви, єго маєтність і дім. Хоч він переняв ся сьвідомостю, що »у кого гроші — той і пан«, задумав ще віддати свою дочку за молодого Загриву і зробити її дворянкою. Але се не вдало ся, бо Олеся полюбила простого, ідеального парубка Власа, сина бідної вдови, хоч не відважила ся виявити єму своєї любови, так само як і Влас бояв ся »барпшні« признати ся до своїх для неї почувань. Загрива виїхав з рідного дому і кінчить своє житє самовбійством. Тимчасом Влас, вважаючи зустрічі з ним Олесї і єї розмови іграшкою, посилає на домаганя матери »старостів за рушниками« до одної сільської дівчини. Вість про самовбійство Загриву і сватанє Власа так зворушила Олесю, що вона падає в нестямі. Балтиз з боязни о житє Олесї кає ся свого злиденного житя і згоджує ся, щоби Олеся їхала вчити ся і працювати відтак в користь ближних і страждущих, чому батько перед тим рішучо супротивляв ся. »Іди, вишукай довічньої правди, а потім повчати меш і нас«, говорить він Олесї, коли вона охолонула з нестями. Олеся відчуває сю переміну в житю вітця і се оживляє її, вона чує, як оживляє ся єї сила, перед нею розкриває ся нове житє.

Ся драма, особливо остання єї ява, викликує вельми мистецьке вражінє. Із становища ідеї се оден з найкрасших творів української драматургії. Тут стрічаємо справді мистецькі яви, як н. пр, замітна своєю простотою і дивною чистотою глибоко-поетична ява над рікою — вудженє риби Власом і Олесею. Автор вказує на се, як під впливом рішучих реформ зміняють ся суспільні й господарські відносини, та в переходовій добі являють ся серед суспільства жертви, що вимагають спочуваня й охорони. Насуває ся тут сам про себе висновок, що широка і справдішня просьвіта може бути одиноким ліком на те суспільне лихо і сї болї. „Олеся“ се рід мельодрами, написаної з розмахом широкої кисти, з ясним виведенєм драматичних ситуацій, визначає ся знаменитим даром помічуваня, а добірність мови додає великої стійности сїй побутовій картині.

Окрім меншої ваги перерібок, як драматичні картини на основі Шевченкової поеми „Невольник“ або мельодрами І. Гушалевича „Підгіряни“, до красших творів Кропивницького можна зачислити „Дай серцю волю, заведе в неволю“ (драма в 5 діях), „Дві семї“, 4-дієві драматичні малюнки, „Зайди-голова“ (драма в 5 діях), „По ревізії“ (етюд в 1 дії) й ин.

Основу драми „Дай серцю волю“ взяв Кропивницький з сїльського українського побуту. Ся драма визна-

чає ся богатством побутових черт, котрі кидають ярке сьвітло на народне житє в минувшині і сучасности. Одначе єї хибою є недостача осередка дійства і одноцільної драматичної акції, а яви не вяжуть ся тісно із собою.

»Дві семї« є займавим образком побутовим, написаним з повним знанєм, дїєві особи зображені вельми влучно, а дійство йде живо. Патріярхальній селянській семї з єї простотою і спокоєм протиставить автор цивілїзовану семю панів, що вибила ся з селяньства з єї домашньою сваркою, пяньством і розпустою. В перпшій глядять на подруже, як на ціль житя, в другій вважають подруже тільки покришкою для розкоші, гулятики і всякої деморалїзації.

З дрібних драматичних творів Кропивницького безперечно найкрасшою є картина діяльности волосного суду „По ревізії,

в котрій зображає волосного старшину, що вибирає ся вже більше тижня їхати »по ревізії«, але загулявши, засипляє в похмілю та не виконує свого наміру. Вся дія сеї комедії йде жваво, весело, комізм дії є зовсїм природний, а розмови переплїтані дотепними та веселими жартами, одначе всї ті веселощі не закривають народної долї тих сумних порядків під орудою таких старшин. Правдива живопись дїєвих осіб, жвавість дійства, помірність комізму та вмілість викликати відповідні дійству вражіня стають певним доказом доброго знаня народного житя і театрального видна вельми талановитого драматурґа.

Так само вельми комічними явами визначає ся комедія в 1-ій дії »Помирились«, в котрій бачимо живо схоплені картини з міщанського житя. На передовім місці виступає безпросьвітна темнота міщанина Панаса Гурина, що попав у руки місцевого »аблоката« шинкаря Гершка. Хоч декуди автор доводить в зображеню до пересади, одначе взагалї твір сей є оден з ліпших.

»Лихо не кождому лихо, иншому й талан« се траґікомічний етюд в 1-ій дії, живописує вдатно постать українського паламаря, за котрого віддає ся сїльська молода дївчина, коли він позбув ся осоружного їй паламарства.

Літературне становище М. Кропивницького. Драматичні твори Кропивницького є цінним придбанєм на ниві українського драматичного письменьства. В них виведене з великим знанєм житє народне не в сьвяточнім одягу, але в буденнім видї і якраз таке вірне зображенє буденного житя і народного побуту захоплює увагу видців і читачів. Правда в творах Кропивницького проявляє ся подекуди романтичний напрям, як н. пр. в драмі „Дай серцю волю“ (по

стати Семена й Одарки), одначе взагалі він живописує вірно й реально народне житє і виявляє знамените єго знанє, як і живої народної мови. Тимто красші єго твори мають тривку стійність на видні українського народного театру, а слава невмирущої творчої праці остане на віки як найкрасший скарб у народній скарбоні.

Кропивницький здобув собі славу яко першорядний драматичний мистець і письменник, музик і сьпівець. Мистецькою й письменською діяльностю довів він до відродженя народного театру для виконаня важного історичного посланництва своєю велитенською силою і могутною вдачею. Він почав свою діяльність на полї, що лежало облогом і головно своєю власною працею осягнув се, що єго діло неначе широким морем розлило ся по сьвіту.

Іван Тобілевич (1845—1907) старший брат Миколи Садовського й Опанаса Саксаганського (Тобілевичів). відомий під прибраним іменем **Карпенка Карого** або **Гната Карого**, драматичний мистець і письменник, був сином хлібороба-чиновника [1]) з Арсеніївки, в Херсонщині. Від батька, що був справдішньою ходячою енцикльопедією народної мудрости, унаслідував він твердий і практичний розум, ясний погляд на житє, рішучість і витривалість у роботі. Здобувши початкову осьвіту в повітовій школї в Бобринці, вступив Іван Тобілевич у городську службу, в Бобринці, де єму довело ся служити з Кропивницьким, а потім секретарем полїції в Єлисаветї. Але ся служба не по думці була будучому митцеви і письменникови. Він старав ся поширити шкільну осьвіту і в тім змаганю великий вплив на нього мав учитель херсонської ґімназії Дмитро Пильчиків, сьвідомий Українець, колишнїй член Кирило-Методіївського Братства. Але єго підозрено в приналежности до української громади і (в 1881 р.) заслано в Новочеркаск, де пробув коло двох років. Через те втратив посаду, а коли вернув ся із засланя, вступив (1883 р.) до театральної дружини Старицького, в котрій служили вже єго брати Микола й Опанас. Але Тобілевичеви заборонено виступати в театрі і аж по трох ро-

---

[1]) Так подає Дмитро Дорошенко, а Михайло Тобілевич навпаки каже (Рада 1912), що батько Карпенка Карого був бідний дворянин у Київщині.

ках засланя дозволено вернути на родину. Опісля на батьківськім хуторі заняв ся хліборобською працею і тут перейшов добру школу житя, та зібрав собі богаті поміченя і засоби для драматичної творчости. В 1888 р. вступив у дружину свого брата, Опанаса Саксаганського, і виступав на видні аж до останних часів свого житя, коли недуга підтяла єго кремезну постать. Виїхав лічити ся в Берлін, але звідтам перевезено тілько єго тіло, похоронити на рідній Україні (1907 р.).

Драматична творчість І. Тобілевича [1]) починає ся з 1883 роком, підчас побуту на засланї в Новочеркаску. Тоді написав драму „Чабан" („Бурлака") заборонену цензурою і з того часу почав писати драми і комедії, що стали вельми цінним придбанєм українського театру. [2]) Всїх первотворів написав Карпенко-Карий вісїмнайцять. Вони мають важне значінє не тілько для українського театру, але й високу літературну стійність і запевняють почесне місце в історії українського письменьства „першому нинї майстрови на полї драматичної літератури", як висловив ся др. Франко про Карпенка-Карого. Головна заслуга єго яко драматуґа лежить в тім, що він перший порвав з етноґрафізмом в українский драмі, вийшов поза межі любовних і романтичних пригод, а звернув ся до суспільно-господарського і побутового житя українського народу в минувшині та в сучасности і обняв своїми творами ширші круги громадяньства висших і низших верств суспільних. Обдарований справдїшним

---

[1]) Ще в 70-их роках написав він кілька оповідань, але з того появило ся печатно тілько одно п. з. „Новобранець" в „Радї" М. Старицького (1883). Крім того напечатав нарис із спомипів „Наталка Полтавка" в літер. збірнику в память Ол. Кониського 1903 р. і звіт про український театр на 1-ім всеросийськім зїздї драматичних діячів у Москві в „Трудахъ" сего зїзду.

[2]) Збірне виданє творів вийшло вперше 1886 р. п. з. „Збирникъ драматычныхъ творивъ Ивана Карпенка-Карого" (2 драми і 1 комедія); „Твори Ів. Тобілевича (Карпенка-Карого) видав В. Лукич 1897 у Львові (1 комедія і 4 драми): „Драмы и комедіи И. Тобилевича (Карпенка-Карого) Одесса, 1897, т. І. (3 драми; 2 комедії): т. ІІ, 1903 р. (2 драми, 2 комедії); т. ІІІ. 1903 р. (1 комедія, 2. драми) т. IV. 1903 р. (1 комедія, 1 траґедія, 1 драма): т. V. 1905, з переднїм словом С. Єфремова (1 драма і 2 комедії). Окрім того виходили єго твори і перерібки окремими виданями.

драматичним талантом, добрим розумінєм психольоґічної правди і незвичайним хистом помічуваня житя, впровадив цілий ряд сьвіжих, нечуваних перед тим мотивів і невиданих доси ріжнородних суспільних постатий. Живими й яскравими красками живописує Карпенко-Карий безпросьвітність, некультурність і страшну темноту українського селяньства, здирство, визиск, єго обдурюванє й обманюванє, а також погоню за легкою наживою і забобонність. Але доволї слабий відгомін найшли сї характеристичні для сучасного становища українського народу явища, як суспільна нерівність, економічна журба і зубожінє.

Обсягом і предметом драматичної творчости Карпенка-Карого — се наше село, бідне, з тисячами злиднів, з хмарою темноти, що замрачує і душу і мозок українського селянина. В своїх творах живописує він хиже царство визиску і наживи і подає широку картину громадсько-суспільного розкладу серед ріжних верств українського народу. Але Карпенко не спинив ся на тих картинах громадсько-суспільного житя, а намагав ся пояснити ріжні психольоґічні питаня житєві, котрих основу творять також громадсько-суспільні відносини, одначе на тій основі виступають у него живі образи, типічно схоплені й індивідуально оброблені. Крім того маємо цілу низку історичних та історично-побутових творів, у котрих автор виходить з того погляду, що історія — се житє народу. Народне житє та суспільні відносини і тут творять основу драми, на котрій відбивають ся історичні події, виступають історичні постати яко діти свого часу й обставин. Він звертав ся також до історичної минувшини, а „Сава Чалий“ може найкрасший історичний твір українського театру.

Карпенко-Карий дивив ся на театр як на поважну громадську потребу і школу естетичного й народного вихованя, а свою діяльність на театральнім виднї вважав вельми важною службою громадяньству. Яко драматичний мистець вибив ся Карпенко серед корифеїв українського театру на вершок мистецької умілости і був тут показною і саморідною постатю та виступав усе з яскраво зазначеною індивідуальностю, на театральнім виднї він творив, а не наслїдував. А так само яскраво і виразно виступає єго показна і саморідна постать сильною індивідуальностю в драма-

тичних писанях, в котрих він являє ся самостійним творцем, а не наслїдовником.

Карпенко опинив ся в такім становищі, в якім чоловік не має спромоги видобути ся з житєвих суперечностий, тому єго драматичні постати хитають ся то в той, то в сей бік, глядять щастя в житю та звичайно не находять, бо не мають рівноваги в своїй вдачі, бо недостача сеї рівноваги зруйнувала сей спокій, сей лад, який оден тільки може дати щастє на сьвітї. Тимто в творах Карпенка сей розлад у житю, що стає невблаганою перепоною до щастя, що й самого автора завів у пригоди житєвих суперечностий, є головною основою єго творів, котрі найкрасше поясңюють сей житєвий розлад. Вислїдом сего житєвого розладу буває безвиглядність і безнадійність, могила щастя. Отже навіть у комедіях проявляє ся сей безнадійний вислїд: нема житєвого ладу ладу між метою витиченою в житю, а придбанями того житя між потребами і домаганями, а вдоволенєм і заспокоєнєм тих потреб і домагань, між правами а обовязками — все і скрізь „суєта", як звичайно висловлює ся Іван Барилченко в комедії з тим наголовком. Длятого і в комедіях Карпенка проявляє ся та справдїшня саморідна прикмета українського гумору, що крізь сьміх відчуваємо якийсь сум, що шуткуючи займає душу з глибока.

Першою єго пробою був оден з найкрасших драматичних творів „Чабан "(„Бурлака"), драма в 5-ох діях а за нею дальше слїдувала комедія в 5-и діях „Мартин Боруля", драми „Наймичка", „Безталанна" („Хто винен?") „Хазяїн", трагедія „Сава Чалий" і ин. Останними творами єго були комедії „Суєта" і „Житейське море", з котрим мала творити трильоґію ще третя комедія „У пристанї", (одначе автор тільки обдумав її, але не вспів уже написати).

Драма »Бурлака« живописує важкий суспільний і політичний лад на Україні з єго нуждою, темнотою, здирством і самоволею та поганою господаркою громадських чинників. На сїй темній основі виступає по мистецьки зображена сьвітла постать Бурлаки так, що можна її поставити поруч із постатю »Миколи Джері«. Чоловік непохитної рішучости і сильної вдачі, він стає сам до боротьби з тими темними силами. Яскравими красками живописана постать волосного старшини, сїльського »чиновника«, злодія громадського скарбу і хабарника«. Вельми живо зображена постать

писаря, »правої руки« і помічника старшини. Се справдішня мистецька постать, саморідна і природно живописана, найкрасше зображена зпоміж усіх витворених в українськім драматичнім письменьстві.

В драмі »Наймичка« (в 5 діях) зобразив Карпенко картину сучасного житя і розкрив у ній одну з найбільш болючих ран житєвих, долю нещасної сироти Харитини, що нічого не знає ні про свій рід, ні про своє походженє. Безталанна страдальниця, наймичка Харитина, чутливої і ніжної вдачі, викликує щирі спочуваня і сумні образи многих страдальців, обездолених тими людьми, що не знають правди, а сьвідомо витворюють такий лад, де нема супочинку замученій, але красшими силами і змаганями вистаченій души. Автор стоїть непохитно на реальній основі зображуваної картини безборонних і тому всї постати, наймички Харитини й инші, вірні обставинам і мистецькій правді.

„Наймичка“ представляє замітний поступ у розвитку української драми. На широкій етнографічній основі, з цілою низкою чудових побутових картин, розвиває ся весь психічний процес, що викликує драматизм сего мистецького твору. Автор своєю творчостю зображує боротьбу побутових справ, настроїв і поглядів і се дає єму спромогу живописати картину народного житя, не покидаючи етнографічної царини і засобів народної творчости. Тим способом Карпенко, як і инші українські драматурги останних часів, обрабляє в драматичній формі засоби народної епічної творчости, на основі котрої розвинула ся українська белєтристика, не відступаючи від правдивого і вірного зображеня, питомого поетичній народній творчости. „Наймичка“ Карпенка-Карого являє ся одним з найкрасших виконань сеї задачі українських драматургів.

Карпенко-Карий бачив, що „бідність, темнота і безпомічність гублять людий“, що в українськім селї роздроблює ся земля і воно тим способом пролєтаризує ся; тимто він яко поет хлїборобської працї ідеалїзує хлїборобську роботу, бо по єго думцї „кращого житя, як житя хлїбороба, не має на сьвітї“.

В драматичних картинах в 5 діях »Понад Дніпром« зображає запопадливу діяльність Мирона Серпокрила, селянського сина, з висшою аґрономічною осьвітою, як він з посьвятою бажає служити темному і обездоленому меншому братови-хлїборобови.

Мирон, хоч осьвічений чоловік, не вивисшає ся понад своїх темних земляків-хлїборобів і жертвує всї свої сили в їх користь. Суспільні змаганя манять єго до діяльности в сїльській громадї,

до орґанізації »спілки«, в котрій працює на рівні з иншими спільниками, мимо перепон з боку глитаїв і насьмішок противників. Він навіть женить ся з селянкою, а се особисте щастє ще змікцнює єго сили. Одначе наслідком єго раної смерти спілка тратить свого основника.

Сї драматичні картини мають велике значінє яко взірці і гарні приклади тої любови для меншого брата, про котру Христос сказав: „Більше сеї любови ніхто не має, як що душу свою положить за другів своїх“. Гарна картина здійсненого хоч би в малім обсягу ідеалу правди, добра і братолюбія чоловіка до чоловіка, що вмів ще й инших підняти до того ідеалу, запише ся незатертими слїдами в серці і в умі видців і спонукає не одного до наслідованя. Кожда картина оброблена по мистецьки і всї вони зливають ся в одну плястичну цїлість. Нема в драмі проголошуваня якихсь теорій і засновків, як се буває в деяких белєтристичних творах, але все те випливає з поступків і діл головної дієвої особи. Автор доторкує ся вельми бистро, проникливо і предметово пекучих питань про господарські спілки, про переселенє, про обопільну поруку, одначе при всім тім не сї питаня, але високо мистецька постать Мирона, образ діяльної любови в користь ближних, надають творови суспільного значіня.

Драма »Безталанна« в 5 діях (спершу напечатана з наголовком »Хто винен?« виводить недібране що до вдачі подруже. Основою своєю нагадує вона реалїстичний твір Стеценка п. з. »Доля«, одначе мотив незгоди між невісткою і свекрухою є загально розповсюднений у народній поезії і є відгомоном звичайного в сїльськім житю явища.

Окрім суспільних тем основою творів Карпенка-Карого служили історичні події. В історичних драмах виступає він горячим українським народолюбцем і зображає боротьбу народу з єго історичними ворогами. З того обсягу маємо пять творів: „Що було — те мохом поросло“, драма в 5 діях, „Лиха іскра поле спалить — сама щезне“ (або „Сербин“), драма в 5 діях, „Бондарівна“, драма в 4 діях, „Сава Чалий“, трагедія в 5 діях і „Гандзя“, драма в 5 діях з часів руїни (1663—1687 р.).

Драми »Бондарівна« і »Лиха іскра поле спалить — сама щезне« — се мистецькі картини, написані вельми гарною і звучною мовою. Основою першої послужили Карпенкови на-

родні пісні про гарну бондарівну, котру застрілив женихливий староста »пан Каньовський« »срібною кулею«, коли не хотіла піддати ся його забагам. Сю тему обробив уже в драматичній картині Федір Заревич у романтичнім напрямі, а Карпенко відступив від народного переказу і переніс сю подію на добу кріпосного права в другій половині XVIII ст., коли дідичі правобережної України знущали ся над крепаками. Замість Каньовського висунув автор на передове місце його прибічника, шляхтича Герцля. В сім творі взагалі мало історичного живла́.

В драматичній поемі »Лиха іскра поле спалить — сама щезне« зображає Карпенко сина прогнаного й убитого Турками молдавського господаря, Юліяна, котрий з пімсти за турецькі наїзди став січовиком, щоби здійснити свою мрію, осягнути батьківський престіл навіть демонічним способом, бо він »родив ся на сьвіт князем і князем жить повинен«, а для престола »варт пролити річку крови«. А коли намір його не вдав ся, пробив себе кинджалом. Мимо нелюдської, лихої, справді демонічної вдачі Юліян силою своєї несхитної волі викликує спочуваня видців. Недостача реальности в будові і подробицях є слабою стороною сего твору.

Траґедія в 5 діях »Сава Чалий« зображає події з доби гайдамаччини XVIII ст. на правобережній Україні і вяже ся з іменем знаменитого ватажка Сави Чалого. Основою твору єсть боротьба українського народу за свої суспільно-господарські і національно-релігійні права з польським державним ладом. Головними дієвими особами трагедії являють ся »побратими« Сава Чалий і Гнат Голий, обидва незалякані лицарі-местники за народні страданя, борці за красшу долю України. Одначе оба ріжнять ся і вдачею і поглядами і змаганями. У Сави переважає холодний розум в обчисленю своїх і ворожих сил, погамоване зворушеня, поки можна буде успішно зміряти ся з ворогом. Гнат навпаки палає ненавистю і пімстою, в змаганю, »щоб усі були рівні« не зважає, що не наспів ще слушний час здійснити свою мрію. Він стає отаманом гайдамаків. Знівеченє надій Сави на реформи спричинило його смерть на основі народного присуду. Твір сей задля мистецького викінченя належить до найефектовнійших в українськім письменьстві.

Не менше, як творець драми з суспільно-господарською й історично-національною основою, визначив ся Карпенко-Карий яко комедіописець.

В комедіях бичує Карпенко хиби одиниць із ріжних верств суспільства, а найбільш з верстви середних селян-господарів, найкрасше єму відомої.

В комедії »Сто тисяч« (в 4-ох діях) зобразив він богатого мужика Калитку і його змаганя до необмеженої наживи, що став жертвою обманьства.

Комедія історично-побутова »Чумаки« (в 4-ох діях) картає жадобу служби золотому телцеви і наставляє на праведні й щирі взаємини поміж людьми та безкористну любов. А поруч сеї ідеї, переведеної скрізь усей твір проявляє ся гадка, як страждання й недостатки ублагородняють і поправляють людий.

В комедії »Хазяїн« (в 4-ох діях) зображає Карпенко, як капіталістичне хазяйство витискає останні соки з робітників, а инших гнобить на смерть. Успіх капіталу і праці основує ся на кривді й визиску. Між капіталом і працею, між хазяїном і робітниками непримирима і безвихідна пропасть. — Богатий хазяїн, міліонер, Терентій Пузир, всі думки звертає на »наживу«, а єго житєвою метою »хазяйство або смерть«. Хоч має богато землї, все єму мало, »все бракує« землї. Він не знає ріжниці »що можна, а що не можна«, — »аби бариш, то все можна«, бо хазяйство — то війна, нікого не пощади́ — горе побідженим. Для суспільних і громадських справ він зовсім байдужний, а безплодність таких людий для рідного краю і народу гарно зобразив Карпенко словами Золотницького, родовитого богатого пана: »Ах ти нещасна, безводна хмара! І прожене тебе вітер над рідною землею і розвіє, не проливши і каплї цїлющої води на рідні ниви, де при таких хазяїнах засохне наука, поезія і благо народа«!

Ідейна і займава комедія (в 5 діях) »Розумний і дурень« зображає вельми траґічну картину боротьби двох братів — старшого, поганого користолюбця і лицеміра, котрого отець, уміло обманений, уважає єдино розумним, і молодшого — вельми чесного, щирого і праведного, котрий в очах засліпленого вітця являє ся дурнем.

»Мартин Боруля«, іронічно-сатирична комедія в 5 діях, підіймає на глум сьміршне і безуспішне змагане гордовитого, богатого шляхтича того імени, добути собі дворяньство, але при тім автор иноді покидає напрям поважного зображуваня житя і не цурає ся способів, обчислених виключно на забаву видців.

Літературне становище І. Тобілевича. Се неперечно найвизначнійший драматичний український письменник. Він обновив українську сцену впровадженем суспільно-побутової драми і комедії та збогатив своїми творами обмежені драматичні засоби українського театру. В них зачепив він так глибоко наше народне житє і дав такі мистецькі і вірні образи, що вони на довго останути богатою скарбоною для дослїдників українського письменьства. Драматична творчість Карпенка була живою, реальною відбиткою житя українського народу, єго справ, настроїв, психіки і щирого обсягу єго вподобань. А хоч у своїх творах він доторкував ся инколи навіть старих тем, то й тоді давав усе щось свого, власного, своєрідного. Правда, що й єго твори не є ще

зовсім викінченими взірцями української драми, але ними довів він можливість і високу поучність справді народної драми, так що тепер не можна вже говорити, що у нас нема драми. Він досягнув у зазначених ним межах драматичної творчости справдішнього мистецтва, як ні оден з українських драматургів і впровадив до української драми здоровий житєвий реалїзм. В історії українського театру Карпенко був сьвітлим явищем ідейного і цілком сьвідомого національного митця-драматурга і тому єго імя остане незатертими буквами записане в історії української національної культури.

35. Національне відроджене надпрутської України (Буковини). Йосиф Федькович і братя Воробкевичі. („Буковинська Трійця").

У вельми трудних обставинах находила ся надпрутська Україна ще й тоді, коли в инших українських землях пробудило ся й розвивало національне житє. Хоч до 1849 р. [1]) була вона злучена з наддністрянською Україною, не зворухнули її з вікового просоня анї змаганя галицької „Руської Трійці", анї подув „весни народів" не викликав познак хоч би такого умового й національного житя, яке проявило ся в наддністрянській Україні. Навіть нова конституція і свобода в 1861 р. не вспіла розбудити там виразної національної сьвідомости, хоч би тільки посеред буковинської інтелїгенції, щоби вона допомогла народови ступити на певну дорогу національного розвитку і поступу. Буковинсько-українська інтелїгенція ще цілу четвертину столїтя під перемогою німецького й волоського впливу глядїла сеї дороги і блукала манівцями „обєдинительних змагань", для котрих помостом мала служити церковщина. Треба було ще вчертьвікової праці перших щиро народних поетів надпрутської України Федьковича і Данила Млаки (Ізидора Воробкевича), розпочатої на наддністрянській літературній ниві (до котрої небавом пристав ще й Григорій Воробкевич з прибраним іменем Наума Шрама), а попри те ще й просьвітно-культурної роботи галицьких переселенців на Буковині (як проф. Ігнатій Онишкевич, д-р Степан Смаль

[1]) До 4-го марця 1849 р.

Стоцький і ин.), щоби між тамошньою інтелїґенцією розбудити національну сьвідомість та вивести її з обєдинительної блуканини на праву дорогу. Твори сих поетів уже в початках 60-их рр. пособляли розвиткови живого письменського руху та будили народне житє в ширших верствах українського наддністрянського суспільства і звернули на себе увагу Придніпряньщини [1]), поки своїх поетів вспіла зрозуміти й оцінити їх рідна надпрутська Україна.

Йосиф Юрій Гординський-Федькович ур. 8 серпня 1834 р. в Сторонцї-Путилові, на буковинськім Підгірю, в осередку Гуцульщини. Отець єго походив із спольщеної т. зв. ходачкової шляхти із села Гординї в Самбірщинї і писав ся Адальберт Гординський де Федькович. Він оженив ся із заможною вдовою по православнім сьвященику, що з першого подружа мала троє дїтий. З другого подружа зроджений син був охрещений у латинськім обрядї на імя Йосиф Домінїк, одначе він виростав під опікою матери і природженої сестри Марійки, котрі були православної віри. Дома говорили вони тілько українською мовою, а сестра Марійка гарно сьпівала і навчила малого братчика чимало сьпіванок і казок. Вона визначала ся глибокою душею і ніжним чутєм, а її чутливе серце мало великий вплив на Йосифа. Отець Йосифа, мандатор у Довгопільськім околї, хоч дбав про дїтий, поводив ся з ними строго, бо пáсинок Іван був дуже буйний, тай Йосиф, великий пестїй матери, зовсім не був із тихих і слухняних дїтий. А що отець Йосифа і з матірю поводив ся не зовсім людяно, він уже змалку не злюбив вітця та перегодом навіть зненавидів і обминав єго.

Спершу Йосиф доходив учити ся до домашнього учителя в сусїднім селї [2]) і перейшов добре підготовленим до низшої реальної школи в Чернівцях, де добре вчив ся. На сьвята і вакації мав нагоду в Путилові пізнати народний побут. Скінчивши низшу реальну школу, вибрав ся з братом Іваном на Молдаву, глядїти собі прожитку і там найшов щирого приятеля і порадника, нїмецького митця-живо-

---

[1]) Повісті Осипа Федьковича, з переднім словом про галицько-руське письменьство Мих. Драгоманова, Кiевъ 1876.

[2]) У протоєрея Ганїцького, стрийного брата матери.

писця Роткеля. Сей замітив у 17-літного хлопця поважний погляд на житє, велику охоту до науки, талант, та бистре розумінє, але при тім велику нервовість і вражливість. Роткель піднимав у гору духа талановитого молодця, зазнайомив єго з німецькою мовою і літературою (а також з французькою мовою) і чимало допоміг єму до висшої осьвіти. Тоді вже почав Федькович писати поезії німецькою мовою.

За принукою вітця вступив Федькович до війська [1]), в котрім провів найкрасший час (більш 10 літ) молодости, переважно на чужині, і се було жерелом єго невдоволеня з житя, але при тім і значної частини єго творів. Свобідні від служби хвилї проводив він найрадше в товаристві вояків-краян, учив їх, сьпівав їм пісні, оповідав казки. Се була Федьковичева школа, з котрої він виніс демократичний сьвітогляд і любов народу, а се було також жерело недовіря до всяких „старших", зовсім чужих людий для сих вояків. Вояки-краяни пригорнули зразу Федьковича до свого простого, щирого серця ще тоді, коли він був рівний з ними, а він відносив ся з недовірєм та жалем до батька і всякої старшини.

З нагоди австрийсько-італїйської війни поставлено Федьковича поручником і весною 1859 р. вислано з єго полком через Відень, Трієст і Венецію до Льомбардії, де написав першу думку „Нічліг" українською мовою в таборі під Касано (імовірно 31 мая 1859 р. [2]). Навіяна вона тривогою:

»Де хто ляже, Божа воля —
Є де спати, много поля,
Є де голов приклонити,
А зірниці ймуть сьвітити«.

(Руска Письм. XI. 1. 42.)

По війнї вернув Федькович до Черновець [3]), але хоч там єго отець тодї проживав, не сходив ся з ним. Наспів

---

[1]) 1-го листопада 1852 р. і перебував у Чернівцях. З весною 1853 р. здав Федькович кадетський іспит і пішов із своїм полком до Семигороду, а у вересні 1854 р. прийшов із своїм баталїоном до Черновець, але вже лїтом 1855 знов був у Семигороді.

[2]) Федькович не брав участи в боях в Італїї.

[3]) в серпні 1859 р.

тодї час єго лїтературної творчости, коли він під впливом знакомих і приятелів почув у собі національну сьвідомість свого таланту. Тодї пізнав ся Федькович з професором ґімназії, нїмецьким поетом Найбавером, котрий здобув великий вплив на него, а крім того з галицькими студентами Антоном Кобилянським і Константином Горбалем, що проживали в Чернівцях. Найбавер, вельми осьвічений чоловік, голосний свого часу імпровізатор, умів пізнати й оцінити справдїшнїй поетичний талант Федьковича. Між ними скоро завязала ся щира приязнь. Федькович читав Найбаверови свої нїмецькі поезії, написані в Молдаві, а сей заявив єму, що в лїрицї може міряти ся з кождим нїмецьким поетом і запросив єго до участи в нїмецькій часописи „Bukowina", котру небавом (в 1862 р.) став видавати. Найбавер, читаючи Федьковичеві переклади українських народних дум, зазначив, що не може налюбувати ся особливою вонию української поезії і бажав нїмецький нарід печатанєм Федьковичевих поезій та пересьпівів познакомити з чудесною народною українською поезією. Найбавер впрсвадив Федьковича до деяких поважних домів, між иншими до вдови по уряднику Марошанї, з котрої донькою Емілією навязали ся любовні взаємини[1]) Федьковича, що відбили ся значним впливом на єго поетичнїй творчости.[2]) В домі панї Марошанї зазнайомив ся Федькович з А. Кобилянським, відтак з К. Горбалем і щиродемократичні погляди сих студентів довели до справдїшньої приязни з Федьковичем. Вони навчили єго скорописи, давали єму українські книжки (Кулїшеву „Хату", Шевченкового „Кобзаря", Максимовича „Укр. народ. піснї, Збірники Вацлава з Олеська і Жеготи Павлї і т. п. і заохочували писати поезії рідною мовою. Нагода до сего лучила ся, коли А. Кобилянський з приводу появи перших чисел видаваної Б. А. Дїдицьким часописи „Слово" напечатав брошуру п. з. „Slovo na slovo do redaktora „Slova",

---

[1]) Любов ся показала ся безнадійною, бо не було вимаганої для подружа з офіциром кавциї.

[2]) Ся безнадійність любови виявила ся у вірші „До неї", а також у нїмецьких поезіях „An Emilie" і „Die Rose und der Schütz" (Марошанка і Федькович) (гл. „Am Tscheremusch!" Gedichte eines Uzulen, Czernowitz 1882), написаних пізною осеню 1860 р., коли Федькович лагодив ся відходити до Семигороду.

(в марті 1861 р.), в котрих помістив 16 поезій Федьковича (написаних з кінцем 1860 або з початком 1861 р.), а з тим почала ся дійсна літературна єго творчість. Після того Федькович відійшов із своїм полком до Семигороду і був приневолений розлучити ся із черновецькими приятелями; всеж таки оставав у щирій дружбі і переписці, особливо з Горбалем. Туга „за своїми горами, повними пісні і бервінку“, за своїми людьми, і взагалі за рідним краєм, доводила Федьковича на чужині до глибокого смутку. До тогож він занедужав, та ще й військова служба причиняла єму чимало горя. На чужині пробудила ся єго творча сила і з єго душі зароїли ся пісні та думи, назнаменовані справдішним поетичним вітхненєм. На запросини Б. А. Дідицького післав Федькович деякі твори редакції „Слова“, котрі Дідицький оповістив з приміткою, що вони „йдуть в заводи з утворами найлучших наших поетів“, а відтак більшу прислану збірку видав п. з. „Поезіи Іосифа Федьковича Львôвъ 1862 р.“ з автобіографією поета і своїм передним словом, що звеличило Федьковича майже на рівні із Шевченком, рознесло широко імя молодого поета та зробило єго вельми популярним. Федьковичем зацікавила ся живо молода українська громада, що горнула ся у Львові коло „Вечерниць“ і приєднала єго поміч для сеї часописи. З ним переписували ся часто єї члени Горбаль і Танячкевич, притім звернули єго талант на нове для него поле — повість і саме тоді появила ся у „Вечерницях“ перша єго повість „Люба́-згуба“.[1]) Під конець 1862 р. Федькович тяжко занедужав у Семигороді, а хоч щасливо перебув сю недугу, звільнив ся з війська і вернув на Буковину, де приняв православну віру й імя Юрія, та писав ся з того часу Юрієм Федьковичем. Крім того перебрав ся він по гуцульськи, але що в урядових кругах се декого разило, волів він (з кінцем 1868 р.) зречи ся офіцерського стану, як покинути гуцульський сердак.

По 14-літній вандрівці сьвітами поселив ся Федькович від березоля 1863 р. в рідній хаті у матери в Путилові, на тім Підгірю, котре він такими гарними красками живопи-

---

[1]) видана також окремо в 1863 р. коштом українських семинаристів.

сував у своїх творах. Господарством мало що займав ся, навіть по смерти матери (1864 р.), жив сердешно з Гуцулами, ходив по храмах і гулянях, і в себе дома провадив житє, як звичайний Гуцул-селянин, учив дітий знайомих урядників [1]) німецької і француської мови та трудив ся на літературній ниві. Окрім того протягом кількох літ Федькович заступав вельми горячо й уміло сервітутові справи Гуцулів, та хоч не був правником, виєднав кільканайцятьом громадам признанє належних їм лісів та пасовиск. Після повороту до Путилова задумав Федькович одружити ся із сиротою по сьвященику. [2]) Але із сего сватаня нічого не вийшло, чим він зажурив ся, бо бачив особливо по смерти матери, що не зможе сам вести гаразд господарства. Тому загадав сватати иншу попадянку, котрій присьвятив „Дві пісні рожеві. Моєму коханю на поклін“ (Чернівці 1865 р. [3]) Але й сим разом не поталанило Федьковичеви. Сї три невдачі викликали в єго души такий трагічний погляд на любов, що він у своїх творах майже ніколи не писав про щасливу любов, бо в єго уяві була „люба́ — згуба“. Він відчував своїм вельми чутливим серцем, сї невдачі тяжше, як можна будо думати. Се розчарованє між иншими підкопало поетову віру в сьвіт та людий і ще більше поглибило єго і так замолоду вкорінений зневірливий настрій, та довело до погляду, що „так єму було в зорях написано“.

В своїм ріднім селї здобув собі Федькович велике довірє Гуцулів, котрі вибрали єго двірником (начальником громади) Сторонця-Путилова. Уряд сей виконував він вельми справедливо, розумно і дбало, але притім не залишив письменської праці. Навпаки нахил до навчаня молодежи і розумінє потреб народу навели єго на думку, подбати про пригідні книжки для народних шкіл. Він зладив передовсїм

---

[1]) У начальника повіту і начальника суду. В 1864 р. військова управа перенесла єго в тривкий стан спочинку, але хоч мав він хату й своє господарство, єго пенсійка ледво могла вистарчити на скромний господарський прожиток.

[2]) Юлїя Діяконович, донька сьвященика в сусїднім селї Серґіях.

[3]) Се була донька о. Волянського з Тюдева, котрій він присьвятив сю саму казочку про рожу і стрільця, яку свого часу вписав в альбом Е. Марошанції.

буквар для народних шкіл живою народною мовою (1866 р.). Одначе православна черновецька консисторія не приняла єго задля фонетичної правописи, як і в два роки опісля галицька рада шкільна кр., коли Федькович не хотів згодити ся на вимагані нею зміни.[1]) Але педагогічний хист Федьковича здобув собі признанє, бо в серпні 1869 р. міністерство просьвіти іменувало єго шкільним інспектором на вижницькій повіт, а віденський наклад шкільних книжок видав єго „Співаник“ для народних шкіл. Новий сей уряд сповняв Федькович вельми уміло і своїми влучними поміченями й розпорядками в шкільних та педагогічних справах виявляв не тільки основну знаємість педагогії й методики, але й випереджував у дечім видавані опісля розпорядки міністерства просьвіти. Одначе по двох роках сумлінного й запопадливого урядованя знеохотив ся Федькович, зрік ся 1872 р. інспекторства та виїхав до Львова, до котрого здавна манило єго бажанє, зажити посеред громади осьвічених, народолюбивих людий. Товариство „Просьвіта“ поручило єму видаванє популярних книжечок, а „Руській Бесіді“ мав він достарчати для народного театру оригінальних і перекладних драматичних творів. Але свободолюбива і поетична душа Федьковича не могла навикнути до формальних вимог і бюрократичного духа, що проявляв ся в сих товариствах і він нерадо піддавав ся авторитетови столичних критиків та не хотів почувати себе, „як ученик перед панами-професорами“. Львівські громадяни не помічували не розуміли вроджених прикмет поета, єго схибленого вірою в зьвіздочотство ума і містичного настрою. Марну визначену єму винагороду за літературну і просьвітну роботу відчував він неначеб „ласку“, а се болючо діймало гордого Гуцула та відтручувало від громади так, що він став її обминати. Після піврічного побуту покинув він Львів та вернув огірчений до Путилова (в жовтні 1873 р.). Ще перед виїздом зі Львова відвідав Федьковича М. Драгоманів і висловив замітний погляд про него: „Федькович видав ся мені капіталом, котрий і сам себе не вміє вжити як слід, і ті, що навкола єго, не вміють“. Заходами Драгома-

[1]) Федькович мав думку опісля зладити инші книжки для народних шкіл і тим способом живою народною мовою причинити ся до підйому просьвіти, одначе залишив се після невдачі з букварем.

нова вибрало Федьковича „Императорское географическое общество“ членом і се підняло знов єго духа із зневірливого настрою. Правда, не виконав він обіцянки даної Драгоманову, описати Гуцульщину, одначе за час трилїтного побуту в Путилові знов забрав ся пильно до лїтературної працї, а коли Драгоманів у друге відвідав єго вже в Путилові (1875), помітив, що талант єго марнував ся. Смерть батька, що записав єму свій дім у Чернівцях, висвободила поета із самоти в Путилові і дала спромогу перенести ся до Черновець, де він поселив ся в унаслїдованім по вітцю домі в середмістю (1876 р.). Тут відвідав він Ізидора Воробкевича. Про сї відвідини І. Воробкевич написав Ол. Барвінському отсї знаменні поміченя: „Нинї посїтив мене в первий раз Юрій Федькович, по гуцульськи одїтий, в окулярах і соломянім крисаку. Здоровий, плечистий і гарний чоловік, лиш тихий і задумчивий; здаєть ся, що велика тяж єму серце давить. Єго, так менї здаєть ся, не тїшить нї сонце, нї луна, нї днина і ніч, єму все однаково, і слова тяжко з него почути. Дивував ся я, ци то сей Федькович, котрий нераз так горяче писав, котрий щирим руським словом нас кормив і огрівав. Він містичний чоловік, в єго близькости якось одному unheimlich стає. — Просив я єго, щоби нас спомагав [1]), щоби сильно ще забренїв у свою ліру, на що він менї відповів, що нема для кого писати, нема читателїв“.

Велика вийшла шкода для дальшого розвитку Федьковичевого таланту, що Воробкевич, пригноблений власними клопотами, не відвідав Федьковича і з ним не сходив ся саме тодї, коли Федькович потребував щирого, доброго і прихильного приятеля. Та при всім тім Федькович дав Воробкевичеви переробленого „Довбуша“ для „Руської Хати“ і післав збірку поезій п. з. „Дикі думи“ із заміткою, що всї сї поезії „становя одну цїлість, неначе поетичну автобіографію“.

Мало що не десять лїт жив Федькович самотою без товариства осьвічених людий спершу в домі свого покійного вітця і займав ся зьвіздочотством, а єго книгозбірня

[1]) Саме тодї І. Воробкевич займав ся з Ол. Барвінським виданєм альманаха „Руська Хата“ і запросив Федьковича до участи в сїм виданю.

стає доказом, як пильно розсліджував він зьвіздочотство Єгиптян, Індів і инших старинних народів та „читав у зорях“. Опісля продав він сей дім, подарував путилівське майно свому наймитови, поселив ся в закупленім за містом дімку і в хоробливім містичнім настрою та хоробливих навичках товаришував тільки з передміщанами і ремісниками. Із сего товариства видобули его черновецькі народовці, дали єму хату в „Руській Бесїдї“ і втягнули до участи в часописи ним заснованій п. з. „Буковина“ (1884) та в „Бібліотецї для молодежи“, для котрої Федькович писав повістки і поезії. Се підняло на хвилю Федьковича із духового занепаду й оживило его духа. Ювілейний обхід 25-літної літературної творчости Федьковича, устроєний черновецькими народовцями (1886 р.), підбадьорив его до літературної працї, котрої він не кидав до останку, одначе се був останнїй відблиск погасаючого житя, котрому положила конець несподївана смерть (11 н. ст. сїчня 1888 р.).

Характеристика поетичної творчости Ю. Федьковича. Літературна творчість Федьковича починає ся з 1861-им роком (поетичні складаня в брошурі „Slovo na Slovo“). Окремим виданєм появили ся вперше „Поезіи Іосифа Федьковича“. Ч. І. Львовъ, де поміщене „Слово одъ Издателя“ Б. А. Дїдицького. Поруч самородних творів поетичних, переважно лїричних, написаних підчас побуту в Семигородї в часї тяжкого душевного пригнобленя Федьковича, поміщені там також пересьпіви з Улянда, Гетого і Шілєра. Перші твори Федьковича — се „жовнярські думи“, спомини з вояцького житя, пережитого самим поетом, зложені ладом і розміром народних пісень, з котрих він брав і зміст і форму, хоч се не збавляло їх самостійности. Дванайцятилїтна в тих часах військова служба відривала молодого хлопця зпоміж родинного середовища, з рідного краю, і кидала в зовсїм відмінні обставиии на чужинї, поміж людий чужих мовою і вдачею, відбирала єму свободу і все, чим гарне людське житє. Тимто така нагальна переміна всїх житєвих обставин викликувала в уяві новобранця сумні образи, тугу і бановавє за родиною й рідним краєм, за змарнованим житєм, тужливий і розпучливий настрій. Усї ті почуваня живописував Федькович у „жовнярських думах“ та-

кими яскравими красками, що до глибини зворушують кожде серце.

»Сьвятий вечер« викликуе в души новобранця таку тугу, що єму »серце мліє«, переносить єго в уяві в рідну хату, до ненечки старенької, »що там зима тяженькая, а їй студено« —

»Нема, нема єї кому
Врубати дрівець,
Бо їй синок, оден в дому,
Цісарський стрілець«.

І схопив ся як поломінь,
Полетів як птак,
А вітер з ним не йде в догін,
Бо годі му так:

Бо він летить до матоньки
Старої домів,
Дрівець єї врубатоньки,
Би хатку нагрів. (Руска Письм. XX. 1. 36).

Туга і розпука доводить новобранця до самовбійства. Поставлений »на шельваху в цісарськім дворі« рекрут »на хвильку заснув« »та й снить ся му, що ходить десь по синїй горі«, »і був би він богато ще снив«, але »дзвін на Стефанї« будить єго:

»Утер собі і личенько,
Утер си і ґвер...
Кров точить ся по мармурі
А жовняр умер«. (ib. 35.)

Смерть вояка (»Трупарня«) живописана з великим реалїзмом. »В шпитали на подвірю жовняр варту ходить«, »в трупарни жовняр на смерть спочиває«, »під голов му цегла і одна і друга«, а шельвах скрізь вікно на него споглядає, бо ніби плач голубки по трупарни чує і бачить:

»Сидя діточок двое, видко, сиротинї,
Головков бють до лави, аж ослони синї.
А з тими діточками повдовіла мати,
Хиляе бідну голов, ніби хоче спати,
Нї плаче, нї голосить, бо — відай не може:
Лиш часом, часом йойкне: »Боже милий, Боже!«
(ib. 53—54.)

Такий сам реалїстичний образ смерти вояка-сироти виводить поет »В церкві«:

»Молод жовняр в домовинї мертвий спочивае,
Нї сестричка не голосить, ненька не вмлїває,
Лиш там сьвічка воском плаче, а за нев — ікони.
А сьвященик вийшов з книжков, над мерцем голосить,
І послїдне цїлобзане сиротинї просить.
Но нїхто 'го не цюлює і нїхто не буде.
Прибивають чорне віко, сьвічка спала, клїє.
Нї сестричка не голосить, ненечка не млїє.
Вшак то жовняр, сиротина, хто тужити буде«? (ib. 34.)

Хоч в сих творах проявляє ся головно сумовитий і журливий настрій самого Федьковича, котрий не любив війська, що викликувало „тілько болю, тілько нуждованя“ в єго вельми чутливім серцю, то треба таки признати, що сї погляди на жовнярську долю вичитав поет у души народу і переняв ті настрої сумовиті та журливі, котрі так гармонійно зливали ся з єго власними почуванями.

Та хоч Федькович підчас австрийсько-італїйської війни не брав участи в боях, відчував він той глибокий жаль і важку тугу вояків, що йшли на боєвище й трупом поле крили, тому так живо і правдиво висьпівав їх тривогу в думках і сьпіванках „У Веронї“, „Товариші“, „Під Мадженто в“, „Під Кастанедолев“ і ин.

Вмираючий у Веронї вояк просить свого »камрата-брата«:

»А як я, братчику, вже загину,
Витеши ми трумну-домовину,
Та помалюй доокола,
Зложи в ню брата, як сокола«.

Відтак просить єго, взяти »листи намальовані«,

»Та озьмеш перо білесенькоє,
Там озьмеш писати, порошити,
Словечками ворошити,
А сльозами посипати,
Лїпити обручков,
Щоби знала мати,
Що твоєв то ручков.
Щоби знала моя ненька,
Що лекше конати,
Як є ручка вірнесенька
Листок написати«. (ib. 104.)

Тяжка, як Федьковичеви здавало ся, безвихідна недуга в Семигородї, „перепалила“, як він висловив ся, „єго серце“ і скріпила ще більше той сумовитий настрій у написаних тодї творах „Сонні мари“, „Пречиста Дїво, радуй ся, Маріє!“, „Як я, братя, раз сконаю“ й ин.

В поемі »Сонні мари« (ib. 47.), навіяній споминами про Венецію, стає перед ним в уяві єго мати, до котрої він промавляє по довгій блуканинї по ріжних краях:

...»нинї повертаю
Назад в Підгіре, знов до свого краю,
»Щоб тут хоч свою голову зложити«

розмальовує чудовими красками сю країну, на котрої згадку ви-

ринають в єго уяві всї з нею звязані подїї про Довбуша, єго могилу, єго »брата« Івана, про першу любов поета (»До неї) ітп.

При всім тім сумовитім настрою, що вилив ся такими гарними і високо-лїричними думками і сьпіванками, на хвилину, неначе ясний, соняшний промінь, блиснула також весела, погідна думка в творах „Стрілецька пригода“, в поемі „Воля не бранка: „Панна та й Циганка“, що відносить ся також до першої єго любови (Е. Марошанки).

Окрім творів, в котрих Федькович висьпівав „жовнярську долю“, тим самим пережиту і єго „камратами-братами“, виявив він також сьвідомість свого посланництва в народї, розумінє своєї „сьпівацької долї“ в творах звернених „До руського Боянства“, „Сьпівацька добраніч на скін Т. Шевченка“, „До нашого батька Могильницького“.

Він зголошуєся до єго »руського боянства«, »почувши в своїх грудех пісні силу Божу«, щоби сьпівати, »що Підгірє дїє«, »як тамки раз бувало, як колись там буде«, »як там ся щастє, доля, слава, радість дружить«. Хоч тодї мало що знав про Шевченка й єго твори, відкликує ся до него:

»Спиж ти, руський соловію,
Я за тебе тужу,
А як тутки зазоріє,
Я тебе пробужу“ (ib. 32)

і уявляє собі, що він займе єго місце.

Скоро лише Федькович підняв ся із своєї тяжкої недуги, розвивав ся бистро єго поетичний талант. Правда, він тужить все ще за матерю, за горами і рідним краєм, нарікає на страчені лїта, натякає про смерть і могилу, але при всім тім більші твори, як „Новобранчик“, присьвячений К. Горбалеви (1862 р.), перероблений в більшу поему „Дезертир“ (1868 р.), „Лукьян Кобилиця“ (1862 р.), а навіть дрібні твори, як „Окрушки“ й ин., є певним доказом значного зросту поетичного таланту Федьковича. В них ще яскравійше виступає поет проти мілїтаризму, що так важко відбиває ся на долї народу, виявляє вельми різко своє завзятє проти народних гнобителїв, зачіпає сьміло суспільно-полїтичні питаня („Л. Кобилиця“), що ворушили тодї Буковиною так, що спершу не могли сї твори задля цензурних трудностий появитись печатно в цїлости. Але

тоді вже почав Федькович дуже пильно розчитувати ся в Шевченковім „Кобзарі“ (в другій половині 1862 р.) і, як він сам висловив ся, ґеній Шевченка пригнобив і заполонив єго зовсім, так що вже в згаданих у горі поемах стрічаємо ся з могутним відгомоном Тарасової музи. В пізнійших творах („Мертвець“ — нагадує „Катерину“ і „Тополю“, „Городенчук“ — Перебендю, „Шипітські берези“ — „Тополю“ і т. и.) під конець 60-их і в 70-их ще більше піддав ся Федькович впливови Шевченка, так що вони являли ся неначеб пересьпівами творів і повторюванєм цілих зворотів і образів Шевченкових. Одначе й у сих навіть творах зберіг він подекуди свою саморідність.

В дрібних віршах (н. пр. Окрушки) стрічаємо чудові лїричні або описові місця, нацїховані ясностю, прозоростю і гармонією (н. пр. »Рожа« 1872):

»В неділеньку вранцї
Ідуть новобранцї,
А мій милий чорнобривий
У білій катанцї.
»Чекай, милий хлопче,
Най припну ти рожу!«
— »Не чекаю, серце моє,
Чекати не можу,
Бо ті твої рожі
Сльозою зрошені!...
Вповідав ми тарабанчик,
Що ми розлучені.
Але як убють мня,
Коби посадили
Ту червону твою рожу
На моїй могилї.
Та рожа прийметь ся,
Мая розцвитеть ся, —
Під зеленов муравою
Серце стрепенеть ся«.
(ib. 297.).

Так само з дивною силою блиснув поетичний хист Федьковича в поемі »На смерть званого брата Михайла Дутчака« (1867—1868).

Коли в перших своїх творах Федькович не виходив поза обсяг свого Путилівського раю, чудового Підгіря, та поза обсяг „касарні“ і звязаної з нею „жовнярської долї“, то опісля обнимає він своїм сьвітоглядом усю Україну, стає за правду і волю всего українського народу.

А всеж таки, хоч Федькович своїм чутливим і ніжним серцем обіймав усю Україну, линув він своїми думками до тих чарівних гуцульських переказів, з котрих перед єго уявою виринала могутна постать гуцульського ватажка Олекси Довбуша і горячим бажанєм поета за весь час літературної творчости було, звеличити сего гуцульського героя. Вже в першім виданю поезій Федьковича (1862 р.) появляє ся поема „Довбуш“ і тоді вже мав він плян драми гото-

вий, написав відтак єго житє і сьпіванку про него, та в 1869 році напечатав у „Правді“ дві перші дії з „дивоглядії“ „Довбуш“, в котрій вивів на видно єго батька Василя; на останку в „Руській Хаті“ оповістив „трагедію в 5 діях“ (також окремо, з передним словом), в котрій являє ся головним героєм Олекса Довбуш. З епічних замітний твір „Празник у Такові“ (боротьба Сербів за волю в 1815 р.) і „Киртчалї“ (зрадник у змаганях Болгар до визволеня з турецького ярма).

Любов є найважнійшою понукою в сїй траґедії, як взагалї є се перше і найгорячійше чутє, від котрого мякне серце гордого Гуцула, мовби віск від огню, але запалює ся і вибухає кровавою пімстою, що розриває зсї перепони, як порох від вкиненої в нього іскри. І в житю Федьковича важну і сумну в наслїдках ролю грала любов. Згадані в горі три невдачі в єго сватаню і змаганях до подружа настроїли єго траґічним поглядом на любов, та навіяли єго душу тим містицизмом і тою зневірою, що завели єго у нетрі зьвіздочотства і пропасть хоробливих житєвих навичок, що не остало без шкідного впливу і на поетичну творчість, передусїм у »Довбуші«. Олекса Довбуш, опанований якимсь дивним фатум, »чорною долею, чорним ангелом«, як Ґетівський Фавст Мефістом, любить ся по черзї в Гуцульцї Дзвінцї, в донцї старого Моргана, демонїчній Циганцї Цорі і в гуцульській княгинї Наталії, не сьвідомий сего, що се мають бути єго сестри — доводить людий до смерти, на останку і сам гине і тілько тодї дізнає ся, що він сестри любив.

В уяві Федьковича був Довбуш представником ідеї свободи на Гуцульщинї і тому поет вистачив єго всїма прикметами лицарськими, а щоби єму надати значінє історичної постати, видвигнув єго в сю далеку давнину мітичну, коли Гуцули покланяли ся ще поганським божищам. Цїлі роки запопадливої працї вложив Федькович, щоби сей твір, „може й остатну лепту“ дати свому „любому та убожественному руському народови“, як він писав І. Воробкевичеви.

Крім »Довбуша« написав Федькович драматичну однодїєву іграшку »Так вам треба!« і перелицював Шекспірову комедію »Приборкана геструха«[1]) п. з. »Як козам роги виправляють«, обидві непригідні для театральних вистав задля пересадного комізму. Пізнїйша перерібка іграшки »Так вам треба!« п. з. »Сватанє на гостинцї« вийшла ще слабша. В 5-дїєвій мельодрамі »Керманич або Стрілений хрест« живо-

---

[1]) Такий наголовок дав П. Куліш свому перекладови Шекспірової комедії.

писує поет з мистецьким хистом жите Гуцулів знад Черемоша, а виведені на видно́ дієві особи нагадують відомі з єго повістий постати, але вони поставлені тут ще з більшим оживленем. Тимто сему творови належить ся одно з красних місць у драматичнім українськім письменьстві. — Фрашку дводієву »Запечатаний двірник« перетворив Федькович свобідно з німецького твору Е. Равпаха і приладив уміло для українського театру. — Федькович зладив також переклади Шекспірових траґедій »Гамлет« і »Макбет« на основі німецьких перекладів і переклад траґедії Р. Ґотшаля »Мазепа«.

Жаль Федьковича до українського суспільства задля рівнодушности до єго творів довів до того, що поет після пересланя Воробкевичеви „Довбуша" майже 8 літ не відзивав ся [1]) печатно, але віддав єму „Дикі думи", котрі з 1877 роком почали появляти ся в „Правді" і в „Ділї". Сї „Дикі думи — думав Гуцул-Невір", як він себе назвав, підписуючи сю „неначе поетичну автобіографію", справдішню окрасу єго поетичної творчости.

Сей Гуцул-Невір — то Марко, котрого треба вважати самим Федьковичем. Лиха »доля з торбами« судила єму бути кобзарем. А що не було кому зладити єго кобзу »на давний стрій«, довело ся єму сьпівати »на новий стрій«. Одужавши з тяжкої недуги, бажав сьпівати давним ладом, але нещаслива любов затроїла єму жите, бо нема справдішньої любови, тілько зрада, а як і є любов, то з колючками, неначе рожа. Тілько в іранськім казцї (»Рожа«) царівна справді любила простого стрільця. Але любка Марка-кобзаря не хоче слухати сеї казки і тому він не може видужати, хоч уже відчуває пільгу. Він згадує нещасні любовні події, як у Шипотї сестра сестру отруїла (»Шипітські берези«), бо обі полюбили одного і стали березами.

Він оповідає, як Циганка отруїла і себе і леґіня, що думав з иншою одружити ся, як за якимсь керманичем, що потонув у Черемоши, кинула ся дївчина в плесо ріки. З тої недуги, в котрій насували ся привиди сумної і нещасної любови, очуняв Марко і бажає трудити ся для України, де Тарасова пісня збудила нарід до житя, хоч і там не гаразд. Марко не запродасть »кремельським каганам« (московським царям) свою душу. Тимчасом желїзний король (цар) сльозами умиту царівну (Україну) уводить на ланцусї у сьвітлицю і велить їй »присягати на желїзну книгу« (мабуть указ з 1876 р.). Чорні косарі (московські попи) »косять людські душі« і »змітують в стоги«. Тимто Марко-кобзар вертає в свої гори, бо й на Буковинї люди забули, якої вони матери дїти, і там не находить він відради та йде в сьвіт над Дунай, де колись Серби

[1]) Видав тілько 1882 р. в Чернівцях „Am Tscheremusch. Gedichte eines Uzulen", прихильно повитані німецькою критикою.

за Милоша Обреновича скинули турецьке ярмо, а тепер (1876 р.) знов там заносить ся на бурю. І тут кобзар Марко стрічає зраду в любови. Визволив Серб Туркиню з неволї, полюбив її, а »в'на се з Греком полюбилась« і він їх обоє зарізав. А що над Дунаєм сумно, вертає Марко в гори, хоч і в Гуцулів нема щастя. Богацький син застрілив ся, бо полюбив бідну дївчину, з котрою не позволив батько й »кумки із свашками« єму одружити ся. Треба отже ждати, поки збудить ся король-Гуцул, що вмішав ся в бій з богами і за кару спить у Сокільськім, колиж збудить ся, то й поможе завязати Січ на Чорногорі. Та поки що гинуть керманичі у Черемоші, сокирники по лісах, вояки стріляють ся з туги за рідним краєм. Кобзарська зоря блудить на небеснім лукоморі і розсипалась на мак. Байдужність суспільства, котрому він сьпівав, довела єго до зневіри і він »з кобзини струни змок, та гай у кліть з нев!... На що й грати, коли нема кому...«

Жива вдача Федьковича перла єго до діяльности для народу, для України. Він служив народови працею і радою, але зустрічав ся з перепонами і се навело на єго чутливу душу глибоку зневіру, тимто влучно замітив М. Драгоманів, що суспільство не вміло вихіснувати як слід єго визначного таланту.

Все те впливало некорисно на розвиток єго поетичного таланту, але не зломило, бо навіть тодї, коли під могутним впливом Шевченкової музи можна було помічувати подекуди занепад самостійної творчости, писав він чудові повісти й оповіданя. Єго талант не знидів, а навпаки виявляв велику творчу силу і саморідність. „Се діла цілком єго власні, самостійні, яких не було ні перш, ні послї у галицькім письменьстві,“ писав про єго повісти й оповіданя М. Драгоманів. „Федькович у них почав малювати житє гуцульського селянина так, як Тургенєв — московського, Квітка і М. Вовчок — українського, Авербах — німецького, Жорж Занд — французуського. З них „треба починати нову добу в галицько-руському письменьстві.“

І в сих творах головною понукою є любов, звичайно нещаслива, як у віршованих творах Федьковича. В першій повісти »Люба-згуба« Василь прошиває кулею Іллша, що одружив ся з єго любою, але й сам собі заподіває смерть. — Гуцул Марко в повістцї »Хто винен?« не може спокійно дивити ся на се, як єго люба Калина вяне за старим нелюбом, стає в єї обороні, коли старий розмахнув ся сокирою до неї та хотів ударити в голову. Марко гине в темници за те, що старому сокира повихнулась з руки і він упав мертвий пораженний нею прямо в чоло. — Гу-

цул Тодір кидає ся в плесо Дністра через »Безталанне Закохане«, з Оленою, котра полюбила Тодора, але віддала ся за Угринчукового Митра. — Капраль Тимко гине від кинджала »Талїянки«, коли вона дізнала ся від нього, що не може з нею одружитись, бо він уже жонатий. — Подруже з удовою доводить також до смерти, бо »у вдовиці чари на полиці«, як Федькович зобразив се в оповіданях »Стрілець« і »Пісня молодецька«.

Гуцул не може без пімсти стерпіти кривди заподіяної комунебудь з родини або побратимови. З пімсти застрілив »Сафат Зінич« на весілю товариша Янка за те, що покинув свою любу Марту та оженив ся з богачкою — а відтак, як сам каже, йде до арешту покутувати за правду. — До пімсти зриває ся Іван за знеславлене своєї сестри Марічки, полишеної перед єго відходом до війська на опіку »Побратима« Сидора Чобанюка. Марічка »упила ся в Черемоши« не діждавши вінка, але й Чобанюк, сьвідомий своєї провини, вириває пістолю в Івана й себе карає за зраду. В тих оповіданях вельми вірно і яскраво зобразив Федькович палку вдачу Гуцулів і влучно про се висловив ся: »Гуцульска славо, — яка ти крівава!«

Але й щира дружба живописана в оповіданю »Три як рідні брати« з житєвих споминів поета вірно і правдиво. — Капраль Бая визволений з війська стає на місце Шовканюка, щоби сей міг піти до вмираючого брата. Замерзлого в дорозї від тріскучого морозу Шовканюка відратовує жандарм Тайвер, а Нестерюк помагає Шовканюкови піддвигнути зруйноване родинними нещастями господарство і женить ся з Шовканюковою сестрою Марійкою. Шовканюк бере Нестерюкову сестру Катерину, жандарм Тайвер, що відратував від смерти Шовканюка, случайно відпитує єго в селї і женить ся з єго сестрою Оленою. Сердешний капраль Бая, що саме тодї являє ся в селї, дружбує жандармови і радіє щастєм тих, що зібрали ся три, як рідні брати.

Відмінну тему положив Федькович основою оповіданя »Опришок«. Гуцул віддає на пів року свого подуфалого і палкого сина Івана до старого Донди, що бував в опришках, щоби присмирнів під єго твердою рукою. Коли Іван зорешливої ночи пильнував садовини, приплив молоденький парубок Василь Зарічук під сад човном, де єго дожидала донька старого опришка. Дістало ся дротяною нагайкою Василеви за те, що розмовляв з дївчиною у саду, а після того велїв єму опришок старостів прислати: не помилував й Івана, що не сповістив старого про сю розмову в саді і тим відучив подуфалости і палкости.

Деякі критики замічають, що в повістях Федьковича вельми мало реального житя, що в них бачимо в більшій части Гуцулів у сьвяточній одежі, а замало виступає там буденне житє, що перед єго очима стояла золота Гуцульщина, в котрій не було иншого лиха крім з нещасливої

любови. Правда, він живописує лицарську вдачу, безмежну любов, побратимство, гостинність — одним словом „гуцульську славу“, одначе треба тямити, що ще в часї молодости поета особливо Довгопільский окіл, сей гуцульський рай Федьковича, не знав паньщини, а населенє жило достатно і спокійно в горах, недоступних обходах і облазах. З тих часів живописує Федькович події з житя сьмілими, головними тільки, але мистецькими чертами в блискучій, викінченій формі і подає нам зовсїм самостійні, повні житя і вірности образи з побуту сїльського або жовнярського житя з такою оригінальностю, як перед ним не зумів сего вчинити ні оден галицький ні буковинський письменник. Тимто справедливо писав Кулїш Партицькому: „Не навтїшаємось ми тут речами вашого Федьковича (і наводить з „Безталанного Закоханя“: „Пливе Днїстер тихий, як той руський нарід, широкий, як єго думка, глибокий як єго рани“ і т. д.). На палїтрі в сього маляра свої — не позичені фарби“, а „Опришка“ зове „невиданою появою в нашій лїтературі“.

Вельми хосенну роботу розпочав був Федькович також на педагогічній ниві і Букварем, за котрим мали слїдувати инші шкільні книжки, бажав він промостити дорогу до народної школи в рідній мові, одначе заскорузлість тодїшних властий не дала спромоги перевести сю спасенну ідею. Всеж таки видав він „Сьпіваник для господарських дїточок“ з напівами, котрий найшов вхід до школи і сї пісоньки й тепер висьпівує україньска дїтвора по школах. Педагогічну і народно-просьвітну роботу провадив він дальше і в товаристві „Просьвіта“ у Львові, для котрої написав гарну програму видань і вложив тут чимало труду, а хоч не все з тої нагоди написане стоїть на висотї поетичної творчости, всеж таки, „Проскура“, „Байки“, „Піснї жовнярські“, „Рускийлїрник“, „Колядник“ і ин. будили в українській шкільній дїтворі національну сьвідомість так само, як і воякам присьвячені поетичні складаня загрівали їх серця народолюбивим духом (н. пр. „Нова Січ“), хоч між ними були сьпіванки, навіяні для сеї держави, якій вони служили, льояльним духом.

Продовженєм інспекторської і педагогічної дїяльности й лїтературної творчости були популярні писаня Федьковича, зладжені для „Просьвіти“ і сим товариством видані.

Правда, їх основа головно релїгійно-моральна (житя деяких сьвятих), дещо з тих писань навіяне містицизмом, одначе Федькович намагав ся розбудити в широких народних верствах охоту до читаня і цікавість такими оповіданями, як перероблена з Чокого повістка „Село фармазони" („Das Goldmacherdorf"), щоби опісля впровадити читачів до поважнійших поучних читань. Збережені в рукописях наголовки популярних писань, задуманих Федьковичем, сьвідчать, що він поважно задивляв ся на всенародну просьвіту і розумів добре її досяглість.

Сі писаня Федьковича для народної школи, для „Просьвіти" і „Руської Бесїди", хоч не дорівнують що до лїтературної стійности иншим єго творам віршованим і прозовим, стають певним доказом незвичайної пильности і робучости, котра могла би була принести великий хосен українському письменьству, наколиб справдї було кому покерувати визначним талантом Федьковича і покористувати ся ним, піддержувати єго духа й охоронити перед зневірою і містицизмом.

Лїтературне становище Федьковича [1]). Федькович був безперечно вельми замітною появою на ниві українського письменьства, визначив ся яко перворядний поетичний талант і вже першими своїми творами здобув собі славу та признанє міродатних знавців лїтератури поза межами України. Іван Турґенєв, котрому проф. Цїхановецький у Гайдельберзї читав (в 1862 р.) поезії Федьковича, був ними одушевлений і висловив ся про него: „Се великий поет!" Високо цінив єго і П. Кулїш: „Думи вашого поета Федьковича, писав він А. Кобилянському, дуже вподобав я. Трохи, чи не первий се ще в нас поет! Федькович прислухавсь до народних пісень, тим він іріднїйший нам од усїх инших наших поетів. Народна пісня була взором і нашому Шевченкови".

Перша і головна заслуга Федьковича, що він промостив широкий шлях народнїй мові (з прикметами гуцульського говору) на ниві письменьства в наддністрянській

[1]) Писаня Осипа Юрія Федьковича, перше повне і критичне видане, у Львові, т. I—V, 1902—1910. — Д-р Ос. Маковей, Житєпись О. Ю. Гординського-Федьковича у Львові 1911.

Україні і бистро вперед посунув єго розвиток, а в надпрутській Україні своїми творами на цілу четвертину столітя випередив людий, котрі тоді ще не могли єго зрозуміти й оцінити. Думки, сьпіванки і повісти Федьковича виявили нам живою мовою все те, що єго серце чуло, вони вийшли з глибини ніжного й чутливого серця і трафили до серця чаруючою простотою і мельодийностю слова. Твори єго націховані переважно тужливою сумовитостю, глибоким, трогаючим лїризмом, але деколи блисне в них також щирий і погідний гумор. Рідко коли сягає він у своїх творах поза обсяг гуцульської країни або жовнярських переживань і підіймає ся до загально людських та історичних подій. Неширокий овид розкривав ся в творах Федьковича на народне житє, однак у всїх бачимо не видумане, але дійсне житє, відчуваємо, що поет усе написане передумав і переболів за себе і за близких єму людий своїм чутливим серцем.

Із самої природи вже незвичайно вражливий, навіяний до того ще питомою гуцульському племени містикою, переняв ся він під впливом невідрадних житєвих обставин, творів німецького фільософа Шопенгавера і залюбованя в зьвіздочотстві зневірою і містичним сьвітоглядом, яким у значній части замрачені єго писаня особливо з пізнійших літ творчости. А всеж таки при всїх тих відємних проявах твори єго причинили ся до розбудженя національної сьвідомости і народно-культурного житя не тільки в єго рідній країні, але стали спільним добром усїх українських земель, діждали ся перекладів не тільки на инші словянські мови, але й на німецький язик і дали ширшому сьвітови пізнати в українськім народї такі прикмети, яких не зображували инші українські письменники.

Велика заслуга Федьковича в тім, що він перший у надпрутській Україні сьвідомо переняв ся ідеєю — писати про широкі верстви народу єго рідною мовою, черпати поетичні мотиви з народного житя і се додало крил єго талантови.

Майже сучасно з першим соловієм надпрутської України, Юрієм Федьковичем, відозвав ся єго земляк-поет **Ізидор Воробкевич** (1836—1903 р.), котрого д-р Франкс

влучно назвав „одним з перших жайворонків нової весни нашого народного відродженя“. Отець, як і предки єго були православними сьвящениками з родини Скульський Млака де Оробко, захожої з Литви, що опісля приняла назву Воробкевич, а поет наш переняв з того прибране імя Данила Млаки. Осиротівши рано, виховував ся Ізидор з молодшим братом Григорієм у свого діда, протоєрея в Кіцмани. Від бабки з Яновичів, наслухали ся внуки народних пісень, казок та переказів про бувальщину свого народу, чого не могла їм опісля дати тодішня німецька школа в Чернівцях, а від вуйка Юзарковського, котрого батько був родом з України, переняли вони чимало оповідань про козаччину та навчили ся з живих образів рідної історії. Бабусині пісні та казки і вуйкові оповіданя були тою іскрою, від котрої розжевріла в молодечих серцях тих сиротят народна сьвідомість помимо могутного впливу німеччини й волощини, якому підлягала тоді наша інтеліґенція в надпрутській Україні. Черновецькі школи (гімназія а відтак духовна семинарія) не дали їм зная рідної мови, окрім кирилиці і церковно-словянського язика. Але збірники народних пісень Ж. Павлї й Вацлава з Олеська, твори Т. Падури, Миколи Устіяновича й А. Могильницького, що попали в руки тодішних богословів, вказали їм дорогу до зазнайомленя з рідним письменьством. Сї твори зачепили з глибока душу Ізидора, котрий уже під конець 50-их рр. XIX ст. почав писати вірші і ладити до них музику, до якої з нього проявив ся великий хист уже в молодих лїтах. По скінченю богословських наук прожив І. Воробкевич кілька літ по селах на душпастирстві і заняв відтак по зложеню у Відні музичного іспиту становище учителя хорального сьпіву в духовній семинарії в Чернівцях, на котрім оставав майже до смерти (1903), настановлений на останку архіпресвітером-ставрофором.

Лїтературну дїяльність розпочав І. Воробкевич в 1863 роцї оповіщенєм кількох поезій в альманасї Б. Дїдицького „Галичанинъ“ і з того часу являли ся єго віршовані й прозові твори рік-річно в ріжних галицьких і буковинських часописях і збірниках [1]). Зазнайомленє з творами Квітки, Шев-

[1]) Окремим виданєм появили ся єго поезії п. з. „Над Прутом“ (1901 р. у Львові), з передним словом І. Франка, а відтак „Твори

ченка, Куліша, М. Вовчка, Стороженка й ин., а також з повістями М. Гоголя та Михайла Чайковського (в німецькім перекладі) й історичними писанями М. Костомарова й Енгля, настроїло Воробкевича романтичним козаколюбством, до чого причинила ся також подорож до Києва, котра зробила на нього велике вражінє. Під впливом тих вражінь і на основі непевних історичних жерел намагав ся Воробкевич поетично живописати козацьку минувшину в цілій низці історичних дум і поем (а навіть історичних драм та повістий). Одначе сї твори були головно відгомоном народних дум або Шевченкових та Кулїшевих історичних поем романтизмом закрашених і причинили ся до розбудженя й поширеня національної сьвідомости серед українського суспільства та замилованя до рідної історії. З мистецького становища тілько деякі з них дрібнійші мають літературну стійність, як „Мурашка", в котрій зображена боротьба з Турками під Ладижином (на зазбручанськім Поділю 1674), де полковник Мурашка поляг з козаками лицарською смертю. Тимчасом у більших історичних поемах не достає поетови віщого вітхненя і живійшої творчої сили.

Навпаки в дрібних лїричних думках і піснях „являєть ся він вповні паном своєї сили, як замічає д-р Франко, розсипає велике богатство житєвих спостережень, осяяних тихим блиском щирого, глибоко людського і народолюбивого чутя. Отся щирість чутя, близкість до народа й єго житя та простота вислову — все те прикмети, що запевнюють кращим поезіям Данила Млаки почесне місце в нашім письменьстві, навіть коли лишити на боці єго історичне становище, яко одного з перших жайворонків весни нашого відродженя".

Головним жерелом лїричних творів Воробкевича були народні пісні, котрими він з самого почину літературної діяльности займав ся з великим замилуванєм і вони давали єго творчости форму і зміст та етноґрафічний напрям. У лїриці виявив ся значний поетичний талант Воробкевича і бо-

---

Ізидора Воробкевича" Т. І. (Поезії), у Львові 1909, Т. II. (Оповіданя) Львів 1911, з передним словом і замітками Ос. Маковея в „Руск письменности Ю. Романчука". В Чернівцях вийшла мала збірка поезії п. з. „Флояра" 1902 р.

ґато щирого й ніжного чутя, але мало особистого живла́. Сї пісні і думки осьпівують часто любов у ріжних проявах.

Нещаслива молодість навіває зневіру на поета:

»Дзвіночок долом чути —
Подзвінне то моє,
Зівялий лист неначе
На сьвіжий гріб паде.
Ще вчора Божим раєм
Менї здавав ся сьвіт,
Ще вчора цвив для мене
Пишав ся гарний цьвіт.

А нинї жаль, зневіра
Серденько облягли,
Мов мари розплили ся
Прекрасні мої сни.
Ще вчора лист зелений
З вітрами говорив,
А нинї вже зівялий
Надію всю покрив«.

(Руска Письм. XII. 1. 122.)

Одначе любов рідного краю одушевляє поета і він у „Руській піснї« взиває українське суспільство:

»Зазвенїмо разом, братя,
Пісню воскресну і нову —
Покажім, що в наших жилах
Не звела ся руська кров,
Що за правду, поступ, волю,
Кождий з нас на смерть готов!
Гейже, братя, до роботи,
Завитала вже весна!
Гей, старі, до дїла, працї
І дитино ти мала!
Розсїваймо між народом
Від степів аж до Карпат
Сїмя сьвітла і любім ся
Як рідного брата брат«.

Поет звертає ся до молодежи, до »Молодої Січи«:

»Гей, до дїла, братя!
Летїм і шукаймо
Рідну ниву занедбану,
Зерном засїваймо!
З неба роса спаде,
Весь бурян пропаде,
Колосистим житом
Буде нива вкрита.

Сизії орлята
Січи молодої,
Засьпіваймо пісню правди
І волї сьвятої!
Засьпіває з вами
Горами, степами
Русь і відмолодне
Серце вже холодне«.

(ib. 119.)

Думки і пісні з ніжною музикою Воробкевича будили любов не тільки до тїснїйшої вітчини поета (Буковини), але й до всего народу, вказували на недолю народу (особливо Гуцулів), піддержували духа земляків серед невідрадних відносин та й у будучинї сповнятимуть серед українського суспільства важну задачу. Єго сьпіваники виховували і виховують шкільну молодїж і будять та поширюють національну сьвідомість, отже й на педаґоґічнім полї годить ся єму признати неперечні заслуги.

Вплив лїричних творів Воробкевича підносила музика, котру він писав до значної части думок і пісень. Окрім того вивів Воробкевич народне житє на видно́ театру в опере-

тах, як „Гнат Приблуда“, „Бідна Марта“, „Новий Двірник“, „Молода з Босни“, до котрих також компонував музику і задля неї вони довго держали ся на видні народного театру та будили національну сьвідомість у широких верствах українського суспільства в наддністрянській і надпрутській Україні, де тілько гостював наш народний театр.

Воробкевич писав також оповіданя і повісти та почав сю царину літературну управляти вже під конець 60-их рр. XIX ст., коли крім Федьковича майже ніхто не виступав на на сїм полї і коли що до вибору тем та їх обрібки вимоги були менші як опісля. В сих прозових творах проявляє ся головно романтичний напрям, хоч побіч того в деяких оповіданях виднїло змаганє до реального зображуваня житя.

В »Турецьких бранцях«, оповіданю навіянім козаколюбським напрямом, основанім на історичних переказах, зійшли ся припадком у турецькій неволї в Царгородї брат Петро з сестрою Ївгою, дїтьми козацького сотника Опанаса за гетьманованя Павлюка. Вони втїкають з полону, але здігнані яничарами погибли в нерівнім бою. — Кулїшева »Чорна Рада« і заворушеня на балканськім півострові навели Воробкевича на тему з житя Чорногорців в оповіданю »Месть Чорногорця«, а хоч в нїм не виявив він значного хисту, всеж таки воно є доказом, що талант его ширшав і брав ся за поважні історичні теми. — В оповіданю »Олена« живописує народне житє. Пімста Олени, убогої дївчини, знеславленої богацьким сином, зледащілим Данилом, становить основу сего оповіданя. — В деяких оповіданях, як »Вимуштрований кінь«, »Амврозій Остапкевич«, »Старий Мартин«, »Панич Леонїд«, »Мошул Николай Сучавський« »Наш театр у повітовім місточку Н*«, проявляє ся також легкий гумор, декуди троха пересадний, але при тім живе вірне і дотепне зображенє відносин. В тих оповіданях живописує Воробкевич колишне житє ріжних верств буковинського суспільства (постать троха скарикатурованого тогочасного дяка, цікаві постати буковинської шляхти і т п.), чого инші письменники не доторкували ся. — В оповіданях »Хто винен?« і »Що люди єднає?« зображає деморалїзацію Гуцульщини інтелїґенцією і єї занепад наслїдком правованя та судової тяганини і тут доторкнув ся автор також суспільних питань. Але хоч Воробкевич зображає гуцульське житє, в его творах тілько подекуди стрічаємо прикмети гуцульського говору та й що до мови прозові его твори не дорівнували оповіданям Федьковича, котрий вперше впровадив у письменьстві зображеня гуцульського житя.

Що до літературно-історичного становища І. Воробкевич являє ся другим українським письменником

на Буковині, котрий звернув ся прямо до живої мови народу і зображував почуваня і побут надпрутського суспільства.

За Федьковичем й Ізидором Воробкевичем явив ся другий „жайворонок“ надпрутської України, молодший брат останнього, **Григорій Воробкевич** (1838—1884)[1]) і став з ними („Буковинська Трійця“) трудити ся на літературній ниві в „Правді“. Спершу писав він німецькі поезії. Але поставлений душпастирем при греко-орієнтальній церкві у Львові (1867 р.), заприязнив ся з Ол. Барвінським, котрий тоді входив у склад редакції „Правди“ і наклонив єго писати українською мовою. З великим жаром кинув ся тоді Григорій Воробкевич до читаня Костомарового „Богдана Хмельницького“, Шевченкового „Кобзаря“, Кулїшевої „Чорної Ради“ й инших українських творів і вже (1868 р.) розпочав літературну діяльність під прибраним іменем **Наума Шрама**, котре піддав єму Ол. Барвінський, зазначуючи іменем Квітчиного Наума єго незвичайну статочність, а назвищем паволоцького полковника Шрама велику ідейність молодого поета. Наум Шрам визначав ся основною осьвітою і проявляв справдїшнїй поетичний талант, одначе родинні нещастя й довголїтна недуга не дали єму спромоги широко розвинути ся, настроїли єго глибокою тугою й сумовитостю та передчасно перервали пасмо єго житя (в Чернівцях 1884 р.).

В ліричних творах звенить тужливий настрій, скріплений недолею українського народа, котру поет глибоко відчував і яскравими красками живописував також у своїх історичних думах (як »Берестечко«, »Переяславський трактат« і т. и.). Вже перші твори Наума Шрама визначають ся широким сьвітоглядом. Своїм чутливим і горячим серцем обнимає він »нарід наш бідненький від Карпатів до Порогів«, вкритий латами, вмитий в морі гірких сліз і крови, а хоч гнобителї народною працею і кровю ще газардують, то ще єму »усміхнеть ся доля«. (»Сон«). Єму уявляє ся, що »сьвятий Київ столицею став ся«, »де словянський мир із всюди вольно собирав ся«, щоб »у славних дітий руських волї пошукати«, що »кожде племя, людий усіх до купи згортає в одно море великеє свобідних народів«.

Хоч тодішня інтелїґенція в надпрутській Україні не змогла ще зрозуміти й оцінити змагань „Буковинської Трійці“,

---

[1]) Поезії Григорія Воробкевича (Наума Шрама) видав др. Осип Маковей, Чернівцї 1904.

то всеж вони стали жерелом і основою національно-культурного відродженя надпрутської України і довели до почутя й сьвідомости літературної й національної єдности всїх українських земель у широких верствах тамошнього суспільства.

36. Відгомін відродженя наддністрянської і надпрутської України на Придніпряньщинї.

Умови́й і літературний рух, викликаний під впливом діяльности Основян, пособляв національному й письменському відродженю наддністрянської і надпрутської України в 60-их роках XIX ст. саме тодї, коли нові заборони почали знов налягати важким гнетом на розвиток українського письменьства на Придніпряньщинї. Дійшло до того, що там у 1876 р. не появила ся нї одна українська книжка і наслідком такого гнобленя деякі придніпрянські письменники замовкли, а инші спільно з наддністрянськими народовцями вели письменську роботу в „Метї“ і „Правдї“. Та спільна робота письменників наддністрянської і надпрутської України, між котрими на передове становище вибив ся Федькович, з письменниками Придніпряньщини, що внесли такий богатий вклад у письменьство, як Кулїш, Кониський, Левицький-Нечуй, Старицький-Гетьманець, П. Мирний і ин., не могла остати без впливу на Придніпряньщину. Ся літературна взаїмність оживила з початком 70-их рр. Придніпряньщину, а першою познакою була вельми широко задумана й уміло розпочата наукова робота в згаданім уже попереду південно-західнім відділї ґеоґрафічного товариства. Головним **осередком наукових і літературних змагань** та умово́го житя став (з 1873-им роком) на короткий час знов **Київ**. Наукову роботу в сїм віддїлї ґеоґрафічного товариства, як і в археографічній комісії для виданя давних історичних актів, вели українські учені і письменники (між тими кількох професорів київського унїверситету), а головна робота була в руках проф. В. Антоновича. Засобів з обсягу народовіданя достарчували також письменники з наддністрянської і надпрутської України і тим поширювала ся і зміцняла літературно-наукова взаїмність й обєднуванє письменських сил з усїх українських земель. Добутки сих

спільних змагань проявляли ся науковими виданями, а крім того цінними рефератами на археольоґічнім зїзді в Києві (1874 р.).

37. Заборона українського письменьства в Росії указом з 18/30 мая 1876 р.

Сї добутки на полї української науки, письменьства і народовіданя та зацікавленє живійшим культурним розвитком у наддністрянській Українї, викликали нові напасти московського дневникарства на т. зв. український сепаратизм. У сїй новій нагінцї на україньство відограв у друге сумну ролю М. Юзефович, як свого часу в розбитю Кирило-Методіївського Братства. В наукових змаганях українських письменників і учених добачили російські власти посяганє на державне єдиньство і цїлість Росії, а осередком в очах властий злочинної діяльности стanув знов Київ. Дня 17/30 мая мая 1876 р. появив ся указ із забороною українського письменьства. Заборонено з заграницї впускати в Росію українські виданя і печатанє оригінальних та перекладаних творів українською мовою (окрім історичних документів, але з задержанєм правописи оригіналів); допускало-ся за дозволом Головної Управи в справах печати виданя мистецьких творів письменьства, але принятою в московськім письменьстві правописю; заборонено сценічні вистави і відчити українською мовою та печатанє українських текстів до музичних нот. Сей маєвий указ прибив усяку письменську роботу і умове житє на Приднїпряньщинї мало що не так, як після розбитя Кирило-Методіївського Братства; бо хоч цензура випускала инколи белєтристичні твори, а перегодом також дозваляла печатати словарі і народні піснї, накинула урядову московську правопись, а на українські драматичні вистави призваляла тільки з услівєм, що поруч українського твору мав бути виставлений також московський. Маєвий указ доповнено ще деякими тайними розпорядками, що налягали важкими путами на українську думку, українське слово й умове житє. Протест піднесений проти сеї насили М. Драгомановом на лїтературнім конґресї в Парижі (1878 р.), письменна просьба вислана Ол. Кониським до царя о знесенє указу, доманаганя чернигівського й инших

земств у справі заведеня української мови в народних школах остали без успіху, а так само признанє самостійности української мови й літератури Петербурською Академією Наук. Заневолене в Росії українське слово найшло собі пристановище і поле до свобідного розвитку і розросту в наддністрянській Україні, де **Львів став головним осередком українського житя і письменьства.**

38. Вплив заборони української мови в Росії на літературний рух у Наддністряньщині.

Із заснованєм товариства „Просьвіта“ (1868 р.) почала тут будити ся і ширити національна сьвідомість та грамотність у широких верствах суспільства. Побіч популярних книжечок стала „Просьвіта“ видавати також українські учебники для ґімназій і витичила собі ще й задачу народно-господарського підєму селяньства і міщаньства. „Просьвіта“, „Руська Бесіда“ (з народним театром), засноване заходами львівських народовців та значними жертвами ПридніпрянцІв „Товариство ім. Шевченка“ з власною печатнею (1873 р.) та „Руське педаґоґічне товариство“ (1881 р.)[1]) були осередками, коло котрих скупляли ся умові сили народовців. Видавана побіч „Правди“ літературно-наукова часопись „Зоря“ (1880 р.) і політичні часописи „Діло“ (1880) для осьвіченої верстви та „Батьківщина“ для ширших верств (1879) поширили національно-культурні змаганя народовців на поле дневникарства і пособляли зміцненю й поглибленю ідеї національної самостійности й окремішности. Академічна ґімназія у Львові із заведенєм у ній української викладної мови (1864 р.) та основані у Львові учительські семинарії (мужеська і женська 1870 р.), стали огнищами визначнійших учительських сил[2]),

[1]) Видавало педаґоґічну часопись „Учитель“, діточу „Дзвінок“ й окремі книжечки.

[2]) Для видаваня і справлюваня українських шкільних книжок зложили укр. професори шкільну комісію під проводом директора академ. ґімназії В. Ільницького (довголітного члена Ради шк. кр.), в котрій розвинули вельми живу діяльність проф. Ю. Романчук і Ом. Партицький. Ся комісія уложила майже всі учебники для науки в народних і середних школах українською мовою і тим вельми прислужила ся розвиткови українського шкільництва.

котрі розвинули успішну роботу не тілько на педагогічній ниві, але й у народних товариствах у літературно-науковім і народно-просьвітнім напрямі. На тих царинах трудила ся в народних товариствах, видавництвах і школах ціла громада старших і молодших учительських сил, а при участи і пособлюваню з боку придніпрянських письменників й учених витворюють ся тривкі літературно-наукові взаємини поміж українськими землями і значний поступ у розвитку української літератури й науки.

Василь Ільницький (1823—1895) писав образки і повістки з житя осьвіченої верстви суспільства, описи подорожий, критично естетичні, історичні, етноґрафічні та педаґоґічні розвідки і видав історичну драму „Настася“ (в 5 діях), основану на переказі з князївської доби Галицької Руси з другої половини XII ст. – Житє в єго писанях зображене доволї реально, одначе поодинокі постати живописані тілько головними, невикінченими чертами, до тогож і форма єго писань не дуже старанна. — **Анатоль Вахнянин** (1841—1907), перший голова „Просьвіти“, побіч діяльности на педаґоґічній і просьвітній ниві, розвинув живий рух яко композитор (написав між иншими оперу „Купало“) і тим причинив ся вельми до поширеня національної сьвідомости серед українського суспільства заснованєм музичного товариства „Боян“, як і концертами, відчитами та закладанєм читалень. Визначив ся крім того й на національно-політичній ниві, в соймі, держ. радї та численними полїтичними розвідками і статями. Писав також оповіданя й повісти з лемківського житя „Три недолї“, про похід барських конфедератів через Карпати в XVIII ст., основане на народнім переказї, написане з письменським хистом, з житя міщан та сьвящеників („Женщина“, „Отець Александер“ й ин.), між котрими проявляють письменський хист і легкий гумор дрібні образки з побуту сучасного суспільства („Чабарашки на час жнив“). Цінні до історії культурного розвитку українського суспільства єго „Спомини з житя“ (на жаль недокінчені), подають образки з житя в духовній семинарії та сьвященьства.

Омелян Огоновський (1833—1894) із старшого поколїня народовців, наслїдник Я. Головацького на катедрі української мови й літератури в львівському університетї, проявив

вельми живу діяльність на ріжних царинах культурного житя українського народу. В 50-их рр. поміщував він поетичні твори в ріжних виданях, а єго поетичним „Привітом“ відкрито (1864 р.) вистави „Русько-народного театру“ в „Народнім Домі“ у Львові. Для сего театру написав він історичну драму „Федько Острожський“ (в 5 діях), котру радше можнаб назвати драматичними картинами, і вивів у ній історичну постать одного з найголовнійших сподвижників Свитригайла, що довгий час завзято обстоював державну самостійність Руси. Окрім того написав історичну трагедію в 5 діях „Гальшка Острожська“ з доби боротьби о державну самостійність Руси, що розгриває ся вже не на боєвищі, але в семї найбільшого тоді вельможі кн. Острожського. Обидвома сими творами, старанно обдуманими й обробленими, та написаними добірною й історичній добі відповідною мовою, дав Огоновський (побіч „Настасї“ В. Ільницького) почин до драматичного зображуваня нашої бувальщини. Вибраний головою „Просьвіти“ довів довголїтною (1877—1894) і запопадливою працею се товариство до широкого розвитку й поважного становища, а популярними книжечками (особливо про Шевченка і М. Шашкевича) причинив ся до поясненя національної ідеї в широких народних верствах. Але головною нивою єго діяльности була українська наука і влучно назвав єго В. Науменко „одним з найбільших представників науки і суспільного житя в Галичині“. Основно й вельми старанно взірцевою мовою оброблені виклади університетські послужили підвалиною на широкі розміри заложеної „Історії руської літератури“ (в 5 томах а 7 частях), котрої не довело ся єму докінчити задля передчасної смерти. А хоч критика вказувала на невідповідну методу обрібки предмету, нерівномірність і недостачу прозорости в богато нагромаджених засобах, всеж таки признала, що вона була добутком вельми пильної праці, звела разом мало доступні літературно-наукові засоби, дала богато нового й мало знаного, обняла цілість українського письменьства і поставила ясно й виразно становище української мови й літератури супроти московської, так що дослїдники українського письменьства будуть відносити ся до сего твору ще довгі часи.

Поруч того Огоновський основними і вельми цінними фільольоґічними розвідками, писаними українською, польською й німецькою мовою пояснив і на наукових підвалинах поставив справу самостійности й окремішности української мови посеред инших словянських. Єго „Граматика руського язика“ є неперечно найліпшим на сім полї підручником, котрої вельми цінним науковим доповненєм є „Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache“ (1880), а „Хрестоматія староруська“ положила добрі основи по опізнаня із староруською мовою й літературою. Крім того приладжував він ще й инші українські учебники для народних і середних шкіл. — „Слово о полку Ігоревім“ із справленим текстом, гарним прозовим перекладом, цінними фільольоґічно-історичними поясненями й критичним вступним оглядом і перше повне виданє „Кобзаря Т. Шевченка“ (в 4-ох томах) з критичним текстом, річевими поясненями, житєписю й оцінкою творів українського ґенія, промостили шлях до дальших дослїдів творів українського письменьства. Сї сумлїнні, всесторонні й невсипучі змаганя Огоновського положили тривкі підвалини до дальшого успішного розвитку української літератури й науки, а українські товариства пошанували єго заслуги іменованєм єго своїм почесним членом.

Омелян Партицький (1840—1895), спершу професор ґімназийний, відтак в учительських семинаріях у Львові, здобув собі скоро між народовцями подібне становище в 70-их і 80-их рр., як Б. Дїдицький в 60-их рр. Коло „Правди“ а відтак заснованої ним „Зорі“ з „Бібліотекою Зорі“ і „Ґазети шкільної“ громадили ся старші і вирабляли ся під єго кермою молодші письменники. Літературну діяльність розпочав він розвідками: „Червоная Русь в часах передісторичних“ і заявив ся прихильником т. зв. скандинавської (норманської) теорії („Скандинавщина в давній Руси“, 1888). Опісля видав „Старинну історію Галичини“ т. І. (від VII стол. перед Хр. до року 110 по Хр. 1894). Одначе хоч деякі єго поміченя займаві і важні, то в лінгвістичних виводах богато довільности. Окрім того Партицький поміщував чимало етноґрафічних, історичних і язикових розвідок (в „Правдї“, „Ділї“, „Зорі“) і розпочав трудити ся над поясненєм визначних творів письменьства.

В розвідці „Темні місця в „Слові о полку Ігоревім“ Ч. І. 1883, подав деякі вельми бистрі і влучні здогади, одначе й тут подекуди не остеріг ся натяганя, а розвідкою „Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка“ почав поясньюванє єго творів. Найбільшіж заслуги здобув собі Партицький на просьвітній й педаґоґічній ниві. Яко член комісії для шкільних книжок вложив він вельми богато пильної праці, щоби українській мові здобути належне їй місце в школі, очистити шкільні книжки від книжної мішанини і подати в читанках відповідні взірці з українського письменьства. Виданєм першого „Німецько-руського словаря“ (1864) дав він спромогу й чужинцям до опізнаня з українською мовою, а „Методичною Граматикою руського язика“ і „Ґазетою шкільною“ положив основи до розумного навчаня і знаня української мови в школах. — **Юліян Романчук** (ур. 1842 р.), довголітний визначний діяч на національно-політичній ниві і провідник українського народу (голова „Народної Ради“ і „Просьвіти“, основник і редактор часописи для народу „Батьківщина“), б. професор акад. ґімназії, член комісії для шкільних українських книжок, видне в ній заняв місце яко спорудник читанок для народних шкіл і низших ґімназій, а тривку заслугу здобув собі видаванєм „Руської письменности“ (доси кількадесять томів), в котрій подав вибір творів найвизначнійших письменників з усіх українських земель в поправних текстах, з житєписями, портретами і цінними поясненями. — Поміж професорами академічної ґімназії визначив ся також **Юліян Целевич** (1843—1892) розпочатими ще в „Правді“ історичними розвідками. Окремо видав історію „Скиту Манявського“ й оповістив цінні досліди про карпатських опришків і Довбуша, та приладив підручники для науки історії й ґеоґрафії українською мовою в ґімназіях. До роботи на сій ниві станули також ґімназийні учителі в Бережанах **Олександер Барвінський** (ур. 1847 р.) і **Константин Лучаківський** (1846—1911) і дали почин до уложеня відповідних читанок для української мови в ґімназіях, де до того часу служили одинокими підручниками Читанка В. Ковальського і Хрестоматія Я. Головацького. „Читанка для висших кляс середних

шкіл[1]), Ол. Барвінського (в 3-ох частях 1870—71), як признав І. Франко, творила дуже значний поступ (подала вибір з устної словесности і з писаної від І. Котляревського до 70-их рр.), а фонетика захована в писанях Придніпряньців приготовлювала побіду фонетичної правописи в цілім письменьстві". К. Лучаківський почав роботу на тій ниві виданєм Читанки для 1 і 2 кл. і Взори поезії і прози для V кл. ґімназийної, котру дальше вели Ю. Романчук і Ом. Партицький. З учительських кругів з поколіня народовців вийшов заслужений спорудник „Українсько-німецького Словаря" в 2-ох томах (1887 р.) **Евген Желехівський** (1844—1886), котрий побіч Осипа й Олександра Барвінських і Володимира Навроцького працював у редакції „Правди" і поміщував там свої оповіданя, етноґрафічні і подорожні замітки, а нагромаджені помічниками редакції словарні засоби оповістив 2-томовим виданєм, котре задля єго передчасної смерти довершив Софрон Недїльський.

Іван Верхратський (1846—1918), б. проф. акад. ґімназії, дав не тільки всї українські підручники ґімназійні для природних наук, але й зібрав з народних уст до природописної словнї богаті засоби, заслужив ся вельми основними дослїдами українських говорів (Лемків, угорських Русинів, Ботюків і ин.) та численними розвідками природописними, язиковими і лїтературно-критичними. Поруч сего пробував своїх сил і на поетичній ниві самостійними й перекладними творами („Короледворська рукопись", дещо із Ю. Словацького й ин.).

До громади народовців-письменників, зєдинених коло „Правди", причалив з початком 70-их рр. **Корнило Устіянович** (1836—1903), мистець-живописець, син поета Миколи Устіяновича. Після блуканини в словянофільських кружках підчас своїх живописно-мистецьких студій у Петербурзї й у Віднї станув він рішучо на національно-українськім становищі і написав з тої доби вельми цінні і займаві спо-

---

[1]) Опісля значно перероблена п. з. „Вüїмки з українсько-руської лїтератури" служить і доси основою до науки нашого письменьства в середних школах. Для учит. семинарій видав Ол. Барвінський Читанки для всїх кляс, і „Вибір з української лїтератури" з оглядом укр. письменьства.

мини п. з. „М. Ѳ. Раевский і російський панславізм“ (Львів 1884), в котрих осьвітлює діяльність того часного москвофільського огнища у Відні. Корнило Устіянович видобув ся із сего павутиня, яким обєдинителї зуміли після смерти Маркіяна Шашкевича втягнути в свої сїти Я. Головацького, Миколу Устіяновича й ин., і з о́виду славного, старинного Галича, кликав пламенними словами земляків: [1])

»Прокиньте ся!
В останній раз
Зоря займаєть ся для нас
І будить всїх — і до житя
І працї і борби нас кличе
В останній раз.
Дивіть: усї народи братні,
Купають в потї зною лиця
І плодом працї благодатним
Вже крешуть жизнь собі нову,
І бистрою, безпечною ходо́ю
Спішать на волю золоту.
І тільки ви одні, одні
На скверній постелї рабства
Качаєтесь лїниві в снї«.

Тому вказує на се, що:

»Тодї, як жизнь, полюбите
Те безталаннеє житє
Народу свого, і з чола
Зітрете сьміло ви гидке
Пятно покорного раба,
І станете плечем поу́з плече́
За правду й волю разом всї,
І працею просьвіти зажжете́
В народї огнї всї благі;
І зацвите він щедротами
Помежи рівними братами«.
(»Галич«)

По такім рішучім візваню земляків до працї для народної просьвіти, до боротьби за правду й волю, виводить він перед очи земляків по мистецьки живописаний образ Руси:

»Якаж ти красна, чудно прекрасна,
Мати моя!
До сходу сонця сяє прекрасна
Глава твоя
Під діядемом Дону сьвятого —
Грудь у намистї Днїпра старого,
Пишний, розкішний твій стан,
Оперезав Бог [2]) в срібло живуче,
А стопи твої цїлує Сян,
З темних Бескидів круто пливучи,
І Буга филя тиха-безгласна —
О моя мати прекрасна«. (»Прозрім!«) [3])

Одначе, щоби в сїй чудовій країнї українській нарід зажив своїм житєм, повинен він обновити ся в Си-

[1]) „Правда“, V. ст. 59. [2]) ріка. [3]) „Зоря“, VII. ст. 22.

лоамській купели, покаяти ся „ледарства давного“ і тому поет кличе:

»За правду бий ся і умирай!
А воскресне тобі на́ново теплая яр,
Зазеленіє твоєї минулости згар [1])
І рай твій поверне з веснов...
Русине, встань, Бог з тобов!«

(»При Силоамськім озері«). [2])

Поет вказує українському народови на старозавітну величну постать Самсона в боротьбі за волю Ізраеля з Филистинами і знаменні слова кладе єму на серце:

»Блажен, хто вмре в борбі кровавій,
Хто вмре для своєго народа,
Хто вмре для правди і свободи!« (»Самсон«·)[3])

Сї народолюбивим духом навіяні вірші поміщував Корнило Устіянович не тілько у сучасних виданях („Правдї“, „Зорі“ і т. п.), але й сам, яко незрівнаний декляматор виголошував на народних концертах-вечерницях перед многолюдними зборами і підиймав у гору національну сьвідомість, котра при всїх перепонах і трудностях вникла в широкі верстви українського суспільства і длятого він міг справдї сказати:

»Ожила Русь і буде жити,
Хоть яр холодна як зима,
Хоть щастя-долї їй нема, —
Ожила Русь і буде жити.
Вона у кождій груди є,
Вона у кождім серцї бє;
З уст мілїонів промовляє,
З науки трону нам сияє»«.

(»В память М. Шашкевича»).[4])

Корнило Устіянович намагав ся величними постатями виведеними із староруської княжої минувшини загріти і зміцнити національні змаганя українського суспільства [5]). В історичній думі

[1]) вигорілий степ; порів. чорний пожар в думі про втечу трех братів з Азова.

[2]) Ол. Барвіньский, Виїмки з народ. укр. рус. лїт. II³. стор. 369.

[3]) ib. XII. ст. 24.

[4]) ib. II³. ст. 371.

[5]) Письма К. Н. Устіяновича, Ч. I. Поеми історичні; Ч. II. Олег Сьвятославич Овруцький з думою Сьвятослав Хоробрий; Ч. III. Ярополк I. Сьвятославич в. кн. київський, траґедія в 6. дійствах, у Львові 1875—1877.

»Вадим« по мистецьки зобразив боротьбу народного провідника Вадима за волю проти першого князя Рурика; в обємистій поемі »Іскоростень« живописав грозу природи, людську пристрасть, побіч ідилїчних картин мрачної старовини, а в історичній думі »Сьвятослав Хоробрий« вивів величну постать сего вдатного князя. Окрім того бажав поет за приводом королївських драм Шекспіра звеличити історичну бувальщину княжої Руси. Одначе сими образами з прастарої минувшини, переплетеними згадками з давної мітольоґії, або холодними фільософічними розумованями, не вспів загріти українських сердець, жадних реальної і живої правди. Всеж таки всї ті твори визначають ся поетичною красою і великою силою слова. Окрім поетичних творів оповіщував К. Устіянович повістки, гумористичні фейлєтони (»Під неділю« в »Ділї«), описи подорожий і розвідки з мистецтва.

39. Змаганя до поширеня культурно-національної роботи народовців у 70-их роках.

Протягом другої половини 60-их і першої половини 70-их рр. вспіли народовцї витворити основи програми народної окремішности і національної самостійности українського народу і заняти ясне та виразне становище супроти непевних а навіть неприхильних для самостійного національно-культурного розвитку нашого народу заснованих народолюбцями в 1848 р., товариств („Народний Дім“, „Галицько-руська Матиця“), (також старинного „Ставропигійського Інститута“) а випачених їх наслїдниками. Народовцї розвивають ся і постепенно розширюють свій вплив посеред народних верств та здобувають собі помалу провід у національній і суспільній боротьбі о єствованє і розвиток українського народу. Огнищем культурно національної роботи народовців стають основані ними товариства, котрі зєдинюють довкола себе робітників з усїх українських земель. Колиж таким способом народовцї положили доволї міцно національні підвалини, показала ся потреба вийти поза межі поезії на ширше поле, щоби здобути придбаня культури і підняти народні верстви на становище сьвідомої національности. Ширший шлях до діяльности в тім напрямі промощують **Володимир Барвінський і Володимир Навроцький.**

Володимир Барвінський (1850—1883), оден з наймолодших і найрухливійших з тогочасної громади народовців, син сьвященика Григорія, котрого так живо зобразив у „Ско-

ıенім цьвіті“ [1]), перенятий вже змалку животворним духом ародної поезії, зрозумів, що треба передовсім звернути ачність на темний, занапащений люд і нести сьвітло науки ід сільські стріхи та тим способом вести до відродженя изші верстви земляків. Тимто вже яко слухач правничого идїлу станув він із старшими народовцями яко діяльний лен львівської громади й основник „Просьвіти“ (1868) до раці на тій ниві, а здобувши собі глибоке правниче знанє, ув одним з найживійших членів сего товариства. В книечках товариством видаваних (п. з. „Зоря“, відтак у „Письмі Просьвіти“) оповіщував поясненя нових законів і правні ɔради для ширших верств суспільства. Книжечками „Трийять літ тверезости“, „Вексель і лихва — то наа біда“ і т. и. намагав ся розвіяти темноту, двигнути моıльність бідолашних земляків й охоронити непорадних пеэд визиском і вивласненєм з батьківщини. Але хоч вигляıми на університетську професуру, про яку думав, або ıвітлу адвокатську практику, котрій спершу присьвятив ся, г собі здобути вигідне становище, кинув ся з жаром на тературне і дневникарське поле, щоби видобути українке суспільство з мертвоти і байдужности та звернути всї ирі українські сили на дорогу реальних змагань до народɔ-господарського підєму селяньства й міщаньства, загроэного неминучим занепадом. В тій цїли довів до скликаня эршого всенародного віча у Львові (1880). На сїм вічу, на Іевченкових роковинах та при инших нагодах зєднав він ıбі загальне поважанє й славу знаменитого бесїдника своїı промовами. У виданях „Просьвіти“ і в „Правдї“, котрої дакцію мав у своїх руках протягом кількох літ, так і в заɔваній і головно єго невсипучою працею пособлюваній сописи „Дїло“ поміщував полїтичні, суспільні, економічні, горичні й критичні статї, оперті на поважних дослїдах. н вказував на конечну потребу плеканя, береженя і скріеня національної сьвідомости серед українського суспільва яко могучої підвалини самостійного національного твованя і розвитку, а остерегав перед мрачними теоріями есьвітного космополїтизму і мріями загально-людської

[1]) сам Володимир виступає в сїй повісти яко Степан, сьвідомий ɔодовець.

осьвіти, протиставленими сьвідомонаціональним почуванням і рішучо пятнував протинародні змаганя обєдинителів.[1] Зорким оком слідив він також національне житє і літературний рух на Придніпряньщинї і вказував тамошній осьвіченій верстві дороги, якими могла би добивати ся підєм просьвіти народу („Задачі української інтелїґенції" в „Ділї" і в переписці з Костомаровом). З тої нагоди навязав також особисті взаємини з придніпрянськими письменниками в Києві і тим скріпив ідею літературної спільности та поширив діяльність літературну, що після видяня указу з 1876 р. перенесла ся до наддністрянської України. В усіх статях поучував Володимир Барвінський своїх земляків, що тільки повна сьвідомість національна і віра у власні сили доведе український нарід до бажаної мети і в тім напрямі накликував до праці, а велика сьвітова війна та події на українських землях виказали наглядно, як оправдані були сї кличі. Просьвіта і розвиток народу власними силами, поправа єго народно-господарського побуту, культурний єго підєм і зміцненє національної сьвідомости — се ідеї, які він горячо проповідував, над якими безкорисно і невсипучо весь свій вік трудив ся, з якими жив і вмер.

Одначе В. Барвінський був нетілько талановитий критик і публїцист, не тілько звертав бачність на занепад і підєм широких верств суспільства, але доторкував ся болючих ран тодїшньої ітелїґенції, бажаючи поправити похибки й усунути лихо, що розточувало наше житє. Тимто випустив у сьвіт „Скошений цьвіт" (виїмок з галицьких образків у „Правдї" й окремо (1877 р.).

Розкриваючи болючі рани нашого суспільства в тих образках, бажав подати цїлющий лїк своїм братам у небезпечній недузї. В сїй повісти (в котрій недостає закінченя) виступив автор в обороні занапащеного жіноцтва, що не може дійти до народної правди, себ то до національної ідеї і тому не виявляє відповідної сили серед нашого суспільства. »Богато дечого такого, каже справедливо Б. Лепкий, чого не вичитаємо анї з часописий 60-их рр. анї з розбірок наукових, довідаємо ся із »Скошеного цьвіту«. —

---

[1] Під сам конець молодого ще житя почав він опубліковувати в „Ділї" знаменні статї „По процесї о головну зраду", в котрих розкрив цїлу моральну гниль москвофільства і домагав ся рішучого з ним розриву, однак не вспів уже їх докінчити.

Є він історичним документом до пізнаня нашого житя в Галичині
: другій половині XIX століття«.

В иншім »виїмку з галицьких образків« п. з. »Сонні мари
(олодого питомця« (1879 і 1884) зобразив автор постать тя-
ущого питомця духовної семинарії, що рве ся до основної уні-
ерситетської науки, щоби добути собі оруже супротп новочасних
магань матеріялїзму і соціялїзму, а відтак видобувати людий з тем-
оти та наводити їх на дорогу добра і щастя. Менше вдатна єго
овість »Безталанне сватанє« з житя сільського учителя.
соблпвої краси єго повістям додають і оживляють їх вельми живі
яльоґи, а чиста й гарна мова, яку не так легко найти у котрого-
збудь наддністрянського письменника, підносить їх ціну.

„І справді ми не годні нині написати історії галицького
дродженя, каже Б. Лепкий, щоби не наткнути ся на кож-
м кроці на визначну діяльність В. Барвінського. Був се не
лько чоловік думки, але й людина праці, не тілько патріот-
оретик, але й діяч-практик, иноді оден з вождів, а коли
еба, рядовий, що руками й ногами дереть ся, щоб у борбі
народне єствованє добувати щораз то нові твердині. Та-
ю кріпостю нездобутою — то наша сьвідомість широких
рств народних, то почутє єдности, що єго держить і крі-
ть, той „голос народу“, яким щораз дужше, ширше і сьві-
мійше лунає з наших народних зборів-віч. Підвалини під
ю твердиню поклав також В. Барвінський, скликаючи
380 р.) перше народне віче до галицької столиці, він же
в і головним героєм того великого дня. З тої пори віча
али одною з наймогутнійших підойм нашого народного
тя“.

Володимир Навроцький, син сьвященика (1847—1882), се
угий талановитий публїцист, оден з найбільш трудящих
лодих народовців, що громадили ся коло „Правди“, де
оміщував ґеоґрафічні, етноґрафічні й історичні розвідки
рім того і в просьвітних книжечках „Зоря“), звичайно
прибраним іменем Онисим. Бистрим оком помічував
усе те, що доводило наш нарід до зубоженя і занепаду
ажав розбудити в широких верствах суспільства почутє
ности. В тій цїли зложив він пісню „Огнева сто-
жа“[1]) і був тої думки, що наша інтелїґенція —

[1]) І. Воробкевич, написав музику до сеї пісні, що мала по думці
ра стати народним гимном.

»Ми огневая сторожа
У важкий нам час!«

має стерегти народного добра, бо

»Одна нам осталась хата,
Вже послїдная:
Неприбрана, небогата,
Але — рідная.
Нам противний вітер дує,
Ворог з ватрою чатує,
Чи ми не заснем«.

Тому взиває він:

»Лиш подаймо собі руки
Всї від плуга, від науки, —
Разом встережем«.

Сими простими, але глибоко подуманими словами взивав В. Навроцький українську інтелїґенцію, щоби „подала руки“ „всім від плуга“, а тодї встереже „рідної хати“, що „вже послїдная осталась“. Сьвідомий тої небезпеки, яка грозить нашій „рідній хатї“, станув у першім ряді тої „сторожі“. Здобуши на правничому виділї у Львові богате й основне знанє з обсягу національної економії і статистики, оповіщував він у „Правдї“ й у „Дїлї“ вельми цїнні розвідки з того обсягу, а ставши скарбовим урядником, мав добру нагоду розглянути всї причини, які підкопували добробут і ествованє нашого селяньства і міщаньства. Тими розвідками звертав він увагу української інтелїґенції на потребу практичної, позитивної і реальної працї для морального і матеріяльного підєму широких народних верств.[1])

Окрім того проявляв В. Навроцький не аби який талант белєтристичний з гумористично-сатиричною прикметою, одначе важка урядова служба на вельми одвічальних становищах, в котрій він зорко стояв на „сторожі“ добра народу, підорвала єго хирне здоровлє і передчасно загнала в могилу.

Зарана смерть Володимира Барвінського (1883) і Володимира Навроцького (1882) в молодім віцї була великою

[1]) Твори В. Навроцького (видане посмертне) 1885 року з житєписю єго, містять головно єго лїтературні працї. Инші, як „Піяньство і пропінація в Галичинї“, „Подвійна крейдка“, „Реформа податку ґрунтового“, „Руська народність в школах галицьких“ й ин., дожидають окремого виданя із запропащеня по мало доступних часописях.

втратою для українського народовства в наддністрянській Україні, котре потребувало дальшої невсипучої і послідовної праці національно-культурної.

Народовці 60-их і 70-их рр. XIX ст. розбудили своїми змаганями національну сьвідомість і тим у трудній боротьбі о розвиток української народности старали ся охоронити українське суспільство перед винародовленєм. Заходи народовців на полї народовіданя довели їх до зрозуміня, що тілько просьвітою можна зміцнити і поглибити національну сьвідомість та двигнути широкі верстви суспільства з морального і матеріяльного занепаду. Се звернуло їх увагу на потребу практичної, реальної роботи в народно-господарськім напрямі для охорони й обезпеки низших верств суспільства перед визиском і вивласненєм селяньства і міщаньства з прадідівської землї. Писаня Володимира Барвінського і Володимира Навроцького були дороговказом на той шлях народно-господарської і суспільно-полїтичної роботи дальших поколїнь.

40. Вплив західно-европейських суспільно-полїтичних ідей на дальший розвиток українства.

Перервані змаганя Кирило-Методіївського Братства підняли на ново Основяни зєдинені в 60-их рр. в Петербурзї. Під впливом їх змагань розпочала ся при участи Кулїша і Кониського робота на лїтературній і культурній ниві в 60-их і 70-их рр. в наддністрянській і надпрутській Україні і поширила ся таким способом на всї українські землї (окрім закарпатської України) та довела тут до сьвідомости національної єдности й лїтературної спільности та до спільної національно-культурної роботи. Під конець 70-их і з початком 80-их рр. отся національно-культурна робота не тільки поширила ся, але й користувала ся добутками новітних наук та демократичних ідей. Наслїдком того і в українськім письменьстві тих часів проявляє ся змаганє до розширеня обиду, до орґанізованя реальної роботи для підєму широких народних верств.

Михайло Драгоманів (1841—1895) являє ся представником сих новітних змагань. Походив він з Гадяча, в Полтавщині, в котрім старосьвітське українство підлягало новійшій российській европейством закрашеній культурі. Хоч уже підчас

ґімназийних наук попали ся єму в руки твори перших українських письменників, а навіть Шевченкові поеми „Кавказ“ і „Сон“, одначе вони не викликали в нім горячих національних почувань. Тілько народні оповіданя М. Вовчка вразили Драгоманова своєю загально-людською, суспільною ідеєю, але не розбудили в нім націоналізму, а навпаки лягли в єго мозгу поряд з вільнодумними віршами московських поетів і дали рішучий початок єго сьвідомому демократизмови. Навіть тоді, коли він зустрінув ся із сьвідомими українськими народовцями, не змінив характеру свого українства, але радше навіть утвердив ся в своїм первіснім космополітизмі. З такими поглядами вступив Драгоманів на київський університет (1859). Тут часто він та єго однодумці вели суперечки з рішучими українськими народовцями, котрі, одушевлені українською ідеєю Опанаса Марковича, Глібова й ин., називали Драгоманова й єго товаришів космополітами. Діяльність українських студентів у недільних школах, з початком 60-их рр. і в т. зв. временній педаґоґічній школї (учит. семинарії) надала національним симпатіям Драгоманова практичний напрям. Але він держав ся здалека від українофільських кружків, котрі злучили ся в 1862 р. у велику громаду і забрав ся пильнійше до підготовної роботи габілїтацийної на доцента всесьвітної історії в київськім університетї, особливо після закритя недільних шкіл. Тоді виступив він у деяких московських місячниках, та й у львівській „Правдї“ [1]) з научними й публїцистичними розвідками, в котрих боронив права виключного уживаня української мови в початкових школах на Україні, але не з національного, тілько з педаґоґічного становища. Драгоманів виходив з того погляду, що всї спори про права української лїтератури і народної школи фальшиво поставлені Українцями в Росії власне через те, що сю справу перенесено за прикладом чеських й инших националїстів із загально-культурного ґрунту на національний, замість оперти свою полїтику на реальних обставинах українсько-російського житя. Одначе ся оборона української народности, особливо в обсягу шкільної справи, викликала в міністерстві просьвіти велике

[1]) Література російська, великоруська, українська і галицька, Українця, „Правда“, 1873 ст. 158 і сл.

вороговане супроти Драгоманова, так що єго потвердили на катедрі історії що йно 1873 р. До того прилучили ся доноси місцевих противників особливо задля поїздок Драгоманова в тім часї за границю (на закарпатську Україну, до Відня, де зазнайомив ся з членами академічного товариства „Січ" і до Львова) та задля єго впливу на справи наддністрянської України. На домаганє міністра просьвіти він зрік ся становища в київськім університетї саме тодї, коли над українством виступала гроза указу із забороною українського слова. Осеню 1876 р. бачимо Драгоманова в Женеві, в Швайцарії, де починає ся вже друга доба єго діяльности видаванєм збірки п. з. „Громада" [1]), порядкованої ним при участи С. Подолинського і М. Павлика. Там видав він сїм книжок „Громади" і кільканайцять окремих книжок українською і московською мовою, та не переривав своїх чисто наукових дослїдів, особливо з обсягу українського письменьства і народовіданя.[2]) Кожду важнїйшу подію в суспільнім житю Драгоманів обговорював і оцїнював критично а єго публїцистичні виданя викликували велике вражінє посеред суспільних кругів.

Особливу бачність звернув Драгоманів на наддністрянську Україну. Ще підчас поїздок за границю навязав він тут взаємини, а перегодом з єго прихильників (як І. Франко, М. Павлик [3]), Остап Терлецький і ин.) витворила ся під ко-

---

[1]) В „Громадї" містили ся белетристичні твори, лїтературно-наукові, суспільно-полїтичні і т. п. розвідки, дописи про українські справи і т. п.

[2]) Вельми цїнні єго виданя п. з. Полїтичні піснї українського народа" Ч. І. розд. 1 і 2. (1883—1885) і „Нові українські піснї про громадські справи" (1881) та „Розвідки М. Драгоманова про українську народну словесність і письменьство", зладив М. Павлик Т. І—III. у Львові 1899—1906.

[3]) І. Франко, М. Павлик, І. Белей і ин. належали тодї до товариства „Академическій Кружокъ", котре видавало часопись „Другъ" язиковою мішаниною. Драгоманів радив сїй редакції, щоби галицькі партії полишили язикові і національні суперечки та занялп ся просьвітою народу і писали для него народною мовою. Під впливом Драгоманова з „Акад. Кружка", котрий остав на своїм москвофільськім становищі, виступили І. Франко, Ів. Белей й ин. та заснували в 1881 р. ілюстровану лїтературно-полїтично-наукову часопись „Сьвіт", одначе вона виходила тільки півтора року. З многих розвідок і деяких віршів віяв радикальний дух, але в „Сьвітї" оповіщували свої писаня також придніпрянські Українцї: Кониський, І. Нечуй-Левицький, Б. Грінченко

нець 80-их рр. „русько-українська радикальна партія“ і видавала часописи „Громадський Друг“, „Нарід“, „Хлібороб“, „Громадський Голос“, „Житє і Слово“. Драгоманів брав живу участь у сих виданях і став ідейним провідником нового напряму в змаганях до культурного і національно-політичного розвитку українського народу. Окрім поменших заміток і розвідок оповістив Драгоманів дві більші розвідки: „Чудацькі думки про українську національну справу (1891) і „Листи на наддніпрянську Україну“ (1894) та видав „Австро-руські спомини“ (1889) в котрих подає свої погляди про ріжні питаня теоретичні і практичні з обсягу українства. Сю дальшу діяльність провадив Драгоманів уже з Болгарії, де він (1889 р.) заняв становище професора у висшій школі в Софії і на сім становищі остав аж до смерти (1895 р.), хоч російське правительство домагало ся єго усуненя з професури.

Національні й суспільно-політичні погляди Драгоманова. В цілій низці обємистих розвідок, Драгоманів виложив свої погляди на питанє про самостійність української культури, котрі викликували нераз різку полєміку з боку наддністрянських і придніпрянських Українців. Отсею до певної міри повною системою думок і поглядів про українські національні задачі — суспільні і літературні — переняло ся головно молоде поколінє і вони відбили ся могутним впливом у письменьстві, в національній і суспільно-політичній діяльности Українців, почавши від 80-их рр. XIX ст. Український національний рух має також важні політичні і суспільні прикмети. Вони проявили ся з першим початком українського національиого відродженя і найшли виразний вислів в основній системі суспільно-політичної програми Кирило-Методіївського Братства. Драгоманів звернув свої погляди на суспільно-політичні задачі українства

й пн. Заходами Кониського і членів старої київської Громади відновлено у Львові осеню 1888 р. „Правду“, спершу при участи Драгоманова (він написав вступну проґрамову статю) а також І. Франка й Е. Олесницького. Одначе коли „Правда“ не піддала ся безуслівно становищу Драгоманова, відчахнув ся він з Франком і Олесницьким від неї, а редакцію її провадив дальше Кониський, котрий тоді поселив ся у Львові, з помогою Ол. Барвінського, котрий також тоді з Тернополя переніс ся до Львова.

і вказав на се, що український рух являє ся передусім культурним рухом та доказував, що українство має значінє тілько яко поступовий і демократичний рух.

В однїй з перших розвідок, написанїй в 1872 р. п. з. „Народна осьвіта й лїтература на Українї“, але напечатанїй в „Правдї“ аж 1876 р. п. з. „Антракт з історії українофільства“, обговорює Драгоманів добу приспаня українофільства (1863—1872), що настала після доби великої віри в самостійність українську. Він не одушевляє ся самостійностю української мови, а готов вдоволити ся уживанєм єї тільки в „домашнемъ обыходѣ“ (про домашню потребу), поки не витворить ся лїтература пригідна для практичних потреб сьогочасних. Першим дїлом вважає він, поставити не народність для народности, але суспільний, економічний і культурний людський поступ народу, а народна мова і форма пропаґанди повинна бути тілько практичнїйшою одежею, а не метою. Для такої роботи треба покинути романтичні мрії, а більше всього вказувати народови на ідеї будучини: свободу особи, совісти, економічну роботу, а найбільш налягати на розвиток чутя гуманности, розширенє духа свободи ітп. Драгоманів бажав отже критично розглянути з одного боку українофільську і народовську, а з другого — москвофільсько-панросийську правовірність і виказати їх безосновність перед реальними обставинами та потребами і подати нарис реалїстично-поступового українства і панросийства на зовсім инших підставах.

В другій розвідцї п. з. Лїтература российська[1]), великоруська, українська і галицька“ (Правда 1873) виводить Драгоманів, що „українська лїтература є тілько ріжновидностю (відміною) культури российської, та що галицька лїтература не одно з „українською“ і домагає ся, щоби і „народовцї звернули увагу на Українї і в лїтературі українській на той бік єї, котрий є дужчим і характернїйшим т. є не на історичний націоналїзм, а на порив до моральної і суспільної волї“.

Драгоманів обстоював отже спершу права української мови тілько в початковій школї, тільки яко посередницї для вивченя українських дїтий властивої осьвітної мови — российської. Він стояв отже тодї на становищі теорії неповноправних народностий, української лїтератури „для домашняго обыхода“, — теорії лїтератур московської, української і галицької, яко складників спільної российської лїтератури

---

[1]) Российською або общеруською лїтературою зве він книжну лїтературу, спільну Москалям й Українцям: великоруською — найновійшу народну лїтературу (Гоголя, Турґенєва, Некрасова й ин.).

і не відріжняючи засадничого питаня від хвилевих практичних обмежень, не відрік ся виразно сего погляду до останку своєї діяльности.

Опісля розвивав він сї погляди в розвідках: „Чудацькі думки про українську національну справу“ (1891 в „Народї“ і окремім виданю 1892) і „Листи на наддніпрянську Україну“ (1894). В першій розвідцї виступає проти формального націоналїзму і вказує на се, що „національна єднота в державі не все може вести до більшої вільности і що думка про національність може бути причиною насилуваня людий і великої неправди“. Дальше виводить, що „сама по собі думка про національність ще не може довести людий до волї й правди для всїх, а навіть не може дати ради для впорядкованя навіть державних справ“. З того висновує, що в своїх українських національних змаганях „станемо на якийсь хисткий ґрунт, як що залишимо ясні думки всесьвітної людськости, котрі можуть дати найміцнїйший ґрунт нашому прямуваню до національної вільности, а пристанемо до старозаконного примусового національства“. Він зазначує, що бажав звести розмову про вартість письменьства российського для західних Европейців і для нас на ґрунт вселюдських справ.

В „Листах на наддніпрянську Україну“ Драгоманів подрібнїйше розвиває сї думки. По єго думцї „ми не можемо глядїти собі провідних думок для громадської праці культурної, полїтичної і соціяльної в почутях й інтересах національних, бо инакшеб ми заплутались в усяких субєктивностях, в лїсї історичних традицій і т. д. Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок у наукових виводах й інтересах інтернаціональних, вселюдських. Через те ми відкидаємо не національности, а націоналїзм, а надто такий, котрий себе сам виразно протиставляє людськости або космополїтизму. Ми не признаємо примусових думок і почуть, котрі видають ся за національні, ніяких обовязкових історично-національних сьвятощів, а надто ненавистий до инших національностий“. І тому ставить Драгоманів коротку формулку української національної програми: **„Космополїтизм в ідеях і цїлях, національність в ґрунтї і формах культурної працї“** [1]).

Сї погляди Драгоманова на українську національність і національне питанє взагалї викликали з боку народовців (у „Правдї“) а навіть з боку приднїпрянських Українців (Вартового — се прибране назвище Б. Грінченка в „Буковинї“) доволї різкі відповіди. „Правда“ зазначила, що Драгоманова огляд українського письменьства в порівнаню до розмірів духового московського житя виходить „на

---

[1]) Він сам зазначив се товстим письмом.

остру, хоч не безосновну, але все дуже песимістичну критику всего того, що у нас на Україні і в Галичині доси діялось". „Правда" висловила сумнів, чи оден поступ без попереднього здобутя національної самостійности міг би привернути наш нарід до житя і до людського поступу наперед". Французи, Англичани, Німці ітп. не підіймають національного питаня, бо вже перебули сей ступінь, до котрого ми ледви що підіймаємо ся, бо вони жиють уже яко самостійні національности. — „Инша річ з українським народом. Найже він іде до поступу, коли єму годі станути о своїх силах, коли єму не можна рідного слова виповісти, а не то проводити поступові ідеї. — Ми розуміємо наш поступ в сей спосіб, щоби руський нарід як найскорше оживити до розвою і поступу, — поставити нарід у своїй хаті на свою силу, з своєю волею — словом широко й глубоко зайняти національність до питомого житя". „Правда" писала, що „можливий тілько органічний, ступневий поступ і розвій до щораз лучшого устрою суспільного й господарського", що „під зглядом суспільно-економічним у кождого народа є також ще й свої властивости, відмінні обставини і потреби, котрі треба для поступу і розвою відповідно уладжувати або перестроювати, що знов жеж конечно кождий нарід сам за себе мусить сповнити і до того мати і знатя і змогу і силу, себ то національну свободу, инакше буде мусів уступати з економічного поля перед другими народами (доказом сего економічно-національна боротьба познанських Поляків з Німцями). Так отже до належитого рішаня економічно-суспільних питань з користию народною — треба конечно національного освободженя народу, — значить національне питанє стає знов на першому місці".

П. Вартовий (Б. Грінченко) в „Листах з України наддніпрянської" в „Буковині" назвав деякі погляди Драгоманова протинауковими, докоряв єму, що українську мову вважав несамостійною перед московською, бо історія не знає літератур „для домашняго обыхода" (підлітератур), а українське письменьство вийшло вже поза рами простонародного.

Драгоманів відповів: „Я не тілько не думаю глузувати з етнографічного патріотизму, а дуже ціню єго як одну з підстав солідаризації людий, та лишень думаю, що одним їм люди не жиють і не можуть жити. До него треба ще чогось".

Народовці наддністрянські і Вартовий заявляли відтак, що й вони є за поступом, котрий може розвивати ся постепенно, але вважають необхідним розбуджуванє національної сьвідомости, утриваленє почуваня націо-

нальности, яко підвалини самостійного єствованя і розвитку українського народу. Тимто рідну мову й літературу вважають признаками, прикметами української національности, на основі котрих українську народність відріжняємо від инших (польської, московської). Коли по думці Драгоманова „мова є спосіб, котрим люди розуміють ся“, то народовці вважають рідну мову національним добром, сьвятощами, і тому називають її матерньою мовою, висловлюючи тим оправдану до неї любов [1]). Такий погляд на мову висловлювали також чужосторонні, визначні учителї права, і з правного становища вважали мову й національність тотожними правними понятями, а національне питанє з правного становища вважали язиковим питанєм. Тимчасом Драгоманів, хоч присьвятив цїлу главу в „Чудацьких думках“ критиці т. зв. „національних сьвятощий“, не висловив ся, в чім він бачить признаки і прикмети національности взагалї й української зокрема і не міг дати на се питанє наконечної й повної відповіди, зазначив тілько, що треба ще багато наукової роботи широкою всесьвітно-порівнальною методою для означеня сталих і змінних признак нації та що він сам трудить ся над обрібкою засобів для української національної психольоґії.

В звязи з тими поглядами на національність, націоналїзм і космополїтизм, а особливо в звязи із своїм основним становищем, що національність і єї прояви, особливо національна (рідна) мова, повинні бути орудниками впроваджуваня гуманїтарних або загально-людських ідей поміж ті або инші народні верстви, Драгоманів висказував і свої думки про самостійну українську культуру. Тодї українська лїтература була майже одиноким орґаном українського культурного руху і тому Драгоманів звертав увагу українських письменників на значінє московської лїтератури для України своєю обрібкою загальнолюдських тем і задач та зазначував, що й „українолюбцї мусять вийти з того вузького й поверховного національства, котре в Европі втратило змисл після 1848 р.“, а взяти ся до обговорюваня живих питань, якими тепер займають ся всі осьвічені народи. Коли отже хочемо рівняти ся з Московщиною, то треба напружити всї свої сили, щоби в чімнебудь випередити єї передові ряди“, а що цензура в Росії гнобила свободу слова, вважав він Галичину пригідною для такого напруженя сил на лїтературній ниві.

---

[1]) Любов рідньої матерньої мови плекати і розбуджувати вважали народовці своїм народним обовязком і така любов є зовсім оправдана і конечна. Пересадна любов — се націоналїзм.

Окрім українського письменьства й українського театру, про котрий писав Драгоманів яко вітку українського письменьства, міг він тоді ще вказати на музику й українські взори у вишивках, яко прояви саморідної української культури. Але в двайцять літ після того український культурний рух проявив ся і в живописи та різьбі, і в будівництві саморідним українським стилем, мистецьким розвитком ремесла, домашнього промислу, а все те веде до загально-людської культури. Все те розбуджує і піддержує в українськім народі національну сьвідомість і любов мистецтва і краси.

Український національний рух пособляв одначе не тільки умовій культурі українського народу, але й причиняв ся до підєму економічної культури, а запопадливі змаганя українського суспільства до орґанізації й розвитку всіх форм кооперативного руху серед українського народу виявили також значінє і вплив національної сьвідомости широких верств українського суспільства на ниві народно-господарської роботи, так що представники українських кооперативних спілок на кооперативнім зїзді в Петербурзі виступили яко сьвідома самостійна українська орґанізація.

Неперечно чимала в тім заслуга також Драгоманова, котрий накликував, щоби українська інтеліґенція пособляла розбудженю й розвиткови сил для економічної орґанізації з долу, але єго погляд, що „тільки ідеї всесьвітної людськости зможуть дати безумовно міцну підвалину нашим змаганям до національної свободи", показав ся доволі оптимістичним. Навіть з т. зв поступового московського дневникарства відзивали ся поклики до боротьби з українською культурою під прапором ідейности, а хоч український національний рух намагав ся проводити в українські народні верстви гуманітарні ідеї, примінювано систему „обрусєнія" до українського просьвітно-культурного руху задля єго домагань поза межі „домашняго обыхода". Заборона українського слова указом з 1876, заборона і конфіската євангелія на українській мові, заборона української мови в школі ітп. вказували неперечно на змаганє до змосковщеня українського народу, котрого опорою ставала розбуджувана і піддержувана в українськім суспільстві національна сьвідомість.

Українське молоде поколінє, котре під конець 80-их і з початком 90-их рр. XIX ст. виростало під впливом ідей, проповідуваних Драгомановом і витворило радикальну партію, при всім тім таки поставило на першім місці своїх змагань засаду національної самостійности українського народу і вважало конечностю переміну великих держав на федеративні союзи рівноправних народностий, уладжені з областий заселених тою або сею народностю. Драгоманів обстоював для державного устрою Росії феде-

рацію областий у виді російського державного союза, „вільної спілки“ на лад Швайцарії, а основою поділу на області поклав не національний, але територіяльний принцип. Він остерегав перед вибуялим націоналізмом, а клав велику вагу на межинародність (всесьвітність) усеї культури, котра однак мало що давала для обезпеки національного єствованя і самостійного розвитку, а дуже легко пособляла винародовленю. Тимто новітні змаганя, навіть найкрайнійших суспільно-демократичних верств, обстоюють принцип національний для областного діленя держави і широку єї децентралізацію та організацію в національних областях, означених їх національними границями. Таким тілько способом можуть бути витворені условини, в котрих народности держави осягнулиб спромогу свого національного розвитку і не були би в ній гноблені.

У видаваній в 70-их рр. „Громаді“ станув Драгоманів спершу на становищі соціяльно-революцийнім, але вже в 80-их рр. перейшов до реформаторського соціялїзму і виступав проти утопійної теорії загальної соціяльної революції, проти терору, („не революція, а еволюція“). З того становища висував він наперед засаду культурности й осьвіти, клав велику вагу на етичне живло („чисте діло вимагає чистих способів“) в політичній діяльности, а від суспільних і політичних діячів вимагав поважного й основного політичного образованя.

В політичних виводах Драгоманів уважав національність яко форму і спосіб вияви змагань, котра повинна бути виповнена загально-людським, загально-европейським змістом. Тимто й основою російської конституції не клав він національности, а тілько областну самоуправу (автономію), коли тимчасом новітні змаганя йшли в напрямі національної автономії.

Вплив М. Драгоманова на розвиток українського письменьства і науки. Зпоміж усіх Придніпрянців, окрім Куліша і Кониського, виявив Драгоманів у XIX ст. найбільший вплив на культурний і національно-політичний розвиток особливо в наддністрянській Україні. Поруч численних розвідок, в котрих він виложив цілу систему суспільних і політичних думок, причинив ся Драгоманів історичними, етнографічними й літературно-критичними дослідами, наці̂хованими глибокою ученостю (в українських і заграничних — англійських, французьких та італійських — видавництвах) до розвитку українського письменьства і науки та до проясненя української справи й літератури на европейськім видні. Особливож дослідами української народної слове-

сности, як і памятників болгарського письменьства (написаних болгарською мовою) здобув собі Драгоманів славу перворядного европейського фолькльориста. В особистій зустрічі з українською молодежю, особливо у Львові і Відні, та живою перепискою з визначними єї представниками, осягнув він великий вплив на молоде поколінє. Він заохочував молодїж до научної, критичної і поступової праці і звертав єї увагу на реальний напрям у московській і західно-европейській літературі, й остерегав, щоби „ґімназистів не затягати в політику“, „най би вони, та навіть університетські студенти більше вчились“. Накликуванєм до позитивної наукової праці, до опізнаня з реальним напрямом у літературі і з новітними добутками людського розуму спонукав Драгоманів письменників молодого поколїня до реального зображуваня народного житя, сучасних злиднїв народу, що стали головним змістом їх творчости і в тім неперечна заслуга М. Драгоманова.

Іван Франко (1856—1916) являє ся найвизначнїйшим представником молодого поколїня письменників, що вибив ся на передове місце на ниві української лїтератури й науки, але й яко вельми живий дїяч у суспільнім українськім житю. Неперечно найталановитїйший між учениками, приятелями і послїдовниками Драгоманова переняв ся І. Франко єго поглядами, одначе розбираючи їх своїм бистрим критичним умом зумів витворити собі самостійні переконаня, які виявляв і в белєтристичних та наукових творах і в публїцистичних розвідках з великим талантом і живим, рішучим хистом.

Нащадок імовірно зукраїньщеного нїмецького поселенця з Дрогобиччини, в ранім сирітстві добував собі власними силами осьвіту, нераз голодуючи та заробляючи на прожиток підучуванєм молодих учеників. В часї ґімназийних наук, допавши Шевченкового „Кобзаря“, оповідань М. Вовчка й Мирного, почав уже писати навіяні романтизмом вірші й оповіданя. Одначе печатно появили ся перші єго твори, коли яко слухач фільософічного виділу у Львові став разом з М. Павликом й Ів. Белеєм брати участь у видаванїй „Академическимъ Кружкомъ“ часописи „Другъ“ (1874—1877) язиковою мішаниною. Побут Драгоманова у Львові в переїздї до Швайцарії та взаємини навязані з академічною

молодежю, особливож з Павликом і Франком, мали на долю Франка і весь єго умовий напрям рішучий вплив. Запідозрений о соціялїзм і зносини з Драгомановом, попав він у вязницю (1877), що загородила єму дорогу до урядового становища в суспільстві та звернула єго змаганя до суспільно-політичних питань. Під впливом Драгоманова перейшов Франко в лїтературній творчости від романтичного напряму до реального зображуваня суспільних обставин народного житя, в суспільних змаганях до радикального соціялїзму у видаванім з Павликом лїтературно-політичнім місячнику „Громадський Друг", а по ненастанних єго конфіскатах — у збірках „Дзвін" і „Молот". Тут містив він гарні боєві піснї з національною й суспільною основою, оповіданя з суспільного житя в Бориславі, перекладав твори европейських поетів (між иншими „Фавста" Ґетого) та слухав унїверситетських викладів (між иншими проф. Ом. Огоновського). Взаємини з польськими соціялїстами й дописи до краєвих і заграничних, головно польських соціялїстичних часописий, завели єго вдруге (1880) у вязницю, що він яскравими красками живописав в оповіданю „На днї". Окрім того видає „Дрібну Бібліотеку" з перекладами сучасних европейських письменників, стає головним помічником видаваної Ом. Партицьким „Зорі", засновує з І. Белеєм літер. науково-політичну часопись „Сьвіт", опісля місячник „Житє і Слово" і стає одним з головних основників українського радикального сторонництва (1890) та в єго часописях „Народ" і „Хлїбороб" поміщує чимало своїх розвідок. Перейшовши до народно-демократичної партії, перегодом відсуває ся від діяльної участи в політичних орґанїзаціях, а забирає лише голос у політичних, суспільних і лїтературно-наукових питанях, (в „Н. Літ. Вістнику", „Київський Старинї", „Записках Наук. Товариства ім. Шевченка", в котрім яко директор фільольоґічної секції розвинув вельми живу і плідну діяльність). Попри се бажав осягнути право до унїверситетських викладів і написав наукову розвідку про „Варлаама й Йосафа" і про „Івана Вишенського" та виголосив габілїтаций-ний виклад про Шевченкову „Наймичку". Одначе мимо сих і инших наукових праць, котрими здобув собі почесний докторат Харківського унїверситету й членьство инших заграничних наукових товариств, не осягнув міністерського

потверджeня на доцента української літератури. Підорване важкими житєвими злиднями єго здоровлє причинило ся до пораженя й замраченя ума (1907), а наслідком того проявив ся занепад, хоч у хвилевих проблисках писав поетичні й наукові твори, на котрих відбив ся вплив єго тяжкої недуги. Дух єго погасав щораз, поки смерть не визволила єго (у Львові 1916 р.) з тяжкого стражданя.

Літературна творчість І. Франка. Франко був одним з основників радикального сторонництва і горячим провідником ідей суспільного й політичного радикалізму, одначе головною єго заслугою була вельми широка, богата і ріжнородна письменська творчість та наукова діяльність. Вже в перших поезіях та оповіданях слідний розмах мистецького таланту, що вміє вглубити ся в тайни людської душі і помічувати зверхні прояви й події житя. В письменській творчости зриває Франко з давними традиціями попередників і під впливом новійшого українського й московського письменьства, що в добі відродженя в 60-их рр. виявило глибокі зміни напрямів, та під впливом західно-европейських літератур, звертає ся до мистецького реалізму і вигичує собі мету, по змозї зобразити всї сторони житя широких верств народних й осьвіченого суспільства. Бурливе житє і бідованє не дало однак виконати сеї широко зачеркненої задачі, а всеж таки в цілій низцї оповідань і повістий, драматичних творів, віршів і поем осьвітив він, коли не всї, то неперечно вельми займаві і важні сторони народного житя і дав живі образи загально-суспільного ладу, закрашені нераз острою сатирою й дотепом.

В белєтристичних творах Франко займає ся головно суспільними питанями, сею боротьбою, котра по єго думцї знаменує справдїшне житє в усїх ріжнородних проявах. Він уявляє собі житє ненастанною боротьбою між робочою, визискуваною верствою суспільства, а визискувачами й гнобителями, він поет боротьби й труду.

В »Галицьких образках« (»Малий Мирон«, »Грицева шкільна наука«, »Оловець«, »Schön-Schreiben«) живописує Франко важку школу житя, нелюдське знущанє учителїв над школярами, а в тих споминах власних єго переживань проявляє ся струя романтизму. Сї оповіданя цїнні не тілько з мистецько-літературного,

але й з педаґоґічного погляду. Педаґоґічну стійність мають також єго оповіданя »Коли ще зьвірі говорили« і поема »Лис Микита«, що з великим хистом перенесла відвічну історію хитрого лиса на українську ниву з прикметами і незрівнаним гумором та чертами українського житя.

В кількох оповіданях і віршованих творах зображає житє у вязницях (»На дні«) і страшну пропасть між суспільними верствами. В збірці оповідань »В поті чола« живописує образи з житя робочих верств, почавши від селянської робітничої праці, а кінчаючи працею почтової маніпулянтки. Сї оповіданя будять прихильність для нашого простого люду і кличуть осьвічених людий, іменем самої осьвіти, обернутись до того люду, як до брата, що зарабляє собі і більшій части других верств хліб »у поті чола«. В повісти »Перехрестні стежки«, в котрій національний засновок проявив ся яснійше, як в инших творах Франка, звертає ся він до житя інтеліґенції й зображає суспільну діяльність молодого адвоката Рафаловича, що вийшов із селянської верстви і почуває ся до звязи з робочим людом. Ся повість являє ся слабшою що до укладу, як і инші більші твори в супротивности до дрібнійших оповідань, в котрих виявив ся особливо єго визначний талант

В „Бориславських оповіданях“ (розкриває Франко суспільний лад (пролєтаризацію селяньства), витворений нафтовим промислом та визиск селян підприємцями й лихварями і дає нам у мініятурі живий образ капіталістичного сьвіта

Між »Бориславськими оповіданями« найзамітнійше »Boa constrictor«, в котрім психольоґічно вельми вірно зобразив автор Германа Ґольдкремера, багатиря між Бориславськими капіталістами, одного з перших спекулянтів, що в своїй ненаситній жадобі гроша любував ся образом страшного змия-удави (boa constrictor) і хижацьким способом доробив ся великого майна. Але коли єго син Ґотліб накинув ся на него в ночи і дусив, щоби добути від него гроші, а відтак ще у видобутім з ями мерци пізнав ріпника Івана Півторака, що перед двома роками десь подів ся, лишивши молоду жінку з дитиною, відозвалось у Германї сумлїнє що він причинив ся до злиднів ріпників. В єго уяві стануло все єго богатство, що наче той змий-удава обмотував єго і розторощивши образ змия, кинув ся прожогом на улицю, поки не опинив ся під вікном нещасної Півторачки і вкинув їй жменю срібняків до хати. Одначе се був хвилевий милосердний порив Германа після котрого він дальше був таким спекулянтом і визискувачем яким зробило єго житє. — Про дальші спекуляції Германа Гольдкремера дізнаємо ся з оповіданя »Борислав сьмієся«, де прояснює ся, що вірник Германа, Мошко, довів Івана Півторака до погибели. Оповіданє є докінченем повісти »Boa constrictor«, в котрім великою лїтературною стійностю визначають ся побутові й наївно-ідилїчні образи.

В »Бориславських оповіданях« (»Навернений грішник«, »Ріпник«, »Яць Зелепуга«) розкриває Франко всї ті злиднї, які посипались на голови населенців Борислава з відкритєм у їх місточку жерел »кипячки«. Василь Півторак (Навернений грішник«) падає жертвою спекулянта Шміля, в котрого руки переходить все Василеве майно. Яць Зелепуга сам з незвичайним трудом добуває нафту і стає міліонером, але задля непорадности став також жертвою проворности спекулянта. Іван в оповіданю »Ріпник«, зібравши тяжкою працею гроші, гине при спусканю в яму, де єму спекулянт підсунув политу вітріолем линву, щоби загарбати опісля єго гроші.

Важке і сумне вражінє робить живописана автором доля селян, бідність, непорадність і безуспішність у борбі із сильнїйшим ворогом. Представляє ся тут зачароване колесо: або підяремне житє „ріпника“ або при сякім-такім успіху — погибель. В збірці „Бориславських оповідань“ осьвітив одначе Франко тільки частину галицької дїйсности, бо для більшої части наддністрянської України сї образки можуть бути хиба зображенєм далекої будучини, коли европейський капітал захопить так само весь край. Франко не дає нам викінченого образу робітничої психіки, остаючи вірним дїйсности: бориславський ріпник так само далеко відстав від західно-европейського робітника, як галицький визискувач з усїма способами визискуваня природи й чоловіка — від західно-европейського капіталїста. Франко тільки намітив зарід робітничої психіки в розвалинах селянського сьвітогляду. Тодї бо суспільна ріжниця в сьвітоглядї українського суспільства була що йно в зародї і ще не відбила ся так замітно.

В повісти „Захар Беркут“ намагає ся Франко на історичній основі XIII ст. подати образ колєктивістичного ладу („громадської спільности і дружности“) та щасливого побуту, до якого треба змагати теперішньому суспільству. В сїй повісти є чимало картин списаних з буйною уявою і з великим поетичним талантом, (н. пр. опис ловів на початку повісти), одначе можна сумнївати ся, чи в XIII ст. в прикарпатській Руси міг єствувати такий патріярхальний лад самоуправи й громадського суду та чи дїйсно можливий такий лад у сучасних обставинах суспільного житя. Замість на основі того нїбито давного, патріярхального ладу дати ґенезу нового ладу, радить собі автор тим способом, що

представника боярства, Тугара Вовка, робить зрадником, подає широкий опис татарського наїзду і глядить виходу із сеї путаниці в подружу дочки Тугара, одиначки Мирослави, із сином Захара Максимом, отже в подружу боярки із селянином, хоч такий вихід є чисто случайний, виїмковий і в такій формі навіть прямо зовсім неісторичний.

У віршованих творах („З вершин і низин“ „Зівяле листє“, „Мій Ізмарагд“, „Із днїв журби“, „Іван Вишенський“, „Мойсей“, „Semper tiro“ й ин.), обрабляв Франко теми суспільного ладу та відносин між поодинокими людьми і цілими суспільними верствами. Як у природі боротьба між сьвітлом і темрявою, як на сьвіті боротьба між добром і лихом, між правдою і кривдою, так усе житє пересуває ся бурливими хвилями перед уявою поета. В єго поетичних творах снує ся червоним пасмом думка про сьвітову боротьбу, бо „житє — борба“, „житє — боротьба вічна, безупинна“ яко наслїдки суперечностий у народно-господарськім побутї. По однім боцї в сїй боротьбі стоїть темна замучена важкими злиднями широка народна верства, по другім — щаслива меншість людий, призвичаєних до зверхних умов громадського ладу, котрий їм обезпечує поле боротьби. Серце поета бєть ся для тих темних замучених:

»Люди, люди! я ваш брат,
Я для вас рад жити,
Серця свого кровю рад
Ваше горе змити.

А що кров не може змить,
Спалимо огнем то!
Лиш боротись, значить жить...
Vivere memento!«

(«Веснянки« XV.)

Поет вірить у красшу будучину тих широких верств народних, котру добуде людський дух:

»Голос духа чути скрізь:
По курних хатах мужицьких,
По варстатах ремесницьких,
По місцях недолї й слїз.
І де тілько він роздасть ся,

Щезнуть сльози, сум нещастя,
Сила родить ся й завзятє
Не ридать, а добувати
Хоч синам, не собі
Красшу долю в боротьбі!«

(»Гимн«.)

Поет освоює ся з тою думкою, що сї нечисленні ще борцї, котрі гинуть за велике дїло любови меншого брата, се тілько напередовцї нового житя, се „Каменярі“, що з власної волї „в одну громаду скуті всесильною думкою“,

щоби бороти ся з темною силою сучасного ладу, який поет уявляє собі в образі твердої скелї, щоби добути красшу будучину. І всї вони вірили, що

»Розібємо скалу, роздробимо ґраніт.
Що кровю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець і за нами
Прийде нове житя, добро нове у сьвіт.
(»Каменярі.«)

В сих творах висловив Франко невдоволенє із сучасного суспільного ладу, котрий яко „стара будова — розвалить ся в бою за правду і волю“.

У віршованих творах Франка найбільша вага в поезії лежить в повнім змістї житєвого огню, а менше зважав він у перших починах на форму і будову вірша. В першім двайцятилїтю єго поетичні твори містять богато біоґрафічного відгомону.

Поет хоче бути вістуном нової весни на Україні, весни свободи і рівних прав для всїх (»Веснянки«), каменярем поступу (»Каменярі«). В »Галицьких образках« висьпівує гірке житє селяньства, в »Осах« картає українську інтеліґенцію задля незрозуміня народних потреб і недостачі хосенної працї для народу, а у віршованім оповіданю »Панські жарти« дає епічну поему великої поетичної краси і мистецької стійности, в котрій з острою сатирою й великим гумором живописує постати панщизняної доби, а також ідеальну постать сьвященика-апостола, що зріс ся одною долею з народом і розкриває сьвітлу картину Великодня — народного воскресеня.

Побіч сих творів суспільницької поезії поет виводить перед нами в творах особистої поезії свої страждання, яко громадянина („Скорбні пісні“, „Думи пролєтаря“, „Тюремні сонети“ й ин. і страждання своєї душі („Зівяле листє“). В перших творах лунає грімкий голос громадянина проти поневоленя широких верств народних („Тюремні сонети“ й инш.), а в „Зівялім листю“ гомонять високі настрої лїричної поезії.

В збірці »Мій Ізмарагд« бажав Франко в часї тяжкої недуги подати низку оповідань, притч, рефлєксій і инших прояв чутя й уяви з домашних і чужих жерел, головно на фільософічні мотиви, до чого з одного боку пер єго »сум і біль і жаль і туга«, а з другого — поклик до »працї і свободи«. Правда, в сїй збірці не додержана одноцїлість настрою, як се бажало ся поетови, алеж всеж таки містять ся там удатні, то іронічні, то сумні безрадісні

рефлексії сучасної дійсности, а найкрасше вдали ся єму самостійні і взірцево оброблені образки, присьвячені одному з найбільш пекучих питань сучасного галицького житя — переселеню »До Бразилії«.

Суспільна праця, якій поет присьвятив свої найкрасші сили, не дала єму повного вдоволеня. Тому у віршах „Із днів журби“ находить єго зневіра, хоч він рад би ще побуяти на вишинах і оживити спомини скриті в своїй души. В сій хвилї занепаду енергії, поет споглядає чимраз спокійнїйше на своє житє і після бурливої минувшини доходить до рівноваги, щоби вирвати ся з пригнobленя і підняти ся до самої вишини творчости.

Палка й войовнича вдача Франка, що проявляла ся в єго творах, виходила иноді на шкоду їх мистецькій стійности, а невдоволенє сучасним ладом навівало великою зневірою і сумовиті та безпросьвітні образи ним живописані. І в житю поодинокої людини і в громадському житю поет глядів основ сеї боротьби людини з власною вдачею, суспільства з сучасним ладом і доходив до погляду, що в серці кождої людини криють ся зароди красших поривань, а з другого боку жорстока вдача, хижий зьвір на днї души кождого чоловіка, і подібно, як в житю суспільних верств, відбуває ся боротьба вложених у душу кождої людини основ, тих „двох душ“. А всеж поет є певний, що і в сій внутрішній боротьбі людини бере перевагу основа добрá, правди та справедливости і боротьба серед верств суспільства доведе до морального відродженя. Поет сам у собі переживав боротьбу і під сам конець своєї поетичної творчости, коли підняв ся до самих єї вершин, дав у найзамітнїйшім творі, в поемі „Мойсей“, свою ісповідь і свій заповіт.

Сорок лїт заповідає Мойсей народови вхід до обіцяної землї. Накликуваний своїм пророком нарід полишив давні оселї і вибрав ся на непевну путь та поки вспів добити ся бажаної мети, застряг на пустинї без усякої надії на красшу будучину. В боротьбі із сумнївами і зневірою у своє посланництво, що не доведе ся єму прийти до обіцяної землї із своїм народом, паде Мойсей лицем до землї з розпучливим окликом: »Одурив нас Єгова!« Але після того настає рівновага і зрозуміне, що годі дійти сучасному чоловікови до розвязки всїх загадок житя, годі все зрозуміти слабому людському умови, але одно лише дає пізнати, що кормильцї духа зіллють ся з Єговою. Метою чоловіка є отже, змагати до щастя духа і зединеня з Єговою, се той обіцяний край, а Пале-

стина, — дрібний тілько єго задаток. А що Мойсей на хвилю усумнив ся в осягненю сеї мети, впдає Єгова óрік, що »побачивши сю вітчину, сам не вступить до неї!« Мойсея і еврейський нарід можна вважати представниками українського народу і єго провідників, що змагають до єго визволу на всїх царинах народного розвитку і житя.

Коли в давнійших поетичних творах Франка проявляє ся „боротьба із усїма й усїм, боротьба на забій з цїлим сьвітом“, звуки зневіри, сумнївів і борнї із самим собою, то в останних поетичних творах „Semper tiro“, де пробиває ся віра в красшу будучину народу, головно на фільософічні мотиви, бачимо певний спокій і рівновагу та уложений вже фільософічний сьвітогляд. Але в деяких останних віршах проявляють ся суперечности з христіянським сьвітоглядом. — Франка талант поетичний виявив ся також на драматичній ниві, хоч не з такою силою, як на инших царинах поетичної творчости, бо з природи талант єго лїричний.

В драмі з сільського житя »Украдене щасте«, написаній на буденну тему розбитого родинного щастя, спостерегаємо слїд великого таланту, хоч не достає драмі ширшої основи (дїя обмежена на три особи) і теплого кольориту. Тихий і покірний селянин зарубує сокирою жандарма Михайла Гурмана, любовника єго жінки Анни. — В драмі »Учитель«, що пригадує Анценґрубера „Der Pfarrer von Kirchfeld“, зображає поет трудности, з якими доводить ся народови, жадному осьвіти, бороти ся, коли розходить ся о добру школу й справдїшню науку і які перепони зустрічає ревний учитель, що дбає не тілько про добру науку в школї, але й поза школою не закладає рук і веде культурну роботу в громадї«.

Франко належить також до тих письменників, що перекладами визначних творів сьвітової лїтератури збогатили наше письменьство (н. пр. „Фавст“ Ґетого і т. п.).

Франко проявляв також широку лїтературно-наукову дїяльність, до котрої мав нахил з раної молодости, хоч полїтично-суспільні змаганя і важкі житєві пригоди часто відривали єго від научної роботи. Він був головним робітником у Науковім Товаристві ім. Шевченка і в „Записках“, мало що не в кождім томі (крім того в „Лїтер. Наук. Вістнику“, в „Кіев. Старинї“ й инших наукових виданях) появляють ся єго розвідки і досліди. Побіч того

видав він окремо обємисті розвідки „Іван Вишенський і єго твори“ (1895), „Варлаам і Йоасаф, старохристіянський духовний роман і єго літературна історія“ (1896), „Сьвятий Климент у Корсуні, причинок до старохристіянської легенди“ (1896), „Студії над українськими народними піснями“, „Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.“ (1910). Предметова критика признає Франкови блискучий талант і ерудицію в єго наукових творах, однак притім вказує і на се, що він не оберіг ся від пересадних й неімовірних гіпотез, котрі часто не мали наукового узасадненя (проф. Кримський про „Івана Вишенського“ в „Кіев. Старинї“ т. 50 і 51. 1895“ а др. Б. Міхель про „Варлаама й Йоасафа в К. Крумбахера Byzantinische Zeitschrift т. X. 1901).

На творах Франка відбив ся неперечно вплив новійшого реалїстичного і натуралїстичного московського і західно-европейського письменьства і тому сей реалїзм доведений до самих „верхів“ у многих творах, повних нераз кровавих і яскравих сцен. Окрім того з тих творів звучить часто нута про „розбиті надії“, виринають сумнїви і зневіра до сучасного сьвіта, що дармо булоб шукати „в сїм сьвіті правди і розуму“, хоч знов надходять хвилини, що поет сподіває ся здійсненя бажаних ідеалів у далекій будучинї та проявляє наклін до романтизму. Змаганє московських новійших письменників до зображеня темних сторін суспільного житя, до викликуваня невдоволеня, хиба для розбудженя передовсїм змагань до нищеня, змагань, що заглушували в зароді всякий порив до ідеалів, сї змаганя до односторонного і яскравого зображеня відємних сторін суспільного житя відбили ся і на деяких творах Франка.

Становище І. Франка в лїтературі. Всякі перепони і важкі житєві пригоди, боротьба в потї чола о хліб насущний забрали Франкови богато сили й не дали єму спромоги виробити ся до такої міри, до якої міг дійти єго великий талант. А всеж таки вельми богатою лїтературною і науковою діяльностю, котрою що до ширини і ріжностороннoсти перевершив навіть Кулїша, хоч се відбивало ся инколи некористно на стійности творів, здобув собі становище між перворядними письменниками не тілько в україн-

ській літературі, але й вніс богаті й визначні засоби у всесьвітне письменьство.

Поміж письменниками радикального напряму, вихованими під впливом Драгоманова, поруч Франка визначили ся в 70-их і 80-их рр. **Остап Терлецький** (1850—1902) і **Михайло Павлик** (1853—1915). Талановитий критик і публїцист, Остап Терлецький, присьвятив ся спершу історичній науцї й осягнув посаду в унїверситетській бібліотецї у Відні, котру втратив наслідком прасового процесу і звязаного з ним процесу львівських соціялїстів (1877). Після того звернув ся до правничих наук і серед тяжких злиднїв помер у Львові адвокатським кандидатом. Серед таких обставин не міг як слід розвинути ся єго визначний письменський талант. А всеж таки єго розвідки: „Галицько-руський нарід і галицько-руські народовцї“ („Правда 1874), „Робітницька плата і рух робітницький в Австрії (у „Сьвітї“), „Лїтературні стремлїня галицьких Русинів від 1772 р.“, розвідка розпочата в „Житю і Слові“ (1894—95), а відтак в перерібцї окремо видана п. з. „Історія панщини“ (доведена до 1846 р.) з прибраним іменем Івана Заневича і „Галицько-руське письменьство 1848—1865“ (з недокінченої рукописи напечатана в „Лїт. Н. Вістнику“, том 22—24), написана переважно на основі власних споминів і сучасних листів, мають ще й сегодня свою стійність.

Коли Терлецький трудив ся головно на лїтературно-історичній ниві, то Михайло Павлик звернув ся після белєтристичних починів до публїцистичної і полїтичної дїяльности. Спершу Павлик, для котрого полїтично-суспільні погляди Драгоманова мали значінє непохибних доґм, намагав ся ширити сї ідеї оповіданями, написаними в формі пережитих споминів п. з. „Юрко Куликів“, „Ребенщукова Тетяна“, „Пропащий чоловік“ і ин. Одначе в них наложено таких чорних красок, доведено траґічні настрої до такої пересади, посунено натуралїзм в зображуваню до такого степеня, що в сих оповіданях затратила ся мистецька правда і лїтературна стійність, а радикальна проповідь, яка з них проглядає так яскраво, не зможе причинити ся до поправи відносин між селяньством та інтелїґенцією. Прасові і полїтичні процеси та вязненя приневолили Павлика виїхати до Женеви, де спільно з Драгомановом тру-

див ся в редакції „Громади“. По повороті із Швайцарії в двотижневнику „Народ“ спільно із Франком присьвятив усі свої сили публїцистичній діяльности. Історії українського письменьства вельми прислужив ся Павлик перекладом творів Драгоманова п. з. „Розвідки про українську народну словесність“ виданих Н. Товариством ім. Шевченка (I—IV), зладженєм „Переписки М. Драгоманова з М. Павликом“ (в VI томах), виданої в Чернівцях і „Переписки з М. Бучинським“, виданої Н. Тов. ім. Шевченка у Львові. До історії просьвітного руху в наддністрянській Україні дав Павлик цінну розвідку „Про русько-українські народні читальні“.

Степан Ковалїв (1848—1920), селянський син, довголітний вельми заслужений управитель народної школи в Бориславі, відомий на полї письменьства під прибраним іменем Степана Пятки, виступив майже сучасно з Франком з оповіданями з бориславського житя, котрі можна вважати доповненєм Франкових образів з галицької Калїфорнії. В них зображає Ковалїв обставини нафтового промислу в Бориславі, що зароїв ся юрбою чужоземських визискувачів і дав їм мілїонові достатки, а в патріярхальні селянські відносини вніс нечувану деморалїзацію, обманьства й злочини та довів тамошних власників землї до жебрачої торби.

Ковалїв живописує селянське жите і бідоване яскравими красками (»Галицька Калїфорнія«, »Похрестник«, »Дезертир« і ин.) і визискуванє селян громадською старшиною (»Громадські промисловці«), але від тих сумних картин звертає ся також до дитячих спомнів і в »Завіщаню« та в ширше задуманій повісти »Сільські зьвіздарі« подає нам погідні, ясні і спокійні образи з дитячих лїт, написані з добрим розумінєм дитячої психіки. В сих оповіданях Ковалїв не витичує собі такої широкої задачі і не надає їм такого мистецького викінченя, як Франко, але зображає бориславські відносини з добрим знанєм місцевих условин та із справдішним реалїзмом і викликує вражінє правдивого живописаня. Окрім того заслужив ся він цінними розвідками з обсягу педаґоґічного письменьства.

Наталя Кобринська (1855—1920), внучка сьвященика Івана Озаркевича з Коломиї, що в 1848 р. уладжував там драматичні вистави, а донька сьвященика і посла Івана Озаркевича з Белелуї в Снятиньщині, пристала також до радикального напряму в письменьстві та станула на чолї

суспільного руху в наддністрянській і надпрутській Україні, що витичив собі мету еманципації українського жіноцтва і в тій цїли намагала ся згуртувати єго в заснованім у Станиславові „Товаристві руських женщин“ (1884 р.).

Під впливом европейських письменників-позитивістів і московської реалістичної літератури, а відтак Терлецького, Франка і Драгоманова, після першого оповідання (»Задля кусника хлїба« 1884 р., в котрім зобразила попівну Галю, що віддає ся за сїльського учителя) перейшла від романтично-сентиментального напряму до питань реального житя. У виданім (1887) заходами Н. Кобринської й Олени Пчілки (Ольги Косачевої) альманаху »Перший Вінок«, мимо суперечних поглядів редакторок, зєдинили ся письменниці [1]) всїх українських земель (крім закарпатської України).

Кобринська напечатала там оповідане »Пані Шуминська«, в котрім вивела попадю давних часів і давних поглядів з єї споминами про минуле та виявила справдїшні радикальні погляди, а в оповіданю »Ядзя і Катруся« зобразила житє женщини із середньої верстви суспільства (учительки, жінки і доньки сьвященика та селянки) у відносинах до двора. В змаганю до суспільної рівности уявляє собі одначе Кобринська »поступ якоюсь невгомонною, неперепертою, все руйнуючою силою, котра перше мусить все зруйнувати, поки що поставить«.

Коли приднїпрянські письменницї, як М. Вовчок, Ганна Барвінок у своїх писанях порушували загально-людські питаня ще в 60-их рр., то Кобринська намагала ся заснованєм »Товариства руських женщин«, своїми писанями і відчитами на жіночих зїздах, як вона висловила ся, »отрясти жіноцтво від впливу вже пережитих напрямів і завести єго на живий реальний шлях«. Одначе вона не поставила ясно і виразно так важного, особливо з оглядом на відносини наддністрянської України національного питаня, котре бажала неозначеним близше способом зєдинити з радикалізмом, а єство національности бачила тілько в українській мові.

В своїх писанях, котрим не достає мистецького викінченя, не могла визволити ся зпід переможного впливу польської мови, що відбив ся в складї, зворотах і висловах.

41. Змаганя до полагоди взаїмних відносин між рідними національними й европейськими суспільними струями.

Українські письменники 80-их рр. XIX ст. зустрінули ся в змаганях до розвитку і поступу українського народу

[1]) Окрім Н. Кобринської виступили тут: поетка Юлїя Шнайдер (Уляна Кравченко), Климентія Попович (Боярська), Олеся Бажанська

з двома основними питанями. З одного боку яскраві приклади винародовлюваня вказували на потребу обезпеки рідного, національного побуту, а з другого матеріяльний занепад широких верств вимагав у викликаній тими обставинами суспільній боротьбі основної перебудови суспільного ладу і праці для народу на основі придбань західноевропейських поступових думок. Проти письменників-народовців підношено докори, що вони переняли ся вузким, місцевим патріотизмом і націоналізмом, а не мають зрозуміня загально-европейських ідей суспільного ладу і поступу. В другій половині 70-их і в першій 80 их рр. під впливом Драгоманова і поступової частини российського суспільства, перенятого західно-европейськими радикальними думками, деякі визначні українські письменники звертають ся в літературі до суспільно-радикального напряму, инші навпаки намагають ся придбаня поступових суспільних европейських думок погодити із суспільно-національним напрямом.

Ольга Косачева, (ур. 1852 р. в Гадячі), відома загально під прибраним іменем Олени Пчілки, сестра М. Драгоманова, придержує ся в своїх писанях суспільно-національного напряму і розвиває в тім напрямі живу діяльність. Вихована, як взагалї дочки тодїшнього українського паньства у „взірцевім пансіонї“ в Києві, познайомила ся під впливом брата з поступовим рухом київського студентства і стала українською письменницею під впливом Михайла Старицького.

У Києві видала »Украинскій народный орнаментъ« (1876), »Переклади з Н. Гоголя« і побутовий жарт для театру Полтавки Милорадовичевої »Суджена не огуджена« та переклади віршів »Українським дітям«. Кермуючи ся поглядом, що українська письменність не є тільки простонародною, як дехто між Українцями думав, але що вона проявляє справжнїй лїтературний напрям, печатала свої писаня у всяких видавництвах наднїстрянської і надпрутської України і видавала в Києві часопись »Рідний Край«. В своїх писанях, навіяних щирою жіночою чутливостю, людяними поглядами і ясним сьвітоглядом та поетичним хистом, вказувала українському суспільству на се, що »без культури, без розуму, без сьвітла доброго братського почуваня і людської любови у всїх станах, без національного самопізнаня, поваги до себе й другого — нїчого не буде«.

(Озаркевичева), Ольга Левицька, Сидора Навроцька, Михайлина Рошкевичівна, Анна Павлик, Катерина Павлик (Довбенчукова) і Софія Окуневська, а з Придніпрянщини крім О. Пчілки і еї доньки Лесї Українки, Людмила Старицька, Ганна Барвінок і Днїпрова Чайка.

Сей національний напрям О. Пчілки і змагане до національного осьвідомленя українського суспільства проявляє ся найкрасше в поемі »Козачка Олена«. В ній вона живописує постать дівчини-патріотки Олени з часів гетьмана Дорошенка, як вона свому любому Василеви, хоч він одружив ся з иншою, принесла на прощанє, коли вибирав ся в похід, мережану хусточку, приготовану на весілє і віддала єму із словами: »Нехай здасть ся та хустиночка не на те, щоб гнить, а для слави козацької сідельце укрить!« та крім того сказала єму: »Не кляла я тебе за тую у кохані зраду, а клясти му, як зостанеш ся у війська позаду«. Коли Василь поляг, а перед тим вмерла єго жінка, лишивши синка-сиротятко, Олена заняла ся єго вихованєм.

І в инших творах, в оповіданях „За правдою“, „Товаришки“, „Сьвітло правди й любови“ Ол. Пчілка кладе основою питаня національности й космополітизму і зазначує, що національність не повинна обмежувати ся самою простонародностю, але обіймати всї обсяги народного житя та розвивати на народній основі нові придбаня.

Дівчина Надєжда йде »За правдою« і з глибокою вражливостю до всякої неправди »шукає правди«, до чого потрібне ясне розуміне тісного спорідненя з українським народом, чого не відчувала частина української осьвіченої молодежи. І тому Ол. Пчілка зображає в оповіданю »Товаришки« Українку Любу Калиновську з дрібного полтавського паньства, виховану в пансіонї, котрої навіть »Енеїда« і »Кобзар« не довели до ясного почутя національної сьвідомости. Тілько молодий студент Бучинський оповіданями про змаганя осьвіченої верстви в наддністрянській Українї зумів розбудити глибоку сьвідомість у Люби, котра стала лїкаркою на селї і несла пораду бідному народови. — Оповіданє »Сьвітло правди й любови« навіяне горячою любовю до низших верств, але й щирим національним патріотизмом.

Олена Пчілка здобула собі в українськім суспільстві сю велику заслугу, що ясно, виразно і рішучо поставила в своїй публїцистичній діяльности і в своїх творах національне питанє та єго значінє для самостійного культурного розвитку українського народу, а погляди про українську мову й лїтературу висловила в своїй автобіографії (в „Зорі“ 1888) і в передньому слові до „Перекладів Н. Гоголя“ (1881).

Указ з 1876 р. поставив перед очи українського суспільства всю грозу тих змагань і тоді стали ясними Шевченкові слова: „Я на сторожі коло їх поставлю слово“. Тоді зрозуміла українська інтелїґенція велику вагу і мови

і народности, а вартовим сих „народних сьвятощів“ являє ся невтомний борець у виданях наддністрянської і надпрутської України (в „Зорі“, в „Сьвіті“, в поновленій „Правді“ та в „Буковині“ і т. п.) Борис Грінченко (з прибраними іменами Іван Перекотиполе, Василь Чайченко, Вартовий). Правда, що указ не вспів убити українського духа і на Придніпряньщині, появляють ся богаті змістом та цінні збірники М. Старицького „Рада“ (1883, 1884), а довкола „Кіев. Старины“ (1882), видаваної спершу виключно московською мовою, стає ціла громада українських учених до діла. Щирим українським зерном Придніпрянці засівають наддністрянські і надпрутські ниви, а в першім ряді між тими невсипучими сівачами поруч старих шестидесятників стоїть яко справдішній вартовий: **Борис Грінченко** (1863—1910). Хоч він вийшов з дрібної панської змосковщеної семї в Харківщині, став під впливом „Кобзаря“ відразу українським народовцем і почав писати українською мовою. Він зрозумів вагу національної сьвідомости, але за розповсюджуванє її був приневолений залишити довершенє наук і перебивати ся в житю то канцелярською писаниною, то опісля народним учительованєм, поки не віддав усіх своїх сил українському письменьству в Києві, і передчасно закінчив не довговічне своє житє [1]) (1910 р.). Там розвинув він широко український прапор і поміж молодим поколінєм письменників 80-их рр. шириною своєї діяльности, богатством творів і ріжнородностю йшов він навзаводи з Кулїшем і Кониським та за їх приводом піддержував сьміливо і з великим завзятєм взаємини з наддністрянською і надпрутською Україною. Він усіх кличе „До праці“:

»Праця єдина з недолї нас вирве:
»Нумо до праці, брати!
Годї лякатись! На дїло сьвятеє
Сьміло ми будемо йти«.

Всі єго поетичні твори навіяні горячою любовою рідного краю і народу. В „Пісні“ взиває Грінченко:

»Гей братя, із-нову
За Русь-Україну

[1]) Умер в Оспедалето, в Італїї, куди виїхав лічити ся, а похоронений у Києві.

Свій стяг підіймайте!
Терпіть до загину.«

І се не були пусті слова й оклики. Він усею своєю невтомною діяльностю, та своїми ріжнородними писанями зложив доказ незвичайної посьвяти і зрозуміня праці для народу. Єго „Хлібороб“ се справдішній, вірний образ українського народу, та й самого поета; але хоч був сьвідомий того, що може не доведеть ся єму користуватись своєю невтомною роботою, то від разу бачить він у тім, що:

»Мої діти зберуть урожай...
Усьому наступає свій край;
Він прийшов і мені: в домовину
Я іду і на віки спочину. —
Моїж діти зберуть урожай!«

Перенятий до глибини душі горячими почуванями національними, любовю України, не забуває Грінченко прибитих злиднями і тяжкими суспільними обставинами вбогих братів-селян.

Як Олена Пчілка, так і Грінченко вважає своєю повинностю берегти й розвивати свою національність, але й користувати ся добутками поступових европейських змагань. Для того на головній ниві своєї діяльности, в оповіданях і повістях, виводить побутові картини з народного житя і зачіпає національні і суспільні питаня, розглядає відносини націоналізму до соціялізму.

В дрібних оповіданях, особливо з дитячого житя, дає нам автор (н. пр. в »Олесі«) на основі леґенди про напад Татар тип українського патріотизму і саможертви за рідний край, хоч не конче можливий у реальній дійсности, або (в »Сестриці Галі«) з романтичною закраскою зображений тип родинної любови. В оповіданях »Зустріч« і »Байда« доторкує ся Грінченко національного питаня, виводить розмови про українство і зображає переміни українських демократів у матеріялїстів та відступників національної ідеї під впливом західно-европейських радикальних і матеріялїстичних думок. Побіч сих оповідань відносять ся до національного питаня дві великі повісти Грінченка »Соняшний промінь«, котрої провідною думкою є національно-просьвітні змаганя Українців і »На розпутті«, в котрій автор, придержуючись реального напряму, намагав ся перевести думку, що ідею націоналїзму можна погодити з ширшою ідеєю людскости. Переміна ідеалїзму і реалїзму серед молодежи в тодішній Росії в матеріялїзм або байдужність для української справи в старших лїтах, се проява доволї часта, бо менше культурний орґанїзм не в силї видер-

жати довго якунебудь культурну думку. За ідеальні змаганя брала ся там молодіж звичайно вельми крайно або абстрактично, не звертаючи бачности на практичні обставини і потреби житя, а коли перші проби сих змагань не повели ся, опускала руки, ставала байдужною і тратила віру навіть у саму ідею, або попадала в російські революцийні орґанізації. Сі прояви відбили ся своїм впливом і на українськім суспільстві, серед котрого зустрічаємо також і неясне, невиразне, непрактичне, і часто романтичне поставлене українського національного питаня. Задля того являють ся в повістях Грінченка такі постати як Марко Кравченко (в »Сонячнім Промині«), що деклямує патріотичні фрази, або такі неприродні постати, як медик Денис Гайденко (»На Розпутті), що літом стає мужиком і ходить за плугом, а зимою є учителем у сільській школі, лікарем, аптикарем і т. п.

Грінченко писав також драми і комедії, котрими бажав осьвідомлювати в національнім напрямі українське суспільство. Одначе ідейність сих творів виходить на шкоду мистецькій правді і реалізмови. В драмі »Ясні зорі« дає поет історичний образ з XVII ст., в комедії »Нахмарило« виводить постать щирого народовця-учителя, драма »За батька« представляє кроваву пімсту з доби перед Хмельниччиною, в драмі »Серед бурі« відносить ся він до часів Руїни, а в драмі »Арсен Яворенко« виводить постать провідника нових ідей. При всїх недостачах роблять драми Грінченка своїм поучним живлом сильне вражінє на широкі верстви і надають ся особливо до народних театрів.

Окрім белетристичних творів видавав Грінченко чимало книжечок для дітий і для всенародної просьвіти, педаґоґічних, критичних, історично-літературних, язикових, етноґрафічних і т. п. розвідок та збірників з українознавства. Перекладав також твори Шілєра, Ґете, Гайне, Ібзена, і видав 4-томовий Словар української мови.

Літературне становище Грінченка. Твори Грінченка збогатили найновійше українське письменьство, а немала заслуга єго і в тім, що популярними українськими книжечками причинив ся до розповсюдненя просьвіти в широких верствах українського суспільства на Придніпряньщині, в чім вельми пособляла тим змаганям єго дружина під прибраним іменем **Марії Загірної**, а повісти єго причинили ся до поясненя і поглубленя національної ідеї серед української інтеліґенції. Многосторонною діяльностю і літературною та науковою працею здобув собі Грінченко місце в перших рядах поміж українськими письменниками. Окрім того в самім труднім часі визначив ся він яко громадський діяч невсипучою роботою, стояв яко „Вартовий“ (прибране імя єго в „Листах з наддніпрянської України“, в „Бу-

ковині“) на шляху діяльної любови рідного краю, кликав до праці для рідного народу і виявляв непохитну вдачу, велику силу духа та сильну віру в себе й своє діло в глибокім почутю повинности праці для свого народу.

Трохим Зінківський (1861—1891), з селянської родини, приятель Бориса Грінченка, станув відразу на становищі сьвідомого українства, дарма що по скінченю військово-правничої Академії якийсь час служив у війську. В своїх писанях („Молода Україна, її становище й шлях“, „Національне питанє в Росії“, „Шевченко в сьвітлі європейської критики“ й ин., підписуваних прибраним менем **Зьвідочота** або **Певного**, постановив він рішучо і виразно нові задачі сьвідомого українського громадяньства замість неясного етноґрафічно-культурного українофільства. „Вповаючи на великі духовні сили нашого народу, закінчив він свою розвідку про Шевченка, нам дітям сього народу тим менш треба руки покладати й спати. Українська інтеліґенція — се її неспокутуємий гріх і злочиньство — завсїгди була дбателька задля „отечества чужого“, завсїгди зрікалась своєї батьківщини. Через те й не можемо бути путящими людьми. Щоби бути дітьми гідними памяти батька Тараса, нам треба пильно і богацько працювати попереду над самим собою, щоби відшукати загублені моральні звязки наші з нашим народом, — випрацюємо їх, — тоді знатимемо, що нам робити й кудою йти“.

В »Малюнках справжнього житя«, Зінківський доторкнув ся житя бідолашного салдата, а в »Моншер-козаче« з гумором живописав реальними красками військову потать офіцира. Алеґоричне різдвяне оповідане »Кудою йти«, написане з теплим релїґійним чутєм і глибокою любовю батьківщини, мистецьким хистом, чудовою милозвучною мовою. Молодий римський леґіонар, Ґерманець з часів Авґуста, пізнав на видні в Колізеї в ґлядіяторах синів вільної Ґерманії і дійшов до почутя своєї національної сьвідомости. — Передчасна смерть не дала єго талантови дійти до повного процвиту.

Іван Манжура (1851—1893), вельми заслужений етноґраф, добув собі, поетичними творами признанє такого знавця українського письменьства, як проф. Потебня. Сьпівець „степу широколаного“ живописував він єго „красу розкішну“, як у нім зімовники ховались від Ординців, чумаки від-

почивали і славне сїчове братство ледачому султанови заспати не давало“.

Нащадок убогої ремісничої семї з Харківщини, Манжура поселив ся на селї в Катеринославщинї, щоби своїм ветеринарським знанєм йти в підмогу народови, з котрим зійшов ся близко і жив з ним одним житєм. Зійшовши за рано із сьвіта, полишив він небогату поетичну спадщину, що визначає ся мистецькою обрібкою, гарною мовою, знанєм народного духа і побуту та людяним поглядом.

Дмитро Маркович (ур. 1848 в Полтаві), се другий живописець степової України й її побуту, котрому судова служба дала нагоду до помічуваня народного бідованя, що вкупі з духовою темнотою налягло важким тягарем на селяньстві і послужило основою до єго сумовитих оповідань. Се образи народного лиха, живописані яскравими красками, а їх основою визиск народних сил, здирства глитаїв, знущаня над убогими людьми волосних урядників і їх обманьства в спілцї з глитаями. Крім того причиною бідованя буває „голод у селї — страшне слово!“.

Коли Степан, одинока надія вдови Ганни, не приніс гроший, зароблених у наймах, бо господар відправив єго з нічим, веде вона за порадою сусїдки свою 12-лїтну донечку у найми на сусїдний хутір, але утомлена дївчина в степу захоплена хуртовиною замерзла, поки мати покликала людий із села на поміч (»У найми«).

Подібна траґедія лучила ся (в оповіданю »Шматок«) голодному й перемерзлому підпаскчеви-пастухови, що відбив ся від чабанів овечої отари, так що вранцї найшли єго задубілим. У звязку з убожеством і тяжкою працею виникає нове народне лихо — піяньство, коли з тим лучить ся обманьство шинкаря. Панас Музика (в оповіданю »Невдалиця«) хоче поданєм осьвіти синови видобути ся з того лиха. Але й у тім невеселім житю бажає він стерти сльозину на віях своєї любої жінки Горпини, купуючи їй хустку за свою улюблену скрипку, одиноку втіху, в души музика-мистець. Се постать вельми симпатична, неспосібна до пімсти навіть на своїх ворогах, що довели єго до злиднів, в бідї ратує Хайку від наглої смерти в почуваню любови ближнього.

В оповіданю »Бразилїяни« зображає злиднї, що женуть селянина з рідної хати в найми, на заробітки або й на переселене в сьвіт за очи до Бразилїї.

Все те надає оповіданям Марковича сумне знамя і тілько денеде проявляють ся у покривджених і знеможених людий красші почуваня, що наче ясні зорі розсипані на темному небі сяють лагідним сьвітлом, і своєю красою до-

водять до справдішнього геройства та становлять окрасу єго писань, націхованих реалізмом, головною їх прикметою, доведеною до високого розвитку. Огріті глибиною чутя і справдішньою любовю, сї образи з буденного житя роблять своєю драматичностю незвичайне вражінє і до глибини зворушують душу читача. Переняті не зневірою, а радше тихим смутком, подекуди іскоркою гумору, сї оповіданя зображають нові явища селянського житя, яких ще не доторкувало ся наше письменьство і своїм реалізмом, правдивостю живописаня, щирою любовю людини і докладним знанєм житя становлять цінне придбанє та запевняють почесне місце в літературі єго писаням, печатаним і в галицьких видавництвах, та й єго збірці п. з. „По селах та хуторах“ (Київ 1908).

Сучасно із згаданими в горі белєтристами здобув собі великі заслуги в історії українського письменьства **Михайло Комар** (1844—1913), нотар в Одесї, не тілько цінними популярними розвідками, але головно бібліоґрафічними покажчиками, замітками й оглядами в ріжних виданях, іменно про І. Котляревського, Шевченка й ин. Крім того видав він „Бібліоґрафічний покажчик нової української літератури“ (1883), „Українська драматурґія (1906) і „Словарь російсько-український“ (4 томи).

На иншій ниві лишив по собі вельми цінні праці **Петро Ніщинський** (1832—1896), син дяка з Київщини, що й сам був якийсь час дяком при церкві в Атенах. Там скінчив університет, здобув добре знанє грецької мови, учителював опісля по ґімназіях на Придніпряньщинї та поклав великі заслуги взірцевими перекладами Гомерової Одисеї й Ілїяди (під прибраним іменем Петра Байди) й Софоклевої Антиґони. Богато самостійних єго творів остало в рукописи. Ніщинський здобув собі також яко мистець-музик славу й на сїм полі між иншими вельми популярною музичною інтермедією „Вечерниці“. Своїми перекладами зложив він поруч инших певний доказ, що українська мова й література спосібна вийти поза межі „домашнього обиходу“ і станути поруч літератур культурних народів. — Для прикладу наводимо тут з „Антиґони“ — Хор:

»...Розумнїйший між тварами Бога
І вдатний до всего й на все чоловік:

Та ба! він сегодня спішить, кілько мога,
До чести, а завтра в багні ввесь поник!...
Сегодня він віри і царства пильнує,
І мудрі закони на них видає;
А завтра, нікчемний, геть все поруйнує,
Збагнить, занехаїть, потопче, побє!
Но злого такого, як боги, так люде
Цурають ся завше, і гине він сам;
Такому не має, не було й не буде
Добра ніякого ні тут, ані там!«

42. Оживлене письменського руху в наддністрянській і придніпрянській Україні у 80-их рр.

Указ з 1876 р. не тілько не вспів згнобити українського духа і слова, але навпаки додав деяким придніпрянським письменникам ще більше бадьорости і завзятя до письменської праці. Знаменним доказом сего стає така подія, що Борис Грінченко задля заборони печатаня українських книжок для шкільних потреб споруджені ним учебники переписував печатними буквами, щоби ученикам подавати осьвіту в рідній мові. Засуджене на мовчаливість українське слово на Придніпряньщині найшло собі захист і пристановище у наддністрянській Україні і наслідком того у 80-их рр. зміцнили ся і поглибили взаємини з Придніпряньщиною, поширили загально-український літературний рух, в котрім наддністрянська Україна висунула ся знов на передове місце. Тут поруч придніпрянських письменників, котрих твори являють ся у галицьких і буковинських виданях, виступають нові письменники, що осьвітлюють народний побут та відносини й положенє широких верств суспільних та намагають ся реальний напрям погодити з просьвітно-національними ідеалами.

Осип Маковей (ур. 1867 в Яворові) з міщанської семі, директор учит. семинарії в Заліщиках, окрім поезій (вперше напечатаних 1885 р.) написав чимало оповідань, новель і повістий.

Він живописував не тілько селянське житє, але звернув ся головно до міщанського житя і в оповіданю »Клопоти Савчихи« зобразив змаганя міщанських верств до висшої осьвіти (щоби Михась Савчихи скінчив якусь школу та не оставав при батьківськім ремеслі); дав вірний образ вояцького житя в »Офермі«, (назва неповоротливого вояка); в оповіданю »Весняні бурі«

подав картину внутрішньої боротьби ґімназіяста під впливом західно-европейських соціяльно-демократичних струй, мимо котрих він таки позбуває ся зневіри і сумнївів що до правдивої релїґійної науки; в повісти більших розмірів »Залїсє« подає образи вічних матеріяльних клопотів і журби за необезпечену родину українського духовеньства в Наднїстряньщинї, а в »Ярошенку« дає нам історичну повість з часів Хотинської війни з величною постатю Конашевича-Сагайдачного.

Хоч Маковей доторкує ся нераз також болючих сторін суспільного і народного житя, не пробиває ся у него ніде безнадійність і зневіра, але цікавим, живим, погідним і легким способом оповіданя, головно в невеликих побутових образках, уміє реально вивести сьвітлі і темні обставини нашого народного житя, а многі єго мистецькі картини написані із справдішним, щирим гумором („Наші знакомі“) [1]. — Окрім того й естетично-критичними розвідками з обсягу історії українського письменьства збогатив Маковей нашу літературно-наукову ниву, а між ними видав обємисту, вельми цінну й основну „Житєпись Ос. Ю. Федьковича“ (1911), в котрій на основі єго творів і переписки осьвітлив величну, а доси так мало зрозумілу для суспільства постать одного з найбільших наших поетів.

Тимотей Бордуляк (ур. 1863) з селянської семї в Брідщинї, сьвященик у Тернопільщинї, веде нас подібно у своїх звичайним ладом написаних оповіданях між селян з їх радощами і важкою працею та нуждою, котру він сам глибоко відчуває, виявляє і сьвітлі сторони навіть найбільш ледачих людий, що по довгих лїтах доходять до отями.

З погідним гумором живописує Бордуляк, мимо злиденного житя селян, їх побут, вдоволене бідних дітий, що довгий час »не виділи ложки молока« (в оповіданю »Дай Боже здоровля корові«), радість малої робітниці Паранї, що могла із старшими жати в полї (в оповіданю »Перший раз«), або виводить сумний і яскравий образ (в оповіданю »Бідний жидок Ратиця«), викликаний щирим і теплим для него спочуванем задля єго страшного бідованя. Звертаючись також до оброблюваних Франком бразилїйських тем (»Ось куди ми підемо небого«, »Бузьки«, »Іван Бразилієць«), подає сумний образ бразилїйського нещастя і знищеня надій на кращу будучину і щасливійше житє на далекій чужинї. В оповіданях являє ся Бордуляк реалїстом

---

[1]) Щирим гумором і легкою іронією визначають ся також сатиричні поеми „Подорож до Києва“ і „Ревун“.

з тихою, спокійною і зрівноваженою поетичною вдачею, що відбила ся ясним і спокійним живописанєм у его творах.

Богдан Лепкий (ур. 1872 р.), син сьвященика-поета з Бережаньщини, відомого під прибраним іменем Марко Мурава, ґімназ. професор, збогатив письменську ниву вельми ніжними, переважно ліричними поезіями й оповіданями, повитими сумом й тугою, як тужлива пісня подільська. Він мав доволї нагоди придивити ся зблизка селянському житю і горю, спричиненому звичайно безпросьвітностю.

Він живописує у своїх творах якраз умову темноту селян, їх забобонність і неохоту до просьвіти, до читальнї і часописи, до нових поглядів (»В глухім кутї«), проти чого виступають у нерівній боротьбі розумні одиницї, котрих порад і щирих поривів загал не розуміє (»Іван Медвідь«). Основою своїх оповідань кладе він звичайно народно-господарське положенє селян, ріжницї між нуждарями і богатирями, або невідрадні відносини нещасного подружа („Кара«), гірке бідоване з нелюбим чоловіком (»Настя«) і жаль над сирітською долею (»Мати«). Але сими сумними оповіданями, призначеними головно до популярних видань, намагав ся автор неперечно вплинути на поправу тих невідрадних відносин, зображених ним з великою ніжностю і спочуванєм для того горя наших селян. Житє самого поета не без горя і важкої боротьби, витиснуло таке сумне пятно на его творах: одначе в них деколи також, як сонячний промінь зза хмари, блисне щирий гумор (як в »Оповіданю дяка«), що думав держати ся панських звичаїв і справив собі сурдут, але після сьмішної пригоди вернув до селянської свити, або в оповіданю »На послуханє до Відня«, навіянім сьміхом і горем, в котрім легковірний мужик, в надії найти поміч у своїй бідї, став жертвою проворного обманця.

Андрій Чайковський (ур. 1857) з семї т. зв. „ходачкової шляхти" в Самбірщинї, адвокат в Коломиї, осьвітлює вельми правдиво і нераз з гумором житєві відносини сеї верстви суспільства, (хоч перед ним і Франко та Ковалїв в оповіданях, а Григорій Цеглинський в комедії живописували образи з житя сеї суспільної верстви), котра намагає ся виріжнити пихою і бундючностю від селян.

В »Олюнцї« бачимо сумну долю сироти-дївчини, що із значною спадщиною по родичах попала в опіку ненаситної ходачкової шляхти, жадібної землї. »В чужім гнїздї« бажав Чайковський виказати шкідний вплив двора (чужого гнїзда) на шляхотську дитину, випещену в дворі, що опісля була приневолена вертати у відносини сільської »ходачкової шляхти«. В »Образї гонору« живописує автор причини зубоженя селян, до чого доводить їх привичка до правованя і визиск покутних писарів та лихварів,

а в оповіданю »Бразилійський рай« намагає ся подати осторогу селянам перед переселюванем і сумними єго звичайно наслідками. В прегарнім оповіданю »З ласки родини« умів Чайковський, відмінно від »Перехрестних стежок« Франка (де бачимо тілько одні майже наміри), подати образ діяльности додатної, витревалої, з повним пожертвованем для гарної цїли і то поперед усего в найблизшім крузї діланя головної особи, до якого чоловік є призваний і обовязаний (як у Шевченковій »Наймичцї«). Крім того писав оповіданя історичні для молодежи й народу [1]). — З воєнного походу на Босну, котрого був учасником, подає Чайковський »Спомини з перед 10 літ« і живописує живо і правдиво з почуванями глибокого траґізму сумні враженя братовбійчої війни з тамошним словянським племенем. Ся війна дала тему так похожу на події великої сьвітової війни до гарної поеми єго ровесникови **Володимирови Маслякови** (ур. 1858 р.) ґімназ. професорови у Львові, п. з. »Вдовиченко". Іде він на поклик у похід.

»Бо у Боснї над рікою
Став брат брата воювати,
По одному ріки боцї
Стали дїти слави й волї,
А по другім стало військо
Щирoруське, мов соколи.
У сїм війську син вдовицї
Тулив щиру слезу в оцї...
Голос правди в серцю кличе:
— »Не бий брата по тім боцї!«

Колиж почав ся бій кривавий, вдовиченко:

»Згадав матїр раз послїдний
Згадав руську верховину,
Село еще згадав рідне..
Похрестившись, баґнечайку
Застромив в широкі груди.»

І в смертельних болях кликав:

»Ненько! Менче гріху буде
За кров власну свого серця,
Чим за кровцю Славянина:
Чим за рани сина волї,
За смерть мого побратима!«

Після довгої мовчанки Масляк, котрий виявив уже в перших творах поетичний талант, відозвав ся недавно і на події сучасної сьвітової війни новою збіркою поетичних творів, між котрими зобразив також смерть „сокола одинокого, що поляг у бою кервавім („Там у балцї при дорозї").

Григорій Цеглинський (прибр. імя Григорій Григорієвич) (1853—1916), б. директор української ґімназії в Перемишлї,

---

[1]) Тепер звернув ся А. Чайковський на ниву історичного повістярства.

про котрого найвидатнійшу комедію згадано в горі, оживив своїми комедіями народний театр.

Комедія »На добродійні цілп«, похожа радше на сатиру, мала метою критику сьвітогляду тодішньої великоміської інтеліґенції і невідповідного напряму єї образованя. Комічна картина »Тато на заручинах« зображає, як сватанє богатого міщанського сина Осипа Простогуба з донькою обдовженого підпанка не дійшло до путя через простий мужицький кожух Осипового батька і таким способом міщанська родина не попала в нещасте й деморалїзацію. Комедією »Соколики« намагав ся автор відвернути пристаркуватих соколиків від нерозумного безженного житя, а в комедії „Лихий день« подав вірний і живий образ виборчої аґітації по наших містах. Взагалї Цеглинський і в инших драматичних творах, (»Торговля жемчугами«, »Арґонавти« й ин.) звичайні обставини житеві уміє зобразити реально і зробити їх займавими, а живе дійство осіб і вірна їх характеристика додавали стійности єго творам, хоч декуди не міг устеречи ся нахилу до пересади в сьміхотворнім напрямі.

Поколїнє письменників 80-их рр. засіяло особливо поетичну ниву гарними цьвітами, а деякі своєю творчостю заняли визначні місця в історії українського письменьства, яко представники ріжних родів української поезії. Окрім згаданих уже в горі поетів виступає **Василь Щурат** (ур. 1871 р.), ґімназ. професор у Львові, з дрібними поетичними творами, розсіяними в ріжних видавництвах, що опісля появили ся в обновленім виді в збірнику п. з. „Вибір пісень“. Сей дійсний вибір з лїричної творчости дає нам образ єго поетичного таланту. В тих піснях виявляє поет почуваня свого серця і краси природи, навіяної милими пахощами. Нема в них яскравої пристрасти, глибокого зворушеня, тілько ніжне тремтїнє зливає ся в найкрасшу гармонію мельодийних звуків, які несуть ся понад печалями сего житя. Ніжними почуванями для природи навіяні всї ті пісні, в них відсьвічує ся „майський день“, „весняний промінь сонця“, „блискавка темної ночи“, „вечірний час“, „рожевий сьвіт на небі“, всюди чути подих запаху цьвітів, „піль Поділя“, куди лине серце і дума поета:

»Моє серце не тут, моя дума не тут!
Вони ген на Поділї, над Збручем:
Дума лине орлом, серце рветь ся притьмом,
На лани сном сповиті могучим.
Доки щастє твоє, рідний краю, є сном,

Моє серце і дума над Збручем.
Ген подільські лани, плодотворні лани,
Джерело мого смутку і суму!
Йдуть за море по хліб ваші рідні сини,
Яж до вас мою скорбну шлю думу,
Там блукає вона і шукає тих сліз,
Що заблисли на божім коверци,
Що зростили стежки всі й кождіський покіс
І труїть мов отрутою серце«. (»Луна з Поділя«).

Окремий відділ сих пісень у збірничку творять пісні п. з. „На арфі пророків" і „Евангельські мотиви", що впроваджують нас на ниву релігійної поезії (В. Щурат видав також Молитовник у віршованій формі, гарну леґенду п. з. „Зарваниця" й ин.), а в „Історичних піснях" подав поетичні картини з нашої минувшини. Всі ті пісні визначають ся старанною обрібкою, гарною, ядерною, милозвучною мовою і пливуть „подібно до лісового криничного жерельця, що сріблистою стяжкою веть ся поміж стрункими буками й задумливими дубами та тихо розмовляє з синіми незабудьками й дзвінками".

В. Щурат станув також поруч инших українських поетів, що присвоїли нашому письменьству чимало найчільнійших творів всесьвітної поезії, і подав гарні переклади з німецької мови („Тангайзер"), приладив переклад „Нібелюнґів", з французької мови переложив „Пісні про Роля́нда", „Горацієві оди" і багато инших европейських творів [1]), а також видав взірцевий переклад „Слова о полку Ігоревім" на основі критично справленого тексту. — Окрім того збогатив наше письменьство вельми цінними „Літературними начерками", а в „Записках Наук. Товариства ім. Шевченка" і в окремих виданях подав між иншими цілу низку розвідок до поясненя літературної творчости Шевченка і нашого культурного житя.

Павло Грабовський (прибр. імя Граб, 1864—1902) записаний кровавими буквами в українській мартирольоґії. За горячу любов України, посуджуваний о приналежність до народного сторонництва, а відтак о написанє в 1889 р. про-

---

[1]) Поезія XIX в. Ч. І. 1903 містить переклади з французької, румунської й італійської мови.

тесту проти росийського правительства, засуджений на втрату горожанських прав, засланий на Сибір у якутські тундри, загиб там мученичою смертю. Більш десяти літ страшне засланє неначе молотом виковувало єго поетичний талант і викликало трогаючі, глибоко сумовиті звуки, що гомонять важким риданєм у піснях і думах. В небогатій спадщині поетичній (в двох збірниках п. з. Пролїсок" 1894 і „З півночи" 1896, всього около двох сотень творів) осьпівує не тілько своє бідолашне житє, свої думки й почуваня, але й горячу любов рідного краю і народу, якою з далекої, непривітної чужини палало єго серце. Одначе ся любов з рівною силою виявляє ся в єго творах і до всїх взагалї поневолених і гноблених яко виплив того важкого стражданя душевного, яке переживав він до останних хвиль мученичого житя. Всї єго піснї — се „цїла трагедія невольника, що рветь ся до житя і роботи, паде і піднимає ся, других накликує до працї для людий і сам на собі показує наслїдки самоти на чужинї та в неволї, що переходить цїлу скалю почувань: від найвисшого одушевленя аж до крайного песимізму". Одначе й серед найтяжшої зневіри не затрачує поет рівноваги, хоч які переживав страждання, не погнув ся він і не зійшов на манівцї, бо вірив у побіду правди:

Хай темнїють видноколи,
Хай страшнійш гримлять громи́, —
Не зверну я в бік нїколи,
Не піддам ся силї тьми.
Збережу я віру сьвітлу,
Не зречусь надій сьвятих,
Не хилити мусь по вітру
Раз до сих, а раз до тих.
Знаю, згине все погане,
Не подужа зло добра́;
Рід людський за правду встане,
Хоч неправдї й потура«.

Хоч тюремні думки Грабовського „З півночи" визначають ся великою силою поетичною, то проте й особисті вірші дишуть справдїшньою поезією, навіяні глибоким чутєм та й що до форми вони справдї мистецькі. В молодечих лїтах попав поет на засланє і там помер, не бачивши вже України, а проте мова єго творів чиста й милозвучна, як се найкрасше пізнати по перекладах („З чужого

поля" 1895, „Доля" 1897) з чужих европейських поетів, так що єго можна поставити поруч В. Щурата й инших в горі згаданих головних перекладчиків, котрі виказали здібність української мови до найвисшого розвитку. В Грабовськім втратило передчасно наше письменьство визначного і талановитого поета-громадянина.

Володимир Самійленко (ур. 1864 в Сорочинцях в Полтавщині) довів поміж поетами 80-их рр. до найвисшого мистецтва в своїх творах, підписуваних звичайно прибраним іменем **Сивенький**. Вже підчас побуту в київськім університеті, де головно займав ся клясичними і західно-европейськими мовами, високо цінили єго визначний поетичний талант. Проживши якийсь час на ріжних становищах, опинив ся він співробітником українських видавництв, де в печатаних там творах виступив від разу готовий, вироблений єго талант і де виявили ся головні прикмети єго душі: поважна задумчивість у справдїшних перлинах лїричних творів і в сатирах заправлених влучним та щирим українським гумором, що неначе усьміхає ся крізь сльози. Всї єго поезії неначе виточені, написані чудовою, дзвінкою мовою, викінчені в усіх подробицях, як найгарнійша українська мережка, а з кождого твору пливе сьвіжа нова думка з глибини наболїлої народним горем щирої української душі. Своєю поважною і не їдкою сатирою заполонив він серця українського суспільства і виявив глибоке знанє душі Українця і російського чиновництва. Бистрим зором зумів він не тілько підглянути недомаганя нашого народного житя і зіпсутє чиновництва, але й легкою іронією і невимушеним гумором вжалив там, де було треба, так що єго сатиричні твори викликують усьміх на устах, а в серці розбуджують глибокий біль і поважну задуму.

Єго українська патріотична дума »На печи« патріота, що »пролежав цїлий вік на печи«, »Горе поета«, що єго »поему в лойову вгорнули сьвічку«, сатира »Патріота Іван«, котрий »тілько що роззявить рота, про народ уже почав« й »працю він шанує дуже« й »сам колись пристане до роботи — в гаманець«, »Патріотична праця«, що кінчала ся балаканем й обіцянками, »Возсоединенний Ґалїчанін — »слуга всерусской ідеї« здобули єму широку славу серед українського громадяньства.

З ніжною іронією і влучним сарказмом живописує Самійленко постать патріота, що на таємних думках обмежує народню

роботу, і з таким щирим гумором картає трусливість запічних патріотів, пятнує всяке пустомельство там, де треба було дійсної і невсипучої роботи для добра рідного краю і народу.

Самійленко підглянув також сю велику хибу многих патріотів, що забираючись до „патріотичної праці", вміють широко розправляти про неї високопарними словами і марнують дорогий час на таких розправах та кінчать діло на пустих розмовах і заспокоюють себе:

»Та нічого не журімось,
Що від нас не має діла:
То дарма, аби прихильність
В серці нашому сиділа«.

(»Патріотична праця«.)

Але з глибини душі поета, котрий з таким невимушеним гумором і сарказмом пятнував недомаганя нашого громадяньства, добувають ся горячі почуваня для долї України і пливуть у єго ліричних піснях струями справдішньої і високої поезії, — се справдішні дорогі перлини, а між ними найдорожша перла, що крізь сьміх у него являє ся, се:

...сльоза сьвятая,
За нещасний люд пролита«.

(»Найдорожша перлина«)

„У сумний час", єго „душа зболіла" звертає ся до любої постати Христа розпятого, перед котрим народ із реготом гукає:

»І знов я згадую тебе, Вкраїно-Мати,
Твою біду, твій вид сумний;
Округ хреста твого, мій краю розіпятий,
Я чую регіт навісний...«

(»У сумний час«.)

Але сей регіт не порушує поета до сліз. „Вже годі плакати!" кличе він і з завзятєм додає:

»Так сьмійте ся тепер! Але вже близко днї,
Що оживе наш люд забутий,
І ті, що слухають од нас самі пісні,
Почують голос ще нечутий.
І правди сьвіт ясний, якого не було,
Здивована земля побачить,
І сьвітом тим новим гнобителям за зло
Народ великий наш оддячить».

(Так сьмійте ся!)

Окрім справдішних перлин самостійної ліричної і сатиричної поезії, Самійленко до невеликої скарбони [1]) своєї поетичної творчости додав гарні пересьпіви й переклади з европейських поетів (між тими початок перекладу Дантової „Божественної Комедії“ й „Ілїяди“ Гомера).

Ляриса Косачівна Квітка (1872—1913), донька Ольги Косачевої (О. Пчілки), відома під прибраним іменем **Лесї України**, в ліричній поезії українській останних десятиліть підняла ся до найвисшого настрою. Єї лірика щира і глибока, навіяна рішучостю й жаром і таким голосним страшним стоном зболілої душі, якого не було чутно на Україні з часів кирґізських пісень Тарасових. Вже молоденькою дівчинкою починає поетичну діяльність ся незвичайно чутливої ліричної вдачі письменниця, і все житє своє перенята патріотичним чутєм, яке виявило ся любовою сучасного і споминами минулого. Сим глибоким чутєм було переняте і житє і творчість Лесї Українки — все те віддала вона „Рідному храмови“. Одначе сей патріотизм поетки не був романтизмом, виплеканим і натхненим ділами колишнїх лицарів, але патріотизмом глибоких переживань людського духа.

Основа єї творів звязана з українським житєм, здавалоб ся, тілько мовою, одначе в дійсности в єї творах відбили ся всї прояви українського громадського житя, всї почуваня, що хвилювали душу українського народу. В сих творах, в котрих відзиває ся струна громадського житя, звенить вона боєвим покликом за волю і людські права, за найвисші громадські і вселюдські ідеали, за свободу, рівність і братерство всїх людий і виявляє неподужану силу й великі надії на красші часи. Вона розганяє думи і хмари осінні, бо „теперя весна золота“:

«Так я буду крізь сльози сьміятись,
Серед лиха сьпівати піснї.
Без надії таки сподіватись,
Буду жити! Геть, думи сумні!«
(»Contra spem spero«)

Але в творах, в котрих проявляють ся єї особисті почуваня, переважає сум і туга, невимовне якесь горе, навіяне

---

[1]) З поезій Володимира Самійленка. Ч. I. Кіевъ 1890. „Українї“ збірник поезій 1885—1906, Львів 1906.

очивидно під впливом єї терпіня задля хирного здоровля, що вже змалку підкосило єї бідолашне житє.

В початкових творах[1]) подає Леся Українка наївним ладом „Дитячі“ помічуваня: „Літо краснеє минуло“, „Мамо, іде вже зима“, „Тіш ся, дитино“, але й тут блиснув уже єї справдішній талант ясним сяєвом, а в дальших творах, як „Подорож до моря“, бачимо вже прояви сильного, самостійного таланту й мистецтва. В сім творі придивляє ся поетка дійсному житю, реальним відносинам людського суспільства, в котрих виявляє ся людське горе, і змаганя до свободи й рівности. Тут блиснув талант письменниці в цілій красї і сей твір є справдішним жемчугом єї творчости.

»Прощай, Волинь! прощай, рідний куточок!
Мене від тебе доленька жене,
Немов од дерева одірваний листок...
І мчить залізний велитень мене«.

Минаючи Україну й Поділє, прощаєсь поетка:

»Красо України, Подоля!
Розкинулась мило, недбало!
Здає ся, що з роду недоля,
Що горе тебе не знавало!«

Доїздить відтак до великого, душного міста, а

»Серце прагне буять на просторі!
Бачу здалека — хвиля іскриста
Грає вільно по синьому морі« — і ось
»...вже сонечко яснеє та стало на межі.
Осьвітило Акерманські турецькії вежі.«

Після побуту над морем конець подорожі насуває їй спомини:

»І в рідному краю
Нераз спогадаю
Часини сї любі та милі!

Прощай, синє море,
Безкрає, просторе
Ви гордії, вольнії хвилї!«

Леся Українка доторкує ся не тільки сучасної дійсности, питань правди і краси, але звертає ся у своїй творчости і до українського історичного житя або сягає в глибину давної старовини, глядаючи там захисту від сумної дій-

---

[1]) „На крилах пісень“ Твори Лесї Українки, Львів 1893., „Відгуки, поезії Л. Українки, Чернівці 1902.

сности. З сего обсягу повстали чудові єї драматичні поеми як: „Касандра“, „Одержима“, „У пущі“, „Оргія“ й инші, в котрих відбили ся терпіня українського народу.

В епічних творах, як »Самсон«, написаних на біблійні теми, зображає борця й народолюбця з надлюдською силою, що мстить ся і гине за недолю свого люду, в »Шотляндській леґенді« про Роберта Брюса, в котрій сей герой народних переказів з доби народного занепаду і втрати самостійности, після переходу вельмож на сторону Англичан намагає ся народним повстанєм добути рідному краєви свободу і довести свій нарід до визволеня, відчуваємо відгомін чогось своєрідного, а притім надію, що нарід, виступивши за свої права в могучім зєдиненю всіх сил, доходить успішно до бажаної мети. — В поемі »Давня казка“ зображає письменниця відносини між безіменним поетом і гордим ґрафом Бертольдом, що закінчили ся смертію поета у вязниці, а убийством кривдника, проти котрого зворушений нарід зірвав ся до бунту; але мимо смерти поета не гине єго ідея, пісня, а розбуджує й ширить дальшу думку про волю.

Байдужність і безсильність волі у важких хвилях народного житя викликує у нашої письменниці різкий докір звернений до суспільства, що воно на великі події має тілько мовчанє, сльози й дитячі мрії, а більш ні на що не стає єму сили. Замітно також, що вся поема написана в легкім, гумористичнім настрою, котрий надає їй високої стійности, а оповіданю оживленя, погідности й принади. — З великим мистецтвом живописує Леся Українка „Кримські спогади“, в котрих єї талант дійшов до повної зрілости, а хоч і тут відбило ся гомоном єї особисте горе і терпінє, то при всім тім вона не попадає в зневіру і вміє в ліричнім настрою задержати предметовість (н. пр. у „Засьпіві“). Єї терпінє і горе не закриває краси природи і розкішних мрій, навіяних красою кримської природи (н. пр. „Тиша морська“ й ин.).

Як житє Лесї Українки не снувало ся довгим пасмом, так і літературна єї спадщина не богата. Але зате, як і сама поетка була окрасою народного українського руху, так і твори єї були й останутъ окрасою українського письменьства і мають високу стійність. Найкрасші з єї творів ліричні писаня, але й епічні та драматичі твори, в котрих проявлає ся також могуча лірика, мають велику ціху; тілько чиста епіка й драма не входить у обсяг єї таланту.

Поруч Лесї Українки поміж громадою поетів під конець 80-их рр. виступає вельми оригінальною й визначною

появою Агафангел Кримський (ур. 1871 р. з небогатої семї повітового учителя, нащадка татарського виходця з Криму). Кримський відомий учений, професор арабської словесности й історії музулманського сходу в Лазаревськім Інституті в Москві, видав цілу низку наукових розвідок з обсягу свого предмету московською мовою, три частини науково-історичної „Української Ґраматики" і чимало історично-літературних, літературно-критичних, язикових й етноґрафічних розвідок, написаних з великою ерудицією, а при тім вельми займаво, котрими здобув собі передове місце в громаді поважних учених. Та крім наукової ниви, збогаченої основними й ріжносторонними працями, не занедбав учений професор також красного письменьства, печатав у ріжних видавництвах поезії оригінальні й перекладні та оповіданя, котрі опісля з додатком нових творів появили ся окремими збірниками [1]).

З виїмкою одного оповіданя, всї инші присьвячені майже зовсїм зображеню житя осьвіченої верстви суспільства. Автор займає ся вельми живо питанями про відносини між „старшими" (родителями й учителями) і „молодшими" (дїтьми, шкільною молодежю).

В оповіданю »Батьківське право« обурює ся він, що родителї не признають у дитинї чоловіка, котрий має право на свої власні думки й почуваня і топчуть моральне **я** дитини по »праву« своєї родительської власти. — В оповіданю »Перші дебюти одного радикала« ґімназіяст Химченко, здібний, бистрий, під впливом власного досьвіду й прочитаних книжок, обурює ся поведенем учителїв і ґімназийного начальства, зневажає »всяке decorum, бо всї форми пристойности — панські витребеньки«, являє ся в театрі в розхрістаній блюзї, говорить голосно по українськи, не тому, начеб був українофілом«, я задля того, що ся мова видавала ся єму найбільш мужицькою і дратувала аристократичні уши. Опис сих чудацтв Петруся Химченка вельми живий і гумористичний. — В оповіданю »Не порозуміють ся« зображає непорозуміня в поглядах і моральних понятях матери-міщанки із сином студентом. — »Psychopathia nationalis«, дневник українського народовця п. з. »Нудьга«, переписаний щиростю і блискучими картинами з народного житя і природи, виявляє національні почуваня в такім видї, що й розсьмішує, але й зворушує читача.

---

[1]) Повістки й ескизи з українського житя. Коломия і Львів 1895. — Пальмове гилля, екзотичні поезії. Львів 1901-.

Взагалї всї оповіданя Кримського стають певним доказом основного знаня народного житя; одначе в деяких случаях псує вражінє оповіданя субєктивний тон автора, котрий звертає ся до читача задля такого або иншого поведеня героїв оповіданя.

Загальну увагу звернули на себе відразу не так оригінальні, як перекладні поезії Кримського. Знанє вісьмох европейських мов, окрім словянських, і майже десяток східних, розкрило перед ним широке поле і тим способом вніс він своїми перекладами східних поетів (арабських, перських, турецьких і ин.), крім того европейських (Сафо, Ґете, Байрон, Гайне й ин.) зовсїм нову струю на поле нашого письменьства та виявив у тім напрямі велике мистецтво. Задля того треба вважати Кримського напередовцем української мови на сїй майже не ораній українським лемішем ниві східної поезії.

»Пальмове гилля« містить чудові лїричні поезії Кримського побіч деяких перекладних, котрі дишуть незвичайним подихом тропічних цьвітів, а живописані сирийські та кавказські краєвиди вийшли з погляду українського ока і почуваня українського серця. Дорогоцїнними жемчугами справдїшньої поезії і високого мистецтва являють ся циклї »Самотою на чужині« і »Передсмертні мельодії«, в котрих пересувають ся перед нашими очима картини Сирії і Кавказу, Ливанських гір і Єрусалимських околиць, з шелестом пальм і подихом тубероз та пахучих гвоздиків. Але й серед сеї розкоши чужої природи поет не може забути рідного краю:

»Горді пальми... Думні лаври...
Манячливий кипарис...
Океан тропічних квітів...
Ще й цвите цитринний лїс.

Я хитнувсь, бо наче впив ся
З аромату тих квіток.
Аж погляну: коло пальми
Простий житний колосок.

»Гей, земляче! — шепче колос,
Похилившись на стебло:
Ми чужі для сього раю, —
Щож сюди нас принесло?«

(»Самотою на чужині«.)

Але сі чудові картини насували поетови спомини про Тарасове сьвято, котре єму довело ся переводити на чужинї і з его душі вириває ся під впливом еврейського невольницького псальму могутне закляте:

»Нене, голубко! до тебе я лину;
Тут я чужий чужениця.

Аще забуду тя, Єрусалиме,
Будь ми забвенна десниця!
Най до гортані язик мій прилипне,
Скоро тебе позабуду,
І в чужині одібю ся од служби
Нашому рідному люду.
Батьку Тарасе! ти чуй присягане!
Ми українськії діти,
Матір і бідного менчого брата
Будем во віки любити.
Будем боротп ся, їх визволяти
З пазурів сина Едома.
Каже надія: Діждем ся напевне
Вольного рідного дома«.

»Передсмертні мельодії«, останній цикль збірника поезій Кримського, се прощанє недужого поета з житєм і горячо ним улюбленою та по мистецьки зображеною природою, котра не приносить пільги єго стражданю; він живе на самоті і навіть тоді в своїх думках веде боротьбу в передових рядах людства за красшу будучину, а все що він дає, стає духовною власностю всїх достойних єго дару. Якнебудь чутливість поета доходить часто до нервовости, всеж таки єго твори визначають ся такою саморідностю і талановитостю, якої не подибуємо у сучасників.

В громаді поетів, що управляли сучасно з Лесею Українкою й А. Кримським головно ниву лїричної поезії з горячими почуванями й любовію рідного краю, замітнї ще **Людмила Старицька-Черняхівська**, що крім гарних віршів і перекладів та драматичних нарисів, напечатала історичну повість „Перед бурею“ з козацької доби і цінні лїтературно-критичні розвідки про українських письменників (в „Л. Н. Вістнику“, „Кіев. Старинї“ й „Українї“); **Надія Кибальчич**, що виявила справдїшній поетичний талант у мистецьких віршах та оповіданях („Смутна пісня“ з житя учительки, „Засуджені“ і в драмі „Катерина Чайківна“) і **Дніпрова Чайка** (прибр. імя) в чудових поезіях і поезії в прозі, (в оповіданю „Мара“ з житя митця-різьбаря, „Морські малюнки“, під котрих зверхними чертами криє ся глибокий і поважний зміст, та спочуваня до людського горя, а образи з природи відсьвічують ся ріжнобарвними красками веселки; **Іван Стешенко** († 1918 р. прибр. імя **Сердешний**) окрім лїричних поезій, трагедії „Мазепа“, та перекладу „Овідієвих Метаморфоз“ визначив ся цінними лїтературно-історичними і критичними розвідками

(в „Зап. Н. Тов. ім. Шевченка“, „Л. Н. Вістнику“ і „Кіев. Старині“ та „Україні“); **Мусій Кононенко** (прибр. імя **Школиченко**) писав ліричні поезії й оповіданя; **Е. Тимченко** переложив фінську поему „Калевала“ і видав 2-томовий „Українсько-росийський Словар“ та „Граматику української мови“.

43. Поширенє обсягу і змісту українського письменьства.

Пересуненє літературної праці з Придніпряньщини наслідком указу з 1876 р. у надністрянську Україну причинило ся тут до значного поширеня і поглибленя письменського руху, особливо в другій половині 80-их рр. Обновлена заходами старої київської громади (в 1888 р.) „Правда“, котрою кермував Ол. Кониський, поселившись на довший час у Львові, згуртувала поважне число письменників з усїх українських земель. Окрім „Правди“ вспіли народовці при участи Придніпряньців значно оживити переняту від Ом. Партицького „Зорю“ яко орган Товариства ім. Шевченка. Особливо під умілою редакцією Володимира (Лукича) Левицького, заслуженого видавця кількох альманахів, ілюстрована „Зоря“ побіч „Правди“ була виразом літературно-культурного зединеня всїх українських земель. Навзаводи з народовцями в тих змаганях ішло радикальне сторонництво з Франком і Павликом під кермою Драгоманова в „Народї“, „Життю і Слові“ і т. п. та намагало ся промостити шлях новим суспільним струям серед українського громадяньства. Оживленє літературного руху обхопило також надпрутську Україну, а на сторінки часописи „Буковина“, веденої умілою рукою Осипа Маковея, перенесла ся горяча і пристрастна нераз боротьба, розпочата між народовцями і радикалами в „Правдї“ і „Народї“ про „всесьвітні поступові змаганя“ М. Драгоманова [1]) і національне становище Б. Грінченка й народовців [2]). Широкою і несхитною підвалиною літературно-наукового і національно-культурного зединеня всїх українських земель була переведена з почину Ол. Кониського при участи Ол. Барвінського

---

[1]) „Чудацькі думки“ і „Листи на наддніпрянську Україну“.
[2]) Листи з наддніпрянської України.

й львівських народовців переміна „Товариства ім. Шевченка у Львові“ в маю 1893 р. в „Наукове Товариство ім. Шевченка“ і орґанізація єго на лад Академій Наук з поділом на три секції: фільольоґічну, історично-фільософічну і природничо-лікарську. Наукове Товариство ім. Шевченка стало з того часу осередком літературного й наукового руху всеї України, а єго виданя [1]) виявили тривкі взаємини всїх українсьиих земель та значний розвиток і поступ наукового письменьства. Виєднанє печатаня українських шкільних книжок для печатні Наук. Товариства і сталих підмог з краєвих і державних фондів дало спромогу управі Товариства розвинути ширшу як до того часу літературно-наукову діяльність. Особливож, коли в львівськім університеті утворено українську катедру всесьвітної історії (з узгляднением історії сходу Европи) в 1894 р., котру заняв колишнїй ученик Вол. Антоновича, проф. **Михайло Грушевський** (ур. 1866 р.) і став головою Наук. Товариства (першим головою і редактором II-IV тому „Записок Н. Товариства“ [2]) був Ол. Барвінський), розпочала ся систематична наукова діяльність, в котрій взяли участь не тілько письменники з усїх українських земель, але перегодом і деякі чужосторонні учені. Тим способом поширив ся значно обсяг і зміст українського письменьства, котре найшло собі захист у наддністрянській Україні. Під кермою молодого ученого і найбільш роботящого редактора і співробітника видань Н. Товариства, М. Грушевського, станули до діла не тілько старші письменники, але перегодом виробила ся поважна громада нових наукових сил, що здобули Товариству признанє в науковім сьвіті.

Коли „Записки“ й инші виданя Н. Товариства ім. Шевченка згуртували українських учених з усїх земель, Літер.

---

[1]) Н. Товариство ім. Шевченка видає щорічно по 6 книжок „Записок Наук. Товариства ім. Шевченка“; окрім того видає кожда секція окремо свої „Збірники“. Окремо виходять „Жерела до історії України-Руси“, „Українсько-руський Архив“, „Етноґрафічний Збірник“, „Памятки української мови і літератури“, „Матеріяли до українсько-руської етнольоґії“, „Матеріяли до української бібліоґрафії“, „Українсько-руська Бібліотека“, „Хроніка“ Товариства й т. и.

[2]) Перший том „Записок“ видало ще „Товариство ім. Шевченка“ під редакцією д-ра Ю. Целевича († 1892 р.).

Науковий Вістник, заснований заходами М. Грушевського, став огнищем поширеного українського письменьства, в котрім головна участь припала знов самому засновникови і головному єго редакторови, що тут оповіщував свої белєтристичні твори, лїтературно-критичні й публіцистичні розвідки. Попри сю широко розведену лїтературно-наукову роботу і професорську дїяльність вспів професор Грушевський видати доси 8 томів (деякі з них появили ся новими, переробленими виданями) на широких наукових підвалинах написаної „Історії України-Руси", доведеної до Хмельнищини (1648 р.), а крім того популярну „Історію України" богато ілюстровану і московською мовою „Очеркъ Исторіи Украины". Сї виданя причинили ся до поширеня і поглибленя знаня нашої минувшини і розбудженя та прояснення національної сьвідомости серед українського суспільства, але й в широкім науковім сьвітї й у ріжних культурних народів зацїкавили ся ширші круги історією України і сучасною долею українського народу.

44. Прояви натуралїзму в краснім письменьстві.

Наслїдком розбудженя національної сьвідомости в широких верствах українського суспільства на Приднїпряньщинї та поступу що до ідейної ровени й ріжнородности письменьства, появили ся там в 90-их рр. нові талановиті письменники, котрі посунули значно вперед і поширили обсяг і зміст українського письменьства. В останних десятилїтях XIX-го віку після реалїзму 60-их і 70-их рр. проявило ся під впливом новійшої лїтератури московської і західно європейської якесь нестримне змагане до правди, до дїйсности, до настрою серед сеї дїйсности, змагане до зображуваня сего сьвіта в письменьстві з єго сьвітлого і темного боку з видосконаленим технїчним мистецтвом. Проявило ся се змагане передовсїм у драматичних виставах, котрим російська цензура давала більше пільги як лїтературним творам. Театральне видно́ надавало ся найкрасше до розбудженя нового настрою і нового одушевленя народних верств, бож театр є неначеб школою, до котрої горнуть ся

всї верстви суспільства. Тут переймають ся слухачі й видції і високими та благородними почуванями й житєвими ідеями, але й так само можуть підлягати впливам низких почувань і зіпсутя, наколи театральна управа дбає більше про приманливі, на змислові розкоші обчислені вистави, до чого найбільш надає ся драма, комедія й оперета. Як лїрика добувала нових живел з народної пісні, так і драма змагала до чистонародного ладу і настрою, а в сїм напрямі йшла також новелїстика і повість. Се найновійша лїтературна революція, — натуралїзм, і в сїм змаганю проявляє ся корисний напрям, бо лїтература може дійти до найвисшого розвитку і процвиту, наколи вона має свій корінь у народї, в своєріднім сьвітї. Сими поглядами переняли ся найновійші письменники і сї змаганя можуть довести до витвореня новітного письменьства, наколи воно не впадати ме в крайности, доходити до баговиня та підлягати впливам чужих митців, особливо французьких і їх московських послїдовників у змаганях до пересади і брутальности в поглядах на сьвіт і житє, або в живописаню чорними красками ладом деяких шведських письменників, навіяних північною природою. Сучасний сьвіт вимагає дійсности в мистецтві, хоче жити в собі і для себе та бажає в найвисшій многосторонности реальної характеристики. Одначе новітне змаганє осягне свою найвисшу мету і витворить національний напрям, котрий обійме нинїшнїй сьвіт і час, наколи на ниві письменьства станут у перших рядах сучасного поколїня спосібні і основно осьвічені робітники з виробленим, свобідним і піднеслим сьвітоглядом, із добрим зрозумінєм минувшини і широким овидом.

Переворот в останних десятилїтях суспільних і народно-господарських відносин на Приднїпряньщинї, викликаних переміною давного родинного і громадського ладу наслїдком розвитку фабричних заводів побіч хлїборобства та змаганя до особистої і народної свободи, виявили ся також у творах сучасних письменників. Давнїйші письменники-повістярі (як Кониський, Левицький-Нечуй, Мирний або й Грінченко), а навіть драматурґи (як Тобілевич), живописували більше з епічним спокоєм образи, постати і характери серед окруженя суспільства даними обставинами. Тепер же найновійші письменники, головно новелїсти й поети зображу-

ють зворушеня души, котрі викликують пряму участь чутя в них самих і учасників, і тому в них більше нахилу до психольоґічної аналїзи і до лїризму, але лїризму обєктивного, так що оповідачі висувають нам перед очи зображувані ними постати й характери і спонукують нас глядіти на сьвіт і людий очима сих постатий. Сї письменники нового поколїня силою свого натхненя (хоч і не всї з однаковим мистецтвом) піддають нашій души бажані ними почуваня, думки і настрої, в яких вони нас держать.

Михайло Коцюбинський (ур. 1864 р. на забручанськім Поділю, у Винниці) є найхарактеристичнїйшим і найзамітнїйшим представником новітного українського письменьства, що вибив ся на перше місце між письменниками нового поколїня мистецьким викінченєм своїх творів, живим, сьвіжим і ярким живописуванєм, нїжним лїризмом, незвичайною образовостю, красою стилю і зрівноваженим темпераментом свого високого таланту. Мимо глибокого і нераз вельми траґічного реалїзму, з яким він подає нам психольоґічну аналїзу людий і житя, єго твори навіяні незвичайною сердешностю, простотою й нїжностю. Він виступив з першими оповіданями в 1890 р. у наддністрянських виданях, а дальші виходили також окремо у Львові й Києві.

В них живописує він не тільки сучасне житє на Придніпряньщині, але в урядовій службі довело ся єму проживати якийсь час серед Румунів у Бесарабії й серед Татар на Криму, що дало єму нагоду придивляти ся до побуту сих народів і зобразити се в своїх бесарабських і кримських оповіданях. Розстроєний нервовою недугою покинув він урядову службу в статистичнім бюрі чернигівського земства і з підмогою товариства для пособлюваня українським письменникам і ученим глядів він пільги в Карпатах серед Гуцулів та в Італії і черпав там нові теми до своїх оповідань. Відтак вернув він у Чернигів, де в цьвітні 1913 р. смерть перетяла передчасно пасмо житя в розцьвіті єго визначного таланту і на нїм справдив ся вислів одного з єго творів: „Житє людини як черешневий цьвіт."

Коцюбинський був у лїтературній творчости справдїшним митцем, що глядів на свою задачу очима поета, котрого пером кермує то, що лягло о б р а з о м в души письменника.

В оповіданях дав він саморідні первотвори краси і правди високої мистецької й естетичної стійности. В перших оповіданях (як „Пятизолотник“, „На віру“, „Ціповяз“, „Для загального добра“) живописує він з реальною правдою подробиці житя ладом письменників 70-их рр., особливож Левицького-Нечуя, але вже в самих починах єго творчість щораз росла, кріпшала й поглублювала ся. Єго мистецький розвиток не тілько не падав, не проявляв застої, але навпаки щораз більше досконалив ся. Коцюбинський найбільше звертав бачність на внутрішні, психічні переживаня і виводив у своїх творах се, що образом лягло в єго душу. Тимто визначною і головною чертою єго таланту являє ся змаганє до яркої образовости, живих красок і випуклости живописаня та виразу в зображуваню. Навіть тоді, коли вичерпували ся єго фізичні сили, коли був уже прикований недугою, утомлений стражданями, висьпівує він славу і радощі житя.

Оповіданя Коцюбинського — се поетична „книга житя“, в котрій він зачіпає щораз нові сторони, обрабляє їх зовсім самостійно, розширяє межі своєї творчости, виповняє її новим змістом образів вироблених творчою уявою, збогачує мову недосяжною у инших митців слова музикальностю й образовостю чутливого на красу природи живописця. Єго твори визначають ся ясностю, передуманєм виведеної гадки, глибоким розумінєм психольоґії героїв, живописностю, викінченою по мистецьки формою й умілою композицією в розмірности частин та в скупленю уваги на головнім предметі.

Мистецтво творчости Коцюбинського дійшло до найвисшого розвитку в оповіданю і новелї. Одинока єго повість у самих починах лїтературної діяльности „На віру“, виявляє недостачі технїчної вправи письменника. Але вибравши форму оповіданя і новелї, осягнув єго талант питому єму гармонійність й естетичне зрівноваженє. Головним предметом письменської цікавости Коцюбинського є чоловік і єго душевні переживаня, але житє чоловіка розвиває ся у него в нерозривній звязи з житєм сьвіта. Природа одухотворює ся і вчоловічує ся так, що переживаня людського духа перестають бути случайними, часовими, мало-

важними, а злизають ся з вічним житєм природи, в котрій мимо переходових явищ все має невмируще значінє. У Коцюбинського чоловік і природа зливають ся в одну гармонійну цілість, як се бачимо в оповіданю „На камені“, названім влучно „акварелею“, живописаній з особливою одухотвореною прозорістю. Се оповіданє поруч кількох инших того рода (як „Для загального добра“, „Пе-Коптьор“[1]) і „Цьвіт яблуні“) є вершком єго мистецької творчости і в перекладах війшли вони яко цінна окраса до найгарнійшої скарбони европейської новелістики. Назву „акварелі“ можна приложити до всїх тих новель яко характеристичний лад письменський Коцюбинського, котрий з великим мистецтвом уміє живописати сьвітлі й темні відтїнки природи.

Основою оповіданя »На камени« є звичайна історія нещасливої любови Фатьми з Алїм, що приневолена була вийти татарським звичаєм купна жінки за нелюба, різника Мехмета, котрий еї батькови заплатив більше, як могли дати свої парубки і забрав її до себе. Фатьма утїкає з Алїм із села, а за втїкачами кинув ся весь рід Мехмета, та коли їх здігнали над морем, Фатьма стративши рівновагу на скелї, що виступала камяним рогом у море, потонула в морських филях, а Мехмет заколов Алїя, котрого тїло зіпхнули в човні у море.

Про житє головної особи оповіданя подає автор тілько коротенькі згадки, психольогія дієвих осіб намічена короткими чертами, зате широко живописує сільську каварню, сільські відносини з цїлком відмінним житєм і щоденний побут кримського села і кримської, цїлком відмінної природи.

Зпоміж названих у горі найглибше подумане оповіданє „Для загального добра“, котре зображає вельми яскраво румунське житє в Бесарабії і поясняє болючі відносини між одиницею і загалом.

Виноградник Замфіра Нерона зараженний фільоксерою треба було з приказу властий знищити »для загального добра«. Замфір не міг зрозуміти, задля чого аґроном Тихович саме єго господарство довів до повної руїни, а з тим і до матеріяльного упадку та до глибокої розпуки всю єго родину, що закінчила ся смертю жінки Замфіра, Маріори. Зажурений сею пригодою і збентежений власними сумнївами про загальне добро, виїздждає аґроном Тихович, покінчивши роботу з фільоксерою із села і на самім відїздї

[1]) „На печі“.

бачить на подвірю Замфіра жалібну хоругву, застромлену у тин, на знак, що в хаті є мрець. Автор вельми гарно зобразив се, як глибоко відчуває він людське горе та із справдішним мистецтвом передає зміну настроїв у живописаних ним образах, радість Замфіра при оглядинах гарно виплеканого виноградника, невиразне причуте невідомого ще єму наперед лиха, розпуку після повної руїни господарства і смерти жінки.

Відмінна зовсім від української природа Криму з єї чарівними краєвидами і зовсім окремий побут манили Коцюбинського.

В оповіданю »Під мінаретами« він живописує вельми докладно уличне жите Бахчисараю, сільську каварню, нічну відправу дервішів або вражіня таємничої нічної тишини, що так гармонійно сплітає ся з релїґійним натхненем дервіша Абібули. — „Fatamorgana“ — се картини сільських настроїв, справдішня літопись села, списана з дійсним мистецтвом. Перед очима нашими пересувають ся і буденні радощі і горе та невмирущі надії на розділ землї, бурливі події 1905 року, спершу безробітє, опісля погром і самосуд. Доля одної селянської семї є основою сего широкого образу сїльського житя, котрий може заняти місце серед немногих справжних мистецьких европейських творів, сему житю присьвячених.

Твори Коцюбинського стали вже загальним добром сьвітової літератури [1]). В них зливає ся гармонійно народне живлó із загально-людським; одно перетворило ся в друге і сим добутком поставило живий доказ зросту української культурної творчости, розширеня змагань народного живла до загально-людських питань і задач. Письменська цікавість Коцюбинського в однаковій мірі задержувала ся і на радощах і на горю, на побутових явищах української сумної дійсности останних літ, і на глибинах сьвідомости українського селянина, на бурних подїях 1905 р., і на простоті серця звичайних людий; вглядала в душу маленької „Харитї“ і в душу Гуцула („Тіни забутих предків“) або Румуна („Для загального добра“, „Пе-Коптьор), і чоловіка з виробленою психікою, із замотаними питанями житєвими та вразливою чутливостю на злидні людського житя. В єго творах особливо ярко виступає одна характеристична черта, що осьвітлює Коцюбинського не тілько яко письменника, але й яко чоловіка, се любов до чоловіка і глибока

---

[1]) Твори Коцюбинського появили ся в перекладах на француську, німецьку, шведську, чеську, польську і московську мову.

віра в него. Навіть у людини, що втратила всякий моральний вигляд, умів він найти людські почуваня там, де вони, здавалоб ся, дійшли до крайного степеня занепаду, умів відгребати останки сумліня та якусь майже погашену іскру каятя і спромогу відродин. Ся віра Коцюбинського в чоловіка пронизує всю єго творчість і робить єго твори також з етичного становища тим більше цінними і приманливими.

Літературне становище Коцюбинського. Коцюбинський є не тілько незрівнаним митцем української прози, справдішним клясиком в українськім письменьстві, але єго образ злив ся тісно з образом письменника-громадянина, що будив цікавість до житя і був діяльним учасником в народній єго будові. Він глибоко вірив у розбуджені сили українського народу і в сьвітлу єго будучину. Пробуджене сеї сили оживляло творчість письменника, загрівало любов рідного краю і народу в образах, вироблених єго творчою уявою в словах і гадках. А сї образи, гадки і слова так гарні, поучні і цінні з естетичного, виховного і громадянського становища, що запевнюють єму не тілько в українській, але й у всесьвітній літературі визначне місце поруч найбільших трудовиків людського духа.

Микола Чернявський (ур. 1867, син сьвященика з Катеринославщини, по скінченю семинарії учителював, а відтак перейшов до служби в Чернигівськім земстві) займає серед письменників найновійшої доби відокремлене становище. Теплом, ніжностю та сердечностю лірики, горячими почуванями для людства, живописностю образів наближає ся Чернявський до Коцюбинського, але не досягає глибини єго психольоґічної аналїзи. Після окремих видань поезий п. з. „Пісні кохання“ (1896) і „Донецькі сонети“ (1898), котрі не визначають ся особливою глибиною й саморідностю, але виявляють поетичний талант автора, печатав Чернявський свої твори в ріжних видавництвах і видав також окремо збірник „Зорі“ (1903). Тут уже вся сила єго творчости змагає до того, щоби виявити як найбільш спочуваня для всїх покривджених долею і сплатити довг для людства спочуванєм і розумінєм всього людського.

> ...»бажав би я до краю
> Огонь у серцї зберегти,

І тим пісням, що я сьпіваю.
Добром в серця людий лягти«.

Але поет відчуває се, що всї, що рвали ся колись до ідеалів та своїми почуванями обіймали людство, були житєвими обставинами приневолені до признаня своєї безсильности. І сей глибокий жаль проявляє ся також в єго творах яко людської одиниці.

Пригноблений житєвими злиднями, він глядить спокою на лонї природи і вдоволеня житєм серед природи. Під впливом краси природи появили ся гарні єго поетичні твори, в котрих з дїйсним мистецтвом, сьвіжими красками живописує особливо степову природу (н. пр. „Степові огнї", „Після бурі", „Сон", „Спека", „Сільська осїнь" і т. п.) і тому влучно назвав єго проф. Сумців „поетом степу". Він сьвіжими степовими квітками свою „вбирав ліру", але бачив, що „в крови квіткú по нивах тих були", „і до могил я припадав" і той степ червонїв „в огнї нещадної війни", а зпонад „берегів страшного моря" „дзвенів грізнїйше грома" рев в ушах: „війна!" Але не того він шукає, питає, що скаже ще земля, і здалека почув, як у далекій сторонї „сурмúв потужно хтось в ночи, людий до згоди зовучи". Тодї поет, відчуваючи страшні наслїдки війни, неначе віщим духом уявляв собі страшну всесьвітну війну, взяв і свою ліру та ударив в імя всего людства в струни:

»Ставайте всї проти війни,
Країни рідної сини,
І всїх до згоди зовучи,
На рала сковуйте мечі́,
Щоб і одвічні вороги
Взяли ся сильно за плуги«.
(»Зорі« ст. 149—151).

Чернявський виявляв отсї почуваня лїричні також в оповіданях, в поезії, в прозї і в повістях н. пр. п. з. „**Весняна повідь**" (1906 р.), котрої основою є події російсько-японської війни і початки російської революції, а в повісти „**Варвара**" (1908) шкідні пореволюцийні наслїдки серед російського суспільства. В них живописує він всю беззглядність житя, єго грубість та безвихідну безнадійність, але понад усім брудом житя тогочасного бере верх питомий Чернявському ідеалїзм і віра у сьвітлий вигляд. З єго писань бє щире і тепле серце та прихильність до людий, яка

відзиває ся живим битєм на людську недолю, але поза тим не виявляє себе нічим на зверх. Тим то не дає він у своїх повістях живих, виразних постатий, хоч оповідає займаво, з ніжностю і чарівною поетичностю.

45. Збірні і популярні виданя на Придніпряньщині.

Оживленє літературного руху на Придніпряньщині з початком XX-го століття виявило ся також збірними виданями і творами популярного письменьства. В Києві появив ся вибір літературних творів з усіх українських земель в 3-х обємистих томах п. з. „Вік“ і сим зазначено спільність та одноцілість українського письменьства. Появляють ся також збірні виданя повістий і оповідань Левицького-Нечуя (в Києві), Кониського (в Одесі) й ин. Головнож не спиняла цензура розвитку популярного письменьства в українській мові для широких верств народних. На сім полі визначили ся особливо запопадливою працею Борис Грінченко і єго дружина (з прибраним іменем Марія Загірня), Евген Чикаленко, Василь Доманицький, Михайло Комар, Гр. Коваленко й ин., а їх заходами появляють ся численні популярні виданя в Києві. Сей рух переносить ся і до Чернигова, Харкова, Одеси, Черкас, а в Петербурзї забирає ся до виданя українських популярних книжок „Благотворительное Общество общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ“. Сї виданя розходять ся в сотках тисяч примірників, а се стає певним доказом, як український нарід відчуває потребу просьвіти в рідній мові. Так само й між осьвіченою верствою літературні виданя розходили ся дуже скоро („Вік“ протягом трех літ у 5000 прим., „Кобзар“ Шевченка протягом кількох літ в більш 60.000 прим.). Все те вказує на значне оживленє народної сьвідомости в ширших верствах на Придніпряньщині, з другогож боку на поступ що до літературної й ідейної ровени і ріжнородности письменьства. До підєму національного духа і почутя спільности всїх українських земель причиняли ся устроювані національні сьвяткованя і зїзди, як сьвятковане століття народного українського письменьства у Львові і Києві (1898), відкритє памятника І. Котляревського в Полтаві (1905), ювілей М. Лисенка у Львові, в Чернівцях і в Києві (1898), сороклїтє товариства „Просьвіта“ у Львові (1898) і приява галицьких та буковинських Українців на археольоґічнім зїзді в Києві (1899). При тих нагодах зустрічали й обмінювали ся своїми думками і поглядами представники з усїх українських земель і одушевляли ся до дальших народних змагань.

46. Найновійші струї в українськім письменьстві під впливом західно-европейських суспільних ідей.

В останних десятилїтях XIX в. проявляють ся в західній Европі під впливом французьких [1]), шведських [2]) і норвежських [3]) письменників нові струї в розвитку поетичної творчости, котрі викликали справдїшнїй переворот у краснім письменьстві. Бистрий розвиток природних наук та фільософічні й поетичні твори німецького мислителя Фридриха Нїчше пособляли сим новітним струям.

В західно-европейськім культурнім розвитку проявляє ся якесь нестримне змаганє до підєму чоловіка до „надлюдскости". Се змаганє в житю і в думаню, в лїтературі й мистецтві та на всїх царинах людського єствованя виявило ся прямованєм до дїйсности, до земських радощів, до повного і високого розвитку свого я на сїй землї, до якихсь нових відродин людства. Новітне суспільство забажало дїйсности в мистецтві і письменьстві, забажало жити в собі і для себе, реалїзму і характеристики в найвисшій всесторонности, а при тім також саморідного настрою і психольоґічної ориґінальности.

Під впливом ідеї соціялїзму, що з великою силою ворушила уми суспільства в західнїй і середнїй Европі, виринуло також нове питанє: суспільного становища женщини і єї рівноправности з мужчиною. З окликом т. зв. еманципації женщини, особливо у Франції, а ще з більшою силою в Швеції, жіноцтво кинуло ся до ґімназій, до унїверситетів, до письменьства і суспільно-полїтичних змагань. Сей жіночий рух відбив ся очивидно і в письменьстві суспільно-полїтичним напрямом. Женщини-письменниці аналїзують найглибші прояви жіночої душі, котрі ставали нераз у суперечности з мистецтвом, свої власні почуваня й думки, глядять дороги до щастя, щоби зажити повним своїм житєм, добачаючи ціль свого житя в жіночих стражданях і радощах, бути собі самим цїлию без огляду на загал.

Отсї новітні струї і змаганя передіставали ся із західної Европи скрізь російські кордони, відбили ся і в московськім новійшім письменьстві та найшли відгомін в українських землях. І в українськім письменьстві більшає число письменниць, котрі на лїтературній ниві виступають із змаганями і творами під впливом згаданого західно-европейського жіночого руху, як Н. Кобринська в наддністрянській Україні, Любов Яновська, Надія Кибальчич й ин. на Приднїпряньщинї, Ольга Кобилянська в надпрутській Україні й инші.

---

[1]) Еміль Золя. [2]) Авґуст Штріндберґ. [3]) Генрик Ібзен.

Любов Яновська (ур. 1861 р.) виступила вперше в „Кіев. Старині“ з оповіданями з сільського житя п. з. „Смерть Макарихи“ з великим знанєм народного житя.

З глибоким зрозумінєм селянської психольоґії зображає тут Яновська журбу Макара задля недуги і смерти жінки Тетяни, але й єго самолюбні почуваня і заклопотане щоденними потребами житя, а се доводить єго до наріканя, що »вміла Тетяна працювати та не зуміла помирати! Осиротить — осиротила та ще й хазяйство розорила!« — В »Городянці« Яновська живописує сільський і міський побут, оповідаючи жите дівчини Пріськи, що стала покоєвою в місті й відчужила ся від сільського побуту, а хоч опісля вийшла заміж на село, покинула чоловіка і пішла в найми у місті, звідки знесилена і хора, зневірена до міста, вертає на село до родичів, зрозумівши після того селянське жите.

Л. Яновська писала оповіданя також з житя інтеліґенції.

В гарнім оповіданю »Сьвято« живописує психічні переживаня письменниці в часї 25-лїтного ювілею єї лїтературної діяльности, єї сумніви, чи справдї се заслужена слава, і серед тої пошани відчуває вона свою »самотність« і глядить чогось такого, щоби могло злити ся з єї душею.

Після лїтературних починів на царині оповіданя, на котрій ішла слїдами попередників на сїй ниві, звертає ся Яновська до драматичної творчости і намагає ся розвязати трудне питанє людського щастя, котре не дасть ся звести під загальну форму. Коло того питаня обертає ся дальша творчість Яновської, котра з тих попутаних поглядів і відносин людських бажає дійти до якогось ясного і певного вислїду. Сему питаню присьвячена єї 5-дієва драма п. з. „Людське щастя“ з житя інтелїґенції.

Письменниця виводить у сїй драмі дві супротивні собі постати, на які саме дїлить ся все людство. Визначний учений професор, Василь Петрович, весь захоплений своєю наукою, бачить у тім все своє щастє. Навпаки єго жінка Віра любує ся в розкоші, в комфортї, єї щастє не в принципах, а в житю, котре вимагає гроший. З того виходить конфлїкт. Наукова подорож, на яку мав вибрати ся професор із своєю секретаркою Ганною Архипівною, могла забезпечити комфорт єго жінцї, не відбула ся наслїдком непредвиджених пригод і тому Віра, втративши надію на гроші і комфорт, заподіяла собі смерть, що довело їх домашнього приятеля лїкаря Олексу Олексієвича з розпуки до божевільности. Професор Василь Петрович, котрий останними часами зжив ся з Ганною Архипівною, відчуває, що вона любить єго і він її: він ожи-

ває, щасте додає єму нової сили, він призначений знов до наукової подорожи, оповідає матери про своє щасте і про намір одружити ся з Ганною. Коромоли матери-аристократки, котра вговорила Ганну, що професор не з любови женить ся, перебивають сему щастю: Ганна на допити професора відповідає тілько: »прощай!« і біжить до дверий, а професор з розпуки скрикує: »О щасте, жадане щасте! доки тебе шукати, хто тебе найшов?« а в тій хвилї крізь відчинені двері входить божевільний лїкар Олекса і держить у руках заквітчану голову кістяка, обвиту стяжками. — На питанє про людське щасте письменниця не найшла відповіди: на думку письменниці щасте людське — се кістяк украшений діямантом, котрий найшов божевільний лїкар. Дрібні пригоди, відроченє наукової подорожи, що довело Віру з розпуки до самовбійства, — коромоли матери-аристократки, котрим повірила Ганна і тому відказала своєї руки професорови, розстроїли в обох случаях щасте житя.

Твір сей зложений у дійсности з двох драм, в котрих характери дієвих осіб живописані добре, одначе не достає сему творови драматичної технїки.

В драмі »Без віри« (в 5 діях), котрої основою послужила тема оброблена італїйським поетом д'Анунцієм у траґедії „La Gioconda" і норвежським драматурґом Ібзеном у драмі »Коли ми мертві воскресаємо«, виводить розклад ніжно-чутливої душі, викликаний знехтованєм вироблених житєвих принципів людини для хвилевого пориву серця. Марія Дмитрівна, жінка нотаря-карєровича, дала спокусити ся молодому живописцеви Львови Григоровичеви, щоби єму послужити до образу — символ житя. Але по скінченю образу живописець, для котрого в души Марії відозвала ся любов, а серце її запалало вірою в єго приманливі слова, почула від него прямо, що вона тілько »канва, яку викидають, скінчивши шитво«, нищить з розпуки сей образ а сама пробиває ся кинджалом.

Драма робить добре вражінє своїм викінченєм і влучним живописанєм дієвих осіб, але живість дійства псують численні монольоґи.

Кождий чоловік, навіть найбільш пригноблений злиднями, бажає собі щастя в житю і глядить єго. Одначе нераз чоловік не може найти вдоволеня і в души єго повстає розстрій і зневіра. Се проявляє ся і в творах Яновської, але не доводить до упадку духа, а навпаки пробиває ся змаганє „до сьвітла, до сонця, до долї."

Бажанє зірвати з давними, вузкими і перестарілими поглядами і витворити своє власне житє, проявляє ся також у творах придніпрянської письменниці **Надії Кибальчич** († 1914), котра підмітила між українською інтелїґенцією, як там звичайно проповідує ся загальну для всїх обовязкову моральність,

а допускає ся в деяких обставинах певні обмеженя, бо нібито „можна ходити над безоднею і не впасти“.

Змаганєм таким до визволу з перестарілих поглядів і приписів суспільства, до витвореня свого власного, самостійного житя, перенята в оповіданю Кибальчичевої п. з. »Нарис« панночка Інна, котрій обридло звичайне житє панночки і бажає ся чогось иншого, нового, що дасть иншу, нову, поважну ціль. Але такого почутя нема, анї такої людини, що могла би здобути таке глибоке почутє. Іти заміж без любови, щоби не досидіти ся сідої коси... чи варто?... А як можна вірити в чужу щирість, у минувше мужчини?... Так думала Інна і не могла найти виходу із своїх сумнїв і закінчила самовбійством.

Питанє про нерівний поділ праці і другорядне значінє женщини, протести проти вузких меж звичайного щоденного житя, домаганє що до рівноправного становища женщини від впливом західно-европейських ідей проявило ся не тільки в наднїстрянській (Н. Кобринська), але й у надпрутський Україні.

Ольга Кобилянська (ур. 1863 р. в місточку Ґурагуморі, в надпрутській Україні, з урядничої знїмченої семї) заняла в згаданих питанях найбільш рішуче становище під впливом німецької фільософії, особливо Фр. Нїчшого. Початкову осьвіту шкільну доповняла самостійною працею і черпала головно з німецької лїтератури та писала перші твори оповіщувані в берлїнських і віденських виданях (в 1891 р.) німецькою мовою. Під впливом Н. Кобринської стала пильно виучувати українську мову і писати оповіданя і повісти по українськи. Німецька лїтература і фільософія Нїчшого придавила своєю вагою надпрутську письменницю і тому в перших єї українських творах мова невироблена, тяжкий стиль і неясні погляди, якими намагає ся промостити шлях між українське суспільство. Але переломивши перегодом сї трудности, подала Кобилянська в деяких творах з великим і самородним талантом живописані чудові картини буковинської природи, бо природа і музика найбільше впливають на єї душу і найбільш її зворушують. В єї перших дрібних творах виступають мрачні і нї з чим живим не звязані образи природи. Лїс в єї образах жиє самостійним, незалежним житєм, але чоловік не може утечи від чарів і впливу могутного зеленого лїса. Опісля перейшла письменниця на дальшу і більше вірну дорогу і подала цїлу

низку образів з буковинської природи і з житя тамошнього народу („Битва“, „Некультурна“, „За готар“ (значить: за межу).

В Чернівцях, де перегодом поселила ся Кобилянська, станула на чолї жіночого руху в „Товаристві руських женщин на Буковині“ і в напрямі там виголошеного відчиту про суспільне становище женщини писала свої твори.

В оповіданях з житя народу висунула письменниця постати звичайних дівчат середньої осьвіченої верстви (н. пр. Олена в оповіданю »Людина« [первісний наголовок »Вона вийшла замуж«], і Наталїя в повісти »Царівна«), котрі виступають з живим протестом проти сучасного становища женщини в суспільстві. Для них уже за вузкі мéжі звичайного, щоденного житя, вони почувають себе самостійною в житю свобідною людиною, а не тільки нулею, котрій мужчина, яко одиниця, дає певне значінє. »Людина« є горячим протестом проти жіночої неволї, (бо Олена приневолена вийти заміж за неосьвіченого богача і тим способом ратувати в біді батька-пяницю), а »Царівна« (казочна царівна-сирітка, що жде на принца) цїлим своїм настроєм лїрична, має основою бажанє свободи і праці для женщини, бажанє »зажити повним житєм«. Наталка в »Царівні« се женщина, що в своїм патріотичнім настрою має ще висші ідеали, письменську карієру, любує ся в Нїчшім, за що страдає, але за ніжна в почуванях, щоби видержати таку боротьбу.

В инших оповіданях (»Природа«, »Некультурна« »Valse melancolique« і в гуморесці »Він і вона«) виводить письменниця обставини з жіночого житя, але більшу вагу кладе там на любов, як на потребу хлїба і суспільної свободи для женщини.

В дальшім розвитку свого таланту Кобилянська подала в повісти »Земля« історію буковинської селянської родини, повну глибокої поезії, траґічний образ братовбійства задля посїданя землї і зображає тісну звязь селянського хлїборобського житя із землею котра дає їм хлїб за важку їх працю. Ся важка праця стає для хлїборобів нерозривним звязком із землею.

В повісти »В недїлю рано зїлє копала« Кобилянська доповнює відому народну пісню про зрадливого Гриця і безмежний жаль жіночої покинутої душі ще й тим, що велить поруч сеї пари виступити ще матери й синови та лучить з тим давну казку про дитину-покиданця, підкиненого старим циганом-музикою Андронаті і матерю Мавриною. Циганський табор після того щезає, але відтак Андронаті відвідує свого внука, а Маврина переказує Тетяні свої погляди на долю і свій страх перед зрадливою любовію.

В сій повісти Кобилянська, перша в українськім письменьстві, виявила глубоку поезію карпатських лїсів і подала

ілька мистецьких образів лїсової природи. В тих описах природи визначила ся Кобилянська яко лїрична поетка великим даром і засобом помічень, чутя і мистецького маку. Побіч того єї поетична вдача вражлива на красу китя і природи, а ще більше на їх грубости, відчуває становище безпомічної, самітної женщини серед наших пририх житєвих і товариських обставин, котрі викликують невичайно ґлибоко передумані рефлєксії і надають єї творам огато ніжного чутя і значіня психольоґічних студій та стають доказом потреби допущеня женщини до тих занять, котрих могли би найти ціль житя і прожиток на случай езамужности. Твори Кобилянської, видані також перекладами в німецкій, чеській і болгарській мові запевняють їй оважне становище в історії українського письменьства.

7. Модерністичний (новітний) напрям в українськім письменьстві.

Історія всїх лїтератур виявляє ненастанні зміни в напрямах творчости, боротьбу новітних (модерних) ідей з давйшими. В 60-их рр. XIX ст. проявила ся в західно-европейськім мистецтві і письменьстві різка критика пересадного еалїзму і домаганє зміни в крайно-реалїстичнім напрямі. е краса, тільки правда і дійсність має бути метою зобрауваня в мистецтві і письменьстві. Се змаганє, що вийшло Франції, мало бути звернене на схоплюванє вражіня, нарою (імпресії, звідси назва і м п р е с ї о н ї з м у, і м п р е с і о- ї с т і в), які викликує певний предмет на людське око. Жиописець має дбати про вражінє всїх тих тонів, які виступають і зливають ся під впливом змінчивого осьвітленя [1]). ей імпресіонїзм вплинув також на лїтературну творчість, тих новітних поетів, що намагають ся зобразити вражіня настрої житя зовсім вірно природї таким ладом, що відосимо фізичне вражінє предмету, називаємо н а т у р а л ї- т а м и, і м п р е с і о н ї с т а м и, д е к а д е н т а м и. Сю останню зву можна надати тільки одній частинї. новітних поетівтуралїстів, котрі намагають ся розбудити посеред частини нїшнього нервового, розстроєного, зостарілого суспільства вмираючі або завмерші здорові і природні чувства незвийним п о д р а ж н ю в а н є м Декадентизм студіює і зображує чоловіка пересиченого, розстроєного й утомленого рановaною новітною культурою, потопаючого в неправо-

[1]) Сей напрям є головною прикметою новітної умілости в живописаню, званої с е ц е с і є ю.

сти, в упадку (звідси й назва декаденції), щоби сьвідомостю і зрозумінєм зла й упадку спонукати єго до морального відродженя (**В. Будзиновського**: „Стрімголов“, **М. Яцкова**: „Огні горять“ й ин.). — З більше мистецьким викінченєм проявив ся сей напрям уже в деяких новелях Коцюбинського й Кобилянської, добачають єго і в деяких творах Франка, хоч він рішучо застерегав ся проти сего.

Побіч декадентизму, котрий аналїзує глибини людської душі і розкриває єї внутро, виступає ще другий напрям — символїзм, що досліджує єство і значінє житя, синтетично будує свій житєвий ідеал, у якім добачує символ вічности. Декадентизм, сходячи до глибини чутя, є перевершеним натуралїзмом, а символїчна поезія, піднимаючи людський ум до високопарних, надзмислових вишин сьвіта, є перевершеним ідеалїзмом. Всї отї новітні напрями, на скілько в них є частина природної здорової основи, проявляли ся здавен-давна в лїтературах усїх віків і народів. Натуралїзм н. пр. є в лїтописнім оповіданю про осліпленє Василька Теребовельського, в думі про козака Голоту, в Енеїдї Котляревського, а навіть у Квітки й ин. Декадентизм і натуралїзм разом можна добачити в апокрифічнім зображуваню страшного суду, мертвяків, опирів. Деякі подібні мотиви можна доглянути в поетичних безнадійних зазивах старих наших проповідників, навіть у деяких творах польських месіяністів (особливо у Словацького), також у Шевченка. Символїзм є в Слові о полку Іг. (зловіщі знаки, Сон кн. Сьвятослава), але він є там тілько поетичною окрасою (н. пр. в „Украденім Щастю“ Франка в дії І., що віщує непереможено сумним настроєм велик[е] нещастя).

Новітні письменники, глядаючи нових жерел правдивого натхненя дійшли при тім до великої односторонности і пересади. Обидва напрями відвертають ся від дійсности і переносять тяжище до внутра. Бажаючи як найвірнїйш[е] зобразити внутрішнїй психічний стан і по змозї викликати подібні чувства та зворушеня в души инших людий, настроєві поети намагають ся викликувати штучні ефекти головн[о] з підмогою символів, складних речень і вишуканих висловів, так що многі поети попадають у мрачну неясність і незрозумілїсть (н. пр. у бельгійського поета Метерлїнка).

Сї напрями і змаганя в мистецтві і письменьстві викликані незвичайним розвитком і поступом природних наук і дослїдами та змінами, які в житєвих відносинах спричинив розвиток технїки. Ідеальне вдоволенє уступило місц[е] практичним і матеріяльним поглядам і змаганям, а суспільн[а] боротьба між низшими і висшими верствами суспільств[а] довела до змін давних патріярхальних відносин. Наука нїмецького фільософа Фридриха Нїчше про беззглядн

самолюбство, про свобідне й необмежене уживанє „надчоловіка“, поставленого поза межами добра і зла, відбило ся шкідним впливом на молодім поколїню. Повісти французького письменника Еміля Золї, в котрих він сходить на саме дно людської мерзости й неправости, а не менше новійших московських письменників, особливо Федора Достоєвського, котрі йдуть навперейми в зображуваню суспільних суперечностий, фотографічно вірних картин нужди і горя, неправости й огидливости, відбило ся відємним впливом у всіх европейських лїтературах, а не минуло й української.

Националїстична словянофільська струя в державнім і суспільнім житю самодержавної Росії викликала наслїдком великої пропасти між самодержавним ладом і народними змаганями завзяту боротьбу народного духа проти того ладу та довела в полїтично-суспільнім розвитку до нігілїзму, а в лїтературній творчости до натуралїзму. Посунений до крайности могутний народний рух виявив ся на останку, як усяка розпучлива боротьба, в запереченю позитивного сьвітогляду, законности і ладу, добра й ідеалу, а московський натуралїзм, котрий є тілько лїтературною формою нігілїзму, спровадив московське умове житє до умового й морального баговиня. Одначе тривку стійність осягнуть тілько сї поетичні твори, котрі в будучині витичать собі мету змагати до національного реалїзму в зображуваню і гармонїйного зєдиненя з новими ідеями сьвітової культури. Тимто справдїшню стійність усїх тих „новітних“ і „найновітнїйших“ письменників можна буде оцїнити в дальшій будучинї на основі дотеперішних їх більших або менших успіхів.

Мимо тих новітних змагань дійсні таланти уміють витворити щось лїтературно стійного і на старім шляху, що не втратив своєї вартости.

Василь Стефаник (ур. 1871 р.), син селянина із Снятинщини, що осягнув осьвіту ґімназийну і на лікарськім видїлї в Кракові, являє ся найвизначнїйшим представником наддністрянських новелїстів молодого поколїня. Вельми талановитий і глибокий реалїст, живописує він кількома нераз сьміливо киненими чертами яскраві, часто вповнї не оброблені яскраві картини страшного народно-господарського положеня або гіркого і важкого настрою душі народу в південно-східній Наддністряньщинї (та послугує ся тамошним місцевим говором). В тих яскравих картинах зображує він нераз „страшне виродженє і здичілість людности“, яко виплив безвихідного народно-господарського положеня

і тому сї картини викликують розпуку та зневіру в можливість поправи своєї долї. Такі картини виходять звичайно в користь очайдушних змагань тих, що не глядають осьвідомленя широких народних верств, їх організації та праці („З ласки родини“), або гублять ся, коли не в розпуцї і злобі, то хиба в псевдомесіяністичних надіях на якусь чужу поміч.

Автор звичайно держить ся здалека і велить кождій дієвій особі говорити своїм ладом про подію, без пояснень письменника, щоби тим яскравійше сї події, сї дієві особи і їх положенє виступали перед очима читача.

Ми чуємо, як важко Антонови прощати ся з проданою єго хатою (в збірнику »Синя книжечка«) або читаємо, як молодого парубка провожають у військо (»Виводили з села«), а мати хватає за сприхи воза, щоби хоч на хвилю здержати відїзд, або слухаємо, як нещасний Іван з виходцями до Америки прощає ся і банує за тим горбом, коло котрого напрацював ся тяжко весь свій вік (збірка »Камінний хрест«), або як батько над домовиною свого сина у військовім шпиталї побиває ся неначе той Пріям над трупом свого улюбленого Гектора (»Синя книжечка«). — До глибини душі трогаюче вражінє викликує маленьке оповіданє »Новина«, як батько власні свої дїти йде потопити в ріцї, щоби не погибли голодовою смертю, як уже одно маленьке пірнуло в хвилях ріки, а друге старшеньке, зложивши вимарнїлі рученята, виблагало собі ще житє і батько сам зголошує ся до суду.

Оповіданя Стефаника, зачерпнені з селянського житя, навіяні важким і глибоким сумом, викликують загально розпучливий настрій, одно тільки оповіданє п. з. „Підпис“ визначає ся погідним настроєм і вводить в яснїйші царини людського житя, але поза тим висуває ся знов темна ніч. Стефаник обрабляє звичайно давні теми, але вносить у них то, чого перед ним не бувало. Він не вдоволяє ся зверхним живописанєм селянського житя, лишає єго на боцї, але зате заглублює ся в дрімучу душу селянина і се є тою новостию, яку він там доглянув. Здавалоб ся, що нема такого ходу, такого закутка в лябіринтї людської душі, котрі булиб єму недоступні. Постати свої живописує він короткими, різкими чертами; виводить дієві особи помалу, але вже при першій стрічі їх пізнаємо, а все те відбуває ся скоро, двома, трома словами, влучними порівнанями, котрі своєю оригінальностю знаменують твори Стефаника. В кращих оповіданях виходить він поза межі селянського бідованя і порушує та-

кож загально-людські мотиви. Від довшого часу не дав однак Стефаник нічого нового, замовк, неначеб вичерпав свої письменські засоби і не хотів повтаряти ся.

Іван Семанюк (ур. в 70-их ро.) з селянської гуцульської семї розпочав під прибраним іменем Марка Черемшини літературну діяльність в 1895 р., а в 1901 появила ся в Чернівцях п. з. „Карби“ збірка єго новель з гуцульського житя. Єго творчість стоїть у тісній звязи з розвитком новітного (модерністичного) напряму в наддністрянськім письменьстві і носить на собі пятно сего впливу, а особливо впливу Стефаника. Одначе більшу стійність мають твори, написані предметовим, реалістичним ладом, під рішучим впливом старшої літературної школи.

Найкрасше виявив ся питомий Семанюкови талант в оповіданю »Більмо«, найціннійшім з творів найновійшого українського письменьства. Кількома чертами зображає він осередок і умови житя в сім творі, гуцульську хату на узбічу під лісом Гуцула Тимофія, приймака, що пристав до дідизни своєї жінки, і тому приневолений їй в усім корити ся, а одиноким єго прожитком є заробіток у трачці. До щоденного житя причинила ся ще несподівана пригода: взяли вони у Жида-лихваря корову на випас, щоби мати молоко, але чужі воли зломали їй ріг, а донці Аннічці, що боронила жидівську корову, скалічили око і на нім повстало більмо. За сю шкоду вимагає Жид великих гроший, а одинокою розрадою для родини, що лісничий взяв Аннічку за покоєву і тепер можна буде свобідно брати дерево з ліса, хоч Аннічку може стрітити лиха доля дївчат, еї попередниць у сій службі.

Автор здержує ся від деяких пояснень від себе, але сї події визиску лихваря і поневірки дївчини викликують самі про себе сильне вражінє, а злука натяків співчутя з певним сумовитим гумором надає оповіданю незвичайної принадности і лагодить почуванє жалю. — Оповіданє „Засновини“ написане подібним ладом, подає опис закладин хати на малім клинці грунту бідної Гуцулки Семенихи, що лишив ся їй по процесї з „камерою“. І се оповіданє визначає ся предметовостю, без участи письменника, але гумор, так рідкий у новійших письменників, переважає тут над сумним настроєм картини.

Окрім сих двох оповідань ще шість инших, не з таким уже хистом написаних, творять сю ґрупу, на котрій або зовсім непримітно або дуже мало відбив ся новітний напрям. Сім дальших оповідань, дрібних картин сеї книжочки

„Карби“ становлять другу групу, писані під впливом наддністрянського модернізму, нагадують уривчастий, імпресіоністичний лад і ліричний настрій оповідань Стефаника і вони менше вдатні від попередних, а навіть ціннійші між ними є наслідуванями оповідань першої групи. Саме оповіданє „Карби“ подає дитячі вражіня малого хлопця, вихованого дідом і бабою і висланого до „шкіл великих“, щоби міг замолити „карби“ (гріхи), впадає в пересадний модернізм, несхожий з чисто реалістичними споминами з почутєм написаними. До ліпших з другої групи належить оповіданє „Чічка“, як Гуцулови-коновкареви згинула в дорозі одинока єго конина. Оповіданя сеї другої групи, імовірно пізнійше написані, вказують на не зовсім щасливий зворот Семанюка на новітний шлях.

Лесь Мартович (ур. 1871 в Торговиці, в Городеньщині), присьвятив ся адвокатурі, визначив ся яко автор оповідань з селянського житя, головно з сатиричним настроєм.

В оповіданю »Мужицька смерть« зображає він безвідрадне положенє Гриця, що у важку годину запожичив ся у Боруха, щоби заплатити банк, і Борух забирає єму поле, бо не міг звернути позички, а безнадійно хорий Гриць жде смерти з гіркою думкою, що лишає дітий без батьківщини. Таке безвідрадне положенє селянина є випливом єго темноти, а одинокою радою була би осьвіта з підмогою доброї школи і читальні, але до такої новини відносять ся деякі неприхильно. Таким противником читальні є селянин в оповіданю »Не-читальник«, баламучений шинкарем Абрамком, що »тим себе під Москаля підпишеш, панщину підпишеш«. — В оповіданю »Ось пóси моє« живописує Мартович весь опір селян проти читальні та їх ненависть до Юрка за те, що він читальник, а в оповіданях »Війт«, »Хитрий Панько«, »Квіт на пятку« ріжні коромоли громадських діячів при виборах.

Оповіданя Мартовича визначають ся вірною характеристикою виведених у них постатий і добрим зрозумінєм селянської психольогії. До сеї громади письменників зачислити треба **Дениса Лукіяновича**, що в оповіданю „За кадильну“ зображає безвиглядну боротьбу селянина за забрану дідичем громадську землю й **Антона Крушельницького**, що в оповіданях „Пролєтарі“, „Буденний хліб“ „Герої“, „Зяті“, „Семчишин“ й ин. подає вибрані саме з неприродних відносин повні глибокої зневіри картини житя.

В крайно реалістичнім напрямі, посуненім до натуралізму, пішов **Михайло Яцків**, котрий глядів пристановища в ріжних заводах і зазнав чимало горя, але й мав нагоду приглянути ся всесторонно людському житю. Отже хоч з письменським хистом зображує се житє, то майже всюди слідно велику пересаду, жаль єго до сьвіта і людий, в котрих бачить стілько зьвірячих збочень душі й звироднення, а в суспільнім житю стілько гнилизни, що сей жаль переходить у ненависть до людий і до суспільного ладу. Особливож крайно пересадно намагав ся він зобразити в оповіданю „Огні горять“ житє української осьвіченої молодежи.

У деяких з тої ґрупи письменників не достає снаги, витворити собі свобідний, піднеслий сьвітогляд, який можна осягнути історично-фільософічною осьвітою і основним зрозумінєм сьвітового розвитку. Тимто нераз побивають ся серед доволі обмеженого овиду, вичерпують ся і замовкають.

48. Заранє конституцийної свободи в Росії і вплив на просьвітний та літературний рух на Придніпряньщині.

В 1905 р. після погрому Росії Японцями на далекім Сході конституцийний маніфест мав Росію впровадити поміж конституцийні европейські держави, а толєранцийний указ мав обезпечити свободу віроісповідань. Вибори до державної думи розбудили національну сьвідомість, що як іскра в попелі тліла також у широких верствах народних на Придніпряньщині, а вибір українських послів й утворенє в петербурській думі „Української Громади“ (клюбу), що виписала на своїм прапорі яко мету — змаганє до самоуправи України, розбудило, поглибило і поширило приспаний народний рух. Правда, на перше місце висунули ся хліборобські, земельні й суспільні питаня, що довели до революцийного перевороту, а по єго згнобленю до розвязаня першої, опісля також і другої думи та до значного обмеженя конституції, але задля недостачі основних горожанських та личних прав і задля обмеженя права зборів і товариств конституція стала тільки тінию. Всеж таки

і в умовім та письменськім розвитку проявив ся на Придніпряньщині певний поступ.

Головним осередком українського руху стає знов Київ (хоч і в Полтаві, в Чернигові, в Харкові, в Одесі й по инших більших і менших містах проявляє ся нове українське житє). На лад львівської „Просьвіти“ засновують ся там українські „Просьвіти“ і видають популярні книжочки для всенародної осьвіти. Для розповсюдненя науки українською мовою у верствах української інтелїґенції повстають видавництва „Вік“, „Час“, „Лан“ і ин. і видають оригінальні твори та переклади з европейських літератур. До сих змагань для пошириненя і поглибленя всенародної просьвіти в українській мові пристає також народне учительство на Придніпряньщині, щоби на педаґоґічнім полї вести свою роботу. Заходом видавництва „Український Учитель“ появляють ся шкільні книжки та й инші педаґоґічні виданя (опісля педаґоґічний місячник „Сьвітло“), хоч української мови все ще там не допускали навіть до народної школи. Розповсюднюваню сих видань пособляють „Українські книгарні“, позасновувані в Києві й инших містах.

Коли в Наддністряньщині вже від половини XIX-го ст. почало постепенно розвивати ся дневникарство в українській мові, а пізнійше також і в Надпрутщині, російська цензура не дозваляла навіть популярних часописий видавати українською мовою. Із заранєм конституцийної доби нові відносини і цензурні пільги помогли зродити ся і в Придніпряньщині дневникарству в українській мові. Правда, цензура часто застанавляла виданя українських дневників і часописий небавом після їх появи, коли тільки троха сьміливійше промавляли і домагали ся своїх народних прав і тому були вони приневолені або змінювати наголовки або переносити ся до инших міст, де троха лагіднійше оцінювано їх писаня. Але хоч задля недостачі прасового закона панувала там що до дневникарства велика самоволя, всеж таки при всїх перепонах дневникарство почало там розвивати ся і сповняти свою задачу народного осьвідомлюваня. Окрім дневника „Рада“, виходив у Києві тижневник „Рідний Край“ з додатком для дїтий „Молода Україна“, популярний ілюстрований тижневник „Село“, лїтер. наук.

місячник „Українська Хата" і „Л. Н. Вістник" перенесений зі Львова, педаг. місячник „Сьвітло" й ин.

Неначе продовженєм „Основи" був заснований місячник (1882 р.) „Кіевская Старина", де українські учені подавали московською мовою історичні, етнографічні й инші розвідки, а перегодом також белєтристичні твори українською мовою, поки в 1907 р. не перемінила ся в місячник „Україна", видаваний українською мовою, (виходив тілько оден рік). Новим огнищем, около котрого згромадили ся українські учені, стало в Києві „Українське Наукове Товариство", котре почало видавати місячними книжками „Записки" з науковими розвідками українською мовою.[1])

Українська мова розвиває ся отже не тілько на ниві популярного, шкільного і педагоґічного письменьства, але почала собі здобувати щораз ширший обсяг в наукових царинах і входить також на церковне поле („Український переклад чотирох євангелистів п. з. „Сьвяте Євангеліє", в Москві 1907 „Проповіди сьвящ. Ксенофонта Ванькевича в Камянції Подільськім 1908 й инші).

49. Нові шляхи і перехід до висшого степеня творчости в українськім письменьстві.

Українське письменьство з доби Котляревського до новійших часів було сільським і селянським, живописувало житє селянина з єго бідою і радостю. Одиноким жерелом натхненя письменників було село і тому вони були письменниками сільського побуту, письменьство було демократичне що до ідейного змісту і реалїстичне що до форми; психічного житя і настрою воно майже не доторкувалось.

Розклад давного ладу, суспільно-громадські змаганя і суперечности, орґанізації нових сил, що стають до боротьби з окликами до нового ладу, — всі ті прояви почали потрясати підвалинами европейської Росії особливо на переломі XIX і XX ст., а се зазначило ся також в українськім письменьстві зворотом до нового висшого степеня творчости. Красне письменьство виходить поза межі сільського

---

[1]) Замітно, що з появою і поширенєм українського дневникарства не тілько в часописях, наслїдком поспіху в редаґованю, але й у творах деяких новітних письменників мова що до чистоти висловів і що до складні не дорівнує мові взірцевих письменників 60-их і 70-их рр. та визначнійших письменників 80-их і 90-их рр.

побуту. Міські живла́ народу, в значній мірі винародовлені під впливом довголїтного національного гнобленя, звертають на себе бачність українських письменників, дають їм ширший вибір тем і більше засобів для мистецької творчости. Поруч з побутовими творами являють ся в українськім письменьстві образи з внутрішнього, психічного житя.

Памятний 1905-ий рік зазначив ся в історії Придніпряньщини не тільки політичними розрухами, але й прискоренєм національного розвитку. На селї являє ся в господарстві пролєтаріят уже яко доволї сьвідома суспільна верства, котра починає боротьбу з великими земельними власниками. Революцийні змаганя здобувають деякі пільги для українського слова і печати. В українськім суспільстві відбуває ся розріжнюванє верств серед самого суспільства й осьвідомлюванє українського народу. Сї зміни в українськім суспільстві відбили ся також у творах найвизначнійшого письменника сеї найновійшої доби.

Володимир Винниченко (урод. 1880 р.) почав лїтературну діяльність в 1902—3 р.ількома оповіданями, в котрих відразу проявила ся окрема саморідність, визначний талант, глибоке знанє житя, а до того питомий український гумор, що надає їм тільки житя. Твори Винниченка обіймають незвичайно широкий обсяг житя українського народу. в них являють ся постати сїльського й міського робітника, новітного інтелїґента й т. ин. представників суспільства. З глибини пробудженого громадсько-полїтичного житя народу від перших страйків українського селяньства переходить Винниченко на широкий простір революцийного руху з 1905 р. і живописує цїлу низку постатий нового українського суспільства. Доба розрухів відбила ся також на формі перших творів Винниченка. Се переважно невеличкі оповіданя, бо житє давало чимало вражінь та автор бажав дати їм вислів найкоротшою дорогою. Визначають ся вони богатством глибокого почутя.

В перших оповіданях (»Краса і сила«, »Біля машини«, »На пристанї«, »Голота«, »Раб краси«, й ин.) живописує він важку працю та злиднї сїльського робітника і єго боротьбу з сїльським капіталїстом-дідичем, клясовий розділ серед сїльського громадяньства і зростаючу сьвідомість робітників. В оповіданях »Робота«, «Салдатики«, »Боротьба« живописує роботу аґітаторів серед народу і надтягаючу бурю революції.

Відтак дав Винниченко кілька образів російської тюрми, сеї »мертвої скринї, зробленої із старого промоклого слїзми каміня« (»Темна сила«, »Щось більше за нас«, »Дим« і ин.) і так

умів схопити характеристичні черти вязнів, салдатів і тюремного начальства, що вони стоять перед нами як живі, вільні й невільні населенці »мертвих домів« Росії. Тюрма страшна не голодом, холодом і хоробами, але позбавленєм свободи і тому він живописує не людські фізичні умовини житя в тюрмі, але моральні муки людий позбавлених волї розумної діяльности і вражінь широкого сьвіту — се вязниця людської души.

Твори Винниченка визначають ся в порівнаню з письменниками давнїйшої доби иншим настроєм. Замість безмежного суму, виробленого в давнїйшім письменьстві сумними історичними обставинами, гомонить у Винниченка нова пісня завзятої боротьби пролєтаріяту, се взагалї характеристична прикмета новійшого українського письменьства.

Від оповідань переходить Винниченко з 1906 р. до драми з сучасного житя, яко нового степеня розвитку єго творчости („Дісгармонїя“, „Великий Молох“, „Щаблї щастя“). Одною з прикмет спільних майже всім дієвим особам Винниченкових драм є се, що вони є люди сильні духом, а із сеї сили випливає бажанє витратити, використати сю силу-жадобу до житя великого, шумного, дужого, з окликом „хорошо жити на сьвітї!“ Ся жадоба до житя дієвих осіб є відбиткою дійсности, вона питома пролєтарам. Але поруч сильних людий, жадних житя, стрічаємо в єго драмах супротивности — слабих духом, котрим житє здає ся великим тягарем.

Наголовком першої драми »Дісгармонїя« намічає Винниченко, що головною перешкодою жити повним, сильним, хорошим житєм є дісгармонїя між бажанями інтелїґента і наложеними ним на себе обовязками. У Грицька в сїй драмі дісгармонїя між моральним ідеалом соціялїста і соціялїстом у дійсности і ся дісгармонія виринає відповідно обставинам кождого, проявляє ся в самих їх вдачах. Протестом проти тих обставин являє ся Мартин, син міщанина, він боре ся проти вимог пануючої моралї, котрі вяжуть єго волю. На місце принципу »мушу« Мартин ставить »хочу« і каже: »Чому я мушу здержувати свої сили? Я нічим не хочу звязувати себе і наплювати на всї моралї, на всї поржавілі кайдани, якими сковують себе люди«. Мартин є руйнуючим живлом.

В драмі »Великий Молох«, котрої змістом є важка боротьба з самим собою, Зінко і Мирон Антонович кладуть основою моралї принцип »бути чесним самим з собою«. Зінко висловлює погляд, що коли і воля і розум і серце одобряють се, що він зробить, тодї він робить морально, хоч би і вбив чоловіка. Отже він

відкидає обовязки наложені на нас із вні, бо »визнанє моїм »я« вже не обовязок, а щире моє бажанє, котре виконаю без усяких обовязків« — »я з примусу не признаю обовязків«. — Тимто найвисшою критерією пролетара в определеню моральности або неморальности якогось вчинку може бути внутрішне »я« сеї людини.

Богато уваги присьвячує Винниченко психольоґії любови, на котру глядить із становища більш матеріялїстичного і обрабляє теми, котрі можна би назвати психопатольоґічними. Він намагає ся зобразити житє таким, яким воно є і розглядає єго питаня без ніжности, а деколи в ярости розкриває всю гидоту, що нагромадила ся в людськім єстві. Тимто поруч картин високої поетично-мистецької стійности, стрічаємо в єго творах картини, котрі би красше було понехати, або не одно промовчати задля естетичної стійности твору.

Одною з найкрасших драм Винниченка являє ся «Базар«: також і що до сценічности представляє значний поступ. Все драматичне дійство й увагу читачів зосередив автор около краси головної особи дієвої, Марусї. Між інтересами революцийної роботи і наміреною втечею вязнів з тюрми з одного боку і відносинами революціонерів до Марусиної краси повстає конфлїкт. Щоби наклонити Трохима до помочи в утечі вязнів і здобути собі можливість спокійно трудити ся в партії, Маруся псує свою красу. Одначе втративши свою цінність — красу, не здобула Маруся можливости, спокійної праці в революцийній роботї, бо спомини про єї красу налягали на неї великою журбою, а побачивши, що й инші відносини по єї бажаню не змінили ся (нещирість Леоніда до неї), не видержала сего і вибух бомби, що розвалила стіну тюрми, убиває також Марусю, а єї смерть являє ся гармонійним закінченем єї революцийної роботи.

Винниченко цікавить ся все моральними питанями в широкому розуміню сего слова і вони є головною основою одної з найновійших єго повістий.

В сій повісти п. з. »По-свій«, головною особою є Вадим Стельмашенко, син скалїченого у фабрицї робітника, близкий свояк фабриканта. Житє Вадима є справдішньою кримінальною хронїкою, а довгим побутом на Сибірі, яко полїтичний засланець, відчужив ся він від людий і дійшов до крайного зденервованя і зневіря в людях і житю та в їх совісти. Винниченко живописує его яко людину, що не має ніякого почутя до добра і зла, і до якої небудь справи, анї до жіночої краси і та »байдужність до всього« є хоробливою і неприродною, а так само проголошуваний ним імморалїзм. Постатю Стельмашенка намагав ся Винниченко показати, що

тілько така людина може бути імморалїстом, що не звертає зовсїм уваги на той чи инший напрям і характер почувань у людини.

Винниченко є натуралїстом з рідкою зневірою до житя та людий і звертає ся в своїх творах більше до розуму, як до почутя читачів. Він пристрастно переймає ся своїми ідеями і доводить нераз до крайних висновків, до парадоксів. Виявляючи свої погляди в пристрастнім одушевленю, попадає сам нераз у суперечности і часом почутєм ненавидить се, що обороняє розумом.

Великою єго заслугою є, що здіймає нові питаня, виводить явища, що в усїх перед очима, але неосьвітлені і непостережені; в основі єго пародоксів найдемо все якусь нову правду, не помічувану доси громадяньством. Парадоксальність настрою і думок Винниченка, викликана імовірно роздражненєм єго на громадяньску байдужність до справ займавих для автора, приневолює єго спиняти ся на постатях з прикметами незрівноваженя і психопатизму, на людях психічно неморальних і в тім виявляє ся єго мистецьке чутє, а се чутє визначного єго таланту спричиняє, що дієві особи зовсїм живі а не вигадані.

Винниченко неперечно великий і саморідний талант, одначе жаль діймає, що сей визначний талант звертає ся часто до питань, котрі приневолюють єго впадати в розумованя моралїста і публїциста, замість полишити лїкарям і соціольоґам сї питаня, яких годї розвязати в белєтристичних творах, що повинні бути творами мистецтва. Можна одначе сподївати ся, що з настанєм природних відносин після страшного перевороту й руїни дійде до зрівноваженя талант письменника.

Придніпряньщина в добі великих потрясень росийської держави, котрі не минали й українського народу, видала ще й другий визначний талант, великих надій лїричного поета.

О. Олесь (прибране назвище) виступив у перше з поетичними творами в 1903 р., а в єго піснях загомонїла така могутна струна, якої не чутно було на Придніпряньщинї після Тарасової смерти. В перших творах виливає поет особисті почуваня своєї душі з дитинячих лїт, викликані вражінями природи, коли,

»весь Божий сьвіт сьміявсь, радів,
раділо сонце, ниви, луки...«

і тоді

»і задзвеніли в серці згуки
і розітнувсь мій перший сьпів.«

В єго описово-ліричних творах картини природи переняті глибоким єї розумінєм, особливож чудовими, пишними красками поет живописує природу Криму, де

»Осрібляні місяцем гори блищать
І кедри і сосни казки шелестять,
Що нишком підслухали з моря з гори.
А море і сердить ся й лає вітри,
Що нишком єго підслухають з гори.«

Ніжна й вельми чутлива душа поета відчуває не тілько свої особисті переживаня:

«Кожний ніжний рух сердешний
В срібну пісню переллю.« —

з чого зложить ся „велика повість радощів і мук", але й в тій пісні власних переживань поета відзиває ся часто суспільна нута. Доба відродженя України після першого подуву політичної весни натхнула поета гнївом проти гнобителів і зрадників народних:

»Ой не квітни, весно, пишними квітками.
Бо народ мій встане,
Розібє кайдани,
Вкриє сьвіт димами
А поля тілами.
Ой не квітни, весно: глянь — надходять хмари,
Тугою чорніють,
Гнївом червоніють...
Ой ті хмари — кари...
Смерть вам, яничари!«

Але мимо сумного враженя, яке на поета навіяла зневіра і пригнобленє народу, він перенятий надією в красшу будучину кличе:

»Ми не кличем боротись за волю;
Наші братя упали в борні,
Іхня кров ще гаряча на ранах,
Іхні рани горять ще в огні.
Ми не зложимо зброї своєї...
Дужі в нас і бажання і гнів,
Ми здобудемо землю і волю
І загоїмо рани віків.«

Невдачі в перших починах боротьби за волю навівають знов на поета розпуку. Одначе навіть у хвилях розпуки по невдачах поет не падає духом, бо він „горів, душа ставала кремяною, і не слова тепер спокою, а іскри креше з неї гнів“.

В глибині душі поета живе віра,

...»що скоро день засьвітить,
Що сонце наше вже зза óбрію встає,
Що хід его спинить ніщо не зможе в сьвіті:«

він не висьпівав ще всїх пісень, котрими бажає будити нарід:

»Ще кров кипить, клекоче в шалї,
І серце бє, як дзвін, в менї,
І вся душа в огнї.
Житю і вам я не скорю ся,
Вогню сльозами не заллю,
Я буйним степом розгорну ся,
Я морем сьпівів розіллю ся
І в кожду пісню увіллю
Весь жар, всю кров мою.«

А хоч страшні злиднї переживає Україна, поет подає надію на дальший розвиток визначного таланту з вірою в красшу будучину, яку висловив у „Піснї“:

»Живи, Україно, живи для красú,
Для сили, для правди, для волї...
Шуми, Україно, як рідні лїси,
Як вітер в широкому полї.
До суду тебе не скують ланцюги,
І руки не скрутять ворожі:
Стоять твої вірні сини навкруги
З шаблями в руках на сторожі.
Стоять, присягають тобі на шаблях
І жити і вмерти з тобою,
І рідні знамéна в крівавих боях
Ніколи не вкрити ганьбою!«

В останних десятилїтях окрім названих у горі двох визначних письменників появила ся на Приднїпряньщинї і Наднїстряньщинї цїла громада поетів, котрих твори стають доказом значного підєму народного духа, зростом одушевленя і національної сьвідомости, нового житя, нових окликів і також віри в немиручу силу українського народу.

На творах сих письменників відбили ся ріжні впливи, які ворушили українським суспільством у сих землях, націо-

нальні, політичні і суспільні змаганя, якими кермує ся українське громадяньство в сїй добі. Деякі між ними, хоч не завершили ще своєї письменської діяльности, виявили вже до певної міри характер свого таланту в своїх творах і їх літературну стійність.

С. Черкасенко (дійсне назвище **П. Стах**) визначив ся яко автор драм, повістий і ліричних віршів навіяних щирим демократизмом і людяним, громадянським сьвітоглядом, а черпаючи між иншим теми з житя пролєтарів і шахтярів, вказує на їх змаганя:

»Вільна праця — то наша мета,
Наша надія, —
На щож занедбана тая сьвята.
Вкохана мрія?
Всюди руїна. У пустщі німій
Голод никає —

Знов на крівавий розлюченний бій
Нас закликає.
Годї нам крови, доволї оман!
В хатї, вже рідній,
Вільно спочинем од сліз і од ран
В працї свобідній.«
(»Вільна праця«.)

Одначе вступаючись за правом на людське житє пролєтарів, з горячим серцем й одушевленєм відзиває ся Черкасенко про Україну:

»Бадьоро має ще нам стяг,
Госпо́дь ще любить Україну:
Він в ризи пишнії одяг
Свою окривджену дитину.«

А зобразивши чудову природу рідного краю, кінчить:

»Нехай чигають хижаки
На ту красу — Красу-Дївчину, —
На вартї стали козаки,
Госпо́дь вратує Україну!« (»Україна«)

Поет перенятий вірою в красшу долю народу-Антея і своєю щирою душею обіймає весь народ, без клясового і партийного вузкоглядства і певний того, що:

»Народ злама́ його одчай
І з попелу страшних пожарів,
Як фенїкс, встане Рідний Край, —
Країна вільних господарів.« (»Народ«)

Погідний і рішучий настрій знаменує твори Черкасенка, а так само й близкого єму що до напряму **П. Капельгородського**, коли тим часом **Г. Чупринка** в своїх віршах впадає в тугу й розпуку. Тужливим настроєм віє також з віршів **Л. Пахаревського**, як і з творів згаданої вже **Н. Кибальчичевої** і **Г. Комарової**.

У Наддністряньщині визначив ся поміж молодим поколінєм поетів найновійшої доби **Василь Пачовський** (учитель ґімназийний) викінченою формою лїричних віршів переважно любовного настрою, з котрих видно, шо він глибоко вслухав ся в мельодію нашої народної пісні і нашої мови і володіє технїкою вірша, як мало хто з того поколїня та в однїй хвилї вміє викликати в душі настрій і видержати єго до кінця. Окрім любовних віршів („Розсипані перли“), в котрих инколи в натуралїзмі сходить до найнизших крайностий (н. пр. „На стоцї гір“) і серце своє переповнене любовним чутєм розливає щедро на всї боки, та взагалї забагато уваги присьвячує забавам і танцям, намагав ся також дати драматичний твір „Сон української ночи“ за приводом польського поета Виспянського і виказати змаганя молодого поколїня Українцїв до виконаня „золотого вінця“ волї України серед змагань загалу Українцїв для заспокоєня власних почестий. Однак автор не звернув уваги на се, що не мрії і звучні оклики, але тілько невсипуча праця кождого на своїм становищі, над осьвідомленєм народу, може сплести сей вінець для України в крузї культурних народів. — В другім драматичнім творі „Сфінкс Европи“ намагав ся Пачовський вказати на се, що тілько справедлива полагода української справи може довести до розвязки сего трудного сьвітово-полїтичного питаня, котра зможе обезпечити лад і мир в Европі.

З громади поетів молодого поколїня підіймає ся на крилах свого таланту **Петро Карманський** (ґімназ. професор), незвичайно нїжна і мистецька душа. Єго пісні навівають тиху задуму, як срібнорогий місяць, що пливе осінним небом понад селянські стерниска, а металево чисті їх звуки зачіпають живо наші серця і викликують глибокий сум. Поета діймає до живого не тілько власний єго біль, але й загальнолюдські стражданя. Збірка єго поезій „Пливем по морі тьми“ (1909) нагадує зовсім якусь цминтарну картину з кипарисами, туями і взагалї дише якоюсь екзотичною природою. Инколи відзивають ся на струнах єго кобзи звуки про рідний край і степенують ся до вибухів гніву зверненого до земляків: „Раби, пігмеї, маловіри, як довго ваші стони й скарги будуть одиноким щитом проти кайдан тиранів! О сором, сором!“ — Одначе поет остає заєдно довго в тім цминтарнім

настрою й єго муза слабо відзиває ся про житє живих. Він радо здіймає ся в надземні круги від людського житя.

Він мріє про

»далеч, куди не доходить
І спомин будённої мови«,

і бажає:

»Коби то мож заснути так на віки
І не вертать в долину до людий,«

весь настрій єго творів журливий, навіть з природи зачерпнені мотиви сумовиті.

Всеж таки й у тім сумовитім настрою поет відзиває ся нераз рішучим голосом на страждання народу і єго боротьбу за волю і красшу долю.

Окрім згаданих поетів виступив цілий кружок у „Молодій Музі" як Степан Чарнецький, Сидір Твердохліб і ин.

Сим не вичерпано огляду літературної творчости всіх українських письменників, котрих число в останних десятиліттях наслідком розвитку дневникарства, науково-літературних місячників і окремих видань зросло вельми, а в сім можна бачити запоруку, що українське слово попливе щораз ширшою і могутнійшою струєю і видасть гарні плоди на всіх царинах письменьства.

50. Головні прикмети і напрями українського письменьства нової доби.

Перші українські письменники нової доби, І. Котляревський, П. Артемовський-Гулак, Квітка, Гребінка й ин., звернули ся до властивого жерела, до устної словесности народної, і старали ся збереженою в ній живою народною мовою впровадити пригноблений віковими злиднями український нарід своїми творами в семю культурних націй. А хоч вони не доторкували ся політичних справ, або питаня самоуправи України, впровадили в своїх писанях могутну демократичну струю. З самого почину українське письменьство шукало ширшої основи, яку могла єму дати европейська цивілізація; з европейських літератур черпало воно повною жменею вироблені форми, а иноді і зміст творів. Се однак не зменшувало стійности українського письменьства, бо народний дух умів на всіх тих живлах ви-

тиснути своє знамя і зляти та стопити їх з народними живлáми.

Знаменно, що з першими починами обновленого українського письменьства появив ся на Придніпряньщині визначний історичний твір (хоч написаний московщиною), — перша виява української політичної думки, котра мала довгий час величезний вплив на витворенє автономічної ідеї посеред тодішнього осьвіченого українського суспільства. Се була знаменита „Исторія Руссовъ“, оден з найбільш вільнодумних творів не тілько для тої доби, але й для многих пізнійших літ. Сей в дійсности історично-політичний твір розповсюдив ся на Придніпряньщині в рукописях і будив посеред усего старшого поколіня національно-сьвідомого ще українського суспільства любов рідного краю і народу, приспану думку про волю України, автономічні ідеї і демократизм навіяний революцийним настроєм. Під впливом сего твору засновують ся почини орґанізацій, тайних товариств, вільномулярських льож, з котрими й Українці були в звязи (Котляревський був членом полтавської льожі). В Києві заснований „Союзъ соединеныхъ Славянъ“ (1818) не мав, правда, чисто українських змагань, але опирав ся на федеративній демократичній основі і промощував шлях орґанізаціям, що мали метою самоуправу України, між тими славному „Братству Кирило-Методіївському“, утвореному заходами Костомарова. З єго розбитєм не остала без сліду висока єго ідея, та найшла відгомін у поезіях Шевченка й оповіданях М. Вовчка, котрі мають величезне значінє для розвитку демократичного україньства.

Проминуло після того більш десятка літ, поки колишні члени Кирило-Методіївського Братства змогли продовжувати свою роботу в петербурськім місячнику „Основа“. Одначе часи змінили ся: хвилевий весняний подув российської свободи захолонув, а хоч знесено крепацтво, ідея федералізму не найшла відгомону, реакцийні змаганя налягли на суспільство з давною силою, а жертвою їх упала також „Основа“.

Під конець єствованя „Основи“ відозвали ся там нові звуки. Молодші єї дописці В. Антонович, Т. Рильський, П. Житецький і ин. підносять з повною щиростю справу становища шляхти на Україні і потребу єї праці для українського народу (В. Антонович — „Моя исповѣдь“) і право українського народу на своє власне національне житє та на дальший розвиток на основі свого народного сьвітогляду (П. Житецький).

„Основа“ прояснила відносини українського народу до московського і польського та задачі української інтеліґенції супроти свого народу. Із застановою „Основи“ наслідком вспятних змагань російського правительства, обмежив ся український національний рух на культурну і про-

сьвітну діяльність, поки опісля в 70-их і 80-их рр. XIX-го ст. під впливом розбудженого в Наддністряньщині національного житя („Мета", „Правда") не поширив ся обсяг і зміст українського письменьства, що стало підвалиною літературно-наукового і національно-культурного зєдиненя усіх українських земель на сьвідомій і ясній національній основі.

В другій половині 80-их рр., з почином суспільно-політичної діяльности М. Драгоманова, вихованого під впливом ідей Кирило-Методіївського Братства і західно-европейського соціялізму, проявляють ся в українськім письменьстві прикмети і напрями крайно-реалїстичні, в дусї західно-европейських суспільно-демократичних ідей. На переломі XIX-го і XX-го ст., в змаганях до висшої мети, лїтературний рух бажає такого широкого розвитку і напряму, який обхопив би весь нинїшнїй сьвіт і час. Рух сей видав визначні письменські таланти, котрі однак або не виявили ся ще вповні або не завершили своєї лїтературної діяльности, щоби могли стати предметом наконечної історично-лїтературної оцінки. До тогож ще й переворот, викликаний сьвітовою війною на всїх українських землях не сприяє спокійному і правильному розвиткови письменьства. Всеж таки можна з певною відрадою вказати на се, що невмируща сила українського народу мимо всїх перепон, які спиняли розвиток української мови, лїтератури, науки й всенародної просьвіти, довела українське письменьство, хоч не до розросту і широкого розвитку, відповідного культурній спосібности й чисельности українського народу, але видала чимало таких творів, які внесли богато цінного і саморідного до сьвітової культурної скарбони.

Віра в невмиручу силу й справедливість української національної ідеї в найтруднїйших хвилях народного єствованя давала снагу народним борцям іти проти всякої насили й окрилювала їх у походї до правди і волї, щоби здобути українському народови соняшне місце посеред семї культурних націй. Колиж уже щезли ті перепони, що загороджували українському народови шлях до сеї мети, коли після перевороту спричиненого сьвітовою війною на українських землях настане необхідний для письменської і всякої культурної роботи мир і лад, то можна мати певну надію, що пишними цьвітами вкриє ся і „нерозмежованою останеть ся на віки" українська земля та стане цариною культури, що здобуде українському народови почесне місце в історії.

Зміст.

Третя (народна) доба письменьства.

Поправки.

стор.	ряд.		замість	має бути
2	1	з долини	сьмішним	сьмішними
10	3	з гори	уніввертитетах	університетах
11	7	з долини	занепастити	занапастити
11	12	„	занепащенєм	занапащенєм
23	14	з гори	любовою	любовію
32	6	„	в український	в українській
35	20	з долини	деякі єго писаня	в деяких єго писанях
49	18	з гори	підержати	піддержати
69	16	з долини	21. Почини	15. Почини
151	10	„	славославить	славословить
187	3	„	погдяд	погляд
228	18	„	Літературна діяльність	31. Літер. діяльність
241	15	„	Успіхи і перепони	32, Успіхи і перепони